

ANTIREVOLUTIONNAIRE STAATKUNDE

ANTIREVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

MAANDELIJKS ORGAAN
VAN DE DR ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTIREVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Dr J. SCHOUTEN, *Voorzitter* - Prof. Dr J. P. A. MEKKES
Mevr. Prof. Dr G. H. J. VAN DER MOLEN - Dr J. W. NOTEBOOM
Ds J. PRINS - Dr A. A. L. RUTGERS - Dr E. P. VERKERK
Mr TH. A. VERSTEEG - Mr K. GROEN, *Secretaris*

TWEE-EN-TWINTIGSTE JAARGANG

*

REGISTER 22e JAARGANG

ALPHABETISCHE LIJST VAN SCHRIJVERS

	Blz.
Anema, Prof Mr A.	Ter herinnering aan Mr Th. Heemskerk 193
Brillenburg Wurth, Prof. Dr G.	Het probleem van de verantwoordelijkheid ten opzichte van den modernen oorlog 1
Cnossen, T.	Volkskracht en emigratie 196
Diemer, Dr E.	Binnenlands overzicht . . . 123, 173, 275, 332
Donner, Prof. Mr A. M.	Groen van Prinsterer als staatsman en evangeliebelijder 57
Dooyeweerd, Prof. Dr H.	Een rooms-katholieke visie op de protestants-christelijke denkbeelden inzake bedrijfsorganisatie en de recente discussie over de grenzen der overheidstaak . . . 65, 97
Goede, Ds M. de	Enkele opmerkingen over Emil Brunner's <i>Gerechtigheit</i> 297
Goslinga, Prof. Dr A.	Groen van Prinsterer als leidinggevende persoonlijkheid 45
Haar, J. van der	Het vraagstuk der lijkverbranding 257
Kleinhout, H.	Iets over indexcijfers 367
Kooy, Prof. Dr T. P. van der	De toekomst der maatschappij 129
Kuypers, Mr G.	Buitenlands overzicht . . . 144, 228, 313, 381
Lindeboom, Prof. Dr G. A.	Ordering van de gezondheidszorg 79
Mekkes, Prof. Dr J. P. A.	Verklaringen van mensenrechten 345
Mekkes, P. M. J.	De „protestatie” van het G.P.V. 321
Nederbragt, Dr J. A.	Het Midden Oosten (eertijds: Nabije Oosten) 208
Pot, Mr A.	De bescherming burgerbevolking en burgerlijke verdediging in het kader van de nationale verdediging 165
Szabó, László Cs.	De „Meistersinger” van de Antichrist . . . 161
Teylingen, Ds E. G. van	Een daad van nieuw belijden? (Iets over de verhouding van theologie en politiek naar aanleiding van de kwestie-Hardegarijp) 33

ALPHABETISCH ZAKENREGISTER

(adviezen en artikelen)

<i>Antichrist</i> , De „Meistersinger” van de —, door László Cs. Szabó . . .	161
<i>Bedrijfsorganisatie</i> , Een rooms-katholieke visie op de protestants-christelijke denkbeelden inzake — en de recente discussie over de grenzen der overheidstaak, door Prof. Dr H. Dooyeweerd . . .	65, 97
<i>Binnenlands</i> overzicht door Dr E. Diemer	123, 173, 275, 332
<i>Brunner</i> , Enkele opmerkingen over Emil —'s <i>Gerechtigheit</i> , door Ds M. de Goede	297
<i>Buitenlands</i> overzicht, door Mr G Kuypers	144, 228, 313, 381
<i>Bescherming burgerbevolking</i> , De — en burgerlijke verdediging in het kader van de nationale verdediging, door Mr A. Pot	165
<i>Burgerlijke verdediging</i> , De bescherming burgerbevolking en — in het kader van de nationale verdediging, door Mr A. Pot	165
<i>Daad</i> , Een — van nieuw belijden? (Iets over de verhouding van theologie en politiek naar aanleiding van de kwestie-Hardegarij), door Ds E. G. van Teylingen	33
<i>Economische omstandigheden</i> en levensopenbaring (Adv. rubr.)	21
<i>Emigratie</i> , Volkskracht en —, door T. Cnossen	196
<i>Gemeentelijk energiebedrijf</i> , Invoering huurkoop-systeem voor apparaten door — (Adv. rubr.)	176
<i>G.P.V.</i> , De „protestatie” van het —, door P. M. J. Mekkes	321
<i>Gezondheidszorg</i> , Ordening van de —, door Prof. Dr G. A. Lindeboom	79
<i>Groen van Prinsterer</i> als leidinggevende persoonlijkheid, door Prof. Dr A. Goslinga	45
<i>Groen van Prinsterer</i> als staatsman en evangeliebelijder, door Prof. Mr A. M. Donner	57
<i>Hardegarij</i> , Een daad van nieuw belijden? (Iets over de verhouding van theologie en politiek naar aanleiding van de kwestie—, door Ds E. G. van Teylingen	33
<i>Heemskerk</i> , Ter herinnering aan Mr Th. —, door Prof. Mr A. Anema	193
<i>Huurkoop-systeem</i> , Invoering — voor apparaten door gemeentelijk energiebedrijf (Adv. rubr.)	176
<i>Indexcijfers</i> , Iets over —, door H. Kleinhout	367
<i>Levensopenbaring</i> , Economische omstandigheden en — (Adv. rubr.)	21
<i>Lijkverbranding</i> , Het vraagstuk der —, door J. van der Haar	257
<i>Maatschappij</i> , De toekomst der —, door Prof. Dr T. P. van der Kooy	129
<i>Mensenrechten</i> , Verklaringen van —, door Prof. Dr J. P. A. Mekkes	345
<i>Midden Oosten</i> , Het — (eertijds: Nabije Oosten), door Dr J. A. Nederbragt	208
<i>Mysticistische</i> , Een uitdrukking van — herkomst (Adv. rubr.)	147
<i>Nabije Oosten</i> , Het Midden Oosten (eertijds: —), door Dr J. A. Nederbragt	208
<i>Oorlog</i> , Het probleem van de verantwoordelijkheid ten opzichte van den modernen —, door Prof Dr G. Brillenburg Wurth	1
<i>Ordening</i> van de gezondheidszorg, door Prof. Dr G. A. Lindeboom	79
<i>Overheidstaak</i> , Een rooms-katholieke visie op de protestants-christelijke denkbeelden inzake bedrijfsorganisatie en de recente discussie over de grenzen der —, door Prof. Dr H. Dooyeweerd	65, 97
<i>P.v.d.A.</i> , De — staatssocialistisch? (Adv. rubr.)	92
<i>Politiek</i> , Een daad van nieuw belijden? (Iets over de verhouding van theologie en — naar aanleiding van de kwestie-Hardegarij), door Ds E. G. van Teylingen	33

	Blz.
„Protestatie”, De — van het G.P.V., door P. M. J. Mekkes	321
Reglement, Staat een vereniging boven haar —? (Adv. rubr.)	22
Rooms-katholieke, Een — visie op de protestants-christelijke denkbeelden inzake bedrijfsorganisatie en de recente discussie over de grenzen der overheidstaak, door Prof. Dr H. Dooyeweerd	65, 97
Staatssocialistisch, De P.v.d.A. —? (Adv. rubr.)	92
Theologie, Een daad van nieuw belijden? (Iets over de verhouding van — en politiek naar aanleiding van de kwestie-Hardegarijp), door Ds E. G. van Teylingen	33
Vereniging, Staat een — boven haar reglement? (Adv. rubr.)	22

BOEKBESPREKING

Baren Jr, C. van, De sociale worsteling een geestelijke strijd. Delft, 1952. (D. W. Ormel)	316
Barents, Prof. Mr Dr J., Inleiding tot het denken van N. Machiavelli. Assen, 1951. (Mr K. Groen)	192
Beerens, Th. C., Een sociaal getuigenis. 10 jaren Wachtgeldfonds in de Ned. Sigarenindustrie. (Mr W. Verheul)	254
Bergh, Prof. Mr Dr G. van den, Eenheid in verscheidenheid. Hoe moet ons kiesstelsel worden herzien? Alphen a. d. Rijn, 1951. (R. Gosker)	156
Beumer, R., Hoe leid ik een vereniging? Handboek voor het verenigen en vergaderen. (1951). (Mr K. Groen)	31
Bruggeman, Ir A. G., Nieuw land; overzicht van onze landaanwinning. 's Gravenhage, 1951. (Mr K. Groen)	64
Centralisatie en Decentralisatie. Publicatie No. 5 van het N.G.C. 1952. (Dr A. A. L. Rutgers)	252
Cnossen, T., Emigratie, waarom en waarheen? Zeist, (1951). (A. Warnaar Jzn)	154
Diepenhorst, Prof. Mr P A., Trouw en met ere; de ontwikkelingsgang der antirevolutionaire of christelijk-historische richting in vogelvlucht. Amsterdam, 1952. (Mr K. Groen)	183
Ellul, Jacques, Staan in de wereld van nu. Amsterdam, z. j. (Prof. Dr N. Okma)	335
Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de gemeentewet, uitgegeven door de Vereniging van Nederlandse gemeenten. 's Gravenhage, 1951. (Dr J. R. Stellinga)	24
Gosker, R., Onbloedige revolutie? Uitgave Antirevolutionaire Partijstichting. 1951. (F. W. Dirker)	27
Groen van Prinsterer, Schriftelijke Nalatenschap. 1848—1866, bewerkt door Dr H. J. Smit. 's Gravenhage, 1949. (Prof. Dr A. Goslinga)	232
Groot, C. de, Christenen en de Partij van de Arbeid. Wildervank. (Mr K. Groen)	254
Hommes, Dr N. J., De vrouw in de kerk; Nieuw Testamentische Perspectieven. Franeker, 1951. (Prof. Dr N. H. Ridderbos)	244
Kadt, J. de, Inleiding tot het denken van K. Marx. Assen, 1951. (Prof. Dr H. van Riessen)	191
Kranenburg, Prof. Mr R., De grondslagen der Rechtswetenschap, Juridische Kennisleer en Methodologie. Haarlem, 1952. (Prof. Dr J. P. A. Mekkes)	250
Mast, W. van der, Verantwoorde emigratie. Waarom? — Hoe? — Waarheen? —. Franeker, (1951). (A. Warnaar Jzn)	154

	Blz.
<i>Nederbragt, Dr J. A.</i> , Herinneringen. Oud en Nieuw uit het boek mijner gedachtenis. 's Gravenhage-Rijswijk, 1951. (Mr K. Groen) . . .	185
<i>Opstellen</i> , Rechtsgeleerde — door zijn leerlingen aangeboden aan Prof. Dr H. Dooyeweerd. Kampen, 1951. (Prof. Dr P. S. Gerbrandy) .	280
<i>Oud, Mr P. J.</i> , Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918—1940. Deel II 1922—1925; Deel III 1925—1929. Assen, 1948—1949 (Mr K. Groen)	178, 337
<i>Oud, Mr P. J. . . .</i> , gezien door zijn tijdgenoten. Rotterdam, 1951. (Dr J. Schouten)	149
<i>Puchinger, G.</i> , Groen van Prinsterer als Correspondent (1848—1866), Strijder-Triumfator. Een studie, 1952. (Prof. Dr A. Goslinga) . .	232
<i>Samen sterk</i> . Uitgegeven onder auspiciën van de Nederlandse Studentenvereniging voor Wereldrechtsorde. (Mr K. Groen)	253
<i>Schelven, Prof. Dr A. A. van</i> , Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd; zijn uitbreiding en cultuur-historische betekenis. Deel II: Schotland — Engeland — Noord-Amerika. Amsterdam, 1951. (Dr M. C. Smit)	187
<i>Szabó, Dr Stephen</i> , De opmars der waarheid. Kampen, 1952. (Dr M. C. Smit)	256
<i>Voorde, J. Th. van de en B. Nauta</i> , Toelichting op de nieuwe kieswet. Purmerend, 1952. (R. Gosker)	159
<i>Vijftig jaren Sociale Verzekering</i> . Uitgave van de Rijksverzekering-bank. (C. Smeenk)	95
<i>Wijk, Mr H. D. van</i> , De Winkelsluitingswet 1951. Kleine Commentaren no. 7. Uitgave Ver. van Ned. Gemeenten, 1952. (Mr K. Groen) . .	160

Brillenburger

HET PROBLEEM VAN DE VERANTWOORDELIJKHEID TEN OPZICHTE VAN DEN MODERNEN OORLOG

DOOR

PROF. DR G. BRILLENBURG WURTH

Het is niet de bedoeling van dit artikel, het probleem van de verhouding van christendom en oorlog in zijn geheel aan de orde te stellen. In 1930 hebben wij in ditzelfde tijdschrift daarover geschreven en toen, ons oriënterend aan de voornaamste litteratuur over dat onderwerp in die dagen, getracht het te bezien tegen den achtergrond van Bijbel en Reformatie.

Sindsdien hebben wij een tweeden wereldoorlog achter ons. De situatie en de omstandigheden zijn ook in dit opzicht in onze wereld weer aanmerkelijk gewijzigd. Verscheidene nieuwere publicaties, aan ons probleem gewijd, hebben sindsdien het licht gezien. Het komt ons voor, dat er alle aanleiding bestaat ons daarmee te confronteren en zo opnieuw ons standpunt te bepalen.

Men zou de vraag kunnen stellen: is het wel nodig en gewenst telkens bij vernieuwing dit probleem in discussie te brengen? Alle eeuwen door is de christelijke Kerk er reeds mee bezig geweest. De verschillende facetten ervan zijn alle herhaaldelijk reeds principieel bezien. Is er nog werkelijk iets nieuws over te beweren? Weten wij nu langzamerhand niet, hoe ten aanzien van deze aangelegenheid onze positiekeuze moet uitvallen?

Ja, is het zelfs niet bedenkelijk de tot dusver gewonnen inzichten steeds weer disputabel te stellen? Er zijn er in onze dagen, die oordelen, dat wij onze geestelijke verworvenheden voortdurend weer in de waagschaal moeten werpen. Maar leidt dat niet tot een verlamming van onze geestelijke kracht? En zal dat ook ten aanzien van een zo hoogst gewichtige aangelegenheid als onze defensie in een zo zeldzaam critiek moment der wereldhistorie niet gelden? Kunnen wij ons de luxe van een theoretische discussie veroorloven, nu het meer dan ooit voor ons op daden gaat aankomen? En deden wij daarom maar niet beter resoluut aan ons eenmaal ingenomen standpunt vast te houden en nu maar eens behoorlijk ernst te gaan maken met de practische toepassing ervan en met alle macht ons te gaan wijden aan al wat met onze taak tot weerbaarheid met het oog op dreigende internationale gevaren samenhangt?

In deze bedenkingen tegen de vernieuwde behandeling van het oorlogsvraagstuk schuilt, menen wij, een belangrijk stuk waarheid. Wij moeten met betrekking tot allerlei principiële aangelegenheden — en daartoe behoort ons onderwerp toch stellig ook — niet telkens weer ons aan het wankelen laten brengen. In een houding van theoretische problematiek ligt, vooral in critieke tijdsgewrichten, metterdaad een groot gevaar.

En bovendien, ook op dit gebied, ten aanzien van christendom en oorlog, is herhaaldelijk de natuur sterker gebleken dan de leer. Talrijke van de felste „Kerk en vrede”-mensen stonden in de jaren 1940—'45 vooraan in de gewapende verzetsbeweging en juichten enthousiast bij het bekend worden van Russische overwinningen. Maar bovenal, wij kunnen en wij mogen ook niet na verloop van tijd weer verloochenen, wat wij vroeger met betrekking tot allerlei vraagstukken en zo ook tot dit vraagstuk in ernst als waarheid meenden gevonden te hebben. Er is ook nog zo iets als principiële trouw.

En toch menen wij, dat een opnieuw ons bezinnen op het oorlogsvraagstuk voor ons als belijdende christenen geen overbodige luxe is, integendeel, dat wij hier staan voor een zeer dringenden eis. Het is nu eenmaal niet te loochenen, dat op allerlei en niet het minst ook op dit gebied elke tijd ons voor nieuwe moeilijkheden plaatst. Ethische beslissingen dragen altijd het karakter van beslissingen in een bepaalde concrete en dus telkens nieuwe situatie. Maar ten aanzien van een probleem, als ons hier bezig houdt, geldt dat toch wel in bijzondere mate.

Daarbij komt echter nog iets anders, dat ons hier toch stellig ook van betekenis lijkt. In heel het leven dreigt het gevaar van een zekere ethische sleur, het gevaar dat wij na verloop van tijd aan veel gaan gewinnen en allerlei, wat in elk geval niet steeds vanzelfsprekend is, toch vanzelfsprekend gaan vinden. Ook ten aanzien van een verschijnsel als de oorlog is dit gevaar niet denkbeeldig. Wij vinden dien oorlog, vooral in zijn moderneren vorm, wel vreselijk. Wij huiveren er onwillekeurig voor terug, als wij er aan denken, dat wij straks misschien voor de derde maal dit gruwelijke door zouden moeten. Maar er is in dit opzicht bij ons een zeker défaitisme of zelfs fatalisme gekomen. Als het nu eenmaal niet anders kan, nu dan zullen wij ook dit onvermijdelijke maar aanvaarden. En het gevolg is, dat op dit punt ons geweten meer en meer inslaapt.

Dat is echter altijd, maar vooral waar het dit vraagstuk betreft, in de hoogste mate onverantwoord.

Er is hier zo onberekenbaar veel in het geding.

Vooreerst staat hier weer het lot van miljoenen mensen op het spel. En wat is een mens? Elk mens is een schepsel, nog meer, is een beelddrager Gods. Dat vergeten wij in onze moderne vermassaliseerde samenleving zo licht. Mensen zijn daar nummers geworden, nagenoeg waardelose grootheden. Wat telt in onze wereld één mensenleven nog? Eén tank heeft op een ogenblik veel meer waarde dan honderd man. Is het toevallig, dat men spreekt van „mensenmateriaal”?

Het gevaar is niet denkbeeldig, dat deze fatale zienswijze ook bij ons ongemerkt post vat. Hoe gemakkelijk dreigen ook wij niet over verliezen van duizenden mensenlevens te gaan spreken. Maar dan is het met ons christendom gedaan. Dan hebben wij het Evangelie van onzen Heiland, voor Wien elk mens een enorme, onvergelykelijke waarde vertegenwoordigt, verloochend.

Maar niet alleen het lot van mensen, ook dat van onze beschaving is in het geding. Elke oorlog, vooral echter een totalitaire oorlog als van onzen tijd betekent nu eenmaal voor onze cultuur steeds een ernstige bedreiging.

En wat nóg meer zegt, ook onze heiligste geestelijke goederen lopen groot gevaar, als wij hier tot défaitisme vervallen. Er zijn er in onze dagen,

die beweren, dat wij als christenen geen recht hebben te klagen over het zedelijke verval, over het teloor gaan van het ethisch normbesef bij de massa van onze dagen. Want, zegt men, dat is o. m. een gevolg van het feit, dat het christendom massaal gedoogd heeft, dat de zedelijke normen van het Evangelie met voeten getreden worden, doordat het ten aanzien van het oorlogsvraagstuk feitelijk het jezûetische standpunt, dat „het doel de middelen heiligt”, heeft aanvaard en bij het gebruik maken van het meest grove geweld terwille van een misschien op zichzelf rechtvaardige zaak zich lijdelijk heeft neergelegd. Wij denken er natuurlijk niet aan, deze bewering te onderschrijven. Maar het lijkt ons toch wel de moeite waard, ja, wij achten het dringend noodzakelijk, deze beschuldiging niet zonder meer naast ons neer te leggen.

Waarom niet? Wel, als wij straks — wat God verhoede! — verplicht werden aan een derden wereldoorlog mee te doen, dan zou het van het allergrootste belang zijn, dat wij dat zouden doen met een goede en geruste consciëntie, niet in onbewustheid, maar in de bewuste overtuiging, dat wij niet alleen niet anders kunnen, maar ook niet anders mogen.

En ik weet het, dat o. a. in verband met het vraagstuk van den atoom-bom bij lang niet allen onder ons de consciëntie inderdaad gerust is en dat bij verscheidenen de gevaarlijke neiging leeft, uit angst, dat ze er toch nooit uitkomen, deze vragen in vredesnaam maar te verdringen.

De gevaarlijke neiging! Want ook hier geldt, dat al wat „uit het geloof niet is”, d. w. z., volgens Rom. 14 : 21—23, wat wij niet met een vrij geweten kunnen doen, zonde is.

En daarom menen wij, dat het van groot belang is, dat wij ons op het ogenblik opnieuw ernstig rekenschap er van geven, of en in hoever deelnemen aan een eventuelen oorlog voor ons als christenen inderdaad te verantwoorden zou zijn.

Wij vleien ons niet hier in deze materie *een* verlossend woord, laat staan *het* verlossende woord, te kunnen spreken. Het zou ons reeds veel waard zijn, wanneer wij er in mochten slagen tot een enigszins vruchtdragend nadenken over ons onderwerp bij te dragen.

Wij schreven, dat het onze bedoeling was, ons er rekenschap van te geven, of en in hoever deelnemen aan een eventuelen oorlog voor ons als christenen inderdaad te *verantwoorden* zou zijn. Daarmee hebben wij meteen aangeduid het gezichtspunt, van waaruit wij ons hier vooral met de vraagstukken op dit terrein willen bezig houden, het gezichtspunt van de *verantwoordelijkheid*.

Het mag als bekend worden verondersteld, dat op allerlei gebied, in de wijsbegeerte, in de theologie, op sociaal gebied, het probleem der verantwoordelijkheid heden ten dage in het middelpunt der belangstelling staat.

Dat is ook geen wonder. Allerlei in onze tegenwoordige wereldconstellatie is er maar al te zeer op berekend alle besef van verantwoordelijkheid volledig te ondermijnen en uit te roeien.

Men behoeft maar een boek als *Het 25e uur* te lezen en het wordt u overduidelijk. Grote onpersoonlijke machten op technisch en economisch, op politiek en internationaal terrein zijn bezig de betekenis der individuele persoonlijkheid zo consequent als het maar kan te elimineren.

In den oorlog haatten wij allen het beruchte Duitse „Befehl ist Befehl”.

Maar is dit in heel onze wereld niet langzamerhand als het ware het wachtwoord geworden? Naar het schijnt, draagt niemand persoonlijk meer enige verantwoordelijkheid. De meeste mensen kunnen die ook niet meer dragen en durven die ook niet meer te dragen. Ze missen er de geestelijke kracht toe. En het wordt hun ook maar al te gemakkelijk gemaakt zich van hun verantwoordelijkheid te laten ontheffen. Want aan alle kanten zijn wij omringd door alle mogelijke instanties, aan wie wij onze verantwoordelijkheid kunnen endosseren. Wij leven en handelen zelf bijna niet meer. Wij worden geleefd. Wij laten allerlei onpersoonlijke machten, waarin wij op wat voor manier dan ook ingeschakeld zijn, met ons doen.

Dit geldt niet het minst met betrekking tot het vraagstuk dat ons hier bezig houdt.

In allerlei opzicht is de moderne oorlog iets onpersoonlijks geworden. HELMUTH THIELICKE in zijn uiterst instructieve boek over het moderne nihilisme (*Der Nihilismus*) heeft dat heel scherp gezien en uitgedrukt.

In aansluiting aan *De Pest* van CAMUS wijst hij op het „physikalische Bild”¹⁾ van de werkelijkheid als een „wertfreies, naturgesetzliches Geschehen”²⁾, dat men in onzen tijd steeds meer krijgt en waarbij een mens bloot toeschouwer blijft. De oorlog wordt hier een soort „pestbacil”, m.a.w. iets dat geheel komt te liggen in de biologische sfeer.

Mensen maken hier niet meer den oorlog. Men zou bijna kunnen zeggen: „het oorlogt”, zoals wij ook zeggen „het regent”, „het onweert”. Met als gevolg, dat van verantwoordelijkheid en schuld hier ook geen sprake meer kan zijn.

Of, als men zover al niet durft te gaan, wordt in elk geval het probleem van den oorlog thans zo ingewikkeld, dat de kwestie der verantwoordelijkheid, de vraag, in hoever hier voor ons nog van aansprakelijkheid gesproken kan worden, wel uitermate moeilijk en bijna onoplosbaar geworden is, wat het sommigen gemakkelijk maakt er in hun consciëntie rustig bij te blijven, maar anderen juist zo heel in het bijzonder gaat belemmen.

Nu heeft men vanouds aan het probleem van den oorlog vooral twee zijden onderscheiden: het vraagstuk, of een oorlog, wat de aanleiding, de zaak waarvoor men strijdt, betreft, gerechtvaardigd mag heten, en de vraag, of de middelen, waarvan men zich in den strijd bedient, geacht mogen worden toelaatbaar te zijn.

Hoe staat het nu naar het oordeel van toonaangevende theologen in onze dagen met deze beide vraagstukken? In hoever kan hier voor ons nog van een verantwoordelijke beslissing sprake zijn? En wie draagt voor zulke beslissingen verantwoordelijkheid?

Wij willen ons daarin eerst enigermate oriënteren en daarna trachten ons eigen standpunt te bepalen *).

Wij geven hier eerst beknopt weer de zienswijze van den niet onvermaarden Duitsen theoloog ADOLF DEDO MÜLLER in zijn *Ethik*, een boek,

¹⁾ natuurwetenschappelijk beeld

²⁾ een waarde vrij, natuurwetmatig gebeuren

*) Toen wij in April dit artikel schreven, was nog niet verschenen Barths K. D. III⁴, waarin zijn ethiek van den oorlog voorkomt. Een bespreking ervan gaven wij in „De Bazuin” Januari 1952.

dat typisch den geest verraadt van den rechterflank der „Deutsche Christen” tijdens het HITLER-regime, een geest, die nog bij tal van Duitse theologen voortleeft. Voor de theologie komt het, volgens hem, in elk opzicht en ook hier, aan op „radikale Wirklichkeitsschau”. Den oorlog beziet hij allereerst als „menschlich-politische Wirklichkeit”. Ze is „Urtatsache³⁾ des politischen Lebens”. D. w. z. staatkundig leven is niet mogelijk, waar men niet voortdurend met de mogelijkheid van oorlog rekent en zich daarop inricht.

Dit moet, zo beweert MÜLLER, tegenover alle „ideologische Schwärmer⁴⁾” in het oog gehouden worden. „Der Krieg ist nicht Gott”, en daarom is er ook stellig geen sprake van „Kriegsgläubigkeit⁵⁾”. Echter, weigering den oorlog te vergoddelijken betekent geen „Verteufelung⁶⁾ des Krieges”. God laat den oorlog toe als een openbaring van onze menselijke „Urschuld” maar tevens als een mogelijkheid om daarin het geheim van kruis en opstanding te openbaren en als een demonstratie van christelijke offerbereidheid. Verlamt dat nu niet onze zedelijke verantwoordelijkheid ten opzichte van den oorlog? Neen, zegt MÜLLER, zo zien wij veeleer onze verantwoordelijkheid alleen in het rechte licht. De oorlog moet overwonnen worden. Maar wij kunnen hem alleen overwinnen, doordat hij „vervuld” wordt.

De oorlog is „ultima ratio⁷⁾”, doch niet „ultima ratio” van den mens maar van God. „Nicht der Mensch”, zegt hij LUTHER na, „hängt, rädert, enthauptet, würgt und kriegt⁸⁾, es sind alle Gottes Werke und Gerichte”. In dien geest den oorlog aanvaardend wordt een soldaat daar ridder Gods. Natuurlijk echter moet het een „ultima ratio”, een *uiterste* middel *blijven*. Een verdedigingsoorlog is zo gerechtvaardigd. Maar ook een aanvalsoorlog kan een „gerechter Krieg⁹⁾” zijn, nl. wanneer datgene, waarop men rechtens aanspraak kan maken, ons wordt geweigerd en het dus *moet* worden afgedwongen.

Nog merkwaardiger zijn, in verband met de kwestie van de verantwoordelijkheid ten aanzien van den oorlog de beschouwingen van een ras-echt luthers theoloog, nl. WERNER ELERT, in zijn onlangs verschenen boek *Das Christliche Ethos*¹⁰⁾ (1949).

De staat, daarvan gaat hij uit, is een ordening Gods, die als zodanig gehoorzaamd moet worden. Maar als nu deze staat de mensen eens gebiedt, zich als wilde dieren, in plaats van als mensen, te gedragen? En geschiedt dat niet in den oorlog? Vreet daar de staat zijn eigen kinderen niet op?

De staat blijft daarbij een „ordering” en de enkeling blijft aan het geheel van den staat ondergeschikt, als deze zijn doen en laten maar enigszins met het volkerenrecht in overeenstemming weet te brengen. Of, zo vraagt ELERT, is hier „doch etwas nicht in Ordnung?”

De Heilige Schrift schijnt, volgens hem, ons hier gauw gerust te stellen. De oorlogen zijn daar „oorlogen des Heren”, al wordt bij de profeten toch

3) „oerfeit”

4) dweperij

5) geloof aan den oorlog

6) „verduiveling” (vgl. vergoddelijking)

7) laatste middel

8) hangt op, radbraakt, onthoofd, wurgt en voert oorlog

9) rechtvaardige oorlog

10) *Het christelijk zedelijkheidsbewustzijn.*

wel reeds de oorlog als iets abnormaals gezien en al komen oorlogen daar onder het oordeel Gods te vallen.

Vervolgens gaat hij dan in op de verhouding van staat en volk. De staat is het, die het volk vertegenwoordigt. De staat heeft organen om voor het volksgeheel te handelen. Vandaar dat men het staatsethos onderscheiden kan van het ethos van de afzonderlijke leden van den staat.

Maar nu sluit ethos verantwoordelijkheid in. Dus m. a. w. ook het staatsgeheel draagt verantwoordelijkheid. Alleen, kan de staat als anoniem abstractum¹¹⁾ Gods stem vernemen?

Tussen het staatsethos en het ethos van de afzonderlijke leden van den staat moet bovendien nog worden aangenomen een tusseninstantie, nl. de „verantwoordelijken”, d. w. z. die voor een parlement of voor een internationaal gerechtshof aansprakelijkheid dragen, maar die toch ook verantwoordelijk zijn voor God.

Die „verantwoordelijken” mogen wij echter niet tot zondebok maken. Want in hen is het volksgeheel verantwoordelijk. De betrouwbaarste proef op het staatsethos is nu, volgens ELERT, zijn buitenlandse politiek. Vooral hierin is de staat een totaliteit. Volk staat hier tegenover volk en staat tegenover staat in omstandigheden, waarin nu eenmaal „gesamtheitlich”¹²⁾ moet worden gehandeld.

Bovendien treedt het karakter van den staat, „ordering” te zijn, hier geheel terug tegenover zijn machtskarakter. Daarom gelden allerlei bijbelse voorschriften, gegeven voor het interne leven van den staat, niet voor het „zwischenstaatliche Ethos”¹³⁾.

Staat dit laatste nu onder het gebod der liefde als de hoofdsom van de wet? Is m. a. w. een staatsgeheel tegenover een ander staatsgeheel tot liefde verplicht? (Dat is natuurlijk iets anders dan liefde van leden van den enen tegenover leden van een anderen, i. c. vijandigen staat.) Deze vraag meent ELERT dan ontkennend te moeten beantwoorden. Reeds als anoniem abstractum kan een staat niet tot liefde in den zin van het nieuwtestamentische „agape”¹⁴⁾ worden verplicht. De enige mogelijkheid zou zijn, dat deze liefde, die zelfverloochening steeds insluit, uitging van „de verantwoordelijken” van den enen staat tegenover een anderen staat. „Das wäre aber zu viel verlangt.” Want dan zouden zij, in plaats van verantwoordelijk, onverantwoordelijk handelen. Door hun eigen volk aan een ander volk op te offeren zouden zij liefdeloos handelen. De liefde tot hun eigen volk behoeft hen niet per se met een ander volk in conflict te brengen. „Aber wenn der Teufel Zwietracht sät und es steht auf einmal nicht mehr Staat neben Staat sondern Staat gegen Staat, so haben sie ohne Wenn und Aber nur das Eigene nicht das Fremde zu vertreten und sie sind alsdann dafür verantwortlich, das der eigene Staat nicht zugrunde geht”¹⁵⁾. Dat betekent niet dat het staatsethos „ex lex”¹⁶⁾ is. Al is het niet aan het liefdegebod onderworpen, het heeft zich wel naar de regels van het volkenrecht te voegen.

11) naamloos gedachtending

12) als totaliteit

13) het bewustzijn der zedelijke gezindheid, welke tussen de staten moet bestaan.

14) „liefde” als christelijke gezindheid, tegenover „eroos” als natuurlijke liefde.

15) Maar wanneer de duivel tweedracht zaait en de staten niet meer naast maar tegenover elkander staan, dan behoren zij, zonder „alsen” en „maaren” alleen voor het eigene en niet voor het vreemde op te komen en dan zijn zij er voor verantwoordelijk, dat de eigen staat niet te gronde gaat.

16) buiten (en boven) de wet

„Wo aber „die Verantwortlichen“ wissen, dasz sie auch in dieser Ordnung ihr Volk vor Gott zo vertreten haben, da bedarf es keiner weiteren Kasuistik“¹⁷⁾.

In de derde plaats verdienen hier nog vermelding de beschouwingen van den ethicus der dialectische theologie EMIL BRUNNER, in zijn werken *Das Gebot und die Ordnungen* en *Gerechtigkeit*. Oorlog is „Gewaltsanwendung“. Maar „um der Liebe willen ist Gewaltmächtigkeit des Staates notwendig, so sehr an sich die Gewaltsanwendung der Liebe entgegengesetzt ist“¹⁸⁾.

De oorlog als de bereidheid van den staat zich met al zijn machtsmiddelen voor de als noodzakelijk erkende doeleinden van zijn politiek in te zetten, behoort tot het wezen van den staat, zolang er ni. geen betere middelen tot bescherming van zijn rechten zijn. Elke staat die niet bereid en in staat is tot het einde zijn onafhankelijkheid te handhaven, is bij voorbaat verloren. Het recht van den staat op zelfbescherming door oorlog op ethische gronden ontkennen betekent de existentie van den staat ontkennen. Dat is de juiste gedachte van den rechtvaardigen oorlog. Onvoorwaardelijk pacifisme is identiek met anarchie. Wie den staat als noodzakelijk erkent, moet ook de eventuele noodzakelijkheid van den oorlog erkennen.

Voor al echter ten aanzien van een grootheid als de oorlog is het, volgens BRUNNER, nodig actueel te spreken. „Das aktuelle Kriegsproblem stellt sich ganz anders dar als das zeitlose.“ Men kan bijna niet meer hetzelfde woord gebruiken voor locale gebeurtenissen, die men vroeger oorlog noemde, en wereldbranden als in onzen tijd.

Juist een christen mag in dit opzicht niet in het verleden leven en moet begrijpen, dat wat vroeger met enig recht tot verdediging van den oorlog werd aangevoerd nu zijn geldigheid volstrekt heeft verloren. Oorlog wordt nu identiek met zelfmoord der volkeren. Hij is te kolossaal geworden om nog een zinvolle functie te kunnen vervullen. „Die Herstellung irgendwelcher gerechten Ordnung vom allgemeinen Weltbrand, Krieg genannt, erwarten, ist politischer Irrsinn geworden“¹⁹⁾.

De volkeren zijn thans zo zeer op elkaar aangewezen, de wereld is een dusdanige eenheid geworden, dat daardoor een volstrekt nieuwe situatie ten opzichte van het recht van den oorlog is ontstaan en van een ethische rechtvaardiging geen sprake meer kan zijn.

De oorlog is geen „ultima ratio“ van de politiek. Daarom is het geen politieke onzin maar een nieuwe politieke mogelijkheid, dat een volk zich — in den ouden zin — weerloos maakt om een nieuwen vorm van veiligheid voor te bereiden en dat gewetensvolle, nuchtere burgers den staat een dienst weigeren, dien men tot dusver voor een werkelijken dienst hield, en dat zij deze weigering als het gebod Gods voor hen erkennen, niet in enthousiast wettischen geest maar in concreet politieke verantwoording.

¹⁷⁾ Waar evenwel „de verantwoordelijken“ weten, dat zij ook in deze ordening hun volk bij God vertegenwoordigen, daar is geen uitwerking bij voorbaat van regels voor allerlei bijzondere gevallen meer nodig.

¹⁸⁾ Om der wille van de liefde is het geweldsmacht-zijn van den staat noodzakelijk, hoezeer op zichzelf het gebruiken van geweld het tegenovergestelde is van liefde.

¹⁹⁾ Het vestigen van een rechtvaardige ordening te verwachten van den algemenen wereldbrand, die „oorlog“ wordt genoemd, is politiek gesproken waanzin geworden.

Daarmee treedt meteen een kentering in ten opzichte van de verplichte gehoorzaamheid van den enkeling tegenover den staat. Dit is geen revolutionnaire omverwerping van de politieke orde, maar gehoorzaamheid aan het gebod Gods in erkenning van de mogelijkheid, dat God bezig is, een oude orde, die geen zin meer heeft, te verbreken. En in *Gerechtigheid* drukt BRUNNER het zo uit: „Weltkrieg und totaler Krieg haben eine ganz neue Situation, eine ganz neue Dringlichkeit des Postulates „Friedensordnung!“ geschaffen”²⁰⁾.

„Mit dieser Anarchie fertig zu werden, die von nun an totaler Weltkrieg heisst, ist die Voraussetzung für alle künftige²¹⁾ Zivilisation und für alle andere Arbeit im Sinne der Gerechtigkeit.”

En in datzelfde verband merkt hij op, dat de tijd er is, dat ook volkeren bereid zullen moeten zijn terwille van de handhaving van den vrede offers te brengen in dien zin, dat zij zich maar niet eenvoudig op het machtsstandpunt stellen, maar genegen zijn belangen en rechten van anderen te ontzien. „Wie dat niet erkent, verklaart daarmee den volgende wereldoorlog voor onvermijdelijk.”

Een wat ander geluid vernemen wij bij den Amerikaansen ethicus, REINHOLD NIEBUHR. In zijn boek *Christianity and power politics*²²⁾ komt een interessant hoofdstuk voor: „Why the Church is not pacifist,” waarom de Kerk niet pacifistisch is.

Pacifisme ziet hij als een ketterij, een vereenzelviging van het Evangelie met de wet der liefde. Het Evangelie is echter geen nieuwe wet maar een boodschap van Gods genade, die goddelozen rechtvaardigt. Dat heeft het moderne pacifisme niet verstaan. Het begrijpt niets van de realiteit der „erfzonde”. Het gaat uit van de natuurlijke goedheid van den mens. Daarom spreekt men van „niet wederstaan van den boze”. In den Bijbel vindt echter die leer van „non violence”²³⁾ nergens steun. Volgens den Bijbel ontbreekt in het mensenleven nu eenmaal nergens „de wortel van de onvermijdelijke zonde”.

Omdat wij mensen van nature zondaars zijn, is gewelddoefening iets onontkoombaars. „Government must coerce”²⁴⁾, al blijft er in alle „coercion”, in alle gewelddoefening, een element van zonde. Wie alle gewelddoefening verwerpt, moet de tyrannie aanvaarden, die met waren vrede niets heeft te maken. NIEBUHR waarschuwt in dat verband tegen een gevaarlijk religieus absolutisme, dat geen onderscheid meer erkent tussen de gebreken van de democratische naties en de tyrannie van de totalitaire régimes.

„Wie hier geen onderscheid maakt, kan nergens in de geschiedenis meer onderscheiding van enige waarde maken.”

Dat sluit niet uit, dat politieke controversen altijd conflicten zijn tussen zondaars onderling en niet tussen rechtvaardigen en zondaars. Dat zal altijd in elk conflict ons moeten bewaren voor wraakinstanten voortkomend uit zelfrechtvaardiging. Maar de stelling, dat „democratische naties” geen

²⁰⁾ Wereldoorlog en totale oorlog hebben een geheel nieuwe situatie geschapen, aan het vereiste dat een vredes-ordening tot stand komt, een geheel nieuw dringend karakter verleend.

²¹⁾ toekomstige

²²⁾ *Christendom en machtpolitiek.*

²³⁾ geweldloosheid

²⁴⁾ Wie regeert moet dwingen.

recht hebben tot weerstand tegenover vormen van tyrannie, zulks met het oog op imperialistische motieven in hun eigen historie, zou alleen dan juist zijn, als enige natie ooit volmaakte gerechtigheid kon betrachten, wat onmogelijk is.

Als wij weigeren onderscheid te maken tussen sociale systemen, verzwakken wij het besluit, onze beschaving te verdedigen. „Het HITLER-régime bestrijden is daarom een negatieve taak, maar een taak waarvan wij niet mogen aflaten.”

„Selfrighteousness or inaction are the alternatives of secular moralism”²⁵). Als het christendom dit alternatief aanvaardt, betekent dit een saecularisatie van de christelijke moraal.

Op grond van deze overwegingen heeft NIEBUHR dan ook vóór 1940 met kracht Amerika opgewekt aan de bestrijding van Nazi-Duitsland deel te nemen, zoals ook vroeger BARTH van den Tsjechischen soldaat, die de wapenen opnam tegen de schending van Polen, beweerd had, dat die daarmee een dienst bewees aan het Koninkrijk Gods.

Tenslotte het standpunt van de Vergadering van den Wereldraad der Kerken in 1948 in Amsterdam. Tot een eenparige zienswijze kon men hier niet komen.

Er was een brede stroming die, al ontkende zij niet, dat onder bijzondere omstandigheden een christen den plicht kan hebben tot oorlogvoeren, toch beweerde, dat de moderne oorlogsvoering nooit een daad van gerechtigheid kan zijn.

Daarnaast waren er, die meenden, dat, zolang er geen onpartijdige bovennationale instellingen zijn, militair optreden het laatste middel is om de wet te doen eerbiedigen, zodat den burgers de plicht moet worden ingescherpt, desnoods met geweld de wet te verdedigen.

In de derde plaats vond men er, die elken vorm van militairen dienst om Gods wil onvoorwaardelijk meenden te moeten afkeuren. Algemeen was men het er echter over eens, dat een aanval behoorde te worden gedaan op al datgene, wat op enigerlei wijze de oorzaak vormt van internationale conflicten.

Wij hebben opzettelijk enigszins uitvoerig een aantal van de voornaamste zienswijzen in de theologische ethiek van onzen tijd met betrekking tot het vraagstuk van „den rechtvaardigen oorlog” de revue laten passeren.

Het eerste, wat wij, op grond van het weergegevene, gerust mogen concluderen, is, dat inderdaad het vraagstuk van de verantwoordelijkheid voor den oorlog wel een uitermate penibel vraagstuk is geworden.

Daar is om te beginnen al het lastige punt, door ELERT vooral aangeeroerd: wie zijn in een volk de verantwoordelijken? Is dat de staat, zijn dat de individuele leden van den staat, of zijn dat „de verantwoordelijken”?

Wij menen, dat dit vraagstuk niet simplistisch in de ene of andere richting is op te lossen. Het is in den regel de ernstige fout van het individualistische pacifisme, ook in zijn „christelijken” vorm, geweest, dat men hier nagenoeg alleen van een individuele verantwoordelijkheid wilde weten, m. a. w. dat men hier in moeilijke vragen van wereldpolitiek uit-

²⁵) Verwereldlijkt moralisme heeft de keus tussen zelfrechtvaardiging en stilzitten.

sluitend de individuele consciëntie, dikwijls bovendien nog varend op het kompas van humanistische inzichten, wilde laten beslissen.

Evenzeer echter verdient afkeuring de opvatting, vooral van Lutherse zijde maar al te veel gehuldigd, dat het staatsethos scherp van het individuele ethos is te scheiden en dat ten opzichte van oorlog en vrede de beslissing als vanzelfsprekend voor rekening van den staat — geleid door diens staatsethos — komt of althans een aangelegenheid is van „de verantwoordelijken”.

Bij MÜLLER komt zelfs de vraag, in hoever het volk, de leden van den staat, daarin mee aansprakelijkheid bezitten, niet eens aan de orde. En bij ELERT valt in dezen het accent ook wel heel sterk op het staatsgeheel. In den oorlog, zo zegt hij zelf, staat volk tegenover volk en staat tegenover staat.

Ook hiertegen menen wij nu toch wel heel ernstig te moeten waarschuwen. Wij kunnen het begrijpen, dat de anonieme macht van den staat heel gemakkelijk door velen wordt gebruikt als datgene, waarop men zijn persoonlijke aansprakelijkheid kan afwentelen. Maar hoe begrijpelijk het ook mag zijn, aanvaardbaar is dat voor ons als christenen in geen geval.

Ongetwijfeld is onze persoonlijke verantwoordelijkheid als burgers van den staat ten aanzien van den oorlog ingebed in de verantwoordelijkheid, die de staat als geheel en zijn politieke leidlieden daarvoor dragen. Maar dat betekent niet, dat ze daarmee is opgeheven. Het zijn maar niet twee of meer anonieme onpersoonlijke machten, die in een oorlog elkaar bestrijden. Achter de staten, die elkaar den oorlog aandeden, staan volkeren. En die volkeren bestaan uit mensen.

En wee ons, wanneer wij in het oorlogsprobleem dien factor „mens” gingen elimineren! Wij weten het — wij komen daarop nog nader terug —, daar zijn in de wereld waarden, die zelfs belangrijker zijn dan de mens als mens. Een humanistisch pacifisme, dat allen oorlog veroordeelt, alleen omdat het mensenleven iets heiligs en onaanastbaar zou zijn, wijzen wij beslist af. Maar in onzen tijd lopen wij gevaar voor het tegenovergestelde, nl. te vergeten, dat er ook nog zoiets is als een verhouding van mens tot mens en dat in elken oorlog wij als mensen, naar Gods beeld geschapen, komen te staan tegenover andere mensen, eveneens naar het beeld Gods geschapen.

En al is het ten volle waar, dat wij oorlogvoeren „in ons ambt”, zoals LUTHER het heeft genoemd, m. a. w. in opdracht van de Overheid, dat heft dat andere, dat wij als verantwoordelijke mensen dat ambt uitoefenen, dien overheidsdienst verrichten, niet op.

Dat betekent, dat het terecht door ons in de Duitsers zo gehate „Befehl ist Befehl”, dat ook geheel in de lijn ligt van de door MÜLLER verdedigde visie van den oorlog als een soort onvermijdelijk „Schicksal”²⁶⁾, ook voor ons zelf onvoorwaardelijk contrabande moet zijn. Of m. a. w., als wij aan een oorlog deelnemen, staat maar niet onze Overheid, maar staan achter en in die Overheid wij, wijzelf als mensen, allen hoofd voor hoofd daarvoor voor God en voor de mensen mee aansprakelijk. En wij zullen er dus ons in allen ernst rekenschap van hebben te geven, of wij in een bepaald concreet geval die verantwoordelijkheid kunnen dragen.

²⁶⁾ noodlot

Nogeens, dat is maar geen kwestie van individualistisch elk voor ons zelf maar eens uitmaken, of wat onze Overheid meent te mogen en moeten doen gerechtvaardigd is. Wij leven in een constitutionele monarchie, waar de enkelingen hun verantwoordelijkheid uitoefenen via de volksvertegenwoordiging. Maar al draagt daarmee onze verantwoordelijkheid een organisch karakter, wij blijven persoonlijk aansprakelijk.

Vandaar dat wij het ook van zo groot belang achten, dat vooral in onze christelijke kringen de vraagstukken rondom den oorlog steeds weer worden doorgesproken. Want verantwoordelijkheid onderstelt inzicht en overtuiging. En vooral wanneer misschien in de toekomst in een eventuelen nieuwen oorlog weer zulke zware offers van ons gevraagd zullen worden, is het dringend nodig, dat elk van ons er van overtuigd is, wat hij doet en waarom hij dat doet.

Niet minder penibel echter is dat andere probleem, in hoever wij ook als volk, als staat, de verantwoording kunnen dragen van het eventueel in de toekomst aan een nieuwen oorlog deelnemen.

Er schijnt toch wel veel waars te zijn in wat BRUNNER beweert, nl. dat, actueel gesproken, de oorlog zijn tijd overleefd heeft, doordat hij geen enkelen waarborg meer biedt voor een bevredigende oplossing van internationale geschillen, gezien het karakter van wereldoorlog, dat hij nu eenmaal is gaan dragen, m. a. w. in verband met zijn geweldige complexiteit²⁷⁾.

Vroeger streed een volk met een ander volk. En toen was het reeds niet eenvoudig uit te maken, aan welke zijde het recht was. Toen was men herhaaldelijk aan beide zijden evenzeer van het gelijk van zichzelf en van het ongelijk van de andere partij heilig overtuigd.

Nu is men evenwel als staat of als volk ingeschakeld in reusachtige verbanden en gaat het bovendien om politieke wereldproblemen van zó uitermate ingewikkeld karakter, dat bijna niemand persoonlijk meer in staat is, de volle portée daarvan te overzien. Hoe voor de hand liggend wordt het daarom, dat juist ook in verband daarmee bij ons het verantwoordelijkheidsbesef, persoonlijk en zelfs ook nationaal, verzwakt.

Dat lijkt ons ook een van de onmiskkenbare schaduwzijden van het federalisme. Hoe noodzakelijk dat federalisme ook mag zijn met het oog op de gevaarlijke wereldpolitieke situatie van deze dagen, het zou bedenkelijk wezen, als het ertoe meewerkte, dat ons besef nationaal aansprakelijk te zijn voor de grote militaire beslissingen der toekomst daardoor ondermijnd werd.

Eenvoudig is het stellig niet ten opzichte daarvan verantwoord positie te kiezen. Vraagstukken, als die in onzen tijd vastzitten aan het probleem van West-Europa tussen Rusland en Amerika, zijn om van te duizelen. De roekeloze manier, waarop Ds NIEUWPOORT in *In de Waagschaal* zich daarvan met een handomdraaien afmaakt, moge de ernstigste afkeuring verdienen, het blijft toch waar, dat ook het amerikanisme niet ongevaarlijk is, zoals het ook waar is, dat wij als Westerse volkeren, al was het alleen maar door den invloed van onze gesaeculariseerde en vertechniseerde Westerse cultuur, mee een solidaire aansprakelijkheid ervoor dragen, dat landen als China voor het communisme rijp zijn geworden.

²⁷⁾ verweekeld karakter

Hoe dieper wij de verantwoordelijkheid in bijbelsen geest verstaan en hoe meer wij van de solidariteit ook in de schuld in het mensenleven onder den indruk komen, hoe beklemmender de problematiek van onzen tijd voor ons wordt.

Daarbij dienen wij echter voor één ding op onze hoede te zijn. KIERKEGAARD heeft gesproken van de „Nullpunkt-Existenz”. Daarmee bedoelde hij dit, dat men van puur „verantwoordelijkheidsbesef” van twee kanten zo in het nauw gebracht wordt, dat men tenslotte op een nulpunt terecht komt en daardoor tot geen enkele verantwoordelijke beslissing meer in staat is.

Dat is een gevaar, dat in onzen tijd stellig niet denkbeeldig is en waarvoor vooral heel wat theologen uit den dialectischen hoek bezweken zijn.

Tegenover deze bedenkelijke dialectiek — waartoe b.v. BRUNNER neigt —, die den indruk maakt van diep verantwoordelijkheidsgevoel, maar feitelijk op een vlucht uit de concrete verantwoordelijkheid neerkomt, steekt op dit punt heel gunstig af het nuchtere realisme van een NIEBUHR.

Inderdaad, daarin heeft NIEBUHR gelijk, er is een zogenaamd religieus absolutisme, dat in de praktijk tot een onverantwoordelijk relativisme leidt en waartegen wij daarom niet ernstig genoeg op onze hoede kunnen zijn.

Concreet gezegd, het zou geen aanbeveling verdienen, wanneer de angst voor het communistisch gevaar bij ons leidde tot een soort bewustzijnsverenging, waarin wij Amerika en het amerikanisme gingen idealiseren. Maar juist als wij, om de bovengenoemde reden, b.v. ten opzichte van het volk van Rusland en van China ons mee solidair aansprakelijk weten, is het te meer onze verantwoordelijke roeping tegen de daemonische macht van dit systeem, niet minder dan tien jaren geleden tegen dat van de nazi's, alles in te zetten, wat wij daartegen inzetten kunnen.

Ja, zo ooit een oorlog, wat den „casus belli”, de zaak waarom gestreden wordt, aangaat, gerechtvaardigd mag heten, dan toch stellig, wanneer het gaat tegen deze machten der duisternis.

Alleen, nu blijft de niet minder belangrijke vraag: is, gezien de middelen, waarmee die zal moeten worden gevoerd, gezien het totalitaire karakter, dat de moderne oorlog nu eenmaal draagt, deze „ultima ratio” ter bestrijding van zo gevaarlijke machten als Rusland en China verantwoord? M. a. w. is in dezen strijd elk wapen gerechtvaardigd? Of kan het ook zijn, dat hier middelen zijn, die zelfs door het meest nobele doel niet worden geheiligd?

In het voorgaande behandelden wij het probleem van de verantwoordelijkheid ten opzichte van den modernen oorlog vooral van de zijde van den *casus belli*, onder het aspect van de *zaak*, waarvoor men meent de wapenen te moeten opnemen. Thans rest ons nog over den modernen oorlog en onze verantwoordelijkheid daartegenover te spreken onder een tweede gezichtspunt, n.l. dat van de *middelen*, de *wapenen*, waarvan men in dezen oorlog meent zich te moeten en te mogen bedienen.

Het komt ons voor, dat met betrekking tot dit tweede punt de moeilijkheden, waarvoor wij staan, nog groter zijn dan met betrekking tot het eerste. Reden waarom wij ten aanzien hiervan nog méér hebben te trachten verantwoordelijk onze positie te bepalen!

Wij zagen dat een volk, een staat, alleen gerechtigd is tot oorlog over te gaan, hetzij defensief, hetzij offensief, wanneer het er om gaat, daarmee de gerechtigheid in het internationale leven te dienen. Oorlog, zal die gerechtvaardigd zijn, dient dus altijd het karakter te dragen van strijd voor het recht. Maar niet alle strijd voor het recht is oorlog. Van oorlog spreken wij alleen, als deze strijd voor wat men ziet als het recht wordt gevoerd met gebruik van wapengeweld.

Hier rijzen nu meteen voor velen buiten en in de christelijke wereld vragen, vooral deze vraag: kan en mag de gerechtigheid in deze wereld met wapengeweld worden gediend?

Er zijn er door de eeuwen heen geweest, die deze vraag ontkennend hebben beantwoord. Gerechtigheid en geweld, dus ook geweld van wapenen, waren, volgens hen, volstrekt onverzoenlijke grootheden.

Het antimilitairisme, inzonderheid in zijn religieuze vorm, heeft steeds dit standpunt gehuldigd²⁸⁾. Dat hing hiermee samen, dat men bij dit type christendom — men duidt het wel aan als het „Bergrede-christendom” of het „secte-type” — het rechte inzicht miste in het wezen en de bestemming van den staat, juistere gezegd, van de Overheid. En dit laatste was op zijn beurt weer het gevolg van een miskenning van de rol, die in onze wereld nu eenmaal de zonde speelt.

Inderdaad, in een zondeloze wereld, zoals die er eens vóór 's mensen val was en zoals die er ook na de voleinding aller dingen bij de parousie van Christus zijn zal, heeft het geweld geen plaats. In de sfeer van het Koninkrijk Gods m. a. w. behoort gewelddoefening niet thuis.

In dien zin moet ook verstaan worden het bekende woord van Christus in Gethsemané over het steken van het zwaard in de schede. Er is een geestelijke worsteling in onze wereld tegen het rijk der duisternis en voor het Koninkrijk der hemelen. En in die worsteling is alle bezigen van wapengeweld contrabande.

Maar nu is daar ook een andere orde van dingen, waartoe de levenssfeer van de Overheid behoort en waarin het er om gaat, in deze wereld, waar eens het Koninkrijk Gods zich ten volle zal openbaren, voorlopig door rechtshandhaving den chaos te voorkomen en een dragelijke samenleving onder de mensen en de volkeren mogelijk te maken. En in deze orde is gewelddoefening nu niet alleen onvermijdelijk, maar behoort ze ook tot de door God zelf aan de Overheid verleende opdracht. Dat is de betekenis van het bekende woord van Paulus in Rom. 13 : 4, dat de Overheid „het zwaard niet tevergeefs draagt”. Dat tot deze „zwaarmacht” der Overheid behalve de politie ook de militie gerekend mag en moet worden, is wel door sommigen ontkend, maar mag toch, zonder dat wij het hier nader betogen, althans in onze a.r. kringen wel als „in confesso” gelden.

Deze bijzondere taak der Overheid tot handhaving van het recht ook in het internationale leven brengt nu mee, dat voor haar op haar terrein niet gelden dezelfde normen van de individuele moraal, waaraan wij van Godswege in het gewone onderlinge verkeer als mensen gebonden zijn. Er is, zo zou men kunnen zeggen, een afzonderlijke politieke moraal.

Dat is wat anders, dan dat wij huldigen een politiek amoralisme in den

²⁸⁾ Wij gaan het geestelijke type van dit religieuze antimilitairisme, het zogenaamde Bergrede-christendom, hier niet uitvoerig analyseren. Wij verwijzen hiervoor naar ons artikel over *Christendom en Oorlog*, in *A. R. Staatskunde* VI (1930), blz. 525 v.v.

geest b.v. van MACCHIAVELLI, van BISMARCK of van HITLER. Dat de staat aan géén ethische of morele normen gebonden zou zijn, dat voor hem slechts één norm geldt, zijn eigen belang, en dat hij het recht heeft alles daaraan dienstbaar te maken, dat m. a. w. in de politieke sfeer „goed” is, wat het „welzijn van de natie” dient, is een zienswijze, die op christelijk standpunt nooit kan worden aanvaard. Zulk een „Eigengesetzlichkeit”²⁹⁾ voor de sfeer van den staat, strijdt onvoorwaardelijk met de volstrekte geldigheid van de wet Gods voor heel het leven onzer wereld en al de daarin aanwezige verhoudingen.

En evenmin kunnen of mogen wij in den geest als b.v. NAUMANN in zijn *Briefe über Religion* deed, aannemen een antinomie tussen de individuele en de politieke moraal. Dat roof of moord of doodslag, die aan den enkeling door God in Zijn wet nadrukkelijk verboden worden, aan een staat toegestaan zouden zijn, omdat hij een staat is, is uitgesloten op grond van de eenheid van de wet Gods, die géén zodanige antinomie toelaat.

Dat is ons ernstige bezwaar tegen de lutherse ethiek, waarin de individuele en de politieke zedelijkheidsnormen veel te dualistisch tegenover elkaar komen te staan³⁰⁾.

Maar al willen wij ten aanzien van den staat van geen „Eigengesetzlichkeit” weten en al wijzen wij elke antinomische verhouding van de individuele en de politieke moraal met nadruk af, met haar bijzondere van God gegeven opdracht hangt toch wel samen, dat de Overheid zich in haar optreden, politioneel naar binnen en militair naar buiten, naar andere normen te gedragen heeft, dan waaraan wij in ons inter-menselijk verkeer gebonden zijn.

En daartoe behoort nu o. a., dat de Overheid in gevallen, waarin rechtshandhaving met geen andere middelen mogelijk is — deze beperking geldt hier onverbiddelijk —, de bevoegdheid bezit, van wapengeweld gebruik te maken. Dat brengt dus mee, dat zij, waar het niet anders kan, er niet voor mag terugdeinzen te „doden”, d. w. z. ten behoeve van de gerechtigheid leven te vernietigen. Was het leven in de Schrift de hoogste waarde, dan zou dat niet mogelijk of geoorloofd zijn. Maar het leven is, naar het getuigenis van het Woord Gods, de hoogste waarde niet. Daar zijn grootheden, en daartoe behoort o. a. de gerechtigheid, die van nòg hoger gehalte dan het leven zijn en waaraan dus, onder bijzondere omstandigheden, zelfs het leven opgeofferd mag en moet worden, het leven van de eigen volksgenoten, die de wapenen moeten opnemen, en het leven van de vijanden, tegen wie die wapenen opgenomen dienen te worden.

De Bijbelse bewijsvoering voor deze stelling is reeds zo herhaaldelijk geleverd, dat wij ons van een herhaling daarvan hier ontslagen mogen achten³¹⁾.

Waar het ons hier echter om te doen is, is iets anders. De Overheid, zo meenden wij te mogen constateren, mag in het belang van de hand-

²⁹⁾ „eigenwettelijkheid” in dezen zin, dat de wet Gods over alle levenssferen wordt ontkend en het leven slechts gebonden wordt geacht aan wetten, welke het zichzelf zou stellen.

³⁰⁾ Voor de bredere weergave en de bestrijding van deze zienswijze herinneren wij eveneens aan ons artikel *Christendom en Oorlog in A. R. Staatskunde VI* (1930), blz. 525 v.v.

³¹⁾ Zie o. a. het posthume proefschrift van Ds N. J. A. van Exel, *Het oorlogsprobleem*, 1947.

having van het recht van andere middelen gebruik maken, dan waarvan wij als mensen individueel naar het gebod van Christus ons mogen bedienen, wanneer onze persoonlijke rechten door onze medemensen worden aangetast. De vraag evenwel, die vooral in onzen tijd meer en meer begint te nijpen — wij denken b.v. aan het eventuele gebruik van den atoombom — is deze: mag zelfs ten dienste van de meest rechtvaardige zaak elk middel, onverschillig wat het mag zijn, worden aangewend of dient bij de keus van deze middelen een zekere toets te worden aangelegd en dienen daarbij grenzen te worden erkend, die onder geen voorwaarde te overschrijden zijn?

Wij staan hier in het algemeen voor het moeilijke probleem van de verhouding van doel en middelen, een van de vragen, die o. i. in de ethiek nog te weinig de serieuze aandacht hebben gevonden, waarop ze recht hebben. Het probleem in hoever in de moraal der Jezuïeten het bekende adagium „het doel heiligt de middelen” verstaan moet worden in den zin, waarin het vaak is opgevat, alsof n.l. elk middel, ook het in zichzelf verwerpelijste, acceptabel wordt, als het in dienst komt te staan van een heilig doel, laten wij hier buiten beschouwing.

In elk geval mag worden geconstateerd, dat dit standpunt inzonderheid ten opzichte van den oorlog, gehuldigd werd door het nationaal-socialisme. Het bekende, beruchte „Krieg ist Krieg” kwam toch feitelijk hierop neer, dat oorlog in zóver een ethisch moratorium³²⁾ betekent, dat wat in tijden van oorlog ten bate van de nationale zaak geschiedt verder geen ethische toetsing behoeft, dat tegenover vijanden der natie geen middel, wanneer het maar voor het doel van hun vernietiging dienstig is, ongeoorloofd kan heten.

Het is toch juist wel de toepassing van dit beginsel geweest, waaraan al de onberekenbare ellende van Dachau en Bergen Belsen te danken was, op grond waarvan ten aanzien van het Nazidom verklaard mag worden, dat het alle menselijkheid en meer nog de wet Gods met voeten heeft getreden.

Dat mag echter te meer voor ons een aanleiding zijn, met heiligen ernst er tegen te waken, dat ditzelfde noodlottige beginsel niet ook door ons met betrekking tot den oorlog gehuldigd en toegepast gaat worden. Of, positief uitgedrukt, dat mag ons wel er toe nopen vast te houden aan het vroeger steeds door ons ingenomen standpunt, dat ook ons gebruik maken van wapengeweld in den oorlog steeds genormeerd dient te blijven.

Er is altijd zo iets geweest als een oorlogsrecht. En men heeft het steeds als een eis van internationale rechtsorde gezien, dat de regels van dat oorlogsrecht door de betrokken volkeren en legers werden nageleefd.

Dat wil niet zeggen, dat vroeger die regels van oorlogsrecht nooit werden geschonden. Stellig vond dat meer dan eens plaats. Maar dan kwam toch ook de publieke consciëntie daartegen in verzet en vond dat veroordeling. D. w. z. èn de Overheden èn de volkeren èn de enkelingen onder die volkeren, gevoelden zich voor de wijze waarop de oorlog werd gevoerd, zedelijk aansprakelijk.

Ook in *dit* opzicht kan er nu van een ingrijpend gewijzigde situatie worden gesproken, dat de oorlog, ook wat de middelen, waarvan men zich daarin bedient, betreft, zich in een zodanige richting heeft ontwik-

³²⁾ een opschorting der zedelijkheid

keld, dat dit besef van verantwoordelijkheid daardoor in ernstige mate ondermijnd moest worden. Natuurlijk is het altijd heel moeilijk, zo niet onmogelijk, precies een grens aan te geven van de geweldpleging, die in een oorlog wel en die daarin niet meer toelaatbaar is.

Oorlog is altijd hard en wreed geweest. En het is misschien wel juist, wat herhaaldelijk beweerd is, dat in vroeger tijden in den oorlog erger persoonlijke wreedaardigheden plaats vonden dan in den modernen krijg, die zich meer in de zakelijke sfeer afspeelt.

En het is ook waar, dat, zoals in heel de wereld zich een evolutie heeft voltrokken ten aanzien van de middelen, waarvan men zich in allerlei opzicht bedient, zo ook als vanzelf de oorlog zich van andere middelen moest gaan bedienen. Een oorlog met pijl en boog laat zich nu eenmaal in onze moderne wereld evenmin denken als een beoefening van den landbouw met de instrumenten, waarvan men in den tijd der Batavieren gebruik maakte.

Maar toch zouden wij hier willen waarschuwen tegen een onderschatting van de betekenis van de nieuwe fase, waarin in onzen modernen tijd, vooral sinds de toepassing van de moderne oorlogstechniek, vooral sinds de invoering van het luchtwapen en nog weer meer sinds de mogelijkheid van het gebruik van den atoombom, gekomen is. Herhaaldelijk heeft men dit als slechts een kwantitatief verschil voorgesteld, dat als zodanig ook geen principiële betekenis zou hebben.

Wij vragen ons af, of hier slechts van een kwantitatief verschil mag worden gesproken, of wij hier niet terdege te doen hebben met een kwalitatief onderscheid.

Wij kunnen hier natuurlijk niet op heel het gecompliceerde probleem van de waardering der techniek ingaan. Twee dingen mogen echter wel met nadruk worden verklaard. Vooreerst dient te worden afgewezen de voorstelling, alsof de techniek als zodanig in wezen zondig of demonisch is. Maar intussen moet toch worden erkend, dat, dank zij de gesaeculariseerde sfeer, waarin deze techniek in onze moderne wereld zich heeft ontwikkeld, zij al meer een van den mens onafhankelijke, en als een „demon” over hem heerschappij voerende grootheid is geworden.

Heel het massa-mensdom van onzen tijd, d. w. z. heel het fatale proces van de „ont-persoonlijking” van het leven, van het ondermijnen van alle persoonlijke verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid, is wel niet uitsluitend op de rekening van die techniek te schrijven maar het gaat daarin toch wel om een verschijnsel, dat aan den opbloei dier techniek onafscheidelijk is verbonden.

In de technische sfeer *wordt* de mens meer geleefd, dan dat hij *zelf leeft*. Hij gaat zichzelf daarin steeds meer onpersoonlijk instrument gevoelen, door wat allerlei, heel vaak ondanks hemzelf, *gebewrt*, in plaats dat hij zelf met menselijke aansprakelijkheid daarin *handelt*.

En in bijna geen enkel opzicht geldt dat méér dan met betrekking tot de oorlogstechniek. De oorlog, zoals die vroeger werd gevoerd — wij herhalen dat nog eens — was misschien wreedaardiger. Hij droeg veel meer het karakter van een daad, een gevecht van man tegen man met het zwaard of met de bajonet. Maar aan dat laatste was althans één voordeel verbonden: wie aan dezen oorlog deelnam, wist, *dat* hij dat deed en wat hij daarin deed.

Dat is thans opvallend anders geworden. Tezamen met heel de evolutie van het verschijnsel der techniek is ook de oorlog iets volkomen onpersoonlijks geworden. Van den bekenden schrijver LAWRENCE wordt verteld, dat hij zich in de luchtmacht liet opnemen in den zelfden geest van ontvluchting van de persoonlijke verantwoordelijkheid voor het leven, als waarin de middeleeuwse monnik zich liet opnemen in een kloosterorde.

De vlieger, die zijn bommen afwerpt, heeft niets anders dan een minutieuse technische greep te verrichten, op een knopje te drukken en dat op een zo grote hoogte, dat van een persoonlijke ontmoeting met degenen, op wie de aanval wordt verricht, geen sprake is.

Maar dat niet alleen, hij verricht deze daden ingevoegd in een zo volstrekt onpersoonlijk kader, dat alle gevoel van ook mede als mens persoonlijk voor zijn daden verantwoordelijk te zijn daardoor wel systematisch wordt ondermijnd.

En inderdaad zijn er, en zelfs onder hen, die de christelijke levensbeschouwing zijn toegedaan, die hier ook bewust voor den enkeling alle persoonlijke aansprakelijkheid loochenen.

Het in den tweeden wereldoorlog door ons zo verfoeide „Befehl ist Befehl” wordt wel in dien vorm niet openlijk door hen gehuldigd. Daarvoor zijn de associaties, daaraan verbonden, te onaangenaam. Maar praktisch wordt toch door velen een standpunt ingenomen, dat daarvan niet zo heel veel verschilt.

Nu kunnen wij hier vanzelf ook weer niet in extenso behandelen het moeilijke probleem van de verhouding van de persoonlijke en de gemeenschappelijke aansprakelijkheid. Maar dit staat toch in elk geval vast: de enkeling — b.v. een eenvoudige frontsoldaat of een officier van lageren rang — moet niet in individualistischen geest zich verbeelden, dat hij in een oorlog voor datgene, wat hij daarin te verrichten heeft, dezelfde aansprakelijkheid draagt als b.v. de legerleiding of uiteindelijke de Overheid, in dienst waarvan hij staat. Maar hoezeer de verantwoordelijkheid primair bij deze laatste instanties berust, de enkeling blijft toch steeds daarin participeren. Van een volledige overdracht van de verantwoordelijkheid kan toch naar christelijke overtuiging nooit sprake zijn.

Dat is het, wat, naar wij menen, ons als antirevolutionairen ten aanzien van het probleem „dienstplicht en geweten” steeds het standpunt heeft doen innemen, dat wij daarin innemen.

Wij hebben het ons nooit ontveinsd, dat velen al te gemakkelijk zich op hun geweten beroepen, als het om dienstweigering gaat. Maar, omdat wij aan de verantwoordelijke individuele gewetensbeslissing als zodanig een zo grote waarde toekenden, hebben wij, ondanks het gevaar van mogelijk misbruik, toch in serieuze gewetensgevallen voor dienstweigeraars de mogelijkheid open gelaten van hun dienstplicht, althans in dien bepaalden vorm, ontslagen te worden.

Behalve echter die zeer bijzondere verantwoordelijkheid, die iemand draagt, wanneer hij in militairen dienst actief aan het oorlogsbedrijf moet deelnemen, is daar ook de verantwoordelijkheid, die wij toch als burgers, dus ook en vooral als christenburgers, dragen, wanneer het volk, waartoe wij behoren, een oorlog voert of in een oorlog betrokken is. Ook al doen wij daarin zelf niet aan de eigenlijke oorlogshandelingen mee, ze vinden toch mee voor onze rekening plaats.

Daar is echter bij de moderne methoden van oorlogsvoering ook nog in ander opzicht sprake van zo'n bedenkelijke wending in de richting van het abstract-massale. Vroeger streed het ene leger tegen het andere leger. En al was de omvang van die legers soms reusachtig groot, het waren en bleven toch legers. M. a. w. de oorlog droeg toch altijd een gelimiteerd karakter. Er was toch een grens — al viel het niet altijd even gemakkelijk die te eerbiedigen — tussen combattanten en non-combattanten.

Sinds het luchtwapen is ingevoerd, en nog meer, sinds er sprake is van een atoomoorlog, is het trekken van een grens tussen combattanten en non-combattanten nagenoeg zinloos geworden. En het wordt zelfs de vraag, of men in geval het in deze richting blijft doorgaan, straks nog wel mogelijk zal zijn langer voor dit bedrijf den term „oorlog” te bezigen, of dit niet iets essentieel- en principieel-anders is geworden dan wat tot dusver met dien term werd aangeduid.

Maar ook hier schijnt nu weer hetzelfde te gelden, als wat ten aanzien van heel de veelszins „demonische” ontwikkeling der techniek in onze moderne wereld geldt: hoezeer wij hier allen instinctief voor terughuiveren, de voortgang van dit proces te stuiten lijkt onmogelijk en het rad dezer evolutie terug te wentelen nog veel meer. Er zijn nu eenmaal geesten opgeroepen, die wij mensen, zo schijnt het, niet meer kunnen bezweren of bannen. Alleen maar, welke conclusie moet daaruit worden getrokken? Wij menen: een tweevoudige conclusie! Vooreerst zullen wij als christenen ons dienen te gaan realiseren, dat naar het getuigenis van Gods openbaring in Zijn Woord er eenmaal een tijd zal komen — men leze b.v. maar eens Openb. 13 —, dat de gruwel der ongerechtigheid in onze wereld zulk een omvang zal hebben aangenomen, dat, voor hen, die Christus toebehoren, het niet meer mogelijk zal zijn verantwoordelijkheid voor deelneming aan den gang van zaken in deze wereld voor hun rekening te nemen. En er begint in een tijd als de onze wel aanleiding te komen, onszelf af te vragen, wanneer deze situatie voor ons metterdaad aanwezig zal zijn. Ongetwijfeld, het zou de ernstigste afkeuring verdienen, wanneer wij — vrezend door b.v. langer deel te nemen aan iets als den modernen oorlog onszelf geestelijk te bezoedelen — ontijdig onze verantwoordelijke post in de menselijke samenleving gingen verlaten.

Daarvoor staan er vooral in een wereld als de onze op internationaal gebied te grote geestelijke belangen op het spel. Zolang het niet duidelijk om Gods wil voor ons *geboden* wordt ons terug te trekken, zou een eigenmachtig ons onttrekken aan onze verantwoordelijke roeping i. c. tot gewapend verzet tegen fatale machten als van het Russische communisme in plaats van als een bewijs van extra-vroomheid, als een blijk van hoogmoedig farizeïsme moeten worden gezien. Daar is nu eenmaal een solidaire aansprakelijkheid met ons volk en met de volkeren der aarde, die wij als rechte belijders van den Heiland hebben te aanvaarden ook dan, wanneer dat meebrengt het voor onze rekening nemen van maatregelen, waarbij het hart van ons als burgers van het Koninkrijk der hemelen instinctief terugbeeft van ontzetting.

Alleen, hoe moeilijk het ook moge zijn, in het afgetrokkene uit te maken, wáár de grens ligt, tot welke wij in dit opzicht mogen gaan, die grens is er terdege. Immers, hoe heilig het doel mag zijn, waarvoor wij overtuigd zijn te moeten strijden, het kan nooit zo zijn, dat voor dit doel *alle*

middelen, geen enkele uitgezonderd, geoorloofd zijn. Het *kan* m. a. w. zover komen, dat wij ons moeten gaan afvragen, of van bepaalde middelen niet geldt, dat ze even erg zijn als de kwaal, die men er mee wil bestrijden of althans dat ze over de grens van het voor ons naar Gods wil toelaatbare liggen.

Wij zijn het ons bewust, dat er misschien zullen zijn, die van wat wij hier opmerken het gevaar zullen duchten van verzwakking van onzen weerstand. Dan hebben zij onze bedoeling verkeerd begrepen. Wij zeggen niet: de grens van wat wij uit het oogpunt van militair geweld voor onze rekening kunnen nemen *is bereikt*. Wij zeggen alleen: die grens *is er*. En even hoogst onverantwoordelijk, als het zou zijn, vóór wij daaraan toe zijn, de wapens neer te leggen, even-onverantwoordelijk zou het ook wezen, als die grens bereikt en overschreden was, toch nog door te gaan met een vorm van wapengeweld, dat voor God niet te rechtvaardigen zou zijn.

Ook hier geldt m. a. w. weer hetzelfde, als wat wij in ons vorige artikel opmerkten, dat het van het hoogste belang is, dat, als eens van ons gevraagd zou worden een derden wereldoorlog te aanvaarden en daaraan deel te nemen, wij die niet zullen behoeven tegen te gaan met geestelijke oogkleppen voor, d. w. z. zó, dat wij de vraag, of dit eigenlijk wel geoorloofd is, maar bij onszelf hebben verdrongen, zoals nu velen dat maar al te zeer doen met al de zedelijke en geestelijke schade, die dat onvermijdelijk in de zielen en in het leven b.v. der Kerk moet aanrichten.

Reeds als mensen, maar nog meer als christenen, dienen wij, wat wij ook doen, steeds met zedelijke bewustheid te handelen. En vooral komt het daar wel op aan, wanneer er zo onvergelykelyk veel op het spel staat, als hier het geval is.

Daar is echter ook nog een tweede conclusie, die we hebben te trekken uit die erkenning van dat fatale karakter dat de moderne oorlog in het kader van heel de „demonische” ontwikkeling der techniek heeft gekregen.

Ongedaan te maken is die ontwikkeling niet. Maar dat betekent niet, dat wij daarin nu maar lijdelyk berusten en kalm aan de bevordering daarvan blijven meewerken. Dat te doen zou verraad aan ons geloof in God betekenen en op prijs geven van onze gehoorzaamheid aan Christus neerkomen. Alle illusionisme, dat de afschuwelyke werkelijkheid van het leven onzer wereld in haar zondigen afval van God voorbijziet of onderschat, is uit den boze.

Maar niet minder uit den boze zou zijn een capituleren voor de zogenaamde „Eigengesetzlichkeit” der wereldontwikkeling, ook b.v. ten aanzien van de oorlogstechniek. Wij zullen in een wereld vol van zo duistere dreiging als thans, geen pacifistische dromen dromen en zo ons benevelen voor het volbrengen van onze harde roeping, als het moet weer de wapenen op te nemen en daarmee het onrecht, dat weer onze mensheid wil te gronde richten, te keren. Maar wij zullen ook niet in een zogenaamd „realisme”, maar dat christelyk niet te rechtvaardigen valt, elk willekeurig middel, wat het ook zij, aangrijpen om ons doel te bereiken.

Er is altijd oorlog geweest. En er zal tot het einde der wereld toe ook wel steeds de bittere noodzaak blijven, van dat vreselyke middel van den oorlog gebruik te maken. Maar wee ons, wanneer de oorlog niet inderdaad „ultimum remedium”, uiterste middel als geen ander middel meer baat,

blijft, m. a. w. als niet het uiterste door ons in het werk wordt gesteld om, door bevordering van een internationale rechtsorde en door bewandelen van den weg van een zo mogelijk vreedzame oplossing van dreigende internationale conflicten, gebruikmaking van dit vreselijke middel te voorkomen! En wee ons niet minder, wanneer niet in een tijd als thans steeds levendig gehouden blijft het bewustzijn, dat er ook voor een oorlog grenzen zijn, dat ook een oorlog aan normen gebonden is.

Wij hebben vooral als antirevolutionairen steeds het standpunt ingenomen, dat macht en geweld alleen gerechtvaardigd zijn, wanneer die staan in dienst van het recht. Maar wanneer ze staan in dienst van het recht, dan zullen ze ook van dien dienst aan het recht het stempel dienen te vertonen. En doen ze dat niet meer, dan zijn ze in dienst van het recht ook niet langer bruikbaar.

En nu eindelijk nog één laatste opmerking. In onze wereld, in het leven der volkeren, is, wanneer het gaat om handhaving van het recht, ook het gebruik van geweld, i. c. van het wapengeweld, toegestaan, ja, geboden.

Dat wapengeweld is echter alleen zinnig in een internationale worsteling van politiek karakter.

Wat is echter het beklemmende van wat wij in onzen tijd zich zien voltrekken? Dit, dat de grote wereldworsteling al meer in plaats van een politiek een geestelijk karakter gaat vertonen of althans dat in de wereldpolitiek al meer de diepe geestelijke achtergronden openbaar gaan worden.

Het Duitsland van HITLER was niet vóór alles een politieke macht. De politiek stond hier in dienst van een satanische ideologie.

Van het Rusland van STALIN geldt in wezen hetzelfde. Ook hier worden wij achter de politiek met den geest van de wereldrevolutie geconfronteerd.

Betekent dit, dat wij van bewapening tegen deze macht hebben af te zien? In geen geval! Meer dan ooit heeft heel de overige wereld en niet het minst West-Europa de handen ineen te slaan om het gevaar, dat ons van achter „het ijzeren gordijn” dreigt, met alle middelen, die den toets der christelijke consciëntie kunnen doorstaan, liever: die beantwoorden aan de normen die het internationaal recht ons stelt, te weren.

Maar juist naarmate de mogelijk komende worsteling een te gigantischer karakter zal dragen, is het zaak, dat de keur, die aan die middelen aangelegd wordt, des te strenger zal zijn.

Het valt nu eenmaal niet te loochenen, dat ook aan de zijde der geallieerden in den tweeden wereldoorlog in den strijd tegen het gehate nazi-régime methodes zijn aangewend, die den toets van het recht, althans van de Bijbelse gerechtigheid, niet konden doorstaan. En het komt ons voor, dat zich dat gewroken heeft in de geestelijke en morele verzwakking, die in de geallieerde landen na afloop van den krijg allerwege aan den dag trad. Dat zal voor ons een reden dienen te zijn, voor de toekomst zo consciëntieus als maar mogelijk is ernst te maken met de vraag, hoe voorkomen kan worden, dat men zich in zijn strijd tegen de donkere machten van onzen tijd van middelen bedient, die niet veel minder erg zijn dan datgene, waartegen men zich keert. Nog nooit is het gelukt, met behulp van Beëlzebul de duivelen uit te werpen. En een ander ding, waar het thans niet minder op aankomt, is, dat wij het ons al duidelijker gaan realiseren, dat, al kunnen wij een andere bewapening niet missen,

ja, al hebben wij daaraan alle aandacht te wijden, elke oorlogstoerusting vergeefs zal zijn, waarbij vergeten wordt, dat wij in den strijd, die misschien straks zal losbarsten, wapenen nodig hebben van nog een andere effectiviteit dan de atoombom.

Heel West-Europa, ja heel onze wereld zal zich hebben te voorzien van die geestelijke wapenrusting, die naar het getuigenis van het Woord Gods uiteindelijk alleen ons hier waarachtig weerbaar zal maken.

Samenvattend zeggen wij: het wordt thans moeilijker dan ooit om te midden van het geweldig-gecompliceerde raderwerk van het gebeuren in de wereld rondom ons, waarin wij persoonlijk maar zo'n verdwijnend-klein onderdeelje zijn, onze verantwoordelijkheid te bewaren; en tegelijk is dat nu dringender dan ooit tevoren noodzakelijk.

Het gevaar dreigt, dat wij voor onze verantwoordelijkheid terughilverend, eenvoudig maar ons op het standpunt stellen van „Befehl ist Befehl" en „Krieg ist Krieg" — of hoe wij het anders willen uitdrukken. M. a. w. dat wij ons maar als bij iets onvermijdelijks neerleggen bij „das Naturereignis"³³⁾ van misschien straks een derden wereldoorlog en dan maar meedoen, zonder dat wij ons realiseren, wát wij doen.

Maar als christenen mogen wij dat niet en kunnen wij dat niet. Als christenen moeten wij weten, wat wij doen en moeten wij ons heilig bewust zijn, inhoever wij inderdaad voor ons handelen, ook in dienst der gerechtigheid, in staat zijn voor God rekenschap af te leggen en ons voor Hem over onze daden, persoonlijk en als volkeren, te verantwoorden.

Een dergelijke geesteshouding zal aan onze toerusting stellig geen afbreuk doen. Integendeel, hoe meer wij ons van dit alles in den heiligen ernst des geloofs rekenschap geven, hoe meer wij, als het zover moet komen, waarlijk paraat zullen zijn.

VRAAG EN ANTWOORD

1. VRAAG:

1. De tweede alinea op blz. 409 van den vorigen jaargang zou als volgt kunnen worden samengevat: Economisch gebrek leidt licht tot diefstal, gebrek aan culturele vorming, revolutionnaire gezindheid en godsdienstige afvalligheid.

Onzerzijds is echter de opvatting, als zouden het de omstandigheden, met name de economische omstandigheden, zijn welke het gedrag van den mens bepalen, steeds afgewezen. Deze leer van het historisch materialisme is economistisch, overspant een aspect der tijdelijke werkelijkheid, doordat ze alle levensverschijnselen onder den noemer van het economische tracht te wringen.

2. Intussen bevat bedoelde tweede alinea niet alleen geen uitgewerkte

³³⁾ het natuurwetmatig gebeuren

opvatting, maar is zij kennelijk zelfs niet te beschouwen als een korte formulering van zulk een uitgewerkte opvatting. Het betreft hier slechts een in den loop van een betoog over andere zaken gemaakte opmerking. Toch zou wellicht een aanvulling op haar plaats zijn, in dezen zin, dat bepaalde zondige neigingen in een mens, alle opkomende uit hetzelfde zondige hart, in de omstandigheden waarin die mens komt te verkeren een voedingsbodem zullen kunnen vinden, zodat die mens, indien hij de kracht mist zich tegen zijn neigingen te verzetten, gemakkelijker tot een bepaald verordelenswaardig gedrag komt.

ANTWOORD:

1. Het komt mij voor, dat de bedoelde alinea geen aanleiding tot misverstand behoeft te geven. Er wordt in die alinea n.l. niet meer gezegd dan dat armoede *van invloed* is, althans kan zijn in de onderscheidene daar genoemde opzichten. En dat is even juist als een uitsluitend economistische opvatting — zoals de oud-socialistische — onjuist is. Men mag niet uit reactie tegen het historisch materialisme den indruk pogen te gaan wekken, als zouden economische factoren niet hun terugslag hebben op „geestelijk” gebied.

2. Met uw aanvulling kan ik — het blijkt reeds uit het voorgaande — instemmen. De omstandigheden zijn niet (alleen-)beslissend, al spelen zij een rol in 's mensen levensopenbaring. De drijvende krachten dier levensopenbaring liggen elders dan in de levensomstandigheden, waarin de mens verkeert.

G.

2. VRAAG:

Door sommigen wordt het standpunt verdedigd, dat een vereniging boven haar reglement staat.

Men bedoelt dan dat men staande de vergadering een besluit kan nemen dat afwijkt van een bepaling van het reglement.

Ik heb het meegemaakt, dat van een reglements-bepaling: „alleen candidaten die een volstreckte meerderheid van de uitgebrachte geldige stemmen verkrijgen, zijn verkozen”, bij gewoon besluit van een vergadering werd afgeweken.

Men besloot, zonder reglementswijziging, staande de vergadering, dat drie van de zes candidaten, die de meeste stemmen zouden krijgen, ook zonder volstreckte meerderheid, geacht zullen worden gekozen te zijn.

M. i. zijn zulke besluiten niet alleen onjuist, maar ook onwettig. Op deze wijze ontstaat anarchie, daar elke vergadering beslissen kan, hoe op het bepaalde moment zal worden gehandeld. Zo wordt het reglement een dode letter, dat dan evengoed overboord geworpen kan worden.

Want indien in een bepaald geval de vergadering van het reglement kan afwijken, zonder dat eerst de voor reglementswijziging voorgeschreven procedure is gevolgd, waarom dan niet in alle andere gevallen?

Het zou zelfs mogelijk zijn, op een vergadering van enkele personen besluiten te nemen, welke de gehele vereniging zouden binden.

ANTWOORD:

Statuten en reglementen ener vereniging moeten worden beschouwd als de wet der vereniging. Zij geven voor de vereniging de rechtsregels aan, die zullen worden gevolgd tegenover leden en derden en die dus ook ieder, die tot de gemeenschap toetreedt, binden.

Volgens deze opvatting is het vanzelfsprekend, dat bij meerderheid van stemmen niet kan worden afgeweken van een statutaire of reglementaire bepaling.

Echter ook volgens hen die met den Hogen Raad de statuten zien als een overeenkomst tussen de oprichters (tot welke overeenkomst latere leden dan toetreden), is afwijking van een statutaire bepaling bij meerderheid van stemmen niet mogelijk. In feite is dit dus een inconsequentie aan de in den aanhef weergegeven beschouwing.

Bij de n.v. blijkt duidelijk, dat uw standpunt juist is. Daarbij zij er op gewezen, dat ook de n.v. een vereniging is; zij wordt, in onderscheid van verenigingen van personen, wel genoemd een „vereniging van kapitalen”, waarbij men intussen bedenke, dat de lidmaatschapsrechten worden uitgeoefend door personen, nl. de aandeelhouders. Welnu, in het oorspronkelijke ontwerp der nieuwe regeling van de n.v. in het Wetboek van Koophandel was opgenomen een artikel 46d, inhoudende, dat besluiten van de algemene vergadering van aandeelhouders, tot stand gekomen op een wijze, strijdig met de wet of met een wettige bepaling der statuten, nietig te zijn. De Regering beschouwde dit artikel, blijkens haar toelichting, als een axioma, maar meende het niettemin in het ontwerp te moeten opnemen om voorgoed de onjuistheid vast te stellen van de opvatting, dat van bepalingen van de statuten kan worden afgeweken, indien alle aandeelhouders daarin toestemmen. Het artikel is echter later teruggenomen, omdat de Regering het bij nader inzien volkomen overbodig achtte.

Op grond hiervan heeft dan ook de Hoge Raad, eerst bij arrest van 8 April 1938 (N. J. 1938, no 1076) en later met letterlijk dezelfde bevoordingen bij arrest van 16 Juni 1944 (N. J. 1944, no 443), uitgesproken, „dat de wet geen grond oplevert om aan te nemen, dat een besluit der algemene vergadering de kracht der Statuten wél vermag te breken, indien het is genomen met de stemmen van alle aandeelhouders”.

Voorts wijs ik u op enkele gezaghebbende schrijvers, die de vraag, of bij meerderheid van stemmen kan worden afgeweken van een statutaire of reglementaire bepaling, ontkennend beantwoorden.

Prof. Mr P. SCHOLTEN citeert in zijn bewerking van Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht, deel I, tweede stuk, blz. 135, met instemming bovenaangehaald arrest van den Hogen Raad van 8 April 1938 en Prof. Mr A. PITLO schrijft in zijn Het Personenrecht naar het Nederlands Burgerlijk Wetboek, blz. 549: „Besluiten van de ledenvergadering mogen niet tegen de statuten ingaan. Wel kan de ledenvergadering de statuten wijzigen. Zelfs met algemene stemmen genomen, is het besluit, dat tegen de statuten ingaat, ongeldig.” Evenzo oordelen Mrs O. GEZELLE MEERBURG, W. H. VERLOOP en C. WESTSTRATE in hun commentaar op de wet op de coöperatieve verenigingen (de c.v. is een vereniging van personen), tweede druk, blz. 48/9: „De statuten vormen dus de „grondwet” der C.V. Al haar organen, de

Algemene Vergadering, het Bestuur en de Raad van Toezicht, zijn er aan gebonden. Zij mogen dus geen handelingen verrichten, die ermede in strijd zijn en evenmin handelingen, die er niet op berusten. Dit is zo vanzelfsprekend, dat het nauwelijks positief-rechtelijke argumenten behoeft." Tenslotte leest men in het Handboekje voor voorzitters en secretarissen van verenigingen en voor directeuren en commissarissen van naamloze vennootschappen, door Mrs C. WESTSTRATE en G. H. A. GROSHHEIDE, vierde druk, blz. 48: „De statuten staan boven de algemene vergadering en als deze dus een aangelegenheid aan het bestuur opdragen, heeft de algemene vergadering zich hiernaar te gedragen" en voorts: „Zelfs een algemene vergadering, die geheel volledig en eensgezind is, mag niet van de statuten afwijken." Bovendien wordt op blz. 85 gezegd: „Een statutenbepaling kan alleen buiten werking worden gesteld door formele statutenwijziging — niet door onderlinge overeenstemming van zelfs alle leden."

Uit een en ander moge u blijken, dat het door sommigen te uwent ingenomen standpunt, in allen dele onjuist is. C. J. V.

*

BOEKBESPREKING

Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de gemeentewet uitgegeven door de Vereniging van Nederlandse gemeenten. 's-Gravenhage, 1951.

Een prachtig boekwerk, verschenen in het gedenkjaar onzer gemeentewet, danken wij aan de zeer actieve Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De uitvoering is al even mooi als de inhoud.

Na een voorwoord van den hoofddirecteur der genoemde vereniging, den heer N. ARKEMA, volgen opstellen over: De gemeentewet en de gemeentelijke zelfstandigheid door Mr P. J. OUD; Met ledige handen (enkele algemene opmerkingen in het jaar van het eeuwfeest der gemeentewet) door Prof. Dr G. A. VAN POELJE; De gemeentelijke bestuursorganen door Prof. Mr G. VAN DEN BERGH; Toezicht en contrôle door Mr J. M. KAN; Het gemeentepersoneel en zijn status door Prof. Dr L. J. M. BEEL; Gemeentefinanciën door Prof. Dr D. SIMONS; Gemeentelijke indeling en samenwerking van gemeenten door Dr J. W. NOTEBOOM.

Het is uiteraard niet mogelijk deze keur van opstellen van gezaghebbende schrijvers een voor een in bespreking te nemen. Derhalve moge met enkele opmerkingen worden volstaan.

Mr OUD verwacht helaas ook in dit opstel weer de *souvereiniteit in eigen kring* van verbanden met eigen structuur en de *autonomie* der gemeente, welke niet anders is dan een deel van een geheel. De eigen sfeer — aldus deze schrijver — moet allereerst verkregen worden in het gezin. Daarin zal heersen de *souvereiniteit* in eigen kring. Dadelijk om het gezin heen weeft zich de kring der plaatselijke gemeenschap. Ook zij moet zich haar eigen sfeer kunnen scheppen. Ook zij heeft recht op haar eigen *souvereiniteit*. Het is een eis van doelmatigheid, dat overal waar het maar even kan de zeggenschap moet worden gelaten aan den kleineren kring. Buiten noodzaak worde in zijn aangelegenheden niet ingegrepen (blz. 45).

Het moet duidelijk zijn, dat dit betoog onaanvaardbaar is. Het gezin is een gemeenschap, die krachtens scheppingsordinantie een deel van de in deze tijdelijke wereld uit te oefenen zeggenschap, soevereiniteit, heeft ontvangen. Diametraal daartegenover staat de gemeente, welke als deel van een groter geheel, de staat, autonomie heeft. Deze autonomie bestaat slechts bij de gratie van den staat. Het kan *ondoelmatig* zijn, als men deze gemeentelijke autonomie te veel inperkt, doch er is van rechtskrenking geen sprake. De soevereiniteit in eigen kring van het gezin bestaat in het geheel niet bij de gratie van den staat, en mag dan ook door dezen niet aangetast worden, tenzij de algemene rechtsorde, waarvoor de staat heeft te waken, ingrijpen van dezen eist. Gaat de Overheid in dezen verder dan de rechtsorde eist, dan is zulks niet ondoelmatig, maar *onrechtmatig*.

Het bezwaar tegen Mr Oud's betoog is vooral, dat hij de autonomie te hoge waarde geeft, en de soevereiniteit in eigen kring anderzijds te laag waardeert. Aan het slot van zijn gereleveerd betoog verzeilt hij blijkbaar in het r.k. subsidiariteitsprincipe, dat wel kan passen bij de deelgeheel-verhouding, maar niet bij in eigen kring soevereine eenheden.

Terecht pleit de schr. in zijn overigens zeer lezenswaardig opstel voor een verantwoordingsplicht van den burgemeester voor diens politieel beleid, welke volgens het bestaande recht ontbreekt (blz. 79—80).

Prof. VAN POELJE geeft een belangwekkend historisch overzicht en besluit met te zeggen, dat er na een eeuw toch een belangrijke overeenstemming is met de periode, waarin de gemeentewet tot stand kwam. „Wij hebben alleen geen Thorbecke, en als wij een Thorbecke hadden, zou hij de eerste zijn om te verklaren, dat wat nu te doen is, niet het werk kan zijn van een enkel man”. Georganiseerde samenwerking is hier noodzakelijk.

Zeer instructief is het opstel van Mr KAN over het toezicht. In het bijzonder zijn betoog over den omvang van het goedkeuringsrecht van Gedeputeerde Staten is alleszins de moeite van het lezen waard. Werd bij de hantering van dit recht aanvankelijk gelet op de vermogensrechtelijke belangen van de gemeente, tegenwoordig wordt daarbij ook gelet op het algemeen belang. De schr. licht dit uitvoerig aan de hand van de jurisprudentie toe.

Bij de behandeling van het vernietigingsrecht komt de heer KAN tot de conclusie, dat „wet” in de artt. 142 en 147 der Grondwet formeel moet worden genomen, m. a. w. dat alleen wegens strijd met de wet mag worden vernietigd, als er strijd is met een wet van art. 112 Grondwet. Het trekt de aandacht, dat de schr. een belangrijk argument ontleent aan het feit, dat men anders moeilijkheden zou krijgen met de verhouding tussen de gemeenteverordening en de verordening van een bedrijfsorgaan, omdat tussen de gemeente en de organen der bedrijfsorganisatie geen hiërarchische verhouding bestaat. Nu moge ik er op wijzen, dat het van te voren te voorzien was, dat het verschijnen van deze nieuwe wetgevers, die uiteraard hun deel van de wetgeving zouden opeisen, tot moeilijkheden aanleiding zou geven. Of het zich openbaren van deze moeilijkheden een klemmend argument is om de vernietiging te beperken tot strijd met de formele wet, waag ik te betwijfelen!

Bij de verordenende bevoegdheid van de gemeente behandelt de schr. de Wederopbouwwet, waarbij het gaat om een nieuwe wijze van samenwerking tussen Rijk, provincie en gemeente. Hij ziet hierin een merkwaardige combinatie van de behoefte aan decentralisatie en de noodzaak het algemeen beleid centraal in de hand te houden. Hij zou den sprong met dit stelsel willen wagen. Elders heb ik uitvoerig uiteengezet, hoe het stelsel van de Wederopbouwwet ondeugdelijk is, doordat de gemeenten daarbij in naam worden ingeschakeld, doch het Rijk volledig de leiding heeft¹⁾. Ik betreur het, dat Mr KAN geen oog voor dit bezwaar heeft.

Het verheugt mij echter, dat de schr. wel bezwaar heeft tegen de zonderlinge figuur van art. 11 der Wederopbouwwet, krachtens hetwelk een onteigeningsbesluit van den Minister de goedkeuring behoeft van de Kroon, den Raad van State gehoord. Inderdaad is dit een vreemde figuur, omdat de Minister toch weer de verantwoordelijkheid draagt voor het goedkeuringsbesluit of niet-goedkeuringsbesluit der Kroon. Zou de Raad van State tot niet-goedkeuring adviseren, dan zou de Minister daarvan toch kunnen uitlokken. Aangezien het hier niet gaat om een geschil van bestuur, geldt de waarborg van het contraire, in het Staatsblad te plaatsen besluit, niet.

Zeer lezenswaardig is ook het laatste opstel, dat van Dr NOTEBOOM. Hij waarschuwt o. m. tegen het rationaliseren bij de gemeentelijke indeling. De fout van dit rationaliseren ligt z. i. in de eenzijdigheid, in het niet erkennen, althans niet voldoende waarden van realiteiten.

Voorts bespreekt de schr. de problemen van de kleine gemeenten en van de grote stad. Hij ziet de oplossing niet in de richting van opheffing van bestaande gemeenschappen of grenswijzigingen, maar juist andersom in herziening van het recht en aanpassing daarvan aan de bestaande gemeentelijke indeling.

Met betrekking tot de intercommunale samenwerking maakt Dr NOTEBOOM ook behartenswaardige opmerkingen. Zo is hij terecht niet zeer geporteerd voor privaatrechtelijke samenwerking. Het gebruik van den publiekrechtelijken samenwerkingsvorm is volgens hem geboden, als de samenwerking gericht is op de behartiging van een gemeenschappelijk belang, waarbij een behoorlijke waarborg voor verantwoordelijkheid tegenover de samenwerkende gemeenten of provincies, het hoger toezicht en het publiek aanwezig behoort te zijn. „Want het zijn vooral deze elementen welke niet alleen het wezen van de publiekrechtelijke organisatie in onderscheiding van de privaatrechtelijke bepalen, maar tegelijk ook typerend zijn voor een democratisch bestuur.” Als men zich dit steeds goed voor ogen hield, dan zou veel onjuist privaatrechtelijk gedoe in de gemeentelijke sfeer achterwege blijven.

Het vorenstaande moge een indruk geven van den rijken inhoud van dit prachtige boek. Ieder, die betrokken is bij het gemeentelijk leven, behoort het te lezen en het te overdenken. De fraaie groenlinnen band en de illustraties maken het ook tot een aanwinst voor elke boekerij.

Dr J. R. STELLINGA.

¹⁾ Zie mijn artikelen in het Tijdschrift voor Overheidsadministratie nos 199, 204, 208, 213 en 286.

R. GOSKER, *Onbloedige revolutie?* Uitgave Antirevolutionaire Partijstichting, 's-Gravenhage, 1951. 79 blzz. f 1.25.

Blijkens het voorwoord is deze brochure door den adjunct-secretaris van het Centraal Comité geschreven op verzoek van het bestuur van de Nationale Organisatie van Antirevolutionaire Jongeren Studieclubs. Het doel daarvan was, ter voorbereiding van een aantal conferenties, de diep ingrijpende veranderingen welke in het na-oorlogse Nederland met name op sociaal-economisch terrein hebben plaatsgevonden in grote lijnen te schetsen. In een viertal hoofdstukken over het nationale inkomen, de publieke financiën, de economische theorieën en de sociale politiek, worden deze veranderingen — betiteld met het emotionele woord revolutie — toegelicht. Een slothoofdstuk brengt een samenvatting en een aantal conclusies.

Het is ongetwijfeld een goede gedachte geweest, deze omvangrijke materie eens op een niet al te moeilijke wijze in een aantal hoofdpunten voor onze antirevolutionaire jongeren te behandelen. Het is nu eenmaal geen gemakkelijk toegankelijke materie die hier aan de orde is gesteld. Men moet dan ook bewondering hebben voor de wijze waarop de schrijver, die geen econoom van professie is, ondanks zijn andere drukke werkzaamheden kans gezien heeft uit de zeer omvangrijke documentatie die er op dit gebied bestaat, datgene bij elkaar te zetten waar het op aankomt en dit op zo een wijze te doen dat men als buitenstaander inderdaad enig inzicht kan krijgen in de vragen waarom het vandaag gaat. Daarbij komt nog dat de schrijver over een vlotte pen beschikt, welke deze in het algemeen vrij droge materie voor een ieder gemakkelijk leesbaar maakt.

Men kan in deze brochure behartenswaardige dingen lezen over het na-oorlogse sociaal-economische beleid, waarbij — naar mijn smaak — de schrijver intussen wel eens teveel den nadruk legt op de fouten en tekortkomingen van dat beleid. Gezien den aard van het onderwerp en de omvangrijkheid van het daarin bestreken terrein, waardoor noodzakelijkerwijs de schrijver zich tot een aantal hoofdlijnen moest bepalen, is het evenwel niet verbazingwekkend dat hij er niet altijd in is geslaagd de vele klippen die er op dit gebied liggen op een elegante wijze te omzeilen. Het betoog is bovendien niet overal even sterk, wel eens te emotioneel en daardoor soms niet van een zekere eenzijdigheid vrij te pleiten, terwijl hier en daar een enkele tendentieuze bewering de brochure beslist ontstert (b.v. blz. 39 — de opmerking over de oorlogsschadevergoeding en de verrekening daarvan met de successierechten).

Op een enkel punt moge wat nader worden ingegaan.

In het eerste hoofdstuk wordt aan de hand van de na den oorlog ingeburgerde nieuwe statistische hulpmiddelen, zoals de samenstelling en de ontwikkeling van het nationale inkomen en de nationale jaarrekeningen, een duidelijke schets gegeven van de economische ontwikkeling van ons land sedert de bevrijding. In den loop van zijn betoog noemt de schrijver de mening van de Regering, dat ons land zo goed op weg was naar economisch herstel (lees: evenwicht in de betalingsbalans), doch dat de devaluatie en de gevolgen van den Koreaansen oorlog roet in het eten hebben gegooid, ronduit een fabeltje. Hij meent dit te kunnen aantonen door te wijzen op het diepgaande structurele verschil dat er bestaat tussen de Nederlandse betalingsbalans voor en na den laatsten wereldoorlog. Een

structureel verschil hierin bestaande, dat door het verlies van inkomstenbronnen in Oost-Azië, Duitsland en de Verenigde Staten (verkoop van Amerikaanse aandelen) na den oorlog de betalingsbalans slechts sluitend kan worden gemaakt indien de invoer in grotere mate dan vroeger door uitvoer wordt gedekt (blz. 16). Deze diepere oorzaak zou niet zijn erkend door de Regering. Dit is echter in strijd met de feiten. Het hiervoor genoemde structurele verschil is altijd door de Regering erkend. Daarom hechtte de Regering zoveel waarde aan de industrialisatie-politiek. Deze was immers gericht op het sluitend maken van de betalingsbalans. Men leze er de industrialisatienota's en andere Kamerstukken van Minister VAN DEN BRINK maar op na. Bovendien is het ongeoorloofd, daarbij tevens als argument te gebruiken het dekkingspercentage van den invoer door den uitvoer in één bepaald jaar, nl. 1949 (zie blz. 31).

Wil men de vraag in hoeverre ons land op weg is naar economisch herstel zinnig beantwoorden dan moet men vanzelfsprekend de éénmalige incidentele factoren uitschakelen. De feiten liggen dan m. i. ongetwijfeld zo, dat het tekort op onze betalingsbalans sedert 1946 inderdaad een onmiskenbaar dalende tendentie laat zien. De éénmalige incidentele factoren, zoals devaluatie, liberalisatie (deze is door GOSKER over het hoofd gezien) en Korea-gevolgen hebben alleen tot gevolg gehad dat het evenwicht van de betalingsbalans — wanneer zich tenminste geen nieuwe storende factoren voordoen — naar een later tijdstip werd verschoven. Ziet men deze zaken in dit verband dan is de gunstige ontwikkeling van de betalingsbalans gedurende de tweede helft van 1951 in het geheel geen plotselinge en onverwachte omslag, doch een ontwikkeling die in de lijn der mogelijkheden lag en zich, nu de incidentele, storende factoren zijn uitgewerkt, plotseling voor een ieder zichtbaar gaat aftekenen. Dat dit wil zeggen dat daarmede alle moeilijkheden eveneens zijn opgelost, zal geen mens willen beweren. Integendeel er doemen dan terstond weer andere problemen op.

In het tweede hoofdstuk vindt men, uitgaande van de nationale jaarrekeningen, een samenvatting van de ontwikkeling der inkomsten en uitgaven van de Overheid. In dit hoofdstukje komt men de bekende, doch onjuiste, bewering tegen dat het wetsontwerp „Toezicht Credietwezen” zijn ontstaan zou hebben te danken aan het feit dat door de grote credietverlening van de banken aan het bedrijfsleven de schatkist van het Rijk — via de opzegging van schatkistpapier door de banken — krap zou komen te zitten. Deze verklaring kan evenwel nooit juist zijn, om de eenvoudige reden, dat 's Rijks schatkist nooit krap kan komen te zitten aangezien de Minister van Financiën ter verkrijging van middelen te allen tijde een beroep op de Nederlandse Bank kan doen. Indien de Minister van Financiën dat doet, dan is hiervan echter een inflationistische ontwikkeling het gevolg, let wel als consequentie van een te grote credietverlening door het bankwezen. Dit is de gang van zaken geweest tussen medio 1950 en medio 1951. Een inflationistische ontwikkeling was echter in de huidige omstandigheden om redenen van nationaal-economischen aard (dus niet om redenen van technisch-financiële aard) volstrekt onaanvaardbaar. Het wetsontwerp „Toezicht Credietwezen” had dan ook een heel andere strekking dan op blz. 40 wordt vermeld. Overigens is daarmede niet gezegd dat er op dit wetsontwerp geen rechtvaardige critiek was uit te oefenen.

Het derde hoofdstuk, handelende over de ontwikkeling der economische theorie, poogt een inzicht te geven in de theoretische uiteenzettingen van KEYNES en zijn volgelingen. Dit is een hachelijke onderneming. Een economische theorie die nog niet eens voor elken economist gesneden koek is, voor jongeren die over het algemeen geen economische scholing hebben ondergaan, zo eenvoudig weer te geven dat het voor hen begrijpelijk is, zonder daarbij de ideeën van KEYNES of zijn volgelingen geweld aan te doen, is een taak die zelfs een economist van professie niet licht zou valen. Wanneer dat dan tevens gepaard gaat met een poging, principiële critiek (want daar zijn wij nu eenmaal antirevolutionair voor) op den Keynesiaansen gedachtengang uit te oefenen, dan kan men begrijpen dat hier gelegenheid te over is om te ontsporen. De schrijver is hieraan dan ook niet ontkomen.

Bij het lezen van dit hoofdstukje krijgt men telkens de neiging kanttekeningen te maken of met den schrijver te discussiëren. Een enkel voorbeeld moge dit toelichten. Het is mij in het geheel niet duidelijk waarom GOSKER wel de *Treatise of Money* noemt, doch nergens *The General Theory of Employment, Interest and Money*, terwijl KEYNES toch in dit laatste en meest recente boek zijn theorie eerst volledig heeft ontwikkeld. Zo gaat KEYNES in dit laatste boek er eveneens van uit dat sparen en investeren aan elkaar gelijk zijn, in tegenstelling dus tot zijn — door GOSKER gememoreerde — uitspraken in de *Treatise*, doch in overeenstemming met de mening van de Klassieken. Het verschil is echter dat bij KEYNES sparen en investeren aan elkaar gelijk worden via den omvang van het inkomen, terwijl zich dat bij de Klassieken voltrok via den rentestand. Juist dat aan elkaar gelijk worden van sparen en investeren via het inkomen, laat zien dat KEYNES — in tegenstelling tot de Klassieken — een bepaald verband legt tussen consumptie, sparen, investeren, nationaal inkomen en werkgelegenheid, zodat het sparen tengevolge kan hebben een *blijvend* tekortschieten van de totale vraag, waardoor een evenwicht tot stand komt op een niveau beneden volledige werkgelegenheid.

Wanneer de schrijver wat meer aandacht aan de *General Theory* had besteed, dan zou hij ook vast niet het evenwichtsstelsel van de Klassieken, in tegenstelling tot dat van KEYNES, een kompas genoemd hebben waarop de economist kon varen (blz. 47). Het is namelijk juist dit punt waartegen KEYNES stelling neemt, omdat de karakteristieken van de klassieke theorie slechts de karakteristieken zijn van een speciaal geval, die niet van toepassing zijn op de samenleving waarin wij tegenwoordig leven, met als gevolg dat de klassieke theorie misleidend en gevaarlijk is wanneer men haar op de werkelijkheid wil toepassen (blz. 3 van de *General Theory*). Het grote verschil tussen KEYNES en de Klassieken is, en dit is tegelijkertijd de grote verdienste van KEYNES, dat KEYNES in staat is geweest een redelijke theoretische verklaring te geven van een toestand van langdurige omvangrijke werkloosheid, zoals wij die in de jaren dertig gekend hebben. Zulk een situatie was voor de Klassieken theoretisch onbestaanbaar; zij konden deze evenmin verklaren omdat zij bij hun theoretische uiteenzettingen uitgingen van een toestand van volledige bezetting van het productie-apparaat en volledige werkgelegenheid, hetgeen — zoals hiervoor reeds vermeld — volgens KEYNES, en de werkelijkheid was daarmee in overeenstemming, een speciaal geval was en geen algemeen geval. De

werkloosheid was bij de Klassieken dan ook altijd vrijwillige werkloosheid, m. a. w. een ieder kon te allen tijde werk vinden, indien men maar een lager loon accepteerde.

Dit had aan de lezers van deze brochure toch wel eens duidelijk gezegd mogen worden. De technische theoretisch-economische formuleringen doen er dan — gezien de lezers waarvoor deze brochure bestemd is — minder toe. Zuiver technische omschrijvingen (zoals bv. onderaan blz. 56) hadden dan rustig kunnen worden weggelaten, omdat een lezer die geen economische scholing heeft ondergaan ze toch niet begrijpt.

De consequenties van de klassieke en Keynesiaanse theorieën voor de leer der publieke financiën worden terecht uitvoerig weergegeven, doch de betekenis van de belastingen daarbij is door GOSKER beslist onjuist gevat. De consequentie is niet een voortdurende belastingverhoging, zowel in de hausse als in de depressie, doch belastingverlaging in de depressie¹⁾ (eventueel belastingverschuiving) en belastingverhoging in tijden van inflatie²⁾.

Veel van de critiek die door GOSKER wordt geuit mag misschien van toepassing zijn op sommige schrijvers, die met de theorie van KEYNES jongleren om daarmee bepaalde conclusies, die bij hen a priori reeds vaststonden, theoretisch aanvaardbaar te maken, doch te beweren dat hiertoe de ideeën van KEYNES, en nog wel principieel, zouden zijn bestreden is wel wat veel gezegd. Conclusies zoals „de theorie van KEYNES is puur materialistisch en onheilvol fatalistisch” en „KEYNES bouwde zijn theorie op het individualisme van de consumerende homo economicus” (blz. 50) zijn uitspraken die ik dan ook niet begrijp en die mij bij het lezen van de brochure evenmin duidelijk zijn geworden. Bij deze korte kanttekeningen wil ik het laten, doch zij maken duidelijk waarom ik dit hoofdstukje het minst geslaagd vind.

In het vierde hoofdstuk wordt tenslotte critiek geuit op het beleid der Regering op sociaal terrein, met name den gang van zaken bij de wachtgeld- en werkloosheidsverzekering, en het ontwerp van een nieuwe wettelijke regeling voor de ouderdomspensioenen wordt hier kritisch bekeken.

Tenslotte nog een enkele opmerking. Wanneer men nog eens naleest wat GROEN VAN PRINSTERER onder het begrip Revolutie verstond — waarbij GOSKER zich blijkens het voorwoord aansluit — dan wil het mij voorkomen dat het woord Revolutie in deze brochure op een min of meer „profane” wijze is gebruikt. Ik kan de vele malen dat het woord Revolutie in deze brochure wordt gebruikt daarom niet zeer gelukkig vinden.

Niettegenstaande de hiervoren geuite critiek ben ik toch van mening dat het geschriftje, gezien ook het doel waarmede het werd geschreven, door vele antirevolutionaire jongeren behoort te worden gelezen, mits dit voor hen tevens een aansporing mag zijn dan ook nog eens andere — diepergaande — litteratuur over deze onderwerpen te bestuderen. In dat opzicht kan deze brochure dan ook een nuttige bijdrage leveren aangezien het onzen jongeren een eerste en goed leesbare — zij het geen feilloze — inleiding biedt om tot enig inzicht te geraken in de economische en sociale problematiek van dezen tijd.

F. W. DIRKER, ec. drs

¹⁾ Zie o.a. H. W. Lambers, *Full Employment in de nieuwste Engelse literatuur*; ook de daar geciteerde schrijvers.

²⁾ Zie o.a. Alvin Hansen, *Monetary Theory and Fiscal Policy*.

R. BEUMER, *Hoe leid ik een vereniging?* Handboek voor het verenigen en vergaderen. Uitg. J. M. Meulenhof, Amsterdam, (1951). 106 blz. f 3.90.

Een boekje, waarin mij het beste zijn bevallen de hoofdstukken, waarin wordt opgesomd en toegelicht, wat de taken van voorzitter, secretaris en penningmeester zijn, over welke eigenschappen zij moeten beschikken en hoe zij hun functies moeten vervullen, om een *goede* voorzitter, secretaris of penningmeester te zijn. Overigens is er ook in de overige hoofdstukjes veel te vinden waarmede bestuurders — en ook leden — van verenigingen hun winst kunnen doen.

Bij wat over de regels van intern verenigingsrecht wordt verteld, kon wel duidelijker zijn aangegeven, dat wat de schrijver als algemeen erkend vermeldt, daarom nog niet altijd *bindend* recht binnen een individuele vereniging behoeft te zijn.

Zo zal de regeling van de wijze van het beheer der geldmiddelen lang niet altijd geheel aan het huishoudelijk reglement zijn overgelaten (blzz. 2 en 4): hoe vaak wordt niet voor het verrichten van bepaalde transacties, met name als daarmede roerende lichamelijke of onroerende goederen der vereniging zijn gemoeid, goedkeuring der (c. q. leden-)vergadering voorgeschreven? Ook de vaststelling van het aantal leden dat een vergadering kan aanvragen (blz. 4), al moge het een detail zijn, kan zeer wel van zo principiëlen aard worden geacht, dat men het in de moeilijk te wijzigen statuten opneemt. Dat blanco stemmen, als zijnde geldige stemmen, mede dienen te tellen bij het bepalen der volstreckte meerderheid (blz. 22), moge zeer goed verdedigbaar zijn, een feit is, dat zij in statuten meermalen als „van onwaarde” worden aangemerkt.

Dat alleen „de toen-aanwezige leden” het recht hebben op- of aanmerkingen over de notulen ener vorige vergadering te maken, lijkt mij te sterk gezegd. Waarom zouden de niet-aanwezigen er b.v. niet iets over mogen vragen? En indien over de formulering van een bepaalde passage zou moeten worden gestemd, zouden zij dan, nadat wel-aanwezigen verklaringen hebben afgelegd over wat in de vorige vergadering is behandeld, aan die stemming niet mogen deelnemen?

Dat een bestuurslid *normaliter* gehouden zou zijn alle door het bestuur ingediende voorstellen, ook wanneer hij in de bestuursvergadering tégen het indienen daarvan geweest is, met zijn stem te steunen (blz. 25), is door den schrijver uiteraard niet als rechtsregel, maar als behoorlijkheidsregel bedoeld en kan door mij zelfs als zodanig niet worden onderschreven; al wil daarmede nu ook weer niet gezegd zijn, dat het een bestuurslid *te allen tijde*, ook wanneer het geen bepaald principiële aangelegenheden betreft, zou vrijstaan tegen het door het bestuur als geheel — zij het bij meerderheid van stemmen binnen het bestuur vastgestelde — beleid in te gaan. Vermoedelijk speelt hier een verschil in milieu een rol. Ik waag de gissing, dat de schrijver uit socialistisch georiënteerd milieu stamt, wellicht daartoe ook behoort. (Er zijn meer aanwijzingen in het boekje, welke daarop duiden, met name inhoud en terminologie van het laatste hoofdstuk, handelend over: De landelijke organisatie.) In socialistischen kring nu is men eerder geneigd, tot een groep behorende personen, die ook weer deel uitmaken van een grotere

groep, bij het uitbrengen van hun stem in de laatste groep gebonden te achten aan een meerderheidsbesluit, dat in de kleinere groep is genomen, dan wij dat doen: wij zijn sterker geneigd den nadruk te leggen op de eigen verantwoordelijkheid, welke de betrokkene als lid van de grotere groep blijft dragen. Men denke aan de vraag, of het lid ener raadsfractie bij het uitbrengen van zijn stem in den raad gehouden is aan hetgeen in de fractie als in den raad in te nemen houding is aanvaard.

(Overigens bedenke de tot zelfstandigheid geneigde antirevolutionair, zowel in raadsfractie als in verenigingsbestuur, wat ik schreef in *A.R.S.* 18e jg. (1948), blz. 60:

... een beslissing der fractie als zoëven bedoeld behoort uiting te zijn van verkregen eenheid van inzicht, mag niet zijn een absolute binding van zichzelf en anderen desnoods tegen eigen overtuiging in. Andererzijds dient wie neigt tot afwijking der overigens algemeen aanvaarde mening zich zelve wel nauwkeurig af te vragen, of zijn eigen mening wel kan doorstaan den toets der (algemene) beginselen, alsmede dien van het vóór de verkiezing opgestelde gemeen accoord en van de concrete politieke wenselijkheid en/of noodzakelijkheid, en of er bij zijn afwijking toch vooral geen eigengereidheid, vooringenomenheid of — misschien verborgen — neiging een particulier boven het algemeen belang te stellen aanwezig is.)

Terugkerend tot het te bespreken boekje: de lezer zal goed doen de Inleiding maar te nemen voor wat zij is: een aanloopje. De Verenigde Naties zijn geen „vereniging” (blz. XI), want vereniging is een privaatrechtelijk begrip. De indeling der verenigingen (blz. XII) is nogal willekeurig en zegt daarom weinig. Wat over het parlement als „hoogste macht” in den staat (blz. XIV) wordt gezegd, is naar a. r. inzicht niet juist en ook overigens oppervlakkig en in verband met datgene waarom het gaat niet concludent. In de opsomming der drie machten in de vereniging (blz. XIV) worden ongelijksoortige grootheden tezamen gebracht.

Op blz. 9 wekt de schrijver den betwistbaren indruk, dat een stichting, evenals een coöperatieve vereniging, rechtens per se bij notariële akte zou moeten worden opgericht.

De lezer zal uit het voorgaande begrepen hebben, dat de behandeling der juridische zijde van de vereniging niet des schrijvers sterkste zijde is ¹⁾. Die van de technische en psychologische zijde is veel beter, met name die betreffende de drie in den aanvang genoemde functionarissen, en daarvan vooral die van voorzitter en secretaris. Bestuursleden onzer kiesverenigingen kunnen daarmede hun winst doen.

Met het woordgeslacht is zeer vrij omgesprongen: „de vereniging... hij” vindt men herhaaldelijk, ook „de partij... hij”, daarentegen: „de bond... zij”.
G.

¹⁾ Daarvoor zie men liever Weststrate en Grosheide, *Handboekje voor voorzitters en secretarissen van verenigingen*. 4e dr. Alphen a. d. Rijn, 1950.

EEN DAAD VAN NIEUW BELIJDEN ?

(Iets over de verhouding van theologie en politiek naar
aanleiding van de kwestie-Hardegarijp)

DOOR

Ds E. G. VAN TEYLINGEN

1. De schoolquaestie te Hardegarijp die, en dat niet zonder reden, een grote vermaardheid, om niet te zeggen beruchtheid, in ons vaderland heeft gekregen, vertoont verscheidene aspecten. Ik noem het specifiek-plaatse-lijke, het historische, het paedagogische en het kerkelijke aspect. Al deze zijden van de zaak zijn in verschillende publicaties in de pers ter sprake gekomen. En telkens bleek het dan dat het hoog belang van de zaak niet daarin gelegen was dat er ergens op een dorp een stukje schoolstrijd wordt gevoerd, want dat komt helaas meer voor, maar daarin dat de kerkeraad van de Ned. Hervormde gemeente ter plaatse zich met een officiële verklaring en oproep partij heeft gesteld. En het nationale belang van de zaak kwam aan het licht door het feit, dat deze verklaring was opgesteld na overleg met en met medeweten van den Hervormden Raad voor Kerk en School.

Dat deze Raad medeverantwoordelijkheid voor de verklaring draagt blijkt uit het stuk zelf en is ten overvloede bevestigd door Prof. Dr G. C. VAN NIFTRIK, zelf lid van genoemden Raad, in zijn rede „*Hardegarijp . . . een teken*”, gehouden voor het Werkverband van Hervormde leerkrachten te Utrecht op 1 December 1951¹⁾. Juridisch, zo heeft Prof. VAN NIFTRIK verklaard, kan men niet zeggen, dat in het advies van dezen Raad aan Hardegarijp de kerk gesproken heeft. Doch wel kan men daarin „constatieren wat in de leidende organen van de Kerk op dit ogenblik leeft en heerst” (D 1). Bovendien heeft Prof. VAN NIFTRIK in zijn rede met zo grote stelligheid telkens weer gesproken, niet alleen van wat de Raad voor Kerk en School, maar ook van wat de Hervormde kerk zélf bedoelt en voorstaat, dat men, wanneer men den spreker niet voor een grootspreker wil houden, concluderen moet: hier is de stem van de Nederlands Hervormde Kerk in haar nieuwe constellatie. Dr G. P. VAN IJTERZON schrijft: „De Ned. Herv. Kerk weet nu, dat een zeker theologisch denken ons van hogerhand wordt opgedrongen” en voegt er bij dat dit het denken is „van een stroming, die zich ergens in onze Kerk of in de Herv. Raad breed maakt en wil doorzetten”²⁾. Daarmee heeft hij het m. i. dan op zijn zachtst gesteld.

¹⁾ Ik citeer uit het stenografische verslag van deze rede (voor het vervolg aangeduid als V) en dat van de gehouden discussie (aangeduid als D). De cijfers duiden de bladzijden aan van de copie waarover ik beschikte.

²⁾ Zie zijn artikel *Hardegarijp . . . een teken* in *Trouw* van 20 December 1951.

2. De vraag die hier nu aan de orde moet komen is deze: wat is dat voor een *theologisch denken*? Deze vraag moet in een politiek tijdschrift aan de orde komen, omdat ze ook voor de huidige en toekomstige *politieke* situatie in ons land van het allerhoogste belang is. Want de zaak van het christelijk onderwijs heeft tot in het begin van onze eeuw heel het politieke leven beheerst en voor een belangrijk deel aan de christelijke politieke activiteit vorm gegeven. Elk novum op dit gebied moet daarom sterke repercussies opwekken. En zulk een ingrijpend novum is zeker aan de orde, nu de Hervormde Raad voor Kerk en School, in qualiteit optredend, zich in het geval Hardegarijp verzet tegen de stichting van een christelijke school naast de openbare en dit doet met principiële argumenten, die gewonnen zijn, gelijk uit de rede van Prof. VAN NIFTRIK blijkt, uit een nieuw theologisch denken.

Er is hier werkelijk geen sprake van een optreden, dat alleen gemotiveerd wordt door de plaatselijke situatie, die voor de Hervormde kerk te Hardegarijp onder de nieuwe kerkorde, door de scherpe tegenstelling tussen vrijzinnig en orthodox, zeer moeilijk is; of ook van een optreden dat veroorzaakt wordt door zorg over praktische bezwaren. Dit alles moge ook een woordje meespreken, uit het betoog van Prof. VAN NIFTRIK blijkt het luce clarius, dat hier de schoen niet wringt. Met brede nadrukkelijkheid betoogt de spreker: „Het moet eindelijk duidelijk zijn geworden, dat achter het verzet tegen en het wantrouwen jegens de Herv. Raad voor Kerk en School een bepaalde theologie zit en dat achter en in de Herv. Raad ook een bepaalde wijze van theologisch denken openbaar wordt” (V 6). Er is geen sprake van halfheid of strategie op opportunisme. Integendeel. De bedoeling van Prof. VAN NIFTRIK was „om uitgaande van een concreet voorbeeld de gehele houding en de mentaliteit en de theologische achtergrond van het werk van de Raad duidelijk te maken” (V 9).

Ten aanzien van dit nieuwe theologische denken verheugt de spreker zich in een, ik zou haast zeggen benijdenswaardige, zekerheid. Dit denken is zo ongeveer het denken van de Hervormde kerk zelf. Want het oude modernisme heeft afgedaan. De oude deïstische religie en moraal bestaan naar zijn overtuiging thans niet meer (D 7). Er zijn nog wel zulke vrijzinnigen, maar dit zijn de laatsten der Mohicanen, „een ras dat wel niet zó snel uitsterft, maar niettemin zijn het de laatsten der Mohicanen” (D 9). Ook de oude ethische theologie is van geen betekenis meer, zij „is opgenomen en verdisconteerd in een nieuw stadium van theologisch en kerkelijk denken” (V 5). En als Prof. VAN NIFTRIK dan te spreken komt over de „wedergeboorte-theologie”, (hij is gewend, met een bekende scheef-trekking, zo de niet-dialectische Gereformeerde theologie aan te duiden) dan barst er een onweer los: „Zolang als wij adem hebben, zullen wij blijven zeggen, dat wij deze wedergeboorte-theologie bestrijden en verwerpen. In de huidige Herv. Kerk is het einde van deze theologie gekomen. En als het einde van deze theologie nog niet gekomen is, dan toch wel is dat einde in zicht. En dat mag men dan voor mijn part met dikke letters in de krant zetten.” (D 10). Wel verklaart spreker een ogenblik later, dat hij zijn theologische mening naast de genoemde geaccepteerd wil zien in de kerk en tot een gesprek bereid is, maar daardoor wordt het gesprokene niet ongedaan gemaakt. En het nieuwe theologische denken, dat, aldus het veld gewonnen hebbend, zegvierend voortschrijdt, adviseert

de christenouders van Hardegarijp hun kinderen naar de openbare school te zenden en de eenheid van de bestuursafel te verbreken om te zoeken de eenheid met hun vrijzinnige broeders aan de Avondmaalafel. Op dat laatste komt het kerkeraadafelstuk toch wel neer.

3. Het is thans zaak dit nieuwe denken wat nauwkeuriger in het vizier te krijgen. Prof. VAN NIFTRIK verleent daartoe alle medewerking. Het beste is daartoe uit te gaan van zijn onderscheiding tussen „profetisch geweld” en „ethische bemiddeling”. Dat profetische geweld ziet hij in de houding van GROEN en KUYPER bij het bekende conflict binnen de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs in 1869 over de beruchte woorden „christelijke en maatschappelijke deugden”, waartoe de openbare school volgens de wet zou moeten opleiden. Zij verdedigden de schraping van het woord „christelijk”, omdat daarmee op schandelijke wijze propaganda gedreven werd tegen het christelijk onderwijs. Het „profetische geweld” verlangde „alles of niets”. Daartegenover stonden CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE en BEETS, die het woord gehandhaafd wilden zien, omdat daarin nog een christelijk element werd gehandhaafd in een openbare instelling. De „ethische bemiddeling” zei: „verderf het niet, er zit een zegen in.”

Het nieuwe theologische denken nu knoopt bij dezen laatste gedachten-gang aan, maar gebruikt heel andere argumenten. Kort en krachtig zo: „De Raad zoekt de verdediging van zijn ethische bemiddeling niet in de empirie, niet in het op de openbare school te constateren aanwezige, maar in zijn erkenning en belijdenis van de objectieve betekenis van het heilswerk van Christus, dat Gode zij dank veel verder reikt dan de kring der subjectieve belijders” (V 5). En meteen daarop: „Wij geloven in die objectieve betekenis van het Heilswerk.”

Wie over deze dingen nadere inlichtingen wenst, kan terecht bij KARL BARTH³⁾, die niet moe wordt te betogen dat door den dood en opstanding van Jezus Christus de menselijke situatie totaal veranderd is, nl. „objectief” veranderd, zó dat die verandering ieder mens betreft, ook al heeft hij er geen weet van, ook al gelooft hij er niets van. Daarom zijn ongelooft en ongehoorzaamheid tegenover het Evangelie ook niet ernstig te nemen. Wie ze toch ernstig neemt, men zou kunnen zeggen: wie de „subjectieve” menselijke realiteiten ernstig neemt, vervalt weer tot het ergste der ons bedreigende gevaren: de natuurlijke theologie. Het „deelhebben” aan Jezus Christus is immers ook reeds „objectief” volbracht. Men kan het nog slechts verkondigen en met een zekeren humor het menselijke ongelooft tegemoet treden, omdat God de wereld met zichzelf verzoend heeft, en wij Zijn Koninkrijk verwachten.

Het is deze typisch irrationalistische visie op de vrijheid Gods, gepaard met een voor dit denken even typische depreciatie van de creatuurlijke realiteit, het is, in één woord, deze *dogmatisch-wetenschappelijke theorie*, waarvan Prof. VAN NIFTRIK zich aanhanger verklaart en waaromtrent hij de zware woorden laat vallen: Wij geloven . . . Wij, dat is dan voor hem de Hervormde kerk.

En dus verder: „Wij geloven niet meer in bolwerken. Wij geloven niet in het bolwerk van de Christelijke school en wij geloven ook niet in

³⁾ Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik*, II, 1, blz. 67 v.v.

het bolwerk van de openbare school" (V 5). De Hervormde kerk(!) „wil belijdenis doen van de toekomst van het Koninkrijk Gods... waarvan de tekenen reeds in deze bedeling worden opgericht" (V 5). „Vanuit dit geloof weet zij dat zij mag leven in de humor van het geloof met het oog op alle mogelijke en dikwijls ook onmogelijke bolwerken" (V 5). „Zij kan en mag de mens met vertrouwen tegemoet treden, omdat de situatie van de mens objectief veranderd is, ook al weet die mens er subjectief niets van" (V 5). „Elke voleindigde vorm wordt door het Woord Gods stuk gebroken en nodigt ons uit het opnieuw te proberen" (D 4).

Wanneer dus christenouders zich aaneensluiten om in geloofsgehoorzaamheid een christelijke school te stichten, krijgen zij volgens PROF. VAN NIFTRIK van de Hervormde kerk te horen, dat zij in zulke bolwerken niet gelooft. Bovendien verklaart de hoogleraar, dat de Hervormde kerk de wereld ziet in het licht van het komende Koninkrijk en dat zij daarom „in deze tijd niet wil weten van een antithese-leer" (V 5).

Wel luidt het gebod van het Evangelie: Geloof! En natuurlijk is er dan de werkelijkheid van het antithetische óngeloof. Maar aangezien dat ongeloof (vanwege de objectieve situatie, zie hierboven) niet ernstig te nemen is en aangezien het gebod ook een belofte en zelfs een futurum is („Du wirst") daarom zegt PROF. VAN NIFTRIK: „Het is ons onmogelijk in een antithese-houding te staan tegenover degenen, die zich deze belofte nog niet subjectief hebben toegeëigend, objectief is die belofte er ook voor hen en in dat licht zullen wij met die anderen verkeren en met die anderen omgaan" (V 6).

Na deze hoogvliegende speculaties komt PROF. VAN NIFTRIK ineens weer in de werkelijkheid terecht, die niet weg te speculeren valt, bij het concrete geval Hardegarijp, en dan staat daar ineens, zeer humorloos en haast kinderlijk, de bewering: „Als iemand ons vanuit het Evangelie duidelijk kan maken, dat er in Hardegarijp perse een bijzondere school moet komen, dan zijn wij onmiddellijk bereid om ons ongelijk te erkennen" (V 6), en de vraag: „is men zo diep overtuigd a priori of a posteriori van de on-christelijkheid van de openbare school te H.?" (V 6). Maar de zaak is niet meer te redden. De humor van het geloof in de theorie van de voor ieder mens objectief veranderde situatie, kan de ongehoorzaamheid niet meer ernstig nemen, dus ook niet de antithese, dus ook niet het „bolwerk" van de christelijke school of welk „bolwerk" van christelijke activiteit ook. De antithese is niet meer een onloochenbare, vreselijke, in onze wereld ingebroken realiteit. De antithese-leer is niet anders dan „de verdogmatisering en versystematisering van het profetisch geweld" (V 4).

Wat valt er, vanuit dezen achtergrond, nog te vragen naar een duidelijk maken van het Evangelie of naar de onchristelijkheid van een bepaalde school? Deze vragen hebben hun zin verloren. Het recht van het christelijk onderwijs is zo alleen nog op opportunistische gronden, en dus in het geheel niet, te verdedigen.

4. Het nieuwe theologische denken, van waaruit volgens PROF. VAN NIFTRIK de Hervormde Raad voor Kerk en School zijn advies gaf, wordt ook daardoor gekenmerkt, dat het, boven de antithese tussen geloof en ongeloof uit, een derde dimensie heeft ontdekt, die van de *humaniteit*.

„Er is inderdaad een derde dimensie van het zuiver menselijke en dat staat onder de belofte van God en als wij in deze ondergaande wereld zorg aantreffen voor de humaniteit, dan is dat een Christelijk „Anliegen”, dan heeft de Hervormde Kerk als volkskerk daarbij te zijn” (D 6). „Voorzover het humanisme opkomt voor waarachtige humaniteit, voor echte menselijkheid, kan er van een tegenstelling met het Christelijk geloof geen sprake zijn” (V 6).

Er is geen sprake van, dat de bedoeling van den Hervormden Raad zou wezen, dat men in de tegenwoordige wereld met haar dehumaniserende tendenties, een coalitie ad hoc met het humanisme moet aangaan, ter verdediging van de humaniteit. Veeleer is het zo: „Nog weer uitgaande van de objectieve belijdenis, de objectieve betekenis van het heilswerk van Christus voor gans de kosmos en geheel de mensheid, erkent de Kerk (! v. T.) met vreugde, dat niet alleen zij iets heeft ontdekt van het gave menszijn. Als de kennis der ware humaniteit gebonden zou zijn aan de subjectieve belijdenis van Jezus Christus, dan zouden alleen *Christenen* weten van de ware humaniteit, en dat is klaarblijkelijk niet het geval.” „Het zou ook wel een wonder zijn, als de dieper zienden in deze wereld niet iets bespeurd hadden van hetgeen de ware humaniteit inhoudt, nu door Jezus Christus objectief de situatie van de mens en de kosmos veranderd en vernieuwd is.” „Er zit dus wederom een theologische gedachte achter als de Hervormde Raad op schoolgebied welbewust samenwerking met de humanisten zoekt” (V 7).

Dit laat aan duidelijkheid niet te wensen over. Het verband met de leer van de objectief veranderde situatie is evident. Maar onweerstaanbaar komt de vraag op: als het waar is dat men, zonder de openbaring Gods in rekening te brengen, alleen door „dieper te zien”, bespeuren kan wat de ware humaniteit inhoudt, wordt ons hier dan niet een nieuwe vorm van natuurlijke theologie geboden? ⁴⁾ Dezelfde vraag moet trouwens gesteld worden aan KARL BARTH, aan wiens theologische antropologie ⁵⁾ de gedachten van VAN NIFTRIK zijn ontleend ⁶⁾ al is het m. i. niet zeker of BARTH zich wel zo sterk zou hebben durven uitdrukken als VAN NIFTRIK doet ⁷⁾.

⁴⁾ Zie ook Van Itterzon in a. a.

⁵⁾ Barth, *Kirchliche Dogmatik*, III, 2.

⁶⁾ Van Niftrik's boek „*Zie, de mens*”, waarnaar hij zelf in dit verband verwijst (D 8), geeft een samenvatting van en toelichting op dit deel van Barth's dogmatiek.

⁷⁾ Barth ontwikkelt in a. w. zijn leer van de ware menselijkheid door gebruik te maken van het begrip der *analogie* (zie blz. 344 v.v. „Menschlichkeit als Gleichnis und Hoffnung”, vooral blz. 391). In de r.k. natuurlijke theologie speelt dit begrip een grote rol als analogia entis, waardoor het mogelijk wordt uit het *zijn* van den mens conclusies te trekken ten aanzien van het zijn van God. Dit analogie-begrip wordt door Barth radicaal verworpen en als de grote leugen gebrandmerkt. Zelf hanteert hij een ander begrip: „Eine Analogie des Seins kommt nicht in Frage, wohl eine Analogie der Beziehung” (blz. 391). D. w. z. de ware humaniteit bestaat in de „Mitschlichkeit”, die reeds oorspronkelijk ligt uitgedrukt in de schepping als man en vrouw. Men kan ook zeggen: de ik-gij verhouding. Deze constante betrekking is analoog aan en vindt haar grond in de betrekking, de verbondsverhouding tussen God en zijn volk, ja in de verhouding tussen de personen der Goddelijke triniteit (blz. 390). Zo is de ware humaniteit aangelegd op het verbond met God, wat alleen werkelijkheid wordt door het geloof. Maar dit is en blijft de onverbreekelijke structuur van ons mens-zijn. „Eben darin sind wir uns selbst — ob wir es wissen oder nicht wissen, annehmen oder nicht annehmen — rein tatsächlich Zeichen und Zeugnis unserer Bestimmung” (blz. 386).

Dit analogie-begrip, waarvan Barth ook in zijn politieke ethiek (zie zijn *Christengemeinde und Bürgergemeinde*) intensief gebruik maakt om de structuur van het

Hoe ziet die ware humaniteit, dat gave mens-zijn er uit? Daarover spreekt PROF. VAN NIFTRIK niet met zoveel woorden. Hij laat het bij aanduidingen. „De Hervormde Kerk ziet met vreugde, dat overal in de wereld geworsteld wordt om een verantwoorde anthropologie” (V 7). „De Kerk volgt met een intense belangstelling de ontwikkeling der anthropologische bezinning in de wijsbegeerte, in de psychologie, in de psychiatrie en in de paedagogie” (V 7). „Dit is misschien één van de meest belofterijke dingen in onze huidige cultuur” (D 3). Maar PROF. VAN NIFTRIK gaat verder; hij is er van overtuigd, dat de moderne visie op den mens veel bijbelscher is dan de geijkte christelijke visie (D 9). Deze laatste moet het nog steeds doen met een mensbeeld dat dualistisch is en „een wonderlijk mixtum van Bijbels en werelds, algemeen-menselijk en wijsgerig inzicht” (V 7).

Dit moge helaas ten dele waar zijn, al heeft de *Kerk* zich nooit op een bepaald wijsgerig mens-beeld vastgelegd, de vraag blijft open: wat voor mensbeeld heeft PROF. VAN NIFTRIK op het oog? Naar zijn mening is „het humanisme onzeker geworden ten aanzien van de onbetwiste autonomie van de mens” (V 7). Die zekerheid is zelfs zwaar geschokt (V 7). Men leest zoets niet zonder verbazing.

Ongetwijfeld is het waar, dat een grote verandering bezig is zich te voltrekken in het humanistische denken. Het rationalisme van de vorige eeuw heeft, behalve in de praktijk van sommige vakwetenschappen, afgedaan. En daarmee dus de autonomie van den mens, voorzover hij meende door zijn *rede* de wetgever van het leven te zijn. Thans heerst het irrationalisme, dat wel de heerschappij van de rede verwerpt, maar daarvoor in de plaats een nog krasser autonomie van den mens poneert, nl. die haar uitdrukking vindt in zijn vrije, normloze, existentiële beslissing. De norm der waarheid is de subjectiviteit zelve, de existentie in haar zelfverwerkelijking⁸⁾.

Als er nu één ding zeker is, dan dit, dat dit irrationalisme krachtig heeft doorgewerkt in BARTH'S anthropologie en dus ook in die van VAN NIFTRIK. BARTH beschrijft de humaniteit als de geschiedenis van de verantwoording van den mens voor God, als een permanente verhouding van ik tot gij, als een reeks van vrije beslissingen, als volkomen getermineerd in den tijd. En dit alles dan analogisch (zie noot 7) gededuceerd uit de vrijheid en actualiteit Gods in Zijn openbaring, welk Godsbegrip natuurlijk al evenzeer van irrationalistischen huize is. PROF. VAN NIFTRIK laat ook in zijn rede duidelijk uitkomen dat dit mensbeeld het zijne is, wanneer hij zegt dat Jezus niet alleen gekomen is om de vergeving der zonden en de toegang tot den hemel te verwerven, maar ook om ons te doen leven als echte mensen, die weten dat zij alleen dan en volop echt

staatsleven uit dat van de kerk af te leiden, heeft een zeer verdacht „natuurlijk” karakter. Het laat zich niet uit de Schrift rechtvaardigen; ook niet uit Eph. 5 : 32, dan alleen met behulp van een uiterst vooringenomen dogmatische exegese. Het is, in zo verstrekkend gebruik als bij B a r t h, kennelijk een „natuurlijk” denkmiddel om verbinding te leggen tussen de Christologie en de anthropologie. En dan is ook zeker deze ware humaniteit van de „Mitmenschlichkeit” voor elke „dieper-ziende” „rein tatsächlich” te onderkennen!

⁸⁾ Dit irrationalisme „heft de menselijke wetteloze vrijheid op de troon, en roept daardoor zichzelf een wereldbeeld op, dat hiermede moet corresponderen, en derhalve de mens de gelegenheid moet bieden, met de wereld te handelen naar eigen welgevallen”, Dr S. U. Zuidema, in *Bezinning*, 5e jrg. no 7-8, blz. 212.

mens kunnen zijn als zij met God en ook samen met den medemens (BARTH: Mitmenschlichkeit) leven (V 6); en wanneer hij spreekt van de analogie van humaniteit en kindschap Gods (D 9).

Geen wonder nu, dat PROF. VAN NIFTRIK, nadat hij op volkomen on-critische wijze zich door de motieven der irrationalistische wijsbegeerte heeft laten drijven⁹⁾ en dus den strijd aangeboden heeft tegen alle vaste en betrouwbare ordeningen Gods, die de existentiële beslissingsvrijheid van God en mens bedreigen¹⁰⁾, meent dat de moderne ontwikkeling van de anthropologie een hoopvolle is, waar zij zich afwendt van de autonomie van de rede en ook in deze richting wijst. Vandaar: „De Hervormde Kerk weigert zich te laten vastleggen op de tegenstellingen van de 19e eeuw (die met het rationalisme, v. T.) en daar komt het gehele conflict praktisch op neer” (V 7). Het komt dus praktisch hierop neer, dat de Hervormde Kerk (!) ten aanzien van de vraag naar de ware humaniteit thans geen duidelijke tegenstelling meer ziet. „Inzake het zoeken en vragen naar humaniteit zijn de christenen samen met alle humanisten op één hoop gebracht” (V 7). „Hoe zouden zij dan de solidariteit met de humanisten eigenwijs en eigenmachtig kunnen ontkennen om zich in een christelijk ghetto op te sluiten!” (V 7).

Daarom, wanneer er verbittering ontstaat over Hardegarijpp „is dat een bewijs, dat wij de eigenlijke nood van onze tijd nog niet voldoende zien en daarom menen nog een bolwerk tegenover een ander bolwerk te kunnen en te moeten vormen” (V 8). Laten dus de christenouders van Hardegarijpp de gedachte aan het bolwerk van de christelijke school prijsgeven en zich contenteren met de openbare school, in solidariteit met het humanisme¹¹⁾. Want de humaniteit is in nood. En het mensbeeld, zoals dat thans in de humanistische existentiële wijsbegeerte en wetenschap ontwikkeld wordt is hoopvol op weg (ook zonder dat er sprake is van verlichting door Woord en Geest, enkel vanwege de objectief veranderde situatie en de werkelijkheid van de analogie, zie hierboven) naar dien meer bijbels vorm, die gegeven is in de irrationalistische dogmatiek van BARTH en VAN NIFTRIK! Laten ze in Hardegarijpp op zij gaan voor die wetenschap, die, door middel van den Hervormden Raad voor Kerk en School, zo'n bolwerk als de christelijke school is, in zijn conservatieve pretentie en zijn eigenwijze „christelijkheid”, onmaskert.

5. En nog hebben we den achtergrond van het advies van den Hervormden Raad, zoals Prof. VAN NIFTRIK het verduidelijkt, niet volledig in het oog gekregen. Want nu blijft daar nog altijd de vraag: hoe kunnen christenouders de openbare school accepteren, aangezien deze school volgens de wet tot neutraliteit is verplicht en zowel onderwijs in de bijbelse waarheid als ook onderwijs dat door Gods Woord beheerst wordt, op

⁹⁾ „Als er *ergens* in de leer van de mens (het mensbeeld!) wijsgerige invloeden werken, dan zeker ook in *deze* leer over de mens”, Dr G. C. Berkouwer in *Trouw* van 29 December 1951.

¹⁰⁾ Vgl. Dr G. C. Van Niftrik, *Sartre en zijn betekenis voor de theologie*, Ned. Theolog. Tijdschrift, April 1950.

¹¹⁾ Zo acht Dr G. C. Berkouwer in *Trouw* van 5 Januari 1952 den dieperen achtergrond van Van Niftrik's humaniteitsbeschouwing gelegen in de bolwerkenkwestie: „We zitten blijkbaar nog in hetzelfde schuutje, thans vanuit het nieuwe onzekere humanisme (m. i. een fictie) en zelfs vanuit het objectieve heilswerk van Christus en tegen de bolwerken, die vanuit de „wedergeboorte” zouden worden opgericht.”

haar niet is toegestaan? Ook op deze zeer centrale vraag, die in de discussie te Utrecht met grote bewogenheid is gesteld, geeft Prof. VAN NIFTRIK een duidelijk antwoord.

In dat antwoord wordt, volgens Prof. VAN NIFTRIK, het eigenlijke probleem geraakt (D 2). De kern van dit antwoord bestaat in een scheiding en tegenover-elkaar-stelling, ditmaal eens niet van God en mens, eeuwigheid en tijd, maar, wat tenslotte toch op hetzelfde neerkomt, van een „orde der schepping” en een „orde der verzoening”. „Als school hoort de school thuis in de orde der schepping. Het gaat om de opvoeding, om humaniteit, om kennis, om vaardigheid” (V 9).

„De school heeft allereerst met schepping en menselijkheid te maken” (V 8). Toch mag men ook zeggen, dat de school „staat op de grens van verzoening en schepping” (V 8). Want als het waar is, dat de verzoening de schepping handhaaft en redt, dan moet gezegd: „Tot Jezus Christus brengen moet in deze gedehumaniseerde tijd allereerst betekenen de redding en handhaving van de ware humaniteit” (V 8). „In de orde der schepping wordt in zekere zin overal daar Jezus gepredikt, ook al belijdt men Hem subjectief niet, waar de ware humaniteit, de ware menselijkheid in ere is” (V 9). Als in menselijke deugden het ware menszijn tot expressie komt, moet men deze christelijke deugden noemen, als men de objectieve betekenis van het heilswerk van Christus belijdt (V 9).

Achter dit alles schuilt bij Prof. VAN NIFTRIK voortdurend de gedachte aan een analogie die tussen de beide „orden” zou bestaan en op welke gevaarlijk „natuurlijk” karakter we boven (noot 7) wezen. Er kan evenwel geen sprake van zijn, dat men er op rekenen mag in het geloof, dat op de christelijke school bij een geopenden Bijbel en onder gebed om den Heiligen Geest, de orde der verzoening zou ingaan in die der schepping. „In het Koninkrijk der Hemelen komt men door roeping en verkiezing. De opvoeding kan iemand nooit maken tot kind Gods, de opvoeding kan ons alleen maken tot mensen” (V 8). De beide orden kunnen niet in elkander overgaan (D 2).

De bedoeling van Prof. VAN NIFTRIK is deze, dat wij niet over den Heiligen Geest beschikken en deze zaak dus niet in de hand hebben. Wie nu zou willen vragen of niet de Heilige Geest wil werken daar waar de Schriften geopend worden, krijgt ten antwoord, dat het „er bij kan komen op een of andere wijze”, dat de christelijke school, bezig in haar culturele taak, „ineens met de andere helft in een ander land staat in de orde der verzoening, zodat het gebeuren kan, dat het Christelijk Bijbelonderwijs worden kan tot een verkondiging” (D 2). „Het kan gebeuren dat je dit als gave geschonken wordt” (D 2). En omdat wij dit wonder der verkondiging niet in de hand hebben, daarom is het naef, tegen christenouders te zeggen, dat zij hun kinderen naar de christelijke school *moeten* zenden (D 2).

Zo is dus, met gebruikmaking van het oude dialectische thema van de scheiding tussen schepping en verzoening, de grondslag van het christelijk onderwijs, het eenvoudige geloof in het door den Heiligen Geest levende en krachtige Woord van God, dat overal Zijn werk wil doen waar het gelovig en eerbiedig geopend wordt, weggenomen. En daar komt nu nog dit andere bij, dat, naar de overtuiging van Prof. VAN NIFTRIK de school behoort tot de orde der schepping en de *kerk* tot de orde der verzoening

en dat de prediking van het Evangelie de uitsluitende taak der kerk is. „Wie alleen de verkondiging van het Evangelie laat beslissen, maakt van de christelijke school een stuk van de kerk” (V 8). „Dat op bepaalde momenten (zie ook D 5, hierin zit de breuk met de trouw Gods aan zijn gegeven Woord, v. T.) de school kan worden tot kerk, dat onder het vertellen van de Bijbelse geschiedenis iets van het kerk zijn tot openbaring komt, ik zal de laatste zijn om dit te ontkennen, maar dan geschiedt dit op een wijze, waarop elk samenzijn van mensen tot kerk kan worden. Door genade en door verkiezing. Door het wonder Gods” (V 8, 9). Zo kan(!) de school als getuige der kerk gesteld worden (V 8).

En op deze wijze wordt nu ook het ingrijpen van kerkeraad en Raad van Kerk en School te Hardegarijp gerechtvaardigd. De kerk bemoeit zich met de school „juist alleen vanwege de pretentie die de christelijke school heeft om tegelijkertijd kerk te zijn” (D 2). Heeft deze school daartegen bezwaren, dan is dat, wanneer verzoening, prediking en belijden tot het domein der kerk behoren, inderdaad een „wonderlijke inconsequentie” (D 3).

Van hieruit valt nu licht op enkele passages bij Prof. VAN NIFTRIK. „De N. H. kerk oefent een critische functie uit in deze samenleving, ook in de schoolwereld” (V 2). We kunnen vaststellen dat deze critiek bedoeld is in den ouden dialectischen zin: de kerk treedt op als „agent” bij de uitvoering van de „crisis”, waarin de tijd gebracht wordt door de eeuwigheid, de schepping door de verzoening. Verder: „De Herv. kerk wil apostolair bezig zijn met de verschillende levensgebieden, en ook met de school” (V 4). Dit apostolaat betekent blijkbaar een tot behoorlijke scheiding brengen op de verschillende levensgebieden van de orde der verzoening en die der schepping, van genade en natuur.

Dat we dan Prof. VAN NIFTRIK niet misverstaan blijkt uit het slot der in Utrecht gevoerde discussie. Iemand had in verontrusting gevraagd naar de betekenis van het „belijden” der Hervormde kerk en sprak in dat verband van drijfzand, terwijl de belijdenis der vaders vasten grond onder de voeten geeft. Prof. VAN NIFTRIK constateert een duidelijk verschil met den vrager in theologie. „De Herv. kerk wil er mee ophouden om de belijdenis te hebben als een object, die wil komen tot existentieel vervoegen van het werkwoord belijden” (D 15). Het object (de belijdenis) moet aan deze vervoeging van het werkwoord onderworpen zijn — en daaruit vloeien alle verschillen voort (D 15). Alle zelfstandige naamwoorden „wilen wij brengen in levende relatie tot die kerk, die bezig is het werkwoord te vervoegen” (D 16). Wil men het heel kras en duidelijk tenslotte: „Tegen alle bolwerken wordt gezegd: jullie zijn niet anders dan het lijdend voorwerp van het werkwoord dat door de kerk wordt vervoegd. Dat is de verhouding C.V.O. en C.N.S. en vele andere roemruchte Christelijke organisaties ten opzichte van de veel gesmade Raad voor Kerk en School” (D 16).

Dat zijn dus woorden die voor geen tweeërlei uitleg vatbaar zijn. Er bestaat geen recht en plicht van vrije christenmensen om zich, met wat doel ook, te verenigen rondom den geopenden Bijbel en een daarop gegronde belijdenis, die duidelijk maakt waar kerk en christenheid nu staan in de wereld. Want er is geen door God gegeven openbaring en de belijdenis is slechts een object. God openbaart zich slechts in het actuele

Woord van Zijn welbehagen en de kerk is Zijn profetes in haar even actueel belijden, waarvan alle zelfstandigheden en organisaties de lijdende voorwerpen zijn en zich als zodanig hebben te gedragen. Zó staat dan de orde der verzoening tegenover die der schepping, de genade tegenover de natuur, de „lerende” kerk tegenover de „horende”, de clerus tegenover de leken. Door de Reformatie vrijgemaakt om alleen door het Woord Gods gebonden te zijn, zullen we ons thans weer opnieuw door de kerk laten binden. Want het Woord is ons, blijkens het nieuwe theologische denken, niet „gegeven”; het komt alleen tot ons in het existentieel belijden der kerk. En tegenover dat belijden past ons lijden als lijdend voorwerp. Laten dus de christenouders van Hardegarijp lijdzaam hun „bolwerk” prijs geven, als „horende” kerk gehoorzaam volgen de „lerende” kerk, die in den kerkeraad en den Raad voor Kerk en School, door middel van het nieuwe theologische denken, het werkwoord belijden voor en aan hen vervoegt!

6. Ik geloof dat thans wel enkele conclusies kunnen worden getrokken. Mijn bedoeling was wat dieper in te gaan op de theologische achtergronden, die door Prof. VAN NIFTRIK met nadruk aan de orde zijn gesteld. Hij spreekt ook wel over praktische bezwaren, maar wordt toch niet moede te verzekeren, dat het optreden van den Hervormden Raad voor Kerk en School door principiële motieven is bepaald. Daarom heb ik zijn verwijzen naar de historie van 1869 ook niet speciaal ter sprake gebracht¹²⁾.

In de eerste plaats zou ik willen concluderen dat de vraag acut is, of Prof. VAN NIFTRIK in zijn rede inderdaad de vertolking geeft van de overtuigingen en inzichten der Hervormde kerk, in ieder geval van de leiding der Hervormde kerk op synodaal niveau. Dit is een vraag die wel in het bijzonder de leden van de Hervormde kerk raakt, maar toch ook de gehele Nederlandse christenheid. Wanneer de Hervormde kerk als zodanig, tot nieuw besef van verantwoordelijkheid ontwaakt, de beloften en de geboden Gods wil verkondigen voor het ganse leven, ook op het gebied van het onderwijs, dan vervult zij daarin haar roeping. Maar wat in Hardegarijp geschiedt is iets geheel anders. Hier stelt de Hervormde kerk zich partij in een concreet geval van onderwijspolitiek en adviseert haar leden de actie voor een christelijke school te staken. Er is blijkbaar geen aarzeling over de vraag of dit ingrijpen tot roeping en ambt van de kerk behoort en of de kerk het recht heeft de gelovigen in de uitoefening van hun christen-ambt te belemmeren en te binden, ook waar er geen sprake is van overtreding van enig gebod Gods. Uit de rede van Prof. VAN NIFTRIK wordt het duidelijk, dat de Hervormde kerk bezig is voor zichzelf dit recht op te eisen en zichzelf deze bevoegdheid toe te eigenen. En dat niet op grond van de Heilige Schrift of van een gemeenschappelijk aanvaarde belijdenis, maar op grond van een nieuw theologisch denken, dat meent de orde der schepping en die der verzoening van elkander te moeten scheiden en aan de kerk als actuele verwoegster van het werkwoord belijden de al-enige zeggenschap toekent in de orde der verzoening, zodat zij alleen hic et nunc uitmaakt wat christelijk en niet-

¹²⁾ Zie daarvoor de hoofdartikelen in *Friesch Dagblad* verschenen van 15 December 1951 af.

christelijk is. En daarover morgen en ergens anders weer in een nieuwe situatie anders beslissen kan.

Wij staan voor het feit dat de Hervormde kerk niet slechts, volgens haar roeping, het licht van het Evangelie wil laten schijnen over het ganse leven, maar dat zij zich partij stelt in een concreet geval en dat op gronden die ons dwingen te spreken van een nieuw *clericalisme*. Naar mijn overtuiging is dit clericalisme on-reformatorisch, on-Bijbels en tot grote schade voor de kerk zelf, ook voor de Nederlands Hervormde kerk. En het is zeer te hopen dat de Nederlandse christenheid, vooral de direct-betrokkenen in de Nederlands Hervormde kerk, deze *politieke hiërarchie* radicaal afwijst.

In de *tweede* plaats moet, concluderend, de vraag worden gesteld of met het geval-Hardegarijp een nieuwe schoolstrijd is geopend. Wanneer Prof. VAN NIFTRIK inderdaad de overtuiging van de leiding in de Hervormde kerk juist vertolkt, is deze conclusie onontwijkbaar. Wanneer de Nederlandse christenheid sinds 1869 het standpunt van de „ethische bemiddeling” heeft afgewezen en, door de bittere werkelijkheid van de zich opdringende antithese gedwongen, tot de eenvoudige, offerbereide geloofsdaad van de stichting van christelijke scholen overging, dan zal zij ook een nieuwe poging terug te keren tot een „ethische bemiddeling” afwijzen. Wanneer zij tenminste, wat vurig te hopen is, blijven wil bij het eenvoudige geloof dat gehoorzaamheid betekent aan Gods gebod en dat vertrouwt op de altijd-presente levenwekkende kracht van Zijn Woord, bij de opvoeding der kinderen en in het ganse leven. Dat geloof kan niet opzij gaan voor een dogmatische theorie over een objectief veranderde situatie of een nieuwe wijsgerige visie op de humaniteit. En het houdt daarom niet vast aan „bolwerken”. Een christelijke school, een christelijke organisatie, wil alleen vasthouden aan Jezus Christus, aan Zijn totalitaire roeping en Zijn beloften. Alle gebreken en misgrepen van deze organisaties kunnen dit eigenlijke wel schaden, maar niet wegnemen. Het is goed dat de nieuwe „ethische bemiddeling” — schoon woord voor „doorbraak” — zich thans ook op het gebied van het onderwijs zeer concreet en zelfbewust aankondigt. Allen, die enige politieke verantwoordelijkheid dragen, zij bovenal, kunnen nu nauwkeurig weten, waar ze aan toe zijn en wat ons, zo God het niet verhoedt, te wachten staat.

In de *derde* plaats moet geconcludeerd worden, dat op het standpunt van den Hervormden Raad voor Kerk en School en van Prof. VAN NIFTRIK elke steun aan christelijke organisaties, christelijke scholen en christelijke politiek principieel een *opportunistisch* karakter draagt. Onvoorwaardelijk steunt men op dit standpunt wat de *kerk* doet en dan niet vanwege enigen belijdenis-inhoud die in geding is, maar omdat de *kerk* belijdt. Men kan dan natuurlijk wel in zo'n organisatie meewerken, wanneer en zolang datgene waar die organisatie voor staat met eigen inzicht omtrent het actuele gebod Gods strookt; maar men is principieel bereid en in staat morgen van diezelfde organisatie en wat zij nastreeft de felste tegenstander te worden. En zeker is men bezig zulk een organisatie, door voortdurend er op te hameren dat zij niet over Gods geboden beschikt, dat God vrij blijft en dat christenen en humanisten op één hoop liggen, innerlijk te ondermijnen. Deze opportunistische houding is een onhoudbare. Noodwendig en consequent wordt men door het principe der beginsel-

loosheid van het nieuwe theologische denken voortgedreven tot den strijd tegen deze organisaties. Hardegarijp is geen incident; het is noodzakelijk gevolg van dit noodlottig principe. En het is zaak dit opportunisme in zijn aard te doorzien en den strijd ertegen niet te schuwen.

De vierde en laatste conclusie moet deze zijn, dat in de rede van Prof. VAN NIFTRIK wel met zeldzame openhartigheid een beroep wordt gedaan op een nieuw *theologisch denken* om een zo krasse ingreep als die te Hardegarijp te rechtvaardigen. Hier wordt niet gezegd: naar ons oordeel is dit de weg die God duidelijk wijst in Zijn Woord; en nog veel minder: dit is in overeenstemming met onze gemeenschappelijke belijdenis. Hier worden de gelovigen opgeroepen te buigen voor de dictaten van een dogmatische theorie en van het irrationalistische mens-beeld. Dat is voor ieder christenmens een onduldbare zaak. De kerk van Christus mag zich nooit voor zulke dictaten buigen. In haar belijdenis omtrent den mens heeft de kerk nooit anders begeerd dan het Woord Gods na te spreken. Het is zeker al erg genoeg, dat in de practijk deze belijdenis telkens vermengd is geworden met wijsgerige dualistische motieven. Veler ogen zijn al jarenlang daarvoor open, ook in de wereld van school en paedagogie. En nu zouden we ons moeten verlaten op een ander, evenzeer wijsgerig mens-beeld, dat de menselijke existentie verstaat als de geschiedenis van zijn vrije beslissingen in den tijd en gebroken heeft met de Bijbelse waarheid van zijn constante creatuurlijke bestaan onder de wet van het verbond van God? En nu zou de opdracht van God aan christenouders, hun kinderen op te voeden in de leer en vermaning des Heren, als kinderen van dat verbond, niet eenvoudig en duidelijk genoeg zijn?

Met vrijmoedigheid schrijf ik deze dingen in een politiek tijdschrift, omdat wij ons op de vergaande strekking van het z.g. nieuwe theologische denken niet verkijken moeten. Want correlaat met het irrationalistische mensbeeld is een opvatting van de ganse werkelijkheid, als *niet* onder vaste ons geopenbaarde ordeningen Gods besloten, waarvoor de mens eerbiedig staan blijft, maar als het vrije veld voor de menselijke beslissingen. Dat nieuwe mensbeeld dreigt, eenmaal aanvaard, tot een in diepsten zin revolutionnaire houding te voeren op alle gebieden van het leven, ook in de politiek. Het dreigt de poort te worden, waardoor de existentialistische tijdgeest binnenstroomt in het christelijke leven en zich daar uitgeeft voor het Evangelie zelf.

Daarvoor moge God ons bewaren, nu er in dat leven al genoeg te reformeren valt.

GROEN VAN PRINSTERER ALS LEIDINGGEVENDE PERSOONLIJKHEID¹⁾

DOOR

PROF. DR A. GOSLINGA

In opdracht van de Juridische Faculteit heeft collega DONNER tot u gesproken. Het ligt echter voor de hand, dat in dezen de Faculteit der Letteren niet bij die der Rechten mag achterblijven. Immers, GROEN heeft in beide faculteiten gestudeerd en is, nog wel op één dag, in beide gepromoveerd. Ook is in betrekking tot beide — ik kom daar dadelijk op terug — zijn naam genoemd voor het bekleden van een professoraat, terwijl hij zijn verdere leven zich voortdurend en op het gebied van Recht en Staat en op dat der Geschiedenis bewogen heeft.

Daags voordat hij, den 19-den Mei 1876, de eeuwige rust inging, werd het standbeeld van THORBECKE onthuld. Dit is voor menigen publicist uit die dagen aanleiding geweest deze twee vooraanstaande figuren uit het tweede en derde kwart der vorige eeuw met elkander te vergelijken; zo ook voor den toen nog betrekkelijken jongen SCHAEPMAN. In een nog steeds lezenswaardig artikel heeft hij, na eerst op de overeenkomst tussen beiden te hebben gewezen, het z. i. nog grotere verschil in het licht gesteld. „De talenten” — zo schreef hij —, „hoe gelijk in waarde, waren zeer verschillend van aard. THORBECKE was een wijsgeer, GROEN VAN PRINSTERER een wetgever, GROEN een stichter, THORBECKE een meester, GROEN een veldheer. Tegenover de wetten van den Minister van Staat staan de vereenigingen in 't leven geroepen door den hoofdman der anti-revolutionaire partij, GROEN VAN PRINSTERER staat meer in onmiddellijke betrekking met het leven, terwijl THORBECKE het niet zoozeer beheerscht, als wel zich daarboven plaatst”²⁾.

Het is mijn doel niet hedenmiddag SCHAEPMAN's voorbeeld te volgen en deze twee tegenover elkander te stellen — het is mij nu om GROEN te doen —, maar wel moge ik uit de door hem gegeven karakteristiek van GROEN aanleiding nemen dezen te beschouwen als *leidinggevende persoonlijkheid*.

Toen ELOUT in 1822 in Leiden aankwam en GROEN hem daar opnam in het letterkundig gezelschap, waarvan hij voorzitter was, was hij — zo heeft ELOUT bij GROEN's graf getuigd — voor hem „als met een aureole omgeven”. „Zijn naam werd reeds genoemd. Van de andere hoogeschoolen kwam men over om hem in sierlijk classisch latijn met fransche vlugheid te hooren opponeeren en verdedigen”³⁾. Hij was zeer gezien, niet alleen bij zijn medestudenten, maar ook bij zijn hoogleraren; in die mate zelfs, dat

¹⁾ Rede, gehouden in de openbare zitting van den Senaat der Vrije Universiteit ter herdenking van Groen van Prinsterer, den 7-den December 1951. Het hier afgedrukte is niet geheel gelijk aan hetgeen ik bij die gelegenheid, toen de spreektijd uiteraard beperkt was, gezegd heb. Er is nog al wat aan toegevoegd, doch slechts zeer weinig weggelaten. Voor de spelling ben ik niet aansprakelijk te achten.

²⁾ H. J. A. M. Schaezman, *Menschen en Boeken*, 1e Reeks, 2de druk, Utrecht, 1896, blz. 95/96.

³⁾ *Bij het Graf van Mr Groen van Prinsterer*, Amsterdam, 1876, kleine uitgave, blz. 8.

men hem al, toen hij nog maar 19 jaar was, voor een benoeming tot hoogleraar heeft willen voordragen. Na den dood van BORGER in het najaar van 1820 heeft KEMPER daar werk van gemaakt. Het plan was, dat hij, na eerst nog een jaar aan een Duitse universiteit te hebben doorgebracht, buitengewoon hoogleraar zou worden in algemene en vaderlandse geschiedenis. Er kwam echter niets van, daar zijn vader, die medicus was, er niet van horen wilde, niet alleen omdat hij nog zo jong was, maar ook met het oog op zijn niet sterk gestel ⁴⁾. Doch toen, kort na zijn promotie, KEMPER zelf plotseling kwam te overlijden, wilde men hem — het was in den loop van 1825 — opnieuw een extraordinariaat opgedragen zien, ditmaal in natuur- en strafrecht. Hij werd op de voordracht geplaatst, doch niet benoemd. U zult allicht geneigd zijn te vragen: waarom niet? Ik zou daar wel een antwoord op kunnen geven, want er is heel wat over te vinden in het door Prof. GERRETSON uitgegeven eerste deel van *Groen's Briefwisseling* ⁵⁾, doch ik moet aan de verleiding daaruit een en ander mede te delen weerstand bieden: het doet hier niet ter zake. Van belang is nu alleen, dat den jongen GROEN, die, om nog eens ELOUT te citeren, „slechts de edele eerzucht kende groot te worden ten nutte van zijn tijd en van zijn land”, de gelegenheid ontging leiding te geven aan vele generaties van Leidse juristen.

Ongetwijfeld zou hij als hun mentor veel goeds hebben kunnen doen. Men verlieze echter niet uit het oog, dat GROEN, toen hem deze teleurstelling trof nog geen 24 jaar oud, nog niet die was die hij later geworden is. Had het niet licht kunnen gebeuren, dat de Leidse omgeving, waar men hem zo hoog stelde, zulk een vat op hem gekregen had, dat hij zich was blijven voortbewegen in den geest, waarin hij was opgevoed en tot nu geleefd had? Zijn enige jaren jongere tijdgenoot VREEDE, die in 1841 te Utrecht benoemd werd tot hoogleraar in het staats- en volkenrecht, is in die mate onder den invloed van den daar heersenden geest geraakt, dat hij, nog wel kleinzoon van den fellen Unitaris PIETER VREEDE, leerling van THORBECKE in diens Gentsen tijd en later in oppositie tegen koning WILLEM I, ten slotte in het conservatieve kamp terecht gekomen is. De mogelijkheid, dat ook GROEN onder den invloed van zijn omgeving geraakt zou zijn, is te minder denkbeeldig, als we in aanmerking nemen dat hij, volgens GUNNING „nederig, tot schuchterheid toe” ⁶⁾, vele jaren later, in 1861, opnieuw tot lid van de Koninklijke Academie benoemd, in een vertrouwelijk brief aan KOENEN als één van de redenen voor zijn bedanken opgeeft, dat hij zichzelf kent en uit ervaring weet, dat in bijeenkomsten met „coryfeën der tegenovergestelde rigtingen” zijn getuigenis „wel

⁴⁾ Vgl. C. Tazelaar, *De Jeugd van Groen*, 1801—1827, Amsterdam, 1925, blz. 156 vlg.

⁵⁾ Blz. 726/735. Minister Van Maanen, die in dezen door den koning geraadpleegd werd, was van oordeel, dat Groen op dat ogenblik met betrekking tot de te doceren vakken niets boven anderen voor had. De beslissing lag bij Z.M. Mogelijk heeft iemand dezen tegen Groen ingenomen — Prof. Van Assen, die zeer voor hem geijverd heeft, heeft althans gemeend, dat er „wanguust” in het spel was (vgl. *Bij het Graf*, blz. 9) — en is het daaraan toe te schrijven, dat Z.M. in de veronderstelling verkeerde, dat Groen vooropgeschoven werd niet om zijn eigen verdiensten, maar om die van zijn vader, die veel voor het geneeskundig staatstoezicht gedaan had; vgl. 's konings eigenhandige aantekening op het hem voorgelegde advies: „in de jonge Groen worden de goede diensten en wenschen van zijn papatie erkend en voldaan”.

⁶⁾ *Bij het Graf* enz., blz. 3.

eens òf wegblijft òf, door den aard der unie, verlamd wordt" ⁷⁾).

Het wil mij voorkomen, dat wij het niet behoeven te betreuren, dat hem het hoogleraarschap ontgaan is. God had iets anders met hem voor ⁸⁾. Hij zou wel tot leiderschap worden geroepen, maar moest daarvoor eerst bekwaam worden gemaakt. Hij moest om te beginnen leren geduld te oefenen en zichzelf te verloochenen. Er volgt nu een lange periode, waarin hij, ofschoon voortdurend bezig, zijn bestemming maar niet vinden kan. Er zijn na zijn promotie bijna vier jaar verlopen, eer hij een maatschappelijke positie kreeg. Wel is hij een tijd op een advocatenkantoor werkzaam geweest, doch hij voelde zich daar niet bevredigd. Er is hem wel eens een post aan een van de ministeries aangeboden, maar dien sloeg hij af, bevreesd als hij was voor het bureauleven. En toch zou hij ten slotte, zeer tegen zijn zin, maar vooral ter wille van zijn vader, dien koers uitgaan: in het najaar van 1827 werd hij referendaris aan het kabinet des konings. Hij, die zo op zijn onafhankelijkheid gesteld was, kreeg nu, gelijk hij aan zijn a.s. schoonmoeder schreef, „misschien de slaafachtigste post van het geheele land" ⁹⁾. Hij moest uittreksels maken uit de vaak uitvoerige rapporten der ministers, opdat de koning als met één oogopslag kon zien, waar het in een bepaalde zaak om ging. Over het geheel beviel hem dit weinig; hij wou wel werken, maar niet zijn beste jaren aan copie-werk besteden. Zijn taak wordt wel wat aangenamer, wanneer hij in het voorjaar van '29 tot secretaris van het kabinet bevorderd wordt; hij komt dan meer rechtstreeks met Z.M. in aanraking, die hem soms wel raadpleegt en op wien hij ook wel eens enigen invloed oefenen kan: men denke m. n. aan het bekende K.B. van 11 December '29 ¹⁰⁾. Van veel groter betekenis echter is, dat hij proberen gaat invloed te oefenen op de publieke opinie, om te beginnen met zijn brochure *Volksgeest en Burgerzin*. Hij voelt zich daartoe opgewekt door de van het Zuiden dreigende gevaren van revolutie en verfransing. Hij gaat zelfs over tot het uitgeven van de *Nederlandsche Gedachten*, een op ongeregelde tijden verschijnende periodiek, waarvan hij zich uitdrukkelijk de directie voorbehoudt. De *Gedachten* vonden eerst, omdat de revolutiegeest in België er in bestreden werd, „onverwachten bijval", maar geraakten al betrekkelijk spoedig in discredit ¹¹⁾: het was in het Zuiden toch misgelopen, en men zag niet in, hoezeer de beginselen, die aan den Belgischen opstand ten grondslag lagen, ook hier reeds waren doorgedrongen. GROEN heeft ze in deze crisisjaren van nabij leren kennen, en aan de verandering in zijn denken heeft zich gepaard de verandering van zijn innerlijke gezindheid: hij vond in het evangelie van Gods genade in Christus niet alleen den waren vrede voor het eigen gemoed, maar ook het enige middel tot redding van het door den revolutiegeest bedreigde en reeds min of meer aangetaste volksleven.

Maar alvorens tot zijn eigenlijke taak te komen moest hij eerst, om het in GERRETSON'S woorden uit te drukken, „verlost uit den kerker van het Kabinet — in het Huisarchief de pelgrimage naar het verleden" onder-

⁷⁾ *Briefwisseling Groen*, III, blz. 477.

⁸⁾ Groen heeft herhaaldelijk op de providentiële leiding in zijn leven gewezen, bv. *Nederl. Gedachten*, V, blzz. 25, 281.

⁹⁾ *Briefwisseling Groen*, I, blz. 90.

¹⁰⁾ *Nederl. Gedachten*, V, blz. 25 vlg.

¹¹⁾ *Ibidem*, blzz. 162 vlg., 290/291.

nemen, „op zoek naar de bronnen van de nationale volkskracht”¹²⁾. Men heeft wel eens gemeend — ik heb hier het oog op Prof. MILLIES, die zich zo uitliet in verband met een klacht van GROEN over de tegenwerking van de zending in onze Oost vanwege de Regering —, dat zijn positie als huisarchivaris hem in staat stelde tot het oefenen van invloed op 's lands zaken, doch dit was allerminst het geval¹³⁾. Hij heeft wél met het oog op zijn persoonlijke relatie tot den koning *Volksgeest en Burgerzin* en ook de *Nederlandsche Gedachten* anoniem doen verschijnen en de *Maatregelen tegen de Afscheidenen* eerst in het licht gegeven, nadat hij den inhoud daarvan enige maanden tevoren ter kennis van de Regering had gebracht. Van haar zijde had hij onder WILLEM I niets te verwachten, maar wel werd hij in 1840 door de Staten van Holland, zij het ook, zoals hij het later zou uitdrukken, „als curiositeit, die men na afloop der tentoonstelling weer in de kast sluit”¹⁴⁾, in de Dubbele Kamer gebracht; en onder WILLEM II, min of meer als vertegenwoordiger van het orthodox-Protestantse volksdeel in de Commissie voor het Onderwijs benoemd. In den kring van het Réveil werd hij als van zelf als leider beschouwd, getuige zijn optreden bij de Adressen in 1842 en '43 en zijn voorzitterschap in de bijeenkomsten der Christelijke vrienden, die in '45 een aanvang namen. Zelf vergaderde hij in den winter van '45 op '46 een kring om zich heen, waarin hij zijn voorlezingen over Ongeloof en Revolutie ten gehore bracht.

Zijn optreden in het openbaar, ten overstaan van het gehele Nederlandse volk, begint eerst recht met de grondwetsherziening van 1848. Al heeft hij toen aan de parlementaire discussies geen deel genomen, hij roert zich geducht, èn met het geschreven èn met het gesproken woord. Hij leidt de vergadering in het Odeon, die een mijlpaal vormt in de geschiedenis van het herstel der Hervormde kerk en verdedigt tegenover Graaf SCHIMMELPENNINCK de vrijheid van onderwijs. Opmerkelijk is, dat hij zich nu en in de e. k. tijd vooral richt tegen de minder consequente liberalen; telkens polemiseert hij met mensen als VREDE, DE BOSCH KEMPER, DEN TEX. Ofschoon het sterkst tegen THORBECKE c.s. gekant, draagt hij zorg zich niet te laten meeslepen door diens soms wel gematigder, maar in beginsel niet van hem verschillende, tegenstanders. Het hangt hiermee nauw samen, dat hij in de eerste volgens het rechtstreeks kiesrecht gekozen Kamer uitdrukkelijk verklaart op te treden niet alleen als vertegenwoordiger van het gehele Nederlandse volk, maar ook — wat vrijwel algemenen tegenstand wekte — als medevertegenwoordiger van een partij. Het was ook wel — dit moet erkend worden — in 1849 heel boud te spreken van een antirevolutionaire partij. Kiesverenigingen van een bepaalde kleur waren er nog niet (de eerste antirevolutionaire zou eerst in 1851 worden opgericht), veel minder een centraal bestuur of een algemeen program, zelfs nog geen orgaan. Dit kwam er echter al in 1850, toen GROEN de beschikking kreeg over de *Nederlander*.

VAN DER BRUGGEN heeft, in een eerst enige jaren na zijn dood uitgegeven verhandeling het uitgeven van dit blad genoemd „de eerste vrucht” van de geboorte der antirevolutionaire partij, waarvan hij zegt zelf getuige

¹²⁾ *Briefwisseling Groen*, I, blz. XVII.

¹³⁾ Vgl. de geestige passage in Groen, *Het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, 's Gravenhage, 1848, blz. 8/9.

¹⁴⁾ *Adviezen*, I (1856), blz. 404.

geweest te zijn. Zij zou, in weerwil van zijn sterk protest daartegen, hebben plaats gehad op een der vergaderingen der Christelijke vrienden. Hij moet hier het oog hebben op die van April 1850, waar gehandeld is over het gevoelen van STAHL, door dezen aan HELDRING meegedeeld, dat de Christenen een politieke partij behoorden te vormen. Volgens VAN DER BRUGGHEN heeft dan de in Pruisen gevormde antirevolutionaire partij (gewoonlijk de conservatieve genoemd) „aan die in ons vaderland voorbeeld en moed gegeven, om van het terrein der methodistisch theologische discussiën en protesten op dat der staatkunde over te gaan en als christelijk politieke partij op te treden”¹⁵).

GROEN, die over deze uitlating zeer verwonderd was, heeft VAN DER BRUGGHEN's zwager SINGENDONCK gevraagd, of hij hem dienaangaande nader kon inlichten, doch deze bleek daartoe niet in staat te zijn. Ook wordt in het verslag der vergadering van de geboorte van een partij geen gewag gemaakt, zomin als van enig protest daartegen. Ik blijf het er daarom voorshands voor houden, dat, al kan het in Pruisen gegeven voorbeeld enigen invloed hebben gehad, de stichting van de antirevolutionaire partij te onzent GROEN's werk geweest is. Men houde hierbij intussen wel in het oog, dat men vooreerst van een gesloten partij, gelijk zich later ontwikkelen zou, nog niet spreken kan, eerder van een richting of van een volksgroep, waarin zich politiek leven vertoont. Dit leven moge gewekt zijn door het regeringsstelsel van WILLEM I op de gebieden van kerk en school, het is onjuist het ontstaan der antirevolutionaire partij aan kerk- of schoolaangelegenheden toe te schrijven. Op de programma's der eerste kiesverenigingen nemen die slechts een ondergeschikte plaats in. En dat is ook wel te begrijpen, want het viel toen nog niet te voorzien, dat de vrijzinnigheid op die gebieden het verlichte despotisme voortzetten zou. De antirevolutionaire partij is niet ontstaan als een anti-schoolwetverbond, gelijk er twintig jaar later voor korten tijd een geweest is¹⁶), maar zij is geboren uit reactie, niet, zoals haar zo vaak is toegedicht, tegen de resultaten van de grote veranderingen van 1848¹⁷), maar tegen de beginselen, die toen hadden gezegevierd. Evenmin is zij ooit een kerkelijke partij geweest in dien zin, dat zij de belangen van één bepaalde kerkgemeenschap voorstond. Wel komt de uitdrukking „kerkelijke en politieke partij”

¹⁵) *Studiën over de verhouding tusschen de beginselen van gezag en vrijheid op Staatsgebied*, geschreven 1860—1861, uitgegeven 1871—1872 door Jhr. Mr J. A. Singendonck in de *Protestantsche Bijdragen*, III, blz. 110.

¹⁶) Er is dan ook geen grond voor de herhaaldelijk geuite mening, dat zij na de bevrediging in 1917 geen bestaansrecht meer hebben zou.

¹⁷) Men ziet dan het verschil tusschen anti- en contrarevolutionair over het hoofd. Ook Prof. Geyl wil hem in zijn artikel *Fruin contra Groen (Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, VI, blz. 28/29, noot) weer in den contrarevolutionairen hoek dringen, wel niet in 1863, toen hij, naar Geyl zelf opmerkt, op het verzoek van Bernhardi (daar ten onrechte Bernhardt genoemd; men zie over hem *Briefwisseling Groen—Kuyper*, blz. 244, noot 1) „met een scherpe afwijzing antwoordde”, maar daarvóór. Men kan echter moeilijk volhouden, dat wat Geyl verder zegt veel gewicht in de schaal legt. Daartegenover kan er op gewezen worden, dat Groen „in de jaren 50”, waarvan daar sprake is, niet heeft willen reageren tegen hetgeen in 1848 tot stand gekomen was, getuige zijn houding tijdens de Aprilbeweging (vgl. De Bruyne, *Geschiedenis van Nederland in onzen tijd*, II, blz. 335/336, en Witlox, die spreekt van „Groen's objectieve houding” toentertijd, *Varia Historica*, blz. 117) en in 1856, toen de Koning na den val van het kabinet-Van Hall zijn advies inwon (vgl. *Lustrumbundel Gezelschap Chr. historici*, 1925, blz. 289 vlg. en blz. 328 vlg., waaruit ook blijkt, dat hetgeen Geyl in den tekst, blz. 28/29, aan Prof. Rüter ontleent, reeds eerder opgemerkt is). Wanneer zal men toch eens ophouden Groen en de zgn. Utrechtsche factie over één kam te scheren?

een enkele maal bij GROEN voor¹⁸⁾, maar daarmee wilde hij niet zeggen, dat kerkelijke zaken in politieke lichamen moesten worden behandeld; wèl moest de Staat de vrijheid ook der Hervormde Kerk eerbiedigen en m. n. ophouden de beschermende hand uit te strekken over de synodale organisatie. Hij ging voort deze in zijn blad te bestrijden, in de eerste plaats stellig uit godsdienstige motieven, opdat de gemeenten niet langer aan propaganda voor met de belijdenis der Kerk strijdige leringen zouden worden blootgesteld, maar ook wel, omdat volgens hem in de Hervormde kerk, als zij herleefde, waarborg lag van nationale kracht¹⁹⁾. Die bestrijding heeft er toe bijgedragen, dat de *Nederlander* na enige jaren moest worden opgeheven, en GROEN zich veelszins teleurgesteld zag in zijn verwachting steun te vinden bij toch wel, althans in den algemenen zin van het woord, rechtzinnige predikanten²⁰⁾.

We raken hier aan een belangrijke kwestie: hoe gaf GROEN leiding? We menen te mogen zeggen, dat hij minder leider was in dien zin, dat hij ook als zodanig erkend werd, dan zich tot leiding geroepen achtte en ook onbewust als leider reageerde. Leiding te geven, gelijk THORBECKE, als dienaar der Kroon, is hem nooit beschoren geweest. Hij is wèl in '56 over een ministerszetel gepolst, en dien heeft hij niet geweigerd, al wordt dat ook telkens weer geschreven, ook in het jongste werk van Prof. C. W. DE VRIES²¹⁾, doch het door hem in die omstandigheden gegeven advies deed het den koning onraadzaam achten met hem in zee te gaan. Hij moest zich vrijwel steeds bepalen tot het trachten leiding te geven aan degenen, die in de grote hoofdzaken met hem overeenstemden, maar een volksman in dien zin, dat hij het volk a. h. w. elektriseren kon, was hij niet. Op grote politieke vergaderingen heeft hij nooit gesproken²²⁾; die werden in zijn tijd te onzent nog bijna niet gehouden. Natuurlijk heeft hij wel leiding gegeven in zijn talrijke geschriften, maar die waren voor het volk te hoog; naar hij zich zelf goed bewust was²³⁾, beschikte hij niet over de gave populair te schrijven. Om dan toch, wat voor hem „zielsbehoefte” was, tot het „volk” het woord te kunnen richten²⁴⁾, had hij een tussenlaag nodig, medewerkers of helpers, en juist daaraan heeft zoveel ontbroken. DA COSTA liet hem in 1843 tegenover de Synode in den steek, wat GROEN diep heeft gesmart. Het mag bekend worden geacht, dat hij

18) *Aan de Kiezers*, III (8 Juni 1864), blz. 13. Het woord „godsdienstig” drukt misschien beter uit wat Groen wilde dan „kerkelijk”; ik wijs hier op Nuyens, *De Katholieken tegenover de Staatspartijen in Nederland*, Haarlem, 1869, blz. 11, waar hij zegt, dat de Groenianen „nog meer” (dit zou ik niet kunnen beamen) „eene godsdienstige dan staatkundige partij” zijn; eveneens op den titel van een van Groen's geschriften: *Le parti antirevolutionnaire et confessionnel*.

19) *Briefwisseling*, III, blz. 805.

20) Bedoeld zijn die van de ethisch-irenische richting. De tegenzin in hun kring tegen het meegaan met Groen (vgl. *Nederl. Gedachten* I, blz. 47) nam toe ten gevolge van diens conflict met Beets in 1869; Ds L. C. Schuller tot Peursum heeft zich, voor wat hemzelf betreft, in zijn *Weggevlotene Jaren* uitdrukkelijk zo uitgelaten; H. van Malsen zegt zelfs: „Dat was het einde van alle medewerking der predikanten” (vgl. zijn werk over *A. F. de Savornin Lohman*, Terneuzen, 1924, blz. 48); dit gaat echter te ver.

21) *Overgrootvader koning Willem III*, Amsterdam, blz. 179.

22) Wel op de jaarvergaderingen van „Christelijk-Nationaal”, die soms — in 1867 en 1869 — enigermate als politieke vergaderingen kunnen worden aangemerkt.

23) „De benijdenswaardige gaaf van echt-populair schrijven viel mij niet te beurt”, *Aan de Kiezers*, III, blz. 12.

24) „Tot het Volk, tot de Natie, het woord te rigten, is mij altijd zielsbehoefte geweest”, *Ned. Gedachten*, II, blz. 290.

zich tegen het eind van zijn leven, in 1873 en '74, vreemdeling heeft genoemd in eigen land; weet men ook, dat hij daarbij aan het „veeljarig misverstand” herinnerde?²⁵⁾ VAN DER BRUGGHEN voldeed allerminst aan GROEN's verwachting, al moet het erkend worden dat de schuld hiervan voor een deel bij GROEN zelf lag. HELDRING heeft hem in zake dat conflict van '56 en '57 ten zeerste teleurgesteld, terwijl GEFKEN er zich op liet voorstaan tot geen partij te behoren.

Zelfs heeft de verhouding tot ELOUT wel te wensen overgelaten, hoe nauw ook de band der geloofsgemeenschap was. ELOUT was een vroom en tevens een vrijmoedig man. In de hoge Haagse kringen, waarin hij verkeerde, getuigde hij niet alleen van zijn geloof, maar trachtte ook anderen daarvoor te winnen, dit niet ééns, maar aanhoudend. Niet voor niets kreeg hij daar den bijnaam van „de fluweelen schroef”. Hij heeft in zijn brieven ook GROEN onomwonden zijn mening gezegd; zo vond hij bv. dat deze in de *Nederlandsche Gedachten* wel eens te veel lofspraak over zich zelf opnam; ook vermaande hij hem telkens de oplossing van meningsverschil met broeders te zoeken in den weg van gemeenschappelijk gebed. Het is bij het ontbreken van de contrabrieven onmogelijk met zekerheid te zeggen, hoe GROEN daartegenover stond. Misschien moeten we hier zijn schuchterheid in rekening brengen, maar het kan ook wel zijn, dat GROEN bang was voor overmaat van stichtelijkheid. We weten althans, dat hij, ofschoon ook zelf wel op stichtelijke lectuur gesteld, toch vond, dat daarvan te veel aan de markt kwam; er was ook lectuur nodig, waarin de mensen gewezen werden op hun plichten als Christen in het kerkelijke en het staatkundige leven²⁶⁾. Nu is ELOUT bij meningsverschil met GROEN telkens, zo bv. ten aanzien van GROEN's zwenking in 1862, voor dezen uit den weg gegaan en heeft hij zelfs wel eens om zjinentwil een brochure achtergehouden; toch is het wel voorgekomen, dat GROEN hem in de *Nederlandsche Gedachten* zijn „vriend en medestrijder van weleer” noemde²⁷⁾. Vergeten we hierbij niet, dat GROEN ook wel eens lastig kon zijn.

Toch is het opmerkelijk, dat hij haast altijd tracht nog weer te verzoenen en bijeen te brengen. Hij verheugt zich, wanneer DA COSTA zich laat vinden voor deelneming aan de vergadering in het Odeon en HELDRING meedoet aan de oprichting van „Christelijk-Nationaal”. Alleen heeft hij de hem door VAN DER BRUGGHEN toegestoken hand geweigerd, wel een bewijs, hoe sterk hem het conflict met dezen aangegrepen had. Hij was bevreesd voet te geven aan de mening, dat zijn aftreden als lid van de Kamer niet meer was dan comediespel²⁸⁾, en zou de hand van VAN DER BRUGGHEN alleen dan hebben aanvaard, zo dit betekende, dat hij tot inkeer gekomen was.

GROEN kon het zich zelf niet verhelen, dat hij maar weinig medewerking vond. Hij werd er ook genoeg door tegenstanders om gehoond; men noemde hem veldheer zonder leger, hoofd van een partij, die uit niet veel meer dan hem zelf bestond. Zelf zegt hij feitelijk hetzelfde, als hij

²⁵⁾ Ibidem, blzz. 12, 100, 396.

²⁶⁾ *Ned. Gedachten*, III, blz. 46; V, blz. 248; D. P. D. Fabius, *Studiën en Schetsen*, XI, blz. 222.

²⁷⁾ *Ned. Gedachten*, III, blz. 2; vgl. B. de Gaay Fortman, *P. J. Elout van Soeterwoude*, in *Antirev. Staatskunde* (3-maandelijksche uitgave), 1938, blz. 156.

²⁸⁾ Jacob van Lennep noemde het een „flauwe theaterkoep”, M. F. van Lennep, *Het Leven van J. van Lennep*, II, blz. 222.

tegen het einde van 1860 aan Ds VAN RHIJN schrijft: „Ik laat daar of er ooit in ons vaderland anders dan in naam een antirevolutionaire *partij* bestaan heeft. Zo ja, dan was zij in zeer weinigen en bepaaldelijk in mijn persoon geconcentreerd”²⁹⁾. Verzuchtingen, dat hij maar een zogenaamde leider of een leider in schijn was, zijn er verscheidene door FABIUS vastgelegd. Niet zonder reden heeft deze geschreven over „GROEN VAN PRINSTERER — eenling” en „GROEN VAN PRINSTERER — nooit gevolgd”³⁰⁾.

Toch moet men die titels niet al te letterlijk opvatten. GROEN heeft ook ergens gezegd, dat hij tegen de qualificatie „erkend hoofd der antirevolutionaire partij” *buiten* de Tweede Kamer niet in verzet kwam³¹⁾. Elders, dat hij sympathie vond bij een groot gedeelte van het volk, antipathie in de middelklasse en in den hogeren stand³²⁾. Ten aanzien van de middelklasse laat FRUIN zich in denzelfden geest uit: „de burgerij bleef steeds vreemd aan hem en gevoelde zich van hem teruggestooten. Daarentegen” — zo gaat hij verder — „de hoogere stand en de menigte waren het volk, waarbij GROEN gehoor en aanhang vond”³³⁾. Maar wie tot den hogeren stand behoorden waren veelal meer conservatief, zij het met Christelijke sympathieën, dan antirevolutionair en gaven GROEN telkens aanleiding om over hun slapheid te klagen³⁴⁾. Er waren echter uitzonderingen: met baron MACKAY heeft hij het altijd goed kunnen vinden, eveneens met J. J. TEDING VAN BERKHOUT en VAN BEECK CALKOEN, terwijl ook baron DE GEER VAN JUTPHAAS, hoogleraar te Utrecht, vrijwel in alles met hem homogeen was. Afdalende tot in het maatschappelijke leven lagere kringen, merken we op, dat hij verscheidene aanhangers vond onder de predikanten behorende tot de in 1864 mede op zijn aandrang gestichte Confessionele Vereeniging en onder de Christelijke onderwijzers; ook onder de kleine burgerij, „volk achter de kiezers”, eenvoudige Gereformeerden, die hem wel niet steeds begrepen, maar hem liefhadden om zijn openlijk uitkomen voor den naam en de zaak des Heren. Bepaald te onderscheiden groepen onder hen vormden de Vrienden der Waarheid, die ijverden voor het herstel der Hervormde Kerk op den grondslag der belijdenis en de Afgescheidenen, naar hereniging met wie hij altijd verlangd heeft.

Het verdient bijzondere opmerkzaamheid, dat hij jonge mensen tot zich trok. Het zijn er in den loop der jaren niet weinige geweest, die met hem in contact hebben gestaan. Ik denk aan TRESLING, die nog vóór '48 korten tijd lid van de Tweede Kamer geweest is, iemand, van wien grote verwachting was, maar die al op 35-jarigen leeftijd overleden is³⁵⁾; aan DIRK VAN HOGENDORP, een veelbelovend Leids student, wiens vroegtijdig

29) *Briefwisseling Groen*, III, blz. 453; een soortgelijke uitlating in een brief aan Kuypers van 7 Juli 1869, waar Groen spreekt over „onze *zogenaamde* partij, die eigenlijk nauwelijks *partij* heeten mag... Wij hebben nog geen algemeen erkend *a.b.c.* Elke schakeering bijna maakt van haar eigenaardigheid een shibboleth” (*Briefwisseling Groen-Kuypers*, blz. 38).

30) Fabius, *Studiën en Schetsen*, XIII, 81 vlg. en *Antirev. Staatskunde* (3-m.), 1929, blz. 229 vlg.; vgl. ook Fabius, *Groen van Prinsterer over Staatskundige Partijen, Gedenkboek Antirev. Partij 1878—1928*, Kampen, 1928, blz. 257 vlg.

31) *Ned. Gedachten*, I, blzz. 140, 166.

32) *Briefwisseling Groen-Kuypers*, blz. 38.

33) *Verspreide Geschriften*, IX, blz. 452, n. 7.

34) O. a. *Ned. Gedachten*, V, blz. 5.

35) T. P. Tresling, vgl. *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, IV, k. 1344/5.

heengaan door GROEN zeer is betreurd³⁶); aan ONCKO STAR NUMAN, eveneens te Leiden studerende, die dikwijls bij hem kwam, het lang niet altijd met hem eens was, maar van wien hij veel hebben kon: Groeniaan is hij echter niet geworden³⁷). Anderen zijn een geheel verschillenden koers uitgegaan: ISAËC CAPADOSE, die, anders dan zijn steeds Bilderdijkaan gebleven vader Abraham, zich eerst een ijverig antirevolutionair betoond en zelfs eigen *Nederlandsche Gedachten* uitgegeven heeft, doch in '68 overgegaan is tot de Apostolische kerk³⁸); DAEHNE VAN VARICK, die nog aan de Standaard verbonden is geweest, maar Rooms geworden is³⁹); D. J. MACKAY, zoon van GROEN's vriend AENEAS, meer bekend onder den naam LORD REAY, die wel niet van godsdienstige overtuiging veranderd is en aan de groeve met bijzondere waardering over GROEN's persoon en arbeid gesproken heeft, maar toen toch liberaal kamerlid was⁴⁰). We zouden er meer kunnen noemen; het was bij GROEN als bij BILDERDIJK: de jeugd gevoelt zich aangetrokken tot miskende grootheid. Is het dan zo vreemd, dat aan zijn graf ook stond DOMELA NIEUWENHUIS, toen nog Luthers predikant in Den Haag?

De omgang met het opkomend geslacht⁴¹) heeft voor de zaak, waarvoor GROEN streed, niet steeds winst opgeleverd; misschien heeft de aristocratische stijfheid, die hem eigen was, hem niet dien invloed doen oefenen, die bij vlotteren omgang mogelijk was geweest. Toch is niet alle winst uitgebleven; ik wijs bv. op KEUCHENIUS, die tijdens zijn verblijf in patria (1854—'55) tot GROEN in nauwe betrekking is getreden; en op GEISWEIT VAN DER NETTEN, een jurist uit Utrecht, die volgens GROEN een helder inzicht had in de politiek, die in menig artikel GROEN's denkbeelden heeft gepropageerd en van wien deze zelfs de verwachting gehad heeft, dat hij zijn werk voortzetten zou; de man was helaas! tuberculeus en is nog vóór GROEN heengegaan⁴²). Hetzelfde geldt van den jongen predikant G. DOEDES, die zich veel moeite gaf om GROEN's denkbeelden op staatkundig en op kerkelijk gebied in populaireren vorm te gieten⁴³). Over figuren als KUYPER en LOHMAN behoef ik hier niet nader te spreken; evenmin over FABIUS en WILLEM VAN DEN BERGH⁴⁴), die nog student waren, toen GROEN kwam te overlijden.

Laat me nog iets mogen zeggen over GROEN's laatste levensjaren. Die zijn wel bij uitstek smartelijk geweest; veeleer dan leider mag hij dan lijder heten; zelf heeft hij zich meermalen genoemd: een „zaaijer, die met

³⁶) Vlg. *N.N.B.W.*, X, k. 378; B. de Gaay Fortman, *Leven en Sterven van Dirk Graaf van Hogendorp (1833—1857)*, *Stemmen des Tijds*, 1940, dl 29, blz. 475—502.

³⁷) O. W. Star Numan (vgl. *N.N.B.W.*, IX, k. 720) was een zoon van den Groningsen hoogleraar, die Groen op de werken van Stahl opmerkzaam heeft gemaakt.

³⁸) Vgl. *Briefwisseling Groen*, III, blz. 487, noot.

³⁹) A. von Daehne van Varick, vgl. *Briefwisseling Groen-Kuyper*, blz. 174, noot 1.

⁴⁰) Vlg., behalve het *Levensbericht* van Prof. Geyl (*Lett.* 1921/2), *Briefw. Groen-Kuyper*, blz. 146, n. 1, en B. de Gaay Fortman, *Een liberaal van antirevolutionairen huize, Mr D. J. Baron Mackay van Ophemert (1839—1921)*, *Antirev. Staatkunde* (3-m.), 1940, blz. 113/123.

⁴¹) Dat Groen daarop invloed oefende, is ook Fruin niet ontgaan; vgl. *Verstreepte Geschriften*. IX, blz. 452.

⁴²) *Briefw. Groen-Kuyper*, blz. 46, n. 3.

⁴³) *N.N.B.W.*, II, k. 397; *Woordenboek Prot. Godgeleerden*, II, blz. 516/7.

⁴⁴) *N.N.B.W.*, VII, k. 103; *Woordenb. Prot. Godgeleerden* i.v.; Fabius, *Studiën en Schetsen*, XII, blz. 119/120, n. 3.

tranen gezaaid heeft"⁴⁵). De goede kansen van 1866 werden door Graaf VAN ZUYLEN verspeeld. Ofschoon deze, sinds GROEN's vertrek uit de Kamer in 1865, daar zowel als in geschrifte voor tegemoetkoming aan de voorstanders van het bijzonder onderwijs gepleit had, trad hij in '66 in een ministerie zonder den waarborg, dat er inderdaad tegemoetkoming betoond zou worden. GROEN beschouwde dit als ontrouw. Het was anders niet zo, dat hij zijn medestanders in het geheel geen zelfstandigheid liet. Dit blijkt wel daaruit, dat KEUCHENIUS zijn geruchtmakende motie niet vooraf met GROEN overlegd heeft. Deze heeft haar steeds onvoorzichtig geacht; dit met het oog op de gevolgen, die zij zou kunnen hebben, m. n. het herstel van de eenheid in de liberale gelederen. In de antirevolutionaire bracht zij verdeeldheid teweeg. GROEN heeft toen opnieuw een zwaren kamp moeten voeren om de zelfstandigheid der partij op de conservatieven te heroveren. In de kiesverenigingen was haast geen leven meer. Na de oprichting van sommige in 1851 en volgende jaren waren ze al spoedig ingezonken of te niet gegaan; zij konden zich niet staande houden tegen de conservatieven en dat te minder na het droevig conflict van VAN DER BRUGGHEN. Tussen '60 en '70 is er haast nergens leven te bespeuren. Van de vereniging in Den Haag verklaart GROEN, dat zij „in 1866 en 1869 niet slechts onbeduidend, maar ridicuul" was⁴⁶). Alleen in Friesland, waar over het geheel — en dat niet alleen onder onze geestverwanten — het politieke en kerkelijke leven zoveel krachtiger was dan elders, was de toestand iets beter. Dit moeten we wel in aanmerking nemen — zelf heb ik dat indertijd misschien te weinig gedaan⁴⁷) —, wanneer we zien, dat GROEN meer en meer de mede door hem in 1860 opgerichte Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs gaat betrekken in de politieke sfeer. De grote kwaal was het ontbreken van een behoorlijke partijorganisatie.

Wel had GROEN contacten met allerlei mensen in het land, contacten, die niet zelden verband hielden met artikelen in wat men zou kunnen noemen de kleine pers. GROEN heeft die, m. n. toen in het voorjaar van 1869 het plan om opnieuw een antirevolutionair dagblad uit te geven mislukt was⁴⁸), zeer aangemoedigd, m. n. in de *Nederlandsche Gedachten*, waarvan hij in het najaar van 1869 een nieuwe serie ging uitgeven. Daar werden bv. stukken van VAN OTTERLOO in de *Hoop des Vaderlands* en van MULDER uit Kampen in het Chr. Geref. weekblad *De Wekstem* of in de *Bazuin*, ook wel van ISAËC ESSER en Dr Vos, met een prijzend bij-schrift overgenomen. In zijn particuliere briefwisseling gaf GROEN dienaangaande ook wel wenken, m. n. aan VAN OTTERLOO, met wien hij zeer vertrouwelijk was, wenken als bv. zeg gij *a.*, dan kan ik beter *b.* zeggen. In 1871 komt er zelfs een conferentie van redacteuren, die een program voor de verkiezingen opstelt⁴⁹).

Ten aanzien van deze is GROEN, geen zes weken voordat ze zouden

⁴⁵) O. a. *Aan de Kiesers* (1864) III, blz. 13.

⁴⁶) *Briefw. Groen-Kuyper*, blz. 120; vgl. *Ned. Gedachten*, II, blz. 352.

⁴⁷) Nl. in mijn artikel *Het Conflict Groen-Beets, Gedenkboek der Vereeniging voor Chr. Nationaal Schoolonderwijs*, 1935, blz. 235 vlg.

⁴⁸) B. de Gaay Fortman, *Dr Mr J. J. Teding van Berkhout*, in *Antirev. Staatskunde* (3-m.), 1932, blz. 11—13. Dat Groen aan het plan niet heeft willen meedoen, gaat m. i. te ver; wel voelde hij meer voor het oprichten van een klein dan van een groot dagblad, vgl. J. J. Teding van Berkhout aan Groen, 17 Juni 1869. Vgl. ook *Nederl. Gedachten*, I, blz. 44 vlg.

⁴⁹) G. M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de Verkiezingen van 1871*, Kampen, 1933, blz. 43/44.

plaats hebben, plotseling van koers veranderd. Ik beweer allerminst, dat hij er geen reden toe had: de houding der slappe antirevolutionaire kamerleden gaf er alle aanleiding toe. Zijn forse daad is psychologisch zeer verklaarbaar, maar hij bracht er KUYPER, die toen juist in het buitenland vertoefde, mee in de uiterste verlegenheid⁵⁰). Deze had op de redacteursconferentie, waar hij de *Heraut* vertegenwoordigde, een overwegende rol gespeeld en herhaaldelijk, zowel ten aanzien van het program als van de te stellen kandidaten, met GROEN overleg gepleegd. Ik zeg niet, dat diens onverwachte zwenking niets goeds heeft uitgewerkt, maar de uitslag der verkiezingen was bedroevend en . . . men sukkelde toch met datzelfde personeel in de Kamer verder. Het is m. i. een fout geweest, dat hij zó aan zijn hartstochtelijk gemoed heeft toegegeven. KUYPER ziet dat in, neemt, wel met GROEN's goevinden, feitelijk de leiding in handen⁵¹), en zorgt allereerst, dat er een dagblad komt, terwijl GROEN zich gaat wijden aan historische en autobiografische studiën. Intussen, hij kan niet altijd zwijgen: „zwijg eens in onze dagen” — zo schrijft hij in Maart '72 — „als gij een hart voor uw Kerk en voor uw Land hebt en gij aan spreken eenigszins gewend zijt”⁵²). GROEN heeft in zijn laatste jaren wel eens meer een fout begaan, m. n. toen hij kort vóór zijn heengaan zijn christelijk-historisch testament uitgaf. Ik kan hier nu niet verder over handelen; dit hangt weer met andere kwesties samen, bv. hoe GROEN tegenover het calvinisme stond en zijn verhouding tot Dr KUYPER; wèl meen ik te mogen zeggen, dat hij niet, gelijk men wel gefluisterd heeft, lijdende was aan „seniele aftakeling”; dat hij toen echter in een stemming van moedeloosheid verkeerde, is m. i. moeilijk te loochenen.

Over deze dingen mag niet gezwegen en heengelopen worden. Willen we GROEN ten volle leren kennen, dan zullen we ons van allerlei onhoudbare voorstellingen, hetzij door vijandschap, hetzij door al te vurige verering ingegeven, moeten losmaken en hem ook niet beoordelen naar eerst later verworven inzichten en a. h. w. op een Procrustesbed leggen, hier wat van hem afkappen en hem daar wat uitrekken, doch hem moeten nemen, gelijk hij is.

En dan mag ook niet uit het oog worden verloren, hoe hij, waar het de hoogste belangen gold van het Nederlandse volk, de handhaving van zijn onafhankelijkheid, vooraan op de bres gestaan heeft. Toen na den oorlog van 1866 Pruisen verscheidene staten inlijfde en te onzent velen gingen vrezen, dat weldra ons land aan de beurt zou komen, heeft hij krachtig ons goed recht op een eigen volksbestaan verdedigd, en niet minder krachtig geprotesteerd tegen de in het minst niet met hogere normen rekenende politiek van BISMARCK. Hij deed dit in twee brochures „à mes amis de Berlin”, Pruisische conservatieven, die zo goed als allen zich bij het fait accompli neerlegden en accepteerden hetgeen rechtstreeks tegen hun beginselen inging. Ook in 1870 en volgende jaren heeft hij zich allerminst onbetuigd gelaten, getuige de hulde, die hem deswege door meer dan één niet-geestverwant gebracht werd. Generaal KNOOP noemde hem „een

⁵⁰) *Briefwiss. Groen-Kuyper*, blz. 131/134.

⁵¹) De voorstelling, alsof Kuyper eerst na Groen's dood leider van de antirevolutionaire partij is geworden, vgl. Verberne in *Geschiedenis van Nederland*, VIII, blz. 247, en Oud, *Honderd Jaren*, Assen, 1946, blz. 103, is niet geheel juist.

⁵²) Vgl. *Nederl. Gedachten*, IV, blz. 49.

Hollander van top tot teen" ⁵³). Maar het was in het bijzonder Prof. Buys, die, in de *Gids* van November 1870 schrijvend over den machtigen invloed, dien de buitenlandse aangelegenheden hier te lande uitoefenden, op GROEN's houding wees: „De onderwijskwestie heeft natuurlijk voor hem niets van haar gewicht noch zelfs van hare actualiteit verloren, en toch heeft de geachte staatsman die kwestie op dit oogenblik geheel terzijde gesteld, om aan het europeesche vraagstuk al zijne aandacht te wijden. Voor hem is het nu allermintst tijd van zwijgen; zijne vliegende blaadjes . . . volgen elkander sneller op dan ooit, en verdedigen met warmte: eerst het recht van Duitsland in zijn strijd tegen Frankrijk, nu het recht van Frankrijk in zijne wanhopige oppositie tegen de eischen van den overwinnaar. Men moge niet met elke bladzijde van dit pleidooi instemmen, toch gevoelt men dat het in waarheid „Nederlandsche Gedachten" zijn, die hier ontwikkeld worden, denkbeelden van recht en van vrijheid, welke niet aan deze of gene kerk, maar aan de menschheid toebehooren. Met niet gering welbehagen volgen velen met mij die allengs warmer oppositie tegen de aanmatigingen van Pruisen, en gevoelen zich gelukkig, wanneer zij te midden van zooveel sporen van ouderdom de jonge geestdrift van den eerbiedwaardigen grijsaard mogen waarnemen" ⁵⁴).

Buys heeft ook niet nagelaten bij GROEN's dood aan hem een zeer waarderend „in memoriam" te wijden, culminerend in de woorden: „de leer van GROEN VAN PRINSTERER zij het erfdeel zijner volgelingen alleen, maar zijn leven behoort ons allen" ⁵⁵). Ligt hierin niet opgesloten, dat er van hem, wiens streven volstrekt niet uitsluitend op den kring zijner geestverwanten gericht was, ook invloed op ons volk in zijn geheel is uitgegaan? ⁵⁶)

Zijn werkingssfeer was echter niet tot één volk beperkt. Ik behoef hier slechts te herinneren aan zijn optreden op congressen der Evangelische Alliantie en m. n. aan zijn in het Frans gestelde kleinere geschriften. Van deze heeft vooral de eerste van de twee straks vermelde brochures: *La Prusse et les Pays-Bas* in het buitenland, waar de naam van den uitgever der *Archives* een goeden klank had, de aandacht getrokken. Koning KAREL XV van Zweden was er zeer mee ingenomen. Natuurlijk liet deze hiervan in het openbaar niets blijken, maar de GROENS hoorden ervan uit een brief van freule WAUTHIER, oudgouvernante van Koningin LOUISE, Prins FREDERIK's oudste dochter, die den schrijver eigenhandig voor zijn brochure bedankte ⁵⁷). Van meer belang is, dat GROEN naar aanleiding van zijn geschrift tal van interessante brieven ontving, zowel van Duitsers,

⁵³) Nederl. Gedachten, II, blz. 281.

⁵⁴) Overgenomen in J. T. Buys, *Studiën over Staatskunde en Staatsrecht*, I, Arnhem, 1894, blz. 419.

⁵⁵) *Gids*, Juni 1876, overgenomen in Buys' *Studiën* enz. I, blz. 597 vlg.

⁵⁶) Wel voornamelijk, maar toch niet uitsluitend met betrekking tot het buitenland. Men denke bv. aan het verzet van Allard Pierson tegen de liberale onderwijs-politiek; zijn broer N. G. was het daarin geheel met hem eens. „Het drijven der hedendaagsche liberalen op dit gebied is ook mij een constante ergernis", zo schreef deze 12 Maart 1868 aan Groen; anderen — zo voegde hij daaraan toe — dachten er ook zo over; het was nog wel een minderheid, maar deze werd groter. — Het is waarschijnlijk geen toeval, dat hij eerst na de aanneming van de wet-Mackay bereid is gevonden minister te worden.

⁵⁷) Koningin Louise van Zweden aan Groen, 22 Mei 1867. Groen heeft in den loop van dat jaar ook een onderhoud met den Koning gehad, waarschijnlijk in Berlijn; vgl. V. Wauthier aan Mevr. Groen, 1867 (s.d.).

ingelijfdde gebieden, ook van Zwitsers, Oostenrijkers, Engelsen en Denen. die BISMARCK verdedigden als van tegenstanders van hem, m. n. uit de In zijn correspondentie weerspiegelt zich a. h. w. het positief-Protestantse Europa van die dagen.

GROEN heeft, naar PFARRER SCHRADER van de Duitse gemeente in Den Haag terecht gezegd heeft⁵⁸⁾, evenmin als voor één land voor één tijd geleefd. Laat mij nog eens — gelijk als aan het begin, zo ook aan het slot — SCHAEPMAN mogen citeren: „zoowel de persoonlijkheid als het werk van GROEN VAN PRINSTERER hebben, trots allen schijn, meer kans op een langer historie dan THORBECKE. Wetten zijn kort van leven: haar dagen behooren tot de kortste meê. Het is de vraag niet, of de antirevolutionaire partij als zoodanig zal blijven bestaan, maar de groote ideeën van GROEN zullen niet zoo spoedig verdwijnen en meer levenskracht toonen dan de eeuwig wisselende beginselen zonder geloof. Indien een stem als die van GROEN door haar reine klanken geen hoorders meer vond, geen volgers meer opwekte, dan zou het niet wel staan met het hoofd en het hart van velen onzer landgenooten”⁵⁹⁾.

Laten, als een rooms-katholiek priester zó spreekt, wij, die GROEN zoveel nader staan, ons dat voor gezegd houden.

*

GROEN VAN PRINSTERER ALS STAATSMAN EN EVANGELIEBELIJDER¹⁾

DOOR

PROF. MR A. M. DONNER

Het zou niet passen indien het jaar, waarin zowel de 150e geboortedag als de 75e sterfdag van Mr GUILLAUME GROEN VAN PRINSTERER vielen, door deze universiteit onopgemerkt voorbij ware gegaan.

Dat zou grove ondankbaarheid zijn geweest.

Juist deze Universiteit immers, die zich stelt op den grondslag der belijdenis van de betekenis van Gods Woord voor het *gehele* mensenleven, heeft den plicht te herdenken wat God ons land en volk in dezen man schonk. Hét thema toch van GROEN's geschriften en woorden, hét motief van zijn leven en werken was die belijdenis, dat op géén terrein de rechte weg kan worden gevonden, wanneer men het licht des Evangelies verstaat of veronachtzaamt.

Volgens de meesten van zijn tijdgenoten was GROEN een man die te laat werd geboren. Bij zijn graf sprak men van den laatsten vertegenwoordiger van een voorbijgegaan tijdperk. Later heeft men hem daarentegen soms gezien als den man, die zijn tijd ver vooruit was. Zelf karakteriseerde hij zich wel als één die te vroeg gelijk had.

⁵⁸⁾ *Bij het Graf*, blz. 25/26.

⁵⁹⁾ *Schaezman*, a. w., blz. 97.

¹⁾ Rede uitgesproken in de plechtige zitting van den Senaat der Vrije Universiteit gehouden op 7 December 1951.

Wat hiervan ook zij, er is alle reden het een bijzonderen zegen te achten, dat God dezen man verwekte in den tijd, waarin hij leefde. Menselijkerwijs gesproken zou de geschiedenis van ons land in menig opzicht een andere wending hebben genomen — een wending ten kwade — wanneer GROEN niet had geleefd en gewerkt. Menselijkerwijs gesproken zou in het laatste kwart der vorige eeuw te onzent de volksconsciëntie niet zo machtig zijn ontwaakt, wanneer niet GROEN in het tweede en derde kwart dier eeuw op zijn eenzamen post was blijven staan. Waarschijnlijk zou ook deze universiteit niet vier jaar na zijn dood zijn gesticht, wanneer door zijn werkzaamheid niet de gedachte, waaruit zij voortkwam, veerkrachtig was bewaard en gehandhaafd.

Er is dus alle reden, ook hem te herdenken op de wijze, waarop wij anderen, die aan deze universiteit hun krachten gaven, herdachten.

Wij zullen ons in dit uur hebben te bezinnen op de erfenis, welke GROEN ons naliet, hebben stil te staan bij de vraag, wat hij ons ook vandaag nog te zeggen heeft. Het zal daarbij mijn taak zijn — als door de juridische faculteit aangewezen spreker — uw aandacht te vestigen op GROEN'S staatkundige werkzaamheid.

Vooral op dat terrein is hij wel zeer eenzaam geweest.

Politiek was volgens allen, die in die dagen meetelden, een zaak van redelijk denken, van verstandelijk afwegen. Du choc des opinions jaillit la vérité²⁾. Bij de discussie, bij het overleg kon alles wat naar hartstocht, naar fanatisme zweemde, alles wat met de rede niet te vatten of te meten viel, beter worden uitgeschakeld. Het ging er immers om het algemeen belang te zoeken en de volkskracht te versterken. Eendracht maakt macht — was de leuze. Daarom moesten de uit een vorig tijdperk afkomstige verschillen worden geslecht. De instellingen moesten worden geuniformeerd. En wanneer men de bevolking nu maar opvoedde in eensgezindheid en vertrouwen op de wijsheid en rechtvaardigheid van haar regeerders en vertegenwoordigers, dan konden er toch geen tegenstellingen overblijven, die niet met enige verdraagzaamheid voor de subjectiviteiten van den medemens te overwinnen waren.

Inderdaad waren de tegenstellingen tussen de liberalen en conservatieven uit die dagen meer van zielkundigen en personelen aard dan van principieel karakter. In zijn denkbeelden verschilden men niet zo veel. In zijn waardering voor bepaalde vormen en personen daarentegen des te meer.

In dit parlementair onder-ons over meer of minder, over *nu al* of *nog niet*, is GROEN de dissonant geworden.

Hij vraagt, voordat men aan de dagelijkse toepassingen gaat, een *principiële* keuze. Hij beroept zich in deze vergadering van notabelen op het volk. Hij doorbreekt de samenzwering der eensgezindheid, door zich aan te dienen als de vertegenwoordiger en leider van een *partij*. Hij stelt tegenover het beroep op de *rede* een beroep op de *Openbaring*.

Men heeft dat gezien als een aanslag op de nationale eendracht, als een zich vergrijpen aan het vrijheidsgezinde staatsbestel.

Aldus werd een onredelijk element in de debatten gebracht. Hier was iemand, die aan de zuiverende werking van de discussie en het onderling

²⁾ Uit de botsing der meningen ontspringt de waarheid.

verkeer niet geloofde. Iemand, die te pas en te onpas zaken bij het overleg betrok, die met de agenda van den dag niet van doen hadden. Een man, die naar THORBECKE's verwijt voortdurend buiten de orde was. Een demagoog. Een intrigant. Een man, die blijkbaar van plan was de eigen subjectiviteit niet alleen aan zijn medeleden op te dringen, maar die ook in onverdraagzaamheid eigen oordeel met geweld aan het volk wilde opleggen.

Met dat laatste vermoeden karakteriseerde men onbewust zichzelf. Voor den liberaal waren oordelen en opleggen blijkbaar één.

Het was anders !

Beter en eerder dan zijn tijdgenoten heeft GROEN, die niet in de liberale gedachterspinsels was bevangen, de consequenties van het parlementaire stelsel begrepen. Het eerst heeft hij gezien, dat de invoering van het directe kiesrecht de landsaangelegenheden tot volkszaak maakte; dat de direct gekozen Kamer zich niet meer als een ouderwets regentencollege, waarin men de zaken buiten het volk om afdoet, kon blijven gedragen. De nieuwe Staten-Generaal hadden zich voortaan te ontwikkelen tot het geweten van volk en regering beide, waarin *niet* de strijd over wetsartikelen en begrotingsposten de volle aandacht in beslag kon nemen, maar waar met de Regering over de grote lijnen van het staatsbestel en het overheidsbeleid moest worden gehandeld en — gehandeld in openbaarheid.

Dat dit vanzelf moest leiden tot het openbaar worden van de verschillende rechts- en levensovertuigingen, stond voor hem van den aanvang af vast. Dat de botsing daartussen niet buiten maar juist in het parlement plaats vond, zag hij terecht als een algemeen belang van de eerste orde. Dat dit vanzelf tot partijformatie in en buiten het parlement *moest* voeren was zijn gerechtvaardigde conclusie.

Ook zonder GROEN's optreden zouden zich in Nederland op den duur wel partijen hebben geformeerd. De uitbreiding van het kiesrecht zou hier dezelfde gevolgen hebben gehad als elders. Maar zonder dat optreden zou de ontwikkeling van de partijconstellatie anders zijn geweest. Door de omstandigheid, dat hij zich het eerst partij heeft gesteld en het eerst principiële vragen heeft opgeworpen en principiële tegenstellingen heeft aangewezen, heeft hij — de man die eigenlijk nooit een belangrijke partij achter zich heeft gehad — op het Nederlandse politieke leven een invloed gehad, welke ook vandaag nog aanwijsbaar is.

* * *

Van meer belang dan het feit, *dat* hij zich partij stelde, is de lijn, *waarop* hij om een partijkeuze vroeg.

In haar prediking van de vrijheid als het recht zichzelf te bestemmen heeft de Revolutie den mens van alle banden losgemaakt. Hij heeft zichzelf zijn doel en den weg daarheen te zoeken bij het licht van de eigen rede en het eigen inzicht. De Revolutie vraagt dit recht voor den mens niet slechts omdat het hem toekomt, maar ook omdat hij in staat is dit recht uit te oefenen. Maak den mens vrij en hij is ook vrij van het bederf, waarmede de maatschappelijke kluisters hem hebben besmet.

Deze omkering van de bestaande begrippen heeft vooral ook haar

consequenties gehad voor den staat. Met de negatie van elke binding valt ook het gezag van de Overheid. Zij kan dat gezag voortaan slechts ontleenen aan de instemming, aan de onderwerping in vrijheid van het volk. Het volk, dat niet meer geregeerd wordt, maar dat zichzelf regeert. In dezen nieuwen op de volkssouvereiniteit of zelfregering berustenden staat is men vrij de verhoudingen van de burgers naar eigen inzicht te organiseren en te reorganiseren. Toets voor de juistheid dier hervormingen zijn niet meer de verkregen rechten of de traditie, evenmin enig met Goddelijk gezag bekleed recht, maar de menselijke rede. Wat zich als ondoelmatig openbaart, is geoordeeld.

Daarvoor is nodig, dat een ieder in volle vrijheid zich een oordeel vormt. Eerste taak van den staat is daarom de maatschappelijke banden, waarin een groot deel van het mensdom besloten ligt, te slaken. Het gezin, de kerk, de school en het gilde behoren over hun leden geen ander gezag te oefenen, dan een dat op vrijwillige aanvaarding berust. Vrijheid heeft de staat te verzekeren niet slechts tegenover zichzelf maar ook tegenover anderen.

Het is U bekend, hoe de ontwikkeling is geweest. Hoe men door de erkenning van de vrijheid en gelijkheid van den mens vanzelf werd gedrongen, uit eerbied voor de vrijheid uit te gaan van een beeld, dat, juist omdat het van alle individualiteit abstraheert — immers die individualiteit, dat is het terrein van de vrijheid — de staat ziet als een aggregaat van eenheden van gelijke beweging, gelijke behoeften, gelijke krachten en gelijke verlangens. Hoe bij die voorstelling de mentaliteit is opgekomen, die voortschrijdt van hervorming naar hervorming, van plan naar plan. Hoe men de mensen als de onderdelen van een machine van elkaar heeft los gemaakt en er naar willekeur — laat ons zeggen naar het licht der redelijkheid — weer andere samenlevingen uit heeft willen opbouwen. Ge weet, hoe de idee der volkssouvereiniteit de staatsmacht niet heeft gebreedeld, maar stimulans is geweest voor een onverzadigbare machtsoppeenhoping. Hoe de afbreuk van alle oude verbanden en de nivellering van alle sociale verschillen tenslotte slechts één machtsfactor in de maatschappij dreigt over te laten — den staat, waartegen zich aanvankelijk alle verzet had gericht.

Ik behoef U niet te herinneren met hoeveel verontwaardiging en met welke ironie GROEN critiek heeft geleverd op deze omkering van alle begrippen en verhoudingen, op deze miskenning van den mens en van de ordeningen, waaraan hij is onderworpen.

Geen gelegenheid heeft hij voorbij laten gaan om erop te wijzen, dat de mens, die zich aldus „bevrijdt” van de wet, waaronder hij geworden is, en van de verbanden, waarin hij opgroeide en waarin hij leeft en werkt, stuurloos wordt. Hij is niet meer dezelfde mens, die men vóór deze „bevrijding” aantrof. Wie op hem rekent afgaande op datgene wat hij voordien was, wie meent, dat men dezen mens uit deze verbanden los kan maken en dat hij dan dezelfde blijft, hij vervalt in een drogrede. Zo is het niet met den enkeling. Zo is het niet met den mens in gemeenschap. Zeker, men kan zich van dit alles losmaken en eigen wegen gaan. Maar dat is opstand tegen God en opstand tegen Zijn Schepping, die Schepping waarvan de mens zelf de kroon is. Hij die zich zulke vrijheid

toeëigent, meent zijn weg zelf te kunnen bepalen, in vrijheid zijn bestemming te mogen zoeken, raakt ook in tegenspraak met zichzelf. En hij wordt een wezen, dat in reactie tegen zijn geweten en zijn natuur levend, slaaf wordt van zijn hartstochten — van zijn hoogmoed en van zijn machtsbegeerte.

De redelijk opgebouwde, door de rede beheerste staat is een illusie.

Wanneer de rede in haar drang naar staatkundige zindelijkheid alle particularismen heeft opgeruimd en den onreinen geest van het eigen belang heeft verdreven, dan staat dat huis open voor alle demagogie. In het met bezemen gekeerde en versierde huis van den liberalen rechtsstaat keren zeven geesten terug, bozer dan de eerste. Zij hebben de waarheid verscheurd en elk zullen zij met een deel der waarheid het volk verlokken en het voor hun eigen belangen en eigen particularismen gebruiken. En het einde van dien staat is erger dan het begin³⁾. De kracht van een staat ligt niet in de zuiverheid en evenwichtigheid van verstandelijk uitgedachte systemen. Het algemeen belang, het recht en de vrijheid zijn geen abstracte grootheden.

De staat wortelt in de maatschappij. Hij maakt er deel van uit. De staatsinstellingen moeten aansluiten op de volkszedes en de geest waardoor zij worden beheerst moet aansluiten op de volkshistorie en op het volksgeweten.

Daarom is er wel onderscheid tussen staat en maatschappij. Zij zijn in zekeren zin elkanders complementen. Naarmate de maatschappelijke verbanden meer veerkracht hebben, naarmate de volkszede steviger beslag op de mensen heeft, kan de staatkundige vrijheid groter zijn. Wanneer de Overheden echter in het gelijkheidsverlangen van de massa aanleiding nemen om de maatschappelijke verschillen te nivelleren, de tucht en het gezag der verbanden te ondergraven — wanneer de Overheden in een streven naar eigen machtsvolkomenheid alle maatschappelijke cellen opruimen en den sozialen samenhang ondermijnen — dan kunnen zij de handhaving der vrijheid nog zo zeer in haar wapen voeren — maar dan zal de consequentie haar toch dwingen de aldus opgeroepen tuchteloosheid tegen te gaan met gebod op gebod en regel op regel. En het aldus bij alle nivellering in macht geweldig toegenomen overheidsambt wordt dan de speelbal van alle ontwortelde maatschappelijke strevingen en belangen.

Wanneer GROEN roept om een Nederlands, een nationaal staatsbestel, dan wordt hij door de liberalen niet begrepen. Zij zien er niet anders in dan een zich vastklampen aan gewoonten en onderscheidingen, die voor het verstand niet kunnen bestaan. Zij zien er een verzet in tegen de nieuwe, staatkundige vrijheid — een poging den domper te zetten op de menselijke rede.

GROEN heeft de grondslagen der vrijheid beter gekend en beter begrepen. Maar hem was de vrijheid dan ook iets anders dan het revolutionaire recht op zelfbestemming. Beter dan wie ook van zijn Nederlandse tijdgenoten heeft hij gezien, dat vrijheid eerst waarlijke vrijheid is, eerst zin krijgt, wanneer het is een vrijheid in gebondenheid, een vrijheid tot het betrachten van plichten, die — al worden zij door den staat

³⁾ Ik ontleen dit Groeniaanse beeld aan O. Hogg, *Case for conservatism*, London, 1949, een boekje, waarvan menig antirevolutionair met vrucht kennis zal nemen.

niet opgelegd — daarom niet minder klemmend en verbindend zijn.

Het is alles een bevestiging van de opmerking van ALEXIS DE TOCQUEVILLE, één van GROEN's geliefde auteurs en den vader van wat men tegenwoordig de wetenschap der politiek pleegt te noemen: qu'on ne peut établir le règne de la liberté sans celui des moeurs, ni fonder les moeurs sans les croyances." „Comment la société pourrait-elle manquer de périr si — tandis que le lien politique se relâche — le lien moral ne se resserrait pas? et que faire d'un peuple maître de lui-même s'il n'est pas soumis à Dieu?"⁴⁾

Tot zóver was GROEN één met de vele oudere en jongere auteurs in het buitenland, die hij zo veelvuldig placht aan te halen in zijn eigen geschriften, EDMOND BURKE, DE MAISTRE, DE BONALD, VON GENTZ, STAHL en de voormannen van de Historische School. Met hen maakt hij deel uit van de principieel anti-revolutionaire richting — van wat men ook wel heeft genoemd het *wijsgerig* conservatisme, dat niet verward moet worden met het opportunistisch conservatisme, dat GROEN in de Staten-Generaal zoveel teleurstellingen heeft bereid.

Indien zijn critiek zich tot het geresumeerde had beperkt, dan zou hij alleen reeds daarom een opmerkelijk figuur in onze geschiedenis zijn geweest. Waarschijnlijk was dan zijn invloed op den tijdgenoot groter geweest en had hij in zijn leven meer sympathie gevonden dan thans het geval is geweest. Ook dan zou hij in het kader van zijn betoog hebben kunnen wijzen op de grote waarde van het christendom zoals ook BURKE en anderen dat doen. Ook dan had hij voor de christelijke school kunnen opkomen, het recht der afgescheidenen kunnen verdedigen en zijn strijd *in* en *vóór* de Hervormde Kerk kunnen voeren. Maar wij zouden dan vandaag niet bijeen zijn gekomen om hem te herdenken — hoe groot ook onze waardering wellicht zou zijn geweest.

Ik behoeft u niet te zeggen, dat het anders is geweest. Het accent ligt bij hem anders dan bij de meeste door hem aangehaalde auteurs. De godsdienst fungeert bij hem niet slechts als de pilaar en vastigheid van het staatsbestel, als de basis der staatkundige vrijheid of als het fundament van recht en gezag. Het gaat hem niet in de eerste plaats om den staat. Zijn *Ongeloof en Revolutie* is niet in de eerste plaats een staatkundig betoog of een wetenschappelijke verhandeling. Hij is: een staatsman *niet*, een Evangelieliefhebber.

Wat hem in de Revolutie treft is niet in de eerste plaats het onmenskundige, het onstaatkundige of het anti-historische. Erger dan de miskenning van den mens, veel erger treft hem de daarin tot uitdrukking komende miskenning van God Drieënig. Hij houdt de Revolutie den spiegel der historie en der ervaring voor, maar uiteindelijk valt hij steeds terug op de Openbaring. Tegenover het optimistisch geloof in de goedheid van den mens stelt hij de belijdenis van den zondeval. Tegenover het Evangelie van de menselijke vrijheid stelt hij het beroep op Gods ordinantiën. Wat er aan den mens en de menselijke ordeningen nog goed en

⁴⁾ *De la démocratie en Amérique*, éd. 1888, II, blz. 228.

Vertaling:

„dat men het rijk der vrijheid niet kan vestigen dan in dat der zeden, noch de zeden een fundament geven dan in het geloof". „Zou de samenleving niet ten onder moeten gaan, wanneer de politieke banden verslappen en de moreel niet worden versterkt? en wat valt er nog te verwachten van een volk dat zijn eigen meester is, wanneer het zich niet onderwerpt aan God?"

zegenrijk is, is geen schepping van ons, maar liefderijke Genade. Niet omdat men zich tegen de traditie en de verkregen rechten keert, leidt de Revolutie tot een chaos. Maar omdat hij, die het licht der Schrift vermaakt, van den goeden weg moet afraken.

Zo trekt zich de hele anti-revolutionaire critiek van GROEN samen in zijn: Tegen de Revolutie het Evangelie. Wat bij anderen een critiek in het staatkundige, het historische, het sociologische vlak blijft, neemt bij GROEN transcendentale afmeting aan. Zijn critiek wordt aldus veel concreter toegespitst. De middelen, die hij tegen de Revolutie wil bezigen kan hij nauwkeuriger aangeven. Den weg om de zelfkennis, die door het Revolutionnair optimisme was verduisterd, weer terug te winnen, weet hij zeer concreet aan te wijzen.

Zij ligt in bekering tot den Christus der Schriften.

Hier ligt het verschil met de meeste anderen. GROEN wil niet betogen en bewijzen alleen. Hij zal getuigen voor zijn Heer en Meester. Zo is *Ongeloof en Revolutie* een *belijdenis*. Zo waren GROEN's adviezen in de Kamer een *getuigenis*.

Dat heeft zijn optreden echter den conservatieven een ergernis en den liberalen een dwaasheid gemaakt. Juist doordat hij zich niet beperkt heeft tot het leveren van anti-revolutionaire betogen op het historische en het staatkundige vlak, maar het kader van de verstandelijkheid doorbreekt en het debat op religieus terrein brengt, is zijn optreden tot een „skandalon” geworden.

Hij was inderdaad „buiten de orde” in het parlementaire debat — voorzover hij namelijk aandrang op middelen, welker aanwending niet in de macht van staat en Overheid ligt, en zijn getuigenis zich over de hoofden van parlement en Regering richtte tot de natie.

Dat laatste is hem niet onbekend geweest. Vandaar dat hijzelf zich ook telkens zag als een getuige. Vandaar zijn onvermoeibare werkzaamheid op die terreinen, waar eerder dan in de Staten-Generaal de uiteindelijke beslissingen vallen — in de kerk, op de school, in de evangelisatie. Maar juist doordat hij boven het kader van de gangbare anti-revolutionaire betogen uitsteeg, kreeg zijn woord een kracht en een dynamiek, waardoor het zijn klem op de hoofden en harten behoudt, ook nadat men de werken der BURKE's en anderen reeds lang heeft dichtgeslagen en in de kast der historische curiosa heeft opgeborgen.

Hier ligt een paradox, die ons iets te zeggen heeft. GROEN heeft den weg van de aanpassing aan de denkbeelden en opvattingen van zijn tijd versmaad. Als gevangene van het Evangelie heeft hij getuigd. Op Gods geboden en ordeningen heeft hij zich beroepen. Zijn tijdgenoten heeft hij opgeroepen, niet maar alleen tot beter inzicht en begrip, maar tot bekering, tot de zelfkennis, die alleen de Schriften ons schenken.

Hij heeft zich daarmee de eenzaamheid en het misverstand op den hals gehaald, die hem het leven soms zo zwaar hebben gemaakt. Maar hij heeft zich met zijn niet aflatend getuigen en met zijn volhardend werken in staat, in kerk en school een invloed op de volkshistorie verworven als geen van zijn tijdgenoten. Aldus heeft hij een partij kunnen stichten nog na zijn dood. Aldus is zijn beroep op het volksgeweten een geluid geworden, dat van over het graf bleef doorklinken. En dat ons hem vandaag

herdenken doet. Aldus is GROEN een levend exempel geworden van de waarheid zijner eigen paradoxale uitspraak. De uitspraak, die zo vierkant ingaat tegen het verstandelijke „Eendracht maakt macht” van zijn tijdgenoten.

In het isolement ligt onze kracht.

*

BOEKBESPREKING

Ir A. G. BRUGGEMAN, *Nieuw land; overzicht van onze landaanwinning*. No 2 der Berichten van de Nederlandse vereniging voor landaanwinning. D. A. Daamen's U. M. N.V., 's Gravenhage, 1951. f 2.40.

Kon Mr RIP in *A.R.S.*, XXI, blz. 324, de eerste uitgave dezer vereniging aankondigen, thans ligt reeds de tweede voor ons. In bondigen stijl wordt hier ter inleiding op een inventarisatie van voor landwinning in aanmerking komende gebieden gehandeld over: landwinst en landverlies in verleden en heden; het nationaal belang van landaanwinning — waarbij o. m. ter sprake komen de economische noodzakelijkheid van nieuwen cultuurgrond, de algemene economische voordelen van landaanwinning, het demografisch probleem (bevolkingsdruk en werkgelegenheid) —; technische en andere aspecten van het verkrijgen van nieuw land. Daarna volgt de bovenbedoelde inventarisatie, welke leert, dat na den thans in uitvoering zijnden Oosterpolder (54.000 ha) in het gebied van het IJsselmeer nog twee polders, tezamen groot 100.000 ha, kunnen worden gewonnen, terwijl elders binnen onze kustlijn verschillende, verspreid gelegen, kleinere objecten, ter gezamenlijke grootte van rond 21.000 ha, voor inpoldering in de eerstvolgende jaren in aanmerking komen. Deze cijfers ontleen ik aan de samenvatting en conclusies, waarmee dit heldere, aangenaam leesbare betoog besluit. 16 fraaie illustraties en 11 kaartfiguren verluchten den text van het wederom keurig uitgegeven boekje.

Landaanwinning is niet een uitsluitend technisch, maar ook een economisch, en daarom meer en meer een politiek probleem, al zal het zelden een rol spelen in de grote, controversiële politiek. De grote, materiële zowel als geestelijke belangen, welke met de landaanwinning zijn gemeoid, doen haar aanspraak gelden op onze, ook politieke belangstelling. G.

EEN ROOMS-KATHOLIEKE VISIE OP DE PROTESTANTS-CHRISTELIJKE DENKBEEDEN INZAKE BEDRIJFSORGANISATIE EN DE RECENTE DISCUSSIE OVER DE GRENZEN DER OVERHEIDSTAAK

DOOR

Prof. Dr H. DOOYEWEERD

Het is een verheugend verschijnsel, dat in rooms-katholieken kring een groeiende en intensieve belangstelling valt waar te nemen in de ontwikkeling van de theologische, wijsgerige, staatkundige en sociale denkbeelden van protestants-christelijke zijde. En daar deze belangstelling wederkerig is en ook van protestants-christelijke zijde met bijzondere aandacht de jongste ontwikkeling op de genoemde gebieden in rooms-katholieken kring wordt gevolgd, is weer allerwegen het gesprek tussen Rooms-katholicisme en Reformatie herleefd. Dit gesprek zou geen waarde hebben, wanneer het slechts ten doel had zich geestelijk des te sterker tegenover elkander af te sluiten. Wanneer het echter in een waarachtig christelijken geest wordt gevoerd, in wederkerige openheid voor hetgeen wij elkander te zeggen hebben, dan moet het vruchten dragen en tot wederzijdse verrijking en kritische verdieping der standpunten leiden.

Het proefschrift, waarop de heer P. A. J. M. STEENKAMP op 3 October van het vorig jaar aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg tot doctor in de economische wetenschappen promoveerde en dat tot titel draagt *De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants christelijke kring* mag ongetwijfeld als een belangrijke bijdrage worden beschouwd voor de confrontatie van de rooms-katholieke en de reformatische denkbeelden over dit zo bij uitstek actuele vraagstuk. En het is ook geschreven in den geest, dien ik hierboven als eerste eis voor een vruchtbaar gesprek aanduidde, al wordt, gelijk ik later zal aantonen, de eigenlijke *critische* basis voor zulk een gesprek bij hem te zeer gemist.

Prof. Mr W. F. DE GAAY FORTMAN schreef een „Woord vooraf”, waaruit ik het volgende citeer: „Opvallend is de laatste jaren de aandacht van Rooms-Katholieke zijde voor denkbeelden en initiatieven in den Gereformeerden kring. WITTE schreef over het kerkbegrip van CALVIJN, VAN LEEUWEN over dat van KUYPER, KASTEEL wijdde zijn dissertatie aan den politicus KUYPER, DE RUITER schonk ons — last not least! — het beste boek over TALMA en het enige over J. C. SIKKEL. Het boek van Dr STEENKAMP voegt zich waardig in deze rij.”

Met sympathieke belangstelling heeft de schrijver zich aan de hand van een uitgebreide litteratuur in de ontwikkeling van de denkbeelden der

protestantse schrijvers en van de christelijke vakbeweging verdiept en ook waar hij van zijn rooms-katholieke standpunt uit critiek oefent, weet hij telkens het naar zijn mening goede in de gecritiseerde opvattingen naar voren te brengen.

De historische waarde van dit proefschrift wordt nog verhoogd door het feit, dat de schrijver kan gebruik maken van tot nu toe niet gepubliceerde bronnen, nl. van de notawisseling gedurende de bezettingsjaren tussen de leiders van de christelijke vakbeweging en ondergetekende naar aanleiding van de door het C.N.V. opgestelde concept-*Richtlijnen voor bedrijfsorganisatie* van 1943 en 1944. Het moet voor den Directeur der Dr A. Kuypersstichting Mr K. GROEN wel een zekere teleurstelling zijn geweest, dat hij zich in dezen de primeur zag ontgaan door de omstandigheid, dat de mij op 26 October jl. door mijn leerlingen aangeboden bundel opstellen, waarin hij een uitvoerig artikel over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie publiceerde¹⁾ en de bedoelde notawisseling uitvoerig besprak, enige weken later dan STEENKAMP's pennevrucht het licht zag.

Het is intussen jammer dat nòch STEENKAMP, nòch GROEN inzage hebben gehad van de uitvoerige repliek, die ik naar aanleiding van de antwoordnota van den heer RUPPERT op mijn critische opmerkingen aan dezen toezond, en waarin ik met grote klem op voortzetting der discussie aandrong.

De leiders van het C.N.V. hebben het blijkbaar niet wenselijk geoordeeld ook deze beschouwingen te doen vermenigvuldigen. Ik heb dit zeer betreurd, omdat de gedachtenwisseling, die gedurende de te mijnen huize voorafgegangene mondelinge samenspreking in een uiterst sympathieke sfeer was aangevangen, gelijk ik van meetaf vreesde in de sfeer der schriftelijke discussie zeer ontijdig werd afgebroken. Op de principiële grondslagen der *Richtlijnen* had men zich blijkbaar reeds vastgelegd, zodat men van mij slechts verwachtte een kritisch oordeel over de *uitwerking*. Tijdens de mondelinge samenspreking waren de daar aanwezige leiders van het C.N.V. zeer zeker onder den indruk van mijn bedenkingen ter zake gekomen, zodat zij verkaarde belangrijke wijzigingen in het concept nodig te achten. En toch werden de mij voorgelegde concept-*Richtlijnen* na de bevrijding ongewijzigd aanvaard en gepubliceerd!²⁾

Er heeft ook, onmiddellijk na de inzending van mijn eerste nota, nog een samenspreking te mijnen huize plaats gehad van verschillende voor-aanstaande figuren uit de Antirevolutionaire Partij onder leiding van mijn betreurden collega Mr VICTOR H. RUTGERS. Daar werden de opvattingen, door mij in genoemde nota ontwikkeld, algemeen onderschreven. Er was niemand, die de *Richtlijnen* in den bestaanden vorm aanvaardbaar achtte.

Dit alles heeft nu nog slechts historisch belang. Maar het kan misschien enig meerder licht werpen op de wijze, waarop de gedachtenwisseling tijdens de bezettingsjaren heeft plaats gehad.

De opbouw van Steenkamp's proefschrift.

Dr STEENKAMP heeft zijn proefschrift zeer overzichtelijk opgebouwd. In een boeiend exposé schetst hij in de beide eerste hoofdstukken achtereen-

¹⁾ Mr K. Groen, *Dooyeweerd over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*. Rechtsgeleerde opstellen door zijn leerlingen aangeboden aan Prof. Dr H. Dooyeweerd. (J. H. Kok N.V. Kampen, 1951), blzz. 73—100.

²⁾ In het bevrijde Zuiden werden zij reeds op 29 Maart 1945 gepubliceerd.

volgens de opkomst van de gedachte der bedrijfsorganisatie in den Réveilkring en met name bij GROEN VAN PRINSTERER en Dr A. KUYPER in diens eerste periode, de denkbeelden inzake kamers van arbeid op het eerste Christelijk Sociaal Congres, den lateren gedachtengang van KUYPER en de ideeën van de andere grote sociale voortrekkers (vooral TALMA en SIKKEL). In het derde hoofdstuk behandelt hij de periode tussen beide wereldoorlogen, waarbij na een inleidende beschouwing achtereenvolgens aan de orde komen de betekenis der collectieve arbeidsovereenkomst als bouwsteen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, de taak van de Overheid, de medezeggenschap, de bevoegdheden van de bedrijfsorganen (waarbij geconstateerd wordt dat in deze periode in protestants-christelijken kring — in tegenstelling tot den socialistischen — daarover nog weinig omljnde gedachten bestaan) en de politieke consequenties, waarbij de schrijver uiteenzet, dat de protestants-christelijke schrijvers in het algemeen een sociale belangenkamer naast de politieke Tweede Kamer voorstonden als gevolg van hun scheiding van staat en maatschappij, terwijl daarentegen bijkans alle socialistische en rooms-katholieke projecten van dezen tijd deze scheiding verwerpen, de socialistische zelfs van meetaf.

In een vierde hoofdstuk behandelt de schrijver de reeds genoemde notawisseling tussen het C.N.V. en ondergetekende vooral met betrekking tot het verschil van opvatting over de soevereiniteit in eigen kring en de vraag of de bedrijfstak van nature een gemeenschap is, en wijdt hij een beschouwing aan de organisatorische conceptie van de *Richtlijnen* van het C.N.V.

In het vijfde hoofdstuk wordt de ontwikkeling na den tweeden wereldoorlog besproken, waarbij de bovengrondse doorwerking van de tijdens de bezettingsjaren ondergronds gebleken controverse wordt nagegaan, en deze doorwerking ook in het bekende antirevolutionaire rapport van 1947 wordt aangetoond, terwijl tenslotte de opvattingen in de C.H.U. en bij de protestants-christelijke socialisten worden aangestipt.

In een slothoofdstuk gaat de schrijver over tot een toetsing van de leidende beginselen en de nadere uitwerking (de Overheid en de bevoegdheden der bedrijfsorganen), waarna nog een drietal paragrafen volgen resp. over de plaats van de werknemers in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, het toporgaan en de politieke consequenties, en de taak der vakbeweging. Instructief is de wijze waarop voortdurend de reformatorische denkbeelden over de bedrijfsorganisatie worden vergeleken met de rooms-katholieke en socialistische en van grote objectiviteit getuigt de uitspraak op blz. 146: „Tot aan de eeuwwisseling waren de protestanten eigenlijk de enigen, die in ons land iets gepresteerd hebben voor de ontwikkeling naar bedrijfsorganisatie en juist daarom is het werk uit de eerste tijd van de christelijk-sociale beweging zo belangrijk.” Het is echter enigszins vreemd, dat de schrijver de gehele parlementaire behandeling van het op 27 Januari 1950 tot wet verheven ontwerp van wet op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie buiten beschouwing heeft gelaten. Ook op den inhoud van deze wet, die met name in de uiteenzetting van zijn eigen visie op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in het slothoofdstuk van actueel belang zou zijn geweest, gaat hij nergens in.

Souvereiniteit in eigen kring en subsidiariteitsprincipe.

Bij de toetsing van de leidende beginselen der protestants-christelijke denkbeelden in zake de bedrijfsorganisatie stuitte de schrijver uiteraard voortdurend op het beginsel der soevereiniteit in eigen kring. Ofschoon hij zich ongetwijfeld moeite heeft gegeven zich een juist beeld te vormen van de ontwikkeling, die de theoretische doordenking van dit beginsel van KUYPER af tot en met de wijsbegeerte der wetsidee heeft doorgemaakt, blijkt toch telkens weer uit zijn critische beschouwingen, dat hij zich van de eigenlijke strekking van dit principe niet voldoende rekenschap heeft gegeven. De verklaring van deze tekortkoming is vooral hierin te zoeken, dat hij de soevereiniteit in eigen kring in zijn theoretische critiek voortdurend tracht te benaderen van uit de scholastisch-thomistische visie op de samenleving en haar onder dit gezichtspunt in hetzelfde vlak plaatst als het rooms-katholieke subsidiariteitsprincipe. Dit nu is een ernstige wetenschappelijke fout.

De schrijver meent blijkbaar, dat de soevereiniteit in eigen kring op denzelfden voet als het subsidiariteitsprincipe een antwoord bedoelt te geven op de vraag inzake den omvang der staatstaak. Reeds bij zijn critische bespreking van KUYPER's conceptie van het eerstgenoemde beginsel komt dit misverstand duidelijk uit, waar hij de bekende drieledige omschrijving, die de grote antirevolutionaire staatsman in zijn laatsten tijd van de overheidstaak gaf³⁾ als een inconsequentie ziet tegenover de door KUYPER verdedigde leer der soevereiniteit in eigen kring, die dan volgens hem tot een nog veel engere taakomgrenzing van den staat had moeten leiden, en in dit verband de volgende opmerking plaatst: „KUYPER had o. i. veel beter duidelijk een positieve staatstaak kunnen uittekenen, die bestaat in het scheppen van de orde in het maatschappelijk bestel. Al te veel duidt KUYPER's constructie op de „état gendarme”, en wordt de zwaardmacht van de Overheid als haar enige taak gezien” (blz. 150/1). En even verder: „KUYPER heeft — wellicht is dit historisch verklaarbaar — zijn soevereiniteitsgedachte overspannen en ons voornaamste bezwaar tegen zijn opzet blijft, dat hij aan Overheid en levenskringen op maatschappelijk gebied eenzelfde soevereiniteit toekent, of op zijn minst hierover zeer onduidelijk is. Hij ontkende daardoor ook een hiërarchische opbouw van de samenleving. *De dynamiek van de antirevolutionaire leider schuilt mede hierin, dat hij met name in 1908 en 1910 niet star vasthoudt aan zijn eerste opzet. KUYPER had immers de enige taak gezien voor de Overheid in haar beschermend optreden bij misbruik of dwang, maar hij zag in later jaren zeer goed in, dat het theoretisch onmogelijk is om een grens te trekken en om de beschermende taak juist af te bakenen*” (blz. 151/2. Ik cursiveer).

De twee gedachtenlijnen bij Kuyper.

Nu kan worden toegegeven, dat KUYPER's nog vrij rudimentaire uiteenzetting van de soevereiniteit in eigen kring aanleiding kon geven tot het misverstand, dat daaruit een leer aangaande den omvang der staatstaak

³⁾ Nl. 10 ingrijpen bij overschrijding van de grenzen van den enen levenskring door andere (het bestrijden van de hypertrophie der kringen),

²⁾ bescherming van de zwakkeren in de afzonderlijke kringen tegen overmacht en misbruik binnen den betrokken kring,

³⁾ het dwingend opleggen van geldelijke of persoonlijke lasten ter verdediging en behoud van alle kringen gezamenlijk en van de staatsorganisatie.

kon worden afgeleid. Dit houdt onmiddellijk verband met het feit, dat de grote staatsman in zijn denken naast de reformatorische een scholastieke lijn vertoont en vaak haast onmerkbaar van de eerste op de tweede overspringt. De leer der souvereiniteit in eigen kring is, gelijk de heer STEENKAMP zelf terecht opmerkt, in de Schriftuurlijke opvatting van de schepping gegrond en bedoelt, in zoverre zij op de menselijke samenleving wordt gericht, de innerlijke structuur en geaardheid van de onderscheiden sociale levenskringen aan het licht te brengen alsmede de oorspronkelijke competentiesferen, die door die onderscheiden geaardheden in beginsel zijn afgegrensd. De scholastieke visie op de samenleving, gelijk wij die bij THOMAS VAN AQUINO ontwikkeld vinden, vraagt in het geheel niet naar den *innerlijken aard* van den staat en de overige „natuurlijke” sociale levenskringen, maar tracht in aristotelische lijn het *wezen* van een gemeenschap te bepalen uit het *doel*, resp. de *doeleinden*, waaraan zij dienstbaar is. Daarbij wordt dit doel dan niet in een *subjectieven*, maar in een zgn. „*objectieven*” zin gevat, als zijnde gegrond in een „doelmatige wereldorde”, zoals die in de Griekse visie van ARISTOTELES werd geconstrueerd. Zo wordt bv. het huwelijk, voorzover het een „natuurlijke gemeenschap” (d. i. in de rooms-katholieke beschouwing een natuurlijke onderbouw van den bovennatuurlijken sacramentelen huwelijksband) is, gevat als een natuurrechtelijk instituut, welks wezensdoel ligt in de voortplanting van het mensengeslacht. Maar dit „doel” kan ons onmogelijk iets leren over de interne structuur en geaardheid van het huwelijk. Immers, het is gericht op de *gezinsvorming* en het gezin heeft een interne structuur en geaardheid, die bij alle nauwe onderlinge vervlechting *wel-onderscheiden* blijft van die der huwelijksgemeenschap. Een kinderloos huwelijk of een huwelijk op hogen leeftijd tussen man en vrouw gesloten voert niet tot gezinsvorming, maar blijft naar zijn interne structuur en geaardheid niettemin een *huwelijksgemeenschap*. En wanneer uit een huwelijk kinderen geboren worden, behoort de ouder-kinderverhouding afgezonderd te blijven van de intieme echtelijke verhouding tussen de ouders, gelijk die in hun sexuele gemeenschap is gegrond.

Daar nu in de thomistische visie ook de staat als „volmaakte gemeenschap” alleen naar zijn „doel” wordt bepaald, nl. de behartiging van het zgn. „algemeen welzijn” op natuurlijk gebied, ligt het voor de hand, dat bij het volgen van deze scholastieke gedachtenlijn de vraag naar het „welzijn” van den staat onmiddellijk impliceert die van de *staatstaak* en dat men uit het „wezensdoel” den *omvang* dezer laatste, zij het al naar een algemeen beginsel, moet trachten af te leiden.

Welnu, juist doordat KUYPER het beginsel der souvereiniteit in eigen kring, dat hij als eerste in zijn universelen kosmologischen zin gegrepen heeft, niet nader in zijn staatsopvatting heeft doorgevoerd, wordt het verklaarbaar, dat hij op de scholastieke gedachtenlijn terugvalt, waar hij voor de moeilijke vraag gesteld werd de grenzen tussen staat, kerk en „maatschappij” te bepalen. In het proefschrift van Dr J. D. DINGERINK⁴⁾ kan men een voortreffelijke analyse van deze beide gedachtenlijnen in KUYPER's staatsleer vinden.

⁴⁾ J. D. Dingerink, *Critisch historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der „Souvereiniteit in eigen kring” in de 19e en 20e eeuw.* (Kampen, J. H. Kok N.V., 1948)

Ook de heer STEENKAMP heeft, blijkens zijn herhaaldelijke verwijzingen naar DENERINK, dit geschrift geraadpleegd. Welnu, dan had hij kunnen weten, dat de verschillende opvattingen, die KUYPER in den loop der jaren over den omvang der staatstaak heeft ontwikkeld, als zodanig niets met het beginsel der souvereiniteit in eigen kring van doen hadden, maar uit een geheel andere, en wel scholastische, gedachtensfeer waren ontsproten.

Daaraan doet niets af, dat KUYPER als gereformeerd denker, in tegenstelling tot THOMAS, den staat niet als „een natuurlijke gemeenschap”, maar als een instituut „om der zonde wil” zag, in zijn beeldrijke taal als een „chirurgisch verband”.

De verwarring tussen aard en taak van den staat.

Dat de staat naar zijn innerlijken aard en structuurprincipe in een monopolistische organisatie van de zwaarmacht op een zeker grondgebied is gefundeerd en zich daarin als een instituut „om der zonde wil” openbaart, maakt het inderdaad onmogelijk hem met ARISTOTELES en THOMAS tot de natuurlijke gemeenschappen te rekenen. Maar alleen dan wanneer dit inzicht zich verbindt met de scholastieke voorstelling dat het wezen van een gemeenschap door haar doel wordt bepaald, kan het tot een theorie over den omvang van de staatstaak voeren, welke die taak uiterst eng vat. STEENKAMP merkt zelf terecht op, dat een dergelijke interpretatie van de souvereiniteit in eigen kring juist veel te weinig met de doorwerking der zonde in het sociale leven rekening houdt. Zolang het bedoelde inzicht daarentegen in het anti-scholastisch gedachtenkader van de leer der souvereiniteit in eigen kring wordt verwerkt, kan het alleen op de intrinsieke geaardheid van den staat en de daarin gegronde innerlijke begrenzing van zijn oorspronkelijke competentiesfeer licht werpen.

Want men zal toch moeilijk kunnen volhouden, dat de innerlijke geaardheid van een socialen kring zou zijn te kennen uit de doeleinden, waaraan hij dienstbaar is en dat uit het feit, dat de staat in de zwaarmacht *gefundeerd* is, zou kunnen voortvloeien, dat de hantering van deze macht zijn enige *taak* zou zijn. En evenmin kan men uit het feit, dat de staat naar zijn innerlijke geaardheid is *gequalificeerd* als een publiekrechtelijke gemeenschap van Overheid en onderdanen, afleiden dat zijn *taak* zou zijn begrensd tot *rechtsbestelling*.

Dat deze verwarring van *aard* en *taak* in het verleden telkens weer voorkwam en ook in de bekende onderscheiding van *primaire* en *secundaire* overheidstaak een niet onbelangrijke rol speelde, zou als een verontschuldiging voor den heer STEENKAMP kunnen worden aangemerkt, ware het niet, dat hij ook bij zijn uiteenzetting van de theorie der souvereiniteit in eigen kring volgens de door mij ontwikkelde wijsbegeerte der wetsidee, in deze verwarring bevangen blijft.

Want ik geloof toch wel te mogen vaststellen, dat juist deze wijsbegeerte den stoot heeft gegeven, die tot de geleidelijke loswikkeling van de leer der souvereiniteit in eigen kring uit haar verstrengeling met de scholastische en romantische gedachtenkaders gevoerd heeft. Voor haar optreden trof men in de antirevolutionaire beschouwingen over den staat geen scherp inzicht aan in het principieel verschil tussen het beginsel der souvereiniteit in eigen kring en het scholastisch subsidiariteitsprincipe en kon

men herhaaldelijk constateren, hoe menig volging van KUYPER schier ongemerkt in zijn redenering van het een op het ander overging.

Breedvoerig heb ik in den derden band van mijn *Wijsbegeerte der Wetsidee* en al mijn latere geschriften over dit onderwerp betoogd, dat de interne bestemmingsfunctie of de „leidende functie” van het staatsverband, die in onverbrekelijken samenhang met zijn typisch-historische funderingsfunctie (de monopolistische organisatie van de zwaardmacht) den innerlijken aard van deze institutionaire gemeenschap bepaalt, niets van doen heeft met de zgn. doeleinden van den staat. Uitvoerig heb ik aangetoond, dat de staat als reëel sociaal verband noodzakelijk in *alle* aspecten der samenleving fungeert en dat dus ook zijn taak in dit opzicht in beginsel universeel is ⁵⁾. Dat de staat slechts een *rechtstaak* (in den zin van een waken tegen rechtsinbreuken) zou hebben is een gedachte, die wel in de abstracte natuurrechtelijke staatsconstructie van het oud-liberalisme past, maar met de grondslagen van de wijsbegeerte der wetsidee in flagrante tegenspraak is. De verschillende aspecten der staatstaak laten zich niet tot een enkel: het juridische, herleiden.

De vermeende consequenties van mijn theorie inzake de souvereiniteit in eigen kring.

Daarom heb ik niet zonder verrassing kennis genomen van de „vergaande consequenties” (deze uitdrukking is van hemzelf), die de heer STEENKAMP uit de door mij ontwikkelde theorie inzake de interne structuurprincipes der samenleving ten aanzien van den omvang der overheids-taak meent te kunnen afleiden: „In DOOYEWEERDS conceptie passen geen primaire en secundaire overheidstaken, zoals we o. a. bij ANEMA en KUYPER zagen, hij kent slechts de enige hier genoemde” (nl. de in de zwaardmacht gefundeerde publieke rechtsuitoefening), schrijft hij op blz. 158.

Daarom zouden in mijn conceptie niet passen bevordering van de welvaart en met name niet de ordening van het sociaal-economisch bestel door de Overheid, waarin immers een van de grote doelstellingen der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is gelegen. Maar merkwaardigerwijze constateert de schrijver in een ander verband bij de confrontering van mijn beschouwingen over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met die van het C.N.V. en de rooms-katholieke opvattingen, dat ik in de consequenties van mijn standpunt dicht bij de socialistische opvatting van de economische ordening door de Overheid zou staan! Hoe valt het een met het ander te rijmen? Had deze innerlijk tegenstrijdige interpretatie van mijn gedachtengang den schrijver niet moeten waarschuwen, dat hij een verkeerd spoor volgde?

Hij meent dan verder, dat ik, om de in hoofdzaak negatieve omschrijving van de overheidstaak bij KUYPER te boven te komen, gedwongen zou zijn geweest het begrip „handhaving der publieke gerechtigheid” zo ruim uit te zetten, dat het alle begrensdheid zou verliezen en dus in de moderne situatie van intensieve bemoeiing van de Overheid met het sociaal-econo-

⁵⁾ Vgl. ook wat Prof. Dr Ph. A. Kohnstamm ter zake opmerkt in zijn opstel *Paedagogiek, personalisme en wijsbegeerte der wetsidee* (feestbundel Prof. Dr J. Waterink 1951) blz. 101 noot: „In een discussie die ik onlangs bijwoonde, hoorde ik de stelling verdedigen, dat volgens de Wijsbegeerte der Wetsidee de Overheid uitsluitend een taak heeft op het gebied van het Recht. Maar deze opvatting is toch klaarblijkelijk in strijd met wat Dooyeweerd daarover schrijft in Boek III p. 297.”

misch leven alle waarde als criterium zou ontberen en — in tegenstelling tot het subsidiariteitsprincipe — geen reële waarborg tegen het staats-absolutisme zou kunnen bieden. Hier volgen enkele citaten ter adstructie van de wijze, waarop de schrijver mijn gedachtengang heeft geïnterpreteerd: „De Overheid mag immers nooit uit andere motieven optreden dan ter bescherming van de publieke gerechtigheid en hier opnieuw dringt zich de vergelijking met KUYPER op, die het „beschermen” door de Overheid aanvaardde, maar het „regelen” verwierp. Hierin ook ligt naast het criterium de grens van een eventueel overheidsingrijpen. De Overheid moet namelijk de rechtsorde herstellen en zich dan opnieuw terugtrekken. We hebben bij KUYPER's denken reeds op de feitelijk onhoudbaarheid van zijn conceptie gewezen; in dit geval komen we opnieuw voor onaanvaardbare consequenties en we kunnen ons ook niet met DOOYEWEERDS rechtlijnige gedachtengang verenigen, *hoewel o. i. DOOYEWEERDS opvatting een belangrijke verrijking is van KUYPER'S gedachtengang inzake de staats-taak*” (Ik cursiveer).

„Deze opvatting verdedigt bijvoorbeeld de leerplicht en de verplichting tot inenten met een beroep op de publieke gerechtigheid en al is zijn motivering o. i. moeilijk onder dit hoofd te plaatsen, toch is zij op zich zelf wel aanvaardbaar; maar wat dan te zeggen van de aanleg van wegen en bruggen; is hier nog sprake van de gerechtigheid? Wat is dan de drooglegging van de Zuiderzee of de industrialisatie? Wat is de subsidie-politiek?” (blz. 157).

De vereenzelviging van de staatstaak met het begrensend criterium bij Berghuis en Groen.

Wanneer ik nu moet vaststellen, dat de „rechtlijnige gedachtengang”, die de schrijver hier aan een nogal voor de hand liggende critiek onderwerpt, slechts het resultaat is van een verwarring, waartegen ik van meetaf gewaarschuwd heb, dan moet ik, om hem recht te doen, erkennen, dat in geschriften van sommige mijner leerlingen (Dr W. P. BERGHUIS en Mr K. GROEN) tot op zekere hoogte aanknopingspunten daarvoor te vinden zijn. Met name in het bekende referaat van Dr BERGHUIS over *De begrenzing der overheidstaak* schijnt doorlopend de interne bestemmingsfunctie van het staatsverband te worden vereenzelvigd met de *taak* van dit laatste en dat leidde dan inderdaad tot een onbedoelde overspanning van het rechtsgezichtspunt.

Zeker onbedoeld! Want zowel BERGHUIS als GROEN waren zich volkomen bewust van het principiële verschil tussen de publiekrechtelijke bestemmingsfunctie in de interne staatsstructuur en de politieke doeleinden, die de Overheid bij de vervulling van haar taak nastreeft⁶⁾. En evenzeer van het feit, dat de staatswerkzaamheid onmogelijk tot de juridische sfeer kan beperkt blijven. Wat zij zochten was een *intern* structureel criterium ter begrenzing van de overheidstaak, dat allermindst bedoelde den *omvang* van de laatste aprioristisch te bepalen. Juist daarom verwierpen zij de vroegere onderscheiding van een *primaire* en een *secundaire* overheidstaak. En waar zouden zij dit *interne structurele criterium* anders moeten zoeken dan in

⁶⁾ Zie bv. Berghuis t. a. p. blz. 37.

de publiekrechtelijke bestemmingsfunctie, die het gehele staatsinstituut naar zijn aard qualificeert?

Zo bezien kon men hun alleen met recht tegenwerpen, dat zij het interne begrenzingscriterium met de staatstaak zelve identificeerden en er zo toe kwamen onder de *rechtstaak* van den staat alle mogelijke taken samen te vatten, die in werkelijkheid de juridische sfeer te buiten gaan. Wanneer zij zich beperkt hadden tot de stelling, dat de vervulling van de staatstaak onder de *typische leiding* behoort te staan van de publiekrechtelijke bestemmingsfunctie van het staatsverband, dan zou vanzelve het ernstig misverstand zijn afgesneden, dat zij — evenals de vroegere theorie inzake de primaire en secundaire overheidstaak en de rooms-katholieke theorie betreffende het subsidiariteitsprincipe — den *omvang* van de staatstaak zochten te begrenzen.

De noodzakelijkheid van een onderscheiding tussen typische en a-typische overheidstaak. Geen terugval in de leer van de primaire en secundaire taak. De staatstaak niet onder één formule te brengen.

En dan dient nog te worden bedacht, dat dit interne criterium ter begrenzing van de overheidstaak alleen dienst kan doen *voorzover die taak binnen de interne sfeer van het staatsverband valt*. Maar de moeilijkheid is nu juist deze, dat de staat noodzakelijk ook externe functies in de menselijke samenleving vervult, die wel buiten zijn oorspronkelijke competentiesfeer als publiekrechtelijk verband vallen, maar van zijn taak niet zijn los te maken.

Het behoort bv. toch onweersprekelijk mede tot de overheidstaak te zorgen voor den aankoop en het onderhoud van alle mogelijke goederen, die in de interne staatshuishouding onmisbaar zijn. Maar bij de uitvoering van die taak beweegt de staat zich niet langer binnen zijn oorspronkelijke interne competentiesfeer, maar betreedt hij het terrein der economisch gequalificeerde maatschapsverhoudingen. Hier kan hij dan ook zijn overheidsgezag niet doen gelden, met name niet als hij een beroep op het buitenlandse bedrijfsleven moet doen.

M. a. w. het in wezen *politieke* vraagstuk van de staatstaak voert ons bij critische toepassing van het beginsel der souvereiniteit in eigen kring juist midden in de uiterst gecompliceerde *vervlechtingen der sociale levenskringen*. En dan blijkt het onmiddellijk noodzakelijk te onderscheiden tussen *typische* en *a-typische* zijden van de staatstaak. Dat heeft natuurlijk niets van doen met de vroegere tegenstelling tussen *primair* en *secundair*; het wil alleen zeggen, dat de staatstaak mede sferen bestrijkt, die buiten den typischen aard van het staatsinstituut vallen.

Dit is geen willekeurige theoretische constructie, maar beantwoordt aan onloochenbare standen van zaken in de werkelijkheid, zodat ook de burgerlijke rechtspraak er rekening mede houdt. Van een „rechtlijnige gedachten-gang” bij de toepassing van het beginsel der souvereiniteit in eigen kring op de overheidstaak kan dus geen sprake zijn, zodra wij ook de a-typische sferen der staatsfuncties in onze gezichtskring betrekken.

Maar als wij dit doen, dan blijkt het tegelijk onmogelijk de gehele staatstaak naar alle sferen, waarin ze zich beweegt, onder één noemer te vatten.

Dit laatste wordt — uiteraard van geheel verschillend standpunt — nu

juist wel gepoogd door Dr STEENKAMP en door mijn ambtgenoot Dr A. M. DONNER in diens belangwekkend opstel *Bijdrage tot de discussie over de staatstaak* (in den mij aangeboden jubileumbundel *Rechtsgeleerde opstellen* blz. 183 vgl.). Het merkwaardige is dat beide tot dezelfde formule komen en er toch blijkbaar iets geheel anders mede zouden moeten bedoelen, nl. de formule der *ordering*, of „het scheppen van orde in het maatschappelijk bestel”.

Steenkamp's opvatting van de ordeningstaak der Overheid.

Bij STEENKAMP staat deze formulering in „rechtlijnig” verband met de thomistische opvatting van den staat. De staat als „societas perfecta”, d. i. als „volmaakte gemeenschap” is volgens deze opvatting immers het *geheel* van alle natuurlijke samenlevings-betrekkingen, dat alle *lagere* levenskringen als dienende *delen* omvat. Uit deze hiërarchieke conceptie vloeit dan vanzelf voort, dat de staat, die volgens THOMAS immers een „unitas ordinis”, d. i. een orde-eenheid is, „orde heeft te scheppen in het maatschappelijk bestel”. De „rechtsbedeling” is slechts één facet dezer ordeningstaak. Het coördineren aller welvaartsstrevingen op het „algemeen welzijn” is een ander.

En hoe feilloos schijnt deze laatste taak-omschrijving te passen in het kader van de moderne ordeningstaak der Overheid op het gebied der economische verhoudingen! Maar het is anderzijds belangwekkend op te merken, hoe de rooms-katholieke schrijver, die — misschien zonder zich dit ten volle bewust te zijn — op bepaalde punten veel meer door de wijsbegeerte der wetsidee blijkt te zijn beïnvloed, dan men uit zijn scherpe afwijzing van de publieke rechtsfunctie als kwalificerende functie van het staatsverband zou vermoeden, plotseling een nadere formulering van deze ordeningstaak geeft, die hem vlak in de nabijheid van BERGHUIS en GROEN brengt!

„De Overheid”, zo schrijft hij in dit verband, „heeft dus een grote en verheven functie en lijnrecht staat deze gedachte tegenover de idee van een Overheid „om der zonden wille”. De staatsoverheid weegt immers particuliere belangen en algemene belangen tegen elkaar af en houdt zo de orde in stand in het belang van allen” (blz. 16). Ik vraag hem: wat kan dit afwegen van particuliere en algemene belangen tegenover elkander bij de ordening anders betekenen, dan dat de Overheid ze naar publiekrechtelijke beginselen in de weegschaal van Themis legt? Of zou het denkbaar zijn, dat andersoortige beginselen deze taak zouden kunnen overnemen?

Nog één stap verder dus en de schrijver erkent met de genoemde aanhangers van de wijsbegeerte der wetsidee, dat het publieke rechtsgezichtspunt het kwalificerende gezichtspunt is van het door den staat te behartigen algemeen belang!

Maar aan deze erkenning zitten consequenties vast, die met de thomistische visie op de samenleving onder het schema van een geheel met delen kwalijk te rijmen zijn.

Dat overigens ook 's schrijvers visie op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met de orthodox-thomistische staatsconceptie op gespannen voet staat zal ons nog later blijken.

Het standpunt van Prof. Dr A. M. Donner. Twee opvattingen van het begrip orde.

Langs geheel anderen weg komt ook DONNER tot de — door hem bescheidenlijk als een „bijdrage tot de discussie over de staatstaak” aangediende — conclusie, dat het mogelijk moet zijn „alle overheids-optreden uiteindelijk onder één, al dan niet vagelijk onder woorden te brengen noemer . . . te brengen.” De erkenning van de eenheid en den samenhang in alle staatswerkzaamheid rechtvaardigt dit zeker, zo merkt hij op (t. a. p. blz. 181) en hij valt BERGHUIS bij, waar deze de innerlijk onverbonden nevenstelling van primaire en secundaire overheidstaak afwijst.

De schrijver was ongetwijfeld op den goeden weg, toen hij er op wees, dat *innerlijke aard* en *taak* van den staat in het gedachtenkader van de wijsbegeerte der wetsidee niet mogen worden verward. Als een bewijs van zijn scherp inzicht ter zake noteer ik met bijzonder genoegen zijn volgende uitspraak: „de genoemde aanduidingen” (bedoeld is de karakterisering van den staat als publieke rechtsgemeenschap gefundeerd in de monopolistische organisatie der zwaarmacht) „zijn ten volle op haar plaats, wanneer men niet op de taak, maar op het wezen van de staat, op zijn aard en opbouw let” (t. a. p. blz. 184). Maar nu — en het is weer een bevestiging van mijn vroegere opmerking inzake de gemakkelijheid, waarmede men bij onvoldoende zelf-critiek van de reformatorische gedachtenlijn inzake de souvereiniteit in eigen kring op de scholastische lijn van de ordening aller dingen naar hun doel overspringt — zodra de omschrijving van de overheidstaak in het geding komt gaat de schrijver een redenering volgen, die hem vlak bij de thomistische gedachtenwereld brengt: „Het moge waar zijn”, zo schrijft hij, „dat de staatsbemoeiing zich in het ene land en de ene periode soms verder uitstrekt dan in de andere, *toch mag men als werkhypothese aannemen, dat aan die bemoeiingen één zelfde doel ten grondslag ligt* en dat alle overheids-optreden uiteindelijk onder één, al dan niet vagelijk onder woorden te brengen noemer moet zijn te brengen” (blz. 181. Ik cursiveer).

„Maar als dit zo is”, zo vervolgt hij, „dan heeft juist die verdeling in een primaire taak der rechtshandhaving en een secundaire welvaarts- of cultuurtaak BERGHUIS iets te zeggen. Zij is een aanwijzing, dat vorige geslachten er niet in zijn geslaagd alle rechtmatig staatsoptreden onder de ene noemer van het recht te brengen. De conclusie, dat dan de staatstaak in wezen niet als een rechtstaak te karakteriseren is en dat men moet zoeken naar een andere, de rechtshandhaving én de welvaartstaak omvattende norm, die dus niet de rechtshandhaving zijn kan, ligt toch ten minste méér voor de hand dan de conclusie, die men zich doodeenvoudig verkeken heeft en niet als rechtshandhaving heeft herkend, wat rechtshandhaving was — vooral wanneer men bedenkt, dat het toch ook in het verleden niet aan pogingen heeft ontbroken, zoveel mogelijk onder dit hoofdje te brengen. BERGHUIS intussen neemt het laatste aan.”

DONNER meent dan, dat „de term geschikt om de z.g. primaire en secundaire staatstaak onder één noemer te brengen vooral in de *orde* wordt gevonden — of wil men een edeler term: in de *vrede*”. En hij licht dit in eerste instantie als volgt toe: „Inderdaad zijn staten en Overheden er, opdat het onder de mensen met goede ordinantie toega en opdat wij een stil en gerust leven leiden mogen. Maar daarvoor is meer nodig, dan dat

alle onrecht wordt geweerd. Er moet een vaste regelmaat zijn, waarop te rekenen valt en die de zekerheden schept, zonder welke een gerust leven niet denkbaar is. Wat onrust verwekt en de orde verstoort, moet uit het openbare leven worden verwijderd of althans beteugeld worden."

Dat deze toelichting ons veel houvast geeft zal de schrijver waarschijnlijk zelf niet willen beweren. „Orde” wordt hier als aequivalent van „vrede” gebruikt en hij zal zich uit de geschiedenis van de humanistische natuurrechtsleer ongetwijfeld herinneren, dat sinds HOBBS, THOMASIVS en KANT in de waarborging van den vrede juist de karakteristieke functie van de *rechtsorde* werd gezien. Hoe echter zulk een opvatting van het woord „orde”, dat overigens zonder nadere qualificatie ook uiterst veelzinnig is, mede een welvaartspolitiek van den staat zou kunnen omvatten, is allerminst duidelijk.

KANT wilde daar zeker niets van weten. Hij is immers de verklaarde tegenstander van WOLFF'S idee van den politie- en welvaartsstaat en een der voornaamste representanten van de oud-liberale idee van den rechtsstaat!

Klinkt dus deze eerste toelichting op het woord „orde” ogenschijnlijk eer in den trant van KUYPER'S eerste conceptie van de overheidstaak, die door een scholastisch-theologische interpretatie van het „om der zonde wil”, dicht (ofschoon geenszins volkomen) tot de oud-liberale idee van den rechtsstaat voerde, de schrijver haast zich een tweede toelichting te geven, die hem nu — zeker even onbedoeld — met volle zeilen naar de aristotelisch-thomistische haven voert.

Zijn betoog was daartoe reeds door zijn uitgangspunt in de doelgedachte gepraedisponneerd. Waarop immers kan 's schrijvers „werkhypothese”, dat aan alle staatsbemoelingen eenzelfde doel ten grondslag ligt anders berusten dan op een onbewuste doorwerking van de thomistische stelling, dat de eenheid van het staatswezen door de eenheid van het staatsdoel wordt bepaald? DONNER kon m. a. w. deze werkhypothese niet opstellen zonder zijn later gemaakte voortreffelijke onderscheiding tussen *aard* en *taak* van den staat tijdelijk aan den kant te zetten en van de „sovereiniteit in eigen kring” over te stappen naar de thomistische leer van de ordening aller dingen op hun doel. En let nu op, hoe hij bij het volgen van dit gedachtenspoor „in rechte lijn” bij het r.k. subsidiariteitsbeginsel uitkomt! „Men kan het ook anders zeggen”, zo begint hij zijn tweede toelichting op den term „orde”, „de samenleving, welke tengevolge van het ordenend optreden der Overheden op het statelijk territorium is ontstaan, moet in haar bestand worden bewaard. Voortdurend is deze samenleving in ontwikkeling, ontstaan nieuwe behoeften van „het publiek”, waarin moet worden voorzien. Taak van de staat is te zorgen, dat die ontwikkeling in vaste banen geleid wordt, dat zij ordelijk verloopt, dat de continuïteit erin wordt bewaard. Niet alleen aan de behoeften van vandaag, maar ook aan die van morgen en overmorgen moet worden gedacht. In dit geheel spelen het recht en de rechtsbedeling een grote rol: eerste eis van orde is, dat ieder in zijn recht wordt beschermd; maar men zou verkeerd doen te menen, dat bij de rechtsvorming slechts met de eis der gerechtigheid wordt te rade gegaan. Bepalend voor de omvang, waarin de gerechtigheid wordt gepositieerd, is de eis der openbare orde. Het Franse woord voor het openbare, *public*, is eigenlijk praegeranter; *public* is al datgene, wat

het publiek raakt, de ongeorganiseerde massa, die zich binnen de staatsgrens bevindt. *Het publieke, d. w. z. niet binnen andere verbanden geïntegreerde verkeer, moet worden geregeld en geordend, in de behoeften van het publiek, d. w. z. behoeften, die niet in ander verband worden of kunnen worden opgevangen, moet worden voorzien*" (blz. 183. Cursivering van den laatsten zin van mij).

Wat in de hier afgeschreven passage geschiedt is zeer leerzaam! De gelijkstelling van „orde” en „vrede” is hier geheel van de baan. „Orde” wordt nu geïnterpreteerd als voorziening in „de behoeften van het publiek”, d. w. z. van behoeften, waarin niet door andere verbanden wordt of kan worden voorzien. Dit is het onverhulde subsidiariteitsprincipe. En om den gedachtengang op dit spoor te kunnen overschakelen, wordt aan den term „publiek” een zeer gewaagde interpretatie gegeven, die de klassieke betekenis ervan, zoals we die in het juridisch gebruik (*res publica, ius publicum*, enz.) aantreffen, vrijwel omkeert en ook de door den staat gevormde *rechtsorde* dienstbaar maakt aan de idee van het „algemeen welzijn” zoals dat in het teleologische gedachtenkader van het thomistisch subsidiariteitsprincipe wordt verstaan.

Blijkbaar heeft de schrijver zich er geen rekenschap van gegeven, dat hij daarmede implicite een staatsbegrip overnam, dat met de door hem toch even later ten volle aanvaarde definitie, zoals die in de wijsbegeerte der wetsidee werd gegeven, ten enenmale onverenigbaar is. En dit impliceert dan ook weer het prijsgeven van het principe der souvereiniteit in eigen kring. Want wanneer de publieke rechtsorde van den staat zelve als een bloot *formeel* kader wordt gevat, dat dienstbaar wordt aan de voorziening in alle mogelijke behoeften, die in andere gemeenschappen niet of niet genoegzaam worden behartigd, dan is het niet het publieke rechtsprincipe, maar het publiek belang als *doelprincipe*, dat den staat naar zijn aard bepaalt en zijn typische intern-sociale werkingssfeer qualificeert.

En daarmede valt dan ook de interne begrenzing van zijn typische oorspronkelijke competentiesfeer, zoals die in de wijsbegeerte der wetsidee uit het structuurprincipe van het staatsverband was afgeleid.

Het is uitgesloten, dat DONNER deze consequenties voor zijn rekening zou nemen. In dat geval zou hij juist den omgekeerden weg volgen als STEENKAMP, die ondanks zijn uitgaan van de thomistische staatsconceptie niettemin aan zijn ordebegrip een nadere begrenzing wist te geven, die toch feitelijk weer aan het publieke rechtsgezichtspunt de leidende rol bij de behartiging van het algemeen welzijn verzekerde. En DONNER is een veel te scherpzinnig jurist, dan dat hij een poging zou verzuimen de thomistische gedachtenlijn, die hij bij de omschrijving van de staatstaak in tweede instantie bleek te volgen, enigermate te doen aansluiten aan zijn — aan de wijsbegeerte der wetsidee ontleende — definitie van aard en interne structuur van den staat. Nadat hij uitvoerig deze definitie heeft toegelicht, besluit hij dit deel van zijn betoog als volgt: „Dit heeft consequenties voor de wijze, waarop de staat te werk gaat en functioneert. Van STAHL is de uitdrukking, dat de staat handelt „in der Weise des Rechts” en — als ik het goed begrijp, dan heeft DOOYEWEERD daar toch wel het een en ander op af te dingen. Toch lijkt mij de uitdrukking de zaak zeer juist weer te geven. Omdat de verhoudingen binnen het staatsverband rechtsverhoudingen zijn, zal de Overheid, waar zij bepaalde belangen be-

schermt, dit moeten doen door aan bepaalde personen rechten, aan andere verplichtingen toe te wijzen; bovenal zal zij, waar zij zelf de behartiging van belangen aan zich trekt, daarvoor een basis in het positieve recht moeten leggen. Zó kan men zeggen, dat alles wat de Overheid aanraakt, rechtens relevant wordt, dat de belangen, die zij ter harte neemt, rechtsbelangen worden. Men zet echter de zaken op haar kop, wanneer men uit deze omstandigheid wil afleiden, dat de staatstaak zijn *begrenzing* zou vinden in het juridische. Niet dat de staat geen grenzen gesteld zijn — zeer zeker — en de door DOOYEWEERD ontwikkelde verbandenleer en de door hem aan KUYPER ontleende gedachte van de souvereiniteit in eigen kring vormen in dat opzicht waardevolle bijdragen, die nog veelszins op nadere uitwerking wachten. Maar dat is een kous apart" (blz. 186).

Het bezwaar tegen Stahl's formulering van de rechtstaatsgedachte.

Ja, wat had ik eigenlijk op STAHL's formulering van den rechtstaat af te dingen? Op zichzelf is deze formule in den gedachtengang van de theorie der souvereiniteit in eigen kring, zoals die in de wijsbegeerte der wetsidee is uitgewerkt, zeker niet onbruikbaar. Mijn bezwaar was alleen, dat STAHL voor de *publieke* rechtsorde (anders dan voor de *privaat* burgerrechtelijke) geen eigen materiële beginselen wist aan te wijzen, zodat zij voor hem tot een bloot *formele* grens werd in de cultuur- en welvaarts-politiek van de Overheid.

Een slechts *formeel* gevat rechtskader kan echter onmogelijk een typisch *leidende* functie bij de uitoefening der interne staatstaak vervullen. Het wordt, juist omdat het geen eigen materiële grondslagen heeft; dienstbaar aan een overheids-politiek, die geen *materiële grenzen voor de staatscompetentie* erkent. In dit verband is zeer belangwekkend het oordeel van STEENKAMP over STAHL te horen: „Het was STAHL”, aldus de r.k. schrijver, „die de Staat zag als het geheel, dat alle levenskringen en verbanden binnen zijn gebied omvatte. Opmerkelijk is, dat STAHL en dus ook GROEN VAN PRINSTERER in deze veel dichter bij de Thomistische en katholieke opvatting staan dan later KUYPER, DOOYEWEERD en anderen. STAHL heeft met de opvattingen in katholieke kring twee grondpunten gemeen, namelijk zijn hiërarchische staatsconceptie, waarbij de Staat boven alle lagere verbanden staat, en daarnaast zijn opvattingen over de autonomie, waardoor de Staat beperkt wordt in zijn macht tot ingrijpen.” (a. w. blz. 16).

Deze karakteristiek van STAHL's staatsleer is ongetwijfeld te eenzijdig⁷⁾. In DINGERINK's proefschrift is den groten Duitsen antirevolutionair beter recht gedaan doordat hier in het licht gesteld is, dat ook in STAHL's denken de Schriftuurlijk-reformatorische gedachtenlijn met de scholastische in botsing komt. Waar STAHL de eerste volgt, beweegt zijn denken zich althans tastend in de lijn der souvereiniteit in eigen kring, waar hij de tweede tot richtsnoer neemt, belandt hij in de zgn. universalistische conceptie, die den staat tot totaalverband der „natuurlijke” samenlevings-

⁷⁾ Een ander rooms-katholiek schrijver, Dr Otto Volz, tracht in zijn ten vorige jare verschenen boek *Christentum und Positivismus* (Die Grundlagen der Rechts- und Staatsauffassung Friedrich Julius Stahl, Tübingen, Mohr 1951) zelfs te bewijzen, dat Stahl's gehele rechts- en staatsleer op de metafysische grondslagen der traditionele rooms-katholieke natuurrechtsleer berust en met de lutheraanse theologie geen innerlijk verband heeft!

verhoudingen verheft en nog slechts voor een „autonomie” van de in hem verenigde deel-verbanden plaats heeft.

Maar het is wel zeker, dat STAHL bij de uitwerking zijner slechts formeel gevatte rechtsstaatsconceptie inderdaad door de universalistische visie op de samenleving werd beïnvloed, die we ook in de thomistische theorie aantreffen.

Met een verwijzing naar STAHL's formule was dus inderdaad voor DONNER „de kous niet af”. En ik constateer weer met genoegen, dat hij dit blijkbaar zelf ook heeft ingezien, al laat hij die kous dan ook onafgebreid voor ons liggen.

Maar, waar hij aan het slot van zijn door mij zeer gewaardeerd artikel tot mij de duidelijke uitnodiging heeft gericht, nu zelf te spreken, heb ik gemeend aan dezen sympathieken wenk gevolg te moeten geven, al kon dat natuurlijk hier niet meer dan een algemene richtlijn betreffen. En dan kan ik slechts zeggen, dat ik geen enkel heil zie in het weer opnemen van de vroegere onderscheiding van primaire en secundaire staatstaak en nog minder in de poging beide onder een algemeen hoofd „orderingstaak” samen te vatten. Wie aan de wijsbegeerte der wetsidee ten volle recht wil doen, moet met alle „rechtlijnig denken” breken, omdat de door God in Zijn schepping belichaamde orde, waarin het beginsel der souvereiniteit in eigen kring gegrond is, nu eenmaal geen orde van een rechtlijnig deduceerende menselijke rede is, maar juist in haar machtige complicaties haar boven-logischen oorsprong openbaart.

(Slot volgt)

*

ORDENING VAN DE GEZONDHEIDSZORG

DOOR

PROF. DR G. A. LINDEBOOM

Inleiding

Aan de zorg van de gezondheid van het Nederlandse volk wijden zich dagelijks duizenden artsen, tienduizenden verpleegsters, talrijke organen en organisaties, en vele overheidsinstanties en -ambtenaren. Het besef van de behoefte aan een zekere ordening in het zo rijk geschakeerd patroon van werkzaamheden en strevingen, reeds lang voor 1940 groeiende, brak na de bevrijding met grote kracht door, mede met het oog op de opgetreden verontrustende daling van het peil der volksgezondheid.

Op verschillend niveau zijn in de voor- en na-oorlogse jaren commissies benoemd om hiertoe strekkende plannen te maken. Diverse rapporten, studies en ontwerpen zijn als het resultaat van individuele overweging of gemeenschappelijk overleg tot stand gekomen. In alle komt de overtuiging tot uiting, dat een werkelijke reorganisatie alleen door een wettelijke regeling kan worden verkregen.

Daarmede is het vraagstuk van de ordening der gezondheidszorg ge-

komen binnen het veld der practische staatkunde. Ook in dit onderdeel daarvan spreken de beginselen, waarvan men uitgaat, een woord mede, of liever zij bepalen het beleid in zeer sterke mate. Een bezinning op de hoofdrichting, waarin dat, straks wettelijk vast te leggen, beleid naar onze overtuiging zal moeten gaan, en vooral op de beginselen, die daarbij richtinggevend moeten zijn, schijnt daarom niet overbodig.

Hierbij zal getracht worden de grote lijnen zoveel mogelijk vast te houden, hetgeen bij de ingewikkeldheid der materie meer dan elders noodzakelijk is. Toch zal hier en daar op onderdelen dienen te worden ingegaan, omdat daarin de uitwerking der algemene principes duidelijker gaat spreken. Het is hier, in de onderdelen en de fijnste uitlopers der organisatorische regelen, dat de artsen dagelijks in aanraking komen met vragen van gezondheidszorg van allerlei vorm en afmeting, en onder wisselende aspecten. Het is dan ook mijn inziens in ons democratische staatsbestel hun plicht te trachten tegenover hen, die hun levenstaak vinden in de practische politiek, hun in de moeiten der practijk en de branding van het leven gevormde inzicht en overtuiging tot uiting te brengen. Dit is dan ook de beweegreden van deze poging tot een verkenning en waardering van het probleem op deze plaats.

Gezondheid

Wat is gezondheid? Gezondheid is gemakkelijker te beleven, dan te omschrijven. Er zijn vele definities van gegeven, die echter geen van alle voldoen.

In ieder geval is gezondheid méér dan de afwezigheid van ziekte. Gezondheid is een positief begrip, dat niet alleen op het lichaam, maar op den gehelen mens dient te worden betrokken.

De Wereldgezondheidsorganisatie (World Health Association) heeft dit ook gevoeld, toen zij in haar statuut gezondheid omschreef „als een toestand van volledig, lichamelijk, geestelijk en sociaal welzijn, en niet slechts als de afwezigheid van ziekte of zwakheid”.

Ook tegen deze omschrijving zijn vele bedenkingen in te brengen. Wie zich „gezond, maar arm” noemt, handhaaft het begrip, maar met een negatief teken voor „sociaal welzijn”. Een volledig lichamelijk, geestelijk en sociaal welzijn gaat niet op in wat men gewoonlijk als gezondheid beschouwt. Gezondheid is daartoe een voorwaarde. Het welzijn op een waarlijk menselijk niveau mag niet eenzijdig biologisch worden gezien. Het is niet zeker, wat de gegeven definitie onder geestelijk verstaat. Het genoemde sociale facet, dat den mens ook als gemeenschapswezen, een zoön politikon waardeert, is niet van dezelfde orde als de beide andere.

Intussen is gezondheid hier toch zo opgevat, dat ook haar geestelijke zijde aandacht vraagt, en de definitie schijnt, met enig voorbehoud, toch bruikbaar.

De verantwoordelijkheid voor de gezondheid

De vraag, waar men de verantwoordelijkheid voor de gezondheid legt of ziet, is voor onze beschouwingen de kernvraag. Zij ligt centraal, van hieruit gaan de lijnen van plicht en recht tot gezondheidszorg in het maatschappelijk leven uit.

Gezondheid is, als het leven, een gave van Boven, welke als zodanig moet worden aanvaard en gerespecteerd.

De mens kan eigen gezondheid op allerlei wijze schaden, onbewust door onkunde en gebrek aan inzicht, of bewust, althans van het gevaar ervoor, zoals bij misbruik van tabak, alcohol en verdovende middelen, bordeel-bezoek, overmatige inspanning, sportexcessen.

Bij ziekte kan hij, en dient hij, als redelijk wezen herstel van gezondheid te zoeken door het advies van geneeskundigen te vragen, terwijl de moderne medische wetenschap werkzame voorbehoedende maatregelen tegen vele ziekten weet aan te geven. De geneeskunde werkt immers curatief en praeventief.

De mens is dus gehouden zijn gezondheid, voorzover zijn inzicht en kennis reikt en hulp of voorlichting beschikbaar is, tegen schadelijke invloeden te vrijwaren en bij verlies ervan (door ziekte of ongeval) haar te zoeken te herwinnen. Hier ligt zijn verantwoordelijkheid voor eigen gezondheid, welke geen redelijk mens zal ontkennen. Het gezinshoofd weet zich ook verantwoordelijk voor het doenlijke en bereikbare ten bate van de gezondheid van de leden van zijn gezin.

Blijkbaar naar analogie van de verantwoordelijkheid van het gezinshoofd voor de gezondheid van het gezin, zijn velen tegenwoordig geneigd „Vadertje Staat” verantwoordelijk te stellen voor de gezondheid van het volk. De wereldorganisatie van geneeskundigen (World Medical Association) heeft dit beginsel onlangs tot het hare gemaakt en op éénduidige, doch krasse wijze vastgesteld: „De staat is verantwoordelijk voor de gezondheid der burgers.”

Hieruit vloeien dan voor den staat plichten en rechten voort, o. a. het recht om met de burgers te doen, wat de vader met het kind doet: het naar den dokter te sturen. De staat kan dan een medisch onderzoek bijvoorbeeld vóór het huwelijk, of op tuberculose of kanker, eenvoudig verplicht stellen.

Het behoeft hier geen betoog, dat de staat den mens nimmer van een verantwoordelijkheid kan ontslaan, die op hem als redelijk-zedelijk wezen rust; en evenmin, dat zonder een goede medewerking der burgers, ontsproten aan een persoonlijk gevoeld of gewekt verantwoordelijkheidsbesef, de maatregelen van den staat grotendeels tot onvruchtbaarheid zullen zijn gedoemd of kunnen worden gefrusteerd. De zuigeling, die 's middags op een consultatie-bureau is onderzocht, kan 's avonds ziek worden: de ouders moeten dan eigener beweging den dokter halen.

De staatscommissie-VAN RHIJN, die over de sociale zekerheid heeft gerapporteerd en daaronder ook de gezondheidszorg betrok, stelde de zaak dan ook enigszins anders: „De gemeenschap, georganiseerd in den Staat, is aansprakelijk voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar leden, op voorwaarde, dat deze leden zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek te verschaffen.”

Waar het lijvige derde deel van het rapport zich uitvoerig bezig houdt met een sterke uitbreiding van de verplichte ziekenfondsverzekering, is de gedachte niet te stout, dat in deze omschrijving (waarin trouwens de staat al te gemakkelijk in de plaats der gemeenschap komt, die zich immers ook

anders kan organiseren) bij vrijwaring tegen gebrek ook aan ziekte en gebrek aan ziektezorg is gedacht.

De genoemde voorwaarde zou, ook voor wat de ziekteverzekering betreft, eigenlijk een omvangrijk medisch contrôle-apparaat vereisen om bepaalde ziekte-toestanden (ten gevolge van poging tot zelfmoord en ontijdige beëindiging ener zwangerschap, van zelfverminking, buiten het huwelijk opgelopen geslachtsziekte, ongeval door roekeloosheid, huidverbranding door zonnebaden etc.) van de verzekering uit te sluiten. De burger is zo eigenlijk verantwoording voor zijn gezondheid schuldig aan den staat (in Engeland is poging tot zelfmoord strafbaar).

Het is van belang, dat Dr A. A. VAN RHIJN in 1951 in het voorwoord tot een uitgave van de een halve eeuw bestaande Rijksverzekeringsbank schreef: „op het tweede deel dezer formule komt het aan”.

Hoofdzaak is hier intussen dat toegestemd moet worden, dat de staat ook een deel der verantwoordelijkheid voor de gezondheid der burgers draagt, namelijk daar waar de maatschappij niet in staat is zelf de schadelijke invloeden te weren (hygiëne van bodem, water en lucht, quarantaine, afzondering krankzinnigen, etc.) of zelf de nodige technische middelen te verschaffen. De staat is dus *ook* verantwoordelijk, *mede*-verantwoordelijk. Die mede-verantwoordelijkheid rust echter in eerster instantie op de gemeenschap, die in steeds groter kringen den enkeling omgeeft: gezin, familie, bureu, bedrijfsgenoten, kerkelijke gezindte, maatschappij, — en eerst daarna op den staat.

Recht op gezondheid en gezondheidszorg

Met de vraag naar de verantwoordelijkheid voor de gezondheid hangt die naar het recht op de gezondheidszorg samen.

Men hoort soms de bewering: „ieder mens heeft recht op gezondheid.” Ook hierin beluistert men een toon, die de gezondheid als gave Gods dreigt te miskennen. Dat wie ziek is, in opstand komt en zich tekort gedaan voelt, is wel verklaarbaar, maar religieus gezien onjuist.

In het menselijke vlak kan men zeggen, dat ieder mens recht heeft op een zo goed mogelijke gezondheidszorg, die ook de zorg bij ziekte insluit.

De socialistische opvatting, die alle verantwoordelijkheid op de gemeenschap legt, doet den enkeling de gezondheidszorg geheel van die zijde verwachten. Het oude liberale standpunt liet het individu geheel aan zich zelf over, zolang geen gevaar voor veiligheid en orde in de samenleving dreigde. Het midden houdt die visie, welke de samenleving niet maar ziet als een los aggregaat van enkelingen, maar als een organisch gegroeide gemeenschap van individuen, waarin de een zich mede-verantwoordelijk weet voor het welzijn van den ander, zoveel in zijn vermogen ligt.

Slechts in werkelijk besef van solidariteit, die het „ben ik mijns broeders hoeder?” ten scherpste veroordeelt, kan de gezondheidszorg zich volledig ontplooiën. Een waarlijk gevoelde gemeenschap, die in den naaste zijn broeder wil zien, biedt hier de beste kansen. De verantwoordelijkheid van den enkeling blijft in dit standpunt uiteraard volledig verdisconteerd. De christelijke liefdadigheid wordt daarbij dan ook niet bij voorbaat uitgesloten.

Rechtsgrond voor wettelijke maatregelen

De staat heeft dus eerst het recht een bijdrage te leveren, wanneer de maatschappij in gebreke blijft, en uit in- of uitwendige oorzaak niet anders kan.

Het recht tot het stellen van verplichte maatregelen, die zoals bij de gezondheidszorg diep in het persoonlijke leven en in de persoonlijke vrijheid ingrijpen, moet een zekeren grond hebben, die de individuele verantwoordelijkheid niet miskent.

Wanneer de staat zonder meer verantwoordelijk gesteld wordt voor de volksgezondheid, heeft hij een rechtsgrond tot het stellen van verplichtingen, bij voorbeeld van een ziekenfondsverzekering, eigenlijk ook van een geneeskundig onderzoek of een medische behandeling.

Een christelijke maatschappij-beschouwing kan zulk een rechtsgrond niet zonder meer aanvaarden. TALMA, de geestelijke vader van de Ziekte-wet, zag den rechtsgrond voor de ziekteverzekering (tegen loonderving) in het arbeidscontract, de Stichting voor den Arbeid in den geleverden arbeid.

STAPELKAMP ziet den eis van sociale zekerheid als een rechtseis, echter niet gesteld tegenover de Overheid, maar tegenover het bedrijfsleven. „Waar de bedrijfsgenoten echter onwillig of onmachtig bleken de maatregelen te nemen, die dit recht waarborgden, heeft de Overheid door het opleggen van wettelijke verplichtingen daarin voorzien. Uitkering bij ziekte, ongeval, invaliditeit en ouderdom is in dezen gedachtengang loon en derhalve recht. Volgens deze opvatting is de hulp der Overheid met betrekking tot deze materie secundair.”

De formulering van den rechtsgrond is een uiterst belangrijke, principiële zaak. Beweringen als van de commissie-VAN RHIJN, zoals deze: „het hedendaagse rechtsbewustzijn verlangt, dat de gehele bevolking in het sociale verzekeringsstelsel wordt betrokken”, moeten met kracht worden afgewezen. Bij deze uitspraak is de wens de vader der gedachte.

Vervolgens dient te worden opgemerkt, dat de verzekering voor (de honorering van) geneeskundige diensten niet zonder meer een sociale verzekering is. Sociale verzekeringswetten regelen de financiële gevolgen van ziekte, invaliditeit, ongeval. Een ziekenfondsverzekering bemiddelt bij de verlening van persoonlijke diensten. „Het ziekenfondswezen is in eerste instantie een zaak van volksgezondheidszorg, welke geneeskundige voorziening echter een element van verzekering in zich bergt” (DROGENDIJK). Vooral op het gebied van de gezondheidszorg, die dikwijls ten onrechte geheel als een facet der sociale zekerheid wordt gezien, moet de rechtsgrond tot verplichtingen zuiver worden gesteld, aangezien anders de persoonlijke verantwoordelijkheid wordt ondermijnd, en de persoonlijke vrijheid wordt aangetast op een gebied, waarin de vrijheid toch gelukkig nog door zeer velen als van het grootste belang voor eigen persoonlijkheid en welzijn wordt gezien.

Wanneer dit uit het oog wordt verloren, komt men niet alleen tot verplichte verzekeringen en verplichte medische onderzoeken van de gehele bevolking, maar straks ook tot eugenetische maatregelen (huwelijksverbod, sterilisatie), die onaanvaardbaar zijn.

De huidige toestand

1. Overheidsbemoeiing.

De huidige toestand van de gezondheidszorg is moeilijk in enkele regels te schetsen. Zij is historisch zo geworden, vooral in de laatste eeuw. Voor dit korte overzicht is het niet nodig terug te gaan tot den tijd, toen de overheidsbemoeiingen vrijwel uitsluitend van gemeentelijken aard waren en de liefdadigheid in de ziekenverzorging de hoofdrol speelde. Het is ongetwijfeld te danken aan wettelijk gefundeerd overheidsingrijpen, dat grote epidemieën van pokken, cholera, vlektyphus en dergelijke gevaarlijke infectieziekten in de twintigste eeuw in ons land niet meer zijn gezien. In dit verband mogen als voorbeeld worden genoemd: de Besmettelijke-Ziektenwet en de quarantainewet.

Aan deze wetten lag niet de overtuiging ten grondslag, dat de staat de gehele zorg voor de volksgezondheid op zich moet nemen, doch slechts deze, dat hij, waar nodig en onvermijdelijk, bevoegd is in te grijpen, ook in de persoonlijke vrijheid van den burger, ten bate van de gezondheid en het welzijn der gemeenschap (vergelijk ook de krankzinnigenwet).

Overigens volstaat de staat met een nauwlettend *toezicht* op de volksgezondheid. Dit toezicht is geregeld in de Gezondheidswet van 1919 (S. 784); een hoofdinspecteur, bijgestaan door inspecteurs met eigen territorium, zijn de voornaamste toezichthoudende figuren. Overigens laat de Regering zich voorlichten door den Gezondheidsraad, welke bestaat uit deskundigen, en sinds 1919 een uitsluitend adviserend college is, zonder uitvoerende macht. De bemoeiingen van de provinciale Overheid met de volksgezondheid zijn betrekkelijk gering en beperken zich veelal tot subsidies aan verenigingen, zorg voor plaatsruimte voor krankzinnigen, enzovoort. CORT VAN DER LINDEN merkte in 1913 op, dat naar ons staatsrecht de provincie geen orgaan is om de behartiging van de belangen der volksgezondheid ter hand te nemen. De gemeenten hebben er echter uiteraard meer mee van doen. De Gemeentelijke Gezondheidscommissies, vroeger bij de Gezondheidswet in het leven geroepen, verdwenen in 1933. L. HEYERMANS, geen voorstander van het particuliere initiatief, maar toch gevoelend, dat het zwaartepunt van de gezondheidszorg in de periferie moet liggen, propageerde in sterke mate een gemeentelijke gezondheidszorg. Mede door zijn invloed nam in Amsterdam de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (G. G. en G. D.) verschillende taken op. Ook in verschillende andere plaatsen bestaat zulk een dienst. Enkele grote steden hebben een gemeentelijk ziekenhuis, oorspronkelijk bedoeld voor de armlastigen, de zogenaamde gemeentepatiënten, welke thans bij de uitbreiding der verplichte fondsverzekering nauwelijks meer bestaan. In Dordrecht is de gemeentelijke geneeskundige armenverzorging bij voorbeeld in 1936 opgeheven, in Amsterdam in 1951. In Amsterdam nam de gemeente met succes de leiding bij de bestrijding van volksziekten als favus (besmettelijk hoofdzeer), en trachoom, een besmettelijke oogziekte, die vooral bij het Joodse deel der bevolking voorkwam.

2. Maatschappelijke strevingen

Het ziekenhuiswezen, waaronder men ook de tuberculose-sanatoria en inrichtingen voor de verpleging van krankzinnigen moet rekenen, is groten-

deels in handen van particuliere verenigingen. Het Europees ziekenhuis is bijna overal oorspronkelijk een liefdadige instelling, een hôtel-Dieu. Neutrale verenigingen, Rooms-katholieke en verschillende Protestantse gezindten hebben door het gehele land tal van ziekenhuizen, sanatoria en inrichtingen voor zenuw- en geesteszieken. Overigens is er in bepaalde streken behoefte aan een zogenaamd streekziekenhuis, en een grote achterstand van Protestantse zijde is niet te miskennen. (In 1947 hadden de Rooms 13.438 ziekenhuisbedden, en de Protestanten 3.797).

De verpleging en zorg voor zieken aan huis wordt grotendeels door particuliere verenigingen behartigd; deze zenden wijkverpleegsters uit en stellen verplegingsartikelen ter beschikking. Deze Kruisverenigingen van verschillende kleur hebben een waar net van ziekenhulp over het land gespannen en zijn uit de ziekenzorg in Nederland niet meer weg te denken. Ook de consultatiebureau's zijn in de meeste plaatsen door verenigingen opgericht. De vermindering der zuigelingensterfte komt voor een deel op hun credit. Onvermoeide voorlichting door toegewijd personeel heeft bijzonder veel goed gedaan. Met het oog hierop sprak de kinderarts KOENEN: „Wie werkt op het platteland weet hoe juist het is, om het particuliere initiatief te laten voorgaan. Rijp maken op het platteland kan alleen het particuliere initiatief, niet of nauwelijks de overheid" ¹⁾).

De consultatiebureau's voor tuberculose, ontsproten aan het particuliere initiatief, werken met een aanzienlijke overheidssteun en hebben in meer dan één opzicht in den bezettingstijd een geprivilegieerde positie verkregen, welke men, ondanks een duidelijke overbelasting met al den aanleve van dien, later nog heeft trachten uit te breiden, ten koste van het vrije beroep en zelfs van den goeden gang van zaken in de ziekenhuizen ²⁾. De consultatiebureau's kunnen in het algemeen slechts goed werk doen, wanneer zij in staat zijn op het juiste moment hun advies te geven, en zich van een behandeling, die den huisarts toekomt, onthouden. Niet alleen bekendheid bij het publiek, maar ook een goede verstandhouding met de doktoren is een eis. Deze is vooral verkregen doordat artsen en maatschappelijke kringen beide bij de oprichting nauw zijn betrokken geweest. Het is om deze en andere redenen de vraag, of men het moet toejuichen, wanneer de Overheid eigener beweging tot het in het leven roepen van consultatiebureau's voor reumatische aandoeningen zou overgaan.

Het gehele complex van verenigingen voor wijkverpleging, zuigelingen-zorg, nazorg voor zenuwzieken, enz., enz., vat men samen als maatschappelijke gezondheidszorg, welke, hoewel thans bijna zonder uitzondering door de Overheid gesubsidieerd, uit vrije impulsen en krachten der maatschappij is opgekomen en een constitutief element in de zieken- en gezondheidszorg vormt, dat daaruit niet is weg te denken.

3. *Ziekenfondswezen*

Het ziekenfondswezen, oorspronkelijk bestaande uit ondernemingen ter vrijwillige verzekering (tegen de kosten van) geneeskundige hulp, is reeds meer dan een eeuw oud. Zijn geschiedenis is niet in enkele regels te

¹⁾ Citaat bij Bartels, blz. 98.

²⁾ Dat longfoto's voor voor a.s. emigranten op de consultatiebureau's worden gemaakt, is op zijn zachtst gezegd eigenaardig, zolang patienten voor onderzoek op tuberculose weken moeten wachten.

schetsen³⁾. Door de invoering van het ziekenfondsbesluit in den bezettings-tijd (1941) is het geheel van structuur en omvang veranderd. Het toezicht, dat de staat hier op zich nam, werd eigenlijk een beheer; de staat stelde ook de premies vast (eerst in 1951 kwam hij hierop voor de vrijwillig verzekerden terug). Deelneming werd voor bepaalde categorieën werknemers (beneden een zekeren loongrens) verplicht gesteld. Het scheppen van twee groepen, namelijk vrijwillig en verplicht verzekerden, die een verschillend risico bleken te zijn, heeft tot financiële moeilijkheden aanleiding gegeven. Door enige verhogingen van den welstandsgrens (laatstelijk tot f 4925.—), ingevoerd zonder dat de artsen, die tenslotte de medische hulp moeten verlenen, er (voldoende) in waren gekend, is het aantal verplicht verzekerden enorm toegenomen, en in feite is thans het grootste deel van het Nederlandse volk, al of niet verplicht, aangesloten bij een ziekenfonds. Men is zodoende een goed eind op den weg van een geruisloze socialisatie van den medischen stand.

De ziekenfondsen wentelen hun risico grotendeels op de artsen af; bij grotere diensten (epidemieën) moeten deze de vermeerderde prestatie leveren tegen onveranderd tarief; hun honorering vormt veelal de sluitpost op de begroting.

Hoewel in hun bestuur de artsen onvoldoende vertegenwoordigd zijn, nemen de fondsen thans een sleutelpositie in de ziekteverzorging in. De in 1947 bij wet in het leven geroepen Ziekenfondsraad heeft grote bevoegdheden.

Noodzaak van een wettelijke ordening

In alle takken der gezondheidszorg is de noodzaak tot ordening gemakkelijk aanwijsbaar. Allereerst is daar de maatschappelijke gezondheidszorg, waarin de toestand volkomen onoverzichtelijk is. Het grote aantal particuliere verenigingen, in haar werkzaam, werkt of werkte grotendeels ongecoördineerd. Indien er al geen tegenwerking bestond, zo was er toch onvoldoende samenwerking.

TUNTLER sprak, in zake de praeventieve geneeskunde, niet ten onrechte van een „doolhof van wegen, door overheid en particulier initiatief bewandeld, om het doel te bereiken”.

De hoofdinspecteur der Volksgezondheid, Dr C. BANNING, vergeleek onlangs de openbare gezondheidsorganisatie in ons land bij „een lappendeken, zonder speciaal patroon”. Maar, zo vervolgde hij, „ze is door het volk zelf gemaakt uit kleine stukjes, die met liefde aaneengehecht werden. Deze lappendeken is niet mooi, niet aardig om te zien, maar zij dient op uitstekende wijze het doel. De deken houdt ons warm, comfortabel en gezond,” daarbij doelende op het thans weer hoge gezondheidspeil der Nederlandse bevolking.

Toch is er een behoefte aan ordening om het overgrijpen op elkaars gebied te voorkomen, om zuinig met de beschikbare krachten om te gaan en een zuiver samenspel te verkrijgen; voorts ook om te grote verschillen in de sociale positie der werkers en werksters te doen verdwijnen.

Zo is het ook vanzelfsprekend aanbevelenswaardig, dat de oprichting van ziekenhuizen met breed overleg geschiedt. Een nieuw opgericht zieken-

³⁾ Zie hiervoor Blanksma en Van de Mandele.

huis moet levensvatbaar zijn, in een behoefte voorzien, en, indien confessioneel gekleurd, aansluiten bij de geloofsovertuiging van de bevolking, of een evenredige bevolkingsgroep. Een ziekenhuisbesluit, al weer daterende uit de bezettingsjaren, legt de oprichting van nieuwe ziekenhuizen reeds aan banden. Alleen de Rooms-katholieke kerk heeft toen geprotesteerd, en voor de kerk het recht opgeëist, waar zij zich charitatief gedrongen voelt, tot oprichting van ziekenhuizen over te gaan.

En tenslotte maakt de overmatige groei van het ziekenfondswezen, dat tal van nieuwe problemen heeft geschapen, en zelf nog een onopgelost vraagstuk vormt, dat niet op zich zelf kan worden opgelost, een ordening van het geheel der gezondheidszorg dringend nodig.

Grondslagen voor een ordening

Bij een toekomstige wettelijke regeling en ordening der gezondheidszorg zijn een aantal punten aan te wijzen, die naar ons gevoelen als leidend beginsel dienen te gelden, en wel:

1. De vrijheid van den enkeling en van het particuliere initiatief worde zoveel mogelijk ontzien; de vrijheid zij zo groot mogelijk, de gebondenheid niet meer dan volstrekt noodzakelijk. Hiermede hangen de volgende punten ten dele samen.

2. De persoonlijke verantwoordelijkheid worde niet gesmoord in onnodige bevoogding, maar veeleer aangewakkerd.

3. De grondslagen van het medische beroep (vrije artskenkeuze, beroepsgeheim, persoonlijke verhouding van dokter en zieke) blijven onaangetast.

4. Het aan de maatschappij ontsprotenen worde intact gelaten en gesteund.

5. De Overheid ga er niet toe over zelf te trachten te doen, wat de maatschappelijke krachten beter (en goedkoper) kunnen doen.

6. Te sterke centralisatie worde vermeden; een betrekkelijke zelfstandigheid der peripherie blijve gewaarborgd.

Wettelijke maatregelen

Terwijl de volksgezondheid thans nog bij het Departement van Sociale Zaken is ondergebracht, zij het met een eigen staatssecretaris, zo schijnt de sinds lang geuite wens der Koninklijke Maatschappij ter bevordering der geneeskunst voor een afzonderlijk Departement voor de volksgezondheid, waaronder dan ook de uitvoering der krankzinnigenwet (thans nog onder Binnenlandse Zaken) zou ressorteren, niet geheel ongegrond, al heeft ook de huidige regeling wellicht haar voordelen.

Een centraal orgaan zou dienen te worden geschapen, waarin naast de Overheid de centrale verenigingen der maatschappelijke gezondheidszorg, van het ziekenhuis- en van het ziekenfondswezen, voorts onder andere de gemeentelijke diensten zitting zouden dienen te hebben. De vraag, of dit orgaan alleen een adviserende functie zou moeten uitoefenen ten opzichte van de Overheid, dan wel een verordenende bevoegdheid zou dienen te bezitten (met het recht van veto voor den minister), is van verstrekkende betekenis en zal eerst na rijp overleg mogen worden beantwoord.

In elk geval moet er voldoende coördinatie tussen de verschillende takken en taken der gezondheidszorg kunnen worden gegarandeerd, en

met name worden voorkomen, dat het ziekenfondswezen in een ongecontroleerden groei storend werkt op het evenwicht. Wanneer het ziekenfondswezen eerst afzonderlijk wordt geregeld, zoals het voornemen schijnt te zijn, is het gevaar niet denkbeeldig, dat hierdoor op bepaalde facetten der gezondheidszorg iets wordt gepraejudiceerd, wat later ongewenst zou blijken te zijn.

De centrale ziekenfondsraad dient in elk geval niet rechtstreeks onder den minister te staan, maar te functioneren onder of afhankelijk van het centrale overkoepelend orgaan der volksgezondheid.

Naast de ziekenfondswet schijnt een gezondheidswet nodig, die de maatschappelijke gezondheidszorg regelt, als ook een ziekenhuiswet, die op het steeds groter en kostbaarder wordend ziekenhuiswezen betrekking heeft.

Deze afzonderlijke wetten schijnen nodig, maar zullen veel voor later uitwerking moeten overlaten. BARTELS zet uiteen, waarom hij voor de maatschappelijke gezondheidszorg de wet „voorschriften met betrekking tot gemeenschappelijke regelingen” (Wet van 1 April 1950, Staatsblad no K 120) ongeschikt acht.

De ziekenfondswet

Slechts enkele desiderata zullen hier worden aangegeven. Vooreerst worde het ziekenfonds gezien in zijn waren aard, als een verzekerings-technisch orgaan. Het ziekenfonds verstrekt niet, zoals zelfs SCHUURMANS STEKHOVEN heeft gemeend, de ziekenzorg, maar bemiddelt slechts daarbij. Het is niet meer dan een verzekeringsinstituut voor kosten van geneeskundige hulp, welke het echter, gezien het persoonlijk karakter daarvan, niet kan bedillen. Dit karakter heeft het ziekenfonds de laatste jaren steeds meer verloren, het dient daartoe te worden teruggebracht. Vervolgens zou, al zal dit misschien een illusie blijken te zijn, de verplichte verzekering dienen te verdwijnen. Zij beperkt onnodig de persoonlijke vrijheid. Door een stelsel van aanmoediging voor werknemers beneden een zekere loongrens (verplichte betaling van een deel der premie door den werkgever voor den werknemer, die er aan deelneemt) is hetzelfde te bereiken.

In elk geval dient de verplichting aanzienlijk te worden beperkt, en niet, zoals thans, in den geest der commissie-VAN RHIJN, telkens bij algemenen maatregel van bestuur te worden uitgebreid. Er zijn teveel personen, die niet in een ziekenfonds willen, en, wat hun financiëlen achtergrond betreft, niet in behoeven, en er *geen gebruik van maken*, en die toch er voor moeten betalen (en dat niet zo weinig: de verzekering is duur!). Hier wordt het systeem onnodig in discrediet gebracht.

Zoals bekend, wordt aan de verplichting *dwang* bijgezet door de, men mag wel zeggen beruchte, koppeling van de ziektezorgverzekering aan de bij de Ziekwet geregelde ziekteverzekering tegen loonderving: de Raad van Arbeid, belast met de uitkering der ziekengelden (loon tijdens ziekte), houdt het ziekengeld in, of dreigt dit te doen, als de verzekerde (voor wie de premie toch is betaald), niet in een fonds is⁴).

⁴) Dit geschiedt geregeld, althans in Amsterdam. Mij zijn verschillende gevallen bekend van zieke verzekerden, die behandeld werden door een specialist, maar — niet in een fonds — geen uitkering kregen.

Op deze wijze wordt het loon van den arbeider gekort om een socialisatie der ziekteverzorging te bevorderen.

Sinds TALMA de gedachte aan een dergelijke koppeling opperde (1913), heeft de Maatschappij voor Geneeskunst er tegen geageerd, tevergeefs echter. Tegelijk met het Ziekenfondsbesluit trad in 1941 het (later op 1 November 1942) gewijzigde artikel 50 der Ziektewet in werking, hetwelk bepaalt, dat den verzekerde geen ziekengeld toekomt, indien hij niet is ingeschreven in een ziekenfonds. TALMA had slechts de voorwaarde ontworpen in dier voege, dat voorzien moest zijn in geneeskundige hulp, hetzij door een erkend ziekenfonds, of door geneeskundigen en apothekers, die niet aan een niet-erkend fonds verbonden waren: op verklaring van een geneeskundige, die waarborgt, dat bij den zieke, die uitkering vraagt, een geneeskundige komt, zou de Raad van Arbeid uitkering doen⁵⁾.

De voorwaarde van geneeskundige behandeling, in den zin als TALMA in de Memorie van Toelichting besprak, is uiteraard billijk. Maar waarom verpleegsters in een particulier ziekenhuis of dochters van bankdirecteuren, die als secretaresse optreden, in het fonds moeten, is niet recht duidelijk.

Wel is in het ziekenfondsbesluit een kleine mogelijkheid opengelaten, maar hier wordt practisch geen rekening mede gehouden. De koppeling aan de Ziektewet dient dus te vervallen. In elk geval dient de mogelijkheid van uitzondering te worden verruimd, en wat zelfs in Engeland is toegelaten („contracting out”), ook hier toelaatbaar te zijn. Het persoonlijk verantwoordelijkheidsbesef dient niet per se totaal te worden uitgeroeid.

Dit laatste geldt ook voor de regeling van de bijdragen der verzekerden. Het gebruik maken van de verzekering is thans ongelimiteerd, en heeft een enormen toeloop naar de fondssprekuren ten gevolge, welke de fondsen tot beklagenswaardige wezens maakt en de qualiteit van de geneeskundige verzorging via het fonds verzwakt. Volgens Dr BANNING hebben de leden onbegrensde rechten. „Zij hebben het recht den dokter om talkpoeder, aspirine en andere onzin te vragen. De dokter kan practisch niet weigeren.” Degenen, die voor ieder wissewasje naar den arts lopen, omdat het toch niets kost, bederven het voor de anderen, de echte zieken, voor wie geen tijd overblijft. De goeden moeten lijden met de kwaden.

Zo is de ervaring niet alleen hier, maar overal, waar een dergelijke regeling geldt, bij voorbeeld in Australië en Engeland. Het fondswezen en de geneeskundige verzorging der verzekerden zullen er wel bij varen, indien de verzekerde bij het gebruik maken der verzekering toch enige verantwoordelijkheid kan blijven gevoelen door zelf, hoe dan ook, per verrichting iets bij te dragen. Zelfs in Engeland is men er noodgedwongen toe overgegaan, brillen en kunstgebitten althans ten dele te laten betalen, al liep de onbesuisde schepper van het systeem, dat Engeland thans jaarlijks 426.000.000 pond sterling kost, op dat ogenblik in arren moede uit het ministerie weg.

Een zekere rem is onontbeerlijk. Hoe deze breidel wordt aangelegd, is een, ongetwijfeld moeilijke, technische aangelegenheid. DROOGLEEVER

⁵⁾ Zie o. a. A. D. J. Berkhout, Hoe ontstond de koppeling van het ziekenfondsbesluit aan de ziektewet? Medisch Contact 6 April 1950 (blz. 236).

FORTUYN is voorstander van een „ticket modérateur”⁶⁾; in Frankrijk betaalt de patiënt zelf den dokter en krijgt op de gequitteerde kwitantie 80 % van het bedrag terug; in België bestaat een soortgelijke regeling. Op deze wijze scheidt men ook een kleine premie op de gezondheid.

Een welstandsgrens dient te worden behouden. De middenstandsverzekeringen, die honderdduizenden ingeschrevenen tellen, behoeven niet te worden uitgeroeid, doch kunnen, zo nodig, aan enig toezicht onderworpen worden⁷⁾.

De ziekenhuiswet

Deze zal de positie van ziekenhuizen, rusthuizen, herstellingsoorden enz. moeten regelen. De financiële basis der particuliere (al of niet confessionele) ziekenhuizen dient zeker te worden gesteld. Deze is o. a. afhankelijk van den verpleegprijs, die de fondsen (willen) betalen, en van die der particuliere patiënten, welke de ziekenhuizen moeten kunnen vaststellen in verband met den kostprijs. Bij de overheidsziekenhuizen worden tekorten uit de staatskas aangevuld, het particuliere ziekenhuis kan op den duur niet met tekorten werken, maar moet deze uit den verpleegprijs kunnen bestrijden.

Bij de oprichting van nieuwe ziekenhuizen moet het particuliere initiatief worden aangewakkerd en vóórgaan; het kan eventueel optreden in samenwerking met de gemeentelijke Overheid.

De gezondheidswet

Onder andere zal de maatschappelijke gezondheidszorg in deze wet moeten worden geregeld. De subsidies, welke nu door de Inspectie naar eigen (het moet gezegd: ruim) inzicht worden toegekend, dienen een wettelijke basis te verkrijgen, zodat de betreffende organisaties er een *recht* op krijgen, mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan.

Aan *gezondheidscentra*, welke men naar het voorbeeld der Engelse plannen heeft willen oprichten, is in Nederland voorlopig nog weinig behoefte; ook in Engeland schieten ze nog niet zo snel uit den grond, als de ver-reikende opzet had kunnen doen vermoeden.

⁶⁾ Een door den verzekerde tegen betaling bij het fondsbureau te kopen bon, die bij raadpleging van den dokter moet worden overhandigd. De patiënt draagt daarbij dus zelf een klein financieel risico.

⁷⁾ Inmiddels is een ontwerp ziekenfondswet verschenen, dat de artsen met gemengde gevoelens vervult.

Dr F. Wibaut (Medisch Contact 20 December 1951) merkte op, dat ze in hoofzaak een codificatie van den bestaanden toestand is; alsook, dat het gehele ziekenfondswezen hier veel meer gezien wordt uit het gezichtspunt van een recht op een sociale voorziening, dan als een volksgezondheidsvoorziening. De binding aan het bedrijfsleven is zo mogelijk nog groter. In den centralen Ziekenfondsraad, die uit 47 leden zal bestaan (waarvan 6 artsen), heeft het bedrijfsleven een aanzienlijke vertegenwoordiging (14 leden), doch hij kent geen vertegenwoordiger meer van de Centrale Commissie voor de Volksgezondheid. Het contact met „Volksgezondheid” is dus niet geregeld. De Ziekenfondsraad, die het toezicht op de uitvoering der wet heeft, krijgt een verordenende bevoegdheid. De groep verzekerden wordt practisch niet uitgebreid. De scheiding tussen verplicht en vrijwillig verzekerden is gebleven, al worden de eersten hier uitsluitend als werknemers aangeduid; welstandsgrens en premie verschillen voor beide groepen.

Dr oogleeve Fortuyn (Geneeskundige Gids, 13 December 1951), die den verzekerden enig eigen risico wil laten dragen in den vorm van een zeer geringe bijdrage per doktersbezoek of verstrekking, stelt vast, dat, al zegt de Memorie van Toelichting, dat de eigen verantwoordelijkheid van den staatsburger voorop dient te staan, men den ziekenfondsbürger daartoe bij dit ontwerp niet de kans geeft.

De mogelijkheid van de oprichting van districtsgezondheidsdiensten dient onder ogen te worden gezien. Zij zullen in menige streek uitstekend werk kunnen verrichten, door de coördinatie en vervollediging der maatschappelijke gezondheidszorg. Deze diensten moeten echter geen overheidsdiensten worden; de uitvoering dient in handen van particuliere organisaties te blijven. Op zijn hoogst kan de directeur, die een administratieve en coördinerende functie heeft, ambtenaar zijn. De zelfstandigheid aan de peripherie zij zo groot mogelijk. Aan de bevoorrechting van de consultatiebureau's voor tuberculose (o. a. blijkend uit het niet te handhaven besluit inzake de keuring van verplegend personeel in ziekenhuizen, in verband met de toelating van tuberculose als beroepsziekte) dient een einde te komen.

Het Rijks Instituut voor de Volksgezondheid dient naar de reeds lang bestaande plannen uitgebreid en gereorganiseerd te worden; het verricht een belangrijke functie in de zorg voor de volksgezondheid.

Er zal een Centrale Raad voor de Volksgezondheid in het leven moeten worden geroepen, hoofdzakelijk uit de kringen van particuliere organisaties, gemeentelijke diensten, de Koninklijke Maatschappij ter bevordering der geneeskunst, enz., met welke de Overheid op nader te regelen wijze ten nauwste zal samenwerken.

Besluit

Het zal ongetwijfeld nog wel wat voeten in de aarde hebben, alvorens de wetten, die in voorbereiding zijn, zullen zijn aangenomen. De samengesteldheid en veelzijdigheid van de materie, waarin talloze vraagstukken en moeilijkheden verscholen liggen, zullen ongetwijfeld veel vergen van het inzicht en de wijsheid van Regering en Volksvertegenwoordigers. Moge door veler samenwerking iets tot stand komen, waardoor de volksgezondheid ten hoogste wordt bevorderd, zonder dat de morele kracht der burgers wordt verzwakt.

ENIGE LITTERATUUR

- Rapport van de Commissie-Sikkel* voor vereenvoudiging en ineenvoeging van Medische Rijksdiensten. 's Gravenhage, 1925.
- Concept-plan Tuntler*, 1934.
- Rapport van de Commissie-Eykel* ter bestudeering van de organisatie der Gezondheidszorg ingesteld door de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst e. a. organisaties. Z. p. en j. (1939).²²
- Gezondheidsplan*, Chr. Mol. 1944.
- Rapport-Bijl* betreffende de ordening op het gebied van de volksgezondheid. Z. p. en j. (1944).
- Rapport van de Commissie-Banning* inzake reorganisatie van de volksgezondheidszorg. Z. p. en j. (1946).
- Rapport van de Commissie-Van Rhijn* (betreffende) Sociale Zekerheid. Deel III: De organisatie van geneeskundige voorzieningen en de rehabilitatie van gebrekkigen. 's Gravenhage, 1946.

- Grondslagen* voor een wettelijke regeling van de Gezondheidszorg. Rapport van de *Commissie-Speetjens*. Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, 1950.
- G. F. van Balen en G. A. Lindeboom. Staatsziekenzorg. Uitgave Batu, Zaltbommel, 1946.
- C. Banning, Voordracht klinisch congres. Verslag Volkskrant, 19 Juli 1951.
- H. van Barneveld. De voorgenomen uitbreiding der sociale verzekering, 3e druk. Den Haag, z. j.
- A. J. H. Bartels. Bijdrage tot de ordening van de Maatschappelijke Gezondheidszorg in Nederland. Dissertatie Tilburg. Alphen a/d Rijn, 1950.
- Louis Hopewell Bauer. Private enterprise of Government in Medicine. Springfield, 1948.
- C. Blanksma en L. J. van der Mandele. De toekomstige taak der ziekenfondsen. Kluwer, Deventer, 1946.
- A. C. Drogendijk. Plan omtrent de reorganisatie van het ziekenhuiswezen. Dordrecht, z. j.
- G. A. Lindeboom. Nationalisatie der geneeskunst. Orgaan Chr. Nat. en Geneesk. 1946, No 4.
- Idem*, Reorganisatie van de volksgezondheidszorg. Orgaan Chr. Nat. en Geneesk. 1947, No 2.
- Idem*, De Nieuwe Engelse Gezondheidswet. A.R. Staatkunde, October 1948, blzz. 299—311.
- A. Querido. Gezondheidszorg en Gemeentelijke Overheid. Alphen a/d Rijn, 1951.

In bladen als *Medisch Contact*, de *Ziekenfonds Gids*, het *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, kan men geregeld artikelen vinden, die voor het hier besprokene van belang zijn.

*

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG:

Wanneer in a.r.-kring houding en optreden van P.v.d.A. en/of N.V.V. als „staatssocialistisch” worden gekenmerkt, wat verstaat men dan onder „staatssocialisme”?

ANTWOORD:

In antwoord op uw brief gaf ik u reeds mondeling te kennen, dat wanneer in a.r. kring het optreden van P.v.d.A. en/of N.V.V. wordt gekarakteriseerd als „staatssocialistisch” men daarmee — afgezien van de historisch-wetenschappelijke betekenis welke wellicht aan het begrip „staatssocialisme” zou behoren te worden gehecht — in feite bedoelt te zeggen, dat het latere socialisme — in tegenstelling tot het orthodoxe marxisme, volgens hetwelk de socialistische maatschappij in en door den

groten omslag met noodwendigheid „vanzelf” komen moest — steeds meer en meer er naar is gaan streven een socialistische maatschappij te trachten te verwezenlijken met behulp van de machtsmiddelen van den bestaanden staat en zo een étatistisch karakter is gaan dragen.

U citeerde bij gelegenheid van dat gesprek een formulering van Dr COLIJN uit *Saevis* — vermoedelijk de passage op blz. 409 van den eersten druk (1934) zowel als van den tweeden (1940), — waar deze van den staatsocialist zegt, dat diens ideaal is: „een *nieuwe opbouw* van de „maatschappij” dóór den staat”, waarbij dus „de taak van de maatschappij al meer door den staat wordt overgenomen”.

Inderdaad ben ik van oordeel, dat dit citaat duidelijk aangeeft wat men ook heden ten dage in a.r. kring nog bedoelt, wanneer men de P.v.d.A. staatsocialistisch noemt.

Ik teken hierbij aan, dat de bewuste passage voorkomt in een hoofdstuk, dat Dr COLIJN wel voor zijn verantwoordelijkheid heeft genomen, maar dat in feite is ontworpen door den heer SMEENK¹⁾.

In verband daarmee wijs ik u op diens artikel in *Antirevolutionaire Staatkunde* XVII (1947), blz. 193 v.v., waar deze zowel ten aanzien van het oudere revisionisme als ten aanzien van het plan-socialisme van DE MAN als ten aanzien van de P.v.d.A. betoogt, dat het „al meer toenadering (vertoonde) tot het staatsocialisme van Lasalle” (blz. 196), dat het „belangrijke sectoren van het economisch leven gebracht (wilde) zien onder de macht van de „gemeenschap”, d. i. practisch in de macht van den staat” (blz. 198), dat „het gehele program van 1946 . . . sterk (gaat) in de lijn van het staatsocialisme” (blz. 206).

Weinig later liet Prof. OKMA een overeenkomstig geluid horen, toen hij in een schets over de P.v.d.A. in *Nederlandsche Gedachten* van 22 Maart 1948 schreef, dat de P.v.d.A. op de terreinen van het maatschappelijke (geestelijke, economische en sociale) leven propageert „een *diep-ingrijpende Staatsbemoeiing*. Daarin openbaart zich de hiervoor bedoelde zwakte in haar *staatsopvatting*. Zij kent *geen innerlijke begrenzing van de Staatstaak*. Dientengevolge zullen alle schone beginselen, als verwerping van dictatuur, van bureaucratie, e. d. ijdel blijken.”

Over deze studieschets aangevallen door Ds BUSKES antwoordde hij in *Nederlandsche Gedachten* van 14 October 1948 o.m. het volgende:

„Het gevaar van dit Staatsgeloof wordt aanmerkelijk vergroot door de enorme uitbreiding, welke de P.v.d.A. aan de Staatstaak geeft (Socialisatie, geleide economie, actieve cultuurpolitiek).

Ds B. doet een beroep op den term „rechtstaat” uit het Beginselprogram. Hij zou nog meer termen uit het Program hebben kunnen noemen: „verwerping van het staatsocialisme”, „maatschappelijke structuur met verscheidenheid van geledingen”, „geestelijke vrijheid”, „verdraagzaamheid”.

Maar wat geeft mij dat? Wat is de *inhoud* van deze begrippen, bezien in het kader van de socialistische doelstellingen? Hebben zij zelfstandige betekenis of betekenen zij slechts, wat er overschiet, nadat eerst de socialistische politiek is verwezenlijkt?

De P.v.d.A. kent geen *innerlijke* begrenzing van de staatstaak, geen

¹⁾ Vgl. ook Smeenk en Van Vliet, *Een held in volle wapenrusting; Ds A. S. Talma en zijn arbeid*, Rotterdam, 1916, blz. 183.

terughouding t. a. v. het sociale, economische en geestelijk leven van de maatschappij. De Staat zal dat leven „leiden”, „beschermen”, „bevoornden”. Ik vraag mij, na lezing van het Beginselprogram, af, of er nog wel een samenleving is, die de naam van maatschappij verdient.”

Over staats-socialistische tendenties is verder onlangs ampel gesproken in de Tweede Kamer bij de algemene beschouwingen over het wetsontwerp Toezicht credietwezen, m. n. door de heren SCHOUTEN, Prof. LIEFTINCK, HOFSTRA, OUD en ROMME. Wat Dr SCHOUTEN voor den huidige tijd onder „staats-socialisme” verstaat is intussen even later meer praegnant door hem geformuleerd bij de algemene beschouwingen over de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1952, bij welke gelegenheid hij o. m. zeide (*Handd.* blz. 390):

„Als de geschiedenis één ding heeft geleerd, is het wel dit, dat wij de Staat in zijn wezen en in zijn waarde hebben te erkennen en te aanvaarden, maar dat wij steeds moeten letten op de geest, waarin hij wordt geleid, steeds moeten oppassen voor het altijd dreigende gevaar, dat misbruik van de Staatsmacht zal worden gemaakt, of dat aan de Staatsmacht een uitbreiding wordt gegeven, welke om dat woord nu maar in praktische zin te gebruiken, gaat in de richting van Staats-socialisme, van Staatsoverwoekering van het gehele leven.”

En even verder (*Handd.* blz. 391):

„... de heer DONKER is een echte socialist. Hij verklaart dit zelf ook ronduit. Maar laat hij dan tevens wat uit die verklaring volgt hier duidelijk stellen. Dat betekent, dat het urgentie-program van de P.v.d.A. scherpe kritiek bevat, gericht als het ware op een van de belangrijkste kernen van het Regeringsbeleid, dat dit program een socialistische strekking heeft. Het tendeeft zeer sterk in de richting van Staatsoverwoekering, in de richting van Staats-socialisme. De heer DONKER vergeve mij het gebruik van het laatste woord in dit verband. Wij kunnen nu niet treden in een brede beschouwing over het begrip Staats-socialisme. Maar als ik de huidige socialisten van „Staats-socialisme” beschuldig, dan gebruik ik dat woord, omdat zij — en hiermede raak ik een van de grote problemen, waarvoor ook de socialisten staan —, wanneer zij in deze tijd over gemeenschapsbezit, over de ontwikkeling van de gemeenschap, over het stuwen van die ontwikkeling, enz. spreken, zij in de huidige situatie altijd weer terecht komen bij het instrument van de Staat; alle gemeenschapsorganen, welke volgens hem tot stand moeten worden gebracht, zijn in de diepste zin Staatsorganen, zijn in ieder geval organen, waarin de Staatsmacht domineert. In deze zin gebruik ik te hunnen opzichte nu het woord Staats-socialisme.”

(Op in verband met deze uitlatingen door Prof. ROMME gemaakte opmerkingen ging Dr SCHOUTEN nog in bij de replieken; blz. 441).

Van vóór 1940 dateren nog de volgende formuleringen.

In het vijfde deel der Christelijke Encyclopaedie (uitgave Kok te Kampen), verschenen in 1929, leest men van de hand van Mr J. J. HANGELBROEK i. v. Staats-socialisme o. a. het volgende:

„Richt het staats-socialisme zich eenerzijds sterk tegen de liberale economie, anderzijds is het wel te onderscheiden van het socialisme. Dit laatste is in wezen revolutionair en verwacht heil van den ondergang der

bestaande orde. Het staatssocialisme daarentegen sluit zich aan bij het bestaande en draagt aan het *bestaande* staatsgezag de regeling der maatschappelijke verhoudingen op. Waar echter de revolutionaire strekking van het socialisme verzwakt (zie de artikelen *Revisionisme* en *Socialisme*), komt de tegenwoordige sociaaldemocratie steeds meer in staatssocialistische banen."

Dit komt geheel overeen, zoals trouwens ook de rest van dit artikel, met de schets welke Prof. Dr P. A. DIEPENHORST van het Staatsocialisme had gegeven in het eerste deel van zijn *Voorlezingen over de economie* (1e dr. April 1910, 3e dr. Juni 1920), blz. 194 v.v. Deze tekent daarbij zelf aan, dat de daar gegeven tekening goeddeels is overgenomen uit zijn verhandeling van 1910 over *Het Staatsocialisme* in de serie *Christendom en maatschappij*. In de *Voorlezingen* is een noten-apparaat toegevoegd.

Van de brochure van 1910 zie u met name blz. 18 v.v. Daar wordt aangegeven, dat er verschil moge bestaan tussen het revisionisme en het staatssocialisme, zoals dat door ADOLFH WAGNER c.s. werd voorgestaan en door BISMARCK om politieke redenen gepropageerd, maar dat de ontwikkeling van het revisionisme toch duidelijke staatssocialistische trekken vertoont, hierin uitkomende, dat beiden geen principiële grens voor het ingrijpen der Overheid op economisch terrein erkennen. Verderop in dit geschrift wordt dan nog gehandeld over het in 1910 al zeer en vogue gekomen „gemeente-socialisme", dat er op uit was (en is) steeds meer maatschappelijke voorzieningen door de gemeente ter hand te doen nemen. U zie de satirische schets op blz. 30/1.

Concluderend: reeds sinds den tijd dat het socialisme geleidelijk het marxisme begon prijs te geven, is er in a.r. kring op gewezen, dat het daarmede hoe langer hoe meer op staatssocialistische paden kwam, ja tot staatssocialisme werd, dat steeds meer MARX werd ingeruild voor LASALLE.

G.

BOEKBESPREKING

Vijftig jaren Sociale Verzekering, uitgave van de Rijksverzekeringsbank.

1 Juni 1901 werd de Rijksverzekeringsbank opgericht en belast met de uitvoering van de Ongevallenwet. De benoeming vooral van het lagere personeel onder het ministerie-KUYPER gaf, zoals de ouderen onder ons zich nog wel zullen herinneren, aanleiding tot critiek. Men vond het in dien tijd eigenlijk niet behoorlijk, dat ook antirevolutionairen in aanmerking kwamen voor een functie aan zulk een Rijksinstelling.

De samenstelling van het personeel was niet eenzijdig. De critiek was onbillijk. Maar van meet af werd tegen het kabinet-KUYPER een scherpe oppositie gevoerd. Dat Dr KUYPER aan het liberale monopolie inzake benoemingen een einde maakte, heeft men hem nooit vergeven.

1 Juni 1951 was dus de Rijksverzekeringsbank in het goud. Het Be-stuur deed bij die gelegenheid een geschrift verschijnen, waarin de be-

tekenis van den arbeid van de Bank nog eens in een duidelijk licht werd gesteld.

De Staatssecretaris van Sociale Zaken, Mr Dr A. A. VAN RHIJN, schreef een „Voorwoord”, waarin hij o. m. de aandacht vestigde op het ernstige streven naar productiviteit en efficiency, dat in de geschiedenis der Bank telkens valt op te merken.

Na een *Ten geleide* van den voorzitter van het Bestuur der Bank, Mr G. JANSEN, komt de samensteller van het jubileumgeschrift, de heer L. C. VAN SOEREN aan het woord. De tussen den tekst opgenomen tekeningen en beeldgrafieken zijn van de hand van de heren A. F. VAN HALM en H. KUYSSSE.

Achtereenvolgens wordt gehandeld over de jeugdijaren van de Bank (1901 t/m 1912), over de ongevallenwetten, den groei van de Bank, de bemoeiingen met de Invaliditeits- en Ouderdomswetten, de verhouding tussen de Bank en de Raden van Arbeid, den Medischen Agentendienst, de Noodwet Ouderdomsvoorziening en de z.g. aanvullingswetten, de door de Bank beheerde fondsen, de rechtspraak inzake tegen Bankbeslissingen ingesteld beroep, de takken van sociale verzekering met welke uitvoering de Bank weinig of in het geheel geen bemoeienis heeft. In de „Nabetrachting” wordt een blik in de toekomst geworpen. Er kunnen wijzigingen komen, vooral in de *organisatie* van de sociale verzekeringen, maar het grote goed der verzekering zelve zal behouden blijven, ook al kan de wisselende conjunctuur aanpassing onvermijdelijk maken.

De sociale verzekering is een ingewikkelde materie. Maar de schrijver heeft zich niet laten verleiden tot het behandelen van allerlei details. Hij heeft zich tot de hoofdlijnen beperkt. Daarom laat zijn geschrift zich ook door niet-ingewijden gemakkelijk lezen.

Wij bevelen de lectuur gaarne aan.

De Rijksverzekeringsbank heeft in de laatste halve eeuw groot en goed werk verricht. De waardering is allengs algemeen. In het bijzonder geldt dat wel den medischen dienst en het streven naar revalidatie van door een ongeval getroffen en. Het is uitnemend, dat ongevallenrenten worden uitgekeerd. Maar het is van niet minder betekenis, dat alle pogingen in het werk worden gesteld, om *blijvende* invaliditeit te voorkomen.

Dit voortreffelijk pogen mag door welke reorganisatie ook niet worden geremd.

C. SMEENK

EEN ROOMS-KATHOLIEKE VISIE OP DE PROTESTANTS-
CHRISTELIJKE DENKBEEDEN INZAKE
BEDRIJFSORGANISATIE EN DE RECENTE DISCUSSIE
OVER DE GRENZEN DER OVERHEIDSTAAK

(Vervolg)

DOOR

PROF. DR H. DOOYEWEERD

Steenkamp's misvatting van de wijsbegeerte der wetsidee.

De misvatting van het beginsel der souvereiniteit in eigen kring, zoals dat in de wijsbegeerte der wetsidee wordt verstaan, hangt bij Dr STEENKAMP onmiddellijk samen met het feit, dat hij het als een abstract theoretische constructie van de samenleving heeft geïnterpreteerd, die slechts op *scheiding* en *juxtapositie* van wetskringen en sociale levenskringen uitloopt en daardoor telkens met „de werkelijkheid” in botsing moet komen. En toch is dit precies het tegendeel van wat deze wijsbegeerte werkelijk leert.

Ofschoon hij wel vermeldt, dat de wijsbegeerte der wetsidee religieus is gefundeerd, heeft hij zich nergens rekenschap gegeven van de eigenlijke betekenis van het Schriftuurlijk reformatorisch grondmotief in de interne ontwikkeling van het wijsgerig denken en met name in de *gehele visie op de werkelijkheid*. Voor een rooms-katholiek denker is dit inderdaad ook zeer moeilijk. Immers het scholastiek-religieuze grondmotief van natuur en genade, dat zijn eigen thomistische visie op de werkelijkheid beheerst, noopt hem tot de aanvaarding van de autonomie der natuurlijke rede op heel het gebied der „natuurlijke kennis”. Zelfs de schepping wordt door THOMAS als een „natuurlijke waarheid” gevat, die met behulp van de aristotelische metaphysica buiten alle openbaringslicht om zuiver redelijk zou kunnen worden ingezien en „bewezen”. Wat ligt voor den heer STEENKAMP dus meer voor de hand dan een wijsbegeerte, die het beginsel der souvereiniteit in eigen kring *in de scheppingsorde* geworteld ziet, aan de thomistische maatstaven der natuurlijke rede te toetsen? Dat dit een volkomen oncritische methode is om het reformatorisch denken te benaderen, is niet tot hem doorgedrongen. Evenmin, dat op deze wijze, ondanks alle goede intenties en sympathieke gevoelens van zijn kant, het eigenlijk „gesprek” tussen Rome en de Reformatie moet afstuiten op het gebrek aan zelfcritiek bij den thomist, die zich geen rekenschap geeft van zijn religieuze vooroordelen in zijn wijsgerige visie op de „natuur” en deze vooroordelen onder het dogmatisch masker van theoretische axiomas doet schuilen gaan. De eigenlijke sleutel tot het verstaan van de wijsbegeerte der wetsidee: de zgn. transcendentale critiek van het theoretisch denken, heeft

hij ongebruikt gelaten. En toch had hij reeds uit Dengerink's proefschrift, dat de grondtrekken dezer kritiek zeer goed weergeeft, moeten begrijpen, dat hij dit niet ongestraft kon doen.

Nu tekent hij van de sociale uitwerking der souvereiniteit in eigen kring in de wijsbegeerte der wetsidee, hoezeer ook tegen zijn bedoeling, vaak feitelijk een caricatuur-beeld, doordat hij juist het belangrijkste, zij het al ook het meestal minst bestudeerde en begrepen deel ervan⁸⁾, nl. de theorie der structuurvervlechtingen, volgens welke de souvereiniteit in eigen kring slechts in den onverbrekelijken samenhang en verstrengeling der betrokken sociale kringen tot verwerkelijking kan komen, met stilzwijgen voorbijgaat. En hij toont ook geen begrip voor den strijd, dien de wijsbegeerte der wetsidee heeft aangebonden tegen het historisme met zijn verflauwing en nivellering van den innerlijken aard en structuur der levenskringen, waardoor alle inzicht verloren ging in het principieel verschil tussen de ongedifferentieerde sociale mengvormen van een voorbijgegangene periode, en de sociale vervlechttingsvormen van de moderne gedifferentieerde samenleving, die juist op handhaving van den eigen innerlijken aard der gedifferentieerde levenskringen berekend zijn.

En toch — ik wees er reeds op — heeft de wijsbegeerte der wetsidee hem wel degelijk geboeid, uit hij telkens zijn onverholven waardering ervoor en heeft hij er zich meer door laten beïnvloeden dan uit zijn somtijds scherpe oordeelvellingen over haar vermeende sociale consequenties zou kunnen worden vermoed. Met name waar hij beproeft een grens te trekken tussen de interne en de externe bevoegdheden der bedrijfsorganen.

Andererzijds missen zijn positieve uiteenzettingen van het rooms-katholieke standpunt de nodige wetenschappelijke zelfkritiek en weet hij de wezenlijk thomistische visie, die hij tot uitgangspunt neemt, niet voldoende kritisch te onderscheiden van de romantische en historistische bijmengselen van humanistischen oorsprong, die sinds den Restauratietijd zowel de rooms-katholieke als de protestants-christelijke staats- en maatschappijbeschouwing hebben geïnfiltrerd en met de thomistische rechts- en staatsleer ten enenmale in strijd zijn. Want wel is waar verwerpt hij de uit „de romantische school van Müller, Haller (deze was overigens in het geheel geen romanticus! D.) en Görres” stammende idee der organische volks-

⁸⁾ Hierop wijst terecht ook mijn betreurde vriend Prof. Dr. Ph. A. K o h n s t a m m in zijn hierboven aangehaald opstel *Paedagogiek, personalisme en wijsbegeerte der wetsidee*, blz. 100/1: „Daarmede” zo schrijft hij „is dan echter tevens het misverstand blootgelegd, dat bij vele outsiders geldt ten opzichte van de „sovereiniteit der wetskringen”. Men ontmoet veelal de mening, dat daarmede beoogd wordt een hermetische afsluiting der wetskringen tegen elkaar. Zo heb ik bijv. van economische zijde dit bezwaar horen opperen tegen Dooyeweerd's artikel in de Anema-Diepenhorst-bundel. Ik heb echter in dat artikel die te scherpe scheiding niet kunnen vinden... Belangrijker is het, dat deze waterdichte scheiding in elk geval niet bedoeld kan zijn, omdat de leer van anticipatie en retrocipatie, een der fundamentele punten van de W. d. W., juist het tegendeel beoogt.” De schrijver wijst dan op de feitelijke onbekendheid van vele critici met de theorie der individualiteits-structuren en die der structuurvervlechtingen: „Ik doel op de leer der individualiteits-structuren, die met die omtrent de modale aspecten de tweede pijler is, waarop de W. d. W. rust, maar die, voorzover ik heb kunnen nagaan, buiten de kring der naaste geestverwanten veel geringer aandacht heeft getrokken dan de eerste... En in nog hoger mate geldt ditzelfde van het derde punt: de leer der enkaptische structuurvervlechtingen in Deel III van Boek III en van het enkaptisch structuurgeheel, die eerst ontwikkeld werd in Dooyeweerd's jongste verhandeling in *Philosophia Reformata*.”

vertegenwoordiging, die een „belangenparlement” met wetgevende bevoegdheid wilde bekleden (blz. 186), maar hij verdedigt niettemin geestdriftig de uit dezelfde gedachtensfeer stammende idee van een publiekrechtelijke verordeningsbevoegdheid *uit eigen hoofde* van bedrijfsorganen ter behartiging van de private belangen van hun bedrijfstak (blz. 164 j^o blz. 173/4).

Daardoor verwacht hij zich telkens in innerlijke tegenstrijdigheden, waarop ik nog terug zal komen, en wordt aan de wetenschappelijke waarde van zijn uiteenzettingen afbreuk gedaan. Ik vrees zeer, dat zijn voorstudie van de bij uitstek moeilijke stof, die hij te behandelen had, te zeer diepgang heeft gemist en dat zijn proefschrift in een te snel tempo is afgewerkt.

De twee principiële strijdpunten betreffende de p. b. o.

Dit alles wreekt zich in het bijzonder bij de kritische behandeling van de principiële strijdvragen, die zich bij de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de zgn. medezeggenschap voordoen.

Wat de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie betreft groeperen zich deze vragen om twee punten:

1. of de publiekrechtelijke organisatie althans in haar horizontale, naar bedrijfstakken gesplitste, geledingen slechts een verlengstuk is van de in het vrije bedrijfsleven spontaan opgekomen organisatievormen en of de publiekrechtelijke verordeningsbevoegdheid aan dit bedrijfsleven uit eigen hoofde toekomt, dan wel of de eerst bedoelde organisatievorm in wezen tot de zgn. functionele decentralisatie van de staatsorganen behoort en de publiekrechtelijke verordeningsbevoegdheid slechts op delegatie van overheidsgezag kan berusten;

2. of de bedrijfstak en het complex van takken, waarin het bedrijfsleven zich heeft gedifferentieerd, een natuurlijke gemeenschap vormt, dan wel of zij van nature een zgn. maatschapsverhouding van afzonderlijke ondernemingen vormen, waaruit zich slechts langs den weg van *organisatie* bijzondere gemeenschapsvormen kunnen ontwikkelen, die dan echter naar hun aard op vrijwillige aaneensluiting berusten en zodra zij de bevoegdheid krijgen een geheel bedrijfstak bindende regelen op te leggen, principiël van karakter veranderen.

In de protestants-christelijke kringen, die van het beginsel der soevereiniteit in eigen kring uitgaan, spitst zich dan het eerste strijdpunt toe op de vraag, of in een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, waarin aan de bedrijfsorganen publiekrechtelijke verordeningsbevoegdheid is toegekend, deze laatste al of niet als uitdrukking van de soevereiniteit in eigen kring in het bedrijfsleven kan worden beschouwd.

Bij de discussie over deze vragen tijdens en na de bezettingsjaren ging het inderdaad om een uiterst belangrijke zaak, die in haar importantie verre boven de grenzen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie uitging. Vóór het optreden van de wijsbegeerte der wetsidee was de leer der soevereiniteit in eigen kring, zoals KUYPER die in een grote intuïtieve visie had gegrepen, geleidelijk verzand en onvruchtbaar geworden tengevolge van haar omstrengeling door vreemde en in wezen on-reformatorische en on-Schriftuurlijke gedachtenmotieven, die enerzijds uit een eeuwenlange scholastieke traditie, anderzijds uit de grote invasie van de universalis-

tische en historistische denkbeelden van den Restauratietijd stamden. Reeds vroeger wees ik op de oncritische verbinding van het beginsel der souvereiniteit in eigen kring met het thomistisch subsidiariteitsprincipe.

Thans heb ik meer in het bijzonder te wijzen op den invloed van de zgn. historische school en van de gemeenschapsideologie, die zich in de romantische gedachtenfeer van den Restauratietijd in de humanistische wijsbegeerte ging ontwikkelen en waarbij zowel de rooms-katholieke als de protestants-christelijke denkers steun gingen zoeken in hun strijd tegen de individualistische natuurrechtelijke denkbeelden der Franse Revolutie.

In verschillende geschriften, die Dr STEENKAMP toch moet geraadpleegd hebben, omdat hij ze voortdurend citeert, heb ik den geestelijken achtergrond van dit gehele gedachtencomplex blootgelegd. De ideologie van de „christelijk-germaanse” gemeenschapsgedachte tegenover het „heidens individualisme” van de klassiek Romeinse rechts- en staatsopvatting, die door de moderne wetenschap reeds lang is ontmaskerd en uiteengerafeld, vormde een onmisbare schakel in deze gedachtenketen, die straks door het nationaal-socialisme voor zijn eigen duistere doeleinden zou worden gebruikt.

In zijn critische beschouwingen, waarin de leidende beginselen en hun uitwerking getoetst worden, gaat de heer STEENKAMP nergens op dezen principiële achtergrond van de in den protestants-christelijken kring gevoerde discussie over de betekenis der souvereiniteit in eigen kring in. De schrijver blijkt geheel aan de zijde te staan van de protestants-christelijke voor mannen, die aan de bedrijfsorganen, als de werkelijke vertegenwoordigers der bijzondere belangen van een bedrijfstak, publiekrechtelijke bevoegdheid *uit eigen hoofde* en niet krachtens delegatie door de *Overheid* toekennen. Het zou *oorspronkelijk intern bedrijfsrecht* zijn dat in den publiekrechtelijken vorm van den gehelen bedrijfstak bindende verordeningen tot stand moet komen.

De opvatting van de publiekrechtelijke verordnungsbevoegdheid als eigen recht van de bedrijfsorganen is in strijd met de thomistische rechtsleer.

Klopt dat met de thomistische rechts- en staatsleer? Allermint. Immers volgens THOMAS kan een wet alleen gegeven worden door een „volmaakte gemeenschap” (staat en kerk). Zijn volledige definitie (samen te vatten uit Summa Theologiae I, II qu. XC artt. 3 en 4) luidt aldus dat een positieve menselijke wet is „iedere verplichtende en duurzame norm voor het handelen (die het beginsel van „ieder het zijne” tot uitdrukking brengt en) die in een volmaakte gemeenschap door het wettig gezag daarvan, ten dienste van het algemeen welzijn is afgekondigd en met de bevoegdheid tot dwang verbonden is”. In de lagere gemeenschappen als de huisgemeenschap kunnen volgens hem wel zekere voorschriften of statuta gegeven worden, maar zonder de verplichtende kracht van wet⁹⁾.

⁹⁾ Hieraan doet niets af, dat Thomas — in het kader van zijn tijd — bijzondere wetten erkent voor de ridders, de kooplieden enz. (Summa Theologiae I, II, qu. XCI art. 6: *alia est lex militum et alia est lex mercatorum*). Dit heeft niets te maken met de erkenning van een oorspronkelijke wetgevende macht van de bijzondere beroepsorganisaties, hetgeen uit de definitie van de positieve wet bij Thomas onomstotelijk blijkt. Zo ook Summa Theologiae I, II qu. XCV art. 4 seq.

Hoe is deze thomistische opvatting te rijmen met een oorspronkelijke *interne* bevoegdheid van bedrijfsorganen tot het uitvaardigen van publiekrechtelijk bindende verordeningen, die slechts het belang van een bedrijfstak dienen? De schrijver is hier niet bij THOMAS maar bij de zgn. „organische” staats- en maatschappijleer van den Restauratietijd in de leer geweest, die zich met de germanistische richting der historische school verbond en de romantische ideologie van den christelijken gemeenschapsgeest van het „germaanse volksrecht” ten tonele voerde. In deze gedachtensfeer leefde het ideaal van de publiekrechtelijk georganiseerde „beroepsstanden”, dat reeds door STAHL in zijn bekend geschrift *Der Protestantismus als politisches Prinzip* als een karakteristiek programpunt van de op het legitimitetsprincipe gegronde staatkundige partijen werd genoemd en dat ook GROEN VAN PRINSTERER voor ogen stond toen hij in zijn *Grondwetsherziening en Eensgezindheid* (1849) zijn denkbeeld van autonome bedrijfscorporaties als organische geleidingen van den staat ontwikkelde. Men vindt haar eveneens in HEGEL’s maatschappijleer en eigenlijk in het gehele gedachtencomplex van den Restauratietijd. KUYPER nam haar weer op in zijn bekende *Standaard*-artikelen van 1910 over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. In de jaren twintig onzer eeuw is in r.k. kring hier te lande met name AALBERSE erdoor geïnspireerd en in de encycliek *Quadragesimo Anno* krijgt ze een voor de gehele moderne r.k. ordeningsgedachte richtinggevend erkenning. De „christelijk-germaanse” wending dezer leer, die zich op zichzelf ook zeer goed in een fascistischen of nationaal-socialistischen zin liet uitwerken, werd dan hierin gezien, dat men de publiekrechtelijke bevoegdheden der bedrijfscorporaties als autonome bevoegdheden „uit eigen hoofde” beschouwde, gegrond op de „historische rechten”, die reeds de middeleeuwse gilden bezaten. Deze conceptie paste in het gedachtenkader van een „historische opbouw van de staat van anderen op”. De autonome bedrijfscorporaties waren immers ouder dan de moderne staat, evenzeer als de waterschappen, de buurschappen en de provinciën.

De rooms-katholieke maatschappijleer had bovendien haar subsidiariteitsprincipe en haar natuurrecht om de totalitaire consequenties van de idee van den staat als „gegiederte Gemeinschaft”, die ook het georganiseerde bedrijfsleven als organische geleiding omvat, te ontgaan.

De ideologie van het christelijk-germaanse staatsrecht en de historische feiten.

Nu was echter de hierboven bedoelde „christelijk-germaanse” wending van deze staatsidee inderdaad een „romantische ideologie”. Dat aan de middeleeuwse gilden vaak overheidsgezag en daarmede publiekrechtelijke verordnungsbevoegdheid uit eigen hoofde, d. i. als een eigen zgn. „heerlijk recht”, toekwam, had met christelijke opvattingen over de samenleving werkelijk niets van doen. Het was slechts symptoom van een primitieve ongedifferentieerde structuur der middeleeuwse samenleving, waarin voor een werkelijken *staat* geen plaats was. Het „gilde” was een modelvorm voor alle genootschappelijk georganiseerde sociale verbandsvormen der middeleeuwse samenleving: de middeleeuwse stad, de buurschappen en markgenootschappen ten plattelande, en binnen de steden de ambachts- en koopmansgenootschappen. Het was als modelvorm (de zgn. „broeder-

schap") een kunstmatige herleving van de primitieve sibben of geslachtsverbanden, die alle functies vervulden, waarvoor zich op meer ontwikkeld cultuurpeil gedifferentieerde levensverbanden als staat, bedrijf, school, sociëteit enz. vormen.

De gemeenschapsgeest, die deze gilden beheerste, was ongetwijfeld sterk, maar tegelijk in hoge mate totalitair en exclusief-particularistisch. Ze waren zo weinig van christelijken oorsprong, dat gedurende de gehele Frankische periode kerk en koningschap de handen ineen sloegen om de vorming dezer genootschappen, waarin de heidense tradities voortleefden, tegen te gaan. Eerst na het uiteenvallen van den karolingischen staat kan de gildenbeweging zich doorzetten en wordt zij van haar heidense karaktertrekken gezuiverd.

Maar als wij de geschiedenis der koopmans- en ambachtsgilden nagaan, dan zien wij, hoe juist waar zij het bezit van overheidsgezag „uit eigen hoofde" verwerven, door privileges gewaarborgd en door eigen militaire machtsvorming gefundeerd, een bron van politieke onrust en onderdrukking van de vrijheid van anderen geschapen wordt. Zelfs GIERKE, de grote germanist uit de historische school, wiens standaardwerk over het *Deutsche Genossenschaftsrecht*, ondanks al zijn grootse kwaliteiten, zoveel heeft bijgedragen tot vorming van de ideologie inzake den christelijken gemeenschapsgeest van het germaanse recht, moet erkennen, dat juist het misbruik van de publiekrechtelijke gezagsbevoegdheden ten bate van private belangen de ambachtsgilden innerlijk te gronde heeft gericht.

Wat men tenslotte met het „christelijk-germaanse" staatsrecht pleegt te noemen was niets anders dan een politiek ideaal van de germanistische juristen der historische school, dat in het verleden der germaanse volkeren van het continent nergens is terug te vinden, om de eenvoudige reden, dat in de perioden, waarin men de grondtrekken van zulk een staatsrecht meent te ontdekken, er nog in het geheel geen wezenlijk staatsleven bestond. Het is hier niet de plaats op dit alles nader in te gaan. Dat heb ik o. a. uitvoerig gedaan in verschillende geschriften, die de heer STEENKAMP zelf telkens in zijn dissertatie aanhaalt.

In het tegenwoordig verband komt het er mij slechts op aan vast te stellen, dat het gehele gedachtencomplex, dat zich om de idee van een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie naar de „christelijk-germaanse rechtsbeginselen" heeft geweven, nòch in de thomistische rechts- en staatsleer, nòch in de reformatorische leer der souvereiniteit in eigen kring past, omdat het met de *grondslagen* van beide in strijd komt.

Wanneer dus de heer STEENKAMP op blz. 146 van zijn proefschrift de ideologie van het „christelijk-germaanse staatsrecht" critiekloos bijvalt en de opmerking maakt: „Dat Kuyper echter deze christelijk-germaanse opvattingen wist te koppelen aan een schriftuurlijk gefundeerde verdeling van de aardse macht is een zijner meest originele vondsten", dan geeft hij daarmede opnieuw blijk, dat hij van den wezenlijken zin van het beginsel der souvereiniteit in eigen kring toch eigenlijk weinig heeft begrepen. Ware dit wel het geval geweest, dan had hij juist hier zijn immanente critiek op KUYPER's gedachtengang moeten richten.

En even oncritisch is de wijze, waarop hij op blz. 164 van zijn proefschrift deze „christelijk-germaanse opvattingen" in zijn thomistische theorie

overneemt en verdedigt. „De bevoegdheden, die de bedrijfsorganen zullen bezitten”, zo schrijft hij hier, „zijn bevoegdheden welke aan deze toekomen en die door de staatsoverheid als het ware slechts als zaakwaarnemer uitgeoefend zijn bij ontstentenis van maatschappelijke organen. Er is dus hier geen sprake van delegatie of verlening van overheidsbevoegdheden, de bedrijfsorganen halen van de Staat terug, wat hun zelf toekomt als iets eigens.”

In de encycliek *Quadragesimo Anno* zal men deze on-thomistische opvatting van de competentie der „publiekrechtelijke beroepsstanden” niet terugvinden.

Het is natuurlijk wel duidelijk, dat Dr STEENKAMP bij zijn uiteenzetting van de tijdens en na de bezettingsjaren in reformatorischen kring gevoerde gedachtenwisseling over de principiële grondslagen van de door het C.N.V. gepubliceerde *Richtlijnen* zich aan de zijde van haar ontwerpers zou scharen. Dit is meer begrijpelijk, omdat in deze *Richtlijnen* het beginsel der souvereiniteit in eigen kring feitelijk was geïnterpreteerd als een „autonomie uit eigen rechte” van organische geledingen van het volksgeheel en *het hier uitdrukkelijk aan het subsidiariteitsprincipe was gekoppeld!* In deze dubbele deformatie kon het voor den schrijver eigenlijk niets meer inhouden wat van rooms-katholiek standpunt onaanvaardbaar is en daarom kan ik zijn sympathie voor deze *Richtlijnen* zeer goed verstaan.

Maar uit wetenschappelijk oogpunt bezien moet hem er een verwijt van worden gemaakt, dat hij zich bij de critische analyse van de door mij tegen deze *Richtlijnen* ingebrachte principiële bezwaren niet op het wetenschappelijk standpunt der *immanente* critiek heeft geplaatst, maar ze van zijn rooms-katholiek standpunt uit beoordeelt. De ontwerpers van de *Richtlijnen* hadden immers uitdrukkelijk gesteld, dat zij het beginsel der souvereiniteit in eigen kring tot uitgangspunt hadden genomen. Ik had daartegenover gesteld, dat dit niet het geval was.

Nu had de heer STEENKAMP dus kritisch moeten onderzoeken aan welke zijde hier het gelijk was, zonder zijn voor-ingenomenheid tegen het in het geding zijnde beginsel zelve daarbij als maatstaf te nemen. Dus precies zo als ik zo even zijn opvatting van „het eigen recht” der publiekrechtelijke bedrijfsorganen toetste aan de thomistische rechts- en staatsleer. In plaats van dit te doen tracht hij te betogen, dat ik mij te weer zou stellen „tegen de feitelijkheden, waarvan de aanvaarding de beginselen en de grondslagen van het normatief gestelde maatschappijbeeld aantast” (blz. 165).

Dit is werkelijk een sterk stuk, daar het gehele nu volgend betoog staat en valt met de petitio principii, waarvan het uitgaat, nl. dat de publiekrechtelijke bevoegdheden der bedrijfsorganen niet op delegatie maar op *eigen recht* dezer laatste berusten! Doet de schrijver hier niet precies datgene, wat hij, gelijk zal blijken *ten onrechte*, aan mij verwijt, nl. het zich te weer stellen tegen feitelijkheden, waarvan de aanvaarding het door hem normatief gestelde maatschappijbeeld aantast? Of heeft hij ook maar één steekhoudend argument aangevoerd om zijn dogmatisch vooropgezette stelling aannemelijk te maken? Inderdaad is het, zoals we zagen, een feit, dat in de feodale periode ongedifferentieerde corporaties publiekrechtelijke bevoegdheden als eigen recht uitoefenden. Zoals het ook een feit is, dat zulke bevoegdheden konden worden verkocht en gekocht! Vloeit daaruit

voort, dat men zulke historisch sinds lang overwonnen toestanden als norm mag stellen bij de interpretatie van een moderne publiekrechtelijke organisatie van het bedrijfsleven?

Wijzen de feiten in de richting van een vervaging van de grenzen tussen publiek- en privaatrecht?

En wat zijn dan wel de „feitelijkheden”, waarmee mijn tegen de *Richtlijnen* ontwikkelde bezwaren in botsing zouden komen? De schrijver voert het volgende aan: „De machtsvorming van de arbeidersorganisaties, die de samenbundeling van de ondernemers had bevorderd; de economische onzekerheid en de crises, die de kartellering en de ondernemersovereenkomsten een ongekende uitbreiding hadden gegeven; de samenwerking van de grote bonden in de collectieve arbeidsovereenkomsten; de verbindendverklaring door de Overheid, die in de dertiger jaren was voortgeschreden; deze groeps- en machtsvorming in het maatschappelijk leven, al of niet met het wettelijk keur der Overheid, hebben een totaal gewijzigde situatie in het leven geroepen.”

Dit zijn inderdaad uittentroure geconstateerde en overbekende *feitelijkheden*, aan welker kritische analyse en interpretatie juist mijn gehele theorie van de souvereiniteit in eigen kring in haar *juridische* uitwerking gewijd was. En toch waagt de schrijver de uitspraak, dat mijn maatschappelijke visie zou zijn blijven staan bij het door de Franse Revolutie geschapen individualistisch maatschappijbeeld en dat ik altijd weer voorbij zou gaan aan het in den loop der jaren gegroeide in de maatschappelijke verhoudingen!

Bij de met zekere nonchalance aan de constatering der hier opgesomde feitelijkheden door den schrijver vastgeknoopte *juridische interpretatie* komt de aap uit den mouw: „Hier vond telkenmale een vervaging van de scheidslijnen tussen publiek- en privaatrecht plaats”, zo concludeert hij.

Ja, dat is nu juist de kwestie, waarom alles draait! Heeft de heer STEENKAMP de feiten wel behoorlijk kritisch geanalyseerd, had hij zelfs wel voldoende feiten-materiaal voor ogen bij het trekken van zijn slotsom? Is het hem wellicht ontgaan, dat zowel in de wet op de publiekrechtelijke verbindendverklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten als in de zgn. kartelwet van 1935 de publiekrechtelijke verbindend- resp. onverbindendverklaring, die ook op een *deel* van de desbetreffende contracten betrekking kan hebben, uitdrukkelijk gebonden werd aan het criterium van het *algemeen belang* en dat bv. de ondernemersbonden in de baksteenindustrie tevergeefs verbindendverklaring van hun prijzenovereenkomst vroegen, omdat de Overheid in deze private overeenkomsten juist die elementen miste, die voor het verlenen van een publiekrechtelijke binding noodzakelijk werden geacht? Wijst dit op een vervaging van de grenzen tussen publiek- en privaatrecht?

De schrijver meent, dat ik van een *scheiding* van publiek- en privaatrecht zou uitgaan en dat ik geen andere rechtssferen dan deze beide zou kennen. En meer dan eens brengt hij GIERKE'S „Genossenschaftstheorie” in het veld, die de ogen heeft geopend voor een tussensfeer tussen het burgerlijk privaatrecht en het publiekrecht, die hij het „Sozialrecht” noemde.

Nu heb ik nimmer een scheiding van publiek- en privaatrecht geleerd,

maar integendeel deze simplistische voorstelling, die uit de door mij eveneens verworpen liberale leer inzake de scheiding van staat en „burgerlijke maatschappij” stamt, steeds bestreden.

En de gehele juridische uitwerking van de theorie der souvereiniteit in eigen kring was juist gericht tegen de traditionele voorstelling der dogmatische rechtswetenschap, dat er geen ander recht zou bestaan dan wat in de beide statelijke kaders van publiekrecht en burgerlijk privaatrecht is onder te brengen! Juist de leer der souvereiniteit in eigen kring moet immers tot de consequentie voeren, dat het interne bedrijfsrecht een geheel eigen karakter draagt. En het is al evenmin waar, dat ik geen oog zou hebben voor de ontwikkeling van intern gemeenschapsrecht in het bedrijfsleven.

Het principieel verschil tussen de primitieve ongedifferentieerde mengvormen en de moderne vervechttingsvormen in het rechtsleven. Het criterium van progressie en reactie.

Mijn werkelijke gedachtengang is deze, dat in de moderne ontwikkeling der Westerse samenleving een toenemende verstrengeling en vervlechting van de typische rechtssferen der verschillende levenskringen valt waar te nemen, dat mitsdien ook in het bedrijfsrecht een toenemende verweving van publiekrechtelijke, burgerlijk privaatrechtelijke en intern bedrijfsrechtelijke regelingen plaats vindt, maar dat juist in dit stelsel van uiterst gecompliceerde structuurvervlechtingen zich de innerlijke eigen aard en souvereiniteit in eigen kring der daarin gebonden rechtssferen handhaaft.

Zie hier juist het principiële verschil tussen het moderne uiterst gedifferentieerde rechtsleven en het primitieve ongedifferentieerde germaanse volksrecht, waarin alle recht van enerlei aard was, en de oorspronkelijke competentiesferen zich niet naar den innerlijken aard der levenskringen lieten afgrenzen, omdat deze laatste zelve in hun ongedifferentieerd karakter in den grond der zaak van enerlei aard waren.

De historische school heeft door haar historistische denkwijze het principiële verschil tussen het primitieve volksrecht en het gedifferentieerde burgerlijk privaatrecht theoretisch genivelleerd. En het is een verdere doorwerking van deze historistische denkwijze, wanneer men in den modernen tijd er op uit is de innerlijke geaardheidsverschillen tussen publiek- en privaatrecht te vervagen en zelfs principieel te loochenen met een beroep op het middeleeuws germaanse recht, zoals door KRABBE en VAN IDSENGA geschiedde! Hetgeen weer hand in hand gaat met een nivellering van de innerlijke geaardheidsverschillen tussen de sociale levenskringen zelve. En met een teloor gaan van iederen objectieven maatstaf om reactionnaire tendenties in de historie van wezenlijk progressieve te onderscheiden. Want het is in den vollen zin des woords een reactionnaire gedachtensfeer, waaruit de opvatting ontsproten is van de publiekrechtelijke bevoegdheid der bedrijfsorganen als een oorspronkelijke, onafgeleide competentie dezer laatste, die ze eenvoudig van den staat als tijdelijken zaakwaarnemer terugnemen. Gelijk het van een reactionnairen terugval in de voorstellingen van een voorbijgegane periode getuigt, wanneer men de toenemende structuurvervlechtingen tussen publiek- en privaatrecht als de groei van *ongedifferentieerde mengvormen* gaat interpreteren.

Herhaaldelijk geeft de schrijver van de eigenlijke geschilpunten tussen de ontwerpers der *Richtlijnen* en mij een onjuist beeld. Zo beweert hij, dat mijn opvatting, volgens welke de staat het monopolie van het overheidsgezag heeft, tot consequentie zou moeten hebben, dat de noodzakelijke publiekrechtelijke ordening van het bedrijfsleven alleen aan de centrale Overheid wordt voorbehouden (blz. 166/7). Maar dit is geheel in strijd met mijn werkelijke mening. Ik heb slechts betwist dat de publiekrechtelijke organisatie een uitdrukking zou zijn van de souvereiniteit in eigen kring van het bedrijf en dat aan de bedrijfsorganen gedelegeerde overheidsbevoegdheden aan private belangen van een bepaalden bedrijfstak zouden mogen worden dienstbaar gemaakt. De vraag of de noodzakelijke publiekrechtelijke ordening van het bedrijfsleven in gecentraliseerden of gedecentraliseerden vorm via autonome publiekrechtelijke bedrijfsorganen zou moeten geschieden heb ik reeds in mijn nota aan het C.N.V. (blz. 6) uitdrukkelijk als een *politieke* vraag gequalificeerd, die uitsluitend uit het oogpunt van het *algemeen belang* zou moeten worden beantwoord. De staatsrechtelijke positie van autonome bedrijfsorganen met publiekrechtelijke bevoegdheid kan in wezen niet verschillen van die van gemeenten, provincies en waterschappen, d. w. z. dat de grenzen hunner autonomie afhankelijk zijn van het algemeen belang van het staatsgeheel. Met souvereiniteit in eigen kring heeft dit niets van doen.

Daarom heb ik ook met klem gewaarschuwd tegen het streven het wezenlijk interne bedrijfsrecht *op te lossen* in publiekrechtelijke verordeningen van de in te stellen bedrijfsorganen. Zulk een absorbering zou niet een blote *vorm-verandering*, maar een wezenlijke *opheffing* van het eerste betekenen.

Intern bedrijfsrecht en arbeidsrecht geen scheiding, maar onderlinge vervlochtenheid.

Onder intern bedrijfsrecht, dat tot de oorspronkelijke competentie van de uit het bedrijfsleven zelve opgekomen organen behoort, en dus binnen de souvereiniteit in eigen kring van het bedrijf valt, verstond ik uitsluitend het door de *economische ondernemingsfunctie gequalificeerde* recht, dat dus door de specifieke *interne* bestemmingsfunctie van het bedrijf zelve innerlijk is bepaald en begrensd.

Dat ik in de door mij in het weekblad *Nieuw Nederland* gepubliceerde artikelenreeks over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie daaronder niet het eigenlijke *arbeidsrecht* in den vorm der collectieve arbeidsovereenkomsten begreep, had inderdaad goede gronden.

Natuurlijk is het juist, dat de arbeidsvoorwaarden evengoed een economisch aspect hebben als bv. de kartellering van de prijzen en de productiebeperking.

Maar wanneer men ernst wil maken met de „rechtspositie van den arbeid”, dan dient te worden erkend, dat het in collectief overleg tussen werkgevers en werknemers gevormde arbeidsrecht als zodanig niet dienstbaar mag worden gemaakt aan het typisch economisch ondernemingsgezichtspunt, omdat dit zou impliceren, dat men op den arbeider het typisch ondernemersrisico zou leggen, terwijl zijn arbeidersrisico toch reeds zo groot is.

Dit betekent nu echter weer niet, zoals de heer STEENKAMP meent, een

scheiding van arbeidsrecht en intern bedrijfsrecht, of, gelijk men het onhelder genoeg gewoonlijk formuleert, een scheiding van sociale en economische aangelegenheden. Want het in het bedrijfsleven zelve gevormde arbeidsrecht, dat zich als een bijzonder recht van sociaal juridische kwalificatie met vele bindingen van ten dele privaats burgerrechtelijken, ten dele publiekrechtelijken aard, eerst sinds de ontwikkeling van de collectieve arbeidsovereenkomst als een eigen rechtssfeer kon geldend maken, is niettemin zeer nauw vervlochten gebleven met het intern bedrijfsrecht, gelijk ook het omgekeerde het geval is. Lonen, werkgelegenheid enz. blijven toch in hoge mate samenhangen met de prijzen der producten, den omvang der productie enz. in den betrokken bedrijfstak en ook in den samenhang der bedrijfstakken.

Medezeggenschap der arbeidersorganisaties in de ondernemersovereenkomsten is eis der toekomst.

Daarom is het te betreuren, dat de ondernemersovereenkomsten formeel geheel buiten overleg met de werknemersorganisaties worden gesloten. *De laatste dienen hier medezeggenschap te hebben*, niet om in den stoel der ondernemers te gaan zitten, maar omdat *de constante georganiseerde factor arbeid nu eenmaal zelfstandig, en niet gesubordineerd, deelgenoot is in de interne gezamenlijke belangen van den bedrijfstak*. Deze medezeggenschap dient wel te worden onderscheiden van de zgn. beslissende medezeggenschap in de commerciële leiding ener individuele onderneming, gelijk ik van meetaf heb betoogd. Mijn principiële afwijzing van deze laatste impliceerde allermintst verwerping van de eerste. De eigenlijke *rechtsgrond* voor dit verschil hangt nu juist onverbrekkelijk samen met het *maatschapskarakter* van den bedrijfstak. Daarop kom ik hieronder vanzelve terug.

Kort samengevat komt mijn opvatting dus hierop neer, dat ik *niet eenzijdig de ondernemers, maar werkgevers- en werknemersorganisaties gezamenlijk zie als de eigenlijke dragers van de souvereiniteit in eigen kring van het horizontale bedrijfsleven in zijn verschillende vertakkingen*. In mijn nota over de *Richtlijnen* van het C.N.V. had ik dit duidelijk uitgesproken, zodat de ontstane misverstanden ter zake niet aan mij zijn te wijten.

Er is dan ook geen sprake van, dat ik mij zou neerleggen bij de bestaande „klassetegenstellingen” tussen ondernemer en arbeider en deze als *blijvend* zou zien, gelijk de heer STEENKAMP meent. Integendeel. Toen ik in mijn nota aan het C.N.V. er den nadruk op legde, dat niet de bij de wet in te stellen publiekrechtelijke organen, maar de uit het bedrijfsleven zelve opgekomen werkgevers- en arbeidersorganisaties gezamenlijk de dragers zijn van de souvereiniteit in eigen kring in de horizontale betrekkingen van het bedrijfsleven, lag daarin een program voor een principiële *hervorming* van de op dit punt bestaande feitelijke verhoudingen besloten, die door een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie — hoe noodzakelijk ik deze in de bestaande situatie ook acht — niet kan worden bereikt, juist omdat het eigenlijk *interne* bedrijfsrecht in zijn hierboven omschreven zin buiten haar competentiesfeer zal blijven. En bovendien *onderstelt* de instelling van wezenlijk *autonome* bedrijfschappen de ontwikkeling van een op den grondslag der vrijwilligheid georganiseerd overleg tussen werkgevers- en werknemersbonden in de betrokken bedrijfstakken. Waar dit laatste nog

niet of niet noemenswaard aanwezig is, kan ook van een instelling van publiekrechtelijke organen in den zin van de wet van 27 Januari 1950 S. no K 22 nog geen sprake zijn.

Zolang nu in de interne *onderlaag* van het bedrijfsleven de werknemersorganisaties van alle overleg bij het afsluiten der ondernemersovereenkomsten zijn uitgesloten, blijft een toestand bestendig, die aan een verzevenlijking van de gedachte, dat de werknemersorganisaties zelfstandige mede-verantwoordelijkheid dragen voor het interne bedrijfsrecht in een bedrijfstak, in den weg staat.

Practisch bezien zullen de vervlechtingen tussen het bij c.a.o. gevormde arbeidsrecht en het economisch gequalificeerde interne bedrijfsrecht slechts in den juridischen ontstaansvorm der collectieve arbeidsovereenkomst tot voldoende erkenning kunnen komen, omdat immers de arbeidersorganisaties bij de ondernemersovereenkomsten formeel in het geheel geen partij zijn.

De diepere beweegredenen voor mijn waarschuwing tegen een vervanging van de c.a.o. door publiekrechtelijke bedrijfsverordeningen.

Dit is voor mij een reden te meer om te waarschuwen tegen het streven de collectieve arbeidsovereenkomsten eenvoudig te *vervangen* door publiekrechtelijke verordeningen, waarin de arbeidsvoorwaarden voor een geheel bedrijfstak worden vastgelegd. *Want op deze wijze zou men iedere mogelijkheid tot een verdere ontwikkeling van het instituut der c.a.o., waardoor de factor arbeid bij de vorming van het interne bedrijfsrecht in de ondernemersovereenkomsten invloed zou kunnen gaan oefenen, afsnijden.*

Want waarom zouden de vakorganisaties der werknemers in een c.a.o. niet kunnen bedingen, dat zij door de werkgeversbonden, die bij de c.a.o. partij zijn, zullen worden geraadpleegd vóór het afsluiten van ondernemersovereenkomsten en dat deze overeenkomsten aan de voorwaarde van instemming van de zijde der arbeidersorganisaties zullen zijn gebonden? *Juridisch* is dit zeer goed mogelijk, ook al zou de bindendverklaring van zulk een clause voor een geheel bedrijfstak in het bestaande stelsel niet mogelijk zijn. Maar het gaat hier ook allereerst om de intern-bedrijfsrechtelijke en burgerrechtelijke geldigheid van zulke clauses. Wat de burgerrechtelijke geldigheid betreft, laat art. 1 j^o artt. 8 vlg. van de wet van 24 December 1927 S. no 415 geen twijfel, dat zij niet beperkt is tot bepalingen betreffende de arbeidsvoorwaarden¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Art. 1, eerste lid luidt als volgt: „Onder collectieve arbeidsovereenkomst wordt verstaan de overeenkomst, aangeaan door een of meer werkgevers of eene of meer rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen van werkgevers, en eene of meer rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen van arbeiders, waarbij *voornamelijk* of uitsluitend worden geregeld arbeidsvoorwaarden, bij arbeidsovereenkomsten in acht te nemen.” (Ik cursiveer).

Wat de burgerrechtelijke verbindendheid betreft maakt de wet in de artt. 8 en volgende nergens onderscheid tussen bepalingen betreffende arbeidsvoorwaarden en die betreffende andere aangelegenheden.

De publiekrechtelijke verbindendverklaring van de door ons bedoelde clauses wordt belet door art. 2, 5e lid sub d van de wet van 25 Mei 1937 S. no 801, dat van de verbindendverklaring uitsluit bepalingen die ten doel hebben de arbeiders te betrekken bij de handhaving van regelingen betreffende de prijzen, die voor goederen of diensten door de werkgevers van derden gevorderd zullen worden, en betreffende de voorwaarden, waaronder door de werkgevers aan derden zal worden geleverd.

Zie ook het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 S, no F 214, art. 12.

Dat vóór het tot een verwezenlijking van dit denkbeeld zou kunnen komen heel wat vooroordeel en weerstand van de zijde der werkgevers zou moeten worden overwonnen, zal ik allerminst ontkennen. Maar heeft de gehele geschiedenis van het instituut der c.a.o. niet in het teken gestaan van strijd tegen traditionele vooroordelen? En uit het oogpunt der „juridische bedrijfsmoraal” (dit is weer een term, waarmee de heer STEENKAMP in zijn interpretatie van de leer der wetskringen geen raad zal weten!) zal het ongetwijfeld aan den inhoud der kartelovereenkomsten ten goede komen, wanneer ook de arbeidersorganisaties daarin haar stem kunnen doen horen. Ongetwijfeld kan de Overheid ondernemersovereenkomsten onverbindend verklaren uit het oogpunt van het algemeen belang en, ben ik wel ingelicht, dan wordt het uit den bezettingstijd afkomstige kartelbesluit vrijwel uitsluitend in dezen negatieven zin toegepast. Maar er is ook een *interne bedrijfsmoraal*, die aan de hoede van de organen van het bedrijfsleven zelve is toevertrouwd en die van het *interne bedrijfsrecht* nimmer mag worden *gescheiden*. Want wanneer in het *interne* bedrijfsrecht de innerlijke band tussen recht en moraal niet tot uitdrukking zou kunnen komen, dan heeft de gehele strijd voor de handhaving van de interne souvereiniteit in eigen kring dezer rechtsfeer voor mij geen zin meer.

Het interne bedrijfsrecht is niet te vervangen door publiekrechtelijke bedrijfsverordeningen.

Nu moet het toch voor ieder duidelijk zijn, dat juist de typisch economisch gequalificeerde ondernemersovereenkomsten nimmer door publiekrechtelijke verordeningen van bedrijfsschappen kunnen worden vervangen, zolang er nog van een zelfstandig bedrijfsleven sprake zal zijn.

In de Memorie van Antwoord op het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer der Staten-Generaal over het wetsontwerp inzake de bedrijfsorganisatie is dit dan ook onomwonden erkend: „Bij verschillende privaatrechtelijke regelingen betreffende de mededinging bijvoorbeeld is het vrijwilligheidselement zo essentieel, dat omzetting in een dwingende publiekrechtelijke regeling op grote bezwaren zou stuiten en deze voor de verhoudingen in de betrokken bedrijfstak veeleer schadelijk zou zijn”, zo lezen we hier. Maar de Regering dacht toch, blijkens een hieraan onmiddellijk voorafgaande uitlating, ook aan verschillende regelingen, die bij c.a.o. zijn getroffen. Zij wilde „allerminst al deze regelingen door regelingen van bedrijf-, hoofdbedrijf- of productschappen vervangen zien”.

Hoe staat nu de heer STEENKAMP tegenover deze kwestie? Dat hij mijn met de medezeggenschap verband houdende motieven voor het behoud der collectieve arbeidsovereenkomsten niet kent, mag ik hem niet verwijten. Immers de notawisseling met het C.N.V. werd afgebroken vóór dit punt zelfs aan de orde kon komen en ook in mijn latere artikelen in *Nieuw Nederland* had ik het nog niet aan de orde gesteld. Wel had hij echter dienen te begrijpen, dat het maar niet simpel theoretische motieven waren, die mij tegen een vervanging der c.a.o. door publiekrechtelijke verordeningen partij deden kiezen. En zelfs dan, wanneer de kwestie alleen *theoretisch* gesteld wordt, is zijn stellingkeuze ter zake weer niet wetenschappelijk verantwoord.

„Kort gezegd”, zo merkt hij op (blz. 166), „zag Dooyeweerd dus een

groot verschil tussen de verbindendverklaring van een collectieve arbeids-overeenkomst en een verordening van een bedrijfsorgaan onder toezicht en met sanctie van de Overheid. Theoretisch is zulks natuurlijk het geval, maar in feite heeft de groei in de dertiger jaren dat verschil belangrijk gereduceerd en is een bedrijfsorgaan eigenlijk het verlengde van de rechtsvorming bij de C.A.O.”.

Deze uitspraak ligt weer geheel in de lijn van een nivellering van de geaardheidsverschillen tussen publiek- en privaatrecht.

De bedrijfsrechtspraak (bindend advies) en het arrest van den Hogen Raad van 8 Juni 1951.

Maar dat dit niet klopt met den werkelijken rechtstoestand bleek nog weer eens uit het geruchtmakend arrest van den H. R. van 8 Juni 1951 (opgenomen in *De Naamlooze Vennootschap* van September 1951 en in *Sociaal Maandblad/Arbeid* van 16 Juli 1951).

Bij dit arrest werd beslist, dat de publiekrechtelijke verbindendverklaring van bepalingen in een c.a.o. (en hetzelfde geldt voor ondernemers-overeenkomsten), volgens welke geschillen moeten worden voorgelegd aan bepaalde bedrijfsinstanties, die daarover een zgn. bindend advies hebben uit te brengen, in strijd is met de Grondwet. Tevoren stond reeds vast, dat publiekrechtelijke bindendverklaring van clausules inzake arbitrale rechtspraak in strijd is met de artt. 163 en 160 G.W. en met art. 2, 5e lid sub a van de wet van 25 Mei 1937, S. no 801¹¹⁾.

Het bindend advies was echter in de collectieve arbeidsovereenkomsten de gebruikelijke vorm geworden, waarin zich in feite een bedrijfsrecht-spraak ontwikkelde¹²⁾, omdat men behoefte had aan paritaire samenstelling van de daarmede beklede bedrijfsorganen en deze pariteit bij de arbitrale rechtspraak wettelijk is uitgesloten. Sinds de arresten van 8 April 1910 W. 9019, 16 Januari 1920, N.J. 1920, 183, 11 Jan. 1924 N.J. 1924, 293, en 29 Januari 1931, N.J. 1931, 1317, had de H.R. het „bindend advies” van de civiele rechtspraak onderscheiden, zodat men geen gevaar had te duchten van een beroep op art. 160 G.W.

Door het genoemde arrest van 1951 is nu niettemin publiekrechtelijke bindendverklaring voor een gehelen bedrijfstak van zulke bepalingen uit de c.a.o. uitgesloten.

Maar daarmede is implicite uitgemaakt, dat zulks evenmin zal kunnen geschieden in publiekrechtelijke verordeningen van bedrijfsorganen. De privaatrechtelijke basis voor dezen vorm van bedrijfsrechtspraak is echter door de uitspraak van ons hoogste rechtscollege volledig intact gelaten.

¹¹⁾ Art. 160 G.W. luidt: Alle twistgedingen over eigendom of daaruit voortspuitende rechten, over schuldvordering en andere burgerlijke rechten behooren bij uitsluiting tot de kennisneming van de rechterlijke macht.

Art. 163 G.W.: „Niemand kan tegen zijn wil worden afgetrokken van den rechter, dien de wet hem toekent.”

Art. 2, 5e lid sub a van de wet van 25 Mei 1937 S. no 801 sluit van de verbindendverklaring uitdrukkelijk uit bepalingen ener collectieve arbeidsovereenkomst, die ten doel hebben de beslissing van den rechter omtrent twistgedingen uit te sluiten.

¹²⁾ In de c.a.o. voor het grafisch bedrijf, voor het steenhoudersbedrijf, de timmerfabrieken, het slagersbedrijf en de zuivelindustrie, terwijl het college van Rijksbe-middelaars op grond van zijn bevoegdheid krachtens het Buit. Besl. Arbeidsverh. 1945 zulke regelingen had opgelegd aan het bouwbedrijf, het bouwbedrijf N.O.Polder, het steenzettersbedrijf, het stucadoorsbedrijf, het steen- en houtgranietbedrijf en de binnenbeurtvaart.

Inderdaad, ook hier is van een vervaging der grenzen tussen publiek- en privaatrecht niets te bespeuren.

En zou de heer STEENKAMP nu de privaatrechtelijke regeling van de bedrijfsrechtspraak willen ten offer brengen aan de met de werkelijkheid niet kloppende theorie dat bij omzetting van de collectieve arbeidsovereenkomsten in publiekrechtelijke verordeningen in feite niets zou veranderen?

Sociale feiten en normen. Het beginsel der s.i.e.k. is geen theorie, maar in de orde der werkelijkheid gegrond.

Ik zou zeggen, laat hij de „feitelijkheden”, waarop hij zich tegenover mij meent te kunnen beroepen, nog eens rustig en kritisch analyseren. Misschien zal hij dan ook beginnen in te zien, dat het beginsel der souvereiniteit in eigen kring zelve geen *theorie* is, maar een stand van zaken uitdrukt, die in de *werkelijkheidsorde* gegrond is. De theoretische bezinning op dit beginsel kan ongetwijfeld feil gaan, maar daarmee kan men het principe zelve nog niet aan den kant zetten. Wie dit werkelijk beproeft, zal de „logica der sociale feiten” op zijn weg ontmoeten! En deze „feiten” zijn geen „natuurfeiten”, maar zijn aan de ervaring slechts toegankelijk in de normatieve structuren, waarin ze alleen gegeven zijn.

Zomin men het bestaan van een „feitelijke huwelijksverhouding” kan vaststellen los van het normatieve structuurprincipe der huwelijksgemeenschap, zo min kan men sociale feiten van statelijk of bedrijfskarakter vaststellen los van de normatieve structuren, die staat en bedrijfsleven in hun innerlijke geaardheid bepalen.

Ook dit moge de heer STEENKAMP eens nader overwegen. Want hij spreekt voortdurend over de „feitelijkheden” in de samenleving op een wijze alsof ze geheel los van normatieve gezichtspunten zouden zijn te constateren. Dit is een misschien onbewuste nawerking van een positivistische denkwijze in de sociologie, die oncritisch moet worden gequalificeerd.

Is de bedrijfstak naar zijn internen aard een gemeenschap?

En thans de vraag of de bedrijfstak naar zijn aard een maatschaps- dan wel een gemeenschapskarakter draagt. Onder maatschapsverhouding wordt hier verstaan een betrekking van coördinatie waarbij de individuele ondernemingen niet als leden van een geheel optreden. Onder gemeenschap verstaan wij een levenskring, die een interne eenheid vormt en haar leden tot een geheel samenbindt.

Ook de hierbedoelde vraag werd door mij gesteld en beantwoord in het kader van de souvereiniteit in eigen kring, d. w. z. uitsluitend wat betreft de interne geaardheid en levenssfeer van den bedrijfstak, dus met voorlopige uitschakeling van de publiekrechtelijke bindingen en organisatievormen.

Toen ik nu het natuurlijk gemeenschapskarakter van een bedrijfstak ontkende, heb ik allerminst geloochend, dat zich langs den weg van vrijwillige organisatie hier bepaalde gemeenschapsvormen hebben ontwikkeld.

Om te beginnen waren immers de vakorganisaties der werknemers en die der werkgevers wezenlijk georganiseerde gemeenschappen. Voorts zag men, hoe individuele ondernemingen in een hoger eenheid, de zgn. trust, werden gevoegd. Op het groeiend permanent overleg tussen de arbeiders- en de werkgeversorganisaties langs den weg der c.a.o. heb ik zelf met

bijzonderen nadruk gewezen. Maar al deze verschijnselen wettigen nog niet de conclusie, dat de bedrijfstak als zodanig bezig was zijn intern maatschapskarakter af te leggen en dat arbeiders- en werkgeversorganisaties op weg waren zich tot organen van een interne bedrijfstakgemeenschap te transformeren.

De invloed der gemeenschapsideologie op de interpretatie der sociale feiten.

Bij een serieuze critische ontleding der feiten moet men zich hoeden voor beïnvloeding door een gemeenschapsideologie, die slechts het alternatief kent van *individualisme* dan wel omzetting van alle samenlevingsverhoudingen in *gemeenschappen*, ook waar *de innerlijke aard van deze verhoudingen zich daartegen verzet*. Een Schriftuurlijk-christelijke visie op de samenleving mag zich in dit dilemma niet laten vangen.

De tijdelijke samenleving bestaat slechts in een *correlatie* van maatschaps- en gemeenschapsverhoudingen, die *beide noodzakelijk zijn*. Bij verabsolutering van de eerste vervalt men in een *individualistische*, bij verabsolutering van de laatste in een zo mogelijk nog gevaarlijker *universalistische* visie. De Franse Revolutie levert een voorbeeld van de eerste, de historistische Restauratie-philosophie van de tweede.

En dit is nu juist de betekenis van de leer der souvereiniteit in eigen kring, dat zij beide verabsoluteringen met denzelfden nadruk principieel afwijst, omdat zij iedere sociale verhouding naar den haar ingeschapen *innerlijken aard en structuur* wil vatten. De waarachtig Schriftuurlijke visie op de samenleving gaat uit van de *religieuze wortelgemeenschap* der mensheid in haar eerste hoofd Adam en haar tweede hoofd Christus Jezus. Deze gemeenschap draagt inderdaad een *totaal* karakter, zodat geen enkele tijdelijke sociale betrekking aan haar religieuzen eis van den liefdedienst Gods en van den naaste in Christus Jezus, kan ontkomen. Het universalisme, in al zijn schakeringen, tracht nu een *tijdelijke* gemeenschap, als het volk, de staat, de volkeren-unie, de familie, of eventueel het tijdelijk kerkinstituut *in de plaats van deze religieuze wortelgemeenschap* te stellen en de overige tijdelijke levenskringen als delen van de aldus verabsoluteerde te construeren. Dit is een af-godische tendentie, die ook wanneer zij zich van christelijke termen bedient, niets van haar gevaarlijk karakter verliest.

De gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan.

Men moge wel eens bedenken, dat wanneer de Farizeër aan Christus vraagt wie zijn naaste is, onze Heiland juist een uitgesproken *maatschapsverhouding*, ja zelfs zulk een van *strijdkarakter*, en niet een tijdelijke *gemeenschapsbetrekking* als voorbeeld kiest: de verhouding tussen een Jood en een Samaritaan. Want de Joden hielden geen gemeenschap met de Samaritanen. Christus wilde hier aan de Joden leren, dat ook in het maatschapsverkeer met hen, die niet tot de nationale Joodse gemeenschap behoren, de wortel-gemeenschap der mensheid haar religieuze eisen geldend maakt. Dat is heel wat anders dan de humanistische idee, dat de mensheid in haar tijdelijk-lichamelijk leven eigenlijk een grote natuurlijke familiegemeenschap zou vormen! Deze laatste voorstelling van zaken is ideologisch en irreeël. Maar het Evangelie van Christus Jezus is volkomen

reëel en vervaagt nergens de geaardheidsverschillen in de tijdelijke samenleving. Wanneer wij letten op den *innerlijken aard* van een bedrijfstak in onze gedifferentieerde samenleving, dan moeten wij constateren, dat hij juist als zodanig geen gemeenschap kan zijn en dat alle vrije organisatievorming daarbinnen juist *gefundeerd* moet blijven in het *maatschapskarakter van den horizontalen bedrijfstak zelve*, die immers ook bij de nationale grenzen geen halt maakt, maar zich op internationaal plan voortzet.

Sikkel's aanvankelijke bestrijding van de afzonderlijke organisatie van werkgevers en werknemers.

Hiermede hangt ook — zoals ik herhaaldelijk betoogd heb — samen, dat arbeiders en werkgevers zich *afzonderlijk* organiseerden en zich niet verenigden in *eenzelfden* bond. Dit was noodzakelijk, opdat zij ieder hun eigen taak konden vervullen en nu op den grondslag van een vrije maatschapsverhouding met elkander in overleg konden treden.

Het is bekend hoe SIKKEL zich aanvankelijk daartegen verzette, omdat op deze wijze de gemeenschapsgedachte in het bedrijfsleven niet tot uitdrukking kwam. Maar de christelijke vakbeweging heeft zich terecht door dit — ongetwijfeld door de beste bedoelingen ingegeven — protest van den bekenden socialen voorman niet van de wijs laten brengen en SIKKEL heeft later zelf zijn vroegere bezwaren opgegeven.

Zodra echter de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie aan de orde kwam, ging de christelijke vakbeweging betogen, dat eigenlijk reeds in het vrije bedrijfsleven zelve via de collectieve arbeidscontracten een gemeenschap tussen arbeiders- en werkgeversbonden aan het groeien was, die dan door de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie slechts behoefde te worden gesanctionneerd en aangevuld.

Nu ging inderdaad de gemeenschapsideologie den critischen kijk op de werkelijke verhoudingen vertroebelen. Terwille van de vooropgezette idee, dat de publiekrechtelijke organisatievormen de interne sfeer van het bedrijfsleven zouden omvatten en slechts een verlengstuk van de vrije organisatievormen zouden zijn, ging men nu de geaardheidsverschillen tussen publiek- en privaatrecht en die tussen maatschaps- en gemeenschapsverhouding *vervagen* en tenslotte *uitwissen*.

De rechtsgrond voor de medezeggenschap der arbeiders in de ondernemersovereenkomsten.

Men zag niet, dat men juist op deze wijze het geweldige ontwikkelingsproces in de verhouding van arbeiders en ondernemers, dat sinds de tweede helft der vorige eeuw heeft ingezet, tot verstarring zou brengen en dat bij een eventuele oplossing van de collectieve arbeidscontracten in publiekrechtelijke bedrijfsverordeningen iedere kans op de ontwikkeling van een wezenlijke medezeggenschap der werknemersorganisaties in de vorming van het vrije interne (economisch gequalificeerde) bedrijfsrecht zou zijn afgesneden.

Ik ben van mening, dat juist de maatschapsverhouding tussen arbeiders- en werkgeversorganisaties in het vrije bedrijfsleven den rechtsgrond voor deze medezeggenschap in zich sluit. Ongetwijfeld treedt ook hier de georganiseerde arbeidsfactor niet in de positie van mede-ondernemers op,

maar wel als *gelijkgerechtigde partner* bij de regeling van gezamenlijke intern-economische bedrijfsbelangen, die de arbeidsvoorwaarden in den betrokken bedrijfstak op essentiële wijze kunnen beïnvloeden.

Terwijl in de individuele onderneming, juist als economisch gequalificeerde *gemeenschap*, de arbeiders zich in een gesubordineerde verhouding tot den werkgever bevinden in alles wat de economische leiding van de onderneming aangaat, is dit in de maatschapsverhouding tussen arbeiders- en werkgeversorganisaties niet het geval.

In een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie bestaat uiteraard evenmin de gezagsverhouding, zoals zich die in een individuele onderneming voordoet. Ook hier is m. i. geen rechtsgrond aanwezig, om de arbeidersvertegenwoordigers buiten de aangelegenheden van zgn. economische ordening binnen een bedrijf- of een productschap te houden, mits natuurlijk waarborgen zijn gegeven voor hun deskundigheid op dit gebied.

Een publiekrechtelijk georganiseerd bedrijf-, resp. productschap is geen maatschapsverhouding, maar een echte *gemeenschap*, alleen maar geen gemeenschap van intern bedrijfskarakter, maar slechts een autonoom onderdeel van het staatsorganisme, waarin het bedrijfsleven „enkaptisch gebonden” is. Juist daarom kunnen de publiekrechtelijke bedrijfsorganen nimmer de dragers zijn van de interne souvereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven.

Zie hier, zeer kort samengevat, mijn visie op de verhouding van gemeenschap- en maatschapsbetrekkingen in het bedrijfsleven en ik geloof toch wel te mogen zeggen, dat deze visie allerminst de kwalificaties van „individualistisch”, „rechtlijnig” en „statisch” verdient.

Steenkamp's oordeel over de opvatting van de interne geaardheid van den bedrijfstak als maatschapsverhouding. Het déraillement in zijn betoog.

Toch is dit het oordeel van den heer STEENKAMP erover:

„DOOYEWEERD's mening over het maatschapskarakter van de bedrijfstak getuigt eveneens van een statische visie, die de ontwikkeling in deze voorbijziet”, zo schrijft hij (blz. 167). „Door de collectieve arbeidsovereenkomsten, door de vakopleiding en de herhaaldelijke samenspreking, kortom door het bijkans permanente overleg, is in vele bedrijven een vorm van gemeenschap gegroeid en het is onjuist om zulk een langzame groei te willen ontkennen.”

Ja, „mit Worten lässt sich trefflich streiten”. Het woord „gemeenschap” wordt nu eenmaal vaak (ook in de sociologie) in een uiterst vagen zin gebruikt. Wanneer men er niet meer mede bedoelt aan te duiden dan wat de schrijver er in zijn hier aangebrachte uitspraak onder verstaat, dan geef ik hem den term gaarne cadeau. Ik heb mij nooit in een woordenstrijd ingelaten, die verder zonder praktische consequenties is en ik zou dan dus kunnen volstaan met de opmerking, dat ik het woord „gemeenschap” in een engeren zin heb gevat, en nog van een maatschapsverhouding (doordrongen van toenemend solidariteitsbesef) blijf spreken, waar hij reeds de zon der gemeenschap ziet rijzen.

Maar de heer STEENKAMP heeft, evenals op dit punt de leiders van het C.N.V., een verder strekkende bedoeling: hij wil, wanneer eenmaal de in het vrije bedrijfsleven gegroeide vorm van meer blijvend overleg tussen patroons- en arbeidersorganisaties als „gemeenschap” is gequalificeerd,

deze benaming uitspelen tegen mijn scherpe onderscheiding tussen de organen van de souvereiniteit in eigen kring van den bedrijfstak en de organen van de publiekrechtelijke autonomie in de bedrijfschappen.

Hij heeft zelf gevoeld, dat in dit gebruik van den term „gemeenschap” iets wringt, want onmiddellijk na zijn laatstelijk geciteerde uitspraak laat hij volgen: „We willen hier overigens aan toevoegen, dat het C.N.V. wat al te gemakkelijk over de vorm dezer bedrijfsgemeenschap heengegleden is; een nadere onderscheiding was zeker op zijn (haar? D.) plaats geweest, temeer waar het teveel schermen met het niet nader omschreven woord „gemeenschap” zoveel gevaren met zich meebrengt.” Dit is een opmerking, waarvan ik uiteraard met bijzonder genoegen nota neem. Maar de schrijver laat het daar helaas bij en doet verder geen enkele moeite om den gulden regel in practijk te brengen, dien hij hier aan het C.N.V. voorhoudt.

Want in zijn verder betoog gaat hij onmiddellijk op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie over en meent nu deze te moeten verdedigen tegen mijn stelling, dat de bedrijfstak naar zijn eigen internen aard geen gemeenschap met gezags- en ondergeschiktheidsverhoudingen is en dat de op zich zelve heilzame concurrentie tussen de afzonderlijke ondernemingen juist aan het maatschapskarakter van den bedrijfstak inhaerent is. Groter verwarring is toch nauwelijks denkbaar! Was de schrijver dan geheel vergeten, dat de publiekrechtelijke gemeenschap in mijn stelling in het geheel niet aan de orde was? Nu gaat hij warempel opnieuw poneren, dat ik zou blijven stilstaan „bij de gevestigde economische organisatievorm in zijn eerste stadia, toen er in de bedrijfstak een volslagen anarchie heerste.” Opnieuw verwijt hij mij: „Hij gaat voorbij aan het overleg in de bedrijfstak, dat een einde maakte aan deze anarchie en dat door middel van allerlei arbeids- en ondernemersovereenkomsten de bedrijfstakken op zich zelf tot een bepaalde vorm van gemeenschappen kan omvormen” (blz. 168). Tot welken „vorm van gemeenschappen” dan toch? zo willen wij weten. Op deze vraag ontvangen wij echter — ondanks 's schrijvers waarschuwing tegen het lichtvaardig gebruik van het woord — geen antwoord. In plaats daarvan springt hij over op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en vervolgt dan zijn betoog aldus: „Het streven naar veiligheid en zekerheid op maatschappelijk gebied, dat de oorzaak is van de toenemende concentratie en combinatie en dat wellicht het meest kenmerkend zal blijken voor de sociaal-economische verhoudingen in onze eeuw, vraagt om nieuwe vormen; die vormen kan men niet afwijzen met het vasthouden aan een normatief gedachte organisatie. Juist doordat namelijk de bedrijfsorganen verordenende bevoegdheden krijgen, zullen zij medewerken om alle economische activiteiten te richten op het algemeen belang. Deze doelstelling is essentieel voor de bedrijfsorganisatie en de verwezenlijking ervan door het ordenen der concurrentie is noodzaak” (blz. 168/9). Dat is een déraillement in het betoog, waardoor de gehele polemiek tegen mijn opvatting op scheve basis komt te rusten.

De heer STEENKAMP had tegenover mij niet de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie te verdedigen, welker noodzakelijkheid ik immers niet betwist had, maar alleen de door hem voorgestane nivellering van de innerlijke geaardheidsverschillen tussen de intern-private en extern-publiekrechtelijke sferen van het bedrijfsleven. En dat hij in die verdediging allerminst is geslaagd, kan nu wel niet meer twijfelachtig zijn.

De afgrenzing van de bevoegdheden der publiekrechtelijke bedrijfsorganen en die der centrale Overheid. Het anti-revolutionaire rapport van 1947.

In het licht van het voorafgaande wordt het te meer belangwekkend kennis te nemen van 's schrijvers visie op de competentie-verdeling in een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie tussen bedrijfsorganen en centrale Overheid.

Tegen het bekende rapport inzake het vraagstuk der bedrijfsorganisatie, in 1947 uitgebracht aan het Centraal Comité van A.R. Kiesverenigingen, had hij als voornaamste bezwaar aangevoerd, dat daaruit de tendentie sprak aan de bedrijfsorganen slechts een zeer beperkt werkingsterrein te laten. De schrijver meent daarin mijn invloed te kunnen vaststellen: „De theorie van DOOYEWEERD werkt overal door in de gedachten van de laatste jaren!”, merkt hij op (blz. 170), en hij meent verder: „In navolging van DOOYEWEERD, of in ieder geval door deze beïnvloed vinden wij geen duidelijke scheiding van de bevoegdheden op economisch gebied, welke toekomen aan de bedrijfsorganisatie en welke aan de Overheid zouden moeten blijven” (blz. 171). Nu moet ik opmerken, dat, ofschoon het bedoelde rapport mede mijn handtekening draagt, het allerminst mijn visie op de bedrijfsorganisatie tot uitdrukking brengt, al wil ik natuurlijk niet ontkennen, dat deze visie een zekeren invloed gehad heeft.

In mijn gedachtengang zijn publiekrechtelijke bedrijfsorganen in wezen *overheidsorganen* en zo min ik de bedoeling heb gehad den uitwendigen *omvang* der overheidstaak in te perken, evenmin kan het in de lijn van de door mij ontwikkelde theorie der soevereiniteit in eigen kring liggen, de taak der publiekrechtelijke bedrijfsorganen zo eng mogelijk op te vatten. Zulk een inperking zou ten hoogste haar grond kunnen vinden in de zuiver politieke overweging, dat de toekenning van publiekrechtelijke bevoegdheden aan organen, die zo nauw bij het bedrijfsleven betrokken zijn, tot een gevaarlijke vermenging van particuliere belangen en algemeen belang kan leiden. Maar deze overweging heeft zo weinig uitstaande met de leer der soevereiniteit in eigen kring, dat ze bv. ook bij den socialistischen vormman Dr WIBAUT wordt aangetroffen.

Wel is echter juist, dat ik geen kans zou zien de grenzen tussen de verordnungsbevoegdheid van de autonome bedrijfs- en productschappen en die van de centrale Overheid naar een *aan de innerlijke gaardheid der te regelen materie georiënteerd* materieel criterium aan te geven. En ik geloof, dat dit niemand zal gelukken, evenmin als het ooit gelukt is zulk een principieel criterium te ontdekken voor de afgrenzing van de competenties van Rijk, provincie en gemeenten. Wij bevinden ons immers hier binnen het gebied van een en dezelfde oorspronkelijke competentiesfeer, nl. die van den staat.

In den gedachtengang van den heer STEENKAMP hebben echter de publiekrechtelijke bedrijfsorganen verordnungsbevoegdheid *uit eigen hoofde*. En nu wil hij, uitgaande van zijn opvatting, dat hier de interne sfeer van het bedrijfsleven zelf, en niet „de Overheid”, aan het woord komt, beproeven een criterium aan te geven: „De overheidstaak ten aanzien van de verordende bevoegdheden der bedrijfsorganen”, zo schrijft hij, „verschilt naar gelang de aard dier bevoegdheden. Men kan deze in drie soorten onderscheiden.

a. bevoegdheden, die de bedrijfsorganen zullen uitoefenen en die de interne aangelegenheden van deze betreffen;

b. bevoegdheden, die de bedrijfsorganen zullen uitoefenen en die liggen op het terrein der externe relaties, d. w. z. tussen de bedrijfsorganen onderling of diegenen, die het algemeen belang ten nauwste raken;

c. bevoegdheden, welke in een geleid economisch bestel blijvend aan de Overheid toekomen" (blz. 173).

De hier door den schrijver ingevoerde onderscheiding tussen interne en externe bevoegdheden der bedrijfsorganen is, zo ik mij althans niet sterk vergis, door hem aan de wijsbegeerte der wetsidee ontleend, waar ze een fundamentele rol speelt bij de afbakening der oorspronkelijke en der afgeleide competentiesferen der gedifferentieerde samenlevingskringen.

Het is echter niet duidelijk, welke betekenis deze onderscheiding zou kunnen hebben in het stelsel van een rooms-katholiek schrijver, die den grondslag ervan, nl. het beginsel der souvereiniteit in eigen kring, verwerpt. Volgens hem is de p.b.o. een „mengvorm" in het economisch leven, waarvan het typerende zou zijn, dat de verantwoordelijkheid voor den gehelen gang van zaken gedragen wordt door alle daarin werkenden.

De opvatting, dat de bedrijfstak als zodanig een maatschapsverhouding is, ontkent, zo zegt hij, „de hiërarchische opbouw van de maatschappij, waarbij de afzonderlijke organisaties van werkgevers en werknemers worden ingeschakeld als onderdelen van een grotere maatschappelijke organisatie en waarbij alle groepen een bepaalde functie te vervullen hebben. De ordening van ons maatschappelijk bestel is immers alleen mogelijk, indien een dwingende autoriteit in de bedrijfstak individuele ondernemers en arbeiders kan binden met het oog op de zojuist aangegeven doelstelling . . . Dooyeweerd wil deze ordening niet en daarom wil hij ook niet het scheppen van gezagsverhoudingen in de bedrijfstak" (blz. 169).

Nieuwe misverstanden en innerlijke tegenstrijdigheden.

Hier moet alweer een complex van misverstanden worden geconstateerd. Het optreden van een dwingende autoriteit in den bedrijfstak als noodzakelijke voorwaarde voor een publiekrechtelijke ordening van het bedrijfsleven, heb ik immers herhaaldelijk voor den tegenwoordigen tijd *noodzakelijk* genoemd. De vraag is alleen of deze publiekrechtelijke organisatie de *interne oorspronkelijke* bevoegdheidssfeer van het bedrijfsleven kan omvatten en of zij den *innerlijken aard* van den bedrijfstak tot uitdrukking kan brengen. Hierop antwoordt de wijsbegeerte der wetsidee met een principieel *neen*, de heer STEENKAMP daarentegen blijkbaar met een *ja*. De wijsbegeerte der wetsidee heeft een principieel *intern* criterium aangegeven voor de oorspronkelijke competentiesfeer van de organen van een bedrijfstak: alle recht, dat typisch is gequalificeerd door de economische ondernemingsfunctie valt principieel binnen deze competentiesfeer; alle recht daarentegen, dat typisch is gequalificeerd door het publiekrechtelijk beginsel van het algemeen belang, valt binnen de oorspronkelijke competentiesfeer van de Overheid, onverschillig of dit recht wordt gevormd door den Rijkswetgever, dan wel door autonome organen ener publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

De heer STEENKAMP wijst dit principieel criterium af: „De reformato-
rische schrijvers hebben gepoogd een principiële afbakening van de ver-

schillende competentiegebieden en verantwoordelijkheden te geven", zo merkt hij op, „maar we constateerden reeds de consequenties van deze handelwijze, die in de praktijk onhoudbaar is" (blz. 172). Ik kan hierop slechts antwoorden, dat ik reeds eerder heb geconstateerd, hoe deze door den heer STEENKAMP geconstrueerde consequenties, voorzover hij die aan de in de wijsbegeerte der wetsidee uitgewerkte leer der souvereiniteit in eigen kring verbindt, slechts in zijn verbeelding bestaan en dat hij ons schuldig is gebleven een antwoord op de praktische vraag, welke plaats in zijn gedachtengang overblijft voor de private ondernemersovereenkomsten, die ook volgens de Regering niet in publiekrechtelijke regelingen kunnen worden opgelost. En bovendien zal hij ons thans moeten duidelijk maken, welke betekenis in zijn gedachtengang aan een onderscheiding tussen interne en externe bevoegdheden der publiekrechtelijke bedrijfsorganen toekomt.

Uit zijn driedelige indeling van deze bevoegdheden moeten wij immers den indruk krijgen, dat hij onder de „interne" diegene verstaat, die slechts het bijzonder belang van een bedrijfstak raken.

Maar hoe valt dit te rijmen met zijn vroeger aangehaalde uitspraak, dat juist de verordnungsbevoegdheid, die de publiekrechtelijke organen verkrijgen, hen zal doen medewerken om *alle* economische activiteit te richten op het algemeen belang? En ja, de ene tegenstrijdigheid volgt hier op de andere, want in een volgende paragraaf vernemen wij weer, dat de bedrijfsorganen „nooit in staat kunnen zijn de algemene en particuliere belangen tegen elkaar af te wegen, welke taak zo essentieel is juist bij de handhaving van het subsidiariteitsbeginsel" (blz. 188).

Geeft het subsidiariteitsbeginsel inderdaad een afdoenden waarborg tegen het staatsocialisme?

Waar echter de schrijver de ook door zijn geestverwant Prof. ROMME uitgesproken mening huldigt, dat het beginsel der souvereiniteit in eigen kring in de actuele vragen der economische ordening geen wezenlijken dam tegen het staatsocialisme kan opwerpen en dat alleen het rooms-katholieke subsidiariteitsprincipe zulks zou vermogen, stelt hij ons voor nieuwe raadsele.

Immers onmiddellijk na zijn zoëven aangehaalde verwerping van een *principiële* afbakening der competentiegrenzen tussen Overheid en bedrijfsleven, laat hij de uitspraak volgen: „De omstandigheden, de tijd, de doelmatigheid en het inzicht zullen bepalend zijn voor de beleidskeuze op een bepaald ogenblik en daarom is een schematische vastlegging tevoren onmogelijk. Uitgaande van de beginselen van mede-verantwoordelijkheid in subsidiariteit zal men slechts in de practijk kunnen beslissen inzake de taakafgrenzing. We kunnen echter wel als principe stellen, dat de Overheid de uiteindelijke contrôle op de „faites et gestes" van de bedrijfsorganen dient te behouden, omdat zij de behartiger is van het algemeen belang" (blz. 172).

In het licht van deze uitspraak wordt het toch werkelijk onbegrijpelijk, waarom de schrijver aan het a.r. rapport van 1947 verwijt, dat hier geen duidelijke scheiding is te vinden van de bevoegdheden op economisch gebied, welke toekomen aan de (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie en welke aan de (centrale) Overheid zouden moeten blijven. Het subsidiari-

teitsprincipe heeft hem blijkbaar evenmin in staat gesteld zulk een duidelijke scheiding aan te geven. Het blijkt immers volgens hem geheel een kwestie te zijn van omstandigheden, tijd, doelmatigheid en inzicht, zodat een schematische vastlegging van te voren onmogelijk is. Hoe zulk een politiek opportunisme een hechte dam zou kunnen opwerpen tegen het staats-socialisme is werkelijk niet duidelijk.

Want deze dam mist het hechte fundament der werkelijkheidsorde, die de innerlijke structuur en geaardheid der sociale levenskringen en daarmee hun oorspronkelijke competentiesfeer tegen alle menselijke willekeur handhaaft.

Want wanneer in de visie op de samenleving eenmaal de innerlijke geaardheidsgrenzen tussen de interne sfeer van het bedrijfsleven en een publiekrechtelijke organisatie zijn vervaagd en uitgewist, is er geen wezenlijke dam tegen het staatsabsolutisme meer te vinden. Binnen de sfeer van de *publiekrechtelijke* bedrijfsorganisatie heeft uitsluitend de Overheid te beslissen welke verordnungsbevoegdheid aan de bedrijfsorganen kan worden toevertrouwd. Het algemeen belang in zijn publiekrechtelijke kwalificatie is hierbij het enig richtsnoer en ook een aan de publiekrechtelijke bedrijfsorganen toegekende *autonomie* zal in haar omvang steeds van dit algemeen belang afhankelijk moeten blijven. Hier heerst inderdaad de door den schrijver bedoelde „hiërarchische orde”, die de lagere organen aan het oorspronkelijk gezag van het hoogste onderwerpt.

Ook is het geenszins een exclusief en specifiek kenmerk van de rooms-katholieke visie op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, wanneer de schrijver stelt, dat de verantwoordelijkheid voor den gehelen gang van zaken gedragen wordt door alle daarin werkende organen. Het spreekt immers vanzelf, dat de toekenning van publiekrechtelijke bevoegdheid aan bepaalde lagere organen mede op hen verantwoordelijkheid (zij het al buiten de parlementaire sfeer) legt, al ligt de laatste verantwoordelijkheid voor deze toekenning bij den wetgever.

Maar dit is nu juist de betekenis van de leer der souvereiniteit in eigen kring, dat de volledige erkenning van deze onweersprekelijke standen van zaken niet haar laatste woord is en dat zij achter de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie een interne sfeer van het bedrijfsleven doet zien, welker geaardheid en oorspronkelijke competentiesfeer niet in de eerste kan worden opgelost, zal nog van een zelfstandig bedrijfsleven sprake zijn. Ik zou toch menen, dat zich in deze leer een heel wat solieder dam tegen het staatsabsolutisme kenbaar maakt dan in wat de heer STEENKAMP ons hier heeft aan te bieden.

In de practijk zullen waarschijnlijk het rooms-katholieke standpunt en het in het beginsel der souvereiniteit in eigen kring gewortelde reformatorische elkander dicht naderen, omdat ik gaarne aanneem, dat de rooms-katholiek den anti-staatsabsolutistischen inslag met zijn reformatorischen mede-christen deelt, en dus bij de hantering van het subsidiariteitsprincipe zich door een juiste intuïtie zal laten leiden. Dit principe is immers elastisch genoeg. Maar dat het *in zich zelve* een voldoende principieel verweer tegen de overspanning van de overheidscompetentie zou bieden heeft de heer STEENKAMP ons niet kunnen duidelijk maken.

De medezeggenschap der arbeiders in de individuele onderneming.

Wanneer ik nu tenslotte nog een enkele opmerking ga maken over de beschouwingen van den schrijver inzake de medezeggenschap der arbeiders in de individuele onderneming, dan doe ik dit vooral om ook op dit punt enige belangrijke correcties te kunnen aanbrengen op zijn weergave van mijn standpunt.

De in de jaren 1925 en 1926 over deze medezeggenschap in reformatorischen kring gevoerde strijd naar aanleiding van een door mij in de adviezenrubriek van het tijdschrift *A. R. Staatskunde* gepubliceerde beschouwing is achteraf van veel minder importantie gebleken, dan zich uit den vaak nogal emotionelen toon der gevoerde debatten zou laten vermoeden. Enerzijds dient te worden bedacht dat de rigoureuze wijze, waarop ik toen de kwestie van de inzage der bedrijfsboekhouding door de arbeidersvertegenwoordigers in de individuele onderneming stelde, sterk verband hield met de tijdsomstandigheden. Na den eersten wereldoorlog had het socialisme de medezeggenschapsleuze sterk gekoppeld aan de socialisatie van het bedrijfsleven en er moest toen scherp front worden gemaakt tegen een revolutionaire tendentie in de socialistische arbeidersbeweging, die ook de politieke situatie dreigde te domineren.

Andererzijds bevond zich toen de wijsbegeerte der wetsidee nog in het beginstadium harer ontwikkeling, waardoor allicht de accenten in mijn principiële uiteenzettingen nog wel eens eenzijdig werden gelegd. En bovenal was de tijd toen zeker niet rijp voor een wettelijke regeling, zoals uit het volslagen fiasco van het Duitse *Betriebsrätegesetz* overduidelijk bleek.

De kern van het medezeggenschapsvraagstuk lag niet in de individuele onderneming, maar in de ontwikkeling der bedrijfsorganisatie en de behandeling van de kwestie in dit kader had ik in de jaren 1925 en 1926 uitdrukkelijk *voorbehouden*.

Misvatting van mijn standpunt bij Dr Steenkamp

Het is jammer, dat de heer STEENKAMP in zijn critische bespreking van mijn standpunt ter zake met dit alles geen rekening heeft gehouden. Daardoor legt hij een volkomen onjuist verband tussen mijn in 1925 ingenomen afwijzend standpunt ten aanzien van de beslissende¹³⁾ medezeggenschap der arbeiders in de commerciële leiding der individuele onderneming en mijn veel later ontwikkelde visie op de bedrijfsorganisatie.

„De voornaamste critiek op de medezeggenschap”, zo schrijft hij, „kwam, evenals het geval was ten aanzien van de bedrijfsorganisatie, van Prof. H. Dooyeweerd en hij viel de medezeggenschapsgedachte in het hart aan nl. in de gemeenschapsgrondslag. Doordat Dooyeweerd immers het gemeenschapskarakter van de bedrijfstak ontkent en daarna consequent de economische medezeggenschap verwerpt (! D.) wordt daarmee het grote argument van Gerbrandy en de christelijk sociale voor mannen bestreden.”

Het is voldoende tegenover deze misvatting het volgende vast te stellen. Op het punt van de zgn. economische medezeggenschap der arbeidersvertegenwoordigers in de *publiekrechtelijke* bedrijfsorganisatie bestaat tussen het C.N.V. en mij geen enkel practisch verschil, al gaan wij in de prin-

¹³⁾ Tegen een *adviserende* inspraak op dit gebied heb ik mij nimmer verzet. Ik heb die integendeel van meetaf sterk toegejuicht. Dit ligt in de goede sfeer van onderling overleg.

cipiële fundering ervan uiteen. Ten aanzien van het principiële recht der arbeidersorganisaties in de *vrije (interne)* organisatie van den bedrijfstak op medezeggenschap in bedrijfseconomische aangelegenheden heb ik hierboven mijn standpunt uiteengezet.

Ik meen op dit laatste punt veel verder gaande eisen te hebben gesteld dan tot nu toe in den kring der christelijk-sociale voormannen geschied was. Maar dit was juist mogelijk, omdat ik hier scherp aan het maatschapskarakter van den bedrijfstak en de souvereiniteit in eigen kring van zijn interne sfeer heb vastgehouden.

En wat in de tegenwoordige situatie mijn standpunt inzake de medezeggenschap in de individuele onderneming aangaat, geloof ik niet, dat tussen mijn geestverwante opponenten uit de jaren 1925 en 1926 en mij nog veel praktisch verschil zal bestaan. De kwestie van de inzage der bedrijfsboekhouding heeft haar centrale betekenis niet binnen het kader der individuele onderneming, maar in de vrije zowel als in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. En hier zou ik er niet over denken aan de arbeidersorganisaties en -vertegenwoordigers een recht op inzage te betwisten. Ik zou dit recht integendeel met zulke waarborgen willen zien omgeven, dat het op *reële* wijze kan worden uitgeoefend en niet — gelijk in het vroeger genoemde Duitse *Betriebsrätegesetz* — door het achterhouden van de meest belangrijke gegevens tot een farce kan worden gemaakt¹⁴⁾.

En of tenslotte tussen het standpunt, dat de heer STEENKAMP ter zake van de medezeggenschap in de individuele onderneming inneemt en het door mij ontwikkelde, praktisch veel verschil bestaat, waag ik te betwijfelen.

Wanneer hij op blz. 180 van zijn proefschrift schrijft: „De medezeggenschap in de onderneming zal primair overleg zijn en de eigenlijke ondernemersfunctie, die bestaat uit het nemen van beslissingen en uit verantwoordelijkheid zal evenmin met de arbeiders kunnen worden gedeeld als dat deze door de Raad van Commissarissen meegevoerd kan worden”, dan kan ik deze uitspraak zonder voorbehoud onderschrijven.

De schrijver doet in deze paragraaf nog een uitspraak, die ik met bijzonder genoegen noteer, omdat hij daarin implicite zelf zijn vroegere vervaging van de geaardheidsverschillen tussen publiek- en privaatrecht logenstrafte: „Uiteindelijk”, zo merkt hij op (blz. 184), „is de medezeggenschap in onderneming en in bedrijfsorganen een verschillende. Niet alleen het verschil, voortvloeiende uit het privaatrechtelijke en publiekrechtelijke karakter van onderneming en bedrijfsorganisatie, maar ook de geheel verschillende opbouw, die verband houdt met het wezenlijke onderscheid tussen de ondernemingsgemeenschap en de bedrijfsgemeenschap.”

Zeer goed kan ik mij ook verenigen met hetgeen de schrijver opmerkt over den invloed van de vakbeweging in de onderneming naar aanleiding van het (intussen tot wet verheven) wetsontwerp op de ondernemingsraden. Het wetsontwerp wilde candidaatstelling door de organisatie van werknemers en kiesrecht voor alle arbeiders of door bepaalde groepen van werknemers, met toestemming van de bedrijfscommissie. Het C.N.V. verzette zich tegen deze oplossing en wilde dat de leden van den ondernemingsraad zouden worden aangewezen door de vakorganisaties.

Met den heer STEENKAMP acht ik dit laatste onjuist, omdat daardoor

¹⁴⁾ Volgens deze wet behoeften alleen de balans en de winst- en verliesrekening aan de arbeidersvertegenwoordigers te worden overgelegd!

de band tussen ondernemingsraad en de in de onderneming werkzame arbeiders niet voldoende tot uitdrukking zal komen en op deze wijze ook aan alle ongeorganiseerden het kiesrecht onthouden zou worden, terwijl ze toch evenzeer leden van de ondernemingsgemeenschap zijn als de andere werknemers.

„De grote gevaren, die de gemeenschap van de onderneming bedreigen”, aldus de schrijver, „zijn tweemaal. Vele patroons trachten de werkgemeenschap te verbreden tot een levensgemeenschap en komen dan in botsing met andere levensgemeenschappen; daarnaast probeert de vakbeweging een groter macht in de onderneming aan zich te trekken dan met de gemeenschapsgedachte verenigbaar is” (blz. 184).

Inderdaad, dit is een scherpe en rake tekening van de situatie, die ten volle overweging verdient.

En hiermede moet ik mijn kritische beschouwingen naar aanleiding van dit belangrijke proefschrift besluiten. Dat deze beschouwingen zich in hoofdzaak hebben bewogen rondom 's schrijvers foutieve interpretatie van de leer der souvereiniteit in eigen kring, zoals die met name in de wijsbegeerte der wetsidee is uitgewerkt, was voor mij niet te vermijden. Immers het boek van den heer STEENKAMP heeft — en mijns inziens terecht — een bijzondere belangstelling zowel in rooms-katholieken als in protestants-christelijken kring gewekt. Zelfs in die mate, dat het reeds kort na de publicatie was uitverkocht (een wel zeer ongewoon verschijnsel voor een dissertatie!) en onlangs reeds een tweede druk het licht zag, die ik nog niet in handen kreeg. Daardoor dreigt het gevaar, dat de door hem gegeven onjuiste voorstellingen over de wijsbegeerte der wetsidee met name wat betreft de consequenties ten aanzien van het vraagstuk van de bedrijfsorganisatie en de medezeggenschap en in het algemeen wat betreft de overheidstaak ten aanzien van de ordening van het bedrijfsleven, in steeds breder kring verbreid worden.

Daarom mocht ik niet langer zwijgen.

Dat ik daardoor in hoofdzaak het licht moest laten vallen op de zwakke plekken van zijn geschrift moge de mij zeer sympathieke schrijver niet opvatten als een bewijs van gebrek aan waardering voor zijn arbeid. Want al moet ik mijn eerder gegeven oordeel handhaven, dat zijn boek in een te vlug tempo is afgewerkt, waardoor het juist bij de behandeling van de principiële vragen den nodigen diepgang en zelf-critiek mist, het biedt toch anderzijds een zo rijke schets van den ontwikkelingsgang van de gedachte der bedrijfsorganisatie in een protestants-christelijken zin als wij tot nu toe niet bezaten.

Moge mijn critiek er enigszins toe bijdragen, dat de schrijver de leer der souvereiniteit in eigen kring met name in haar door de wijsbegeerte der wetsidee gegeven uitwerking aan een hernieuwde kritische studie onderwerpt en zich tevens nader kritisch gaat bezinnen op de verhouding tussen de thomistische visie op de samenleving en de sociale filosofie van den Restauratietijd. Ik ben overtuigd, dat dan bij de eventuele verschijning van een derden druk zijn boek in sterke mate zal blijken te hebben gewonnen en dat zeer velen hem voor zulk een kritische omwerking en verdieping dankbaar zullen zijn.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

DR E. DIEMER

Wat de lezer hier aantreft, is een eerste proeve van een „binnenlands politiek overzicht”. Het ligt voorts in de bedoeling, dat hij in het volgend nummer zal aantreffen (van andere hand) een overzicht, dat meer betrekking heeft op het buitenland. De vraag naar deze overzichten is uitgegaan van de redactie, die ook in dit opzicht getoond heeft, haar taak te verstaan. Maar het is een vraag, waarvan de beantwoording altijd in betekenis moet achterstaan. Dat moge hier nog even nader worden gesteld. En voor het overige zal het wel blijken.

Een binnenlands politiek overzicht! Geen wonder, dat er behoefte aan bestaat. De dagen rijen zich aaneen. Ze mogen vaak sterk op elkaar lijken, aan den anderen kant pleegt er op één dag al zoveel te gebeuren, dat men zelfs voor zulk een korte periode gaarne over enig overzicht beschikt.

Wat gebeurt er op een dag? Alles wat in de krant komt? Men moet aannemen, dat ook dat gebeurt of gebeurd is. Maar er gebeurd immers veel meer. De krant kan al niet meer verwerken dan een deel van het gebeurde. Dat gebeurde wordt door de redactie geschift en voor plaatsing gekeurd. De krant biedt dus zelf al iets van een overzicht. Maar van dat overzicht wil de lezer veelal nog graag een nader bericht hebben.

Wie wel eens een grote Amerikaanse krant ter hand neemt, kan daarin een merkwaardige ontdekking doen. Op de eerste pagina van die krant, op een in het oog lopende plaats, vindt hij soms in kort bestek bijeengebracht het nieuws, dat in uitgewerkten vorm over heel de krant is verspreid. Het roept herinneringen op aan wat vóór den oorlog, toen ook bij ons de kranten nog over meer papier konden beschikken, ook de Nederlandse kranten wel publiceerden: een inhoudsopgave met een opsomming van het voornaamste nieuws. Dat doen die Amerikanen eveneens. Maar ze doen meer; ze geven tegelijk een bondige samenvatting. En de inwoner van New York of van een andere Amerikaanse stad kan („time is money”) volstaan met op die eerste pagina van zijn krant de korte samenvatting van het nieuws te lezen: Hij weet dan het voornaamste en . . . hij heeft tegelijk een overzicht.

Ja, de behoefte aan het overzicht is er in onzen tijd niet minder op geworden. Wie iets met de publiciteit te maken heeft, weet ervan mee te praten. Er is vraag naar het „nieuws”, maar nog meer vraag naar het „nieuws achter het nieuws”. Men wil weten van het „hoe” en het „waarom”; men wil „commentaar”; men wil de samenhangen weten. Wat de krant niet altijd brengen kan, zoekt men aan het eind van de week in zijn periodiek. Van uit zijn bescheiden post wil men de dingen wat overzien; men wenst „overzicht”. Men heeft dat nodig, omdat men in staat wil zijn, een oordeel te vormen. Aan die oordeelsvorming heeft men behoefte; men heeft er als burger in een democratisch staatsbestel ook recht op.

Nu is het wel duidelijk, dat het met die overzichten geen gemakkelijke zaak is. Vele jaren geleden moet het eens gebeurd zijn, dat een parlementaire „overzichtsschrijver” na een dag van uitsluitend „kleingoed” be-

sloot, het zich niet al te moeilijk te maken. Voor dien dag was zijn „overzicht” uitzonderlijk kort; het bevatte slechts de volgende drie woorden: „Vandaag niets overzichtelijks”. Wanneer er in onze dagen een overzicht moet worden geschreven, dan heeft men soms ook de neiging te noteren: „Vandaag niets overzichtelijks”. Maar dat komt dan niet, omdat er uitsluitend kleingood aan de orde geweest is. Integendeel, het gaat in onze dagen veelal om zulke belangrijke dingen, dat ze al om hun veelomvattendheid niet zijn te overzien. We leven in een tijd, waarin alles gecompliceerd schijnt; het is, alsof alles met alles te maken heeft. In een niet onbelangrijke wijsbegeerte pleegt men wel te spreken over „structuurvervlochteningen”. Welnu, daarvan zijn er in onzen tijd zo wel enige; heur naam is legio.

Behalve van de complicatie is het ook de tijd van de specialisatie. Dat hangt uiteraard samen. Men wordt, ook in zijn belangstelling voor het politieke leven, wel in de richting van de specialisatie gedreven. Waar zijn ze nog, de „universele” geleerden? Nög spreken we wel van „encyclopaedische” kennis. Maar die kennis — het kan moeilijk anders — omvat ook dan als regel weinig meer dan een bepaald deel ener encyclopaedie, op zichzelf reeds een geduchte prestatie. Wie kan vandaag nog de belastingwetgeving overzien? Betaalt men niet maar met de doffe berusting, welke bij de zaak schijnt te passen? Wie ziet tot in details klaar voor ogen de werkingssferen van de nieuwe organen op internationaal gebied? Over den minister van Oorlog spreken we maar niet; staat hij niet als aan het hoofd van een milliardenbedrijf?

Wat zijn de bronnen voor een binnenlands politiek overzicht? De Handelingen van de Staten-Generaal? Stellig ook zij. En sinds men de staatstaak de ene uitbreiding na de andere heeft doen ondergaan, is deze bron ook al rijker gaan vloeien. En voorts: de bittertafel? Wellicht. Men ziet er wel op neer. Nog niet zo lang geleden heeft een minister een bepaalde redenering gewraakt als afkomstig uit het stamcafé. Wanneer men bedenkt, dat deze minister — zij het uit anderen hoofde — niet onverschillig staat voor de wijze van lafenis in zulke gelegenheden, zal men moeten opmerken, dat dit antwoord (het mocht dan door de omstandigheden gerechtvaardigd zijn) niet helemaal „best” was.

En verder? Het hoge woord moet er maar uit: de kranten. Maar ook dan versta men ons wel. Het is niet alles belangrijk, wat er in de kranten komt. En alles wat belangrijk is, komt nog niet in de kranten. Wat in de kranten pleegt te komen, is datgene, wat opvalt. Nieuws moet nieuws zijn, wil het nieuws zijn. In de Amerikaanse journalistiek heeft men daar zo zijn eigen omschrijving voor: Wanneer een hond een man bijt, is dat geen nieuws; nieuws is pas, wanneer een man een hond bijt.

Wat is nieuws? Een geruchtmakende vergadering over Hardegarijp; een belangrijke bijeenkomst van de Kamers; een ingrijpend wetsontwerp. Men leest ervan in de kranten. Waarvan men niet hoort, is van den getrouwen, onversaagden arbeid van het bestuur ener kiesvereniging. Of van het dagelijkse werk van een groepje onderwijzers aan een christelijke school. Of van de zorgen van een ouderpaar om de touwtjes aan elkaar te knopen en ondanks de zorgen de kinderen met fatsoen en met ere voor het leven klaar te maken. Het komt niet in de kranten. Of eigenlijk toch weer wèl. Want er is juist in de moderne journalistiek een streven merk-

baar, om het gewoon-menselijke uit het leven op te diepen, naar voren te halen, onder de aandacht te brengen. De Amerikaanse oorlogsreporters hebben daaraan in sterke mate bijgedragen. Het heeft iets van een eerherstel aan het vergeten leven. De ervaring leert, dat het wordt gelezen en gewaardeerd. Shakespeare wist al, dat er dingen waren, waarvan men niet gedroomd had in zijn filosofie. Zo bleken er dingen te zijn, waarvan men niet gedroomd had in zijn journalistiek. En toch lagen ze zo voor de hand . . .

Het kan zijn nut hebben, dit alles voorop te stellen. Een Angelsaksische journalistieke spelregel luidt: „Facts are sacred; comment is free”, „de feiten zijn „heilig” (onaantastbaar); wat men daarover zelf zeggen wil, is vrij”. De lezer verstaat nu wel iets van het droevig lot eens overzichts-schrijvers. Hij moet kiezen uit de feiten: een subjectieve bezigheid. En hij moet trachten die gekozen feiten te overzien: de subjectiviteit dus dubbel op. Dan nu maar zien, of er in dit nummer, na deze wellicht niet helemaal overbodige inleiding nog enige ruimte is voor . . . het overzicht zelf.

Het eerste kwartaal van 1952! Toen we het nieuwe jaar begonnen, dobberde een eenzaam zeeman op zijn beangstigend scheefgezakte boot: kapitein Carlsen op de „Flying Enterprise”. Geen binnenlands nieuws? Toegegeven, maar het riep bij deze en gene toch wel de vraag op, of het Nederlandse schip van staat niet ook wat scheefgezakt was. In elk geval was het bezoek van minister-president Drees aan Amerika, dat in de maand Januari plaats had, niet zo spectaculair als de triomftocht in hetzelfde land van kapitein Carlsen. Maar Dr Drees had bescheidener oogmerken en er is reden om aan te nemen, dat zijn bezoek is gewaardeerd.

Trouwens, over de plaats van Nederland in de wereld is in dit kwartaal bij meer dan één gelegenheid gesproken. Het meest geruchtmakend was stellig de rede, welke Prof. Gerretson op 11 Maart in de Eerste Kamer hield, toen daar de begroting van Buitenlandse Zaken aan de orde was. Scherp was zijn kritiek. Wat was, zo luidde zijn klacht, Nederland vandaag nog anders dan een „overbevolkte boerderij” aan de Noordzee? Nederland staat, meende hij, eenzaam en ongeacht in een wereld, welke slechts door belang en macht wordt beheerst.

Een hard oordeel. Niet verwonderlijk overigens, dat anderen anders oordeelden. Minister Stikker uiteraard voorop. Van zijn kant beschuldigde hij den Utrechtsen hoogleraar van defaitisme. In elk geval had Prof. Gerretson zijn betoog niet sterker gemaakt, toen hij zich enkele opmerkingen veroorloofde, die vooral in het statige milieu van de Eerste Kamer niet schenen te passen. Alles begrijpelijk, dat daarachter het eigenlijke betoog van den hoogleraar wel wat schuil ging. Dat betoog kwam hierop neer, dat Nederland goed zou doen, niet te hoog van den toren te blazen en in de keuze temidden van de internationale politieke wereld niet op de eerste rij te gaan staan. Dit betoog vond waardering in . . . de Groene Amsterdammer. Vreemd? Neen, toch niet, want soortgelijke klanken kon men in ditzelfde kwartaal beluisteren uit den hoek van diegenen, die in het leven der volkeren „een derde weg” meenden te kunnen vóórstaan en die daarvoor in dezelfde Groene een pleitbezorger gevonden hadden.

Een overbevolkte boerderij? Zeker is, dat de gedachte aan emigratie ook in dit kwartaal voor velen een vertrouwd was. De Tweede Kamer

kreeg over dit onderwerp haar woord mee te spreken, toen in Maart daar een desbetreffend wetsontwerp aan de orde kwam. De critiek in dit college was, dat in de regeling van de emigratie, zoals door de regering voorgesteld, de rijkstaak te veel op den voorgrond werd gesteld ten koste van de maatschappelijke organisaties, welke zich op dit terrein bewegen. Dank zij het ingrijpen van de Kamer onderging het ontwerp in dit opzicht enige niet onbelangrijke verbeteringen. Wat de organisaties betreft: de Chr. Emigratie-Centrale trof reeds haar eerste voorbereidingen voor het zilveren jubileum, dat zij dit jaar viert gaat.

Overbevolkt? In elk geval een landje, waarin de internationale zorgen zich doen gevoelen. Het leven is dit kwartaal weer wat duurder geworden. Op 1 Februari waren het de spoorkaartjes, maar op 4 Februari volgde het brood. Weliswaar werden op denzelfden datum margarine en vet goedkoper, maar in de huiskamers werd heel wat afgepraat, of het laatste wel voldoende tegen het eerste opwoog. De broodprijs kwam ook in de Tweede Kamer aan de orde, toen deze Kamer op 8 Februari met een debat over dit belangrijke onderwerp begon. Zij aanvaardde een motie, waarin werd aangedrongen op een maximum-prijs voor het volksbrood, gebaseerd op den kostprijs, zonder toepassing van de zgn. compensatiegedachte vermeerderd met een redelijke ondernemerswinst.

Maar niet ieder schoot er bij in. Minister Lieftinck bv. kon alleen over Januari aan belastingopbrengst f 160 millioen méér boeken dan geraamd was. Hij kreeg intussen bij de behandeling van zijn begroting in de Eerste Kamer wel het een en ander te horen. Men stelde er daar prijs op, temeer nu het niet uitgesloten lijkt, dat deze bewindsman in een nieuw kabinet niet zal terugkeren, uiting te geven aan de waardering voor zijn ijver, bekwaamheid en werklust. Dit kon echter met name Mr de Wilde niet weerhouden van critiek op den geest, waarin de minister in deze jaren zijn beleid had gevoerd. Inderdaad, ook voor de politiek geldt, dat, wanneer twee hetzelfde doen, het daarom nog niet hetzelfde is.

Critiek op de financiële denkbeelden van minister Lieftinck uitte men in de Eerste Kamer van enige zijden ook, toen daar het wetsontwerp op het credietwezen aan de orde kwam. Na de uitvoerige schriftelijke voorbereiding, na de brede behandeling ook in de Tweede Kamer, kon het debat in de Eerste Kamer geen nieuwe perspectieven meer openen. Trouwens, de neuzen leken geteld. Ondanks een kloeke bestrijding van Mr de Wilde en ook van Mr Pollema kwam het ontwerp er — met de stemmen van de beide grote regeringspartijen alsmede die der communisten — door.

Toeven we nog even bij de Eerste Kamer. Zij heeft in dit kwartaal soms van zich doen spreken. Was er niet de huldiging van den nestor Prof. Anema, die op 10 Februari 80 jaar werd? Bij de beantwoording van de sprekers bleek hij zichzelf een bij uitstek „onbenullig onderwerp” te vinden. Wie zou hem op dit punt niet de schamele eer ener bestrijding willen aandoen? Mogelijk heeft hij slechts vergelijkenderwijs willen spreken. Hij heeft in elk geval zijn onderwerpen altijd wel uitgekozen en er zonder uitzondering iets bijzonders van gemaakt. Wie denkt niet, om een van zijn laatste Kamerredevoeringen te noemen, aan zijn betoog over den „Stop te Lobith”? De regering meende de Rijnvaart te moeten ordenen en aan deze ordening kracht bij te zetten door bij Lobith een stop in

te stellen voor die schippers, die zich nog niet hadden laten organiseren. Dit alles was onverenigbaar met de bekende Acte van Mannheim, die „den vrijen Rijn” waarborgt. Wat Prof. Anema er van zei, was niet voor tweeërlei uitleg vatbaar.

Er is in dit kwartaal in de beide Kamers der Staten-Generaal weer hard en veel gewerkt. De Tweede Kamer besteedde bijzondere aandacht aan de grondwetsherziening. Van de eerste groep onderwerpen, welke daarbij aan de orde kwamen, willen wij vermelden, dat de door de regering voorgestelde zgn. grondwetskamer (een middel om het geldende systeem van grondwetsherzieningen te wijzigen) het vereiste stemmental niet kon halen. Onze overtuiging is, dat hierover niet behoort te worden getreurd. Dr Bruins Slot zette het a.r. standpunt duidelijk uiteen: De Kamer vertegenwoordigt thans reeds het Nederlandse volk; daarnaast een andere Kamer te creëren is niet nodig; het is zelfs onwenselijk, omdat dit een verkapt referendum betekent.

Voor het overige is deze grondwetsherziening en alles wat zich daaromheen heeft afgespeeld (we denken met name aan het debat over het buitenlands en internationaal beleid) zo omvangrijk, dat het zich niet in luttele regels laat samenvatten. Een afzonderlijke beschouwing ware hier op haar plaats.

Thans nog iets over het binnenlands politiek beweeg buiten de Staten-Generaal. Daar was zo wel het een en ander, dat de aandacht boeien kon.

Over de rede, door Prof. van Niftrik op 1 December vorig jaar onder den titel „Hardegarijp . . . een teken!” gehouden, is in dit eerste kwartaal veel gesproken en veel geschreven. Terecht heeft men die rede in verband gebracht met zekere achtergronden. En juist over die achtergronden was het, dat Ds E. G. van Teylingen in het Februari-nummer van dit orgaan een duidelijk en alleszins oriënterend artikel heeft geschreven. Daarom worde over de kwestie hier ditmaal verder gezwegen, doch niet dan nadat we uiting hebben gegeven aan onze indruk, dat dit gebeuren rondom Hardegarijp bij velen de belangstelling voor het bijzonder onderwijs heeft doen toenemen. En waarom bij zoveel zorgelijks dit niet met dank vermeld? Overigens schijnt oplettendheid hier dringend geboden. Oplettendheid en . . . zuiver inzicht, alsmede kennis van de historie.

Wat voorts het onderwijs betreft: de P.v.d.A. aanvaardde in het begin van dit jaar op een speciaal onderwijscongres de onderwijspecificatie over de hele linie. Het leken hoopvolle klanken. Edoch, zij schijnen nog geen gemeengoed van alle partijleden. De inwoners van het Friese Akkrum, die om subsidie kwamen voor hun bijzondere kleuterschool, kregen van de meerderheid van het socialistisch dagelijks bestuur hunner gemeente nul op het request, en nog wel op argumenten, welke alleen maar konden herinneren aan de donkerste uren van den schoolstrijd. En dan schrijven we nog 1952.

Anders was het te Hilversum, waar de gemeenteraad bij meerderheid de noodzakelijkheid uitsprak ener Prot. Chr. Middelbare Technische School. Dat zal de eerste worden in Nederland. De 5de Februari, waarop dit besluit viel, zal een goede dag blijven voor het Eerste-Kamerlid Schipper en voor zovele anderen die dit onderwijs een goed en warm hart toedragen. Ten overvloede vermelden we, dat de P.v.d.A. en de V.V.D. tegen dit Hilversumse besluit waren.

De Tweede Kamer toonde haar belangstelling voor het onderwijs in een uitvoerige behandeling van het ontwerp-Kweekschoolwet. Dit ontwerp beoogde een volledige opleiding van het onderwijzend personeel in vijf jaar, verdeeld over drie leerkringen. De eerste heeft ten doel de algemene vorming, de tweede een bijzondere, terwijl de derde bestemd is voor de verkrijging van een acte van bekwaamheid als volledig bevoegde. Het onderwijs heeft altijd wel de aandacht van de Kamer. Zo viel het al lang niet meer op, dat op het wetsontwerp een 30 amendementen werden ingediend. Voor den minister werd het niet helemaal een weg over rozen, te minder omdat van a.r. zijde de heer Roosjen zich nogal heeft geweerd. Maar het onderwerp was het ook waard.

Inderdaad, er is ook nog wel enige politiek buiten de Staten-Generaal. En dan denken we ook aan bepaalde gebeurtenissen rondom de K.V.P. Uit het vorige jaar dateerde binnen deze partij wrijving met een groep, waaraan de namen Steenberghe en Duynstee verbonden waren. Deze groep was van oordeel, dat de K.V.P. zich teveel door de P.v.d.A. op sleeptouw liet nemen en daardoor een economisch en financieel beleid voerde, dat scherpe critiek verdiende. Insteede daarvan verlangde deze groep een kentering naar rechts.

In Januari nu werd een communiqué gepubliceerd, sober van inhoud, maar hierop neerkomend, dat de partijleiding van de K.V.P. met de groep-Steenberghe overeenstemming had bereikt. Maar spoedig bleek, dat deze overeenkomst, of in elk geval het sobere bericht van de bereikte overeenkomst, bron was van nieuw verdriet. Immers, het bericht had de argwaan opgewekt van den voorzitter der K.A.B., den heer De Bruyn, die hevig vervolgen was en maar dadelijk de mogelijkheid opperde van een afzonderlijke R.K. arbeiderspartij. Toen daarop Prof. Romme kwam verzekeren, dat het communiqué toch weinig meer had bevat dan „oude koek”, kon de heer De Bruyn wel gerustgesteld wezen, maar was het weer de beurt van Prof. Duynstee om teleurgesteld te zijn. Hij smeekte het partijbestuur om een duidelijke uitspraak. Deze is niet gekomen. Wél kwam op 27 Februari het bericht, een zonderling bericht, dat de groep-Steenberghe zichzelf had ontbonden . . .

Het eerste kwartaal is nu voorbij. Het was tevens een kwartaal, dat ons wat dichter bij de verkiezingen bracht. Die verkiezingen werpen ook dit jaar haar schaduwen vooruit. De partijen zijn bezig met het ontwerpen van de kandidatenlijst. En hier en daar is men al op het verkiezingspad. Dr Schouten geeft, als zo vaak, een loffelijk voorbeeld door onvermoeid het land door te trekken, het regeringsbeleid te ontleden en de voorwaarden van een gezond regeringsbeleid aan te geven. En als we over vergaderingen spreken, dan mogen we uit dit eerste kwartaal zeker ook wel noemen de debatavond op 24 Januari te Delft. Prof. Zuidema en Dr van Rhijn spraken daar en het onderwerp was, of een christen wel lid kan zijn van de P.v.d.A. Het zal geen uitzondering zijn, wanneer zulk een debatavond „onbeslist” schijnt te eindigen. Ditmaal was ook een onpartijdig beoordeelaarster als de N.R.C. van mening, dat Prof. Zuidema zijn standpunt het klaart en het meest met overtuigingskracht had uiteengezet. Allen waren het hier wel over eens, dat zulke avonden meer behoorden te worden gehouden. Waarom zouden we hier dezen wens niet onderstrepen? Het „overzicht” en de belangstelling zijn toch geen vreemden voor elkaar?

DE TOEKOMST DER MAATSCHAPPIJ ¹⁾

DOOR

Prof. Dr T. P. VAN DER KOOY

Het behoort tot de koninklijke waardigheid van de mens, dat hij zich een beeld kan vormen van de toekomst. Zeker, dit beeld is onderhevig aan een perspectivische vervaging. Voor de nabije toekomst heeft het scherper contouren dan voor een verder gelegen verschiet. Het uitzicht in de tijd heeft ten gevolge van de tijdelijkheid van de mens bepaalde grenzen, evenals het uitzicht in de ruimte ten gevolge van zijn plaatselijke gebondenheid beperkt is. Maar de mogelijkheid van vooruitzien is toch in principe gegeven. Ware dit anders, de mens zou zijn arbeid onder de zon niet kunnen verrichten, immers deze is meestal op de nabije en vaak zelfs op een verder gelegen toekomst gericht. Zijn arbeid is het koninklijk domein van de mens, want daarin bouwt hij zijn cultuur, daarmee dient hij de stoffelijke en geestelijke vooruitgang. „Gouverner, c'est prévoir” — dit spreekwoord geldt niet alleen van het regeren, doch van alle *arbeiden*, dat immers een *heersen* is, namelijk over de krachten en stoffen der natuur en over de resultaten van vroeger cultuurstreven ²⁾.

Helaas is van dit koninklijk heersen in het arbeidsleven van de mens weinig meer overgebleven. Hoe vaak zijn wij niet de slaaf van ons werk, het willoos slachtoffer, naar het schijnt, van de natuurkrachten en van een fatale culturele ontwikkeling. Al zuchtende en klagende volbrengen wij vaak onze dagtaak, die ons in het bijzonder zwaar valt, omdat zij geen uitzicht op verbetering en vooruitgang biedt en in geen betrekking schijnt te staan tot onze cultuuridealen. Ik geloof, dat deze ontaarding van de arbeid onder meer in verband staat met een verminderd vermogen tot vooruitzien in de toekomst. Ik meen, dat hier van een wisselwerking sprake is: de bittere onzekerheid ten aanzien van wat ons te wachten staat, zelfs in de nabije toekomst, verlamt onze besluitvaardigheid en neemt onze arbeidsvreugde weg, terwijl omgekeerd het ontbreken van een duidelijk richtsnoer bij ons werk voert tot een verward en tegenstrijdig resultaat, dat ons in het leven doet verdwalen, en onze blik op de weg, die wij zullen gaan, bevangen houdt.

De martelgang der mensheid kan mijns inziens ten dele worden gekenschetst als een streven, aan deze boosaardige cirkel te ontkomen. Onderscheidene middelen zijn hiertoe te baat genomen. De één bezint

¹⁾ Tekst van een inleiding, gehouden voor de Afdeling Delft van S.S.R. op 26 Jan. j.l.

Op uitdrukkelijk verzoek van den schrijver is de buigings-n weggelaten (Noot van de Redactie).

²⁾ Zie mijn artikel *Maatschappij en Cultuur* in *A.R. Staatskunde* Sept. 1951.

zich op het verleden en tracht in de geschiedenis richtlijnen op te sporen voor het voortschrijden naar de onbekende toekomst. Een ander poogt de gegeven situatie verstandelijk te doorgronden, teneinde hier en nu raad te schaffen. Een derde schouwt door de vlucht van zijn verbeelding een ideale toestand en leidt daaruit zijn program af. En inderdaad, historische bezinning, logische analyse en dichtelijke fantasie zijn alle nodig om de impasse der cultuur te bestrijden. Combinatie van deze drie biedt de grootste waarborg, dat het streven naar vooruitgang niet blijft steken in vruchteloze reconstructies van het verleden, doelloze exercities van het intellect en machteloze utopieën. Deze combinatie van onderscheidene methoden van benadering van het probleem van de vooruitgang van het menselijk leven kan echter niet langs mechanische weg geschieden. Zij is geen kwestie van dosering, doch moet er een zijn van synthese: een nieuwe, integrale visie moet uitkristalliseren. Deze synthetische visie nu, is van religieuze aard, immers zij berust op de keuze van een hoogste doel, waaruit maatstaven voor het handelen met de gegeven middelen voortvloeien.

Enkele jaren geleden werd er van zeer bevoegde zijde ³⁾ op gewezen, dat het *Marxisme* zulk een synthetische visie van religieuze hoedanigheid inhoudt. Marx was een profeet, die in zijn stelsel de oorsprong van het kwaad onthulde, waaronder naar zijn mening de mensheid lijdt, een weg ter verlossing wees, en een aards paradijs beloofde. Hij verwierp het utopisme van de voorlopers van het socialisme, met behoud van de conceptie van de heilstaat der klassenloze maatschappij. Hij nam stelling tegen de klassieke school der economie, doch behield haar wetenschappelijke methode. Hij koos positie in de strijd tussen wijsgeren en historici over het karakter der geschiedwetenschap. In één grote greep vatte hij zijn oordeel over verleden, heden en toekomst van maatschappij en cultuur samen. Immers, zo meende Marx, de dagelijkse *arbeid* van de mens bepaalt zijn kijk op de wereld. De cultuur ontvangt haar stempel van de soort van *werk* die de mens verricht. In de loop der geschiedenis nu verandert de soort van werk uit innerlijke noodzakelijkheid. Want de technische en organisatorische vorm van het productieproces maakt ten gevolge van economische noodzaak een eigen ontwikkeling door. Deze ontwikkeling gaat gepaard met klassenstrijd, die de overgang van de ene cultuurphase in de andere markeert. Zo werd het feudalisme noodzakelijkerwijs afgelost door het kapitalisme. Het kapitalisme op zijn beurt, gekenmerkt als het is door rechtlijnig voortgaande accumulatie en concentratie van kapitaal, sterft aan zijn eigen resultaten, en uit de dode resten zal als nieuw leven het socialisme geboren worden. De socialistische maatschappij zal rusten op het gemeenschappelijk bezit der productiemiddelen en op een rechtvaardige verdeling van het maatschappelijk inkomen, en zal derhalve geen klassenstrijd meer kennen: op grondslag van arbeid voor de gemeenschap zal zich een duurzame cultuur kunnen ontplooien.

Zo luidt in hoofdzaak, naar mij dunkt, de synthetische visie van Marx op het probleem van de vooruitgang van het menselijk leven. De arbeid staat in het middelpunt, als bron van welvaart en cultuur. Gaat tijdelijk,

³⁾ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Londen 1944.

als gevolg van economische noodzaak, zijn weg nog door de diepte, eenmaal komt de tijd, ja met rasse schreden, waarin hij de boeien van onvolmaakte maatschappelijke stelsels zal afwerpen. Dit is de hoofdsom der Marxistische geloofsbelijdenis. Zij bestaat uit een *beginsel*: dat van de scheppende arbeid; en een *toekomstverwachting*: die van de socialistische gemeenschap. Arbeid en gemeenschap: twee grondbegrippen voor iedere levens- en wereldbeschouwing. Taak en toekomst: de essentie van iedere cultuur, die niet in een fatale cirkel is gevangen. Het is gemakkelijk te begrijpen, dat de honderdduizenden, die in de negentiende eeuw door rationalisme en materialisme van het Christelijk geloof werden be-roofd, gaarne het Marxistisch dogma omhelsden. Het gaf, door alle misère heen, wijde horizons en de blijde zekerheid van een paradijs aan deze zijde van het graf.

Toch moet worden volgehouden, dat degenen, die het Christelijk geloof verwisselden tegen de leer van Marx, en de heiland met hamer en sikkel verkozen boven de Heiland met kruis en doornenkroon, een kwade ruil deden. Het Christelijk geloof immers plaatst het leven van arbeid en cultuur onder de wet der Liefde en geeft dus voor de vooruitgang een richtsnoer. Niet de dagelijkse arbeid, de soort van werk, bepaalt het wereldbeeld en de toekomstvisie, maar omgekeerd: de religieuze synthese drukt haar stempel op het werk en op de economische, sociale, politieke en andere vormen waaraan het is gebonden ⁴⁾. Geen economische noodzaak kluistert het arbeidsleven en houdt de gemeenschap in klassenstrijd ten onder, doch de welbegrepene economische doelmatigheid werkt mee aan de harmonische ontplooiing van het mensenleven. De oorsprong van het kwaad ligt niet in de uiterlijke omstandigheden, maar diep in het schuldig hart. Het Christelijk geloof predikt verlossing van het inwonend bederf niet slechts voor de gemeenschap, doch ook voor de enkeling. Het getuigt niet van een blinde historische wet, die de toekomst beheerst, doch roept op tot vrijheid en verantwoordelijkheid.

Geen wonder dan ook, dat de toekomstprofetie van Marx moest falen. De staties die hij onderscheidde langs de „*via dolorosa*” van de heiland met hamer en sikkel, namelijk accumulatie, concentratie, immiseratie, crisis en catastrofe ⁵⁾, hebben zich of in het geheel niet voorgedaan, of op een geheel andere wijze dan hij zich voorstelde. Het wetenschappelijk bewijs, dat hij wilde leveren van de noodzakelijke afsterving van het oude kapitalisme en van de even noodzakelijke opstanding van het jonge socialisme, moest stranden op de onjuistheid van zijn premissen. De arbeid *is* niet de bron en maatstaf van de waarde der goederen. De sociale klassen der samenleving *zijn* niet louter gevolg van de particuliere eigendom der productiemiddelen. Laatstgenoemde *is* niet zuiver toe te schrijven aan roof, geweld en uitbuiting. De waarde van de arbeid *is* niet evenredig aan het aantal manuren, nodig voor de reproductie der arbeidskracht. De voortschrijdende ontwikkeling der techniek *schept* als zodanig geen dwang tot voortgaande accumulatie en investering van kapitaal in de onderneming: veeleer dringt de voortdurende actuele en potentiële concur-

⁴⁾ In deze geest ook A. Müller-Armack, *Das Jahrhundert ohne Gott*, Münster 1948.

⁵⁾ Gelijk bekend voorspelde Marx het voortdurend toenemen van deze verschijnselen bij het voortschrijden van het kapitalisme. „Immiseratie” is een poging tot vertaling van „Verelendung”, in navolging van Schumpeter, *a. w.*

rentie daartoe. Een tendentie tot concentratie van economische macht tekent zich waarschijnlijk wel af: van concentratie van particulier *kapi-taalbezit* kan niet zonder meer worden gesproken. Een automatische daling van de levensstandaard der grote massa heeft zich niet voorgedaan. Van economische crisis en conjunctuur gaf Marx geen verklaring, die bij zijn theorie van de ontwikkeling van het kapitalisme paste. De catastrofe, die het socialisme zou inluiden, bleef uit: veeleer wordt een consolidatie en stabilisatie van het kapitalistisch stelsel in sommige opzichten merkbaar.

Is er dan aanleiding, ons over de toekomst der maatschappij nog zorgen te maken? Wanneer de economische ontwikkeling der productieve krachten niet zo verloopt als Marx dacht, verliest het geloof in een noodzakelijke klassenstrijd, uitlopende in een wereldrevolutie, zijn grondslag. Van zijn synthetische visie blijft dan alleen over een bepaalde filosofie van de arbeid, die wel met het Christelijk geloof in strijd is, doch geen dynamische uitwerking meer kan hebben. Het beginsel van de scheppende arbeid is dan slechts een leus; de toekomstverwachting van de socialistische gemeenschap kan er geen kracht meer aan verlenen. Het Marxistisch dogma heeft dan zijn macht verloren.

Wie zo spreekt, vergist zich echter. In de eerste plaats moet worden bedacht, dat een onjuist beginsel, dat in de hoofden en harten van velen heeft post gevat, een bron van gevaren blijft. Het nog steeds terrein veroverend communisme, dat op orthodox-Marxistische grondslag rust, mag een illustratie hiervan bieden. Bovendien, zolang niet wordt ingezien, dat de arbeid onderworpen is aan hogere beginselen, kan hij geen goede cultuur en geen goede maatschappij voortbrengen. De impasse, waarin maatschappij en cultuur verkeren, is toe te schrijven aan het ontbreken van een harmonisch normbesef in de hoofden en harten van de duizenden, die aan het arbeidsfront staan: in de fabrieken en kantoren, in laboratorium en hospitaal, in school en studeerkamer, op het land en ter zee. Zonder besef voor de *zin* van de arbeid blijft voor de werkers het uitzicht op de toekomst belemmerd. Angst en onzekerheid verlammen de daadkracht, doen de greep op het materiaal verslappen, de productiviteit inzinken, het verval om zich heen grijpen. Het Christelijk geloof, dat bergen moet kunnen verzetten, heeft ook hier een dure roeping.

Op een andere omstandigheid moet ik nog uw aandacht vestigen. Marx gaf een synthese van diverse factoren, die op het maatschappelijk leven inwerken. Sociologische, geschiedkundige en economische argumenten vlocht hij ineen. Dit pogen op zichzelf verdient alle lof. Al te veel bleef het vakwetenschappelijk onderzoek steken in wat ik noemde nutteloze reconstructies van het verleden en doelloze exercities van het intellect. Merkwaardig is echter, dat ondanks alle synthese die wij bij Marx aantreffen, toch zijn toekomstverwachting in hoofdzaak op economische redenering berust. Van economisme is zijn synthese-poging, met name wat zijn theorie van het toekomstig verloop betreft, niet vrij te pleiten. Dit wordt tegenwoordig steeds meer ingezien. Het ontbreekt dan ook niet aan pogingen, Marx' redenering in dit opzicht te corrigeren. En zo wordt met stelligheid betoogd, dat de toekomst der maatschappij wel niet in elk opzicht zo verlopen zal als Marx voorspelde, maar dat *toch* het kapitalisme afgeleefd is, en het socialisme met jeugdige élan komt opzetten. Er

zijn er zelfs, die beweren, dat men helemaal geen socialist behoeft te zijn, om dit te geloven: men moge de te verwachten ontwikkeling der maatschappij betreuren, er aan veranderen kan niemand iets. Ik acht dit défaitisme verwerpelijk, doch vast staat wel dat wie meende op het voortbestaan van de huidige maatschappelijke orde staat te kunnen maken, uit zijn dommel moet worden wakker geschud. Dit heeft overigens een zeer goede zijde, immers het zal ons in herinnering kunnen brengen, dat het steeds noodzakelijk blijft, ook aan de zich voortdurend evoluerende overgeleverde orde de toets der Christelijke beginselen aan te leggen.

Op zuiver economische gronden schijnt het op het eerste gezicht heel gemakkelijk een betoog op te zetten, dat de voortreffelijkheid van het kapitalisme demonstreert. Uit een oogpunt van economische doelmatigheid heeft dit maatschappelijk stelsel immers een opmerkelijke prestatie verricht. De totale productie van goederen en diensten is per hoofd der bevolking regelmatig toegenomen, terwijl bij de verdeling van het maatschappelijk product de lagere inkomensgroepen relatief meer van de toename der welvaart hebben geprofiteerd dan de hogere. En de verklaring van deze gunstige resultaten? Het *winststreven* prikkelde de ondernemers tot steeds hogere prestaties en tot het zoeken van steeds nieuwe methoden, wegen, bronnen en markten. Wie onbekwaam was om deze wedloop vol te houden, viel als zelfstandig ondernemer uit. Het streven naar maximale winst was de motor, die de maatschappelijke productie op volle toeren deed draaien.

Deze korte karakteristiek van de economische mérites van het kapitalisme vereist nu enige uitwerking. Allereerst zou men zich kunnen afvragen, of wel inderdaad een maximale productie de grootst mogelijke welvaart betekent. Het economisch beginsel heeft betrekking op behoeftenbevredestiging en het is denkbaar, dat ondanks toenemend aanbod van bevredigingsmiddelen een dergelijke onbeheerste uitzetting van gewekte behoeften ontstaat, dat geen bevrediging of welvaart intreedt. Met stijging van de levensstandaard kan ook de ontevredenheid toenemen. Ik geloof zelfs, dat deze situatie niet slechts denkbaar is, doch daadwerkelijk zich voordoet en afkeuring verdient, waarmee niet wil zijn uitgesproken, dat een statisch behoeftelven, symptoom van een dode beschaving, verkiesselijk zou zijn. Wij stuiten hier bij enig doordenken op het begrip levensstijl, een culturele factor, die bij het beoordelen van economische stelsels niet mag worden over het hoofd gezien.

Ook al laten wij dit punt een ogenblik rusten, zo doet zich de vraag voor, of inderdaad het geldelijk winststreven altijd de productie maximaliseert. Er is vaak op gewezen, dat dit alleen het geval kan zijn bij volkomen concurrentie, d. i. wanneer op alle markten grote aantallen aanbieders en vragers optreden, die individueel het prijspeil niet kunnen beïnvloeden, zodat een evenwichtstoestand tussen vraag en aanbod van producten en productiemiddelen ontstaat. Deze marktform doet zich in werkelijkheid vrijwel niet voor: gewoonlijk is er een monopolistische inslag in de prijsvorming. Deze kan ten gevolge hebben, dat geen evenwicht ontstaat, doch een moordende concurrentie zich afspeelt, maar ook dat een tot stand komend evenwicht geen maximale productie en geen volledig emplooi van productiemiddelen betekent. Het geldelijk winststreven, zo moet worden geconcludeerd, garandeert geen maximale productie, ten

gevolge van de onvolkomen concurrentie. Toch houdt deze conclusie niet in, dat het streven naar maximale winst, in strijd met het belang der gemeenschap, de toeneming der productie belemmert. Het winststreven dient de ondernemer ook ter instandhouding van zijn bedrijf. De monopolistische inslag van een bedrijf, de economische macht van een ondernemer, houdt wel het gevaar in van uitbuiting van arbeiders, leveranciers en afnemers, ten behoeve van een zo groot mogelijke winst, maar is ook dienstbaar aan het simpel voortbestaan, aan de uitbreiding en aan de perfectionering van het bedrijf.

Wij bevinden ons hier midden in de typische problematiek van het kapitalistische productieproces. Enerzijds zagen wij aan de vraagzijde het onbevredigende beeld van het onverzadigbare streven naar bevrediging van een chaotisch behoeftenleven bij de consument; voor ons gevoel ontbrak daaraan de nodige stijl, al werd deze aanmerking enigermate verzacht door de herinnering, dat een primitief, statisch behoeftenschema evenmin verkieselijk is. Een neurotische over-civilisatie, met een gedegegeneerd, op zinnenprikkels ingesteld wensleven van de mens moge verwerpelijk zijn, daartegenover staat, dat de vooruitgang der cultuur kan worden ingeleid en begeleid door een gezonde dynamisering en differentiering van de menselijke behoeften. Anderzijds zien wij, aan de aanbodzijde, bij de producent, weliswaar een onbeperkt winststreven, dat, onverzadigbaar en berekenend, zekere kwade kansen op misbruik inhoudt, en trouwens op het behoeftenschema van de consument een voortdurende sterke prikkeling uitoefent. Doch ook blijkt het geldelijk winststreven een middel te zijn tot instandhouding en stabiele, gestadige uitbouw van het productie-apparaat, terwijl het aan dit apparaat de nodige soepelheid van aanpassing aan nieuwe methoden en behoeften verschaft, die voor de vooruitgang van de cultuur van grote betekenis is.

Nog steeds zijn wij geen duidelijke aanwijzingen op het spoor, die de ondergang van het kapitalisme spellen. Wel blijkt voor de onpartijdige beoordelaar grote waakzaamheid vereist. Aan beide zijden der balans, bij vraag en aanbod, bij consumptie en productie, merken wij in het kapitalistische systeem licht- en schaduwzijden op, die onlosmakelijk verbonden schijnen te zijn. De oorzaak hiervan is, dat dit maatschappelijk stelsel berust op individuele vrijheid en verantwoordelijkheid. De consument beslist over zijn eigen behoeftenschema, de producent bepaalt zijn eigen productieprogramma. Beiden kunnen een foutieve keuze maken: de consument kan de nadruk leggen op verstrooiing, ja zelfs bedwelming en verdoving zoeken, de producent kan zich overgeven aan de roes van het geld, de koorts van de macht. In dit geval is de maatschappij ziek, doch deze ziekte heeft diepere oorzaken: de mens is zich zijn cultuurtaak niet voldoende bewust, hij tracht aan zijn verantwoordelijkheid ten aanzien van de vooruitgang der mensheid te ontkomen. De ziekte der maatschappij is gevolg van de ziekte der beschaving: het ontbreken van een gezonde levensstijl, van een harmonisch cultuurideaal.

Wanneer dan de maatschappij, het economisch stelsel, op zichzelf geen bijzondere gebreken schijnt te vertonen⁶⁾, doch als elk redelijk bruik-

⁶⁾ De definitieve beantwoording van deze vraag eist een principiële toetsing van de grondslagen der maatschappij, waartoe het kader van dit opstel zich niet leent.

baar instrument op verkeerde wijze gehanteerd kan worden, doen zich twee nadere vragen voor. In de eerste plaats moet men zich afvragen, op welke wijze het misbruik kan worden voorkomen of tot een minimum gereduceerd. Deze vraag stelt aan de orde het probleem van het regelen van het economisch leven door middel van maatschappelijke organisaties en door economische overheidsmaatregelen. Wat de leiding van het verbruik betreft, noem ik als voorbeeld het heffen van accijnzen op genotmiddelen en van hoge omzetbelastingen op weelde-artikelen. Remmen op uitspattingen van het winststreven treft men o. a. aan in de sociale wetgeving, de vele soorten wetten die misbruiken in de handel strafbaar stellen, en vele andere maatregelen van economische politiek. Ik ga hier thans niet verder op in, doch volsta met er op te wijzen, dat niet ten onrechte de huidige maatschappelijke orde wordt genoemd die van het geketend of gebonden kapitalisme. Men zou kunnen discussiëren over de vraag, of deze binding al of niet ver genoeg gaat; van een onvermijdelijke overgang naar het socialisme behoeft bij dit alles nog geen sprake te zijn.

In verband met ons onderwerp moet ik wel stilstaan bij een tweede vraag, die met de toekomst van het kapitalistisch stelsel als zodanig verband houdt. Moge het kapitalisme, met zijn individuele vrijheid en verantwoordelijkheid van consument en producent, uitkomende in de vrije prijsvorming op de markt, in het verleden een gunstige uitwerking op welvaarts-grootte en welvaartsspreiding hebben gehad, zal dit dan in de toekomst zo blijven, of zijn er krachten aan het werk, die dit doorkruisen? Er zijn er, die beweren, dat het kapitalisme een unieke prestatie heeft kunnen leveren ten gevolge van *toevallige* oorzaken. In de eerste plaats was daar de ongeëvenaarde toeneming der bevolking, waardoor een overvloed van goedkope werkkrachten beschikbaar kwam en een massale afzetmarkt werd geschapen voor de producten der moderne kapitalistische industrie. In de tweede plaats was er een geweldige ruimtelijke expansie, die maagdelijke grond en sluimerende bodemschatten ontsloot en ter beschikking van de kapitalistische ondernemer stelde. In de derde plaats moet er aan worden gedacht, dat een ongekende vooruitgang van het technisch kunnen plaats greep, die de ondernemer in staat stelde meer en goedkoper te fabriceren dan voorheen de ambachtsman mogelijk was. Het kapitalisme had de wind in de zeilen en boekte daardoor een goedkoop succes. Thans is de wind gedraaid en het uur van het kapitalisme heeft geslagen.

Ik geloof niet, dat deze redenering doel treft. Uitbreiding der bevolking kan ook gevolgen hebben, die de ontwikkeling der kapitalistische productie in de weg staan. Groei der bevolking zal bij gelijkblijvende totale productie leiden tot een lagere productie per hoofd, dus tot grotere armoede: voor een toenemende afzet is een koopkrachtig publiek nodig. Een laag loonpeil kan de mechanisering van de arbeid, typisch verschijnsel in de kapitalistische ontwikkeling, tegengaan. Omgekeerd behoeft een dalend geboortecijfer niet onvermijdelijk de toeneming der productie af te remmen. Ook al zou het aanbod van arbeidskrachten afnemen, de invoering van arbeidbesparende methoden en installaties in het productieproces kan hierin voorzien. Vermindering van de vraag naar goederen en diensten behoeft ook niet in te treden bij dalende bevolking, aangezien er nieuwe koopkrachtige behoeften kunnen ontstaan, die tot een

stijging der productie bijdragen. De demografische factor is niet bepalend voor het proces der kapitalistische ontwikkeling.

Hoe staat het met de factor van de geografische expansie? Was de in de negentiende eeuw beschikbare ruimte op onze planeet een buitenkansje, dat het vastlopen van het kapitalistisch productieproces uitstelde, en zal in de twintigste eeuw, nu de gehele wereld in exploitatie is genomen, de executie welhaast plaats vinden? Geen van beide is het geval. Het in ontginning nemen van verre gebieden is een even normale functie van de ondernemer als het geleidelijk opvoeren van de intensiteit der exploitatie binnen gegeven geografische grenzen. Zoals het gesteld is met de drang naar ruimte, de horizontale expansie van het beheer over de natuur, zo is het ook met de technologische ontwikkeling, die een verticale expansie van het beheer over de natuur, een drang naar de diepte is. De technische vindingen zijn evenmin een oorzaak van stijging der productie als de geografische ontdekkingen: gegeven bepaalde technische mogelijkheden is het de ondernemer, die de toepassing er van in de productie bewerkstelligt. Bovendien is het een normale functie van de ondernemer, het proces van de technologische vooruitgang, evenals trouwens destijds de geografische ontdekkingsreizen, te stimuleren. De mogelijkheden in technisch opzicht schijnen nog even onbeperkt als die van intensivering der economische exploitatie van uitgestrekte gebieden der aarde. Het is dus niet aan te nemen, dat demografische, geografische en technologische factoren op zichzelf een keerpunt in de gestadig stijgende tendentie der kapitalistisch georganiseerde productie zouden te voorschijn roepen ⁷⁾.

Wij zijn er dus nog niet in geslaagd een motief te vinden, dat zou wijzen op een geleidelijke decadentie van het stelsel der individuele economische vrijheid en verantwoordelijkheid in voortbrenging en verbruik, ten gevolge waarvan de kapitalistische maatschappij, die ondanks zekere bindingen toch nog altijd gekenmerkt is door een in hoofdtrekken vrije prijsvorming op de markten voor eindproducten en productiemiddelen, door een ander economisch stelsel zou moeten vervangen. Nu zijn er evenwel onderzoekers, die beweren, dat *toch* het socialisme onvermijdelijk is, dat *toch* het kapitalisme aan een fatale kringloop is onderworpen, die het inwendig verteert. Wij zullen een dergelijk betoog thans nader beschouwen.

De kapitalistische ontwikkeling, zo ongeveer luidt dit betoog, heeft in schier alle uitingen van de menselijke samenleving een overheersende rationalistische en individualistische trek aangebracht. Het kapitalisme is niet slechts een economisch stelsel, doch het overheerst de gehele moderne beschaving. De economische resultaten van de kapitalistische productie zinken in het niet, wanneer men let op de fatale geestesgesteldheid die zij in de mens heeft veroorzaakt. Doelmatigheid en nuttigheid, niet liefde, gerechtigheid en gemeenschap, zijn de beginselen waarnaar het handelen wordt beoordeeld. Hoe vreemd het nu op het eerste gezicht moge schijnen, deze mentaliteit voert tot ondermijning van de ondernemersfunctie. De ondernemer heeft immers tot taak te streven naar voortdurende ver-

⁷⁾ Ik volgde hier het betoog van Schumpeter, *a. w.* Evenwel kan m. i. niet ontkend worden een tendentie tot vermindering der investeringsmogelijkheden voor het particuliere kapitaal. Ik schrijf haar in hoofdzaak toe aan de vergroting van het politieke risico, gevolg van het toenemend overheidsingrijpen.

andering van het patroon der productie, door nieuwe combinaties van productiefactoren te bedenken, en zo de economische vooruitgang te dienen. Welnu, in de loop der tijden is dit werk routine geworden. Het geschiedt automatisch, georganiseerd, bureaucratisch. De persoonlijke factor is bezig uit het werk van de ondernemer te verdwijnen. De mechanisering van de economische vooruitgang maakt de ondernemer, als drager van avontuur en genie, overbodig.

Daar komt bij, zo zegt men, dat de kapitalistische ontwikkeling veel te grondig opruiming heeft gehouden onder de overgeleverde instellingen van het feudalisme. De koning bij de gratie Gods en de aristocratische grootwaardigheidsbekleders en legeraanvoerders die zich om zijn troon schaarden, zijn door de kapitalistische, liberalistische burgerij geëlimineerd, terwijl de burgerlijke ondernemer zelf ongeschikt is voor het uitoefenen der regeermacht. Daartoe beschikt hij in den regel niet over voldoende persoonlijk prestige en politieke „feeling”. Het is niet mogelijk uit ondernemersfiguren een krachtige regering te vormen, met een principiële stijl, zo wordt beweerd.

Bovendien, zo gaat het onverbiddeijk requisitoir voort, het kapitalistisch proces elimineert niet alleen koningen en priesters, het ondermijnt ook de particuliere eigendom. In plaats van de persoonlijke interesse van de eigenaar treedt het onpersoonlijke aandelenpakket. Het eigendomsbegrip heeft zijn levende kern, zijn zedelijke waardigheid verloren. In plaats van enthousiasme treedt absentisme van de eigenaar, fierheid maakt plaats voor verlegenheid. Voor verdediging van het kapitalisme tegenover de toenemende vijandigheid is een veel te ingewikkelde redenering nodig. De bezitslozen vinden het niet de moeite waard zich in te spannen om zulk een redenering te volgen; zij leven in de stemming van het „après nous le déluge”. De intellectuelen hanteren de macht van het gesproken en geschreven woord op volkomen onverantwoordelijke wijze, aangezien zij geen eerste-hands-kennis van de problemen bezitten en zich enkel laten leiden door hun streven naar zelfhandhaving: de massa is hun meester, de publieke opinie hun richtsnoer. De vijandigheid tegen de kapitalistische maatschappij wordt door hun optreden nog slechts vergroot.

Verwacht moet dus worden, dat de ondernemers op den duur zullen ophouden te functionneren. Het kapitalistisch motief — dat van het streven naar geldelijke winst — ondergaat door afnemende belangstelling van binnen uit, en door toenemende vijandigheid van buiten af, een ernstige verzwakking. Daar komt bij, dat het kapitalisme een levensstijl heeft geschapen, die het streven naar grote winsten overbodig maakt. De desintegratie van het burgerlijk gezin was een logische consequentie van het kapitalisme, met zijn voorkeur voor rationele afweging van voor- en nadelen; beperking van het kindertal en verhuizing van het herenhuis naar de flat op haar beurt maken het winstmotief minder dringend. Evenals de productieve is ook de consumptieve eigendom ontluiserd en verzakelijkt. De seigneuriale levensstijl van de vroeg-kapitalistische koopman is verdwenen. De tijdhorizon van de moderne zakenman is geslonken tot zijn verwachte levensduur. De ondernemer heeft het geloof in zijn toekomst en in zichzelf verloren. Hij is bereid tot elk compromis, wat de maatschappelijke orde betreft. Het kapitalistisch proces heeft het kapitalis-

tisch motief ontbonden. Verrotting der beenderen en verkalking der aderen is de ziekte van de kapitalistische maatschappij.

Tot zover een verkorte weergave van een beklemmende visie⁸⁾ op de toekomst der maatschappij. Het is thans nodig dat wij onze houding bepalen tegenover deze diagnose. Is er inderdaad aanleiding, de patiënt als hopeloos op te geven? Bergt inderdaad de toekomst achter haar ondoordringbaar gordijn het somber beeld van de ruïnes van een vermolmde maatschappij? Krijgt dan toch Marx gelijk, zij het op andere wijze dan hij dacht? Marx immers leerde, dat de winstmakerij, de uitbuiting der arbeiders door de ondernemers, eenmaal zou eindigen in de onteigening der onteigenaren, namelijk wanneer de productiemiddelen, het kapitaal, in handen der gemeenschap overgaan. Nu wil men ons overtuigen, dat er een spontane stagnatie in het proces van voortdurende kapitaalsaccumulatie intreedt. En geen eenzijdig economisch betoog wordt hiertoe gehouden: neen, naar een synthese van economische, sociologische, historische en culturele methoden van benadering van het probleem is hier gestreefd. De arbeid ontvangt geen te zware nadruk in deze analyse: de geestesgesteldheid en de levensstijl nemen een sleutelpositie bij het spel van krachten in.

Ik moet u echter wijzen op een zwak punt in deze wetenschappelijke synthese. Zij begint bij een geestesgesteldheid, die door het kapitalisme zou zijn ontstaan, en zij eindigt bij een levensstijl, die ook al product van het kapitalisme heet. Evenals bij Marx de cultuur haar stempel ontving van de arbeid, zo wordt hier de cultuur bepaald door het maatschappelijk stelsel. Ik geloof, dat dit een omkering van de orde van zaken betekent. Arbeid en maatschappij ontvangen m. i. hun zin van het cultuurideaal, van de levensstijl. Rationalisme en materialisme, individualisme en utilitarisme zijn idealen, die uit levensbeschouwing voortspruiten, uit religieuze, zij het onchristelijke, visie. Bij de laatste keuze ligt de oorsprong van goed en kwaad in de wereld.

Nu meen ik wel, dat het kapitalistisch motief, het geldelijk winststreven, een verwoestende uitwerking heeft gehad op maatschappij en cultuur. Zeker, het heeft tot een gestadige toeneming der productie geleid, maar vraag niet, tot welke prijs. Doelmatigheid en nuttigheid, rendabiliteit en efficiency zijn beginselen, die in de leiding der maatschappij, ja zelfs in het beheer der onderneming niet alléén aan het woord mogen zijn. Geldelijke rijkdom is niet het hoogste goed, ook niet in de bedrijfseconomie. Materiële welvaart is slechts waardevol bij moreel welzijn. Economische vrijheid en verantwoordelijkheid moeten samenhangen met zedelijke vrijheid en verantwoordelijkheid. Er is een roeping tot vooruitgang der cultuur, waarbij gemeenschap, gerechtigheid en naastenliefde leidraad moeten zijn: de doelmatigheid moet, gegeven de schaarste der middelen, daarbij haar woord meespreken, zij het niet slechts in haar commerciële vorm van kapitaalsrendabiliteit. Wanneer de zaak zo ligt, geloof ik niet in een fatale, gedetermineerde ontwikkeling der maatschappij. De mens is binnen de zeer ruime marge van mogelijkheden die de relatief schaarse middelen bieden, vrij in de keuze van het normencomplex dat hem tot richtsnoer zal dienen. Volhardt hij in een verkeerde keuze, dan zal dit, ondanks

⁸⁾ Te vinden bij Schumpeter, *a. w.*

eventuele materiële welvaart, tot ondergang leiden. Maar herziet hij zijn keuze, dan is een keer ten goede zeker niet uitgesloten. Gelukkig is er al sprake van een ingetreden correctie. De uitwassen van het kapitalisme worden reeds bestreden en het winststreven binnen zekere perken gehouden. Een belangrijke vraag, waarop ik in dit kader niet kan ingaan is, of de pogingen tot verbetering der maatschappelijke orde op juiste wijze geschieden.

Princieel heb ik dus een gewichtige bedenking tegen het determinisme, dat in het weergegeven betoog ligt besloten. Hiermee hangt ten nauwste samen, dat bedoeld betoog, behalve een onjuist beginsel, tevens een m. i. aanvechtbare toekomstverwachting behelst. Was bij Marx sprake van een economistische theorie van het toekomstig verloop, hier moet van sociologisme worden gesproken. De opkomst en ontwikkeling van de burgerstand, de uitschakeling van aristocratie en geestelijke stand, het optreden van een groep intellectuelen, die aan de menselijkheid het „verraad der klerken” plegen, het oprukken van de vierde en vijfde stand in verbeten vijandigheid, het veldwinnend massa-verschijnsel, uitkomend in de verzakelijking van de eigendom, van het gezinsleven en van de gehele levensstijl, dit alles behoort tot de sfeer der samenleving, die in een ongetwijfeld gevaarlijk gistingsproces verkeert, doch niet van de overige levensverschijnselen mag worden geïsoleerd. Ten onrechte legde Marx de nadruk op de economische factoren bij zijn schets van het toekomstig verloop der geschiedenis. Verkeerd zou het ook zijn, aan de sociale factoren een eenzijdig accent te geven. Dat functie en werkwijze van de ondernemersstand geleidelijk een ander aspect hebben gekregen dan in de tijd van het jonge kapitalisme, is vanzelfsprekend: het routine-element zal wel toegenomen zijn. Toch is het wezen dier functie naar mijn mening nog steeds gelegen in het initiatief, waarvoor een ruim operatieveld aanwezig blijft. De bewering, dat het volksleven niet meer in staat is, bewindslieden voort te brengen, berust m. i. op overdrijving. Dat alle intellectuelen broodschrijvers en demagogen zijn, is een ontoelaatbare generalisatie. Verzakelijking van eigendomsverhoudingen en denaturatie van het gezinsleven zijn inderdaad verontrustende verschijnselen, waartegen de strijd dient te worden aangebonden. Van een gedetermineerde ontwikkeling van de maatschappij naar het socialisme echter ontbreekt bij dit alles elk bewijs.

De eerste vraag die zich opdringt, wanneer wij nadenken over de toekomst der maatschappij, behoort niet te zijn: komt er altemet socialisme? doch: willen wij het socialisme? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten wij weten, wat onder socialisme is te verstaan⁹⁾. In de socialistische maatschappij bevinden zich de productiemiddelen — althans bevindt zich de zeggenschap er over — in handen van de gemeenschap, die leiding aan de productie geeft. De staat, als orgaan der gemeenschap, neemt de taak van de ondernemers over. Hij stelt het productieprogramma voor alle bedrijven vast, benoemt de bedrijfsleiders, en draagt de ver-

⁹⁾ Onder socialisme versta ik hier niet een politieke stroming, die een meer of minder vergaand overheidsingrijpen in het maatschappelijk leven voorstaat, doch een economisch stelsel, dat op collectieve economische verantwoordelijkheid berust. In de economische literatuur is deze wijze van spreken over socialisme zeer gebruikelijk. Vgl. o.a. Schumpeter, *a. w.*

antwoordelijkheid voor de economische aanwending van de productiemiddelen. Ik laat de principiële vraag rusten, of de staat *naar zijn aard* geschikt is voor de functie van centrale leider der productie. Liever wil ik hier het vraagstuk van de praktische kant benaderen. Allereerst moet ik er dan op wijzen, dat er veel over te doen is geweest, of zonder vrije prijsvorming een economische productie wel mogelijk is: immers een rationele kostencalculatie vordert de beschikking over marktprijzen¹⁰). Over de oplossing van het probleem van de waardecalculatie in de socialistische maatschappij zijn de meningen nog zeer verdeeld. De een houdt vol, in het mathematisch jargon van de hedendaagse economische theorie, dat de oplossing van millarden vergelijkingen met millarden onbekenden nodig zou zijn, om tot een economische aanwending der schaarse productiemiddelen te komen. De ander ontwerpt een vernuftig puntensysteem, met behulp waarvan de voorkeuren der consumenten zich onbelemmerd zouden kunnen uitwerken over het gehele uitgestrekte gebied van de beschikking over productiefactoren. Volgens de een is niet alleen vrije consumptiekeuze, doch ook vrije arbeidskeuze met centrale leiding der productie onverenigbaar: verbruikers en arbeiders zijn overgeleverd aan de willekeur van de staat, die als monopolistisch detailhandelaar en werkgever optreedt. Volgens de ander kan de staat met de voorkeuren der consumenten voor bepaalde verbruiksgoederen, en met die der arbeiders voor bepaalde soorten van werk voldoende rekening houden. De tegenstander noemt het socialisme een weg naar slavernij en voorspelt armoede en willekeur. Volgens de voorstander is het socialisme de weg naar vrijheid; hij voorspelt toenemende efficiency, terwijl de inkomstenverdeling niet meer naar succes, doch naar behoefte en de selectie der leiders naar bekwaamheid zal geschieden.

Wat hiervan te zeggen? Kunnen wij aannemen, dat collectieve eigendom der productiemiddelen en centrale leiding der productie verenigbaar zijn met individuele vrijheid en verantwoordelijkheid ten aanzien van verbruik en arbeidskeuze? Is een grotere productiviteit inderdaad te verwachten bij opheffing van de individuele vrijheid en verantwoordelijkheid van de ondernemer ten aanzien van de vaststelling van zijn productieprogramma? Het is mij niet mogelijk in het korte bestek, dat mij rest, grondig op deze vragen in te gaan. Ik volsta met enkele punten aan te duiden. Allereerst merk ik op, dat alleen reeds de centrale vaststelling van een productieplan ernstige beperking van de vrijheid van consumptiekeuze kan inhouden, terwijl ook de behoefte aan arbeidskrachten kwantitatief en kwalitatief onmiddellijk door het productieplan wordt bepaald. Verbruiker en arbeider kunnen zeer gemakkelijk in een dwangpositie worden gebracht. Nu zij aanstonds toegegeven, dat in de maatschappij die op vrijheid van productie berust, de verbruiker bij zijn keuze gebonden is aan zijn inkomen, dat voor de laagst bezoldigden met opgroeiende kinderen vaak heel laag is, terwijl de ongeschoolde arbeider, vooral die een gezin te zijnen laste heeft, gewoonlijk aangewezen is op de werkgelegenheid die zich in een beperkte omgeving van zijn woonplaats voordoe. Ook hier is dus veelszins sprake van een dwangpositie. De staat heeft in de socialistische maatschappij echter de feitelijke bevoegdheid

¹⁰) Vgl. o. a. F. A. von Hayek e. a., *Collectivist economic planning*, Londen 1947.

het productie-plan zo in te richten, dat weliswaar tussen bepaalde verbruiksgoederen een keuze mogelijk blijft, doch de bevrediging van bepaalde andere behoeften geheel onmogelijk wordt. Van beslissende betekenis voor de consumptie-mogelijkheden zal zijn, welke levensstijl der burgers de staat bij de opstelling van het productieprogram als leidraad kiest. Dat hierbij de culturele aspiraties van het volk of van bepaalde groepen — eventueel minderheden — in het hart geraakt kunnen worden, is buiten kijf. Zo is ook niet in te zien, hoe de staat met redelijke verlangens der burgers naar bepaalde soorten werk altijd rekening zal kunnen houden. Ook al zouden wij er van uitgaan, dat de staat van een ernstig voornemen bezield is, met de wensen van verbruikers en arbeiders rekening te houden, zo zal toch de vrijheid van arbeid en verbruik aan ernstige beperkingen onderhevig zijn.

Tot op zekere hoogte is dit vanzelfsprekend, immers de relatieve schaarste der productiemiddelen is ook in de socialistische maatschappij aanwezig. De beperking der vrijheid van keuze zal dan ook het pijnlijkst gevoeld worden bij een geringe productie. Is wellicht te verwachten, dat de centraal geleide maatschappij een overvloediger productie mogelijk zal maken dan de ondernemingsgewijze organisatie? Het ontbreken van markten voor grondstoffen, halffabrikaten, hulpstoffen, gereedschappen, machines, grond, gebouwen e. d. maakt de kostprijscalculatie tot een moeilijk probleem. Gesteld dat dit probleem door een vernuftige administratie wordt opgelost¹¹⁾, dan zou daarmee ook de factor van het marktrisico zijn uitgeschakeld¹²⁾. Maar de organisatie van de productie heeft niet alleen met automatisch aangedreven apparatuur te maken, doch ook met mensen. Een belangrijke vraag is, hoe de inschakeling van het „mensenmateriaal” in het productieproces zal geschieden. Wie zullen, conform de richtlijnen van het centraal planbureau, leiding geven aan de productie-eenheden? Hoe zullen de gezagsverhoudingen in het leger der uitvoerende technische en administratieve arbeidskrachten geregeld worden? Volgens welke richtlijnen zal de opschuiving van lagere naar hogere plaatsen in de hiërarchie geschieden? Hoe zal in dit leger initiatief kunnen worden ontplooid, verantwoordelijkheid gedragen, discipline gehandhaafd? Voor de productiviteit van het apparaat zijn deze vragen van primordiale betekenis.

Op deze vragen is slechts één antwoord te geven, dat van zin voor realiteit getuigt. De centrale leiding zal de arbeiders in alle rangen der hiërarchie kunnen prikkelen tot maximale prestaties door een met de prestatie verband houdend verschil in beloning in te voeren. Zij zal wellicht met drastische middelen een zekere prestatie kunnen afdwingen uit vrees voor politieke vervolging. Zij zal er naar kunnen streven, door propaganda een zeker plichtsbesef te wekken. Zij kan door uitreiking van

¹¹⁾ Al te veel wordt m. i. aangenomen, dat deze oplossing technisch uitvoerbaar is, voorzover zij logisch denkbaar is. Wie enige ervaring heeft met publieke administratie in tijden van diepgaand overheidsingrijpen, zal beseffen, dat logische denkbaarheid nog geen technische uitvoerbaarheid waarborgt. Ook de enorme vooruitgang der administratieve techniek verschaft deze waarborg niet, aangezien de menselijke factor van wezenlijke betekenis blijft.

¹²⁾ Monetaire en structurele verschijnselen, alsmede natuurlijke en internationale factoren zouden uiteraard in een socialistische maatschappij de graad van bedrijvigheid en voorziening blijven beïnvloeden.

eretekenen op de menselijke ijdelheid speculeren. Maar op den duur zullen deze middelen niet toereikend zijn en zal een beroep moeten worden gedaan op de drijfveer van het eigenbelang. Men kan deze conclusie betreuren, er aan voorbijgaan mag men niet. Hoge functionarissen zullen hoge inkomens moeten ontvangen, omdat de aard van hun werk hun bijzondere verplichtingen oplegt; omdat hun bekwaamheden beter tot haar recht zullen komen bij ontlasting van kleine zorgen; en voorts omdat hun prestige, hun sociaal aanzien dit zal eisen. De grote massa der lage functionarissen in het productieproces zal lage inkomens genieten, en zal moeten worden genoopt tot gehoorzaamheid aan het gezag door stricte handhaving der discipline. Deze laatste biedt geen bijzondere moeilijkheden, immers de arbeider die zich verzet tegen de leiding, weet dat hij zich buiten de gemeenschap plaatst en de hongerdood of het strafkamp voor ogen heeft. Ik meen, dat de conclusie voor de hand ligt: het probleem van de sociale gerechtigheid, dat tot het socialistisch experiment heeft geleid, zal in andere vorm weer opduiken, en de zin van de arbeid, die misschien voor velen in revolutionnaire gloed een ogenblik heeft geflonkerd, zal spoedig voor de massa opnieuw zijn verduisterd.

Ik moet mij beperken. Het socialisme wil mij geen aantrekkelijk ideaal toeschijnen, wanneer ik peins over de toekomst der maatschappij. Wie overtuigd is van het wezenlijk verschil in functie van staat en maatschappij in het menselijk cultuurleven, zal zich over deze conclusie niet verbazen. Nu worden mij natuurlijk wel vele dingen tegengeworpen, en ik wil op een tweetal daarvan nog even ingaan. Het socialisme, zo hoor ik opmerken, wil niet *alle* productiemiddelen socialiseren, doch slechts de voornaamste. Deze tegenwerping imponeert mij niet. Ook al zou men zich bij de overgang naar het socialisme misschien in dit opzicht een zekere zelfbeperking kunnen opleggen, het lijkt mij zeer waarschijnlijk, dat na verloop van tijd het tempo van socialisatie zal moeten worden versneld. Immers, de ondernemers in de niet-gesocialiseerde sector der maatschappij zullen zich, met het zwaard van Damocles boven hun hoofd, begrijpelijkerwijs niet bijzonder gestimuleerd voelen. Fabrikanten, ambachtslieden, winkeliers en boeren zullen ondanks de schone beloften, waarmede zij worden gepaaid, waarschijnlijk in voortdurende onzekerheid verkeren over het lot, dat hun als baatzoekende uitbuiters van arbeiders en verbruikers binnen afzienbare tijd boven het hoofd hangt. Spreekt men reeds van stagnatie in de kapitalistische ontwikkeling, ook *zonder* socialisatie van grootindustrie en bankwezen, des te groter zal de stagnatie zijn van de ondernemersactiviteit bij het romp-kapitalisme, dat als een enclave in de socialistische maatschappij ligt¹³⁾.

Een andere tegenwerping, die men soms hoort, wanneer gewezen wordt op het verlies van vrijheden en rechten, dat onvermijdelijk schijnt in de socialistische maatschappij, heeft betrekking op de democratie. Met dit woord wordt een erbarmelijk spel gespeeld. Sommigen verstaan onder democratie eenvoudig socialisme: inkomen naar behoefte en prestatie naar bekwaamheid zou het kort begrip der democratie zijn. Gewoonlijk heeft men evenwel de procedure van besluitvorming in de organisatie van de staat op het oog, wanneer men van democratie spreekt. Nu wordt

¹³⁾ In deze geest ook Schumpeter, *a. w.*

er met klem op gewezen, dat ook in de socialistische staat een democratische methode van besluitvorming mogelijk is, ja zelfs dat eerst *daar* van echte democratie sprake kan zijn. Op deze wijze zouden dus de nadelige gevolgen, die men bij centrale leiding der maatschappij voor het volksleven ducht, kunnen worden weggenomen. Benadeelde groepen zouden in de volksvertegenwoordiging pleitbezorgers vinden, die voor hun politieke carrière afhankelijk zijn van de stemmen hunner kiezers en zich dus wel zullen inspannen de belangen van dezen te dienen. De gehele maatschappij bevindt zich in openbaar beheer, dus alle sociale spanningen, die zich in de maatschappij voordoen, kunnen in het parlement rechtstreeks bij de opperste leiding aanhangig worden gemaakt. Langs deze weg kan de sociale gerechtigheid, waar zij in de socialistische maatschappij wordt bedreigd, worden beschermd.

Ik geloof, dat deze redenering geen steek houdt. Wanneer in een socialistische staat een op algemeen kiesrecht steunende volksvertegenwoordiging bestond, zou deze misschien in enkele algemene beslissingen ten aanzien van het economisch beleid gekend kunnen worden, doch de wijze van totstandkoming van het centraal economisch plan en de wijze van uitvoering er van in de vele duizenden bedrijven zouden zich aan haar controle onttrekken¹⁴). Ook al zouden langs parlementaire weg beslissingen worden genomen ten aanzien van de verdeling van het maatschappelijk product in quota voor investering en verbruik, ja zelfs al zouden de personeelformaties en de bezoldigingsschalen aan de goedkeuring van het parlement onderworpen zijn, toch zou een efficiënt beheer van de productie dictatuur over arbeider en verbruiker betekenen, waaraan de enkeling zich slechts door emigratie — indien deze is toegestaan — of door de vlucht zou kunnen onttrekken.

Het socialisme biedt voor de toekomst der maatschappij geen aantrekkelijk perspectief. Naar ik meen, kan geen enkel maatschappelijk stelsel bevredigen, dat niet voldoende rekening houdt met de persoonlijke roeping en verantwoordelijkheid van ieder mens voor de vooruitgang der cultuur: persoonlijke vrijheid is voor de gehoorzaamheid aan deze plicht een vereiste. Anderzijds is ook een kapitalistische maatschappij geen waarborg voor een harmonische ontplooiing der beschaving: zij ziet voorbij aan vele niet op geld waardeerbare idealen van gemeenschap, gerechtigheid en naastenliefde, die vormgeving vragen. De maatschappij zal slechts toekomst hebben, wanneer de mens die haar bouwt, zich voortdurend bewust is, dat zijn maatschappij geen eigen bestaan voert, doch met ontelbare vezels is samengegroeid met zijn gehele cultuur, die op haar beurt alleen kan gedijen als zij beantwoordt aan hoge, door God gestelde normen.

*

¹⁴) Zo ook Schumpeter (*a. w.*), die niettemin de verenigbaarheid van socialisme en democratie schijnt te willen handhaven.

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

Mr G. KUYPERS

Presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten zijn meestal ongemeen boeiend. Niemand kan den uitslag voorspellen. Ook het volgen van de campagne is zeer moeilijk, vooral vanwege het ingewikkelde stelsel, dat ruwweg als volgt kan worden beschreven.

De eindstrijd gaat in het najaar tussen twee kandidaten, den democratischen en den republikeinsen, die dezen zomer worden aangewezen („genomineerd”) respectievelijk op de democratische en op de republikeinse conventie. Beide conventies bestaan uit gedelegeerden, die worden afgevaardigd door de organisaties der beide partijen in elk der 48 staten. In zestien staten worden deze gedelegeerden gekozen via de stembus. Dit zijn de zogenaamde „primaries” of voorverkiezingen, die de Amerikanen wel „schoonheidswedstrijden” noemen, omdat zij weinig meer betekenis hebben dan die van een populariteitsmeter. In de andere staten worden de gedelegeerden gekozen door partij-vergaderingen of anderszins.

In principe zijn de meeste gedelegeerden gebonden, ter conventie een bepaalde figuur te steunen als candidaat, maar als het er op aan komt, kunnen zij altijd overspringen op de „bandwagon” van een anderen candidaat, den waarschijnlijksten winnaar. Dit vooral geeft het stelsel zijn grillig, spannend karakter. Vóór Juli bevinden wij ons in het stadium van de nominatie-campagne. Tot zolang moet men hoofdzakelijk letten op hetgeen er gebeurt *binnen* elk der twee grote partijen.

Bij de democraten was het grote feit der afgelopen maanden de mededeling van Truman, dat hij zich niet herkiesbaar stelt. Drie factoren zullen hier een rol hebben gespeeld: 1. Truman en zijn vrouw verlangen naar rust; 2. de Zuidelijke democraten („Dixiecraten”) mogen hem niet, vanwege zijn verdediging van bepaalde rechten der negers; 3. Truman wil niet in het krijt treden tegen Eisenhower, dien hij vertrouwt en respecteert. Intussen verzekerde de president zijn partij zes millioen arbeidersstemmen door de staalindustrie over te nemen (staatsrechtelijk een hevig omstreden precedent) en in het daar heersende loonconflict stelling te nemen tegen de ondernemers.

Wie dan de candidaat der democraten zal worden? Een open vraag. Senator Kefauver, bekend geworden via de televisie, vaart wel. Maar gouverneur Stevenson van Illinois zou kunnen rekenen op den steun van de partijmachine en dat is ook erg belangrijk*).

Bij de republikeinen behaalde generaal Eisenhower, die als militair niet over politiek mag spreken, niettemin zulke successen bij het kiezen der

*) Sinds dit werd geschreven werd bekend, dat Stevenson geen candidatuur begeert en dat president Truman de, inmiddels ook gestelde, candidatuur toejuicht van Averell Harriman, den man van de Amerikaanse bemiddeling in Perzië, thans directeur van de wederzijdse economische hulpverlening (krachtens de Mutual Security Act = wet op de wederzijds te verzekeren veiligheid) in het kader van de Noord-Atlantische Verdrags Organisatie (NAVO). Noot van de redactie.

gedelegeerden ter conventie, dat hij tegen 1 Juni ontslag vroeg en verkreeg als Atlantisch opperbevelhebber in Europa. Hij waagt dus zijn kans.

De grote rivaal van den internationalist Eisenhower is de isolationistisch gezinde senator Taft (die tegen het Atlantisch Pact stemde). Half April waren er 197 gedelegeerden voor Taft tegen 88 voor Eisenhower. Maar daaruit valt nog niets af te leiden.

Over Korea wordt den laatsten tijd niet veel meer gesproken. De wapenstilstandsonderhandelingen slepen zich nu al negen maanden voort en gaan verdacht lijken op de praat-techniek, die de Chinese communisten volgden alvorens zij hun beslissenden aanval op Tsjang Kai Sjek deden. De geallieerden, nog steeds niet accoord en besloten wat hun in zo'n geval te doen staat, zouden in Korea wel eens voor de tweede maal verrast kunnen worden. Vooral de luchtmacht, die door de roden is opgebouwd, baart zorg. De communisten hebben intussen te kampen met epidemieën, waarschijnlijk builenpest. Zij zijn een leugencampagne begonnen en zeggen, dat de Amerikanen besmette insecten, ganzeveren en zelfs . . . pannekoeken uitwerpen. Het Internationale Rode Kruis mag natuurlijk geen onderzoek instellen en deze hele bacteriën-propaganda zou dwaas zijn, als zij niet zo kundig en intensief werd gevoerd onder de eigen mensen. Welk een haat wordt hier gekweekt ! Dat is het erge van de zaak.

Een man, die het Russische gevaar niet zo hoog aanslaat is de Engelse socialist Bevan. Blijkens zijn boek *In place of fear* (In plaats van vrees) gelooft hij, dat de Russen geen oorlog zullen riskeren, omdat zij 1. 200 miljoen ton staal tegenover zich weten ; 2. gebieden met een westerse beschaving schuwen en 3. hun eigenlijke revolutionnaire élan hebben verloren. Daarom acht Bevan het Engelse herbewapeningsprogram te zwaar. Men moet deze intelligenten, militanten man in het oog houden. Zijn ster is in de Labour-partij rijzende. Hij negeerde de leiding van Attlee en werd toch niet geroeyerd.

De begroting der conservatieve regering bracht de Britten verdere verobering: verlaging van de subsidies op de levensmiddelen, nieuwe beperking van den invoer, hogere belasting op benzine, duurder credit. Hier ligt een belangrijke reden, waarom de socialisten begin April aanzienlijke zetelwinsten boekten bij plaatselijke verkiezingen.

Als twee hetzelfde doen, is het nog niet hetzelfde. Attlee weerstond de pogingen van Egypte om de Britten te verdrijven uit de Suez-kanaalzône en den Soedan. Churchill nam die politiek over. Maar toen de Egyptenaren al te driest begonnen op te treden in Ismailia, liet Churchill daar het hoofdbureau van politie in puin schieten. Zou Attlee dat hebben gedaan ? Dit veroorzaakte onlusten en brandstichtingen in Cairo, en op dien „Zwarzen Zaterdag" kwam de Wafd-regering ten val. Koning Faroek zag een revolutie in het verschiet en hij koos Maher, later Hilaly, om die revolutie te voorkomen. Deze premiers hadden dus niet meer tot taak de Britten te steken. De guerilla eindigde. Een nieuw overleg kwam zeer langzaam en voorzichtig op gang.

De Fransen kwamen tegenover een terreur te staan in Tunis. De terreur was ontketend door een gematigd man, Bourguiba, leider van de Neodestour, die onafhankelijkheid eist. Wat Frankrijk aanbiedt is autonomie met mondjesmaat. Bourguiba werd verbannen, twee maanden later eveneens de Tunesische ministers van het kabinet-Chenik. De Bey zwichtte.

Bovendien wist Frankrijk — beter dan indertijd Nederland — zich den Veiligheidsraad van het lijf te houden. Zo schijnt het dan, of Frankrijks straffe optreden succes gehad zal hebben. Maar wij betwijfelen of het succes duurzaam zal blijken. De bewustwording der afhankelijke volken is een keihard feit, dat het Westen stelt voor grote problemen, belast door het verleden en door de toekomst. Aanvaardten en respecteren wij dat proces? Of pogen wij alleen maar oude posities te verdedigen en nog wel met oude methoden? Parijs denkt hoofdzakelijk aan de positie der Franse kolonisten in Tunesië.

Een bloedige revolutie in Bolivia bracht den balling Estenssoro aan de macht. Ach, Zuid-Amerika, zal men zeggen. Maar men moet weten, dat Bolivia's rijkdom, de tinmijnen, in handen zijn van een paar families en dat het gros van de bevolking zeer arm, analfabeet en politiek rechteloos is. Estenssoro heeft den steun van die mensen. Hij wil de mijnen nationaliseren. Had Bolivia niet zo ver van Moskou gelegen, dan had een communist de rol van Estenssoro gespeeld kunnen hebben. Elke revolutie behoeft zo haar eigen analyse. Bestrijden eist begrijpen.

Ruim drie maanden van het Franse begrotingsjaar verliepen zonder dat er een begroting was. Twee regeringen — Plevin en Faure — struikelden er over. Toen kwam de lederfabrikant Pinay, die de redding van den franc als leidend beginsel van zijn politiek stelde. En hij kreeg zijn begroting er door. Blijkbaar komt ook in Frankrijk, waar de franc nauwelijks meer een bruikbare rekeneenheid is, het verstand met de jaren. Pinay's begroting is merkwaardig, daar zij voor het eerst een evenwicht vertoont zonder belastingverhogingen. En dat terwijl 40 % van het totaal uitmakende militaire post tweemaal zo hoog is als vorig jaar. De oplossing is als volgt. In Frankrijk worden de belastingen (die voor vier-vijfden indirect zijn) op grote schaal ontdoken. Deze tot dusver gedeerde gelden hoopt Pinay nu te innen, enerzijds door een fiscale amnestie, daarnaast door strenge straffen op nieuwe ontduikingen (bijvoorbeeld door gevangenisstraf, voor Frankrijk nieuw). De staat moet volgens Pinay niet alleen geen dubieuze debiteuren hebben, maar ook zelf geen dubieuze debiteur zijn. Sommen voor investering en wederopbouw? Goed, maar eerst moet het benodigde geld in de schatkist beschikbaar wezen. Blijkens den dalenden dollarkoers heeft Pinay den steun van de beurs. Ook dien van de huisvrouwen? Daar moeten de winkelprijzen naar zijn. Het seizoen (melk, groente) werkt mede, maar als de prijzen niet algemeen gestabiliseerd worden, zal men Pinay in Mei weer lastig vallen met de eis van de glijdende loonschaal en dan begint het oude liedje opnieuw.

Moskou stelde begin Maart voor om de twee Duitslanden te herenigen en het een eigen, nationale Wehrmacht toe te staan plus de nodige munitiefabrieken. Waartegen het altijd zo gewaarschuwd had! Hadden de Russen jarenlang geappelleerd aan de bekende vrees der Fransen, nu kwamen zij plots den trots der Duitsers in het gevlij. Hun naaste doel bleef gelijk: de vorming van een Europees leger te verhinderen. Het Westen antwoordde voorzichtig. Het is er niet zeker van, of de Russen alleen maar sabotage willen plegen, of dat zij inderdaad zó bang zijn voor een in het Atlantisch systeem opgenomen West-Duitsland, dat zij aan een verenigd Duitsland, maar dan naar beide kanten neutraal, de voorkeur geven.

Wij geloven nog niet in Russische consessies, alleen in sabotage. De economische conferentie in Moskou was een soortgelijk wapen om in het Westen verdeeldheid te zaaien. Het gebeurt zeer listig. Werkloosheid in Manchester? Maar rood China wil gaarne textiel van Engeland kopen! Let op: nog maandenlang zullen vele waarnemers worstelen met de vraag, of Amerika inderdaad niet op onverantwoordelijke wijze de handel met het Sowjet-blok belemmert. Men vergeet natuurlijk, dat de Britten in Hongkong sinds 1950 vergeefs gepoogd hebben aan de Chinezen hun textiel te verkopen op hun wijze. En dat de Nene-straalmotor, die Engeland indertijd aan de Russen verkocht, werd teruggevonden in MIG's aan het Koreaanse front...

Eisenhower, opperbevelhebber der Atlantische strijdkrachten, zeide in zijn eerste en laatste jaarrapport, dat Europa tegenover Ruslands 175 divisies en 20.000 vliegtuigen nog niet werkelijk veilig is. In Lissabon is overeengekomen, dat de NAVO (Noord-Atlantische Verdrags Organisatie) aan het einde van dit jaar 50 divisies zal hebben. Maar op het ogenblik zijn het er maar 15 plus nauwelijks 1.000 vliegtuigen. Is dat een positie om goedgelovigheid jegens de Russen te betonen?

De NAVO is gereorganiseerd. Zij heeft thans een zetel (Parijs) en een secretaris-generaal (de Brit Lord Ismay). De Atlantische Raad is permanent geworden. Belangrijk is de positie van het nieuwe Amerikaanse lid Draper, omdat deze tevens belast is met de uitvoering van het „program voor wederzijdse beveiliging”, d.w.z. de verdeling der dollars.

Zuid-Afrika herdacht de landing van Van Riebeeck. Juist in dien tijd werd premier Malans „apartheidspolitiek” inzake het benauwende rassenprobleem door het Hooggerechtshof veroordeeld. De Amerikaanse en Engelse persbureaux, waarop wij in Nederland in belangrijke mate zijn aangewezen, geven over deze kwestie — het moet ons van het hart — merendeels zeer eenzijdige, soms zelfs boosaardige berichten. In dien stroom zijn de Van Riebeeckfeesten bijna verdrongen en dat was in menig Nederlands blad merkbaar. Het is tekenend voor dezen woeligen tijd, waarin oude banden worden verbroken, terwijl de nieuwe zo moeilijk groeien.

*

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG:

In een ons gevraagd advies over een bepaalde zaak was er aanleiding in te gaan op den mogelijken achtergrond daarvan, welke van gevaarlijken, mysticistischen aard kon zijn. Het desbetreffende gedeelte van het advies vindt hier een plaats.

ANTWOORD:

Mijn aandacht viel op de geciteerde versregels: En al ware Christus duizendmaal in Bethleem geboren en niet in u — gij waart toch duizendmaal verloren.

Op den klank af zullen velen deze regels mooi vinden. Wellicht denken ze er bij aan Galaten 4 : 19 : . . . totdat Christus een gestalte in u krijgje. De nieuwe vertaling van het Ned. Bijb. Genootschap heeft: . . . totdat Christus in u gestalte verkregen heeft. Prof. Greijdanus in de Korte Verklaring vertaalt: . . . totdat Christus' gestalte bij u uitkome. Letterlijk staat er: . . . totdat Christus in u gevormd worde. Christus moet ons vervullen, Hem moet men uit ons horen, aan ons zien, in ons denken en leven waarnemen, op Hem alleen moeten wij bouwen, in Hem ons be-roemen, Hij onze enige en volle gerechtigheid zijn en onze hoop alleen. Zelf moeten wij terugreden, wegvallen, Christus en Zijn gerechtigheid en leven moet bij ons in alles uitkomen.

Dat alles is echte, gezonde mystiek. Maar het ongezone mysticisme meent, dat wij deel aan God kunnen verkrijgen, in dien zin dat er in of aan ons iets goddelijks is of ontstaat.

Zulk mysticisme heeft wel een synthese, een verbinding aangeaan met zekere christelijke motieven — daarom juist kan het ook christelijk schijnen —, maar het is in feite afkomstig uit de oosters-griekse mysteriën-godsdiensten en via allerlei ketterse gnostiek uit de eerste eeuwen van het christendom en later via mensen als Thomas à Kempis, Tauler, Sebastian Franck, de Wederdopers (door Calvin aangemerkt als een dier uit-zinnige secten, welke zich aan fantasieën te buiten gingen) en Angelus Silesius helaas binnengedrongen in het reformatorische christendom, waar het heden ten dage nog zijn slachtoffers maakt.

De geciteerde versregels zijn afkomstig van, gaan althans terug op Johann Scheffler, een Pools geneeskundige, geboren in 1624, gestorven in 1677 te Breslau, eerst protestant, maar in 1653 overgegaan naar de Rooms-katholieke kerk; nadien noemde hij zich Angelus Silesius, „de engel uit Silezië”, onder welken naam hij beter bekend is. Hij schreef *Heilige Seelenlust oder geistreiche Hirtenlieder*, waarvan er enkele in protestantse kerkboeken zijn opgenomen; zo is gezang 218 in den nieuwen Hervormden bundel een vertaling van één ervan.

Van dezen Angelus Silesius zegt A. Janse in zijn werkje *Van Idolen en schepselen* (Kok, Kampen, 1938), blz. 47, dat hij „behoort tot de meest gevaarlijke kettters uit de kerkgeschiedenis”.

Ten bewijze daarvan citeert Janse uit Silesius' *Cherubimischer Wandersmann*, o. a.: „Ik moet Maria zijn en God in mij baren, zal ik eeuwig zalig worden.” Dat is dus met andere woorden hetzelfde uitgedrukt als in bovenbedoelde versregels. En Janse laat dan zien, hoe Silesius van dit woord uit konsekwentelijk komt tot de uitspraak: „Niets dunkt mij hoog te zijn: ik ben het hoogste ding, want God is zonder mij zichzelf gering.”

Men hoort gelijke geluiden bij den modernen mysticist Rainer Maria Rilke (1875—1926). Ik citeer uit de zeer getrouwe nadichting van een van diens meest bekende gedichten door den Nederlandsen dichter Jan R. Th. Campert:

„Wat zult gij doen, God, als ik mocht sterven?
Ik ben Uw beker, (als ik breek in scherven?)
ik ben Uw dronk (en als ik moet verderven?)
ik ben Uw kleed, en heel Uw zijn,
met mij verliest gij Uw bestaan

En buiten mij hebt gij geen woon, waar
 woorden, zacht en innig, U begroeten ...
 Lichte Sandalen, die ik ben —
 Zij vallen van Uw moede voeten ...
 Van Uwe leden glijdt de mantel groot,
 Uw blik, die ik met warme wangen
 en heel mijn ziele heb ontvangen,
 zal komen en mij zoeken: wanhoops-lang ...
 en legt zich aan zons-ondergang
 onwezenlijke steenen in den schoot ...

Wat zult ge doen, God? ik ben bang ...”

Met Rilke zijn wij zeker buiten wat nog aanspraak op den naam christendom heeft. Met Angelus Silesius en met andere mysticisten, hoe christelijk hun woorden mogen klinken, evenzeer. G.

*

BOEKBESPREKING

Mr P. J. Oud, gezien door zijn tijdgenoten. W. C. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij N.V., Rotterdam, 1951.

Op 5 December 1951 heeft Mr P. J. Oud den vijftenzestigjarigen leeftijd bereikt. Dit op zichzelf heuglijke feit had naar veler oordeel in dit geval een betreurenswaardig gevolg. Naar de geldende regelen is 65 jaar de grens voor het bekleden van het burgemeestersambt. Men moest er dus op rekenen, dat de heer Oud spoedig zou heengaan als burgemeester van Rotterdam. Dit werd gevoeld als een zware slag, welke men weliswaar zou moeten incasseren, maar waartoe men meende toch niet zonder meer te mogen overgaan. De behoefte bestond aan zijn waardering voor en dank aan den jubilaris uiting te geven, en uit die behoefte „is de gedachte ontsproten het rijke leven van Mr Oud door bevoegde tijdgenoten te doen beschrijven”. Het Historisch Genootschap „Roterodamum”, waarvan de heer Oud ere-voorzitter is, en dat zich met hem nauw verbonden gevoelt, heeft het initiatief genomen tot verwerking van deze gedachte, en daaraan danken wij de verschijning van dit boekwerk.

Het bevat, behalve den levensloop van den heer Oud en een „Ten geleide” van Mr W. F. Lichtenauer, den voorzitter van „Roterodamum”, de volgende bijdragen:

Volksvertegenwoordiger 1917—1933, door Mr J. J. van Bolhuis,
 Vrijzinnig-democraat, door G. Ritmeester,
 Minister van Financiën, door Jhr Ir O. C. A. van Lidth de Jeude,

Op het Rotterdams stadhuis, door Jan Nieuwenhuis,
 Oud, de burgervader, door Mr K. P. van der Mandele,
 Kamerlid sinds 1948, door Dr L. G. Kortenhorst,
 Parlementaire historieschrijver, door Prof. Mr L. W. G. Scholten,
 Wetenschappelijk beoefenaar van het staatsrecht, door Prof. Mr Dr
 G. van den Bergh,
 Voorzitter van de V.V.D., door Mr H. van Riel,
 Registratie en notariaat, door Mr H. F. R. Dubois,
 Vrijzinnig protestant, door Dr E. D. Spelberg,
 Strijder voor de gemeentelijke zelfstandigheid, door N. Arkema,
 Mr P. J. Oud, de mens, door Dr P. H. Ritter Jr.

Het is een keurig uitgegeven boek van rond 300 bladzijden, verlucht met een aantal „afbeeldingen”.

Met grote belangstelling heb ik van dit werk kennis genomen. Uiteraard houdt dit verband met de omstandigheid, dat ik veel van het daarin beschrevene zelf van nabij heb meegemaakt, zodat de lezing van verschillende bijdragen vele gebeurtenissen op staatkundig gebied mij weer helder voor ogen bracht, en soms inmiddels vergeten feiten en omstandigheden in mijn herinnering terugriep. Maar ook al zou dit niet het geval zijn geweest, dan zou dit boek toch mijn bijzondere aandacht hebben gehad en de lezing daarvan voor mij vrucht hebben afgeworpen. In dezen bundel worden de kwaliteiten en activiteiten van Mr Oud getekend, en aangezien deze voornamelijk aan de politiek — hier genomen in den ruimen zin van politiek als wetenschap, historie en practijk — ten goede zijn gekomen, geeft hij tevens een groot brok politieke en parlementaire geschiedenis over een periode, welke tegen het einde van den eersten wereldoorlog aanving. De kennismening daarvan is zeker van veel waarde voor den burger van onzen staat en van de stad Rotterdam, voor wien het begrip „burger” iets zegt, dat hem noopt tot meelevende in het wedervaren van staat en stad en tot het volgen in hun ontwikkeling en daden van de daarin op den voorgrond tredende personen.

Dat de heer Oud een op den voorgrond tredende persoonlijkheid was en is, wordt door niemand betwist. Daarom is het volledig te verstaan en te waarderen, dat men er behoefte aan gevoelde bij de vermelde gelegenheid van diens velerlei arbeid te gewagen, en dezen dankbaar te gedenken.

Elke bijdrage handelt over een of meer aspecten in het leven van den heer Oud. Het geheel werpt een duidelijk licht op zijn grote bekwaamheden, zijn buitengewone werkkraft en zijn belangrijke betekenis. Het doet ons een man zien, die zich met zijn gehele persoon en zijn gaven in dienst heeft gesteld van de publieke zaak. Mr Lichtenauer heeft hem een vooraanstaand staatsburger genoemd, en achtte dit, o. i. terecht, een zeer passende aanduiding ter kenschetsing van zijn figuur. Onze tijd is niet bepaald rijk aan vooraanstaande figuren, die zich geheel geven voor het openbare leven. Des te meer moet het op prijs worden gesteld, dat zulk een figuur, die dit wel deed en doet, door daarvoor in aanmerking komende mannen wordt beschreven, waardoor het aan velen mogelijk wordt gemaakt, hetzij nogmaals, hetzij voor het eerst, hem in zijn ontplooiing en werkzaamheid te volgen.

Het is ondoenlijk in een korte recensie in beschouwingen te treden over den inhoud van de verschillende bijdragen, welke in dit boek zijn opgenomen. Niemand schrijve het dan ook toe aan een tekort aan waardering voor de overige bijdragen, wanneer ik mij beperk tot een bespreking van de bijdrage van Dr L. G. Kortenhorst: „Kamerlid sinds 1948”.

Uit den aard van de zaak moest daarin aandacht worden gegeven aan de politieke activiteiten van Mr Oud in de periode, welke ligt tussen de bevrijding van ons land en zijn terugkeer in de Tweede Kamer.

De schrijver herinnert aan de rede, welke de heer Oud heeft uitgesproken tijdens een reünie van de afdeling Rotterdam van den Vrijzinnig Democratischen Bond op 22 Juni 1945, aan de samensprekingen, welke in 1946 haar einde vonden in de fusie van de S.D.A.P., de V.D.B. en de C.D.U., en aan het feit, dat het den heer Oud liever ware geweest, wanneer in 1946 niet aanstonds tot de vorming van een nieuwe partij zou zijn overgegaan, aangezien het hem doelmatiger voorkwam te beginnen met samenwerking langs den weg van een organisatie ad hoc, uit de ontwikkeling waarvan zou kunnen blijken of de eensgezindheid groot genoeg was om tot fusie der partijen te kunnen besluiten. De schrijver is van oordeel, dat de heer Oud in de genoemde samensprekingen de nederlaag heeft geleden, al betoonde deze zich een meester in het vinden van argumenten om die nederlaag aannemelijk te maken. Hij acht het mogelijk, dat de heer Oud zijn besluit van 1946 later als een halve vergissing zal hebben beschouwd, maar meent, dat er tussen de politieke uitlatingen van Mr Oud in 1945 en in 1946 niet een essentiële tegenstelling kan worden gezien.

Met deze conclusie van Dr Kortenhorst kunnen wij onze instemming niet betuigen. Inderdaad stond de heer Oud in 1946 voor de keuze: meedoen door den V.D.B. aan de fusie of er buiten blijven. Erkend kan worden, dat die keuze voor hem om verschillende redenen een zeer moeilijke was. Kiezen voor: er buiten blijven, kon tot gevolg hebben, dat er vervreemding zou ontstaan tussen hem en een belangrijk deel van de politieke vrienden, waarmede hij vele jaren in één partij had samengewerkt, kon meebrengen, dat de V.D.B. een buitengewoon zwaren verkiezingsstrijd tegemoet ging en in sterkte belangrijk zou teruglopen. Met deze en soortgelijke factoren moest rekening worden gehouden, maar zij mochten o. i. ten slotte niet van invloed zijn op de keuze zelf. Voor het doen daarvan was naar ons oordeel beslissend het antwoord op de vraag: gaat de P. v. d. A. van beginselen uit, welke door mij worden gedeeld, of is dit niet dan wel ongenoegzaam het geval? Voor den vrijzinnig-democraat, die de zaak reëel zag, was het antwoord op die vraag niet twijfelachtig. De P. v. d. A. wilde van meetaf zijn een socialistische partij. Wat haar ook mocht onderscheiden van de oude S. D. A. P., zij wenste het „democratisch socialisme” te aanvaarden en zich voor de verwezenlijking daarvan in te zetten. Alleen zij, die in dien zin socialisten waren of inmiddels waren geworden, konden aan haar oprichting hun medewerking verlenen. De heer Oud was niet zulk een socialist geworden. Dit blijkt duidelijk uit zijn rede van 22 Juni 1945, en het vindt bevestiging in zijn later optreden. Daarom had hij o. i. niet mogen kiezen voor meedoen door den V.D.B. aan de fusie. Daarom zien wij, anders dan Dr Kortenhorst, wel een essentiële tegenstelling tussen de publieke uitlatingen van Mr Oud in 1945 en in 1946. Hij had moeten kiezen voor handhaving van den V.D.B.

Wij laten thans buiten beschouwing of reeds in 1945 en/of 1946 mogelijk was wat in 1948 heeft plaats gehad bij de oprichting van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

Na te hebben geschetst, wat tot de oprichting van de V.V.D. heeft geleid — de heer Oud heeft in 1947 de P. v. d. A. verlaten —, gaat Dr Kortenhorst over tot de behandeling van het weder optreden van Mr Oud als lid van de Tweede Kamer en van zijn werkzaamheid als voorzitter van de V.V.D.-Kamerfractie. Hij constateert: „De V.V.D. was de verkiezingen van 1948 ingegaan als oppositie-partij, maar was tijdens de kabinetsformatie geëvolueerd tot regeringspartij — niet in deze zin, dat zij bereid zou zijn de leiding van het ministerie-Drees-Van Schaik slaafs te volgen, maar toch wel zó, dat met haar instemming de heer Stikker de portefeuille van Buitenlandse Zaken had aanvaard en dat zij moest verwachten het algemene beleid van de nieuw-opgetreden bredere combinatie te kunnen steunen.”

De vraag mag worden gesteld, of de schrijver wel voldoende aandacht heeft gegeven aan wat hij noemt de evolutie van de V.V.D. Deze trad, daarin heeft hij gelijk, aan het licht in de toetreding van den heer Stikker tot het kabinet, een toetreding, waarmede de heer Oud instemde. Was deze evolutie, gelet op de samenstelling en het program van het kabinet-Drees-Van Schaik, gerechtvaardigd? was zij in overeenstemming met het standpunt door de V.V.D. ingenomen tijdens den verkiezingsstrijd? Dit schijnt ons nog altijd een zeer belangrijke aangelegenheid voor een juiste beoordeling van het optreden van de V.V.D. en haar leiders in 1948. De schrijver laat zich daarover niet duidelijk uit. Zijn beschouwingen maken echter den indruk, dat voor hem in die evolutie geen ernstige moeilijkheid is gelegen. Indien dit juist is, zijn wij van een ander gevoelen.

De V.V.D. ging den verkiezingsstrijd van 1948 in met de leuze: het roer moet om. Deze woorden zagen op het beleid van de Regering ten aanzien van het voormalige Nederlands-Indië. Tegen dit beleid had de V.V.D. overwegende bezwaren, al richtte zij zich tevens scherp tegen de anti-revolutionairen. Dezen verzetten zich tegen de grondwetsherziening, welke aanhangig was gemaakt om ruimte te verkrijgen („openhakken” genoemd) voor het Regeringsbeleid ten opzichte van Indonesië. De V.V.D. was van oordeel, dat dit verzet tot onvruchtbaarheid was gedoemd. Daaraan moest h. i. een positief karakter worden gegeven. Dit bestond hierin, dat aan de grondwetsherziening medewerking zou worden gegeven, mits bij de kabinetsformatie zekerheid werd verkregen, dat het Regeringsbeleid een ingrijpende wijziging zou ondergaan. Deze wijziging werd concreet aangegeven in de officiële verkiezingslectuur van de V.V.D. Zij stelde voorts: wij zijn nu in de gelegenheid deze wijziging voor te schrijven. De grondwetsherziening in tweede lezing kan slechts tot stand komen met een 2/3 meerderheid. De K.V.P. en de P. v. d. A. kunnen die samen niet leveren. Daarvoor heeft men dus anderen (ons) nodig. Welnu, wij doen mee als de door ons nodig geachte beleidsverandering wordt aanvaard, anders niet.

Het kabinet werd geformeerd. Mr Stikker maakte er, met instemming van Mr Oud, deel van uit. Eenvoudigen van geest zeiden: blijkbaar is de door de V.V.D. gepropageerde wijziging inzake het beleid ten aanzien van Indonesië door het nieuwe kabinet geaccepteerd, anders zou de heer

Stikker er niet in hebben plaats genomen, en de heer Oud hem daartoe niet hebben geadviseerd. Dit was echter niet het geval. Uit de Regeringsverklaring, waarmede het kabinet voor de Kamer verscheen, bleek van zulk een beleidswijziging niets. Het tegendeel moest worden geconstateerd. Dit is destijds met de stukken aangetoond. En de grondwetsherziening kwam in tweede lezing tot stand, ook met steun van de V.V.D.

Na kennisneming van de bijdrage van Dr Kortenhorst moet opnieuw worden verklaard: tot heden is het verschil, de tegenstelling, tussen het optreden van de V.V.D. bij de verkiezingen in 1948, en dat bij de kabinetsformatie in hetzelfde jaar en bij de behandeling van de grondwetsherziening in tweede lezing, niet op aannemelijke wijze verklaard. Dit is een zeer belangrijke debatpost op de beleidsrekening van de V.V.D. en vooral op die van de heren Oud en Stikker.

Met betrekking tot het optreden van den heer Oud, waarop de kabinetscrisis van 1951 volgde, en zijn houding bij de formatie van het huidige kabinet, zou mutatis mutandis hetzelfde kunnen worden gezegd. Hij veroordeelde op zeer scherpe wijze het beleid van het kabinet-Drees-Van Schaik, maar verleende zijn medewerking aan de vorming van het kabinet-Drees, alhoewel daarin het veroordeelde oude kabinet in het wezen van de zaak herleefde. Om niet te uitvoerig te worden, gaan wij hierop echter niet nader in.

Het vorenstaande bevat enige critiek op de beschouwingen, welke Dr Kortenhorst heeft gewijd aan de politieke activiteit van Mr Oud na de bevrijding van ons land en aan zijn parlementaire werkzaamheid sinds 1948. Deze critiek doet intussen niets af van onze grote waardering voor de bijdrage, waarmede Dr Kortenhorst dezen bundel heeft verrijkt. Zij is de omvangrijkste van alle bijdragen, welke daarin zijn opgenomen. Zij is een zeer interessant stuk, waarin de betekenis van den parlementariër Oud op levendige en boeiende wijze is beschreven, en tegelijkertijd, onbedoeld, het dynamische karakter van den schrijver uitkomt. Onze kanttekeningen bij zijn uiteenzetting hebben mede de strekking uitdrukking te geven aan onze waardering en hulde.

In onze critische opmerkingen over de politieke gedragslijn, welke de heer Oud in de laatste jaren heeft gevolgd, mag evenmin een poging worden gezien om ook maar iets af te doen van zijn bekwaamheden, zijn werkkraft en zijn betekenis, welke in zo overwegende mate zijn ten goede gekomen aan ons politieke leven en onze volksvertegenwoordiging. De heer Oud is drager van andere beginselen dan die, welke door mij mochten worden aanvaard. In belangrijke politieke aangelegenheden zijn wij elkanders tegenstanders. Met betrekking tot de staatkunde kunnen wij tot elkander zeggen, wat Thorbecke eens zeide aan het adres van Groen van Prinsterer: ik ben niet van uw geloof. Dit alles behoeft echter geen beletsel te vormen voor de erkenning van zijn belangrijke verdiensten, en voor het uitspreken van den wens, dat hij in de jaren, welke hem nog resten, veel goeds voor ons land en ons staatsbestel zal mogen verrichten. Van die erkenning gewaag ik gaarne en gul, en met dien wens, van harte geuit, besluit ik deze recensie.

Dr J. SCOUTEN

W. VAN DER MAST, *Veranwoorde emigratie. Waarom? — Hoe? — Waarheen?* Franeker, T. Wever, (1951), 134 blzz. f 3.90.

T. CNOSSEN, *Emigratie, waarom en waarheen?* Zeist, (1951), 102 blzz. f 2.50.

De sterk groeiende emigratie van uit Nederland is oorzaak dat de belangstelling voor dit vraagstuk steeds toeneemt.

Dit is ook merkbaar op het terrein van de literatuur.

Het ene boek na het andere komt van de pers. En tal van schrijvers putten zich uit, het Nederlandse volk zo goed mogelijk op de hoogte te stellen van de mogelijkheden die de verschillende immigratielanden bieden en van de omstandigheden die de Nederlandse emigrant daar zal aantreffen.

Boeken hebben echter dit met tal van andere dingen gemeen, dat ze in onze dagen duur zijn. Niet ieder die wel wat van deze vraagstukken weten wil, is in staat zich een aantal boeken van f 7,— of f 8,— per stuk aan te schaffen.

Het is daarom een gelukkige gedachte geweest een paar kleinere boekjes uit te geven, die niet zo duur zijn, en waarin toch voldoende gegevens worden verstrekt om een algemenen indruk van dit vraagstuk te krijgen, zowel als van de belangrijkste immigratielanden.

Bij T. WEVER te Franeker verscheen: *Verantwoorde emigratie* door Drs W. VAN DER MAST, Directeur-Inspecteur bij het Rijksarbeidsbureau te Groningen.

Er valt van dit boekje veel goeds te zeggen.

Het geeft een, uiteraard beknopt, overzicht van de emigratie vóór den eersten wereldoorlog, van de emigratie tussen de beide wereldoorlogen, en belicht verder de huidige mogelijkheden.

Het bevat een aantal belangrijke cijfers en grafieken, die de verschillende facetten duidelijk belichten.

De heer VAN DER MAST geeft blijk, dat hij zich in deze zaken goed heeft ingewerkt, en gegrepen is door de belangrijkheid van dit vraagstuk.

Hij dringt er op aan dat niet alleen toekomstige emigranten, maar ook werkgevers, bestuursleden van maatschappelijke organisaties, kerkeraadsliden, ja eigenlijk iedereen die enigszins op de hoogte wil zijn van de werkelijk nationale vraagstukken, iets van deze dingen weten zal.

Zeër terecht merkt hij op: Emigratie is volkszaak en niet alleen maar een particuliere aangelegenheid van hen, die als emigrant een nieuwe roeping wensen te volgen.

En wat verder van grote betekenis is, de heer VAN DER MAST is Christen, en geeft hier voorlichting in christelijken geest.

Als de heer VAN DER MAST over het bevolkingsvraagstuk spreekt in verband met de emigratie, is zijn uitgangspunt Gods Woord, en de Goddelijke opdracht die bij de schepping aan den mens werd gegeven, en niet de menselijke wijsheden die daar tegen ingaan, al worden deze tegenwoordig helaas, met een christelijk tintje gesausd, herhaaldelijk ook in den christelijken levenskring binnengedragen. Zo valt er van dit boekje veel goeds te zeggen.

Toch heb ik ook wel enige bezwaren.

De heer VAN DER MAST bekleedt een leidende functie bij het Rijksarbeidsbureau, en dit heeft zijn visie op dit vraagstuk in belangrijke mate beïnvloed.

Dat is merkbaar aan verschillende kleine trekjes, die ik hier nu maar laat rusten.

Wat hij op blz. 29 over de belangrijkheid als emigratieland van Australië en Canada opmerkt is inmiddels al door de feiten achterhaald.

Hetzelfde geldt helaas van zijn optimistische beschouwingen inzake de werkloosheid.

Over de subsidieëring van geschoolde vaklieden is het laatste woord nog niet gesproken.

Maar als de heer VAN DER MAST gaat spreken over de taak der Overheid en der emigratie-verenigingen vat hij zijn beschouwingen samen in de volgende stelling: „*dat de Overheid in dit opzicht fungerend als centraal orgaan van de volksinvloed in het emigratiebeleid saambundelend en representatief moet optreden.*”

Niemand ontkent dat de Overheid met betrekking tot de emigratie een taak heeft. Ze heeft met de Regeringen van andere landen te onderhandelen en moet trachten voor de Nederlandse emigranten zo gunstig mogelijke voorwaarden te krijgen. Zij moet ook in het binnenland een zeker emigratie-beleid voeren.

Maar dat maakt haar nog niet tot „een centraal orgaan van de volksinvloed”.

Wie van zo'n stelling uitgaat is geneigd aan de Overheid en daarmee aan de Rijksarbeidsbureau's een veel te grote taak toe te kennen.

Ik kan hier op dit punt niet uitvoeriger ingaan.

Ik zou alleen onzen lezers die besluiten zich het boekje van den heer VAN DER MAST aan te schaffen, willen adviseren; lees daarnaast vooral ook het Rapport over de emigratie, door een daartoe ingestelde commissie uitgebracht aan het Centraal Comité van A.R. kiesverenigingen, dat eveneens verscheen onder den titel *Verantwoorde Emigratie*.

Een soortgelijk boekje als dat van den vorigen schrijver verscheen onder den titel *Emigratie, waarom en waarheen* bij DIJKSTRA's Uitgeverij, Zeist, geschreven door den heer T. CNOSSEN, Directeur van de Centrale Stichting Landbouw Emigratie.

Het boekje is iets kleiner van omvang, maar bevat eveneens een schat van gegevens, en is in zeer aantrekkelijken vorm uitgegeven.

Het laat zich zeer prettig lezen, en verraadt hierin de pen van den journalist.

Maar dan in den meest gunstigen zin.

Er wordt tegenwoordig wel eens geklaagd dat de inhoud en de werkelijke waarde van wat bepaalde journalisten schrijven, niet steeds in evenredigheid is met de vlotheid waarmee een en ander werd neergeschreven.

Die bezwaren gelden hier niet. Integendeel!

De inhoud geeft blijk dat hier een man aan het woord is die zich reeds meer dan 25 jaar met grote interesse met dit werk bezig houdt.

Natuurlijk kunnen de verschillende vragen die zich op dit terrein voordoen in een boekje van dezen omvang slechts summier worden behandeld.

Maar de heer CNOSSEN weet in weinig woorden dikwijls veel te zeggen.

En zijn veeljarige ervaring en het voortdurend contact dat de heer CNOSSEN met de Nederlandse emigranten heeft, stellen hem in staat, juist die dingen naar voren te brengen, die voor de mensen van de grootste betekenis zijn.

Ook dit boekje geeft gezonde christelijke voorlichting, en ook deze schrijver neemt zijn uitgangspunt in Gods ordinantiën. Zijn eigen opvatting van de verschillende vragen wordt niet verzwegen.

Maar ze wordt ook niet toegespitst.

Hier wordt een goede objectieve voorlichting gegeven, waarvan, naar ik hoop, zeer velen in Nederland gebruik zullen maken.

A. WARNAAR JZN

Prof. Mr Dr G. VAN DEN BERGH, *Eenheid in verscheidenheid. Hoe moet ons kiesstelsel worden herzien?* Een systematisch kritisch overzicht van alle kiesstelsels. 2e dr., N. Samsom N.V., Alphen a/d Rijn, 1951, 94 blzz.

Prof. Mr Dr G. VAN DEN BERGH is allerminst te spreken over de herziening van de kieswet, die het vorig jaar haar beslag gekregen heeft. Vandaar dat hij een herdruk van zijn reeds in 1946 verschenen geschrift ter perse heeft doen leggen. Nu heeft de redactie van *Antirevolutionaire Staatskunde* mij verzocht dit geschrift te recenseren. Aan dat verzoek voldoe ik bij dezen gaarne. Echter moet Prof. VAN DEN BERGH dan wel het gevoel krijgen bij den duivel te komen. Hij schrijft immers (blz. 42), dat de organisatorische specialisten der partijen zich tegen de door hem voorgestelde hervorming hebben verklaard. En hij voegt daaraan toe: „hun oordeel heeft in casu weinig waarde; ze zijn partij in het geding”. Voordat hij op deze wijze een aantal deskundigen van de kaart heeft geveegd, en dat zijn dan de practici, verklaart hij:

„Onder de werkelijk-deskundigen (dat zijn dus die practici niet; G.) waar ook ter wereld, dat wil zeggen onder hen, die van het vraagstuk der verkiezingstechniek zowel een theoretische als praktische, internationaal-vergelijkende studie hebben gemaakt, bestaat op dit punt volstrekte eenstemmigheid: nòch de wijze van stemmen, nòch het dépouillement levert bij personen en daarmee verwante stelsels in de practijk enig werkelijk bezwaar op. Dit punt behoort uit de gedachtenwisseling te worden uitgeschakeld.”

Het is helemaal niet zo erg, dat op deze wijze een aantal deskundigen wordt mishandeld. De vraag komt op in hoeverre dit perspectieven opent voor andere vraagstukken en voor de deskundigen die daarmee dagelijks van doen hebben. Inderdaad worden hier wijde vergezichten geopend. Hartelijk aanbevolen! Of moeten wij het maar niet zo ernstig nemen? Aan Prof. VAN DEN BERGH wordt door de „deskundigen” — ik zet dit nu maar voorzichtigheidshalve tussen aanhalingstekens — gaarne veel vergeven, want zijn onverdroten ijver voor een theoretisch volmaakt kiesstelsel dwingt oprechte bewondering af. Nauwelijks staat de nieuwe kieswet in het Staatsblad of Prof. VAN DEN BERGH gordt zich opnieuw aan tot den strijd en hij poogt iedereen duidelijk te maken met een keur van

argumenten hoe voortreffelijk het door hem verdedigde personenstelsel is.

De bezwaren tegen het huidige lijstenstelsel zijn:

1e veelheid der partijen (nu voor een deel ondervangen door de waarborgsom, welke bij indiening van een lijst in alle kieskringen f 9.000,— bedraagt en welke verspeeld is als de lijst niet $\frac{3}{4}$ van den kiesdeler verkrijgt). Om dit in nog meerdere mate te ondervangen wil Prof. VAN DEN BERGH een verdeling van het land in 10 kiesdistricten, waarbij de lijsten niet kunnen worden verbonden. Hiervoor is inderdaad veel te zeggen. Maar dan dient men zich wel te realiseren, dat dit gaat ten koste van de evenredige vertegenwoordiging;

2e de band tussen kiezer en gekozene verslapt. Dit is juist en de indeling in 10 districten, zonder de mogelijkheid van lijstverbinding te openen, werkt inderdaad in de goede richting;

3e de stemmenoverdracht buiten den kiezer om. Dit bezwaar weeg den schrijver zwaar. De kiezer brengt een voorkeurstem uit op no 18 van de lijst. Deze candidaat wordt niet gekozen. Zijn stem komt nu ten goede aan no 1 van de lijst. Ja, aan wien eigenlijk? Wanneer er op die lijst 10 kandidaten worden gekozen kan men met evenveel recht zeggen, dat zij voor $\frac{1}{10}$ aan iederen candidaat ten goede komt. Dat is nu eenmaal het lijstenstelsel.

In dit laatste ligt naar mijn mening ook de zwakte van het betoog. Hoeveel kiezers worden er nu feitelijk teleurgesteld? Dat is natuurlijk nooit precies uit te maken. Ik geef toe, dat het weinig zin heeft daarvoor berekeningen uit te voeren. Maar de zaak staat toch wel zo, dat de kandidaten aan den staart der lijsten gewoonlijk de minste voorkeurstemmen ontvangen. Prof. VAN DEN BERGH wil een theoretisch volmaakt stelsel. Maar de practische deskundigen merken daartegen op, dat het sop de kool niet waard is. Verreweg het belangrijkste werk wordt immers door de politieke partijen gedaan. Want het zijn de politieke partijen, die de lijsten samenstellen. Daar ligt het zwaartepunt.

De practische deskundigen zijn over het algemeen niet zuinig met den lof dien zij Prof. VAN DEN BERGH toezwaaien, maar zij worden door de argumenten niet overtuigd, dat zijn voorstel een werkelijke verbetering inhoudt. Althans niet voorzover het de facultatief meervoudige voorkeurstem betreft. Wat de districtenindeling aangaat schaar ik mij aan de zijde van Prof. VAN DEN BERGH. Maar ik voeg daar tevens aan toe, dat door de invoering van het districtenstelsel de facultatief meervoudige voorkeurstem nog minder tot haar recht komt en practisch in het geheel geen effect meer sorteert.

Hoe moeilijk overigens de materie is moge ik aan de hand van een voorbeeld duidelijk maken.

Voor de keuze van één voorzitter worden 5 kandidaten gesteld. Bij de stemming blijkt, dat A ontvangt 700, B 600, C 300, D 500 en E 400 stemmen. De meerderheid is 1251. Niemand is gekozen. Herstemming vindt nu als regel plaats tussen A en B. Terecht wordt hiertegen bezwaar geopperd. Het is immers zeer wel mogelijk, dat de aanhangers van B, wanneer hun candidaat niet wordt gekozen, veel liever overgaan op C dan op A. Aanbevolen wordt nu, dat bij de tweede stemming candidaat C, die de minste stemmen ontving, afvalt. En zo vervolgens. Nu betoogt Prof. VAN DEN BERGH, dat het aanbeveling verdient aan te geven in welke

volgorde men aan de verschillende kandidaten de voorkeur geeft, met als resultaat bijvoorbeeld:

	A	B	C	D	E	Totaal
1.	700	600	300	500	400	2500
2.	300	50	2000	100	50	2500
3.	400	1700	100	200	100	2500
4.	400	50	20	1600	430	2500
5.	700	100	80	100	1520	2500
	<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
	2500	2500	2500	2500	2500	

Wie wordt nu gekozen? Prof. VAN DEN BERGH beveelt aan, dat candidaat C, die in eersten aanleg slechts 300 stemmen verkreeg, afvalt. Over blijven dan A, B, D en E. Nu komen de stemmen voor de tweede plaats aan de orde. A heeft dan 1000, B 650, D 600, E 450. Maar C zou er 2300 hebben en hij is degene die direct in aanmerking komt, want hij heeft verreweg de meeste stemmen en gaat ver boven de 1251 uit. Eerst in derde instantie wordt echter volgens het stelsel van Prof. VAN DEN BERGH niet C maar B gekozen, die dan 2350 stemmen heeft, terwijl A met 1400 in de minderheid blijft.

Is dit een theoretisch geval? Naar mijn mening zeker niet. Wanneer vijf kandidaten worden gesteld is het zeer wel mogelijk dat bv. middenstanders gaarne hun eigen candidaat B naar voren brengen. Zij voelen er niets voor, dat de landbouwerscandidaat A wordt gekozen. Als D niet gekozen wordt dan willen zij wel C aanvaarden. Zo ook voor de landbouwers. Wanneer A de vereiste meerderheid niet haalt wensen ook zij C verkozen te zien, maar niet B. Vandaar dat C in eersten aanleg weinig stemmen ontvangt, maar in tweede instantie blijkt hij wel het meest favoriet en wordt hij royaal gekozen.

De aangewezen methode lijkt mij derhalve, dat, wanneer niet terstond een meerderheid van de helft + 1 wordt verkregen, men dan nagaat hoe de verdeling voor de tweede plaats voor alle kandidaten uitvalt en dan door optelling uitmaakt wie het eerste de helft + 1 heeft bereikt. Is dit dan nog niet uitgemaakt dan gaat men de verdeling na voor de derde plaats. In veel gevallen is dit vermoedelijk niet meer nodig.

Is hiermede het laatste woord gezegd? Neen! De zaak waarom het gaat is, dat de rechte man komt op de rechte plaats. Ook bij dit systeem is het evenwel mogelijk dat dit niet het geval is. Het kan best zijn, dat de partijstrijd in een vereniging zo groot is, dat men den eigen candidaat natuurlijk bovenaan plaatst, maar op no 2 een man, die men eigenlijk niet wenst, maar die men wel hoog candideert om andere en betere kandidaten den voet dwars te zetten. Het resultaat zal dan zijn, dat wellicht de minste van de 5 wordt gekozen. Dit kan men echter nooit verhinderen. Daarom is er ook niet een logisch systeem te vinden. Een systeem kan logisch worden toegepast. Maar een systeem is zelf niet logisch. Het zijn mensen, die met hun gevoelens, met hun hartstochten, ook met hun onverschilligheid hun stem uitbrengen. Het systeem is de ene kant. De kiezers zijn de andere kant. Het systeem zelf is niet logisch en de kiezers gedragen zich niet logisch. Het volmaakte kan daarom niet worden gevonden. Al met al blijft het slechts een benadering.

En nu worde het Prof. VAN DEN BERGH volledig en gaarne toegegeven, dat de facultatief meervoudige voorkeurstem een technische verbetering betekent. Hij verklaart, dat de psychologische invloed zeer groot zal zijn, maar hij constateert niet minder nadrukkelijk, dat bij de „grote” verkiezingen, zoals voor de Tweede Kamer, de invoering daarvan slechts bitter weinig, zoal enige verandering zal teweegbrengen. Welnu, de kiezers laten zich door het psychologisch effect niet bedotten. Wanneer zij bemerken dat er niets verandert, voelen zij zich nog veel meer „genomen”. En dan kan de psychologische invloed wel eens averechts werken. Als een boemerang.

Natuurlijk is de door Prof. VAN DEN BERGH voorgestelde methode wel aan de kiezers duidelijk te maken. Wat hij beoogt wordt overigens veel beter bereikt, maar dan ook inderdaad met merkbaar gevolg, wanneer aan alle kiezers niet alleen het recht wordt gegeven, maar ook de verplichting wordt opgelegd om b.v. 3 of 5 personen te stemmen. Dan wordt het systeem van lijststemmen doorbroken. Dan oefent niet alleen de psychologische factor invloed uit, maar dan wordt ook praktisch resultaat verkregen. Is de kiesdeler nu 50.000, hij wordt dan automatisch 17.300 c.q. 10.000. De getrouwe partijgenoten zullen 3 of 5 kandidaten van hun partij stemmen, anderen zullen hun stemmen desnoods over verschillende partijen verdelen. In dit geval levert het *dépouillement* eveneens meer arbeid op. Maar niet zoveel als bij de meervoudige voorkeurstem, die tot in het oneindige kan worden herhaald en die den kiezer tevens voor morele moeilijkheden plaatst, inzoverre hij eigenlijk verplicht wordt ook partijen te steunen die hij bepaaldelijk niet begeert. Door dit niet facultatief maar verplicht te stellen kan de wil der kiezers bovendien beter tot uitdrukking worden gebracht. Het overwicht van den lijststemsvoerder is dan voor een goed deel gebroken en de stemming wordt wel zo interessant. Dit wordt verkregen terwijl 150.000 of 250.000 stemmen voor een lijst nodig zijn om één kandidaat op de lijst gekozen te zien, zodat wel de kiesdeler voor die personen wordt verlaagd, maar niet voor de partijen, die aan de verkiezingen deelnemen. Voor de kiezers wordt nu het stemmen echter veel interessanter, want iedere stem heeft gelijke waarde.

En wanneer dan tevens het land in 10 grote districten wordt verdeeld, dan verkrijgt men inderdaad een sterker band tussen kiezer en gekozen. Maar de facultatief meervoudige voorkeur op zich zelf, neen, om het scherp te zeggen, maar het is niet zo scherp bedoeld, zij is te zeer boerenbedrog. Als er nu toch praktisch *niets* verandert...!

R. GOSKER

J. Th. VAN DE VOORDE en B. NAUTA, *Toelichting op de nieuwe kieswet*. Uitg. J. Muusses Purmerend, 1952. f 4.50.

De schrijvers hebben zich er toe gezet een toelichting samen te stellen op de nieuwe kieswet. Zij zijn er in geslaagd in compacten vorm inderdaad een duidelijke en heldere toelichting te verstrekken. Het is in een korte recensie niet doenlijk op den inhoud daarvan in te gaan.

Het gehele terrein van de kieswet wordt behandeld. In het voorbericht wordt medegedeeld, dat het geschrift is samengesteld ten behoeve van de bestuursleden van de verschillende politieke partijen. Voorts is het uit den aard der zaak bestemd voor gemeente-secretarieën en de leden van stembureaux. Voor deze categorieën kan dit boek inderdaad hartelijk worden aanbevolen.

Het gaat niet al te diep in op de vele kwesties, die ten aanzien van het kiesstelsel aan de orde komen, maar zakelijk geeft het een goed overzicht, zodat dit werk vooral practische waarde bezit voor hen, die op een of andere wijze met de kieswet te doen hebben.

De tekst van de kieswet is eveneens in dit geschrift opgenomen, alsmede de tekst van het kiesbesluit en de modellen van de formulieren welke moeten worden gebruikt. Een alfabetisch register aan het eind opgenomen vergemakkelijkt het opzoeken van de onderwerpen ten zeerste.

De prijs is voor dit werk zeker niet hoog te noemen.

R. GOSKER

Mr H. D. VAN WIJK, *De Winkelsluitingswet 1951*. Kleine Commentaren no 7. Uitg. Ver. van Ned. Gemeenten, 1952. 157 blz.

De welbekende Vereniging van Nederlandse Gemeenten, bij welke thans alle Nederlandse gemeenten zijn aangesloten, doet met de uitgave van voor de gemeentelijke praktijk van belang zijnde geschriften in haar Blauwe Reeks en in haar Kleine Commentaren een zeer nuttig werk. In laatstgenoemde reeks verscheen van de hand van den hoogstbekwamen Mr H. D. VAN WIJK, administrateur bij de V.N.G., een artikelsgewijs commentaar op de nieuwe Winkelsluitingswet, voorafgegaan door een beknopte historische inleiding en gevolgd in de eerste plaats door enkele beknopt toegelichte modellen voor verordeningen welke op grond van deze wet kunnen worden vastgesteld, alsmede door een aantal onder de vroegere wetgeving vastgestelde verordeningen welke ook onder de nieuwe wet als voorbeeld bij het redigeren van verordeningen kunnen dienen. Een litteratuuropgave, een opgave van jurisprudentie met aanduiding van den inhoud en een alfabetisch zakenregister besluiten het werk, waaraan een belangwekkend tabellarisch overzicht van den inhoud der wet is toegevoegd.

De V.N.G. bepaalt zich tot het uitgeven van commentaren voor de ambtelijke praktijk. We hebben hier dus te doen met een beknopt technisch-juridisch commentaar. De politieke controversen welke bij de behandeling in de Staten-Generaal aan de orde kwamen, m. n. t. a. v. de Zondagssluiting, vinden dus uiteraard geen opzettelijke behandeling, laat staan beoordeling.

Daarom zij in dit tijdschrift ook volstaan met deze aankondiging van dit werk, dat mij voor het doel waarmede het werd geschreven, uitermate geschikt lijkt.

G.

DE „MEISTERSINGER” 1) VAN DE ANTICHRIST

DOOR

LÁSZLÓ Cs. SZABÓ 2)

De wereld bezit wederom een religieuze poëzie. De volkeren hebben een nieuwe hymne-litteratuur. De gezangen stijgen wederom, als door een toverfluit in het leven geroepen, op naar een almachtige „Heer”. Deze religieuze toverklank is afkomstig van de Communistische Partij, want deze religieuze poëzie bloeit achter het IJzeren Gordijn van Boedapest en Praag tot aan Korea.

De drie-, vier-, vijfjarenplannen kondigen o.a. een meedogenlozen strijd aan tegen het verlies door afvalstoffen in de fabrieken. Er moet zo weinig mogelijk afval zijn. Degene, die hierin het beste slaagt, is het meest gezien bij de Partij. Er is echter een strijd, die nog feller is dan deze, n.l. de strijd die gevoerd wordt niet tegen afval maar juist *tegen* de kwaliteit, n.l. tegen echte poëzie en *vóór* „afval”. Na consequente zuiveringen blijft alléén het ware, betrouwbare *g e b o r e n* afval als officieel schrijver over. De schrijvers van dit soort zijn de „Meistersinger” van de nieuwe religieuze poëzie. Zij zijn de nieuwe profeten en psalm-dichters in de erfenis van de koningen David en Salomo. Hun god is onlangs zeventig jaar geworden. Zijn grijze haren worden door een soldatenpet bedekt (want een god wordt nooit oud), hij is klein van gestalte, ongeveer zo groot als Hitler was. Zijn aardse naam is Joseph Djoegasjwili. Later heeft hij zichzelf den naam Stalin gegeven, hetgeen „Stalenmens” betekent. Maar ook deze naam is reeds in de gedichten van elk aards karakter ontbloot.

De nieuwe religieuze litteratuur biedt niet alleen een prachtige aesthetische belevenis, maar is eveneens een belangrijke historische studiebron. Want in deze gedichten doen de dichters van de verschillende groeperingen: arbeidersdichters, boeren-dichters, kinderdichters, Stachanovist-dichters, Hongaarse, Roemeense, Tsjechische, Oost-Duitse, Russische en Koreaanse dichters belijdenis van de nieuwe wereld die, uit de genade van den nieuwen god, achter het IJzeren Gordijn is ontstaan. En het wezenlijke van deze wereld is, volgens de gedichten, dat de volkeren in de volksdemocratieën een nieuwen Russischen god hebben.

In den spiegel van de nieuwe poëzie betekent de volksdemocratie vergoddelijking van Stalin. Het is geweldig, dat deze historische betekenis

1) Meistersinger waren de meesters der oude Duitse zangers-gilden. Men herinnere zich den titel van Wagner's opera: Die Meistersinger von Nürnberg.

2) Szabó is een uitgeweken bekend Hongaars calvinistisch publicist. Onderstaand artikel, dat zeer goed aansluit bij dat van den heer H. Algra in A.R.S. XX (1950), blzz. 105—122, is met Nederlandse hulp vertaald door enige de Nederlandse taal machtig zijnde Hongaarse calvinisten.

voor ons ontsluit is, maar het is nu eenmaal de taak van de dichters de waarheid bekend te maken.

De „Meistersinger” dichten niet alleen zelf maar verzamelen ook lofgezangen aan Stalin. Dit blijkt in ieder geval uit de bezielde belijdenis van I. Polgar:

Hoe veel liederen prijzen niet uw naam?
 Hoe veel gedichten en in hoe vele talen?!
 Enkele onder hen heb ik opgespoord
 Opgespoord en opgeschreven.
 Zij gonzen nu in mijn hart
 Als bijen in een rozentuin.

Wij hebben dit voorbeeld gevolgd en zijn de gonzende bijenkorf van de nieuwe poëzie met het masker en de handschoenen van het gezond verstand binnengedrongen. De blijde bij van L. Benjamin hebben wij als eerste ontmoet:

De blijdschap van het leven begroet ons
 In de voetsporen van het Rode Leger
 Onze jongens en meisjes leren
 De gelukkige vrijheid kennen.
 Arbeid en liederen prijzen
 De scharen van volkeren en hun
 leidsman, de grote Stalin.

Deze hoogte heeft ook Hitler bereikt. Hij is ook „Führer” geweest. Maar geduld: wij staan nog slechts op den drempel van de inwijding. Uit een ander gedicht van Benjamin komen wij te weten, dat het Stalin was, die van den Hongaar een „man” maakte.

Vele grote daden van ons hebben reeds geschiedenis gemaakt
 Sinds wij de handen van moordenaars hebben gebonden,
 Want ons volk is een natie van helden geworden,
 Nadat Stalin ons heeft bevrijd.

Inderdaad, die daden zijn geschiedenis geworden. Denk maar aan de executies, deportaties enz., waarmede de handen der moordenaars niet gebonden, doch veeleer *ontbonden* werden.

Benjamin werd door het aardse gezicht van het goddelijk wezen aangegrepen, door den geschiedenis makenden, bovenmenselijken mens! Met kameraad L. Konya dringen wij dieper door tot de geheimen en met huiver vermoeden wij onder de oppervlakte de aanwezigheid van het goddelijk wezen.

„Stalenmens”, Stalin, u breng ik hulde!
 Oud en jong leeft slechts voor u.
 Wijzen volgen u alléén
 U, die de gedachten van de smeden vormt.

Uw wijs, rustig woord is ons tot kracht en vrede,
 Het is als het tarweveld, dat rijke oogst belooft,
 Als vurige Eger-wijn verwarmt het onze lippen
 En heerlijk is het als de nacht van Groezia.

Het is nu al vijf jaren, dat gij ook mij onderwijst.
 Dat uw woord een lamp voor mijn voet is.
 Lang leefde ik in het donker en er was geen troost voor mij.
 Nu leiden mij uw woorden als sterren in den nacht.

Uw Woord snijdt als een scherp, lang zwaard,
 Het licht als de dageraad van de Krim.
 Sterke wapenen geeft gij mij in mijn zwakke handen.
 Ik vlieg met u mee als valken en arenden.

Het is typerend voor de leerkracht van Stalin, dat de Hongaarse dichter om aan zijn enthousiasme uitdrukking te kunnen geven, alleen Russische beelden vindt. De dageraad van de Krim en de nacht van Groezia.

Benjamin en Konya zijn bezielde: Zij worden door het geloof gerechtvaardigd. G. Devecseri bezit behalve geloof ook kennis. In zijn vroegere leven, d. w. z. in zijn „gestorven” burgerlijk leven, was hij met archeologie bezig en hij heeft toen een Latijns dichter, namelijk Vergilius, ontmoet, die — volgens het geloof der Middeleeuwen — de geboorte van Christus heeft voorspeld. Devecseri ontdekt echter de vergissing van de Latijnse dichter. Hij weet nu, dat de ware verlosser niet op 24 December, maar drie dagen vroeger is geboren:

Stalin is op den een en twintigsten December geboren
 Op den dag, dat de nachten beginnen te korten
 En het licht toeneemt.

Oude dichters hebben vaak
 Vage voorspellingen aan deze dagen verbonden,
 Hij bracht echter de toekomst
 Door het opheffen van het donkere verleden.

Hij is de wereldhistorische leider, bovenmenselijk mens, zoon des lichts. Op weg naar het goddelijk wezen zijn wij van den drempel in het binenste van het heiligdom aangekomen. Het is geen wonder meer dat zelfs de standbeelden Stalin prijzen. Georgij Leonidze, een Russisch dichter, was n.l. getuige van het volgende wonder ter gelegenheid van zijn bezoek aan Boedapest:

In den nacht zag ik Petöfi staan op het voetstuk van zijn standbeeld
 Zijn stem klonk mij in de oren, samen met die van het volk:
 Hij leve hoog, de grote Stalin, hij leve hoog!

Natuurlijk is niet alleen Hongarije in deze vergoddelijking gelijkgeschakeld. Niet alleen dáár staat de volksdemocratie gelijk met den cultus van Stalin. L. Konya heeft het volgende in Oost-Duitsland gezien:

Ik zag zijn jeugd
 De ogen gericht op Stalin
 En met rappe handen
 De brug van vrede bouwend.

Dit geschiedt, in het proza vertaald, zó, dat die jeugd vlieger wordt in de luchtpolitie, onder Russisch opperbevel.

Ljoedmill Stojanoff, Boelgaars dichter zingt op deze wijze tot de heilige ikon:

Het is ochtend. De motor is aangeslagen
 Blauwe roggé buigt voor den wind.
 „Stalin is er, die den oogst voor mij gaat beginnen!”
 Denkt de bruine tractorbestuurder.

Mensdom, de morgen breekt aan!
 Onze duizendjarige nacht is voorbij!
 Adelaarsvleugels heeft kameraad Stalin ons gegeven,
 Onze Leider, Rechter en Meester!

En bovendien natuurlijk nog al het overige: taalkundige, scheikundige, ijzergieter, tacticus, vlieger enz. — Dit kon echter al geen plaats meer in het gedicht krijgen. Maar de zielen die hem aanbidden, weten het zeer goed.

In Byzantium schreef men met ter aarde gebogen hoofd de lofgedichten aan den goddelijken keizer. Hij was echter slechts stadhouder van den waren, onzienlijken God, die in de menselijke ziel woont en in de hemelen zetelt. Oldric Adamec, een Tjsechisch dichter, weet echter al, dat het slechts de ene „natuur” van Stalin is, die in het Kremlin zit: zijn andere verschijningsvorm is de hemel. — „Als gij den sterrenhemel aanschouwt”, schrijft hij in zijn prozaïsch gedicht, „dan hebt gij het gevoel, alsof de ogen van Stalin, vol met liefde, goedertierenheid en waarheid tot u zouden glimlachen. De gehele hemel is vol met Stalin’s ogen, gedachten, daden en woorden. Wij hebben u zó lief, o hemel van Stalin! Wij hebben u onmetelijk lief. Gij straalt eeuwig boven ons. Wij ademen u in als wij willen leven, want gij zijt onze zon, onze warmte en ons bloed!”

Een nieuwe Roemeense kinderhymne in proza spreekt zo over hem: „Gij leeft sedert zeventigmilliarden sterrenjaren. Gij hebt noch begin noch einde. De atomen zijn zonder u onbegrijpelijk. Uw Macht verandert de ijspolen tot warme rivieren. Uw Wijsheid verzet bergen. Gij maakt de aarde vruchtbaar en Gij schenkt den mens eeuwig geluk!”

Hoe ver kan deze vergoddelijking gaan? Of — noemen wij het maar bij den naam — hoe ver deze godslastering in den naam van den Antichrist? Zeer ver, zoals wij uit het volgende gedicht van Polgar kunnen zien:

Kameraad Stalin, ik heb u zó lief,
 Dat ik voor u nogmaals kind zou worden.
 Dan zou ik rondom uw huis wandelen
 En als ik u zou zien thuiskomen,
 Zou ik naar u toelopen, uw hand grijpen . . .
 Het rythme van mijn voetstappen zou een blij lied zijn!

Stalin wordt al met sterrenjaren gemeten. Hij ziet met sterrenogen van den hemel neer. Kijkt in millioenen hutten. Zijn geboorte werd al door de dichters van de oudheid voorspeld. De ene dichter zou graag een

kind worden, voor hem alléén, en de andere begint op zijn bronzen voetstuk zijn naam te declameren. Binnenkort zullen wij lezen: „Gij baarde ons, Gij zijt de moederschoot!” En uiteindelijk komt misschien een dichter, in Europa of in China, die zal ontdekken, dat Stalin het heelal is, waarin wij allen leven. In dit geval zullen natuurlijk ook Truman en Churchill een nietig klein element van Stalin worden. Op dit punt wordt misschien de derwisch-dans toch onderbroken en vallen de dichters op den grond, welke — vanzelfsprekend — eveneens Stalin is.

*

DE BESCHERMING BURGERBEVOLKING EN BURGERLIJKE VERDEDIGING IN HET KADER VAN DE NATIONALE VERDEDIGING *)

DOOR

MR A. POT

Kapitein van den Milit. Jurid. Dienst

Gedurende de laatste jaren staat de bescherming van de burgerbevolking in geval van een gewapend conflict in het centrum van de belangstelling.

De bescherming van de burgerbevolking tegen de gevolgen van een oorlog is eigenlijk niet een onderwerp dat geheel nieuw is; ook in vroegere oorlogen is dit vraagstuk aan de orde gekomen. Doch door de ontwikkeling van de wijze van oorlogvoeren is het vraagstuk acuut geworden. Vooral de luchtbombardementen, zoals deze gedurende den laatsten oorlog zijn toegepast, en die in een toekomstigen oorlog door de ontwikkeling van den atoombom nog ernstiger gevolgen zullen hebben, doen de noodzaak dringender worden in vreedstijd naast de militaire voorbereiding, ook op het gebied der bescherming van de burgerbevolking en van de burgerlijke verdediging de nodige voorbereidingen te treffen.

Hoe moeten we nu deze voorbereiding in vreedstijd zien in het kader van de nationale verdediging, en hoe is de verhouding tot de andere voorbereidingen op het gebied der nationale verdediging?

We zullen hieronder enkele beginselen aangeven, die naar onze mening bij een beantwoording van deze vraag niet veronachtzaamd mogen worden.

Wanneer we zien naar de voorbereidingen die thans o.a. plaats vinden op het gebied der bescherming van de burgerbevolking, welke onder meer haar neerslag hebben gevonden in het opzetten van een bepaalde organi-

*) De redactie ontving dit artikel vóór de openbare behandeling van het wetsontwerp betreffende de bescherming van de bevolking in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De schrijver deelde — desgevraagd — mede, dat het bij deze behandeling naar voren gebrachte heus geen aanleiding gaf tot het aanbrengen van wijzigingen of aanvullingen.

satie, dan is duidelijk dat met deze voorbereidingen in vreedstijd wordt beoogd bepaalde resultaten te bereiken in oorlogstijd (afgezien van het voor ons onderwerp niet van belang zijnde punt, dat de bescherming van de burgerbevolking ook in vreedstijd, b.v. bij natuurrampen als overstromingen, aan de orde kan komen).

Dit geldt voor de voorbereidingen inzake de bescherming van de burgerbevolking evenzeer als voor militaire inspanning in vreedstijd.

Hieruit vloeit voort dat het weinig zin heeft een betoog te houden over b.v. de organisatie van de bescherming van de burgerbevolking *in vreedstijd*, terwijl niet als uitgangspunt wordt genomen de organisatie *in oorlogstijd*.

De organisatie en de plaats welke deze organisatie in vreedstijd inneemt, moeten zodanig zijn, dat in oorlogstijd snel kan worden overgegaan tot een doeltreffende *oorlogs*organisatie; deze laatste organisatie is derhalve primair. Wij komen daarop nog terug.

Daar zowel de bescherming van de burgerbevolking als de overige tot de burgerlijke verdediging behorende activiteiten en uiterst belangrijke rol vervullen in het kader van den modernen totalen oorlog, is het noodzakelijk allereerst hieraan enige aandacht te wijden.

Karakter van den totalen oorlog en daaruit voortvloeiende consequenties. Een toekomstige oorlog zal meer nog dan de laatste wereldoorlog een totaal karakter dragen, niet alleen in dien zin dat de gehele bevolking aan den lijve ondervindt dat er een oorlog woedt, doch ook in meer actieven zin. Een toekomstige oorlog zal ook totaal zijn in dien zin dat de gehele bevolking *actief* moet meewerken om de overwinning te kunnen behalen.

Dit vereist allereerst dat de geestelijke instelling van de bevolking zodanig is, dat aan de grote gevaren en ontberingen het hoofd kan worden geboden. Niet alleen de gevaren, die een gevolg zijn van de voortschrijdende techniek, zullen in een toekomstigen oorlog dreigen, doch ook gevaren van een andere orde.

Een toekomstige oorlog zal meer nog dan de laatste het karakter dragen van een strijd om levens- en wereldbeschouwingen, waardoor men ook geestelijk sterk moet staan om weerstand te kunnen bieden aan valse ideologieën.

De bevolking moet een besef hebben van de zaken die op het spel staan bij een toekomstig conflict.

Een juiste instelling ten aanzien van deze zaken is een noodzakelijke voorwaarde voor het kunnen voeren van een modernen totalen oorlog.

Eerst als aan deze voorwaarde is voldaan, zal de organisatie, welke nu eenmaal nodig is om een totalen oorlog te kunnen voeren, met kans van slagen kunnen functioneren.

Het belangrijkste onderdeel van deze organisatie is ongetwijfeld de krijgsmacht. Immers deze alleen kan de *beslissing* in een oorlog brengen. Het heeft weinig zin b.v. een prachtige organisatie voor de bescherming van de burgerbevolking op te bouwen, indien er geen redelijke kans bestaat den vijand tegen te houden.

Doch men kan ook stellen, dat in een modernen oorlog de krijgsmacht de strijd met de wapenen niet meer kan voeren, indien er een ineenstor-

ting van haar zgn. achterland plaats heeft. Dit zgn. achterland speelt een zeer belangrijke rol in een modernen oorlog, omdat een strijdend leger niet een min of meer self supporting zijnde eenheid is.

De tijden dat legers zich in de streek waar ze opereerden, van vrijwel al het nodige konden voorzien, zijn reeds lang voorbij. De krijgsmacht is nu in elk opzicht op het zgn. achterland aangewezen. Doch welke voorwaarden moeten nu in dit zgn. achterland vervuld zijn, teneinde de krijgsmacht in staat te stellen haar taak op de juiste wijze te volbrengen?

Allereerst dient de Overheid zorg te dragen voor het handhaven van de openbare orde. Sabotage door een zgn. vijfde colonne moet worden tegengegaan.

Als een zgn. vijfde colonne er in zou slagen den gang van zaken in de war te sturen door sabotage of door meer actief optreden, zou zulks nadelige consequenties hebben voor de troepen, die den strijd met de wapenen moeten voeren, zowel in psychologisch opzicht als voor wat betreft de voorziening in de krijgsbehoeften.

Verbindingslijnen, havens, vliegvelden en andere belangrijke objecten moeten worden beveiligd. Hier ligt een taak voor de krijgsmacht, doch ook voor de politie en voor de bevolking zelve, in verband met een eventueel optreden van de zgn. vijfde colonne. Voorts moet worden zorggedragen voor instandhouding van het maatschappelijk leven: de voedselvoorziening moet worden gewaarborgd; de energievoorziening (electriciteit, kolen, olie, benzine, gas) eveneens, niet alleen in het directe belang van de bevolking, doch ook in het belang van de (oorlogs)productie¹⁾; de waterstaatkundige toestand moet worden gehandhaafd enz.

Ook zal de oorlogsproductie op volle toeren moeten draaien, teneinde de krijgsmacht van het nodige te kunnen voorzien. Moderne legers welke in een strijd gewikkeld zijn, hebben een onnoemelijk aantal goederen nodig. Als het zgn. achterland niet in staat is deze te produceren, is de uitslag van den strijd in een modernen oorlog niet twijfelachtig.

Dat wil dus zeggen dat de oorlogsproductie moet worden geregeld en dat een orgaan hiertoe zekere bevoegdheden zal moeten bezitten. Deze bevoegdheden zullen ingrijpen in het economische leven, doch zulks is onvermijdelijk in een oorlog, evenals ook aan bepaalde militaire autoriteiten (militair gezag) te dien aanzien bevoegdheden zullen moeten worden verleend, zal de krijgsmacht de haar opgedragen taak kunnen uitvoeren.

Een bijzondere plaats nemen de havens in. Deze havens zijn van zeer groot belang, omdat goederen van overzee, zowel voor de burgerbevolking als voor de krijgsmacht, hier aankomen en op snelle en efficiënte wijze van deze havens uit naar de plaats van bestemming moeten worden gebracht.

Dit brengt met zich mede dat in een havengebied een organisatie aanwezig moet zijn, welke belast is met het treffen van maatregelen teneinde te waarborgen dat binnenkomende schepen snel de havens weer kunnen verlaten en dat geloste goederen zo spoedig mogelijk de plaats van bestemming bereiken; doch eveneens dienen in een havengebied, nog afgezien van de militaire verdediging, organen te zijn belast met de beveiliging

¹⁾ Men rangschikt deze onderwerpen veelal onder de zgn. economische verdediging.

van belangrijke installaties en de bescherming van de burgerbevolking.

Havens zijn knooppunten, waar organen welke belast zijn met de militaire en met de burgerlijke verdediging, alsmede havenorganen, zekere bevoegdheden zullen moeten bezitten; een behoorlijke competentieregeling tussen deze organen onderling zal niet mogen ontbreken.

Behalve bovengenoemde taken in het kader van de algehele oorlogvoering zullen maatregelen moeten worden getroffen op het gebied van het vervoer (rail-, water- en wegvervoer).

Speciale aandacht vragen vervolgens de bijzonder voor ons land geldende en van vele andere landen afwijkende toestanden, die bij een beschouwing van het karakter en de gevolgen van een modernen oorlog zeker niet uit het oog mogen worden verloren.

In dit verband zij gewezen op de bijzondere gesteldheid van het terrein in Nederland, welke noodzakelijk maakt dat maatregelen worden genomen om den waterstaatkundigen toestand in ons land in de hand te houden. Ons land is op dit punt bijzonder kwetsbaar en betrekkelijk geringe gebeurtenissen kunnen hier ernstige gevolgen met zich medebrengen.

Voorts is de dichtheid van de bevolking, vooral in het Westen van ons land, een element dat een rol moet spelen bij het overwegen van de eventueel te nemen maatregelen en de op te zetten organisaties in het kader van den algehelen oorlog.

Ook dient aandacht te worden besteed aan de beveiliging van verbindingen (telefoon, telegraaf enz.), die in een modernen oorlog zulk een belangrijke rol spelen.

Maatregelen zullen verder moeten worden beraamd, teneinde de voorziening met drinkwater veilig te stellen.

Ten slotte is een ander doch belangrijk onderdeel van de totale oorlogvoering de bescherming van de burgerbevolking: het treffen van maatregelen zodat het leed van de bevolking bij bombardementen e.d. tot zo gering mogelijke proporties wordt teruggebracht.

Hieronder vallen o. m. een organisatie van de brandbestrijding en het formeren van Rode-Kruiscolonnes teneinde snel geneeskundige hulp te kunnen bieden. Ook zal er een organisatie moeten zijn die in staat is een evacuatie te leiden.

Een verwaarloozing van dit terrein van een modernen oorlog zou het leed van de bevolking vermoedelijk zeer vergroten en de geestkracht der bevolking verminderen.

Het zal duidelijk zijn dat alle bovengenoemde onderwerpen niet op zichzelf staan, doch zeer nauw samenhangen. Het uitvallen van de electriciteitsvoorziening kan b.v. ernstige consequenties hebben voor de productie, voor den waterstaatkundigen toestand (gemalen), voor de drinkwatervoorziening, voor de verbindingen (telefoon, telegraaf).

En het uitvallen van de electriciteitsvoorziening kan weer een gevolg zijn van verschillende oorzaken, b.v. van een verstoring van de openbare orde, van een gebrek aan kolen in ons land, of van het niet goed functioneren van het vervoer. En zo kunnen we doorgaan.

Alle in het kader van een modernen totalen oorlog te treffen voorzieningen hangen zó nauw met elkaar samen, dat regeling van slechts enkele onderdelen, zelfs als die zeer goed is, toch het gevaar doet ontstaan dat deze regelingen van weinig waarde zullen blijken, door het uitvallen van

kwetsbare zgn. sleutelpunten waarvoor niet de nodige voorzieningen zijn getroffen.

Deze stand van zaken in een modernen totalen oorlog heeft ten gevolge, dat de verschillende voorbereidingen in vreedstijd een *harmonisch* karakter dienen te dragen.

Burgerlijke verdediging in ruimen en engen zin.

Het merendeel van de vorengeschetste taken rekent men, afgezien van de militaire, tot de burgerlijke verdediging in ruimen zin, terwijl men met de burgerlijke verdediging in engen zin speciaal op het oog heeft de *bescherming* van de *burgerbevolking*. Wet Bescherming bevolking is dan ook een betere benaming voor de regeling van de in deze wet aan de orde gestelde materie dan Wet op de Burgerlijke Verdediging, omdat deze laatste benaming den indruk zou kunnen vestigen, dat een regeling wordt gegeven voor het gehele terrein der burgerlijke verdediging in ruimen zin, terwijl slechts geregeld wordt de bescherming van de burgerbevolking *tegen bepaalde rampen*.

Momenteel wordt de in deze paragraaf bedoelde onderscheiding, die verwarrend kan werken, niet veel meer gebruikt. Men spreekt nu veelal van burgerlijke verdediging, waarmede hetzelfde wordt bedoeld als met het oude begrip burgerlijke verdediging in ruimen zin, en van bescherming van de burgerbevolking, waarmede men hetzelfde op het oog heeft als met het begrip burgerlijke verdediging in engen zin.

Verschil in niveau waarop regelingen tot stand moeten komen.

Wanneer dus vaststaat, dat de verschillende onderdelen der totale oorlogvoering een harmonisch geheel moeten vormen, is het goed te letten op de verschillen in onderlinge geaardheid en op de consequenties die daaruit bij de verwezenlijking van de practische organisatie moeten voortvloeien.

De taak van de verschillende met elkaar verbonden krijgsmachten vooral van de operatieve strijdmacht moet in oorlogstijd centraal en op internationaal niveau worden geleid, omdat alleen op deze wijze het nuttigste effect van de operaties kan worden verwacht.

Voor een optreden van de gewapende macht ter handhaving van de openbare orde spreekt dit niet zo sterk, vooral niet wanneer het gaat om een optreden tegen plaatselijke inbreuken.

Voor een aantal onderdelen van de burgerlijke verdediging (in ruimen zin) moeten regelingen in internationaal verband worden gemaakt (b.v. betreffende het grondstoffenprobleem, de energie- en voedselvoorziening, het gebruik van havens, het vervoer), omdat een regeling uitsluitend op nationaal niveau niet mogelijk is (grondstoffenprobleem), dan wel niet wenselijk (gebruik van havens en vervoer), in verband met de eisen der oorlogvoering.

Doch daarnaast dienen inzake deze onderwerpen regelingen te worden getroffen op nationaal niveau, welke aansluiten op de in internationaal verband tot stand gekomen regelingen en afspraken. Wanneer men echter let op de bescherming van de burgerbevolking dan springt in het oog het meer plaatselijk karakter dat aan de regeling betreffende de bescherming van de burgerbevolking ten grondslag moet liggen.

In het Amerikaanse boekje *United States Civil Defence*, een uitgave van het Executive Office of the president National Security resources board (United States government printing office 1950) blz. 4, wordt gesteld²⁾: „The basic operating responsibility for civil defence³⁾ is the individual and his local government. The individual given all training possible, does what he can for himself in an emergency. The family unit, similarly trained, attacks its own problems while also contributing to the organized community effort.” En op blz. 5: „The Federal Government cannot and should not operate the State and local civil defence systems with Federal employes. The States are established with inherent powers and accompanying responsibility, and have clear qualifications to coordinate civil defence operations within their boundaries, and in emergency to direct them. Similarly, the cities, counties and towns are best qualified to handle their own operating functions.”

Het beginsel dat de bescherming van de burgerbevolking in eerster instantie een zaak is van plaatselijke zelfwerkzaamheid geldt evenzeer te onzent, zij het dan aangepast aan de alhier heersende omstandigheden.

Dit verschil in geaardheid tussen de taken van de krijgsmacht, de taken op het gebied van de bescherming van de burgerbevolking en die op het overige terrein van de burgerlijke verdediging, heeft consequenties inzake de samenwerking tussen de staten op deze terreinen in vreedstijd.

Een integratie op het gebied der bescherming van de burgerbevolking is niet zo zeer nodig, gezien het plaatselijk karakter dat de regelingen op dit punt moeten bezitten.

Scheiding tussen militaire en burgerlijke verdediging is niet a priori vast te leggen.

De bescherming van de burgerbevolking is in hoofdzaak een burgerlijke taak. Zij zal door de burgers en de burgerlijke organen zelve moeten worden geregeld. Dit neemt echter niet weg dat het voor de uitvoering van de taak der krijgsmacht niet geheel onverschillig kan zijn, hoe deze zaak wordt geregeld. Een scherpe scheiding tussen de taak der krijgsmacht en die der organisatie van de bescherming van de burgerbevolking is niet juist en het ontwerp Wet Bescherming bevolking opent dan ook de mogelijkheid van een ingrijpen van het militair gezag wanneer dit nodig is in verband met de taak van de krijgsmacht. Daarenboven zal ook door de krijgsmacht actief worden deelgenomen aan de bescherming

²⁾ „De fundamentele verantwoordelijkheid voor het functioneren van de burgerlijke verdediging berust bij het individu en zijn plaatselijk bestuur. Het individu, daartoe op alle mogelijke manieren opgeleid, moet in geval van nood ten eigen behoeve doen wat hij kan. De gezins-eenheid, eveneens daartoe opgeleid, moet haar eigen problemen aanvatten, daarbij tegelijkertijd een bijdrage leverend tot de georganiseerde inspanning van de gemeenschap.” „De federale regering kan en mag de burgerlijke verdediging van de verschillende staten en plaatsen niet doen bewerkstelligen door federale ambtenaren. De staten bezitten haar eigen bevoegdheden en een daarbij behorende verantwoordelijkheid, en zijn uitgesproken geschikt om de aangelegenheden der burgerlijke verdediging binnen hun grenzen te co-ordineren, en in geval van een noodtoestand te leiden. Zo zijn ook de gemeenten en de districten het meest er toe aangewezen om hun eigen werkzaamheden te regelen.”

³⁾ Dit begrip is ruimer dan ons begrip van bescherming van de burgerbevolking, doch enger dan ons begrip van burgerlijke verdediging.

van de bevolking, b.v. door de luchtdoelartillerie en door de voor de luchtverdediging bestemde jagers.

Voor wat betreft het overige gebied van de burgerlijke verdediging, waaronder dan behalve de bescherming van de burgerbevolking zoals we reeds zagen een groot aantal andere taken vallen, ligt de zaak moeilijker, omdat de militaire en burgerlijke verdediging elkaar op dit terrein veelal nog meer raken. Een scheiding tussen militaire en burgerlijke verdediging is hier nog minder te maken.

De bescherming van bedrijven — om een voorbeeld te noemen — tegen sabotagegingen van in deze bedrijven werkzame arbeiders is allereerst een zaak van de bedrijfsgenoten, die zich hiertoe zullen moeten organiseren. Voor dit doel is het niet noodzakelijk, dat het personeel of een gedeelte hiervan tot een militair verband wordt georganiseerd.

Doch wanneer op dit bedrijf een aanval van buiten af wordt gedaan door min of meer goed georganiseerde leden van de vijfde colonne, is niet a priori te zeggen wanneer de zgn. burgerlijke verdediging moet overgaan in een militaire. Daarbij komt dan nog dat het ene bedrijf of object uit militair oogpunt van groter belang is dan het andere. De oplossing zal moeten worden gezocht in het geschikt maken van een zo groot mogelijk aantal burgers om activiteit van de vijfde colonne te onderkennen en er tegen op te treden en door een dislocatie en bewegelijkheid van eenheden bestemd voor de territoriale verdediging op een zodanige wijze dat ook snel opgetreden kan worden tegen activiteiten van de vijfde colonne, wanneer de betrokken burgers daartoe niet op een afdoende wijze in staat zijn.

Consequenties van den totalen oorlog voor vreedestijd.

Slaan we na bovenstaande uiteenzettingen, welke in hoofdzaak betrekking hebben op de omstandigheden in tijd van oorlog, acht op de gevolgen welke hieruit moeten voortvloeien voor vreedestijd, dan valt het volgende op.

Allereerst is — we zagen dit reeds — voor vele onderwerpen een regeling op internationaal niveau gewenst. Op het gebied van de krijgsmachten wordt reeds een vèrgaande integratie in vreedestijd voorbereid (Europese Verdedigings Gemeenschap). Deze integratie heeft gezien den aard van de krijgsmacht noodzakelijkerwijze een integratie op vele andere niet specifiek militaire terreinen tengevolge, doch hierop zullen we in dit verband niet nader ingaan. Daarnaast moet een regeling op nationaal niveau tot stand komen. Voor enkele onderwerpen zijn bij de Staten-Generaal wetsontwerpen in behandeling (b.v. bescherming van de burgerbevolking, evacuatie).

Voorts zagen we reeds dat, gelet op den nauwen samenhang van alle in het kader van den totalen oorlog te vervullen activiteiten, een harmonische opbouw in vreedestijd noodzakelijk is.

Voor wat betreft de organisatie van de bescherming der burgerbevolking mogen wij nog het volgende opmerken. Voor vreedestijd moet men, wat de organisatie betreft, onderscheid maken tussen de zgn. opbouwperiode en de periode van het instandhouden van die organisatie. Gedurende de opbouwperiode zal het benodigde materieel moeten worden aangeschaft en het personeel moeten worden geoefend, waarvoor een vredesorganisatie

nodig is. Na de opbouwperiode komt de periode van het instandhouden van de organisatie op een zodanig peil dat, indien een oorlog zou uitbreken, deze organisatie snel kan worden uitgebreid en aangevuld met het in de opbouwperiode geoefende personeel.

Hoe lang moet nu deze opbouwperiode duren?

Het zal duidelijk zijn dat deze vraag afhankelijk is van de beantwoording van een andere, nl. die naar het tijdstip waarop een harmonische ontwikkeling van de overige onderdelen der totale oorlogvoering voltooid zal zijn, met name wanneer de opbouw van de krijgsmacht zal zijn voltooid.

Aangezien er op dit laatste punt in internationaal verband bindende afspraken zijn gemaakt, zullen de overige onderdelen der totale oorlogvoering zodanig moeten worden opgebouwd dat deze gereed zijn wanneer de opbouw der krijgsmacht zal zijn voltooid.

Overzien we tenslotte nog eens ons onderwerp dan zijn de voornaamste conclusies die we mogen trekken de volgende.

De moderne oorlogvoering eist den volledigen inzet van de gehele bevolking. Daartoe is allereerst nodig dat de bevolking over een groten geestelijken weerstand beschikt en in staat is de gevaren die dreigen te onderkennen. Voorlichting op dit gebied is reeds in vredestijd nodig. Vervolgens moet onze totale defensie-voorbereiding harmonisch zijn in dien zin dat geen onderdeel mag worden verwaarloosd. Een verwaarlozing van een of meer onderdelen doet zwakke plekken ontstaan die het voor een vijand aanlokkelijk kunnen doen worden op juist deze zwakke punten toe te slaan, eventueel zonder nog direct een openlijken oorlog te beginnen.

Wij zullen ons derhalve, teneinde een ondermijning van het Westen te voorkomen, reeds thans *in elk opzicht* sterk moeten maken, door een eventuelen aggressor te tonen dat hij staat voor een muur van geestelijken en materiëlen weerstand, waardoor de aantrekkelijkheid van een aanval zal afnemen. Ons in elk opzicht sterk te maken is ook nodig om — wanneer het onverhoopt tot een totalen oorlog mocht komen — aan de situatie het hoofd te kunnen bieden en den vijand door een actief optreden onschadelijk te kunnen maken. Zo zal b.v. de kans dat atoombommen tegen doelen in ons land worden gebruikt afnemen, naarmate de geestelijke weerstand van ons volk groter is en de organisatie van de gehele burgerlijke verdediging beter functioneert, omdat dan het resultaat van de uitwerking van een atoombom voor een vijand niet meer opweegt tegen den inzet van een kostbaren en nog altijd schaarsen atoombom.

En laten we de ogen niet sluiten voor deze realiteit: ook de kans dat Nederland militair afdoende wordt verdedigd in een toekomstigen oorlog neemt toe, naarmate de organisatie van de *gehele* burgerlijke verdediging beter functioneert.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

Dr E. DIEMER

1 April 1952! We plegen op dezen datum geen brillen meer te verliezen. Maar iets ging toch wel verloren. Het r.k. dagblad De Tijd verloor zijn hoofdredacteur. Aanleiding daartoe was . . . een 1 April-mop. Een krant mag nu eenmaal velerlei genres beoefenen, maar niet het vervelende, en zo kon het gebeuren, dat men ook dit jaar op 31 Maart in tal van kranten min of meer onheilspellende aankondigingen zag voor den volgenden dag. Er zijn altijd nog wel lezers, die de redactie den dienst willen bewijzen er in te vliegen. Ook De Tijd had haar mop, en nog wel een verdienstelijke. Er werd namelijk medegedeeld, dat er den volgenden dag (dus op 1 April) aan de postkantoren uitbetaling zou zijn van de belastingpenningen, welke minister Lieftinck, als een moderne Alva, zó rijkelijk had geïnd, dat de ramingen ver waren overschreden. We willen hier niet al te zeer in de détails van het verhaal afdalen en volstaan met de bijzonderheid, dat bezitters van gashaarden en koekoeksklokken voor uitkering niet in aanmerking kwamen . . .

Deze mop was het begin van veel beweging in de journalistieke wereld. Want de directie van het blad ontsloeg den hoofdredacteur, Jan Derks, op staanden voet. Mocht zij evenwel gemeend hebben, hiermede verstandig te hebben gehandeld, dan bleek wel spoedig, hoezeer zij zich had vergist. De ontslagen hoofdredacteur sprak zijn directie in rechten aan en zij koos eieren voor haar geld door het plotseling ontslag door een eervol ontslag te vervangen. De heer Derks zou dezen post toch reeds verlaten.

Waarom we dat hier vertellen? Om twee redenen. De eerste is, dat naar veler mening het r.k. blad met het ontslag van dezen hoofdredacteur een wijziging van richting zou ondergaan. De Tijd is nu reeds jarenlang de spreekbuis geweest van diegenen in de K.V.P., die een smalle basis van K.V.P. en P.v.d.A. voorstaan. Het heette, dat dit verscheidenen, ook in de leiding van het blad, niet naar den zin was. Het ontslag van de hoofdredactie zou dan diepere motieven hebben.

De tweede reden is, dat minister Lieftinck, die met deze mop nogal in het ootje was genomen, die mop zeer wel bleek te kunnen waarderen. Anders dan eens Alva, was hij niet van zins, Derks op te hangen aan den deurpost, noch van het Tijd-gebouw noch van het departement. Integendeel, hij zond een dankbaar briefje aan den ontslagen hoofdredacteur, met een afschrift aan . . . de directie van De Tijd. Daarmede leverde hij het bewijs, dat een minister van Financiën toch ook wel zijn genoegens kan hebben.

Naast genoegens de zorgen! Want het was bepaald geen Aprilmop, toen op 8 Mei minister Lieftinck in heftig conflict kwam met de Tweede Kamer. Aan de orde was daarbij een herziening van de omzetbelasting, bitter nodig ter verruiming van de werkgelegenheid. De Kamer wilde de herziening ook betrekken op de tijdschriften. De minister betoogde,

dat dit niet paste in het kader van de wet, maar de Kamer dacht hier anders over. Geen van beide partijen wilde van wijken weten, met het pijnlijke gevolg, dat heel de herziening van de agenda werd afgevoerd. Ook aan zulke voorvallen kan men zien, dat de verkiezingen naderen.

Dat de werkgelegenheid verruiming zou ondergaan — het mocht geen weelde heten. Nog niet zolang geleden had de Regering de verwachting uitgesproken, dat het cijfer van 166.000 werklozen van eind Februari van dit jaar tegen 1 Mei kon worden teruggebracht op 100.000, welk cijfer toch nog altijd tamelijk hoog mocht worden genoemd. Helaas is deze verwachting niet bewaarheid: Op 30 April waren er nog 127.000.

Kwam minister Lieftinck in botsing met de Tweede Kamer, minister Beel moest in denzelfden tijd ervaren, dat ook de Eerste Kamer zich nog wel kan doen gelden. Dat was, toen hier de Grondwetsvoorstellen aan de orde waren. Zoals Prof. Anema opmerkte: de Tweede Kamer had die voorstellen reeds een geduchte vermageringskuur doen ondergaan, en de Eerste Kamer leek het zich nu aan haar naam Hogerhuis verplicht, onder het gedunde restant nog eens behoorlijk „huis te houden”. Zes voorstellen werden aan haar voorgelegd, maar slechts drie konden er in haar ogen genade vinden; en van een dezer drie voorstellen was de inhoud dan nog, dat de minimum-leeftijd van de Eerste-Kamerleden zou blijven wat ze al was . . .

Alleen het wetsvoorstel, dat betrekking heeft op de buitenlandse politiek, haalde van de beide andere een ruime meerderheid. Bij het voorstel tot uitbreiding van het aantal Tweede-Kamerleden was die meerderheid een povere en daardoor kwam aan de onzekerheid op dit toch wel belangrijke punt nog geen einde. Wel merkwaardig, dat het op dit punt nog altijd niet bekend is, of de Tweede Kamer straks honderd dan wel honderdvijftig leden zal gaan tellen. Nog merkwaardiger is, dat er voor deze uitbreiding op zichzelf, naar onzen indruk, wel een voldoende gunstige gezindheid aanwezig is, maar dat de meerderheid der Tweede Kamer het danig bedorven heeft door aan het oorspronkelijk voorstel een uitbreiding toe te voegen ter verlaging van het quorum (het aantal leden dat ten minste aanwezig moet zijn om wettig te kunnen vergaderen en besluiten) en tot mogelijkheid van stemoverdracht. Dat was geschied door middel van een amendement, dat de heer Andriessen van de K.V.P., blijkbaar op aansporing van zijn fractievoorzitter Romme, had ingediend. Had men van de heren niet wat meer verstand mogen verwachten? Dat de gevolgen niet uit konden blijven — de Eerste Kamer is niet in gebreke gebleven, het duidelijk te doen gevoelen. We vermoeden zo, dat minister Beel het allang best vindt, dat de Eerste Kamer maar vijftig leden telt. Ze hebben hem met hun vijftigen allang verdriet genoeg bezorgd.

We noemden reeds Prof. Romme. Dat moest wel onvermijdelijk heten. Zal hij straks ook als kabinetsformateur te vermijden zijn? Wij hebben het gevoel, dat hij reeds weer aan het „aankleden” is geslagen. Ditmaal in de eerste plaats zichzelf. Hij heeft zich zo voor het oog reeds de kledij van den formateur aangemeten en begint zich in zijn rol al aardig in te leven. In zijn kolom in De Volkskrant, van welk blad hij de politieke hoofdredactie voert, uit hij zijn vaderlijke waardering en spuit hij zijn milde critiek, al naar gelang het pas geeft. Mr Donker als de voornaamste woordvoerder op het congres van de P.v.d.A. en Mr Oud

als de dito op dat van de V.V.D. hebben het mogen ondervinden.

Vooraf met betrekking tot de rede van Mr Donker was dat nogal opmerkelijk. De socialistische spreker had doen blijken, dat er in de eigen gelederen van de P.v.d.A. wel enig meningsverschil was over de vraag, of zijn partij steun zou moeten verlenen aan een kabinet op brede basis. Prof. Romme was er nu haastig bij om te concluderen, dat de P.v.d.A. „dus” een linkervleugel heeft. Men begrijpt den dieperen zin. De heer Romme zelf — het is bekend — geeft de voorkeur aan een kabinet op brede basis. Blijkt hij straks bij de P.v.d.A. niet te kunnen slagen, dan heeft de heer Donker al aangegeven, waar de verantwoordelijkheid ligt: in de eigen gelederen der socialistische partij.

Geen wonder, dat de socialistische pers hier een beetje venijnig op af gesprongen is. Wij zijn in beginsel tot medewerking bereid, aldus het partijblad der P.v.d.A., maar dat moet men ons dan ook mogelijk maken. Met andere woorden: het ligt geheel aan u, heer Romme, of wij straks nog mee doen dan wel niet. Zoals men ziet, heeft het er veel van, of de kabinetsformatie reeds danig wordt voorbereid. Dat het niet in volle paisende-vree geschiedt, wie, die geen vreemde is in het politieke Jeruzalem, zal zich daarover verbazen?

De A.R. partij hield op 9 April haar deputatenvergadering met een gedegen, stijlvolle rede van Dr Schouten over het belangrijke onderwerp van de vrijheid, met een toespitsing op datgene, waarover het straks bij de verkiezingen van 25 Juni in het bijzonder gaan zal. Men kan zeggen: een typisch anti-revolutionaire gebeurtenis, zulk een deputatenvergadering met een deputatenrede: geheel de voortzetting van een rijke traditie. Nu en dan wordt gepleit voor een wijziging van den opzet dezer vergaderingen. Ook in dit opzicht zij men voorzichtig. Maar iets nieuws was er ditmaal toch wel, en zelfs in tweeërlei opzicht. Er waren buitenlandse gasten en die voor hen het woord voerde was... een vrouw. De partij bleek sterk genoeg om ook dit te overleven.

En voorts: April en Mei waren maanden van veel afwisseling. April heeft de reputatie van een grillige maand te zijn bevestigd. Eind Maart viel er een flink pak sneeuw, maar veertien dagen later genoten we, ook wat het weer aangaat, de heerlijkste Paasdagen, die men zich denken kon. Wat dat aangaat troffen wij het hier in ons oude gesmade landje van mest en mist blijkbaar beter dan onze Koningin en Prins het tezelfder tijd soms deden in Amerika. Daar vielen enkele demonstraties in het water. Of dit het koninklijk bezoek kon deren? Toch niet! Deze reis, op 1 April aangevangen en op 28 April beëindigd, werd een uitnemend geslaagde. Niet het minst stellig door de koninklijke redevoeringen voor het Amerikaanse Congres en bij zovele gelegenheden elders. De Koninginnedag, zo kort na de thuiskomst op Soestdijk, had ditmaal wel een bijzonderen glans.

Wij willen hier geen tegenstelling maken met den 1 Mei-dag, die den volgenden dag werd gevierd. Volstaan doen we met de opmerking, dat deze dag te onzent toch wel veel van zijn oude strijdvuur verloren heeft; het is op zijn best een door-en-door burgerlijke aangelegenheid geworden, zoiets als een traditie-omwille-van-de-traditie. Enige socialistische leuzen, aan de eisen des tijds aangepast, zijn niet in staat, het verstillde vuur wat op te rakelen. Zij waren al even weinig indrukwekkend als de eisen, welke

zo tegen dezen eersten Mei de socialistische pers voor de komende verkiezingen publiceerde.

April en Mei: Het waren weer maanden van belangrijke samenkomsten en vergaderingen. Wij denken aan die der Generale Synode van de Ned. Herv. Kerk van 4 April. Er was een klemmend appèl op de Synode gedaan om te spreken en in dat spreken veler ongerustheid weg te nemen. De uitspraken, waartoe de Synode met betrekking tot het onderwijs kwam, heeft voor velen die ongerustheid zeker niet weggenomen. Die uitspraken gaven aanleiding tot tal van nabeschouwingen, met name op de bijeenkomsten van de onderwijsorganisaties, welke ook ditmaal dadelijk na Pasen werden gehouden.

Samenkomsten en herdenkingen: op Zaterdagavond 3 Mei, toen de klank der klokken verstorven was en de stilte gevallen was over stad en dorp, hebben wij hen herdacht, die voor de bevrijding van land en volk hun leven gegeven hadden. Op 5 Mei volgde weer de nationale feestdag.

Openbaarde zich ook in het nationale leven van deze maanden weer op zo velerlei wijze Gods goede gunst — dat Hij in Zijn Zoon deze wereld wil blijven aanzien, mocht ons in het bijzonder in de gedachten komen op de christelijke feestdagen, welke we vierden: Goeden Vrijdag, Pasen, Hemelvaart, straks ook Pinksteren. Die feestdagen vormen geen tegenstelling tot onzen politieke strijd. Zij accentueren wel den hogen inzet van dien strijd en zij maken hem tot een strijd, welke verdient gestreden te worden.

In de Juni-maand vallen de verkiezingen. Naar het woord van Kuyper werpen zij haar schaduwen reeds vooruit. Voor de A.R. partij lijken de vooruitzichten niet ongunstig. Een opinie-onderzoek noteerde onlangs winst voor haar. Dat moge dan den a.r. burger moed geven. Er valt aan waakzaamheid en werkzaamheid overigens nog genoeg te doen. Land en volk zijn het waard.

12 Mei 1952.

*

VRAAG EN ANTWOORD

VRAAG:

In onze gemeente wordt overwogen, een huurkoopsysteem in te voeren voor het betrekken van gascomforen, -fornuizen, -geijsers e. d. van het gemeentelijk energiebedrijf. Gaarne verneem ik hierover uw oordeel.

ANTWOORD:

Ik moge enige opmerkingen maken over het *politieke* aspect van het ter hand nemen van den verkoop van apparaten door van overheidswege geëxploiteerde energiebedrijven.

Als antirevolutionairen zijn wij geen doctrinaire tegenstanders van overheidsexploïtatie van bedrijven. De aan de Overheid onder het gezichtspunt van de bediening der openbare gerechtigheid opgedragen behartiging

van het algemeen belang kan vorderen, dat zij de exploitatie niet alleen van productie-, maar zelfs ook van distributie-bedrijven ter hand neemt.

Monopolistische bedrijven ter voorziening in eerste levensbehoeften als water, gas en electriciteit, waar derhalve niet rendement en winst de voornaamste rol mogen spelen, waarvoor bovendien grote en kostbare installaties en leidingen nodig zijn, komen licht voor contrôle van overheidswege door middel van een concessie-stelsel, of zelfs voor exploitatie hetzij uitsluitend door hetzij met overwegenden invloed van de Overheid in aanmerking. Hetzelfde kan gelden voor openbare vervoermiddelen, met name voor de binnen-gemeentelijke. Ook zijn toestanden denkbaar, waarin wegens prijsopdrijving of andere euvelen de Overheid de distributie van bepaalde goederen ter hand moet nemen.

Nu zal men van overheidswege of met overheidsmedewerking geëxploiteerde bedrijven, evenals particuliere ondernemingen, uiteraard bij voorkeur zo rendabel mogelijk exploiteren, zij het, dat men, anders dan de particuliere ondernemer, de exploitatie ook zal blijven voortzetten, wanneer zij om sociale overwegingen (b.v. bediening van ongunstig gelegen gebieden) niet rendabel kan zijn.

Bij energiebedrijven zal men ter bevordering van de rentabiliteit op een zo hoog mogelijk en — vooral voor electriciteit — zo gelijkmatig mogelijk verbruik uit zijn. Vandaar dat vanwege energiebedrijven van oudsher propaganda wordt gemaakt voor den aankoop van apparaten door de verbruikers.

Daarbij stuit men dan op de vraag, hoever het overheidsbedrijf mag gaan. Moet het zich beperken tot enquêtes en reclame-campagnes, zal het toonzalen inrichten, zal het uitsluitend de particuliere installateurs aanmoedigen of ook eigen acquisiteurs op pad zenden, zal het zelf gaan in- en verkopen, en zo ja, alleen via particuliere installateurs of ook rechtstreeks?

Voor ons als antirevolutionairen brengt ons uitgangspunt mede, dat wij niet zeggen: overall een overheidstaak . . . tenzij . . . , maar: geen overheidstaak . . . tenzij . . . De behartiging van het algemeen belang onder het gezichtspunt van de bediening der openbare gerechtigheid vordert, dat de voorziening in persoonlijke behoeften zoveel en zo lang mogelijk aan het particuliere bedrijfsleven wordt overgelaten. Dus behoren de energiebedrijven ook in haar bevordering van den verkoop van apparaten ter verhoging van de rentabiliteit van het bedrijf zich zo weinig mogelijk op de plaats der particuliere installateurs te stellen.

Vandaar dan ook, dat in art. 15, § 3, lid 2, van het Nader gewijzigd ontwerp model gemeenteprogram, dat dit najaar ter vaststelling aan de algemene vergadering van het Verband van Verenigingen van Antirevolutionaire Gemeente- en Provinciebestuurders zal worden aangeboden, onder het hoofd „Vermijden van het aandoen van concurrentie van overheidswege aan het bedrijfsleven” het volgende is geformuleerd:

„2. De exploitatie van gemeentelijke bedrijven van openbaar nut dient beperkt te blijven tot die werkzaamheden welke rechtstreeks voortvloeien uit de omstandigheden welke er toe hebben geleid deze exploitatie in overheidshand te nemen. De gemeentelijke Overheid onthoude zich van de aanleg in gebouwen van leidingen voor water, gas, electriciteit, verwarming e. d. en van de verkoop van gas- en electriciteitsartikelen, behoudens

wanneer deze laatste geschiedt met inschakeling van de plaatselijke handel in gevallen waarin die buiten staat is zelf een voldoende assortiment te voeren.”

Het is duidelijk, dat de invoering van een huurkoopsysteem van het gemeentelijk energiebedrijf buiten volstreekte noodzaak van a.r. gezichtspunt uit in het algemeen geen aanbeveling verdient. G.

BOEKBESPREKING

MR P. J. OUD, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918—1940. Deel II 1922—1925.* Van Gorcum & Comp. N.V. Assen, 1948. 312 blz.

Aan het slot van mijn bespreking van het eerste deel van Oud's bovenvermelde werk in *A. R. S.* XIX (1949), blzz. 120—124, leest men de aantekening, dat het tweede deel toen reeds was verschenen. Inmiddels is thans, ongeveer drie jaar later, het werk in zes delen voltooid, zonder dat er van de na het eerste uitgekomen delen in *A. R. S.* nog een is aangekondigd. Ik hoop dit thans echter in den loop van dezen jaargang te kunnen volbrengen.

Krachtens de door Oud gekozen methode van indeling wordt in dit tweede deel de zittingsperiode der in 1922 gekozen Tweede Kamer behandeld, in een tiental hoofdstukken, waarvan telkens de inhoud in het register is samengevat.

Hoofdstuk I, *Buiten Adem* getiteld, geeft een situatieschets van de posities der onderscheidene partijen vóór de verkiezingen van 1922. Bij de liberale groepen voltrok zich een concentratie, welke bij de verkiezingen echter geen succes opleverde: van 15 zetels der fuserende groepen viel de nieuwe Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond op 10. (Dat zou trouwens het laagtepunt nog niet zijn). Oud zoekt de verklaring in een tweetal tussen de oprichting der nieuwe partij en de Kamerverkiezingen gemaakte kardinale politieke fouten, alsmede in het onthouden van positieven steun aan de nieuwe partij door het invloedrijke *Algemeen Handelsblad*. Gezien den verderen neergang van den V.B. in de volgende perioden, vraagt men zich af, of dit niet meer aanleidingen dan oorzaken zijn geweest: het staatkundig liberalisme was, althans hier te lande, tussen de beide oorlogen nu eenmaal in den neergang.

De verkiezingen brachten een sterke toeneming van het aantal vrouwelijke Kamerleden. Oud vindt daarin gereede aanleiding, om deze dames in enkele schetsomtrekken voor ons neer te zetten. Zulke karakteristieken blijven ook in dit deel een van des schrijvers sterkste zijden. Men zie elders bv. die van den „oproerigen krabbelaar” A. B. K(leerekoper).

Terstond na die van de vrouwelijke Kamerleden volgt die van Colijn. Over den mens Colijn oordeelt Oud onverdeeld gunstig, op den politicus heeft hij zijn kritiek. Hoe zou het anders kunnen? Maar als hij van hem zegt: „Hij is een overtuigd, oprecht gelovig calvinist, maar, het klinkt paradoxaal, hij is geen anti-revolutionair. Deze man heeft te veel van de wereld gezien, om zich thuis te gevoelen in het enge huis der anti-revolutionaire politiek”, dan weten wij meteen twee dingen. In de eerste plaats, dat het wezenlijke van den antirevolutionairen strijd den vrijzinnigen Oud tenslotte toch vreemd is gebleven, en in de tweede plaats, dat hem ook de persoon van Colijn ten diepste onverstaaenbaar moet zijn gebleven, dat hij den band die dezen bond met hen wier leider hij was, naar den wezenlijken aard en betekenis daarvan niet heeft verstaan. Daarvoor dient men trouwens antirevolutionair te zijn — waarmede helaas nog niet eens gezegd is dat alle antirevolutionairen het wel verstaan.

Onder den titel *Niet van paarden verwisseld* behandelt hoofdstuk II de reconstructie van het kabinet-Ruys na de verkiezingen. Opvallend is de rol der Kroon ten deze: terwijl er aanvankelijk van een ontslaagvraag van het zittende kabinet geen sprake was, werden toch de leiders der onderscheidene politieke groepen door de Koningin geconsulteerd. Eerst daarna verzocht het kabinet ontslag.

Na het optreden van het gereconstrueerde kabinet volgde nog eens weer een ouderwets antithese-debat.

Enkele bladzijden wijdt Oud aan een rede van Colijn over een wijziging in onze defensie-politiek, welke reeds kort na het optreden van het kabinet veel stof opwierp. Ook Oud ziet het zo, dat Colijn, na eerst in het schuifje van Marchant te zijn gestapt, zich tenslotte genoopt zag te retireren. Mij lijkt die opvatting toch onvoldoende gefundeerd. In eersten termijn sloot Colijn zich slechts in zoverre bij Marchant aan, dat hij instemde met diens visie dat aan belangrijke bezuiniging op de defensie niet viel te ontkomen. Meer had Marchant in diens rede trouwens niet gezegd. Maar Colijn knoopte aan zijn instemming een *eigen*, zeer summiere opmerking vast over de richting waarin de bezuiniging zou dienen te worden gezocht, zich daarbij baserende op het standpunt dat wij genoopt waren ons te beperken tot het instandhouden van een apparaat als nodig was om onze internationale verplichtingen als lid der internationale volkerengemeenschap te kunnen nakomen. De daarna blijkende verbazing bij de coalitiegenoten berustte kennelijk op een misverstand omtrent de betekenis van het laatste. In tweeden termijn kon Colijn uit hetgeen reeds *eerder* door hem in *De Standaard* was geschreven aantonen, dat de bedoelde verplichtingen naar zijn opvatting mede inhielden de handhaving van onze neutraliteit ter waarborging van onze zelfstandigheid. Daarvoor bleef een goed operatief veldleger nodig, maar aan liniën en vestingen hechtte Colijn weinig waarde. Troelstra bleek reeds eerder in het debat te hebben begrepen, dat Colijn in eersten termijn alleen op deze laatste bezuiniging moest hebben gedoeld.

Dat ook uit Oud's weergave inderdaad tot een retireren van Colijn moet worden geconcludeerd, is m.i. hieraan te wijten, dat hij, overigens ook dit debat zeer goed weergevende, juist in gebreke blijft, te vermelden, dat naar Colijn's, *reeds in publicaties van zijn eigen hand van vóór het debat* tot uitdrukking gekomen opvatting onze internationale verplichtin-

gen meebrachten, dat wij onze zelfstandigheid ook militair krachtig behoorden te verdedigen.

Hoofdstuk III, voor een groot deel gewijd aan de bezuiniging op het onderwijs, waartoe de Regering zich genoopt achtte te komen, kan bijdragen tot het inzicht, dat *Versobering* een moeilijke zaak is.

1922/3 was over het geheel genomen een rustig parlementair jaar, dat Oud behandelt onder het motto *Stilte voor den storm*, en waarvan hij getuigt, „dat het Kabinet gedurende het eerste jaar der nieuw ingetreden periode van een zeer vruchtbare werkzaamheid op zeer verschillend terrein heeft doen blijken”. Allerlei onderwerpen passeren de revue, o.a. de behandeling der Arbeidsgeschillenwet. Gelijk bekend is de van uit sommige werkgeverskringen tegen deze wet gevoerde agitatie een typisch voorbeeld gebleken van door de uitkomst ten enen male gelogenstrafte ongeluksprofetie.

Bij den afloop van het debat over de wenselijkheid van herziening van het huwelijksgoederenrecht plaatst Oud op blz. 81 een enigszins sarcastische aantekening over de voetangels en klemmen, die er op dit terrein, „ondanks de eenheid van beginsel”, voor de rechterzijde toch wel schijnen te liggen. Elders zal hij tot enig leedvermaak nog meer gelegenheid vinden.

De grote zaken in deze parlementaire periode zijn *De Vlootwet*, behandeld in hoofdstuk V, en „art. 40” cum annexis, onderwerp van hoofdstuk VII.

In hoofdstuk V schrijft Oud in een spannend verhaal naar de climax der verwerping van de Vlootwet toe. Bewonderenswaardig is de objectiviteit in het weergeven der onderscheidene posities, al schemert eigen opvatting, door de jaren gerijpt, daar doorheen. Een karakteristiek van Wibaut is er doorheen gevlochten.

De verwerping der Vlootwet leidde tot de aanvraag om ontslag van het kabinet, gevolgd door een slepende crisis, waaraan, na onderscheidene vergeefse pogingen haar op te lossen door de vorming van een nieuw kabinet, een einde kwam doordat de Koningin aan het oude het gevraagde ontslag weigerde. Dit zette daarop zijn bestaan voort, waarbij de verwerping der Vlootwet *als feit aanvaard* werd. Uit Oud's behandeling wordt wel duidelijk, dat hij achter een en ander ziet de begeerte van Colijn, die inmiddels De Geer als minister van Financiën was opgevolgd, om aan het bewind te blijven.

In hoofdstuk VII, handelend over *Financieel herstel*, passeren Colijn's bezuinigingsmaatregelen de revue: de befaamde intrekking van het befaamde art. 40 van het Bezoldigingsbesluit 1920, de verdere bezuiniging op onderwijs, die op defensie, belastingverhoging. Mij trof de gematigdheid van den schrijver, al toont hij niet veel waardering voor de beleidskracht van het kabinet, en al wordt na lezing van wat Oud hier en verderop in dit deel laat doorschemeren, duidelijk, dat hij ook na zijn nadere aanraking met Colijn na 1933, kennelijk diens financiële politiek in de jaren twintig ook na 1940 nog niet kon bewonderen. Allicht staat hij bij de beschrijving van door hem medegemaakte en ook medegemaakte (parlementaire) geschiedenis niet geheel onbevungen tegenover de andere spelers in het stuk, waarin hij ook zelf een rol speelde, met name niet wanneer juist hij daarbij een der voornaamste tegenspelers van een anderen be-

langrijken rol-vertolker is geweest. Met alle waardering voor het nuttige werk, dat Oud met het schrijven van deze parlementaire geschiedenis op zo kundige wijze heeft verricht, zal dan ook reeds daarom een ander werk naast het zijne voor deze periode op den duur onmisbaar zijn.

Hoofdstuk VIII onder het hoofd *Zelfstandigheidspolitiek* (de term is van minister Van Karnebeek) is aan de Nederlandse buitenlandse politiek van deze periode gewijd. Neutraliteit, geen bondgenootschappen; de nieuwe positie waarin wij waren gekomen door de stichting van den Volkenbond en ons lidmaatschap daarvan; de verhouding tot België, het Moerdijkkanaal, zijn enkele aangelegenheden, welke hier behandeling vinden. Met lof vermeldt Oud een redevoering van Anema, welke hij op blz. 201 v.v. in extenso opneemt. Ik vermoed zo, dat ze ook in de binnenkort uitkomende verzamelde redevoeringen van Prof. Anema niet zal ontbreken.

Internationale beperking der wapeningen, vreedzame regeling van geschillen, dat zijn doeleinden, waard om er met alle macht naar te streven. En in de jaren twintig hadden sommigen zelfs de illusie dat ze zouden worden bereikt ook. Oud beschrijft wat werd ondernomen. Anderen wilden verder: na de sociaal-democraten gingen ook de vrijzinnig-democraten nationale ontwapening bepleiten, zij het alleen in dien zin, dat Nederland zou moeten afzien van het onderhouden van een zelfstandige oorlogswaeremacht, want dat wij eventueel een volkenbondscontingent zouden hebben te leveren werd niet ontkend. Intussen toonden Van Karnebeek, Rutgers en Dresselhuys aan, dat dit standpunt niet paste in het raam van het Volkenbondsverdrag en van het Protocol van Genève.

Aan het slot van dit hoofdstuk komt het gezantschap bij het Vaticaan ter sprake, waarover jaarlijks het nodige te doen was, omdat de christelijk-historischen en Kersten er tegen waren. In 1922 en 1923 werd een amendement om den begrotingspost te schrappen met medewerking van links verworpen, in 1924 bleef een amendement wegens afwezigheid van Kersten achterwege, maar in 1925 zal het prille kabinet-Colijn er den nek over breken.

Hoofdstuk IX biedt onder het opschrift *Donner et retenir* (ne vaut) (= eens gegeven blijft gegeven) een behandeling van de koloniale politiek, vnl. van de herziening der Indische Staatsregeling, waarbij de aangelegenheid van de „bevelen” c.q. de „aanwijzingen” des Konings een grote rol speelde. Oud nam aan de behandeling zelf een groot aandeel.

Boven het slot-hoofdstuk staat: *De complete mens*. Hier is de vrijzinnige politicus Oud in zijn element. Immers: „Wij mogen thans de aandacht vragen voor een aantal zaken, liggende op het terrein van het geestelijke en culturele leven . . . Wat in het bijzonder treft, is, dat hier in zeker niet mindere mate dan daar, waar het gaat om de materiële vraagstukken, de verschillen van inzicht weigeren zich te laten groeperen volgens de scheidingslijn tussen rechter- en linkzijdige. Men zou het anders verwachten. De „antithese” wordt immers gezegd de diepste levensvragen te raken. Indien zij dus inderdaad eenheid van uitgangspunt aan de rechtse zijde der kloof betekent, waar zal dit dan duidelijker moeten uitkomen dan bij de geestelijke en culturele problemen? Veel directer toch dan het materiële raakt het immateriële leven aan de vragen van den diepsten levensgrond.

De practijk van onze parlementaire verhoudingen leert het echter anders.

Het is waarschijnlijk niet te boud gesproken, wanneer men constateert, dat de geschillen tussen de groepen van rechts op geen gebied zo sterk spreken als op dat van het onstoffelijke. Is er belangrijker vraag denkbaar dan deze: wat is de taak van het christendom tegenover de moderne maatschappij? En hoe verschillend is het antwoord uit de verschillende groepen van rechts daarop gekomen."

Dit wordt dan gedemonstreerd met betrekking tot het door minister De Visser verdedigde subsidie voor de dramatische kunst en dat voor de Olympische spelen van 1928 in Amsterdam, en ten aanzien van uiteenlopende opvattingen die bij onderwerpen als de lijkverbranding, de Zondagswetgeving, de Bioscoopwet, de positie der Hervormde Kerk jegens den staat, de weigering der Koninklijke goedkeuring op een wijziging der statuten van de vrijdenkersvereniging „De Dageraad" e.d. aan het licht kwamen. Deels was er dan zelfs verschil met betrekking tot het pro of contra zelf, deels in elk geval aanmerkelijk verschil in argumentatie.

Een bespreking van elk der gevallen, welke Oud in dit hoofdstuk tot demonstratie-materiaal hebben gediend, zou binnen het kader van een boekbespreking uiteraard veel te ver voeren.

Mijn voornaamste bezwaar tegen Oud c.s. is dit, dat zij de betekenis van „de christelijke beginselen" op politiek terrein — en elders — te zeer incidenteel zien. Al te kwalijk valt hem dat overigens niet eens te nemen, want het geschiedt in eigen kring ook nog al te veel. Men komt dan tot zekere „geprivilegieerde kwesties" — zoals Prof. Mekkes het heeft genoemd —, waarop die beginselen zich dan in het bijzonder zouden betrekken en die dus de essentie van christelijke politiek zouden uitmaken. Als het waar was zou christelijke gemeentepolitiek zich beperken tot ambtsgebed, cafésluiting op Zondag en afschaffing van de kermis. Maar het is niet waar. Het christelijk levensbeginsel moet onzen gansen handel en wandel en oordeelsvorming doortrekken. Het heeft altijd en overal iets te zeggen. Er is geen „neutrale zône". Ook mogen wij geen genoeg nemen met allerlei traditioneel-christelijke voorstellingen. De concrete, actuele situatie van heden hebben wij te beoordelen naar de norm van Gods Wet. Ons gebrekkig inzicht en helaas niet dat alleen, maar ook onze grotere of geringere bereidheid tot gehoorzaam luisteren naar den eis van die Wet, zullen dan inderdaad herhaaldelijk leiden tot verschil van beoordeling en waardering van de voorliggende concrete aangelegenheid. In zoverre blijven er altijd aangrijpingspunten voor demonstraties als die van Oud. Er zijn nu eenmaal ook ter rechterzijde „rekkelijken" en „preciezen".

Maar Oud noch wijzelf moeten ons blindstaren — hetzij met enige vreugde hetzij met verdriet — op „geprivilegieerde kwesties" waarover de rechterzijde helaas niet eenstemmig is of was. En overigens, het demonstratiemateriaal dat Oud in dit hoofdstuk ter beschikking had, bleef beperkt van omvang. Er is in de politiek meer te koop dan dat en ook heel wat, waarin ook nu nog de beslissingen links tegen rechts plegen te vallen.

Het brede overzicht, dat ik van dit tweede deel gaf, moge overigens den lezer er opnieuw bij hebben bepaald, dat hier een belangwekkende stof op bekwame wijze werd behandeld.

G.

PROF. MR P. A. DIEPENHORST, *Trouw en met ere. De ontwikkelingsgang der antirevolutionaire of christelijk-historische richting in vogelvlucht*. G. J. A. Ruys' U.M., N.V., Amsterdam, 1952. Prijs gebonden f 3.90.

Prof. Diepenhorst sr heeft op de hem eigen, onnavolgbare wijze uit zijn vlotte pen doen vloeien een boekje van 132 bladzijden, dat de volgende hoofdstukken telt:

- I. Inleiding. Betekenis van de naam antirevolutionair.
- II. Voormannen der antirevolutionaire of christelijk-historische richting: Groen van Prinsterer, Kuiper, Lohman, Heemskerk. Optreden der coalitie: Dr Schaepman.
- III. Woorden en daden in en buiten het Parlement. De behartiging der geestelijke belangen.
- IV. Economische en sociale politiek. Ordenings.
- V. Slotbeschouwing. Trouw en met ere den lande gediend.

Voorzover de titels dezer hoofdstukken niet reeds zelf voldoende aanduiding geven omtrent hetgeen er in wordt behandeld, zij medegedeeld, dat in het derde hoofdstuk ter sprake komen de grondleggende beginselen der beide partijen, welke in dit boekje worden behandeld, alsmede de toespitsing en de practicale toepassing daarvan, m. n. in haar opkomen voor het gezag, in haar strijd voor de vrijheid van onderwijs, voor de heiligheid van huwelijk en gezin, voor de bescherming der openbare zedelijkheid, voor de Zondagsrust, voor de zelfstandige positie der kerk, voor de landsverdediging met geestelijke en materiële middelen en voor internationaal overleg; terwijl in het slothoofdstuk o.m. de doorbraak wordt afgewezen en de mogelijkheid van weer-één-woorden der a.r. en c.h. partijen wordt bepleit.

Ten bewijze van de belangstelling, waarmede ik het werkje heb doorgelezen, mogen hier eerst enige kritische opmerkingen volgen.

Over het geheel heb ik den indruk, dat de schrijver te weinig in zijn beschouwingen heeft betrokken de ontwikkeling van zaken na 1945, al wil ik niet ontkennen, dat hij dat af en toe, en in een enkel opzicht zelfs op zeer felle wijze, toch wel heeft gedaan. Maar, om een voorbeeld te noemen, wanneer over de principiële controverse niet alleen met het marxisme, maar ook met de vrijzinnige partijen wordt gehandeld, bevredigt het toch niet geheel, wanneer dit niet verder wordt uitgewerkt dan tot en met den Vrijheidsbond: voor heden zouden wij gaarne horen wat de schrijver in dit opzicht over de V.V.D. heeft te zeggen.

Ook wat de schrijver over het ordeningsstreven te berde brengt, liet mij onbevredigd. Hoewel hij in een boekje van dezen omvang de belangrijke politieke aangelegenheden uiteraard slechts aanstippen en niet uitwerken kan, had hier toch wel meer aandacht kunnen zijn gewijd juist aan hetgeen met betrekking tot de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie na 1945 aan de orde is geweest. Het viel mij verder op, dat hij ten aanzien van deze zaak niet zo heel veel verschil schijnt te zien tussen de roomse en de a.r. (en c.h.) politiek. Trouwens, terwijl ik den term „subsidiariteit” in dit verband wel tegenkwam, miste ik dien van „sovereiniteit in eigen kring”. Ik vermoed *niet*, dat daaruit moet worden geconcludeerd, dat Prof. Diepenhorst in een gematigde ordeningswetgeving

als hij voorstaat géén verwezenlijking van de s.i.e.k. ziet! (Ware het zo, ik zou met hem instemmen. Maar ik behoer in dit opzicht niet tot de „gezaghebbende protestants-christelijke zijde”, waarvan op blz. 111 sprake is). En als de schrijver op blz. 105 zegt, dat de (r.k.) Prof. Raaymakers „aan de hoge statuur der ordening recht (liet) wedervaren” in de volgende woorden: „Door een juiste synthese van vrijheid en gebondenheid, moet het bedrijfsleven worden geordend en gericht op zijn doel: de algemene welvaart van heel het volk, overeenkomstig de wil en tot meerdere glorie van Hem, die het einddoel van alles is, ook van het bedrijfsleven, God, in Zichzelf en voor ons het allerhoogste goed”, dan moet ik toch opmerken, dat een tirade als deze, al moge ze nog zo sympathiek klinken, ons weinig verder brengt, aangezien haar betekenis eerst valt te verstaan in het licht van de thomistische visie op den staat als „volmaakte gemeenschap” ter bevordering van het tijdelijk welzijn van zijn burgers, en dat is een visie die voor een calvinist zeker niet aanvaardbaar, laat staan sympathiek is.

Fel trekt Prof. Diepenhorst van leer tegen de na-oorlogse woning- en huur-politiek, tot twee maal toe zelfs, en ze zit hem zo hoog, dat hij met den tweeden aanval zijn boekje zelfs nagenoeg besluit. Het is mij iets te „overdone”. Ik geloof, dat, bij alle gerechtvaardigde kritiek op minister In 't Veld, gematigdheid wenselijk blijft. (Maar ik ben woning-húurder en dan nog een met zo'n befaamd „middelbaar inkomen”).

Van enkele onnauwkeurigheden moge hier de rectificatie worden gegeven.

Blz. 16. Het ontwerp Program van beginselen werd gepubliceerd in *De Standaard* van 8 Januari 1878. Het program werd ook in 1916 herzien.

Op blz. 45 citeert de schrijver art. 1 van het Program van beginselen der C.H. Unie in zijn *ouden* text. Wel verschilt deze naar den inhoud niet zo heel veel van de thans geldende, maar er is toch een enkele karakteristieke wijziging in aangebracht: de term „ordening Gods” is hier en elders (o.a. in art. 8) konsekwent geschrapt en door andere bewoordingen vervangen. Naar de reden laat zich gissen.

Op blz. 112 (en naar ik meen ook elders) leest men de uitdrukking „de pas markeren”, kennelijk bedoeld als: de pas aangeven. Maar deze militaire uitdrukking betekent ten rechte: de voetbeweging maken zonder voor uit te komen. Men duidt den pas aan, zonder hem te maken.

Blz. 120. Karl Barth is een *Zwitsers*.

Blz. 123. De bekende regels: In het verleden ligt het heden(!) . . ., zijn niet van Da Costa maar van Bilderdijk.

Blz. 47 leze men: ordinantiën Gods. De zetter heeft dit woord blijkbaar evenmin gekend als vele jongeren van dezen tijd. Tegen verzekering tegen de gevolgen van werkloosheid (blz. 130) zou zeker bezwaar moeten worden gemaakt.

Blz. 56. Het adagium „Tegen de Revolutie het Evangelie” geldt uiteraard met niet minder kracht jegens de P.v.d.A. (en de V.V.D.) als jegens de C.P.N.

Het ware voor den hedendaagsen lezer wenselijk geweest, wanneer op blz. 92/3 was aangegeven, waarom het de voorkeur zou hebben verdiend in plaats van met de verplichte verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ongevallen te beginnen met die tegen de geldelijke gevolgen van ziekte.

Ook Prof. Diepenhorst schijnt in de kerk een „publiekrechtelijke orga-

nisatie" te zien (blz. 74). In het kader van deze bespreking moet ik te dezen opzichte volstaan met twee korte vragen: 1. waarin schuilt toch dat publiekrechtelijk karakter der kerk? en 2. wat wint de kerk erbij, wanneer zij als publiekrechtelijk wordt beschouwd? Dat de „gezindheden" een publiek recht hebben, d.w.z. een recht op publieke erkenning, dat in onderscheidene opzichten kan uitkomen, blijft waar ook al betwist men haar publiekrechtelijk karakter.

Een vraag: waarvandaan komt toch de karakteristieke term „deuk major", dien ik ook in dit geschrift op blz. 43 vond? Ik herinner mij, dat hij ook vroeger door Prof. Diepenhorst reeds met zekere voorliefde werd gebezigd.

Ik gaf wat détailkritiek. Maar als ik nu ook moest gaan opsommen al het goede en nuttige, dat ik in dit boekje heb gevonden, dan zou dat vele malen meer ruimte in beslag nemen. Bovendien heeft de lezer van het boekje daar weinig aan. Met kritische aantekeningen kan hij bij de lectuur zijn winst doen. Maar die lectuur moet hij zelf verrichten. En een recensent moet daarvan het plezier niet bij voorbaat wegnemen. Ik volsta daarom met hier in het bijzonder de aandacht te vragen voor de zeer instructieve en niet zo bekende citaten over het zedelijk ongewenste van de staatsloterij op de blzz. 68—70.

De kracht van Prof. Diepenhorst schuilt in zijn levendigen schrijffrant, in het passend gebruik dat hij maakt van belangwekkende citaten, in de wijze waarop hij algemene uiteenzettingen weet te verbinden aan mededelingen van bepaalde feiten of voorvallen of omtrent personen, aan de aangename wijze waarop hij zijn betoog met anecdotische intermezzi weet te kruiden. Al causerend voer hij den jongen lezer, voor wien het boekje in het bijzonder is bestemd, door de politieke geschiedenis en langs de politieke beginselen der anti-revolutionaire en/of christelijk-historische richting en gunt hem een blik op de wijze waarop deze laatste in praktijk werden gebracht.

Daarom kan het boekje als inleiding goede diensten bewijzen. En daar des schrijvers uiteenzettingen zich aangenaam laten lezen, zal wellicht menigeen er door worden aangelokt, het struweel der politiek niet alleen langs te wandelen, maar ook er dieper in door te dringen.

G.

DR J. A. NEDERBRAGT, *Herinneringen. Oud en nieuw uit het boek mijner gedachtenis*. Uitgave C. Blommendaal, 's-Gravenhage—Rijswijk (Z.-H.). 1951, 403 blzz.

Hoofdonderwijzerszoon, bediende in den boekhandel, drukker-uitgever, journalist, eerste doctor van de toenmalige Handelshogeschool, hoofdamtenaar aan het departement van Buitenlandse Zaken, voorzitter van den Danzigen Havenraad, burgemeester van Voorburg, Nederlands vertegenwoordiger in Israël, dat zijn in hoofdtrekken de perioden van het rijk-geschakeerde leven van onzen geestverwant Dr J. A. Nederbragt, die sinds het bereiken van den leeftijd van 70 jaar zijn welverdiende rust geniet en in bovenvermeld boek een aantal op onderscheidene tijdstippen geschreven opstellen heeft gebundeld, waarin hij den lezer deelgenoot maakt

van veel wat hij voornamelijk in de laatste ruim dertig jaren heeft beleefd en gadeslagen.

Dr Nederbragt is in onzen kring van ouds bekend zowel vanwege een lichte neiging tot het koesteren van sommige „bijzondere” ideeën als vanwege het feit, dat hij er steeds naar streefde — zij het niet altijd op onaanvechtbare, althans niet aangevochten wijze — een rechtstreeks verband te leggen tussen de woorden der Heilige Schrift en bepaalde door hem voorgedragen stellingen en aangehangen opvattingen. Een trouw en oprecht calvinist met zekere eigenaardigheden dus.

In deze *Herinneringen* vindt men dien Nederbragt ten voeten uit. Daarom zijn zij belangwekkend om te lezen, hetgeen de lezer van deze aankondiging ditmaal van den recensent moet geloven, ook al geeft deze — tegen zijn gewoonte — geen samenvatting van dit boek of althans van bepaalde gedeelten er uit — waartoe het zich nu eenmaal weinig leent.

Schrijvers carrière is op den duur in internationale richting gegaan. Onze a. r. mensen plegen in die richting weinig georiënteerd te zijn. Reeds daarom kan hun de lezing van deze herinneringen van een uiterst deskundig geestverwant met sterk uitgesproken opvattingen van harte worden aanbevolen.

Een paar grepen uit den inhoud. Men leert minister Van Karnebeek van naderbij kennen. Men kijkt achter de coulissen van den Volkenbond, met name in diens eerste jaren, en van die van enkele „belangrijke” — Dr Nederbragt leert ons hier aanhalingstekens zetten, en hij kan wéten wat wij dikwijls vermoédden — internationale conferenties in de jaren twintig: en het beeld daar blijkt weinig opwekkend. Schrijvers Danzigse periode en het einde daarvan blijken vol van delicate verhoudingen met een abrupt slot. Wij horen over het opbloeiende calvinisme in de Oekraïne (wie voor den oorlog reeds meeleeftde herinnert zich de namen van Kolomea en deszelfs schoolmeester Nowak; wat zal van dit alles thans zijn geworden?). De schrijver causeert over den indruk, welke hij van het Polen van tussen beide oorlogen had gekregen. Hij geeft een zeer belangwekkende uiteenzetting (géén verantwoording!) ter rechtvaardiging van zijn aanblijven als burgemeester van Voorburg, alsmede van de wijze, waarop hij er naar gestreefd heeft „nec temere nec timide” (noch doldriest noch angstvallig) zijn ambt in bezettingstijd zo uit te oefenen, als van een vaderlander, die meende zijn post als burgemeester te kunnen blijven innemen, mocht worden verwacht — een hoofdstuk, waarmede men het niet ten volle en in alle opzichten eens behoeft te zijn, om des schrijvers opvatting en houding te kunnen respecteren. Een kortstondig intermezzo, in 1946 in tijdelijke functie bij de — den schrijver zeer tegen gevallen — UNRRA in Triëst doorgebracht, gaf hem gelegenheid een studie van de geschiedenis, van de actuele situatie en van de mogelijke vooruitzichten van die havenstad te maken, een studie waarvan hij de resultaten geeft in een interessant betoog, waarin de gunstige getuigenissen over de voormalige Donau-monarchie opvallen, en die hij besluit met een belangwekkende vergelijking tussen de z. i. naar haar inhoud geenszins zo ongelukkige regeling welke na den eersten oorlog voor Danzig werd totstandgebracht, en de wellicht niet anders mogelijke, maar naar het zich toen althans liet aanzien voor Triëst en zijn toekomstmogelijkheden niet bijzonder aantrekkelijke „oplossing”, welke voor deze wereldhaven

na Wereldoorlog II voorlopig werd getroffen. Het lidmaatschap van een commissie van onderzoek naar de faits et gestes der Ned. Militaire Missie te Berlijn gaf hem in 1947 gelegenheid zijn ervaringen van vroegere bezoeken aan en zijn indruk van den (toenmaals) huidige toestand in Duitsland te boek te stellen, waarvan hier slechts worde vermeld, dat de schrijver van oordeel blijkt, „dat wij verkeerd doen, hen (t. w. de Duitsers) door een rechttrekking van grenzen, zonder veel belang, die in werkelijkheid een annexatie is, te prikkelen en van ons te verwijderen”, immers wij zullen, „hoeveel tegenzin daarbij ook te overwinnen moge zijn, economisch weer met de Duitsers, die nu eenmaal onze burens en onze natuurlijke afnemers en leveranciers zijn, ... moeten samenwerken, zo spoedig en zo intensief mogelijk”. De zomer van 1947 gaf den schrijver gelegenheid tot een scheepsreis „om de oude wereldzee”, waarvan een aantal dagboek-fragmenten verslag geeft. Ook het laatste hoofdstuk dezer *Herinneringen* legt getuigenis af van deze reis: het is gewijd aan het grote experiment der Joodse nederzettingen in communaal verband (kibboetsim) in Palestina. Hier, als elders, treft de lezer beschouwingen aan, waarin de beide eigenschappen van den schrijver, waarop in het begin dezer bespreking werd gedoeld, duidelijk tot uiting komen.

Kortom, inderdaad „oud en nieuw uit het boek mijner gedachtenis”, zoals de schrijver zijn herinneringen terecht aandient, belangwekkende belevenissen en observaties van een interessant man met een bijzonder levensloop, de man zowel als zijn uiteenzettingen getypeerd door een vromen zin, die ongetwijfeld reeds werd gekweekt in het ouderlijk huis, dat hij in het allereerste hoofdstuk, onder den titel: o God, die droeg ons voorgeslacht, zo vol piëteit aan den lezer voorstelt. G.

PROF. DR A. A. VAN SCHELVEN, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd; zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenissen. Deel II: Schotland — Engeland — Noord-Amerika*. Amsterdam, Uitgeverij W. ten Have N.V., 1951. 423 blzz.; geb. f 14.90.

Reeds geruimen tijd heeft Prof. van Schelven, oud-hoogleraar aan de Vrije Universiteit, zich beziggehouden met de bestudering van de geschiedenis van het calvinisme in Europa en Noord-Amerika.

De aanvankelijke resultaten van zijn studie vormden de stof voor zijn gedurende de jaren dertig gegeven „Calvinisme-college”, dat onder de studenten sterk de aandacht trok. Na 1940 kreeg de auteur gelegenheid zijn onderzoek althans voorlopig af te sluiten en zijn plan, „een algemene geschiedenis van het calvinisme gedurende zijn bloeitijd in de 16e en 17e eeuw” te schrijven, tot uitvoering te brengen: in 1943 verscheen het eerste boek van een op vier delen berekend werk over de uitbreiding en cultuurhistorische betekenis van het Calvinisme in de periode tussen Renaissance en Aufklärung. Dat eerste deel handelde over de calvinistische reformatie in Genève en Frankrijk, terwijl het tweede, dat hier ter bespreking staat, een rijk genuanceerde schets biedt van calvinistisch denken en leven in Engeland, Schotland en Noord-Amerika. Mocht Prof. van Schelven zijn

wens in vervulling zien gaan dan zullen wij over een aantal jaren tegemoet kunnen zien een beschrijving van het calvinisme in Bohemen, Hongarije, Polen, Nederland en Duitsland.

De auteur zag zich genoopt bepaalde aspecten van zijn onderwerp weg te laten: de eigenlijk kerkelijke en theologische geschiedenis van het calvinisme werd om verschillende redenen niet behandeld. Gelukkig heeft de schrijver geen strenge scheiding gemaakt: hij is zich wel bewust geweest dat de ontwikkelingsgang van het calvinisme nu eenmaal niet te verstaan is zonder oog te hebben voor de diepe vervlochtenheid van beschavings- en kerkgeschiedenis.

De indruk dien men na het lezen van Prof. Van Schelven's werk houdt, is, dat de invloed van het calvinisme van de 16e en 17e eeuw op zijn omgeving groter is geweest dan de handboeken over geschiedenis ons doen vermoeden. Ook wanneer men er rekening mede houdt, dat een auteur licht er toe geneigd is een door hem bestudeerde stroming als een beheersenden factor te waarden, dan nog zal men toch moeten toegeven, dat het historische beeld dat we ons van de 16e en 17e eeuw hadden gevormd, herziening nodig heeft. Maar wanneer de uitkomsten van Prof. Van Schelven's studie tot een integrerend bestanddeel van onze historische kennis worden, dan zal zich vanzelf de vraag gaan opdringen, waaraan het is toe te schrijven dat het calvinisme reeds in de 17e eeuw zijn greep op de cultuur van West-Europa begint te verliezen. De auteur houdt zich telkens met deze vraag bezig, zonder echter naar mijn mening tot een bevredigende oplossing te komen.

Prof. Van Schelven heeft niet alleen aandacht voor de politieke belevissen van en rondom het calvinisme. Uitvoerig houdt hij zich bezig met de houding van de calvinisten tegenover toneel, Zondagsrust en -heiligung, tegenover kunst en rente. We horen van de calvinistische idealen op het gebied van onderwijs en opvoeding, van cultuur en wetenschap. En hoe weet de auteur ons bij de lectuur te boeien en ons mee te doen leven in de overwinningen én in de nederlagen van het calvinisme. We weten het wel — na het lezen van dit boek wellicht nog beter dan vóórdien —: niet alle wegen welke het calvinisme in zijn bloeitijd is gegaan, kunnen en willen wij gaan, maar zal ons dit ooit aanleiding kunnen geven ons te gaan loswikkelen uit de verbondenheid aan het calvinistisch verleden?

Het is niet mogelijk van een werk dat zo gevarieerd en rijk van inhoud is als het onderhavige een schets te geven. Men leze het zelf en late zich verrijken! Wellicht heeft men uit het voorgaande reeds een vermoeden gekregen van wat het den lezer kan bieden. Om echter een meer concrete voorstelling te geven noem ik — uit een veelheid — een tweetal punten.

In dit werk komt herhaaldelijk ter sprake het reeds sinds tientallen van jaren omstreden vraagstuk van de betekenis van het calvinisme voor de ontplooiing van het kapitalisme. *En* in het eerste *en* in het tweede deel is de conclusie van Prof. Van Schelven, dat van een bevordering van den kapitalistischen geest door het calvinisme vrijwel geen sprake is. Wegens het belang van de zaak nemen we hier een lang citaat over, dat het resultaat bevat waartoe de auteur ten opzichte van het anglo-calvinisme is gekomen:

„In de (periode) van tegen de 18e eeuw aan, heet het, . . . , dat de

koopman, die zich aan de Bijbel houdt, niet rijk kan worden, en . . . dat het dus verstandig moet worden geacht, wanneer iemand het met die gehoorzaamheid aan de Bijbel in zijn koophandel maar niet te nauw neemt, want op het rijk worden komt het bovenal aan. Dit tijdperk is dus werkelijk — zoals Weber het wilde — dat van de kapitalistische geest geweest. Maar — niettegenstaande zijn met grote eruditie verdedigde theorie — was het Calvinisme er in zoek. Zelfs de geringste aanwijzing ontbreekt, dat de met die kapitalistische geest bezielde mannen daar uit godsdienstige behoefte toe zijn gekomen.

Een vijf en twintig, veertig jaar eerder hebben de zaken er evenwel nog anders voor gestaan. Toen was de houding der Anglo-calvinisten in deze . . . een combinatie van aanprijzing van arbeidzaamheid en frontmaken tegen winstbejag. Welnu, dat tot het aannemen hiervan Calvinistische bedachten hebben meegewerkt, kan grif aanvaard worden. Want stemt dit standpunt niet overeen met het door het Calvinisme doorgaans ingenomene? Door de regel verzet zich dit immers niet tegen de veranderingen, die in de maatschappij plaatsgrijpen, mits maar de nieuwe toestand geregeld wordt naar de openbaring omtrent Gods werken en naar de ethische eisen, die de H. Schrift ons geeft. Weber's stelling, dat die Calvinistische invloeden tot de opkomst van een kapitalistische geest zouden hebben geleid, ondervindt van het resultaat mijner onderzoekingen in deze dan echter evenmin steun, als zijn opvatting, dat die arbeidzaamheid uit de „Bewährungsgedanken" voort zou komen; geïnstigeerd zou worden door de wens der betrokkenen naar zekerheid betreffende hun eeuwig heil. Integendeel is die Calvinistische houding . . . anti-kapitalistisch geweest. En wat die „Bewährungsgedanken" betreft: van huis uit heeft het Calvinisme die heilzekerheid als de vrucht van een rechtstreeks getuigenis des H. Geestes beschouwd en niet als iets, dat uit 's mensen goede werken opbloede. Dat deze als onderpand dier zekerheid dienst gingen doen, kwam niet voor eer de frisheid en spontaneiteit der jeugd daarvan verdwenen was." (II, blz. 281/2).

In den tegenwoordigen tijd — ziehier het tweede punt waarop ik in het bijzonder de aandacht wilde vestigen — bestaat er een levendige belangstelling voor de vraag wat de Bijbel ons te zeggen heeft omtrent de politieke, sociale en culturele problemen. Welnu, het calvinisme van de 16e en 17e eeuw heeft er steeds naar gestreefd zich te laten wijzen en voorgaan door de Heilige Schrift. Prof. Van Schelven beschrijft, hoe de leidende calvinisten het bibliocratisch ideaal hebben opgevat en hebben trachten te verwirkelijken, en tevens, dat aan allen wel gemeenschapelijk was „de overtuiging, dat wereld en kerk, en leer zowel als leven, zich hadden te richten naar de Heilige Schrift" (dl II, blz. 34), maar dat er in dit opzicht niet onbelangrijke verschillen bestonden tussen o. a. Calvijn, Knox, den reformator van Schotland, en de calvinisten van Massachusetts.

Doch laat ons het overzicht van den inhoud beëindigen. Een boek als dit plaatst men na het lezen niet in de boekenkast om er niet meer naar om te zien. Het grijpt aan en houdt vast ook in de sobere historische beschrijving; het werpt vragen op die u niet meer loslaten, vragen die het calvinisme in den loop van zijn historie beroerd hebben, doch die ook nu (weer) een brandende actualiteit bezitten.

Of we dan in het geheel niet kritisch staan tegenover deze studie? Ja, maar het brengt meer verrijking, dringt meer tot bezinning dan tot critiek.

Doch juist omdat dit zo is kan ik één bedenking niet verzwijgen. In de voorrede van het eerste deel deelt de schrijver mede dat hij de geschiedenis van het calvinisme gaat schetsen „met welbewuste terzijdelating der specifiek theologische en kerkelijke kanten van het onderwerp”. We zagen reeds dat het met die terzijdelating nogal meeviel. En toch is de schrijver in de tekening van den religieuzen en kerkelijken achtergrond nog te sober geweest. Hij voert ons weg van verschijnselen en problemen naar nieuwe aspecten, terwijl wij nog willen toeven bij de eersten niet overtuigd dat wij aan de hand van dit boek de kern van het besproken verschijnsel of vraagstuk ten volle hebben gegrepen. Zo vrees ik dat wij de bekende puriteinse precisie zoals die tot uitdrukking kwam in talrijke geschreven en ongeschreven geboden en verboden, ook na het lezen van dit boek niet verstaan. Wat ik in de beschrijving daarvan mis, is de religieuze diepte-dimensie. Was die ten aanzien van het puritanisme niet goed aanwijsbaar, of althans in het beschikbare bronnenmateriaal niet grijpbaar? M. i. zou een voortgezet onderzoek naar den geestelijken habitus van het anglo-calvinisme (blz. 164 e.v.) van betekenis zijn geweest en zou wellicht langs dezen weg de puriteinse houding tegenover Zondag en kunst meer doorzichtig zijn gemaakt.

Zou de auteur meer aandacht hebben besteed aan die diepte-dimensie dan had de bespreking van de vraag, hoe het te verklaren is, dat de specifiek anglo-calvinistische idealen aan het einde van de 17e eeuw gaandeweg hun invloed verloren, niet zo fragmentarisch behoeven te zijn. De auteur ziet tweeërlei mogelijkheid: inzinking in eigen kring was de oorzaak of wel de overschaduwning door inmiddels opgekomen machten (blz. 308/9). Prof. Van Schelven kiest voor de tweede mogelijkheid: het is de verlichting met haar saecularisatie van de christelijke levens- en wereldbeschouwing die het anglo-calvinisme terugdringt, terwijl het zelf nog bezielde was door den geest van voorheen. Hier moet echter de vraag worden gesteld: indien dat laatste juist is, waarom is dan de geestelijke weerstand van het calvinisme niet krachtiger geweest? En komt de auteur niet met eigen beweringen in strijd, want vermeldt hij zelf niet dat volgens Defoe, den auteur van *Robinson Crusoe* en tijdgenoot van den koningstadhouder, zich van de anglo-calvinisten een vrij grote onverschilligheid in politieke zaken had meester gemaakt? Nog meer: moet hij niet reeds voor het Restauratie-tijdperk (sinds 1660) constateren een achteruitgang in godsdienstig opzicht die ook het calvinisme trof en moet hij zelf dit tijdperk niet karakteriseren als één waarin „het sluiten van compromissen hoogtij viert”? (blz. 282).

Zo ben ik dan toch weer bij de kritische opmerkingen terecht gekomen, doch uit het feit dat ik ze slechts node maakte, mag de conclusie worden getrokken dat wij voor dit werk niet spoedig dankbaar genoeg kunnen zijn.

Dr M. C. SMIT.

J. DE KADT, *Inleiding tot het denken van K. Marx*. Uitg. Born N.V., Assen, 1951, 64 blzz., prijs ingen. f 1.45.

De Kadts heeft zich gezet tot een taak, die er zo op het eerste gezicht eenvoudig uitziet. Reeds zoveel is over Marx geschreven, dat zijn denken langzamerhand wel „uitgebeend” moet zijn. Als wij slechts met zijn denken te maken hadden. Dat is intussen niet het geval. Wij hebben bij al zijn geleerdheid in Marx ten diepste te maken met een verontwaardigd en strijdvaardig man, die niet zoals velen menen en hijzelf suggereert door zijn wetenschap op feiten gegrond, komt tot zijn geloof in den komenden heilsstaat, maar in hoofdzaak omgekeerd in zijn wetenschap geleid wordt door de overtuiging, dat eens deze mensen zullen plaats maken voor een verlost, vrije, klassenloze maatschappij.

Daarom is deze onderneming van De Kadts niet zo eenvoudig. Hij heeft te doen met een man, die hartstochtelijk gevolgd en hartstochtelijk bestreden is. Een man, die ondanks zijn eenzijdigheden en overdrijvingen, zovelen wist te bezielen tot den strijd en op hen zijn geloof in den aardsen heilsstaat wist over te dragen. Natuurlijk heeft Marx' diepgaand onderzoek in belangrijke mate bijgedragen tot de overtuigingskracht van het socialisme, maar de conclusies van zijn theorie appelleerden sterker op het gemoed van de arbeiders dan het besef van de wetenschappelijke betrouwbaarheid daarvan. Als ik De Kadts goed begrepen heb, is ook hij die mening toegedaan.

Het plan van den schrijver was, op eenvoudige wijze de hoofdzaken van de theorie van Marx alsmede de voornaamste zwakke plekken daarin, weer te geven. Hij is daar naar mijn gevoelen uitstekend in geslaagd, zodat een voor iedereen bevattelijk en leerzaam boekje ontstond.

In het centrum stelde hij terecht de beschouwing over het historisch materialisme en over den klassenstrijd. Dat zijn de poten van de leer van Marx. Maar de spanning die daartussen van meetaf bestond, had naar mijn smaak wat meer geaccentueerd moeten worden. Dat de ontwikkeling der maatschappij met innerlijke noodzakelijkheid tot de revolutie en daardoor tot den heilsstaat zou leiden is immers niet te rijmen met den oproep tot meedogenloze strijd. De soberheid waarmee Marx deze zaak behandelt, en het gemak, waarmee zijn aanhangers hem op beide punten bijvielen, bevestigt meer dan iets anders, hoe religieus dit marxisme bepaald is.

Terecht wijst De Kadts erop, dat de economische theorie van Marx er wel heel anders uitgezien zou hebben, indien de ontwikkeling der techniek in rekening gebracht was. In feite is de kijk van Marx op de voor hem centrale productie zodoende een statische. Hij ziet aan de techniek als dynamische karakteristiek in de moderne maatschappij voorbij.

Dat De Kadts tegenover de religieuze motieven van Marx niets zou stellen, ze slechts zou matigen, was te verwachten. De schrille tegenstelling tussen de proletariërs en de anderen, de „boeven”, wordt verzacht, tekort en dwaling van de proletarische beweging krijgen aandacht, de socialistische kring wordt wijder, de strijd komt op den achtergrond. Kortom, de democratische socialist is aan het woord. Vooral op de laatste bladzijden van dit boek. En daarin is en blijft, hoe aarzelend ook — zeer aarzelend bij De Kadts — de hoop gevestigd op den mens en op

deze aarde. Hetzelfde geloofsstuk dus, zij het met twijfel gemengd.

Als er dan ook op Marx wezenlijker kritiek te leveren is dan De Kadt gaf, pleit dit niet tegen diens bekwaamheden, die respect afdwingen, maar tegen zijn standpunt.

H. VAN RIESSEN

PROF. MR DR J. BARENTS, *Inleiding tot het denken van N. Machiavelli*. Uitgeverij Born N.V., Assen, 1951, 48 blzz., prijs ingen. f 1.45.

Dit boekje verscheen in een serie „Hoofdfiguren van het menselijk denken”, waarmede wordt beoogd een beknopte inleiding te geven tot het denken van figuren, die op het geestesleven van onzen tijd groten invloed uitoefenen. De opdracht aan de schrijvers is, in algemeen begrijpelijken vorm een eerste oriëntatie te verschaffen. Daarin is de oud-journalist Barents in dit boekje over Machiavelli wel geslaagd. Maar meer geeft het dan ook zeker niet.

Het door Prof. van Riessen in dit no besproken werkje over Karl Marx van de hand van J. de Kadt verscheen in deze zelfde serie, waarin ook boekjes over Karl Barth, Emil Brunner, Reinhold Niebuhr, S. Freud, J. P. Sartre werden uitgegeven, terwijl deeltjes over Einstein, Plato, Kierkegaard e. a. in voorbereiding zijn.

G.

TER HERINNERING AAN Mr TH. HEEMSKERK

DOOR

PROF. MR A. ANEMA

Op 20 Juli jl. was het een eeuw geleden, dat Mr Th. Heemskerk werd geboren en op 12 Juni twintig jaar geleden, dat hij heenging. Voor de ouderen onder ons zijn de beide datums op zichzelf reeds voldoende om een levensbeeld op te roepen, dat zij van nabij gekend en hoog gewaardeerd hebben. Voor de jongeren wekken zij niet meer dan een vage herinnering op aan iemand, van wien zij alleen weten, dat hij eens een man van betekenis was in onze partij. Voor een kort woord om nader toe te lichten, waarin die betekenis eigenlijk bestond, is het daarom thans wel het geschikte ogenblik.

Onze partij wil niet een organisatie zijn voor de bevordering der inzichten en belangen van een bepaalde volksgroep; zij maakt er aanspraak op een nationale partij te zijn, die het algemeen volksbelang op den grondslag van voor allen geldende beginselen wenst te behartigen. Dat heeft ten gevolge, dat in haar midden leidende personen moeten optreden van verschillenden aard en karakter, die samen een deugdelijke vertegenwoordiging bieden van al de elementen, waaruit het volksgeheel is saamgesteld. De geestelijke leidsman en de financier, de representant van het groot bedrijf, de middenstand en de brede groep van het handwerk, de onderwijsskenner en de algemene cultuurman — geen van allen mag ontbreken om het beeld volledig te maken, mits zij allen met dezelfde warmte van overtuiging en toewijding de grondbeginselen zijn toegedaan, die door de partij worden beleeden. Dan eerst komt het nationaal karakter der partij volkomen tot zijn recht.

In de voldoening aan dien eis heeft Heemskerk een belangrijke positie vervuld.

Als zoon van Mr A. Heemskerk, den hoog gewaardeerden minister van Koning Willem III in diens latere levensjaren, als makker van de koninklijke prinses, als rector van het Leidse studentencorps in 1874, toen hij in door de aanwezigen algemeen geroemd sierlijk Latijn de buitenlandse medevierders van het derde eeuwfeest der universiteit begroette, groeide hij op in het centrum van wat toenmaals — de jaren van ongeveer 1870 tot 1890 — de nationale élite vormde. Hij scheen voorbestemd om met zijn reeds toen erkende begaafdheid straks ook zelf drager te worden van de conservatief-liberale, persoonlijk ietwat godsdienstig getinte richting, waarin zijn vader een leidende plaats innam. Als student had hij dan ook op 16 November 1874 in de grote debating-club onder leiding van Prof. Buys in een debat met Dr Kuyper, die daartoe door de club was uitgenodigd, diens opvattingen met kracht bestreden als voor

het volksleven verderfelijk. De weg naar een glanzige toekomst lag effen voor hem open.

Maar het zou anders lopen.

Na zijn promotie in 1876 vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam. In de eerste daarop volgende jaren kwam een ingrijpende verandering in zijn persoonlijk leven tot stand. Het verhaal, dat hij door het debat met Dr Kuyper in zijn studententijd „krachtdadig bekeerd” zou zijn, is niet meer dan een ongegronde legende, die hij meermalen niet zonder enige ergernis heeft tegengesproken. De waarheid is, dat hij, mede onder invloed van zijn eerste vrouw, geleidelijk tot een besliste christelijke geloofsbelijdenis kwam en eerst daaruit en daarna de consequentie trok om nu ook toe te treden tot de antirevolutionaire partij. In 1883 werd hij tot haar vertegenwoordiger gekozen in de Provinciale Staten van Noordholland, waarin hij zitting hield tot 1908. In 1889 werd hij tevens lid van den gemeenteraad van Amsterdam tot 1895; herkozen in 1900 fungeerde hij van 1901 tot 1908 als wethouder van financiën en gemeentebedrijven. In 1888 werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij zitting had van 1888 tot 1891, van 1893 tot 1894, van 1901 tot 1908 en van 1925 tot 1932. Als minister trad hij op van 1908 tot 1913 en van 1918 tot 1925. Alles saamgenomen een halve eeuw van trouwen dienst als antirevolutionair in het openbare leven.

Zijn optreden als overtuigd belijder der antirevolutionaire beginselen was reeds op zichzelf voor de partij van eminente betekenis. De „partij van Kuyper” stond destijds in het land niet in groot aanzien. Men beschouwde haar als een groep van eenvoudigen, die door de geestelijke leiding van Dr Kuyper in het hart gegrepen, hem nu ook op staatkundig gebied blindelings volgden en hem zo in staat stelden aan zijn politieke ambities te voldoen. De enkelen van hogere ontwikkeling, die zich bij hem aansloten, werden verdacht zulks alleen uit berekening te doen, om zo gemakkelijk een anders voor hen moeilijk te bereiken politieke positie te kunnen bemachtigen.

Maar een man als Mr Heemskerk kon men onmogelijk onder één van die beide rubrieken rangschikken. Tot de eenvoudigen behoorde hij zeker niet; hij was in ieder opzicht een cultuurman uit de eerste gelederen. En wat carrière maken betreft stond alles voor hem open wat hij maar mocht begeren; hij kon aan die kansen niet meer kwaad doen dan door antirevolutionair te worden. Dat stemde tot nadenken. Men ging eindelijk begrijpen, dat er in die geminachte partijgroep toch iets anders en meer moest schuilen dan men er tot nu toe in gezien had.

Was zo enkel reeds het feit van zijn toetreding tot de partij voor haar van ingrijpende betekenis, nog meer was zulks het geval met zijn grote gaven als volksvertegenwoordiger in de politieke colleges van raad en Staten. Hij stond op gelijken rang met de beste en aanmerkelijk boven de meeste vertegenwoordigers van andere richtingen. In den Amsterdamsen gemeenteraad hielp hij met andere meer sociaal gezinden de toenmalige uitsluitende oppermacht van het liberalisme voorgoed breken. Maar in de Tweede Kamer kwam hij eerst recht en geheel in zijn element. Hij was van top tot teen een geboren parlementariër. Aan boeken lezen en gezette studie deed hij niet veel, maar met zijn scherp intellect zag en greep hij onmiddellijk intuïtief de kern van de vaak zeer ingewikkelde vraagstukken,

die aan de orde kwamen. Glashelder zette hij dan uiteen, waarop de ahangige zaak eigenlijk neerkwam en wees tevens de wegen en middelen aan om uit de moeilijkheden te komen, zulks steeds op den grondslag van de door hem aangehangen en verdedigde beginselen. Men krijgt door de lezing thans van zijn redevoeringen zelfs bij benadering geen juiste voorstelling van den indruk, dien zij maakten; men moet ze hebben gehoord, om ze ten volle te kunnen waarden. Zijn tintelende voordracht, zijn fijne mimiek en de charme, die van heel zijn persoonlijkheid uitging, vormden een essentieel element van zijn redevoeringen. Hij bezat daarbij de grote gave om bij alle scherpte en puntigheid van zijn polemieek toch nooit hatelijk te worden. Hij bestreed tegenstanders, maar maakte geen vijanden. Op hem was zeker niet van toepassing wat hij zelf eens van Marchant getuigde, dat deze binnenskamers een veel aannemelijker figuur was dan in het openbare leven.

In den parlementairen strijd vond hij veel tegenstand, maar bij allen persoonlijk hoge waardering. Niemand zou hem gaarne gemist hebben.

Het was te betreuren, dat bij zijn aanvaarding van het ministerambt in 1908, dat hij tot 1913 bekleedde, misverstand ontstond tussen hem en Dr Kuyper, met wien hij steeds eendrachtig had saamgewerkt. Deze had den indruk gekregen, dat Heemskerk de crisis, waardoor hij minister werd, opzettelijk had uitgelokt om hem, Dr Kuyper, van een nieuwe ministeriële loopbaan uit te sluiten. Dit was volkomen onjuist; het had zelfs grote moeite gekost om Heemskerk te bewegen de gevolgen van de crisis te aanvaarden en zich beschikbaar te stellen voor de kabinetsformatie. Door dit misverstand ontstond een geprikkelde stemming, waaraan Dr Kuyper in *De Standaard* voortdurend uiting gaf en bleef geven ook na Heemskerks aftreden, wat tenslotte leidde tot de bekende vijf-herenbrochure. Gelukkig heeft Dr Kuyper vóór zijn dood ingezien, dat hij zich in dezen vergist had en daarvan dan ook getuigenis afgelegd.

Ook voor de Vrije Universiteit heeft Heemskerk eerst als curator en later als president-curator jarenlang veel gedaan. Aan hem is het voornamelijk te danken, dat, toen in en door den eersten wereldoorlog de internationale vraagstukken meer op den voorgrond kwamen, aan de Vrije Universiteit een leerstoel voor het volkenrecht werd opgericht. Wel had Prof. Fabius één van zijn rectorale oraties aan de algemene beginselen van dat recht gewijd, maar als vak werd er geen onderwijs in het volkenrecht gegeven en daardoor kwamen de problemen niet tot hun recht en werd er bij de studenten geen blijvende belangstelling gewekt. Als voorzitter van de Nederlandse groep der Interparlementaire Unie voelde Heemskerk levendig het grote belang daarvan en zorgde hij, dat in deze leemte werd voorzien. Ook zelf deed hij op dit gebied werk van betekenis door het presidium van de Conferentie voor de codificatie van het Volkenrecht van 1930 te 's-Gravenhage.

Na van 1918 tot 1925 nogmaals minister te zijn geweest, ditmaal van Justitie, keerde hij terug in de Tweede Kamer, waarvan hij nu verder lid bleef. Nog kort voor zijn heengaan hield hij daar een belangrijke principiële redevoering. Wij hadden plan om hem bij zijn 80sten verjaardag op 20 Juli 1932 een warme huldiging te bereiden en de nodige maatregelen daarvoor waren reeds getroffen. Het heeft niet mogen zijn. Op den 12 Juni werd hij weggenomen.

Man van grote en diepe levenswijsheid als hij was stemde dit hem nooit tot scepticisme of bitterheid, met milden humor oordeelde hij steeds zowel over personen als over zaken. Over zijn geloofsleven sprak hij slechts zeer zelden. Het was er hem te heilig voor. Een hoogst enkele maal kwamen in een zeer vertrouwelijk ogenblik eens enkele woorden in dien geest over zijn lippen. Dan trok een zacht floers over de anders zo sprankelende ogen en zag men, hoe hij meteen moeite deed zijn gevoel meester te blijven. Maar zijn gehele doen en laten werd door dat geloofsleven beheerst en zijn openbare leven werd er door bezielde. De rijke vruchten daarvan zijn aan ons partijleven ten goede gekomen en ook onze jongere generatie, die hem niet meer persoonlijk heeft gekend, heeft alle reden om hem met verering en warme erkentelijkheid te gedenken.

*

VOLKSKRACHT EN EMIGRATIE

DOOR

T. CNOSEN

De heele wereld is zoo wijd . . .

(Adema van Scheltema)

Op de beide, het vorige jaar gehouden, internationale Migratieconferenties, resp. te Napels en Brussel, werd steevast uitgegaan van een bestaande overbevolking der West- en Zuideuropese landen.

Van dit uitgangspunt uit werden de verschillende maatregelen beraamd en besproken. Behoudens enige verschuiving van arbeidskrachten in de landen binnen Europa, werd in een overbrenging naar overzeese landen van refugees¹⁾ en vrijwillige emigranten de oplossing gezien. Het oog was daarbij gericht op Noord- en Zuid-Amerika, Nieuw-Zeeland en Australië.

Een aantal van deze landen, speciaal Zuid-Amerika, verbond aan het toelaten van belangrijke aantallen Europeanen de verkrijging van financiële bijdragen. Men legde een direct verband tussen het aantrekken van immigranten en den verderen uitbouw van de nationale economie.

Zo sneed het mes aan twee zijden. Enerzijds kreeg men een vermeerdering van dikwijls goed geschoolde agrarische en technische arbeidskrachten en anderzijds hoopte men op kapitaal, dat de eigen productiviteit zou opvoeren. Hierbij werd in het bijzonder gedacht aan een uitbreiding en intensivering van den landbouw, de exploratie²⁾ en exploitatie van bodemrijkdommen en een uitbreiding van de industrie.

Voorals in Napels, waar het Internationale Arbeidsbureau de peetvader van de conferentie was, stond heel het vraagstuk in het teken van de z.g. werkgelegenheidspolitiek en internationale planning.

¹⁾ personen, die uit eigen land gevlucht zijn naar een ander.

²⁾ verkenning.

Daarom combineerde men steeds economische ontwikkeling met verdeling van manpower³⁾ en bracht men internationale arbeidsverdeling, het vluchtelingenvraagstuk (displaced persons) en de spontane emigratie onder één noemer. Slechts een schuchtere stem werd gehoord, die tegen deze samenvoeging van ongelijksoortige grootheden bezwaar maakte.

Doch het was niet hierdoor, dat Napels een volslagen fiasco werd. Duidelijk bleek, dat de grote immigratie-landen als USA, Canada en Australië niet bereid waren zich door Genève de wet te laten voorschrijven. De Verenigde Staten te minder, daar van dit land de millioenen dollars, nodig voor uitvoering van dit plan, verwacht werden.

Brussel droeg een geheel ander karakter. Hier bespeelde Amerika de eerste viool. In de Belgische hoofdstad ging het niet om de beheersing van het wereld-migratieproces, noch om een permanente regeling.

Gezocht werd hier naar een tijdelijke samenwerking ter verzachting van den meest drukkenden overlast, nl. van de refugees. Bovendien werd technisch-financiële hulp en transport aangeboden voor die landen, die niet bij machte waren hun stroom van emigranten te verschepen. Duitsland en Italië kwamen daarbij in de eerste plaats voor assistentie in aanmerking.

De strijd tussen het steeds machtiger wordende I.L.O. (International Labour Office)⁴⁾ en het in liquidatie verkerende I.R.O. (International Refugees Organization) werd in eerste ronde door de laatste gewonnen. Formeel is slechts een regeling voor één jaar in het leven geroepen, maar niemand twijfelt er aan of deze organisatie, thans ook te Genève in semi-permanente gebouwen gevestigd, zal wel een langer leven beschoren zijn.

Niemand twijfelt er echter ook aan, of het in een schitterend complex gebouwen gehuisvest Internationaal Arbeidsbureau zal het er niet bij laten zitten. Het dreigende gevaar van zulke lichamen in het streven naar steeds verdere uitbreiding van hun invloedssferen is acuut.

Het Rijksarbeidsbureau in Nederland is ook in dit opzicht een getrouwe weerspiegeling van de Internationale op dit gebied.

Is de overbevolking van West- en Zuid-Europa een axioma⁵⁾? Men krijgt den indruk, dat men in Italië en Griekenland daarvan inderdaad mag spreken, dat West-Duitsland tengevolge van abnormale omstandigheden eveneens een zwaren bevolkingsdruk torst, doch dat dit voor Groot-Brittannië, Frankrijk, Zwitserland, de Scandinavische landen en ook België allerminst geldt. Ierland is zelfs een voorbeeld van een positief onderbevolkt land.

En Nederland?

Veel hangt bij de beantwoording van de vraag, wat men onder overbevolking verstaat, af van het uitgangspunt. Nederland is zonder twijfel zeer dicht bevolkt. Met een gemiddelde van 300 per km² loopt dit cijfer voor de provincie Zuid-Holland op tot boven de 800. De groei is gedurende de laatste halve eeuw zeer sterk geweest en zij is in de na-oorlogse jaren nog sterker geworden. In 1849 telde ons land 3.057.000 inwoners, in 1899: 5.104.000 en in 1949: 10.000.000.

³⁾ mankracht.

⁴⁾ Int. Arbeidsbureau, een organisatie, uitgaande van de Ver. Naties.

⁵⁾ onweerspreekbare stelling.

Het geboortecijfer was het hoogst in de periode van 1876—1880, nl. 36,4. Doch het sterftcijfer was eveneens hoog, nl. 22,9. Beiden daalden in evenredigheid, waardoor de werkelijke aanwas belangrijk bleef. In de jaren 1936—1940 was het geboortecijfer gedaald tot 20,4, het sterftcijfer tot 8,9, zodat de groei van ons volk per duizend inwoners nog 11,5 bedroeg.

Er zijn mensen, die zweren bij den goeden ouden tijd en die in hun eigen levensperiode slechts verwording en verval zien. Het is dan goed om feiten en cijfers te doen spreken.

Er zijn jaren geweest, dat bij een geboortecijfer van 31,8 en een sterftcijfer van 28,5 (de jaren 1846—1850) er slechts een zeer geringe toeneming der bevolking resulteerde, nl. 3,3 per duizend zielen. De verschrikkelijke zuigelingensterfte smoorde in vele gezinnen de vreugde over de komst van een kind. Na de intrede van deze eeuw deed de hygiëne wonderen.

In de eerste jaren na de bevrijding vloog het geboortecijfer omhoog. Niet alleen nood, ook herademing versterkt de gemeenschap. Het jaar 1946 gaf den relatief en absoluut hoogsten groei van ons volk ooit in een jaar vastgesteld. Het geboortecijfer 30,6, het sterftcijfer 8,6, de aanwas 22. In dit jaar was het geboorte-overschot ruim 204.000 zielen.

Ten aanzien van de groeikracht van het volk neemt Nederland een uitzonderlijke positie in tussen de het omringende landen. In de periode 1939—1947 bedroeg de toeneming in Nederland 9,7 %, in Groot-Brittannië 3,7 %, in België 0 % en in Frankrijk was er een teruggang van 2 %.

België vormt met ons land wel een heel sterk contrast. Het telde in 1900 ruim anderhalf millioen inwoners meer dan Nederland, thans anderhalf millioen minder dan ons land. Toch is ook in die jaren de emigratie uit Nederland steeds groter geweest dan uit België. Ondanks de hoge welvaart in ons nabuurland bleef het geboortecijfer daar na 1945 laag en het sterftcijfer hoog.

Intussen groeit het Nederlandse volk in tal en last. Wel daalt het hoge geboortecijfer weer regelmatig en het sterftcijfer, nog steeds uitzonderlijk laag, zal, in aanmerking nemend de bijna millioen personen boven de 70 jaren, wel een neiging tot stijgen gaan vertonen, zodat een jaarlijks geboorte-overschot van 120—140.000 als normaal kan worden gezien. De rekenmeesters voorspellen een bevolkingscijfer van 13 millioen op 1 Januari 1980, waarop echter de emigratie een belangrijke correctie kan aanbrengen. Betekent dit nu absolute overbevolking?

Naar onze mening moet men een zodanige conclusie voorzichtig zijn.

Wie nog eens ernstig kennis neemt van den sociaal-economischen toestand van het Nederlandse volk omstreeks 1830, toen dit nog geen 3 millioen zielen telde, mocht ook in dien tijd van overbevolking spreken. Immers ongeveer 1 millioen, een derde, leefde van de publieke liefdadigheid.

Overbevolking is meer een maatschappelijk dan een geografisch begrip. Zeker geen rekensom. De optimale bevolkingsgrens⁶⁾ legt men daar, waar voor het geheel nog een bepaald welvaartsniveau bereikbaar is.

Toch zou het dwaasheid zijn, het oog voor den bevolkingsdruk, tengevolge van een grote bevolking op een klein gebied, te sluiten. Zelfs al

⁶⁾ de grens van den meest wenselijken omvang der bevolking in een land.

blijft men het een zegen achten, als een volk de verantwoordelijkheid voor kinderen met vreugde aanvaardt en grote gezinnen geen uitzondering zijn. Men kan den groei van een volk terecht zien als volkskracht en niettemin ten volle besef hebben voor de gevolgen, die in bepaalde omstandigheden daaraan verbonden zijn.

In het voorjaar van 1948 werd vanwege het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse volk aan dat probleem een congres gewijd. Dit congres bood geen vruchtbare bijdrage tot oplossing van de moeilijkheden. Velen hielden zich niet bij het onderwerp. Men wilde niet spreken over de gevolgen, doch over den bevolkingsgroei zelf. Oude stokpaardjes uit de Neo-Malthusianistische school werden lustig bereden. Weinig en zagen de probleemstelling in haar diepte en breedte. Toch is daar een goede suggestie aan de hand gedaan, nl. om vanwege verschillende dominerende levensrichtingen studie te maken van het bevolkingsvraagstuk. Na deze principiële bezinning ware gezamenlijk overleg nuttig. Wij mogen er ons niet met een Jantje van Leiden afmaken.

Agrarisch zijn we in Nederland reeds vastgelopen. Sinds 1931 neemt onze cultuurgrond, ondanks de inpoldering van Wieringermeer en N. O.-Polder, af. De uitbouw van de steden, de aanleg van heirwegen en vliegvelden, het graven van kanalen en de vestiging van industrieën verslinden duizenden ha vruchtbare gronden, waarbij inpoldering, ontginning en ontwatering achterblijven.

De al te optimistische verwachtingen over onze industriële capaciteit, na de bevrijding onder invloed van geleide economie en „planning” gekoesterd, zijn reeds sterk bekoeld. De onzekerheid inzake de uiteindelijke economische banden met Indonesië, de ontwikkeling in West-Europa, speciaal ook wat het afzetgebied van ons land betreft, het Amerikaanse overwicht op het terrein van industrie en scheepvaart, bieden weinig houvast bij berekening van toekomstige economische uitzichten voor ons klein en toch zo levenskrachtig volk.

Hier mag men niet Gods water over Gods akker laten lopen. De Nederlandse Regering is zich de schier onoplosbare problemen bewust en zij vreest. Men is in Den Haag bang voor werkloosheid, voor grote werkloosheid in de toekomst. Spoken doemen op, die zich niet laten verjagen door papieren plannen, inter-departementale commissies, socialistische machtsspreuken. Het geweten gaat spreken!

Vroeger heeft men de schuldvraag gesteld en getracht één man de volle verantwoordelijkheid op zijn schouders te drukken. Uit den onwil van de Regering, zo werd het volk geleerd, vloeit deze ramp voor het volk, voor de arbeiders vooral, voort. Men is dit nog niet vergeten. Straks zullen de regeerders van thans voor de consequentie van hun eigen woorden worden gesteld.

Kunstmatig is men sinds jaar en dag bezig een z.g. welvaartspeil op te houden. Kunstgrepen, die gestimuleerd werden door een socialistische braintrust ⁷⁾, zijn sinds 1945 op ons volk in financieel en economisch opzicht toegepast om den schijn te redden. Ook in antirevolutionairen kring heeft men voor de daaraan verbonden gevaren dikwijls onvoldoende oog.

⁷⁾ „hersen-maatschap”, groep van deskundigen.

Te weinig wordt de wacht aan den drempel betrokken. Het „afromen” van de koopkracht van ons volk is niet enkel een doelmatigheidsmiddel geweest om inflatie (die er niettemin is) te voorkomen, doch een stuk beginsel, samenhangend met de opvatting, dat de Overheid het recht heeft geheel het volk onder voogdij te plaatsen. Een ieder is zich bewust van de schijnwelvaart en toch niemand die overeenkomstig handelt. De Overheid heeft nagelaten ons volk de waarheid te zeggen en de gevolgen kunnen moeilijk uitblijven.

Het sterk toenemend aantal jonge mensen, dat jaarlijks een plaats vraagt in het arbeidsproces, *verscherpt* deze problemen, die thans reeds, doch binnen enkele jaren dringend om oplossing vragen.

Ook wij mogen daarvoor niet blind zijn, hebben met de realiteit rekening te houden. Beraad in eigen kring, theoretisch en practisch, is in hoge mate geboden.

Hoezeer de werkgelegenheid en de bevolkingsdruk factoren zijn, die met emigratie in verband staan, zij zijn daarvoor toch niet beslissend. Emigratie heeft wel terdege een eigen zin en eigen doel.

Telkens weer komen de „planningmasters” aandragen met gewichtige en geleerde beschouwingen inzake de wenselijkheid van binnen- en buitenlandse migratie uit die streken waar sluimerende werkloosheid dreigt en werkgelegenheid krap is. De Overheid moet, zo meent men, hier maar een duwtje geven. Prof. Tinbergen weet zelfs uit te rekenen, dat het laten emigreren van „overtollige” krachten den staat minder kost dan een opleiding tot industrieel arbeider. Onze subsidie-politiek aan niet zelfbetalende emigranten is langen tijd op deze opvattingen afgestemd geweest.

Afgezien van het de menselijke waarde aantastende in al deze berekeningen, blijkt steeds weer, dat de praktijk van het leven spot met al deze theorieën.

Emigratie is in de eerste plaats een zedelijk vraagstuk, waarin de persoonlijkheid overheerst. De meeste emigranten komen dan ook niet uit de „arme”, maar uit de welvarende streken, al zijn er evenzeer andere factoren, die hierop van invloed zijn. Vrijzinnige boeren b.v. met slechts een paar kinderen tonen zeer weinig animo om hun stee te verlaten. Friesland is vanouds een sterk emigratie-gebied. Nu kan men argumenteren, dat juist in zulk een eenzijdig landbouwgebied de noodzaak voor de agrarische jongeren veel groter is dan in provincies waar de industrie het bevolkingsoverschot kan opnemen. Dit is natuurlijk niet te ontkennen, doch in dat licht is de tegenstelling van Friesland met Zeeland wel heel merkwaardig. Tabel I⁸⁾ geeft een overzicht van het aantal emigranten over het jaar 1951, terwijl tabel II het aantal emigranten uitdrukt in percentages van de bevolking van elk der provincies.

De ervaringen in Brabant zijn in dit opzicht dezelfde als in Friesland. Aanvankelijk emigreerden uit Brabant hoofdzakelijk diegenen, wier ouders afkomstig waren uit andere provincies en dus „geïmmigreerd” waren in

⁸⁾ De meeste statistische gegevens zijn ontleend aan publicaties van de Stichting Landverhuizing Nederland. Geheel volledig zijn ze niet. In 1948 b.v. vermeldden de Canadese Statistieken de komst van 3.000 Nederlanders meer dan in tabel I is aangegeven. Het Centraal Bureau voor de Statistiek neemt onder emigratie en immigratie op alle vertrekkenden en binnenkomenden. Dit leidt tot verwarring, niet het minst in internationale publicaties. Een vaste lijn is dringend geboden.

TABEL I.

EMIGRATIE GEDURENDE 1951 NAAR LAND VAN BESTEMMING EN PROVINCIE VAN HERKOMST

Provinciën	Land van bestemming :							Overige landen excl. Europa	Totaal
	Canada	U. S. A.	Argentinië	Brazilië	Zd. Afrika	Australië	Nw. Zeeland		
Groningen	1282	226	1	—	106	782	55	1	2453
Friesland	3088	212	8	4	54	507	130	3	4006
Drenthe	807	41	3	—	22	274	31	—	1178
Overijssel	1329	41	4	11	103	391	175	1	2055
Gelderland	1459	95	11	29	151	1030	234	7	3016
Utrecht	797	72	4	13	132	562	179	3	1762
Nrd. Holland . . .	2539	530	36	42	759	2754	739	26	7425
Zd. Holland	4644	883	49	51	1040	2411	1049	71	10198
Zeeland	363	50	1	—	39	95	29	—	577
Nrd. Brabant . . .	1762	72	12	20	111	1211	369	20	3577
Limburg	534	40	3	36	71	477	197	—	1358
Totaal	18604	2262	132	206	2588	10494	3187	132	37605

TABEL II. EMIGRATIE PER PROVINCIE IN % VAN DE PROVINCIALE BEVOLKING PER BESTEMMINGSLAND IN 1951

Provincie :	Land van bestemming :							Overige landen excl. Europa	Totaal %
	Canada	U. S. A.	Argentinië	Brazilië	Zd. Afrika	Australië	Nw. Zeeland		
Groningen	—,28	—,05	—,—	—,—	—,02	—,17	—,01	—,—	—,53
Friesland	—,66	—,05	—,—	—,—	—,01	—,11	—,03	—,—	—,86
Drenthe	—,28	—,01	—,—	—,—	—,01	—,10	—,01	—,—	—,41
Overijssel	—,19	—,01	—,—	—,—	—,01	—,06	—,03	—,—	—,30
Gelderland	—,13	—,01	—,—	—,—	—,02	—,09	—,02	—,—	—,27
Utrecht	—,14	—,01	—,—	—,—	—,02	—,10	—,03	—,—	—,30
Nrd. Holland	—,13	—,03	—,—	—,—	—,04	—,15	—,04	—,—	—,39
Zd. Holland	—,19	—,03	—,—	—,—	—,04	—,09	—,04	—,—	—,41
Zeeland	—,13	—,02	—,—	—,—	—,01	—,04	—,01	—,—	—,21
Nrd. Brabant	—,14	—,—	—,—	—,—	—,01	—,10	—,03	—,—	—,28
Limburg	—,07	—,01	—,—	—,—	—,01	—,06	—,03	—,—	—,18
Totaal	—,18	—,02	—,—	—,—	—,03	—,10	—,03	—,—	—,36

TABEL III. EMIGRATIE GEDURENDE 1951 NAAR LAND VAN BESTEMMING EN GEZINDTE

Gezindte	Land van bestemming :							Overige landen excl. Europa	Totaal
	Canada	U. S. A.	Argentinië	Brazilië	Zd. Afrika	Australië	Nw. Zeeland		
R. K.	4294	330	59	98	573	3980	1280	45	10659
Ned. Herv.	4407	516	44	44	863	3156	925	46	10001
Gereform. (alle over- tuigingen)	8451	673	13	11	404	1030	261	9	10852
Overige gezindten	468	272	1	4	100	455	166	3	1469
Zonder gezindte	984	471	15	49	648	1873	555	29	4624
Totaal	18604	2262	132	206	2588	10494	3187	132	37605

Brabant. Mensen, die dus reeds eerder, zij het dan binnenslands, zich verplaatst hadden. Ook daar dringt de noodzakelijkheid om het elders aan te pakken bij hen, die met een aantal grote gezinsleden op een klein bedrijf van ongeveer 10 ha zitten, slechts langzaam door.

Daarentegen is er voor de veenkoloniale boeren die grote bedrijven exploiteren in Drenthe en Overijssel, en die gezamenlijk zich willen vestigen in Brazilië, in dien zin van een economische noodzaak geen sprake.

In de eerste plaats is, bijzondere redenen als godsdienstvrijheid bij den trek onder Van Raalte en Scholte in het midden der vorige eeuw buiten beschouwing latende, het perspectief in de immigratie-landen het sterkste motief, en niet de „nood” in eigen land. In de crisisjaren, toen ook Amerika en Canada weinig uitzicht boden, was er ook bij de Nederlandse agrariërs weinig of geen animo om te emigreren.

De „volksverhuizing” naar de Verenigde Staten gedurende de vorige eeuw en tot 1914 is een duidelijk bewijs van de zo-even geponeerde stelling.

Een recent voorbeeld is ook de vestiging van duizenden Zuid-Afrikaanders in Zuid-Rhodesia. Het is haast onbegrijpelijk, deze Zuid-Afrikaanders, die na den fellen onafhankelijkheidsstrijd in het begin dezer eeuw binnen een periode van een generatie practisch hun vrijheid herwonnen en gelijke rechten van taal verkregen, vrijwillig eigen land te zien verlaten om te gaan wonen in een Engels protectoraat, waar de kinderen op school gestraft worden als ze Zuid-Afrikaans spreken en de klanten in de winkels slechts in het Engels worden te woord gestaan. Hier zijn slechts twee aanwijsbare motieven:

1. de financiële resultaten vooral van de tabaksfarmers en
2. het meer gelijkmatige klimaat met voldoende regenval, waardoor het boeren minder riskant wordt.

De goede resultaten in Canada na de oorlogsjaren hebben in het bijzonder een sterke aantrekkingskracht gehad op de Nederlanders, speciaal op de Friezen, Groningers, West-Friezen en Zuid-Hollanders. En onder hen weer in sterke mate op het gereformeerde volksdeel, wat uit Tabel III duidelijk blijkt.

De cijfers van Tabel III, hoewel betrekking hebbende op 1951, zijn kenmerkend voor de na-oorlogse emigratie en misschien zelfs voor de emigratie uit ons land over een veel langere periode. De godsdienstige opvattingen staan evenmin los van de migratoire beweging als de economische motieven. Over het hoe en waarom zou een uitvoerige verhandeling zijn te schrijven.

Trouwens heel dit onderwerp is een dankbaar onderwerp voor serieuze studie. Als maar gewaakt wordt tegen eenzijdigheid. Dit vraagstuk heeft vele aspecten, doch vruchtbaar wordt eerst een wetenschappelijk onderzoek als het geheel in oenschouw wordt genomen en bepaalde bevooroordeelde opvattingen, zoals in het verleden telkens het geval was bij beperking van de waardering van dit vraagstuk als ware het alleen een aangelegenheid van werkgelegenheid, achterwege blijven.

De na-oorlogse emigratie kwam geleidelijk tot ontwikkeling. Terstond na de bevrijding heerste er een emigratie-koorts, doch tijdens de demobili-

satie der troepen werden in de onderscheidene landen geen vreemdelingen toegelaten. Ook was er bij de Nederlandse Regering bezwaar, de hier te lande nodige arbeidskrachten te laten gaan.

Aanvankelijk werd er zelfs aan gedacht, de emigratie aan een vergunningsstelsel te binden. Toen dit van verschillende zijden op verzet stuitte, had men van overheidswege in de sobere deviezentoe wijzing en het onthouden van subsidie in de passagekosten voldoende middelen om een al te sterken drang tegen te gaan.

De agrarische emigratie kwam het eerst op stoot. De Regeringsnota over de emigratie van 18 September 1951 geeft de volgende schets:

„De Regering heeft aanvankelijk alleen de emigratie van personen uit de land- en tuinbouw bevorderd. In het bijzonder heeft zij reeds spoedig de emigratie van boerenzoons, die hier te lande in vele gevallen geen eigen bedrijf meer konden vestigen, mogelijk gemaakt.

Ten aanzien van geschoolde arbeidskrachten uit de niet-agrarische beroepen meende zij daarentegen vooralsnog een afwachtende houding te moeten aannemen, zulks met het oog op de aanvankelijk wel zeer dringende behoefte aan arbeidskrachten in het eigen land, zowel voor de wederopbouwwerkzaamheden, als in verband met de noodzakelijke productieverhoging. Eerst nadat gebleken was, dat de omstandigheden zich niet langer hier tegen verzetten, nam de Regering in de loop van 1947 het besluit de emigratie van hen, wier arbeidskracht niet als onmisbaar beschouwd behoefde te worden, eveneens te bevorderen en aan de overige emigranten in het algemeen geen belemmeringen in de weg te leggen.”

Canada, sinds 1940 zich buitengewoon sterk industrieel ontwikkelend, zag zijn jonge mensen van de boerderijen verdwijnen. De vestiging van gedemobiliseerde soldaten op het platteland bleek geen succes.

Daarom opende dit land al zeer spoedig de grens voor werkkrachten uit den land- en tuinbouw. Niet zo zeer boerenzoons, doch juist boeren met veelal veel arbeidskrachten in hun gezin, grepen deze gelegenheid aan. Soms lieten zij prachtige bedrijven achter, doch de onmogelijkheid om de kinderen in Nederland een boerenbedrijf te verschaffen, dreef hen naar Canada en voor zover Amerika onze landgenoten — maar dat zijn er slechts drieduizend per jaar — toelaat, ook naar dit vanouds zo bij uitnemendheid voor Nederlanders geschikte emigratieland.

Naar Zuid-Afrika had in de jaren 1934—1939 een succesvolle emigratie plaatsgevonden van circa 5000 personen uit ons land, voor een belangrijk deel uit de bouwvakken en de technische vakken afkomstig. Het jaar 1947 gaf reeds weer een bemoedigend begin, doch helaas is tengevolge van het beleid hier te lande, alsook door de houding van de Zuidafrikaanse Regering, de ontwikkeling van den trek naar dit land betrekkelijk gering gebleven. Tot vandaag toe zijn de Nederlanders, die naar dit stamverwante land willen emigreren, uitgesloten van steun in de kosten van vervoer. Zuid-Afrika is het *enige* land, dat hiervoor is uitgesloten, dank zij een irreeel ambtelijk inzicht.

De emigratie naar Australië en Nieuw-Zeeland kwam pas enige jaren later, nl. in 1950, tot een betekenisvollen omvang. Het verloop sinds 1946 is als volgt:

Bestemmingslanden	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Canada	9	2361	6899	6856	7033	18604
U. S. A.	369	2910	3128	2605	2882	2262
Australië	23	95	867	1619	9268	10494
Nieuw-Zeeland	—	8	95	101	503	3187
Zuid-Afrika	16	1062	2340	2021	1153	2588
Brazilië	40	140	135	407	281	206
Argentinië	12	57	194	137	108	132
Overige landen, excl. Europa	35	183	179	217	101	132
Totaal	504	6816	13837	13963	21330	37605

Voor 1952 werd gehoopt op nog een verdere stijging. Een cijfer van 55—60.000 werd bij de opstelling van het vervoerprogramma mogelijk geacht. De aanmelding van gegadigden is tot nu toe voldoende om dit getal te bereiken. Echter is het de vraag of de immigratielanden bereid zullen zijn zovelen toe te laten. De vrijheid, die er voor den eersten wereldoorlog bestond, keerde niet terug. De Regeringen van de meeste landen willen bij het aantrekken van immigranten een geleidelijke aanvulling. Aan landbouwkrachten heeft men niet gauw te veel, doch ten aanzien van de industriële werkers wil men, al is het alleen maar om vrede in eigen huis met de vakbonden te houden, maat houden.

De eerste symptomen van enige gereserveerdheid zijn duidelijk waarneembaar. Daarbij zijn het niet alleen Nederlanders, die voor de poort staan. Engelsen en Duitsers vragen eveneens toegang, terwijl tienduizenden Italianen tevergeefs hun vragende blik over zee richten.

De sterke toeneming van de Nederlandse emigratie heeft haar belangrijk van samenstelling doen wijzigen. Ambachtslieden, middenstanders, vakarbeiders, ongeschoolden en zelfs een kleine categorie administratief personeel hebben den stroom doen aanzwellen, zodat in 1951 de agrariërs niet meer dan een derde deel van het totale aantal uitmaakten.

Van belang is ook de verdeling naar leeftijd en geslacht. Over Maart t/m December 1951 was deze als volgt:

Leeftijd	Mannen		Vrouwen		Totaal		Aantallen vrouwen in percentages van die der mannen
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
0—14	5934	53,4	5171	46,6	11,105	100	87,3
15—24	4549	63,6	2607	36,4	7,156	100	57,3
25—34	4179	58,4	2979	41,6	7,158	100	71,3
35—44	2459	54,6	2042	45,4	4,501	100	83,0
45—54	843		686		1,529	100	
55—64	174		161		335	100	
65—	39		34		73	100	

De medegedeelde cijfers wijzen er reeds op, dat de emigratie uit Nederland een vraagstuk van nationale betekenis is geworden. Het vertrek van 50.000 personen per jaar raakt heel het volk.

De Regering heeft, gezien haar opeenvolgende publicaties (verschillende begrotingen van Sociale Zaken, de Werkgelegenheidsnota, de Emigratienota en de Memorie van Toelichting en Memorie van Antwoord betreffende het ontwerp van Wet op de Organen voor de emigratie) daarvoor oog.

De veel bredere betekenis van dit vraagstuk dan alleen als onderdeel van de werkgelegenheidspolitiek, wordt allengs erkend.

Het peil waarop en de sfeer waarin deze materie geplaatst is, is in sterke mate verbeterd, nadat Mr Ir B. W. Haveman als Commissaris voor de Emigratie zijn invloed deed gelden. De Memorie van Toelichting op het bovengenoemd wetsontwerp getuigt daarvan.

Hierin wordt uitgegaan van de volle vrijheid van iederen Nederlander, de betekenis van de emigratie erkend voor de Nederlandse volkshuishouding en de internationale samenhang verstaan.

De Regering erkent, dat er in het maatschappelijk verschijnsel der emigratie geestelijke, zedelijke, culturele en stoffelijke belangen zowel van persoonlijken aard als van nationale betekenis samenkomen.

Daarom is het ook uitgesloten, dat dit enkel een Regeringszaak zou zijn, dan wel door ambtelijke instanties bij voorkeur uitgevoerd zou dienen te worden. Natuurlijk heeft de Overheid een belangrijke taak in de contacten met het buitenland, in het afsluiten van verdragen, in het verlenen van faciliteiten, in het verstrekken van middelen om de „volle vrijheid” ook te realiseren en zo meer, doch juist waar het geldt de geestelijke, zedelijke en zelfs culturele en stoffelijke belangen der emigranten, die behartiging vragen, komen de maatschappelijke organisaties het eerst aan bod.

In christelijken kring heeft men dit sinds lang gevoeld. De Christelijke Emigratie Centrale bestaat dit jaar vijf en twintig jaar, en ook nu is haar doel-omschrijving in wezen dezelfde als in 1927. Het gaat om voorlichting, ware en eerlijke voorlichting; om voorbereiding tot verkrijging van inzicht, kennis van taal, werkmethoden en toestanden in de emigratielanden, om daadwerkelijke medewerking zo mogelijk ook in die landen.

De Regering roemt in haar Memorie van Toelichting op bovenbedoeld wetsontwerp deze werkzaamheid der maatschappelijke organisaties en zij beoogt samenwerking tot stand te brengen.

„De samenstelling en werkwijze van de organen voor de emigratie, welke de ondergetekenden thans voorstellen, beogen de werkzaamheden van de Rijksdiensten en van de maatschappelijke organisaties bij de vervulling van beider taak zodanig op elkaar af te stemmen, dat alle inspanning aan de ontwikkeling der emigratie ten goede komt op een wijze, waarbij zowel de belangen van ons volk als geheel als die van de individuele emigrant het meest gediend worden.”

Is dit doel in het wetsontwerp, dat door de Tweede en Eerste Kamer met grote meerderheid, zij het na niet onbelangrijke aanvulling en verbetering tijdens de schriftelijke en mondelinge behandeling, werd goedgekeurd, ten volle tot zijn recht gekomen? Naar onze mening niet.

In het Voorlopig Verslag werd gesproken van het introduceren van

een ambtelijk apparaat met een particulieren voorgevel. Verscheidene leden drongen dan ook aan op het formeren van een orgaan, dat het emigratiebeleid in vollen omvang zou bepalen. De Regering wees dit denkbeeld in de Memorie van Antwoord af, en de wet gaat dan ook uit van een Raad van Advies en van een Emigratiebestuur, waarin de maatschappelijke organisaties wel de meerderheid bezitten, doch dat door de bepalingen der wet zeer in zijn taak beperkt is. De Commissaris voor de Emigratie heeft als vertegenwoordiger van den minister, als voorzitter van dit bestuur en als „toezienend voogd” op den Emigratiedienst, een buitengewoon sterke positie.

Te verwachten is, dat deze wet in het najaar in werking zal treden. Minister Joekes, die bij de behandeling grote soepelheid aan den dag legde, hoopt althans de Emigratie-Raad nog in het leven te roepen. Ondanks onze bezwaren tegen haar opzet, achten we de totstandkoming niettemin gelukkig. Veel, bijna alles, hangt nu af van den wil tot samenwerking en van een uitvoering in ruimen zin. Indien de ambtelijke hiërarchie weer den boventoon gaat voeren, worden de maatschappelijke organisaties weinig anders dan „houthakkers en waterputters”; is er echter een reëel begeren tot gezamenlijk overleg en handelen, zo kan mede door deze wet vruchtbare arbeid tot stand worden gebracht.

Het gaat om hoge waarden. Emigranten zijn mensen, die bij brood alleen niet kunnen leven, al mag men de mogelijkheid van het levensbestaan en de toekomst hierbij zeer nauw en zeer concreet betrekken.

Als wij ons keren tegen de vereenzelviging van emigratie en arbeidsbemiddeling dan is dit geen ontkenning van de beheersende betekenis van den arbeid. In de emigratie zit in hoge mate de factor arbeid, die in jonge landen een sterker waardering geniet dan onder de oude cultuurvolken. Vooral ook de handenarbeid. Een Canadees schrijver zegt zo mooi:

„There is as much dignity in tilling a field as in writing a poem; the farmer, more than all others on earth, takes the soile, the winds, the clouds and the sunbeams into partnership”⁹⁾.

Het moge buiten verhouding zijn, als een geschoold vakman in Australië hoger gesalarieerd wordt dan een professor, tegenover de overschatting van intellectuele prestaties in Europa kan een nuchtere levenskijk in landen, die nog aan hun opbouw bezig zijn, geen kwaad. Bovendien is het voor vele Europeanen, als zij daar komen, gezond.

Is nu emigratie op een schaal als thans uit Nederland plaats vindt een bewijs van armoede, feitelijk een faillissement van ons nationaal volksbestaan? Deze opvatting is bijna altijd een sentimentsexclamatie, zelden een duidelijk toegelicht oordeel. Merkwaardig is ook, dat in het kader van deze veroordeling zelden een alternatief aan te treffen is. Het enige wat men weet is dan: kinderbeperking.

Moet nu in tegenstelling hiermede gesproken worden van roeping tot emigratie?

Mgr Dr Hanssen, de deskundige en actieve „emigration-bishop” van de R.K. kerk spreekt liever van een gewenste noodzakelijkheid. Men hoede zich voor te absolute uitspraken. Feit is een telkens in de historie terug-

⁹⁾ Er is evenveel waardigheid in het bewerken van den grond als in het schrijven van een gedicht; boven een ieder op aarde associëert de boer zich met den bodem, de winden, de wolken en den zonneshijn.

kerende dwangpositie (gemis aan godsdienstige of politieke vrijheid, economische of sociale misstanden, ontdekkingen van bodemschatten, gunstige factoren voor een snelle industriële ontwikkeling, enz.), die de volkeren er aan moet herinneren, dat de aarde, het stuk van Gods schepping den mensen toebedeeld, moet worden onderworpen en bewerkt.

Die opdracht ligt er. En de vervulling van die opdracht is niet enkel ten bate van het individu, zelfs niet van een bepaald volk, doch van de wereld, de mensheid in haar geheel.

John Stuart Mill had daarvoor, in tegenstelling tot de meeste andere schrijvers uit de klassieke school, in het midden der vorige eeuw oog. Hij preees emigratie aan.

Een land als Canada is nog slechts aan het begin van zijn ontwikkeling, hoewel het nu met Amerika reeds een der meest welvarende landen ter wereld is.

De individuele emigrant houdt in den regel met dezen dieperen achtergrond geen rekening. Doch wat hem of haar ook bewoog te emigreren, het gevolg is een bijdrage in het kader van het geheel.

De meeste emigranten trekken ook niet overzee om in het land hunner keuze het Evangelie te verkondigen. Maar een resultaat is toch, dat kerken worden gesticht, het Christendom wordt versterkt, de verwereldlijking geremd en de zegenrijke gevolgen zich in de geslachten voortplanten. Dit is realiteit.

Waar blijft in dit licht de miezige vitter met zijn kritiek op Nederland, dat zijn levenskrachtig volk niet geheel kan herbergen? Is het niet opvallend, den nationalen neergang van Frankrijk en zijn geestelijke verstening te zien samenvallen met „lege” wiegen en „verse” graven? Is de handhaving van een hoger geboortecijfer in dit land sinds de bevrijding, boven België en boven Engeland, geen symptoom van herstel?

Emigratie blijft ook voor elken Nederlander een zeer verantwoordelijke daad, die niet lichtzinnig mag worden ondernomen, maar voor wie haar doet in het geloof aan Gods voorzienigheid en in het besef van zijn plicht, werkt in dubbelen zin voor zichzelf en zijn geslacht, voor het Nederlandse volk en voor het volk, waarvan hij een burger hoopt te worden.

*

HET MIDDEN OOSTEN (eertijds : Nabije Oosten)

DOOR

DR J. A. NEDERBRAGT

Laatstelijk Gezant der Nederlanden in Israël

Voor het onderwerp, dat ik ga behandelen, heb ik de keuze uit niet minder dan vier opschriften.

Daar is in de eerste plaats de naam met de oudste rechten: de Levant, dat is: de Opgang (der zon), dat is dus: het Oosten. De uitdrukking is

uit den tijd. Zij duidde met name Klein-Azië aan, plus het kustgebied aan deze zijde van de Zwarte Zee. Misschien kwam er, per gratie, naar het zuiden nog iets meer bij, eventueel met inbegrip van Noord-Egypte. Wat de naam Levant — die nog voortleeft in de qualificatie van een bepaald mensenslag als Levantijnen — aanduiden wilde, wordt ons duidelijk als we denken aan de „Levant”lijnen van de grote scheepvaartmaatschappijen, met name van den eertijds zo beroemden Oostenrijksen Lloyd met zijn lijnen op de kusten van de Zwarte Zee.

Daarnaast hebben we den naam, die tussen haakjes hierboven staat: het Nabije Oosten, waarmee we van de Zwarte Zee en Klein-Azië ietwat meer naar het zuiden afzakken, om den klemtoon naast Klein-Azië vooral te laten vallen op Palestina en de omliggende landen, wat uit de feitelijke omstandigheden is te verklaren. Zag men in den Levant-tijd den Levant als het Oosten zonder meer, nu stelt men met den naam Nabije Oosten dit deel van de wereld scherp tegenover het Verre Oosten — wat èn duidelijk èn juist is.

Nu vind ik den laatsten tijd veel, officieel algemeen, gebruik gemaakt van den naam Midden Oosten. Die naam zou juist zijn als men er landen als Perzië mede wilde aanduiden, liggende tussen het Nabije en het Verre Oosten. Maar redelijkerwijze kan hij de uitdrukking Nabije Oosten niet vervangen. Men weet mij niet te zeggen, hoe men aan dezen onjuisten naam komt. Misschien moet men denken aan het *oostelijk* bekken van de Middellandse Zee, de grote *middenzee*. Nog ondeugdelijker wordt de naam als men hem wil toepassen op een minder of meer naar het westen uitgebreid gebied, mede omvattende Griekenland, zoals sommigen doen, of Libye, de nieuwe staat, zoals, geloof ik, velen reeds doen: ik vond in de krant zelfs Tunis onder het opschrift Midden Oosten, maar Tunis ligt even westelijk, op dezelfde meridiaan als . . . Hamburg.

Nu zou men kunnen vragen, of de Russen ons wellicht uit de impasse helpen, door in hun staatsstukken (naar ik althans uit een ervan mag opmaken) te spreken over het Nabije èn Midden Oosten. Ik meen van neen, enerzijds omdat zij, als ik het goed begrijp, met Midden Oosten niet doelen op wat tussen Nabije en Verre Oosten ligt, en anderzijds omdat, als zij dit wel doen, hun term onvolledig is, omdat hij dan niet omvat de zoëven bedoelde voorposten of uitlopers van het Nabije Oosten naar het westen, die ik meen het best te kunnen samenvatten als het vóór-Oosten.

Wat dan? Wel, de beslissing schijnt zich zelf op te dringen. Wij spreken tegenwoordig druk — en ik ga zelf nu spreken — over het driedelig complex vóór-Oosten, Nabije Oosten en Midden Oosten. Maar, aangezien deze aanduiding als naam in de praktijk te lang en onbruikbaar is, èn aangezien in het door mij aangeduide complex het Nabije Oosten het centrale gebied is, zou ik voor mij den ouden naam Nabije Oosten in ere willen herstellen, zonder enig amendement, alleen met de opmerking, dat ik Nabije Oosten als „deel voor het geheel” zou willen nemen en er ook de voorposten of uitlopers naar alle richtingen mede zou willen omvatten. Maar . . . *ik moet mij buigen voor een zonderling, maar vaststaand feit*: de grote mogendheden hebben gedecreteerd en Nederland en andere mogendheden hebben er mede ingestemd, dat een ander deel als „deel voor het geheel” genomen zal worden en dat men voortaan officieel steeds spre-

ken zal van het Midden Oosten. Het is zonderling, maar „what is in a name?”¹⁾).

*

Ter verduidelijking en aanvulling moge ik het volgende overzicht geven :

1. *Israël* behoort naar algemeen aanvaarde opvatting tot het Midden Oosten.

2. De *Libanon* evenzo.

3. *Syrië* evenzo.

4. Turkije met Europees gebiedsdeel, dit jaar toegetreden tot de Nato (= North Atlantic Treaty Organization), wordt veelal tot het Midden Oosten gerekend, maar door de officiële instanties *niet*: zij rekenen het tot Europa. Het land, gemoderniseerd, wordt goed geregeerd, keert geleidelijk tot de religie, waarvan het zich gedistancieerd had, terug, ontwikkelt zich rustig, voert welbewust vredespolitiek, heeft zeer vriendschappelijke relaties met Israël. Ik laat het verder rusten.

5. Griekenland, alleen door sommige schrijvers bij het Midden Oosten gerekend, blijft ook rusten.

6. Cyprus, staande onder Engeland, speelt alleen in dien zin een politieke rol, dat het een belangrijk militair steunpunt is en dat er een zeer anti-Engelse richting is, maar kan hier voorts ook blijven rusten.

7. *Irak* behoort naar algemeen aanvaarde opvatting tot het Midden Oosten.

8. *Iran* (Perzië) evenzo.

9. Afghanistan wordt door officiële instanties soms tot het Midden Oosten gerekend (wat logischer wijze mee zou moeten brengen, dat ook Pakistan, dat op dezelfde breedte ligt en waarmede het geen verschillen over te herwinnen gebieden heeft, er bij zou behoren), maar door gezaghebbende schrijvers niet. Het is een streng Mohamedaans staatje, met klein budget, dat zich met V.N.-hulp rustig ontwikkelt. Hollanders hebben er, in het kader van deze hulp, olie gevonden, wat gunstige vooruitzichten biedt. Zijn Russische noordgrens maant tot omzichtigheid. Politiek speelt het geen rol en het kan hier verder blijven rusten.

10. *Jordanië* behoort naar algemeen aanvaarde opvatting tot het Midden Oosten, evenals

11. *Saoedi Arabië*, waaronder niet een aantal Arabische kustgebieden langs den rand van het schiereiland gerekend worden, behalve

12. *Jemen*, dat naar algemeen aanvaarde opvatting tot het Midden Oosten behoort.

13. *Egypte* evenzo, zo goed als de Soedan, die echter onder Egypte behandeld wordt.

14. *Libye*, de nieuwe staat, zal zeker tot het Midden Oosten kunnen, resp. moeten worden gerekend, maar dan als uiterste westen ervan.

15. Tunesië wordt, zoals ik opmerkte, door een enkele krant onder het hoofd Midden Oosten besproken, maar behoort daartoe, ook naar officiële opvatting, zeker niet.

¹⁾ wat betekent een naam? (bekend woord van Shakespeare).

Zodat voor bespreking overblijven, in de orde, die ik hier volg: Israël, de Libanon, Syrië, Irak, Iran (Perzië), Jordanië, Saoedi Arabië, Jemen, Egypte en Libye. Waaraan echter tot recht verstand van de zaak een historische inleiding vooraf gaat.

*

Een hedendaags Amerikaans schrijver, die, afgezien van Griekenland, het Nabije Oosten evenzo omschrijft als ik hiervoren deed, zegt, dat dit deel der wereld, de ontmoetingsplaats van drie continenten en het hart van de oude wereld, bijzonder geschikt was voor de opkomst der cultuur en dat het daardoor het tehuis werd van de eerste grote beschavingen, waaronder hij in de eerste plaats de Egyptische noemt: het trotse en rijke imperium van de oude Egyptische pharaoh's. Egypte is het land van den Nijl, den groten levenwekkenden en levenvoedenden stroom, ingeklemd tussen de Libysche woestijn in het westen en de Arabische woestijn in het oosten, het land van de oudste cultuur, waar de historici den geregelden staatsvorm en de eerste dynastie omstreeks 35 eeuwen voor Christus laten beginnen. De lotgevallen van Egypte zijn vele geweest, — vreemden hebben er geheerst: Ethiopië, Assyrië, Perzië, Macedonië, Rome —, maar, naar men gezegd heeft, was Egypte ook in tijden van politiek en militair verval groot door zijn landbouw, zijn industrie, zijn kunst en zijn gedachtenleven (wetenschap, o. a. letterkunde, astronomie enz.). Wij kennen Egypte uit den Bijbel, als het land der dienstbaarheid van het volk der Joden en van deszelfs uitleiding onder Mozes, door de Rode Zee. Wij kennen het uit den groten strijd met de Assyriërs, die den profetie aanleiding geeft tot de voorspelling, dat er een tijd komen zal, waarin er een gebaande weg zijn zal tussen Assyrië en Egypte, zodat Assyriërs en Egyptenaren tot elkaar zullen kunnen komen. De profetie van Jesaja, de last van Egypte, hfdst. 19, behoort tot de vele merkwaardige woorden van het Oude Testament, die we wel niet verklaren kunnen, maar die we daarom toch niet als der kennismeming en der overweging niet waardig zonder meer ter zijde mogen leggen. Het thema der profetie is: de Here zal de Egyptenaren dapper slaan en genezen; en: zij zullen zich tot den Here bekeren; en: de Here zal hen zegenen, zeggende: gezegend zij mijn volk, de Egyptenaren... Egypte is een der weinige landen, bijna het enige, waarover, naast Israël, een profetie ten goede wordt uitgesproken, een profetie met wijde strekking. Hetzij wij die profetie politiek-maatschappelijk moeten opvatten, hetzij geestelijk, wij zien van haar vervulling nog niets. Tot den God van Israël hebben de Egyptenaren zich niet bekeerd. En ondanks de innerlijke kracht en waarde van land en volk van Egypte, die voorheen geroemd werden, heeft verval en onmacht de overhand gekregen. De tijd der Christelijke jaartelling wordt in Egypte gekenmerkt door vier dingen: 1e. Noord-Afrika wordt gekerstend en Alexandrië wordt brandpunt eerst van Joodse, dan van Christelijke religie; 2e. de Arabische vloedgolf, die in de zevende en achtste eeuw de zuidkust van de Middellandse Zee omvaamt, zich uitstrekkende van de Pyreneeën tot Indië en China, slokt ook Egypte op; 3e. de Turkse vloedgolf, minder krachtig dan de Arabische, overstroomt in de zestiende eeuw niettemin ook Egypte; 4e. in de negentiende eeuw (1882) bezetten de Engelsen Egypte en heffen het gaandeweg enigszins uit zijn verval

op. Toen ik in 1918 mijn dissertatie „*Pénétration pacifique*”²⁾ in China schreef, kon ik zonder tegenspraak uit te lokken in mijn inleiding zeggen, dat ik mij met Egypte niet zou bezighouden, omdat daar het proces reeds voltooid was. Maar . . . vier jaar later, 1922, zette de reactie reeds in, dank zij de Arabische ontwakings, met een Anglo-Egyptisch verdrag, waarbij Egypte als onafhankelijk koninkrijk onder Foead I werd ingesteld, met een Britsen Hogen Commissaris. Door een verdrag van 1936 werd die Hoge Commissaris verwijderd en Egypte bevrijd van Britse troepen . . . behalve in de Suez-Kanaal-zône, Caïro en Alexandrië.

*

Even bekend aan den Bijbellezer als Egypte is ook het twee-stromenland Mesopotamië, zij het niet onder dien naam als wel door namen als Babel en Ninevé. Mesopotamië is, als Egypte, land van zeer hoge cultuur, zij het misschien, dat de jongere Egyptische cultuur aanvankelijk de oudere Mesopotamische overtroffen heeft. Mesopotamië was de wieg der mensheid. De Bijbellezer herinnert zich de geschiedenis van den torenbouw van Babel en de Babylonische spraakverwarring; hij herinnert zich de geschiedenis van Jona, die profeteren moest tegen Ninevé, die grote stad, waarin meer dan 120.000 mensen woonden, die het onderscheid tussen rechter- en linkerhand zelfs nog niet kenden. Hij herinnert zich de geschiedenis van Abram, die uit Ur der Chaldeeën, uit Mesopotamië, geroepen werd en heeft zeker ook gehoord van Abrams tijdgenoot, koning Chamoerabi, den groten wetgever. Hij herinnert zich de Assyrische en Babylonische ballingschap der Joden en, uit het boek Daniël, de grote politieke gebeurtenissen, die in Mesopotamië plaats grepen. Op een historisch kaartje vind ik het Babylonische rijk van ± 2800 v. Chr. uitgebeeld als een brede strook gebied, lopende van de Perzische Golf, het gehele twee-stromenland omvattende en zich in het westen ombuigende naar en aansluitende aan de Middellandse Zee. Het latere Assyrische rijk, op een zuster-kaartje uitgebeeld, is een veel bredere strook gebied, zich in het oosten en in het westen verder uitstreckende, in het noorden bijna tot de Kaspische en tot de Zwarte Zee reikende, en in het zuiden Palestina en Egypte mede omvattende. Dat was in de 7e eeuw v. Chr. Het Nieuw-Babylonische rijk van de 6e eeuw v. Chr. trekt zich in het noorden iets binnen de oude grenzen terug, maar overschrijdt ze in het zuiden enigszins: Palestina valt binnen de nieuwe grens. Mesopotamië stond dus achtereenvolgens onder Babylonische, Assyrische en Babylonische heerschappij. En dan, als de bekende hand op den muur van een paleiszaal het mene-mene-tekkel geschreven heeft, en het ufarsin (= en den Perzen), gaat de heerschappij over aan de Perzen — en de Bijbellezer herinnert zich den Perzischen koning Cyrus, dien God zijn knecht noemde, den man van de repatriatie der Joden. En dan staat twee-stromenland achtereenvolgens onder Perzische, Macedonische, Syrische, Romeinse, nog eens Perzische, Arabische en tenslotte, sedert 1648, onder Turkse heerschappij, totdat het door het verloop van den eersten wereldoorlog van de Turken bevrijd wordt en onder Engels mandaat komt. Weldra maakt Engeland Mesopotamië tot het koninkrijk Irak, onder Feisal, zoon van den ontroonden

²⁾ vreedzame binnen- en doordringing.

koning Hoesein van den Hedjaz: dit koninkrijk werd in 1930 vrijwel onafhankelijk en in 1935 werden de Britse troepen in hoofdzaak teruggetrokken. Als ik ten besluite een parallel mag trekken tussen Egypte en Mesopotamië, dan zou ik de volgende drie opmerkingen willen maken. 1e. Egypte, Mesopotamië en enkele andere landen waren, zoals de hiervoor door mij geciteerde schrijver opmerkt, „homes” van grote en rijke beschavingen voor talloze landen, en zij hielden eerst op dat te zijn toen zij aan den Islam onderworpen werden, die met vrijwel ledige handen kwam en veel nam, maar weinig gaf. 2e. Egypte en Mesopotamië hebben geprofiteerd van de zogenaamde Arabische ontwaking, maar deze heeft nog geen nieuwe beschaving gebracht, tenzij ietwat aan de oppervlakte. 3e. In den ouden tijd, den tijd der grote profeten, waren Assyrië (Mesopotamië) en Egypte de grote antipoden, tussen welke Israëel ingekneld lag, en werd gedroomd van een gebaanden weg tussen die beide, waarop vreedzaam verkeer zou zijn, gaande door het land van het oude volk Gods — heden ten dage zijn weliswaar Irak (Mesopotamië) en Egypte geen antipoden meer, maar de gebaande weg voor vreedzaam verkeer door Israëel is er niet, wijl beiden hoofdvijanden van Israel zijn: de tijden der heidenen zijn nog niet vervuld.

*

Chronologisch de derde in het Midden Oosten opgekomen macht is het Joodse rijk. Als geboorte-tuur van het Joodse *volk* kan men het tijdstip stellen, waarop Abram uit Ur der Chaldeeën aankwam in het land Palestina, dat de Here hem aanwees: dat was, heel schematisch uitgedrukt, omstreeks 2000 v. Chr. Maar het duurde rond duizend jaar voordat het Joodse *rijk* in de wereld een macht van betekenis werd, zeg omstreeks 1000 v. Chr. Het rijk, dat door David werd gesticht en onder zijn zoon Salomo werd bevestigd, strekte zich ongeveer parallel aan de oostkust van de Middellandse Zee (maar deze slechts voor een derde begrenzende) van noord naar zuid (preciezer NNO—ZZW) over twee lengtegraden uit. De noordelijkste punt raakte den Eufraat, de zuidelijkste de Rode Zee (Etzeon Geber en Elat). Waar in het zuiden de Middellandse Zee niet de westgrens is, is dat de Rivier of *Beek* van Egypte (wel te verstaan: *niet* de Nijl). Men kent uit den Bijbel de geschiedenis van het verval van dit rijk en uit de apokriefe boeken de geschiedenis der Maccabeeën, wier rijk de grenzen van het rijk van David en Salomo weer benaderde. Maar ook dit rijk vervalt weer en ten tijde van Jezus is (sedert 63 v. Chr.) het zeer verkleinde rijk in de macht der Romeinen. Jezus spreekt het bekende woord, dat Jeruzalem van de heidenen vertreden zal worden, welk woord weldra in vervulling gaat: 70 n. Chr. eerste en 135 n. Chr. tweede, radicalere verwoesting van Jeruzalem, van welks stenen niet één op den ander blijft zonder afgebroken te zijn. En dat is slechts het begin van Zions ellende. De Romeinen (Rome resp. Byzantium) heersen, met een kort Perzisch interim, tot 632. Dan komt de vloedgolf van de Arabieren opzetten, onder wie het land ten prooi is aan den Bedoeïenen, den belastinginner en de (alle groen wegvretende) geit, naar men gezegd heeft. De Arabieren worden na vier eeuwen opgevolgd door Turken (Seldjoeken), onder wier regering de kruistochten plaats vinden, die Palestina slechts onheil gebracht hebben. (Kortstondig Christe-

lijk koninkrijk Jeruzalem). De Turken worden afgewisseld door Egyptische Mamloeken en deze, weer na een paar eeuwen, begin 16e eeuw, door andere Turken: de Ottomanen. Als we een Napoleontisch-Egyptische tussenperiode mogen verwaarlozen, kunnen we de tweede Turkse periode stellen van 1517 tot 1917. Al die overheersingen hebben het land van het oude volk ontvolkt en er van gemaakt een land van woestijnen en moerassen en van pestilentiën. Maar dan, in 1917, als de Britten aan het einde van den eersten wereldoorlog onder Allenby Palestina op de Turken veroveren en als het land onder Brits mandaat gesteld wordt, is de grote re-immigratie der Joden al begonnen, en de herkolonisatie van het land, en het streven naar herbouw van een Joods rijk (Herzl's *Judenstaat*), en de grote Zionistische beweging, de reactie tegen het antisemitisme in de wereld, met name in Europa. En als zich dan bij dit alles voegt de massamoord der Joden onder de Nazi's en de Jodenhaat van de Arabieren, gaat het in de richting van een conflict, waaruit op 29 November 1947 in Lake Success de Joodse staat geboren wordt, een armzalig brokstukje van het rijk van David en Salomo, zelfs . . . zonder Jeruzalem.

*

Reeds werden herhaaldelijk, en in verband met de Egyptenaren, en met de Babyloniërs en Assyriërs, en met de Joden, de Perzen genoemd. Zij treden veel later dan de anderen voor het voetlicht der geschiedenis. Hun rol begint pas in de 6e eeuw v. Chr., als zij in het gebied, dat wij nu Perzië of Iran noemen, hun mede-Iraniërs, de Mediërs, verdringen en de macht overnemen. Hun eerste koning Cyrus is den Bijbellezer bekend van zijn nieuwe politiek, die der re-emigratie van vreemde elementen, waarvan de Joden profiteerden, die in Babylonië vertoefden, dat aan zijn veroveringspolitiek ten offer viel. Perzië krijgt op zijn beurt een grote uitbreiding en bereikt onder Darius I (521—485 v. Chr.) het toppunt van zijn macht, geheel West-Azië omvattende, maar botst tegen de Grieken op, die het ten slotte onder Alexander den Groten neerslaan. Dan komt Perzië onder de Seleuciden en voorts onder de Parthen, van wie de macht in de 7e eeuw n. Chr. overgaat op de Arabieren, die ook hier, behalve hun godsdienst, geen cultuur gebracht, maar wel overgenomen, indien althans niet vernietigd hebben. Wat intussen niet wegneemt, dat in Perzië de overwinning van den Islam, religieus gesproken, volledig was, hoewel Perzië anderzijds het brandpunt was van het Sji'itisme, een afwijking van den orthodoxen Islam. In de 13e eeuw kwam Perzië tijdelijk onder de Mongolen en vervolgens min of meer onder de Turken. Maar Perzië is feitelijk eeuwen lang als een zelfstandige Mohamedaanse staat blijven bestaan, echter met dien verstande, dat het tegen het einde der negentiende eeuw het slachtoffer werd van een hevige zogenaamd vreedzame doordringing (*pénétration pacifique*) van de zijde van Rusland en Engeland. In mijn aantekeningen ter voorbereiding mijner dissertatie in 1918 vind ik een notitie over de „lijdensgeschiedenis” van Perzië: „de Perzische quaestie. . . meer dan 100 jaar oud. Ze dateert in eenigszins scherp vorm reeds uit den tijd van Napoleon, die het grootsche plan heeft gehad, den Britschen vijand ernstig te treffen door hem in zijn Indisch bezit aan te tasten, in verband waarmede Perzië's vriendschap niet te versmaden scheen. Trou-

wens wordt aan Napoleon de bijgedachte toegeschreven, Perzië's vriendschap ook te exploiteeren voor een aanval in den rug van Engeland." Napoleon verkreeg bij verdrag invloed in Perzië, maar die invloed van Frankrijk duurde niet lang. Ik vind ook een aantekening over een boek, getiteld *The Strangling of Persia* ³⁾ van een Amerikaan, Shuster, die veel later door de Perzische regering geroepen werd om de financiën van het rijk te hervormen. „En vraagt ge dan,” — zo lees ik daar —, „waarom Perzië moest worden geworgd, dan moet het antwoord zijn: omdat het gelegen was op den heirweg, die loopt tusschen het Aziatisch-Russische en het Brits-Indische gebied, op den heirweg, waarop de Russische en de Britsche strijdmachten, voorafgegaan door Russische en Britsche bankiers en ge-dirigeerd door Russische en Britsche diplomaten, elkaar ontmoetten. Militair, diplomaat en bankier werkten ook hier weer samen.”

In 1918, toen ik dit schreef, scheen de zaak dus voor Perzië hopeloos te zijn. Maar in een later geschrift van mijn hand vind ik deze woorden: „Voor den oorlog was Perzië invloedssfeer van Rusland en Engeland, door een demarcatiëlijn in twee deelen gescheiden; servituten rustten op douane-inkomsten, analoog aan wat in China plaats vond. Thans is Perzië vrij en streeft het naar ontwikkeling; het wordt gemoderniseerd, maar het proces vordert langzaam.” Thans is Perzië vrij — ik was toen, het moet omstreeks 1934 geweest zijn, misschien wel wat te optimistisch.

*

Na het optreden der Perzen gaat er een tiental eeuwen voorbij, voordat er uit het Nabije Oosten zelf weer een grote macht optreedt: ik spreek opzettelijk niet van een wereldmacht, omdat ik met dien term het Joodse rijk niet mee zou omvatten. Wel een wereldmacht — als Egypte, Babyloonië-Assyrië, Perzië — wordt Arabië. Onder Arabië verstaan we oorspronkelijk het vierhoekige schiereiland van dien naam, den zuidwestelijken uithoek van Azië vormende, omspoeld door de Rode Zee, door de Golf van Aden en de Arabische Zee, door de Golf van Oman en de Perzische Golf, met dien verstande, dat het schiereiland in het noorden ongeveer afgesloten is te denken door een lijn, die uit de richting van de monden van den Nijl gaat in de richting van de monden van Eufraat en Tigris. Het tegenwoordige, politieke Arabië strekt zich tot aan een noordelijker te denken lijn uit, lopende van de noordoostpunt van de Middellandse Zee in de richting van de zuidpunt der Kaspische Zee: op die lijn ligt het drielandpunt, waar drie Mohamedaanse gebieden — Turkije, Perzië, Arabië — elkaar raken. Onlangs ergens over Arabië sprekende, deelde ik gekscherend de geschiedenis van Arabië als volgt in vier perioden in: eerste periode — geen geschiedenis; tweede periode — Arabische wereldmacht; derde periode — geen geschiedenis; vierde periode — Arabische ontwaking. De eerste periode, waarin de geschiedenis van Arabië en de Arabieren, naar men aanneemt afstammelingen van Ismael, nauwelijks iets weet te vermelden, eindigt als er — om moeilijk te verklaren redenen, die we hier echter niet hebben te onderzoeken — ongeveer gelijktijdig twee dingen gebeuren: in de zevende eeuw sticht Mohamed een nieuwe religie, den monotheïstischen Islam, en ontstaat er onder de

³⁾ De worging van Perzië.

Arabieren een zekere ontwaking en streven tot aaneensluiting, die in dien nieuwen godsdienst houvast en leiding vindt. Er ontstaat een militair-religieuze Arabische vloedgolf, die zich zozeer uitbreidt, dat er omstreeks 732, een eeuw na Mohameds uittocht van Mekka naar Medina, een Arabisch wereldrijk is, zich uitstrekkende van de Pyreneeën in het westen, met een groten boog zuidom langs de Middellandse Zee, tot aan den Indus in Azië, heel Arabië, twee-stromenland en Perzië insluitende. Zoals reeds eerder werd opgemerkt, brachten de Arabier en de Islam, behalve hun godsdienst, geen cultuur met zich mede, zogen zij hunnerzijds de culturen, die zij aantreffen, in zich op, ze uitwerkende en uitbreidende en met hun godsdienst doordringende. Zo althans was het in een land als Perzië. Wat Noord-Afrika betreft staat de zaak enigszins anders: de Islam verdrong het Christendom, dat er destijds nog sterk was, hetgeen men hieraan toeschrijft, dat het Christendom door zijn innerlijke verdeeldheid rijp was om er te verdwijnen. Hoe dit zijn moge, ook het wereldrijk der Arabieren had geen bestand: het was te zeer gebaseerd op verovering, — zo zegt een schrijver —, het groeide te snel, het was te groot, het was samengesteld uit te veel heterogene elementen. „Het was relatief gemakkelijk het imperium te bouwen, uiterst moeilijk het te handhaven.” Wij zien reeds in de 8e eeuw een revolutie ontstaan en het centrum van het imperium verlegd worden van Medina naar Damascus (nu in Syrië), en van Damascus naar Bagdad (toen Perzië, nu Irak), waar de befaamde kalief Haroen al Rashid, de man van de sprookjes der 1001 nachten, zijn pracht en macht ten toon spreidde. „De revolutie van 750” — zo lees ik — „be-teekende een Perzische overwinning op de Arabieren”. Het grote Arabische rijk valt uiteen in drie kalifaten — van de Abasiden in Bagdad, de Fati-miden in Caïro, de Omayyaden in Cordova — het brokkelt af en vervalt en . . . de Turken (en Mongolen) komen. Het Arabische wereldrijk ver-dwijnt, de Islam verstart, Arabië zelf keert terug tot de vergetelheid.

*

Wanneer we over de Turken spreken, moeten we wel onderscheiden tussen de Seldjoeken en de Ottomanen. Het was in de 11e eeuw, dat Toeraanse nomaden, Seldjoekse Turken, uit Oost-Turkestan, op hun beurt op verovering naar het westen trokken en in Azië grote gebieden veroverden, waaronder Klein-Azië, met bedreiging van het Byzantijns keizerrijk in Europa, en Palestina, waar zij met hun tegen de relatief conciliante politiek der Arabieren ongunstig afstekende politiek aanleiding gaven tot de kruistochten. Zij namen den Islam als godsdienst en Arabische cultures over. Een sterken staat, op soliedien grondslag berustende, hebben zij niet gesticht; verdeeldheid en verval werd hun lot. Na hen komen de Mongolen, van wier invallen het Midden Oosten zeer veel te lijden heeft, maar wier enorme staat ten slotte toch maar een klein gedeelte van het Midden Oosten omvat, afgezien van Perzië, dat geheel opgeslokt wordt. Maar dan volgen andere Turken, genoemd naar hun voornaamsten aanvoerder Ottoman, zich emir van de Turken noemende, die aanvankelijk met name in Klein-Azië doordringt. Het zijn deze Turken geweest, die Europa niet slechts bedreigden, maar er op den duur binnen-vielen (1356), na de inneming van andere steden ook Constantinopel ten val brachten (1453), Boedapest namen en voor de poorten van Wenen

stonden (1529). Wat het Midden Oosten betreft merk ik op, dat Selim I (de titel was toen sultan) de Egyptische Mamloeken bestreed, die toen ook in Palestina heersten, en, met Egypte en Syrië, ook dit land veroverde, dat de sultans ook Mekka, Medina en andere Arabische steden onder hun suprematie brachten en dat ten slotte de opperhoogheid over de ganse Noordafrikaanse kust (zuidkust der Middellandse Zee) aan hen kwam. Maar opgaan — blinken — verzinken, het lot van iederen dag en ieder wereldrijk, was ook het lot van Turkije. Hoewel het den Balkan beheerste en ver in Europa doordrong, kon het daar geen vasten voet behouden. Voor Wenen werd het telkens teruggeslagen, het laatst in 1683, nu door het verenigde Oostenrijkse en Poolse leger. Van deze dagen af begon de voortdurende achteruitgang van het Turkse rijk, vooral toen Rusland van de andere zijde mede aanviel. De voortdurende nederlagen leiden tot ontbinding van het rijk. In Europa vallen verschillende delen in de 19e eeuw af en worden zelfstandig. De Krimoorlog, de Russisch-Turkse oorlog en, in de 20e eeuw, de Balkan-oorlogen vallen ongunstig uit. In den eersten wereldoorlog deelt Turkije het lot der Centrale Mogendheden en moet het den ongunstigen en vernederenden vrede van Sèvres incasseren. Maar het was zich vóór dien oorlog innerlijk reeds gaan herzien en die renaissance zet zich ook na den oorlog voort en het weet, onder leiding van Kemal Pasha en na de Grieken verslagen te hebben, in 1923 van de grote mogendheden een gunstiger verdrag van Lausanne te verkrijgen. Maar Lausanne maakt Sèvres in zover niet ongedaan, dat Turkije teruggebracht blijft tot een rijk in Klein-Azië, met een klein stukje gebied in Europa, aan deze zijde van den Bosporus, en dat Arabië, inmiddels min of meer ontwaakt, zijn vierde geschiedperiode kan beginnen, niet als een aaneengesloten geheel, maar als een complex van Arabische landen, die van Turkije worden losgemaakt:

1e. het koninkrijk Hedjaz, 2e. het Franse mandaat Syrië, later uiteenvallende in Syrië en den Libanon, 3e. de Britse mandaten Mesopotamië en Palestina, waarvan het laatste later gesplitst wordt in Palestina en Transjordanië, en 4e. Egypte, reeds sedert 1882 door de Engelsen geoccupeerd. Met het oeroude staatje Jemen, in het zuidwesten van het Arabische schiereiland, en den gloednieuwen staat Lybye samen, hebben we dan de gebieden, waardoor we nu onze rondreis beginnen.

* * *

Hoe we ook over de toekomst van Israel en de Joden mogen denken, we zullen niet kunnen ontkomen aan het markante feit, dat Palestina het centrale gebied van het Midden Oosten is. Geografisch is dat zo, zoals een blik op de kaart doet verstaan, maar vooral ideologisch, omdat dáár het monotheïsme, de godsdienst van den enen, enig waren God gevestigd en tot volle ontplooiing gekomen is; omdat dáár het christendom uit het Jodendom geboren is; omdat dáár zich een derde monotheïstische godsdienst, de Islam, genesteld heeft. Palestina is het centrum van een enorm gebied, dat, ondanks zijn grote verscheidenheden, toch historisch een eenheid is, evenzeer als — zo niet meer dan — wat wij het Westen plegen te noemen. Palestina is als meetellend land van de wereldkaart verdwenen geweest, maar nu is het er weer, ten gevolge van de schepping van het kleine staatje Israel, waarvan de basis gelegd werd

door de beslissing der Verenigde Naties van 29 November 1947 en dat in feite gesticht werd in den namiddag van 14 Mei 1948, even voordat de laatste Hoge Commissaris der Engelse mandaatregering in Haïfa het anker lichtte om Palestina te verlaten. Lake Success had Palestina in 7 stukken gesneden: drie voor de Joden, drie voor de Arabieren, één — Jeruzalem, het centrale punt van drie monotheïsmen — voor de Verenigde Naties: afzonderlijk lichaam, internationale stad. Door de ontwikkeling der dingen — enkele maanden guerilla, daarna enige maanden oorlog, voorts een jaartje „staakt het vuren” en ten slotte wapenstilstand — is de situatie deze geworden: een staatje Israël; de drie aan Arabië toegewezen fragmenten aan Transjordanië toegevoegd; Jeruzalem, door prikkeldraad in tweeën gesneden, Oude en Nieuwe Stad, het ene deel door Transjordanië en het andere door Israël veroverd, met uitschakeling van de Verenigde Naties. Dientengevolge heerst de Transjordaanse — nu Jordaanse — koning in Jeruzalem, Israëls heilige Oude Stad, waar de Arabieren alle Joodse synagoge's hebben opgeblazen: Jeruzalem door de heidenen (dit woord hier te verstaan als: niet-Joden) vertreden (Luk. 21 : 24). Hiermede raak ik het grote Palestina-probleem aan. Joodse regering en Joodse volk, met enkele uitzonderingen, met name van de ex-terroristen, verenigen zich er wel niet principieel, maar praktisch mede, dat zij slechts een deel van Palestina — en van Jeruzalem alleen de Nieuwe Stad — in handen hebben; zij hebben generlei imperialistische neigingen en willen niets liever dan de wapenstilstandsverdragen door vredesverdragen vervangen en in vrede en vriendschap met de Arabieren leven. Hoewel er geen profetische blik nodig is om te voorzien, dat het prikkeldraad tussen Oude en Nieuwe Stad eenmaal zal moeten verdwijnen en de grenzen van thans zullen moeten worden herzien, mag gezegd worden, dat het voor de Arabische staten en voor Israel nodig en nuttig is, te komen tot vrede, vriendschap en samenwerking, tot een intensieve samenwerking, die ook het probleem van de voor Israëls troepen gevluchte Arabieren afdoend kan oplossen. Zolang de wapenstilstand als sluimerende oorlog niet door vrede vervangen is, blijft Israël onder ondragelijke financiële lasten zuchten en kan het zich economisch niet ontplooiën. Ook zonder militaire lasten zou de taak toch al heel zwaar zijn: de opnemng en aanpassing van honderdduizenden immigranten van allerlei slag, veelal weinig ontwikkeld, meestal onbemiddeld. Israel is weliswaar niet door de Arabische staten erkend, maar overigens is het in de volkerengemeenschap opgenomen, werd het tot lid van de Verenigde Naties toegelaten, onderhoudt het goede betrekkingen met de buitenwereld, ook met Engeland, den vroegeren vijand. Met den groten vijand, Duitsland, den moordeenaar van 5 à 6 millioen Joden, worden in het algemeen geen betrekkingen onderhouden; alleen zijn er onderhandelingen om te komen tot vergoeding voor door de Nazi's aan het Joodse volk aangedaan leed. Deze onderhandelingen, voor Pasen afgebroken, zijn 30 Juni i.l. hervat op de basis van nieuwe, gunstiger Duitse voorstellen. Men vraagt zich overigens af, of de regering van Israël niet goed zou doen, zich te laten inspireren door de woorden van Bileam, profect-tegen-wil-en-dank, zich van zijn positie in het historische Midden Oosten bewust te zijn, daarbij zijn „apartheid” in het oog te houden, zich van verbonden vrij te houden, zich niet in verdedigingssystemen van Westen of Oosten te laten opslok-

ken, dus zich te houden aan wat Israëls Minister van Buitenlandse Zaken „non-identification”⁴⁾ pleegt te noemen.

*

De Libanon is slechts een klein staatje, zowel wat oppervlakte als wat zielental betreft: ruim een millioen inwoners, waarvan een kleine meerderheid Christelijk, vogels van zeer diverse pluimage, en een grote minderheid Mohamedaans — eveneens van onderscheidene richting. Met het oog op deze samenstelling der bevolking scheidde de Fransen den Libanon spoedig na het tot stand komen van het mandaat van Syrië af om het een autonome republiek onder Frans protectoraat te maken. In 1946 werd de Libanon geheel vrij door terugtrekking der laatste Franse troepen. De Libanon is een rustig, goed geregeerd staatje, meestal met een Christelijken president en een Mohamedaansen eersten minister. Het Libanese volk staat cultureel relatief hoog: slechts $\pm 10\%$ analfabeten. Er zijn twee universiteiten, waarvan met name de Amerikaanse hoog staat aangeschreven. In den mandaattijd hebben de Fransen cultureel gunstigen invloed uitgeoefend. De Libanon oefent thans zelf goeden culturelen invloed in het Midden Oosten uit. Het heeft een overschot aan intellect en moet dat exporteren. Het leeft trouwens deels van emigratie, d.w.z. van het geld, dat emigranten, met name uit Zuid-Amerika, naar patria zenden. De Libanon onderhoudt goede betrekkingen met alle landen. Met Syrië, dat dwars door den Libanon via Beiroet moet exporteren, waren er economische strubbelingen, maar sedert een jaar komen die niet meer voor. Met de andere Arabische staten heeft de Libanon tegen de Joden gevochten, maar zonder animo, eer met tegenzin. Het heeft geen moeite gekost om een Libanees-Israëlich wapenstilstandsverdrag tot stand te brengen.

*

Ook Syrië is uit het Franse mandaat voortgekomen. Frankrijk heeft er grote moeite mee gehad, totdat het in 1943 de onafhankelijkheid moest erkennen en in 1946 (evenals uit den Libanon) de laatste Franse troepen werden teruggetrokken. Het oordeel over Syrië kan niet zo gunstig luiden als over den Libanon. Het is ± 15 maal zo groot als de Libanon, maar heeft nog niet driemaal de bevolking van dat land. De ontwikkeling van het volk is minder dan van de Libanezen, hoewel ook in Syrië de Franse invloed nog nawerkt. Schrijvers, die het land uit eigen aanschouwing kennen, schilderen Syrië als een land van weinig cultuur en van bijzondere corruptie, maar er moet rekening mede gehouden worden, dat zij het land in tijden van oorlog hebben leren kennen: het is mij bekend, dat anderer oordeel aanmerkelijk gunstiger is. Na den verloren oorlog tegen de Joden was er in Syrië grote verwarring en onrust. Het wapenstilstandsverdrag met Israel was het laatste en het moeilijkste, waartoe gekomen moest worden. President Koeatli moest in Maart 1949 het veld ruimen voor kolonel Koesni, dictator, deze in Augustus van hetzelfde jaar voor kolonel Hinawi, ook dictator, en deze op zijn beurt in December daarop voor kolonel Sjisjekli, eveneens dictator: revolutie op revolutie. In November 1951 was er een vierde revolutie, waarbij Sjisjekli zichzelf handhaafde,

⁴⁾ niet-vereenzelviging (met enig belang van anderen).

maar o. a. het parlement tijdelijk werd afgeschaft en eveneens het presidentschap, waarvoor de eenvoudiger positie van minister-president als staats-hoofd in de plaats trad. Sedert is alles rustig en er zijn er, die menen, dat nu Syrië rijp wordt voor een krachtige regering. Het moge waar zijn, maar het komt mij voor, dat men ten opzichte van Syrië voorshands nog enige reserve in acht moet nemen. De wijze, waarop Syrië, dat door het wapenstilstandsverdrag met Israel gebonden was, voor zover ik dat beoordeelen kan, in de zaak der grensincidenten in het noorden van Israel zich door Irak heeft laten gebruiken, is niet bepaald geschikt om van Syrië een gunstigen indruk te krijgen en groot vertrouwen te wekken.

*

Wat Irak betreft zij in de eerste plaats gememoreerd, dat Engeland alras na de mandaatoverneming, om het Hasjimitische Koningshuis van den Hedjaz tegemoet te komen, Mesopotamië tot een koninkrijk onder Feisal, zoon van den mislukten koning Hoesein van den Hedjaz, maakte, evenwel onder opperhoogheid van Engeland. De Mohamedanen, door de in 1922 aan Egypte verleende onafhankelijkheid gestimuleerd, dwongen den Engelsen gaandeweg meer concessies af, totdat Engeland genoodzaakt was, in 1930 met Irak een verdrag te sluiten, dat tot onafhankelijkheid leidde: in 1935 werd het Engelse garnizoen van Bagdad teruggenomen. In 1948 werd een nieuw, gunstiger verdrag gesloten, maar dat kon ten gevolge van heftig verzet van vele partijen, niet geratificeerd worden. De zaak schijnt sindsdien min of meer te zijn blijven rusten, maar verleden jaar heeft Irak weer den wens doen blijken, een nieuw verdrag te sluiten. Irak wordt mij geschetst als de meest belovende staat van het Midden Oosten, die het stadium van de woelingen voorbij is en waar het burgerlijk bestuur vast te paard zit. In Januari van dit jaar werd een nieuw contract met de (Engels-Frans-Nederlands-Amerikaanse) I.P.C. (= Irak Petroleum Company) gesloten, dat zeer gunstig voor den staat is. Irak is namelijk één van de vier gebieden in het Midden Oosten (Irak, Perzië (Iran), Koeweit, Saoedi Arabië), die oorzaak zijn, dat „the Middle East is probably the greatest oil bearing region in the world”⁵⁾. Bekend is het oliecentrum Kirkoek met zijn 4 pijpleidingen resp. elk twee naar Haïfa, Tripoli aan de Middellandse Zee. Irak heeft dientengevolge een groot inkomen en economisch een vast bestaan. Irak beheert het geld uitstekend, haar economie behoedzaam van de grond af aan opbouwende, aan de hand van plannen, ontworpen door de Irak Development Board, die met de planning van grote ontwerpen belast is. Aldus een mij gegeven uiteenzetting, waarbij ik echter een viertal aantekeningen moet maken. 1e. Ik heb in Israel de Irakezen leren kennen als goede en gevaarlijke, niet scrupuleuze, scherpschutters („snipers”). 2e. De wijze, waarop de Irakezen in Israel hun strijd voerden, en hun weigering om over een wapenstilstand te onderhandelen, met het argument, dat ze helemaal niet in oorlog waren met Israël, is geen nobele politiek. 3e. Dat geldt ook de wijze, waarop zij later, zonder wapenstilstandsverdrag vrijheid van handelen hebbende, in de Syrische incidenten op de grens van Israel de „mensen achter de schermen” waren. 4e. Hun afkeer van Joden en hun

⁵⁾ het Midden Oosten is vermoedelijk het rijkst aan olie zijnde gebied ter wereld.

Jodenuitdrijving van verleden jaar, onder bezwarende omstandigheden, ligt ook bij menig lezer hier te lande nog vers in het geheugen. De ge-
baande weg van Assyrië = Mesopotamië = Irak, door Israel, naar
Egypte, is er altijd nog niet.

*

Iran of Perzië — de twee namen zijn gangbaar, sedert enige jaren met officiëlen voorrang voor Iran — verschilt daarin van den Libanon, Syrië en Irak, dat het niet, als deze, uit den door den eersten wereldoorlog ont-
rederden boedel van Turkije is voortgekomen, maar sedert eeuwen staat-
op-zichzelf is. Het komt hierin met Irak overeen, dat het een van de vier
grote oliegebieden is, die den olierijkdom van het Midden Oosten be-
vatten. Het overtreft Irak, wat de reserves aangaat, met zeg ongeveer een
derde, terwijl het Irak inzake productie ver achter zich liet: kilometers
pijplijn heeft Irak veel meer dan Perzië, omdat de Perzische olievelden
nabij de Perzische Golf liggen. Perzië, hoewel staat-op-zichzelf, was en is
dus: begeerde buit. Ik releveerde, hoe vóór en in 1918 Perzië sterk slacht-
offer was van vreemde *pénétration pacifique*. Ook releveerde ik, dat mij
in 1934 Perzië voorkwam weer vrij te zijn. Dat was, te rekenen naar
hetgeen volgde, ietwat voorbarig, of, wil men, profetie. Tijdens den twee-
den wereldoorlog kwam Perzië volkomen onder de geallieerden, naar het
schijnt slachtoffer van hun kibbelarijen wordende. Na den oorlog zou,
volgens belofte, Perzië zijn vrijheid geheel herkrijgen, maar het land
kon moeilijk van de vreemde inmenging los komen. Rusland (de separatis-
tische beweging in (Perzisch) Azerbeidjan komt in de herinnering!) en
Engeland bleven zich, ondanks de beloofde terugtrekking aller vreemde
troepen, met Iran (zoals ik het nu verder noem) bemoeien en daarbij
kwam in 1947 — nadat Truman, mag men hem geloven, in 1946 Rusland
tot terugneming zijner troepen uit Iran had gedwongen! — een militaire
overeenkomst tussen Iran en de Verenigde Staten, die zeer tijdelijk heette,
maar aanleiding gaf tot hevige aanvallen van Rusland. Dat alles gaf onrust
in Iran. Begin 1949 (4 Februari) wordt door een lid van de Toedeh,
een communistische volkspartij, een aanslag op den Shah gepleegd, begin
1951 (7 Maart) wordt de premier vermoord. Mossadeq wordt premier
en zet alles op alles om de steeds door hem voorgestane ideeën door te
voeren en de vreemdelingen uit de Perzische olie te dringen. De nationalisatie
van de grote Anglo Iranian Oil Company (30 April geproclameerd)
wordt doorgedreven, maar de strijd gaat feitelijk tegen alle vreemde
economische exploitatie van Iran. Mossadeq is zeer anti-westers, maar
evenzeer anti-communistisch. Evenwel heeft hij in zijn strijd tegen de
westerse *pénétration pacifique* den steun van de drie partijen, die anders
niet samengaan: zijn eigen extreem nationalistische partij, de extreme
religieuze partij en de communistische Toedeh-volkspartij. Amerika staat
hier niet, als later in Egypte, achter Engeland. Engeland heeft geprobeerd
op diverse wijzen, o. a. met militair machtsvertoon (zending van een
kruiser naar Abadan) de zaak te redden, maar zonder succes. Het heeft
Abadan moeten ontruimen, door Iran feitelijk weggejaagd (3 October).
Engeland heeft het geschil met Iran over de nationalisatie van de Anglo
Iranian aan den Veiligheidsraad voorgelegd, maar deze heeft de zaak op
de lange baan geschoven (15 October 1951). Engeland had tevoren de zaak

aan het Internationale Hof in Den Haag voorgelegd, welks bevoegdheid ter zake Iran ontkent. Vandaar, dat het Hof eerst over de competentie-quaestie moet beslissen: de pleidooien zijn gehouden en over enkele weken zal het Hof uitspraak doen⁶⁾. Men vraagt zich overigens af, of nu de voorspelling van 1934 in vervulling is gegaan: Iran vrij! Het moge zo zijn, maar: volk en land van Iran zijn achterlijk. Mossadeq zegt, dat dit te wijten is aan de westerlingen, die de economische waarden uit Iran weghaalden. Deze beschuldiging lijkt in hoge mate overdreven. Maar in elk geval zal Iran, met zijn Mohamedaanse bevolking, nu moeten tonen wat het zelf kan, zij het met (belangenloze?) hulp van het buitenland: ik denk o. a. aan de Amerikaanse militaire hulpverlening, die tijdelijk was opgeschort, maar nu, op grond van een nieuwe overeenkomst, is hervat. Ondertussen staat Irans olieproductie stil; Iran heeft geen tankers en vreemde tankers willen niet vervoeren, behoudens één proefgeval: de Rosemary, die in Aden vastgehouden wordt. Hoe lang kan Iran het spel volhouden? Intussen is Mossadeq, die tijdens de pleidooien voor het Hof in Den Haag was, maar sindsdien naar Iran is teruggekeerd, in een ietwat moeilijke positie geraakt: er is een nieuw parlement gekozen, maar zijn candidaat werd geen voorzitter der Kamer. Mossadeq bood zijn ontslag aan, maar men verwacht zijn herbenoeming⁷⁾.

*

Alvorens we van Iran naar een derde petroleumland overstappen, naar het zuiden, slaan we eerst westwaarts af naar Jordanië, vóór de toevoeging van Arabisch Palestina, zijnde Cisjordanië, Transjordanië⁸⁾ geheten. Dit Transjordanië was 90.000 km² groot en had ± 400.000 inwoners, dus 4 per km². Wat dit betekent wordt duidelijk als we hiernaast stellen het toegevoegde Arabisch Palestina, zijnde 5.000 km² met 530.000 inwoners (zonder réfugiés), dat is 106 per km², of de Libanon, zijnde 10.000 km² met 1.238.000 inwoners, dat is 124 per km². Dat ware nog dragelijk als Transjordanië enigen natuurlijke rijkdom had, maar... in de productie-statistieken van de V.N. komt het bijna niet voor. Heel Jordanië is weliswaar als concessie aan een oliemaatschappij gegeven, maar die heeft blijkbaar geen olie ontdekt, want ik vind geen ton reserve noch één druppel productie opgegeven. Bovendien: de 400.000 Jordaniërs zijn meest bedoeïenen. Door de toevoeging van Cisjordanië heeft Jordanië aan bevolking en aan intellect gewonnen, maar het heeft enkele honderdduizenden straatarme uit Israël gevluchte Arabieren mee in den koop moeten nemen. Men vraagt zich af, hoe zulk een schijnbaar niet-levensvatbaar staatsje in het leven gekomen is. Wel, Engeland had iets nodig

⁶⁾ In verband hiermede is — op het ogenblik, dat ik dit artikel afsluit — Mossadeq, de bekende staatsman, hier te lande aanwezig.

⁷⁾ Die herbenoeming heeft ook plaats gevonden. Maar toen de Shah naar zijn oordeel te ver gaande verlangens van Mossadeq niet wilde inwilligen, is deze wederom afgetroeden. Hij werd opgevolgd door Qavam es Sultaneh, den premier uit 1947, die echter reeds na vier dagen voor een door de aanhangers van Mossadeq georganiseerden opstand moest wijken. Daarna kwam Mossadeq weer aan het bewind. Op denzelfden dag verklaarde het Internationale Hof zich onbevoegd van het door Engeland ahangig gemaakte geschil kennis te nemen, omdat de nationalisatie geen zaak tussen Iran en Engeland, maar tussen Iran en de A.I.O.C. werd geacht. (Met toestemming van den schrijver geplaatste aanvulling der redactie d.d. 24.7.'52).

⁸⁾ cis = aan deze zijde, trans = aan gene zijde.

om het Hashimitisch vorstenhuis, dat in den Hedjaz mislukt was, tevreden te stellen. Het sneed het voormalige „Overjordaanse”, tot waar Jezus zijn omzwervingen uitstreckte, van het mandaat Palestina af en gaf het aan emir Abdallah (evenals Feisal van Irak een zoon van Koning Hoesein van den Hedjaz), die zich zelf later tot koning uitriep. Het staatje kreeg van Engeland een subsidie, waarvan Abdallah leven kon, maar het bleef dan ook onder Englands opperhoogheid. De Engelsen richtten er hun militaire bases, met vliegvelden, in en schiepen er een „Arab Legion”, door Glubb Pasha en andere Engelse officieren gedrield en aangevoerd, van Engelse wapenen voorzien. Deze Arab Legion werd in 1948 op het jonge staatje Israel losgelaten, zonder succes op de Joden, maar wel in zover met succes op de V.N., dat niet alleen het aan de Arabieren toegewezen deel van Palestina voor dezen behouden, maar de Oude Stad Jeruzalem, deel van het door de V.N. ontworpen corpus seperatum, veroverd werd. In Jeruzalem zitten Joden en Arabieren, slechts door prikkeldraad gescheiden, vlak tegen elkaar aan. Intussen was Abdallah geen onverstandig man. Zijn vijandschap tegen de Joden was gematigd, al heeft hij de Joodse synagoges in Jeruzalem opgeblazen; hij zocht eer toenadering. Maar de Arabische Liga zette hem telkens den voet dwars en hij had last van de Palestijnse Arabieren, die door hun opnemng in het parlement stem in het kapittel kregen. Door tegen zijn politiek gekante agitatoren in Jeruzalem vermoord (21 Juli 1951), werd hij door zijn zoon Talal opgevolgd, die, ondanks zijn afhankelijkheid van Engeland en zijn coquetteren nu met den enen en dan met den anderen Arabischen staat, een eigen standpunt heette in te nemen. Wij zouden op zijn daden willen wachten, maar . . . hij is gebleken, zwaar zenuwziek te zijn. Voor gezondheidsredenen vertrok hij naar Lausanne, waarna, weliswaar dus in zijn afwezigheid, maar met zijn bij voorbaat verleende instemming, een regentschapsraad van drie werd benoemd. Iraks premier, Nurifal Said, wilde zich met de zaak bemoeien en begaf zich daartoe naar Lausanne, maar werd niet door Talal ontvangen. Talal is nu wel naar Amman teruggekeerd, maar door ieder — ook door zijn Kabinet, ook door hemzelf, ook door de Engelsen — wordt erkend, dat hij te ziek is om koning te zijn. De bedoeling is, dat zijn zoon Hoesein, die het volgend jaar meerderjarig wordt, dan tot koning zal worden uitgeroepen. Ondanks intrigues van Irak en van de Palestijnse Arabieren is er in de politieke situatie in Amman geen verandering gekomen. Voor Transjordanië zou er inmiddels niets beters te denken zijn, dan . . . vrede en vriendschap met Israël, en . . . gemeenschappelijke exploitatie van het Jordaanwater op grote schaal tot ontsluiting van de Jordaanse woestenijen . . . ik denk aan het illustere voorbeeld van de Tennessee Valley-werken, die H.M. de Koningin onlangs in Amerika bezichtigd heeft, welk voorbeeld de Joden voor de Jordaan zouden willen volgen.

*

Ik kom nu tot een groot land met, als (Trans-)Jordanië, een bevolkingsdichtheid van 4 per km², maar . . . met enorme olievoorraden: Saoedi Arabië, de schepping van den „Lord of Arabia”, zoals Armstrong koning Saoed in een mooi boek noemt. Ook dit Arabië is, indirect, uit den Turken boedel voortgekomen. In den Hedjaz, aan de kust van de Rode Zee,

in welk staatje de beide heilige plaatsen Mekka en Medina liggen en waar Koning Hoesein regeerde, rees oppositie wegens diens engelsgezindheid. Van die binnenlandse onenigheid maakte, zoals een Amerikaans schrijver zegt, „an ambitious Arab chieftain”⁹⁾, Abdoel Aziz ibn Saoed (= zoon van Saoed), Sultan van Nedjd (een vorstendommetje in de woestijn), leider van de Wahhabis, een orthodoxe Mohamedaanse sekte, gebruik om in zijn nabuurstaat in te grijpen. Hij viel in 1925 den Hedjaz binnen, noodzaakte Hoesein tot afdanking, proclameerde zich in 1926 tot Sultan van Hedjaz en Nedjd, en veroverde het grootste deel van het Arabische schiereiland. In 1931 werd hij tot Koning uitgeroepen en gaf hij zijn rijk den naam van Saoedi Arabia, ter ere van zijn geslacht Saoed. Saoedi Arabië leeft voornamelijk van de olie: de oliereserves worden op 11½ % van de wereldreserves geschat. Groot concessionaris is de Aramco (Arabian American Oil Company): een geweldige pijpleiding voert de olie naar de Middellandse Zee (naar Sidon). De royalties¹⁰⁾ zijn onlangs verdubbeld en brengen nu 150 millioen dollar per jaar op. Daarvan bekostigt Ibn Saoed de motorisering van het land en andere dergelijke economische verbeteringen, maar de economische opbouw gaat niet zo stelselmatig en reëel als in Irak en allereerst in het belang en voor het gemak van de koninklijke familie; niet ten onrechte noemt men de regering van Saoedië „a family affair”¹¹⁾. Hoe dit zij, de regering gaat rustig haar gang, heeft geen pretenties, wil geen internationale rol spelen. Het heet, dat Saoedië het enige land is, dat volstrekt anti-Israël is, maar... de koning heeft zich van den oorlog tussen de Arabische staten en Israël praktisch niet veel aangetrokken. Intussen gaan er wel eens geruchten, dat de koning ziek is, maar... hij blijft rustig aan het bewind.

* * *

Het oude, middeleeuwse Jemen, een achtergebleven staatje, zou ik eigenlijk stilzwijgend voorbij kunnen gaan. In dezen zuidwesthoek van Arabië is géén olie, zodat er geen belangstelling voor Jemen is. Het speelt politiek generlei rol. Wel is in de laatste jaren de aandacht der wereld er op gevallen doordat de Amerikaanse hulpactie de Joden, die er in grote afzondering en in primitieve omstandigheden woonden, afstammelingen van Joodse emigranten, die er zich misschien in Salomo's tijd gevestigd hebben, en bloc, via Aden per vliegtuig, naar Israël bracht: deze actie staat bekend als „the magic carpet”¹²⁾.

*

Zo kom ik, de Rode Zee overstekende, in den groten en belangrijken staat van het Midden Oosten, Egypte, en neem ik den draad van het historisch overzicht weer op, bij een der laatste woorden van de betrokken paragraaf hierboven: Suezkanaal-zône. De kanaalzône-quaestie is de eerste, die bij Egypte de aandacht vraagt. Het verdrag van 1936 met Engeland, voor 20 jaar gesloten, werd 8 October 1951 eenzijdig door Egypte opge-

⁹⁾ een eerzuchtig Arabisch stamhoofd.

¹⁰⁾ uitkering van den exploitant aan den gerechtigde tot den bodem.

¹¹⁾ een familiezaak.

¹²⁾ het tovertapijt. Een van de verhalen uit de vermaarde Duizend en een nacht.

zegd, welke opzegging door Engeland niet werd erkend, noch, uitdrukkelijk, door Amerika, dat de opzegging, als niet-eerbiediging van geldende bepalingen en als een slecht voorbeeld veroordeelde. Engeland versterkt zijn bezetting van de zône tot het dubbele van de bij verdrag voorziene en breidt ook anderszins zijn bevoegdheden tot boven het verdrag uit. Er ontstaan botsingen bij Ismalia. Een vlooteskader van Malta stevent naar Alexandrië, een divisie marcheert op Cairo aan; dan, op 26 Januari 1952 beleeft Egypte zijn „black Saturday”¹³⁾ in Cairo. De koning ontslaat den minister-president Nahas Pasha; zijn opvolger, Maher Pasha, regeert maar een maand; dan komt Hilali Pasha, zuiver zetbaas van den koning. De kamer wordt ontbonden; de stemmingen voor een nieuw parlement uitgesteld. Nu onlangs is Hilali, wegens tegenwerking, althans gemis aan medewerking, quasi vrijwillig weggegaan. Hij werd vervangen door Hoesein Sirry Pasha, nieuwen zetbaas van den koning, die zonder parlement bij decreet regeert. Het is weer zó, dat de nieuwe verkiezingen, die in het najaar moeten plaatsvinden, door dit Kabinet moeten worden voorbereid. Engeland beschouwt het Kabinet van Sirry Pasha als zaakwaarnemende regering (caretaker government), waarmee het geen oplossing van de hangende quaesties nastreeft¹⁴⁾. Het is eigenlijk een driehoeksconflict: Koning — Wafd — Engeland, met Engeland, naar men zegt, tussen de twee anderen in als Januskop. De koning wil de macht van de Wafd, de grote volkspartij — die 80 % van het volk vertegenwoordigt en die zich kenmerkt door afkeer van vreemdelingen en in het bijzonder van Engeland, maar niets positiefs heeft — breken, wat hij meent met hulp van Engeland te kunnen bereiken. Na den „black Saturday” is de storm geluwd en wordt er natuurlijk wel achter de schermen gewerkt, maar merkt men niet veel van de zaak. Ter zake tot oordelen bevoegden zijn van mening: 1e dat de Engelsen in Egypte met — anders dan in Perzië — Amerika als steun in den rug vaster zitten dan ooit; en 2e dat de kanaal-zône-quaestie voor oplossing vatbaar is.

De tweede quaestie is die van den Anglo-Egyptischen Soedan, waar de Engelsen zich in 1898 genesteld hebben en waar zij sedertdien samen met de Egyptenaren regeren. Egypte, sinds 1882 slachtoffer van de beruchte *pénétration pacifique*, eist, vrij geworden, thans den Soedan voor zich op: Koning Faroek heeft zich tot koning van den Soedan geproclameerd en wil geen gezanten, wier geloofsbrief niet tot hem als koning van Egypte en van den Soedan is gericht: wellicht in verband daarmee is de Nederlandse gezant voor Egypte te Beiroet (Libanon) resp. te Damascus (Syrië), waar hij ook benoemd is. Engeland laat den Soedan geheel vrij om (voor einde 1952) zelf te kiezen: of onafhankelijkheid (als Libye), of gemenebest met Engeland, of unie met Egypte, of souvereiniteit van Egypte. De heersende opinie in den Soedan schijnt te zijn: geen subor-

¹³⁾ zwarte Zaterdag.

¹⁴⁾ Inmiddels moest Sirry Pasha weer plaats maken voor Hilali, aan wien de koning eveneens grote bevoegdheden verleende. Teneinde het leger onder eigen contrôle te houden benoemde de Koning zijn zwager tot minister van oorlog. Het leger voerde echter vervolgens een staatsgreep uit onder leiding van den populairen generaal Naguib, die den opperbevelhebber van het leger arresteerde en diens plaats innam. Het kabinet-Hilali trad af. De opdracht tot vorming van een nieuw kabinet werd door Koning Faroek verleend aan Ali Maher Pasha, die ook het eerste kabinet na den „zwarten Zaterdag” vormde. (Met toestemming van den schrijver geplaatste aanvulling der redactie d.d. 24.7.'52).

dinatie onder Egypte, zelfs geen unie met dat land, maar een gehele onafhankelijkheid.

Het derde vraagstuk is dat van het Middle East Allied Command (M. E. A. C.). Begin October 1951 hebben Engeland, Amerika, Frankrijk en Turkije aan Egypte voorgesteld om „founder member”¹⁵⁾ te worden van dat nieuw op te richten „command”, dat niet bedoeld is als onderdeel van de N.A.T.O., maar als zelfstandig commando daarnaast. Binnen 24 uur heeft Egypte — waar het grote gemeenschappelijke punt de afkeer van vreemdelingen is — dat afgewezen. Binnen nogmaals 24 uur heeft Egypte voorts het bovengenoemde verdrag van 1936 eenzijdig beëindigd en tevens het Anglo-Egyptische condominium¹⁶⁾ over den Soedan eenzijdig opgezegd. Toen hebben de 4 genoemde staten zich tot de overige staten van het Midden Oosten gewend om hun visie op het aan Egypte gedane voorstel te vernemen. Dat heeft grote verwarring gesticht, en niet tot een beslissing geleid. Wel schijnt de stemming in de andere landen beter dan in Egypte, in sommige zelfs gunstig. Ook Israël heeft niet geantwoord. Zeker is wel, dat Israël in elk geval de anderen vóór wil laten gaan, dus een Midden Oosten-commando wil afwachten om dan te beslissen, hoe het op de een of andere wijze toegevoegd worden of meewerken kan: mijns inziens voor Israël een quaestie om zeer voorzichtig mede te zijn. Hoe het zij, er is geen enkele stap meer gedaan en alles schijnt te wachten op de regeling van de quaestie van de bezetting der kanaal-zône en de Soedanquaestie.

Wat tenslotte de vierde quaestie aangaat, die van het communisme, zij opgemerkt, dat in deze quaestie het er in Egypte enigszins analoog voorstaat als in Iran. De Arabische resp. Mohamedaanse staten zijn zeer tegen het communisme: in Jeruzalem lieten — in mijn tijd, maar ik meen, dat het nog zo is — de Arabieren geen consul van een communistischen staat door de prikkeldraad-afsluiting in Jeruzalem hun gebied binnen! Zo is ook in andere Arabische staten de geestesgesteldheid. Niettemin kunnen, gedreven door afkeer van vreemdelingen, de extreme nationalistische politici (socialisten, linkervleugel van de Wafd), de extreme Moslems en de communisten samengaan. De Wafd moge moreel aansprakelijk zijn voor „black Saturday”, het zal wel niet ontkend kunnen worden, dat de communisten mede de hand in deze affaire gehad hebben. En overigens: de sociale toestanden in dit dun bevolkte, maar — schijnbare innerlijke tegenspraak — overbevolkte land zijn zó, dat men alle communisten buiten de deur moet houden.

*

Wij zouden aan het eind van onze reis door het Midden Oosten zijn, ware er niet onlangs de nieuwe staat Libyë bijgekomen, creatie van de Verenigde Naties. Het is niet eenvoudig, over Libyë te moeten schrijven, ook al omdat men zelf niet weet, of de woorden en uitdrukkingen, die men bezigt, waarheid of leugen zijn. Is Libyë wel waarlijk een staat en hebben wel waarlijk de Verenigde Naties het gesticht? Of hebben een drietal mogendheden een condominium als militair steunpunt geschapen? Op den dag van de verklaring der onafhankelijkheid van Libyë zijn ver-

¹⁵⁾ mede-oprichter.

¹⁶⁾ gezamenlijk beheer.

dragen met Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten getekend, deze staten machtigende, troepen in Libyë te hebben. Engeland betaalt daarvoor £ 2.500.000 per jaar. Frankrijk betaalt ± £ 200.000 per jaar en zal vliegvelden mogen hebben (resp. mogen houden, want het was als administrateur al ter plaatse) en een compagnie infanterie op een voor Frankrijk belangrijk punt op den weg naar Frans equatoriaal Afrika. Amerika komt er ook met een kleinigheid af, ± £ 357.000, maar mag zijn luchtbasis van Melaha behouden. Wat die luchtbasis van Melaha betekent heeft een Amerikaans kaartje mij geleerd: van Melaha uit bestrijkt Amerika met drie typen vliegtuigen in concentrische ringen vrijwel geheel Europa, inclusief de S.S.S.R., het gehele Midden Oosten en geheel Noord-Afrika! In hetzelfde (officiële) bericht, dat onder meer ook gewaagt van allerlei, ook Arabische, gelukwensen, tot Koning Idris gericht, lees ik ook, dat Egypte al een ambassadeur benoemd heeft en pogingen gedaan heeft om Libyë tot de Arabische Liga te doen toetreden. Maar deze weinig gelukte Liga, waarvan Abdallah van Jordanië tegenstander was en die niet veel anders had dan stemming maken tegen Israël en die nooit iets bereikte, maakt geen kans: Libyë, dat geheel door het westen wordt gedirigeerd en dat ook, naar het schijnt, helemaal niet tegen Israël is en den Joden in zijn land minderheidsrechten toekent, wil daar blijkbaar niets van weten en heeft geweigerd!

* * *

De grote eis, die aan het Midden Oosten gesteld moet worden, is deze: maakt vrede, dan kunt ge zelf tot bloei komen en anderen tot nut en zegen zijn. Dat betekent voor zeven Arabische staten: legt de wapens neer, die gij nog altijd op Israël richt, dien staat dwingende, ondragelijke militaire lasten tot in het oneindige te dragen. Voor vier staten betekent dat: vervangt de wapenstilstandsverdragen door vredesverdragen. Jordanië heeft uit utiliteitsoverwegingen altijd wel gewild en zal nog wel willen — de Libanon, nooit sterk anti-Joods, is zeker ook bereid — Syrië zou mijns inziens wellicht wel willen als het niet door Irak opgestoot werd — Saoedi Arabië is tevreden met zijn olie en zal zich ongetwijfeld niet tegen vrede verzetten — Jemen, het middeleeuwse, ook in dit verband zonder betekenis, evenmin. Zo blijven merkwaardigerwijze over de twee staten, welke juist de door Israël lopende gebaande weg moet verbinden: het felle Irak, dat zelfs geen wapenstilstandsverdrag heeft willen sluiten, en Egypte, dat zoveel moeite heeft gehad en misschien nog heeft om de mislukte Palestijnse campagne rondweg voor het volk te erkennen en zich erbij neder te leggen, om nu slechts te vragen, wat er tot heil van het Midden Oosten gedaan kan worden. Het antwoord op deze laatste vraag is, dat vrede mogelijk zal maken: economische samenwerking van de Arabische staten met het ondernemende Israël; de uitvoering van enorme waterstaatswerken; arbeidsverschaffing aan talloze Arabische werkkrachten; vestiging van millioenen mensen, dus zeker van de honderdduizenden Arabieren, die uit vrees en op aansporing van Israëls vijanden (waaronder ook de ex-moefti van Jeruzalem) en misschien Engeland voor de Joden op de vlucht geslagen zijn; oplossing van het réfugiévragestuk, met medewerking, zo nodig, van internationale instellingen. Voorts zouden de Mohamedaanse landen, welker recht tot vrijwording van vreemde overheersing, ook van „pénétration pacifique”, niemand redelijkerwijze

kan ontkennen, wijs doen, zich in hun afkeer van vreemdelingen te matigen en wel te streven naar zelfstandigheid, maar ook naar vreedzame samenwerking onder elkander, met Israël en met de westerse mogendheden.

Voorburg, 4 Juli 1952.

*

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

MR G. KUYPERS

Duitsland verdient momenteel de bijzondere aandacht. Vergissen wij ons niet, dan was het Göbbels, die in *Das Reich* den term „IJzeren Gordijn” lanceerde. Hij zal niet hebben vermoed, dat dit gordijn in Mei 1952 zou worden neergelaten dwars door datzelfde rijk, waarnaar zijn weekblad was genoemd. Het gordijn bestaat uit een vijf kilometer breed en bijna duizend kilometer lang niemandsland met 50.000.000 Duitsers aan den westelijken kant en 18.000.000 aan den oostelijken. Aan die grens wordt geschoten zonder waarschuwing. En dan is daar nog steeds de complicatie Berlijn, diep in de oostelijke helft van Duitsland, eens het symbool van de Duitse eenheid, nu met versperringen in zijn straten: twee miljoen Berlijners wonen in het westelijke gedeelte, één miljoen in het oostelijke.

Zo kan het gebeuren, dat een meisje een boodschap doet, een verkeerde straat inloopt en gearresteerd wordt. Dat boeren in het niemandsland, die have en goed in den steek moeten laten, de Volkspolizei te lijf gaan met bijlen en zeisen. Dat een vluchtende vrouw bij een grensrivier wordt neergeschoten. Dat vier mannen zwemmende de vrijheid trachten te bereiken, maar één verdrinkt. Midden in Duitsland.

De Oost-Duitse regering, waarin de communist Ulbricht den boventoon voert, noemde de afgrenseling van haar gebied een maatregel tegen de infiltratie van westelijke agenten, spionnen en saboteurs. Doch Ulbricht zelf heeft den maatregel in verband gebracht met de ondertekening van de Conventie van Bonn en van het verdrag inzake een Europese Defensie Gemeenschap, waarover straks.

Vergelijkt men deze reactie met de represaille, die de Russen in 1948 namen tegen de invoering van de Duitse Mark, dan is zij zwak te noemen. Toen antwoordde het Oosten met de Berlijnse blokkade en die sneed tenslotte heel wat meer hout. Thans schijnt het antwoord in feite minder fel te zijn, hetgeen een reden tot verheuging is. Want de zónegrens bestond al, zij het minder scherp. En het Oost-Duitse leger bestond ook al, zij het minder openlijk. Tot een nieuwe Berlijnse blokkade is het tot dusver niet gekomen, hoewel de communisten door de omlegging van spoor- en waterwegen de positie van West-Berlijn hebben verzwakt en men nog van alles kan verwachten.

De Conventie van Bonn, die na langdurige en moeizame onderhandelingen kon ondertekend worden, is te beschouwen als een vredesverdrag tussen Amerika, Engeland en Frankrijk enerzijds en de Duitse Bondsrepubliek, dat is West-Duitsland, anderzijds. Zij is gekoppeld aan het

te Parijs ondertekende verdrag inzake een Europese Defensie Gemeenschap, die onder Amerikaanse en Engelse garanties wordt gevormd door Frankrijk, de Duitse Bondsrepubliek, Italië, België, Nederland en Luxemburg. Duitse herbewapening is noodzakelijk. Alleen in het raam van een Europees leger kon zij aanvaardbaar zijn voor Fransen. Alleen op grond van herwonnen zelfstandigheid kon zij aanvaardbaar zijn voor Duitsers.

Dit is het stelsel, waarop Europa nu gaat bouwen. Een alternatief is nauwelijks meer mogelijk. Maar de veldslagen in de parlementen komen nog (er zullen in totaal 57 ratificaties moeten worden verricht in 15 hoofdsteden). Vooral in Bonn en Parijs zijn sterke weerstanden. De voornaamste moeilijkheid is deze, dat het stelsel uitgaat van de splitsing van Duitsland. De Russen doen alles, om heel duidelijk te maken, dat die splitsing er onherroepelijk door wordt. Dat maakt de Duitsers onrustig, omdat de eenheid van het vaderland hun diepste wens is. Dat maakt anderen onrustig, — vooral Bevan heeft dat scherp geformuleerd —, omdat men vreest, dat de Duitse Bondsrepubliek, eenmaal bewapend, steeds meer pressie zal gaan uitoefenen, met name om Duitsland te herenigen langs andere wegen dan die van overleg. Vandaar dat velen nog éénmaal met de Russen willen gaan praten om te zien of dezen het misschien toch nog goed menen.

Zo lieten de geallieerden zich ook in Korea tot praten verleiden. Want zij verlangden maar één ding: dat de wapenen zouden zwijgen. Zeer menselijk en begrijpelijk. Maar na een jaar worden zij nog steeds aan den praat gehouden, terwijl zij zelf verslapt raken en de vijand zich versterkt. En in Korea gaat het alleen maar om een onnozelen wapenstilstand. Praten over het lot van heel Duitsland is nog heel wat anders. Het kan alleen maar nog onvruchtbaarder zijn. Bovendien schuilt er altijd een dodelijk gevaar in. Namelijk, dat het Westen zich er toe laat verleiden, met Russische medewerking één Duitse regering, één Duitse staat te vormen, die neutraal is, maar onder papieren, althans geen ijzeren garanties. Een nieuw verenigd Duitsland dus, heftig bewogen, nog ongeorganiseerd, onzeker zijn vormen zoekend, voor de helft aan vrijheid, voor de andere helft aan terreur gewend, van den oceaan gescheiden door een machteloos en angstig toeziend smal stukje Europa. Stel u voor, dat Ulbricht niet zijn kansen zou grijpen in Berlijn, zoals Duclos het deed in Parijs! Men herinnere zich, hoe Mikolajczyk uit Londen een verenigde Poolse regering vormde met het Lublin-comité uit Moskou. Hoe Gottwald in Tsjechoslowakije Benesj opzij schoof. Wat er gebeurde met de vrij gekozen regeringen van Hongarije, Bulgarije en Roemenië. In staatsgrepen zijn de communisten meesters. Het is natuurlijk niet zeker, of zij kans zouden zien om een geneutraliseerd Duitsland in te palmen. Maar wij hebben het over risico's. En als het hun gelukte, dan zou het met Europa gedaan zijn.

Er zijn nog ergere dingen dan een gespleten Duitsland plus Duits irredentisme van het Westen uit!

Men kan zeggen, dat de geallieerden na Yalta en Potsdam in hun omgang met de communisten wel iets „gewiekster” zijn geworden. Maar toch lopen zij er steeds weer in. Neem de Amerikanen op Koje. Het onder den duim houden van krijgsgevangenen is toch een betrekkelijk

eenvoudige opgave. Doch de Chinese en Noordkoreaanse communisten op Koje slaagden er in den loop van vele maanden in zich aan de contrôle van de Amerikaanse bewakers te onttrekken en stichtten achter het prikkeldraad der verschillende kampafdelingen hun eigen republiekjes. De hele wereld kwam dat te weten, toen afdeling 76 de Amerikaanse kampcommandant Dodd wisten te kidnappen en diens opvolger Calson zich liet pressen tot de verklaring: „Ik kan u verzekeren, dat de krijgsgevangenen in de toekomst een menselijke behandeling kunnen verwachten.” Het ergste was de weerslag op de wapenstilstandsonderhandelingen te Panmoenjon. Deze immers waren vastgelopen op één punt van overheersend belang: of de communistische krijgsgevangenen, die niet naar huis wilden, gedwongen moesten worden, ja dan neen. Het bestaande oorlogsrecht kende het hele probleem niet. Het door Ridgway geproclameerde en door Truman bevestigde beginsel, dat niemand gerepatriëerd zou worden tegen zijn wil, was dan ook een volkenrechtelijk novum, gegrond op overwegingen van menselijkheid. Een geallieerd onderzoek had uitgewezen, dat van de 170.000 Noordelijke krijgsgevangenen niet minder dan 100.000 hadden verklaard, dat zij zich met geweld tegen repatriëring zouden verzetten. Het pijnlijke nu was, dat deze cijfers aan twijfel onderhevig werden, toen bleek hoe de ware situatie in de kampen was. Men vroeg zich af, *hoe* al die gevangenen, onder wie geen Amerikaan zich meer waagde, dan ondervraagd waren. Het is nooit onthuld. Hetgeen overigens niet wil zeggen, dat niet een zeer groot aantal gevangenen tegen repatriëring gekant was. De terreur tegen hen was groot. Dat verklaart wellicht, waarom de Noordelijken te Panmoenjon weigerden de cijfers te verifiëren en zich bleven verzetten tegen het beginsel der vrijwillige repatriëring als zodanig.

Generaal Ridgway verliet dit wespennest en reisde via Washington naar Parijs om van generaal Eisenhower het opperbevel over de Atlantische strijdkrachten in Europa over te nemen. De Franse communisten grepen de gelegenheid aan voor het ontketenen van een straatrevolutie en een massa-staking, die beide op merkwaaardige wijze mislukten. Premier Pinay, de man der verrassingen, sloeg terug gelijk geen van zijn voorgangers. Hij liet den leider der Franse communisten, Duclos, gearresteerd op den avond van de wilde demonstraties rondom de Place de la République, niet meer los, gelastte communistische partijgebouwen te doorzoeken, kortom, hij stelde de partij voor haar ernstigste crisis sinds zij in 1939 werd verboden. Dit bleek overduidelijk uit de zelfbeschuldigingen en de koerswijziging van het centraal comité, dat een kalmere tactiek gelastte teneinde andersdenkenden met meer succes te kunnen meelokken. Het is te hopen, dat die andersdenkenden de resoluties van het centraal comité goed gelezen hebben.

Generaal Eisenhower ging naar de Verenigde Staten, om als mijnheer Eisenhower — zoals hij zichzelf genoemd wilde hebben — deel te nemen aan den eindstrijd om de Republikeinse candidatuur voor het presidentschap. De uitslag kan op het tijdstip waarop dit overzicht wordt gelezen, bekend zijn, zodat wij ditmaal over dat onderwerp kort kunnen wezen. Eisenhower, min of meer onwennig nog in zijn nieuwe rol, had die maand vóór de Conventie van Chicago broodnodig, omdat duidelijk was geworden, dat zijn rivaal Taft een krachtige positie had veroverd, vooral

door de beheersing der partij-machine, een factor, die in Amerika veel zwaarder weegt dan in enige andere democratie.

Over de gehele wereld werden vliegdiensden ingekrompen wegens een staking van petroleum-arbeiders in de Verenigde Staten. Een lang vertraagde staking in de Amerikaanse staal-industrie brak uit, nadat president Truman door een uitspraak van het Hooggerechtshof genoopt was het beheer over deze industrie terug te geven aan de directies. Het Hooggerechtshof oordeelde, dat noch de presidentiële bevoegdheden vastgelegd in de grondwet noch enige bevoegdheid uitdrukkelijk of stilzwijgend toegekend bij de wet, de inbeslagneming hadden gewettigd. Het was de derde maal in de geschiedenis der Verenigde Staten, dat het hoogste rechtscollege den president een halt toeriep (de twee andere uitspraken dateren van 1866 en 1935). Truman kan de staking opnieuw opschorten door de Taft—Hartley-wet toe te passen en zal dat wel moeten doen, indien een werkelijke noodsituatie ontstaat (hetgeen voorlopig niet het geval was dank zij de aanwezigheid van ruime staalvoorraden). De reden, waarom hij met de toepassing van die wet tot het uiterste wacht, is dat hij in het geschil over de lonen en over de „union shop” in de staalindustrie onveranderlijk het standpunt der arbeiders blijft steunen.

Waarom de befaamde Roemeense minister Anna Pauker plotseling een contra-revolutionnaire vijandin van de arbeidersklasse werd, is niet erg duidelijk. Misschien, omdat zij Jodin is, of omdat zij haar dochter naar een Franse school stuurde of omdat zij een bankrekening had in Zwitserland of omdat zij japonnen bestelde in Parijs. Iets anders, wat men zich afvraagt is, welken indruk zulke zuiveringen maken op mannen als bijvoorbeeld Gerben Wagenaar. Ongetwijfeld vertrouwen zulke leiders, dat hun zoiets nooit zou kunnen overkomen, daar hun trouw en accuratesse veel groter is . . .

Er zijn maar weinig Sowjet-ambassades in de wereld, die nooit in het nieuws zijn geweest wegens een of ander compromitterend spionageincident. De meest recente incidenten zijn die van den radiotelegrafist Marshall in Engeland en den journalist Enbom in Zweden. De Sowjet-Unie is volgens Stalin de basis der wereld-revolutie, dus mogen wij haar ambassades rustig beschouwen als revolutionnaire steunpunten. Dan doet het er ook niet veel toe, of Zaroebin naar Washington gaat en Panjoeskin naar Peking en Gromyko naar Londen. Daarvan behoeft men geen toenaderingen te verwachten. Alleen moet men het meest op zijn hoede zijn voor den man, die de meeste bekendheid geniet, dit is een veilige tactiek. En die man is Gromyko. Misschien ziet Moskou een middel om Engeland en Amerika uit elkaar te drijven. Misschien bouwt het zijn hoop op den in macht toenemenden socialist Bevan.

Ook straaljagers heeft de Sowjet-Unie niet voor niets. Het neerschieten van een onbewapend Zweeds reddingsvliegtuig betekende: de Oostzee is van ons. En als het hele Westen onbewapend was, zouden de Russen ook schieten, om duidelijk te maken: de wereld is van ons.

Door het in werking treden van het vredesverdrag is Japan weer een soevereine natie geworden. Het mag weer eigen strijdkrachten gaan opbouwen. Het mag zelfs de door de Amerikanen geplante vakbeweging om hals brengen en daarmee schijnt het dan ook te willen beginnen. Wij zullen over het land van de rijzende zon niet zo veel horen, het ligt nu

eenmaal erg ver weg. Afgesneden van zijn bronnen en markten, aarzelend tussen democratie en dictatuur, nationalisme en internationalisme, begint het zijn weg te zoeken. Hoe minder wij er van horen, hoe beter.

Syngman Rhu, president van Korea, dank zij de Verenigde Naties, kondigde den staat van beleg af en zette volksvertegenwoordigers in de gevangenis, omdat het parlement hem zeker niet zou herkiezen. Hij trotseerde de adviezen van de machtigste vrienden van zijn verscheurde land. Goede propaganda was het niet. De oude Sygman Rhu is een verdienstelijke, maar moeilijke figuur, voor wien niemand echter een vervanger weet.

Een andere omstreden staatsman, die weet wat hij wil, de Zuidafrikaanse premier Malan, dreef ondanks scherpe oppositie de wet door, die het parlement tot hoogsten rechter inzake de grondwettigheid der wetten maakt. Dat stelt de voortzetting van zijn apartheidspolitiek veilig.

Hongkong kwijnt, doordat met het rode China geen handel is te drijven, zelfs niet na de „Economische Conferentie” te Moskou. Engeland besloot zijn zaken in China (waarde ongeveer twee-en-een-half milliard gulden) te sluiten. Dit was het einde van oude roemruchte handelshuizen als Jardine, Matheson en Co., Butterfield and Swire e. a. De vroege diplomatieke erkenning van communistisch China door Engeland was nutteloos gebleken.

Minder ijzig trad een andere liquidateur van Britse nijverheid, de Perzische premier Mossadeq, op. Hij kwam persoonlijk naar Den Haag om het Internationale Hof van Justitie te vertellen, dat het zich met de nationalisatie van de Anglo-Iraanse Olie Maatschappij niet had in te laten. Zijn betoog getuigde van weinig juridische knapheid, maar wat de Britten wel verbaast, is, dat hij nog steeds aan het bewind is en dat Perzië, hoewel wankelend, nog steeds overeind staat. Voor de zoveelste maal konden er de ambtenarensalarissen niet worden uitbetaald.

Rest ons te vermelden, dat bij provinciale en gemeenteraadsverkiezingen in Italië Rome niet zonder moeite Rooms bleef en de fascistische de derde partij des lands werden. De communisten gingen 200.000 stemmen vooruit.

22 Juni 1952.

*

BOEKBESPREKING

GROEN VAN PRINSTERER, *Schriftelijke Nalatenschap*, uitgegeven door Dr C. GERRETSON en Dr A. GOSLINGA, Vierde Deel: *Briefwisseling*, Derde Deel, 1848—1866, bewerkt door Dr H. J. SMIT. 's Gravenhage, 1949.

G. PUCHINGER, *Groen van Prinsterer als Correspondent (1848—1866)*, *Strijder-Triomfator. Een studie* 1952.

Er is reden voor, deze twee titels bij elkaar te plaatsen. Het was aanvankelijk de bedoeling, dat de heer Puchinger het eerstgenoemde werk in dit tijdschrift bespreken zou, maar daar is — we zullen het nog nader zien — niet van gekomen. Wel heeft hij naar aanleiding daarvan een afzonderlijke studie in het licht gegeven. De redactie heeft nu mij verzocht deze te

beoordelen en dan tevens een en ander te zeggen over het derde deel der Briefwisseling en over de Groenuitgave in het algemeen. Het lijkt mij het beste, met het laatste te beginnen: men kan beter van het algemene tot het bijzondere overgaan dan omgekeerd.

De Groenuitgave geschiedt van Rijkswegen. Op voordracht van Minister Kuyper heeft H. M. Koningin Wilhelmina in 1902 een Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën (afgekort: R.G.P.) ingesteld. Deze heeft er zich allereerst over beraden, op welke punten de kennis onzer Vaderlandse Geschiedenis door publicatie van bronnen diende te worden aangevuld. Haar oordeel heeft zij neergelegd in een *Overzicht* van ruim 100 bladzijden druks. Ofschoon zij over het algemeen in het aanwijzen der leemten niet verder ging dan tot den val van de Republiek der Verenigde Nederlanden, heeft zij toch ook voor wat den tijd daarna betreft reeds enige desiderata genoemd, en daaronder de uitgave van Groen's schriftelijke nalatenschap, die door hem aan het Rijksarchief was vermaakt, doch eerst 30 jaar na zijn overlijden voor het publiek zou mogen worden opengesteld. Dit is geschied in 1907, nadat Dr Colenbrander, de eerste directeur van het bureau der R. G. P., ze eerst geordend had. Een gedetailleerde beschrijving van den inhoud der verzameling is opgenomen in de *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, XXXIV, 1911* ('s Gravenhage, 1912), blzz. 70—170.

De publicatie werd niet onverwijld ter hand gevat: de Commissie meende, dat ander werk moest voorgaan. Maar na enige jaren verstrekte zij een opdracht aan Dr Colenbrander tezamen met Dr Gerretson, die al vroeg begonnen was van Groen's al dan niet uitgegeven geschriften een brede en tegelijk diepgaande studie te maken. De samenwerking van deze twee geleerden heeft geen stand kunnen houden. Zij waren het zomin eens over de wijze van bewerking, als over het doel der uitgave. Dr Gerretson wenste, dat de tekst der uit te geven stukken zorgvuldig zou worden vastgesteld en wilde een annotatie, die aan hoge eisen voldeed, terwijl zijn partner, beter geschiedschrijver dan tekstuitgever, zich daar niet al te druk om maakte. Verder kenmerkte deze zich door een eenzijdige voorkeur voor de staatkundige geschiedenis. Had hij het voor het zeggen gehad, dan zou de Groenuitgave van geringen omvang zijn gebleven en daarin vrijwel alleen datgene opgenomen zijn, wat rechtstreeks voor onze staatkundige geschiedenis van belang was. Dr Gerretson kon zich hiermee niet verenigen; het zou z. i. praktisch niet doenlijk zijn zulke enge grenzen te trekken, maar, zo al, dan zou het niet mogen: het godsdienstige en kerkelijke leven, waarin Groen zo sterk belang stelde, mocht niet worden geëlimineerd; men moest hem nu eenmaal nemen, gelijk hij was; zijn strijd, ofschoon op onderscheiden levenssterren gevoerd, was in den grond der zaak één, en de uitgave diende daarvan de getrouwe weerspiegeling te zijn.

Leek het eerst, alsof de uitgave door Dr Gerretson alleen, buiten de bemoeienis der Commissie, zou worden voortgezet, de oplossing werd ten slotte daarin gevonden, dat voor Dr Colenbrander, inmiddels hoogleraar te Leiden geworden, schrijver dezes in de plaats kwam. Op dat tijdstip was de voorbereiding van het eerste deel der Briefwisseling reeds zeer ver gevorderd. Het kwam uit in 1925.

Het verdient opmerking, dat het op het titelblad het tweede deel der Schriftelijke Nalatenschap wordt genoemd. Het eerste deel hiervan, dat

Dr, sinds 1925 Prof., Gerretson voor zijn rekening genomen heeft, zou gereserveerd blijven voor Groen's *Bescheiden*; een stuk hiervan heeft zeer onlangs het licht gezien; een tweede stuk moet nog volgen. Dezelfde geleerde heeft zich ook verbonden voor het tweede deel der Briefwisseling, dat lopen moet over de jaren 1834—1848.

Het derde deel zullen we opzettelijk bespreken. De bewerking van het vierde, dat de laatste tien jaren van Groen's leven omvat (1866—1876) en aan schrijver dezes is toegewezen, is reeds een goed eind gevorderd. Een bepaald gedeelte hiervan, de briefwisseling Groen—Kuyper, is in 1937, bij de herdenking van Dr Kuyper's geboortedag, afzonderlijk uitgegeven, en wel, met toestemming van den minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, voor rekening van de Dr. A. Kuyperstichting.

Men kan dit beloop van zaken bezwaarlijk normaal achten. Er is dan ook herhaaldelijk over geklaagd. Menigeen is van oordeel, dat de Groen-uitgave al lang af had moeten zijn. Zodanige critiek kan gemakkelijk worden uitgebracht, maar billijk is ze niet. Zij rekent niet met de bemerkingen, die de opdrachthouders in den loop van den tijd ontvonden hebben. Het heeft zeer lang geduurd, eer hun een enigszins draaglijk quantum bladzijden toegewezen werd; dan is hun werk meer dan ééns voor enige jaren stopgezet. We kunnen de interne moeilijkheden, die daar aanleiding toe gaven, hier niet gaan beschrijven, doch wel zeggen, dat er, en dat van verschillende kanten, in dezen fouten zijn begaan, die niet zo spoedig konden worden hersteld.

Wat degenen, die met Groen's archief niet of slechts oppervlakkig bekend zijn, niet, althans niet voldoende in het oog houden, is zijn ontzaglijke rijkdom. Afgezien van de bescheiden, bevat het brieven van Groen aan 328 personen, soms in originali (wanneer hij het door hem geschrevene zelf terugvroeg), maar meestal in concept of in afschrift; terwijl er bovendien in te vinden zijn brieven aan Groen van niet minder dan 1054 personen. Onder dezen zijn er, die zich slechts één maal of enkele malen tot hem hebben gewend, maar daartegenover valt te wijzen op jaren lang volgehouden correspondentiën, die tientallen, soms honderdtallen brieven omvatten: de bekende Réveilman Mr H. J. Koenen heeft Groen, van 1830 tot 1873, niet minder dan 467 brieven geschreven.

Het is opvallend, dat de cijfers 328 en 1054 sterk uiteenlopen. De reden daarvan is, dat Groen wel de door hem ontvangen brieven zorgvuldig heeft bewaard, maar meestal geen copie gehouden heeft van die, welke hij tot anderen richtte. Zijn archief bevat bijgevolg veel meer brieven *aan* dan *van* hem. Om de laatste moet het den bewerker natuurlijk vooral te doen zijn. Zij zijn echter in bepaalde gevallen opzettelijk vernietigd, in andere verloren gegaan. Intussen zijn er bij navraag verscheidene kleine of grotere collecties zgn. contrabrieven voor den dag gekomen.

Deze vormen tezamen met het Groenarchief een zeer omvangrijk materiaal, dat voor de bestudering van het tweede en derde kwart der vorige eeuw van groot belang is. Maar juist de omvang maakt de bewerking zo bezwaarlijk. Zij zou veel eenvoudiger zijn, zo men de brieven, althans die van enige betekenis zijn, zonder meer uitgeven kon. Dat is het geval geweest met de briefwisseling Groen—Kuyper, en de uitgave daarvan was dan ook in korten tijd gereed. Maar hier had men te doen met twee figuren van eerste grootte. Groen's andere correspondenten waren natuur-

lijk meestal niet van zulk formaat. Hun brieven konden dan ook lang niet altijd in hun geheel opgenomen worden; in vele gevallen moesten er gedeelten worden weggelaten, in andere de hoofdinhoud samengevat in een regest, maar ook vaak werd het belangrijkste uit de brieven in noten ondergebracht of werden deze daarin slechts vermeld. Het gebeurt ook dikwijls, dat ze niet eens vermeld worden; dit kan wezen, omdat ze van niet meer dan voorbijgaande betekenis zijn (b.v. bezoek-aankondigingen, verjaarswensen, bedankjes voor ontvangen geschriften), maar soms ook wel, omdat ze over zaken lopen, die op zich zelf wel belangrijk zijn, maar niet met het oog op onze geschiedenis. Zo bestaat er een gehele reeks brieven (37 en 50) van A. en W. Lohr (vader en zoon), die vooral handelt over toestanden op kerkelijk en staatkundig gebied in Hessen, en waarbij de contrabrieven ontbreken. Van deze reeks wordt slechts weinig opgenomen, doch, zou men in Duitsland daar belang in stellen, welnu, men kan ze te allen tijde op het Rijksarchief raadplegen en desgewenst zelfs uitgeven. De Groen-verzameling wordt door de uitgave niet uitgeput. Zij blijft, gelijk we straks nog nader zullen zien, voor het onderzoek van bepaalde onderdelen of bepaalde personen haar waarde behouden.

Neemt men nu in aanmerking, dat er over één jaar niet zelden enige honderden, soms wel 400, 500 brieven voorhanden zijn, waarbij dan nog een aantal contrabrieven komen, en anderzijds, dat men aan een beperkte ruimte gebonden is, dan kan men zich voorstellen, dat de opmaak van een jaar of een jaargedeelte een uiterst tijdrovend werk kan zijn. Het is een passen en meten, dat veel overleg vordert: zal men een brief geheel uitgegeven of slechts ten dele, er in een noot slechts enige gegevens aan ontlenen of hem, zoals hij is, beknopt samenvatten in een regest? Vooral het maken van requesten is een heidens werk: men moet bekorten, maar niet, b.v. door het gebruik van algemene bewoordingen, meer zeggen dan in den brief te vinden is; ook geen indrukken wekken, waartoe deze geen rechtmatige aanleiding geeft.

Juist de grote omvang van den aan de Groen-uitgave verbonden arbeid heeft de opdrachthouders, die er alleen hun betrekkelijk weinige vrije uren aan kunnen wijden, al geruimen tijd geleden naar een medewerker doen omzien. Zij hebben dien gevonden in Dr H. J. Smit, toen onderdirecteur en later directeur der R.G.P. Deze heeft, naar reeds is vermeld, deel III der Briefwisseling voor zijn rekening genomen.

Dit is niet minder dan 1.000 bladzijden groot geworden. Men verlieze echter niet uit het oog, dat het een tijd van bijna achttien jaar bestrijkt (November 1848 t/m Augustus 1866). Nu is het wel zo, dat de brieven, die Groen zelf al uitgegeven heeft (Brieven van Da Costa en van Wormser; Hoe de Onderwijswet van 1857 tot stand kwam) vrijwel alle terzijde gelaten zijn, doch dit gaf slechts betrekkelijk geringe verlichting. Dr Smit heeft inderdaad met de ruimte moeten woekeren. Zo kan het voorkomen, dat men wel eens iets mist, dat men er in verwachten zou, b.v. het fragment uit een brief van J. J. Teding van Berkhout aan Groen van 28 October 1854 over het uiteengaan der Christelijke vrienden, dat te vinden is in Mej. Kluit's *Het réveil in Nederland*, blz. 306. Ook dat men, voor wat betreft de reactie op belangrijke redevoeringen van Groen in de Kamer, in een noot naar bepaalde brieven verwezen wordt. Ik denk b.v. aan noot 3 op blz. 610, die betrekking heeft op een in 1863 door Groen tot de Re-

gering gerichte interpellatie over haar houding in zake een door Napoleon III op touw gezette actie, bij den Tsaar tussenbeide te komen ten gunste van de tegen hem opgestane Polen. Wie in deze zeer speciale kwestie belang mocht stellen, make zich dan de daar gegeven aanwijzingen ten nutte. Aan den anderen kant zie men niet over het hoofd, dat Dr Smit aan het eind van zijn deel nog een 25 bladzijden „Aanvulling der Annotaties” heeft gegeven en bijna 50 aan „Bijlagen” gewijd, waarvan inzonderheid van belang zijn die, welke betrekking hebben op het Ministerie-Van der Brugghen en de Schoolwet van 1857.

Daar we op den inhoud van het werk nog terugkomen, daarover hier slechts een enkel woord. Omtrent allerlei wat toen aan de orde was, kwesties van buiten- en binnenlandse politiek, de koloniale daarbij inbegrepen, ook over godsdienst, kerk en onderwijs, vindt men hier tal van gegevens. Er zijn ook brieven van bepaald principiële betekenis, zo die van den Pruisischen staatsman M. A. von Bethmann Hollweg aan Groen van 21 October 1863 over de tekenen der tijden en de houding die de gelovigen met het oog daarop hebben in te nemen, dien Groen aan zijn vrienden, onder wie ook de gezant van Hannover Von Hodenberg, liet lezen en waarover zij dan hun oordeel ten beste gaven.

Ook over de wijze van behandeling zal ik kort zijn, aangezien ik er zelf nauw bij betrokken ben geweest. Het is n.l. de gewoonte der bewerkers elkanders proeven door te lezen en naar aanleiding daarvan hun opmerkingen te maken. Zodoende kan ik wel getuigen, dat er geen moeite gespaard is om alle vereiste opheldering te verstrekken aangaande personen en geschriften, die in den tekst worden vermeld, alsmede om de citaten en toespelingen, die men daarin aantreft, terecht te brengen. Dat een niet zelden breed onderzoek in bepaalde gevallen tot geen resultaat heeft geleid, zal niemand verwonderen, die zich wel eens met dergelijk werk bezig gehouden heeft. Ook de registers zijn met zorg bewerkt. Een enkel foutje komt natuurlijk wel eens voor: de Van Andel van blz. 685 is, blijkens het verband, niet J. van Andel, toen nog predikant te Zutphen, maar J. Kant van Andel, graanhandelaar te Gorkum, maar dat doet aan onze waardering voor het geheel geen afbreuk. De Engelse historicus Bindoff heeft nog niet lang geleden Dr Smit hulde gebracht naar aanleiding van de voltooiing van zijn groot bronnenwerk over de geschiedenis van onzen handel met Engeland, Schotland en Ierland van de 12de tot de 16de eeuw. Hij was van oordeel, dat in de laatste generatie geen zodanig werk in meerdere mate tot verrijking van de kennis der Britse geschiedenis heeft bijgedragen¹⁾. Ook met deel III van Groen's Briefwisseling heeft Dr Smit zijn naam als tekstuitgever hoog gehouden.

* * *

In welke verhouding tot dat werk staat nu de brochure van den heer Puchinger? Aan het feit, dat zij aan Dr Smit is opgedragen, hechte men niet te veel waarde: ik meen te weten, dat deze daarin vooraf niet is gekend. Van meer belang is, wat dhr Puchinger ermee beoogt. Hebben we te doen met een boekbespreking of recensie, als b.v. Prof. Smitskamp er-

¹⁾ English Historical Review, October 1951 (LXVI, p. 585—586).

van gegeven heeft²⁾, waarin op een summiere opgave van den inhoud een beoordeling volgt van de wijze, waarop de bewerker zich van zijn taak gekweten heeft? Neen, dat niet; afgezien van enige loftuitingen in algemene bewoordingen is bij dhr Puchinger van beoordeling geen sprake. Natuurlijk kunnen in een overzicht van den inhoud gevoeglijk enkele passages uit het bronnenmateriaal worden opgenomen, maar de brochure geeft niet enkele, maar een overvloed. Vandaar, dat zij zo uitvoerig is geworden (85 blzz.). De omvang gaat ver uit boven die van een bespreking. Daarin zal wel de reden te zoeken zijn, waarom zij niet in haar geheel in *Antirevolutionaire Staatskunde* opgenomen is, gelijk dhr Puchinger wel gewild zou hebben. Geen redactie, hoe coulant ook, zal aan een bespreking van dien omvang plaats inruimen.

De brochure draagt ook eigenlijk een ander karakter. De schr. heeft daarmee getracht opnieuw „contact te leggen tussen het gelovige Gereformeerde volk en Groen van Prinsterer” (blz. 1). Hij wil zijn lezers, als hoedanig hij zich voorstelt „leden van allerhande gereformeerde verenigingen, zowel van kerkelijke als van politieke als van algemeen-wetenschappelijke aard”, een indruk geven van deel III der Briefwisseling, terwijl dan zijn algemene beschouwingen en opmerkingen tevens een inleiding vormen, waardoor zij in Dr Smit's werk „thuisgeraken” (blz. 1). De brochure biedt over een beperkt aantal onderwerpen „kleine schetsen, die direct aan de hand van de daarin vermelde gegevens door de lezer kunnen worden uitgewerkt”, (blz. 2). Het prospectus van den uitgever laat zich in soortgelijken geest uit: de brochure vormt „tevens een grondplan, dat nader uitgewerkt kan worden door ieder die ook zelf het derde deel van de brievenuitgave van Groen ter hand neemt om een raamwerk te hebben voor actuele lezingen, daar de aangesneden thema's vandaag in andere vorm weer overal ter sprake komen”.

De schr. stelt zich dus tweeërlei doel: te geven een indruk van, en een inleiding op het bronnenwerk. Hij stelt zich ook tweeërlei lezers voor: hen, die minder ver, en hen, die verder in de stof willen doordringen. De eersten (groep I) kunnen zich bepalen tot de schetsen (A), de laatsten (groep II) moeten behalve deze ook bestuderen de noten (B) om zo ten slotte te komen tot het bronnenwerk zelf (C).

Laat mij ten aanzien hiervan beginnen met te verklaren, het streven opnieuw contact te leggen tussen het gelovige Gereformeerde volk en Groen van Prinsterer alleszins loffelijk te achten. Het is echter de vraag, op welke wijze dat gebeuren moet. Nu kan ik niet zeggen, dat ik tegen den schetsvorm op zich zelf bezwaar heb. Er zijn allerlei vormen van geschiedschrijving: een schoolboek stelt andere eisen dan een wetenschappelijk handboek, een artikel dan een monografie. Een schets moge al geen stelselmatige uiteenzetting bieden van het beloop der gebeurtenissen in hun samenhang, van een bepaald complex kan zij zeer wel een levendig beeld geven. Wat is b.v. *Van Strijd en Zegen* geen mooi boek! Uit Rullmann's *Voortrekkers* kan de meerderheid der lezers, die de schr. zich voorstelt, ook heel wat leren. Doch schetsen als in deze twee werken voorkomen, geeft hij niet. Uit de zijne komt u geen afgerond beeld tegemoet; ze bestaan vaak uit ongelijksortige bestanddelen. De schr. zegt wel „hoofd-

²⁾ Tijdschrift voor Geschiedenis, 62ste jg., blzz. 418—419.

en bijzaken scherp te onderscheiden”, maar, als ik een Fries spreekwoord vrij mag vertalen, met zeggen alleen is men niet klaar. Bovendien, al willen we wat er goeds is in de schetsen niet ontkennen, er ontbreekt, zoals nader blijken zal, te veel aan dan dat ze zonder meer zouden kunnen worden aanbevolen.

Zouden wij den mensen van groep I een raad mogen geven, dan zou het zijn: hetgeen in A het eigen werk van dhr Puchinger is maar terzijde te laten en hun aandacht te richten op de aanhalingen, die in A en vooral in B voorkomen. Dhr Puchinger heeft uit C allerlei merkwaardige plaatsen opgetekend, waaruit zij wel niet een volledig beeld krijgen — hij zegt dat zelf uitdrukkelijk —, maar toch wel een indruk van wat daarvan de inhoud is.

Voor wie onder groep II vallen heb ik geen ander advies. Alleen moge ik er hen nog op wijzen, dat A bezwaarlijk als een geschikte inleiding op B is te beschouwen; ook, dat het aan gerechten twijfel onderhevig is, of de meesten hunner wel wat hebben aan C. Over het algemeen toch is het onjuist degenen, die geen geschiedenis studeren, rechtstreeks met bronnen in aanraking te brengen. Het is in dit geval — de oplage van C is beperkt, de prijs hoog — zo goed als ondoenlijk, doch bovendien ook niet wenselijk. Zeker, er zijn gevallen, dat ook niet-historici zulk een bronnenwerk ter hand nemen. Er hebben mij wel verzekerd, dat zij af en toe voor hun genoegen in de briefwisseling Groen-Kuiper lezen. Natuurlijk kunnen dezen bij een of andere gelegenheid daaruit wel eens een treffende passage aanhalen, maar zij zijn niet bij machte wat daarin staat behoorlijk te verwerken. Geef — uitzonderingen daargelaten — aan leden van jongelings- of meisjesverenigingen, van de Arjos en dergelijke organisaties geen zodanig werk in handen. Dat is niet voor de gasten, maar voor de koks. De koks behoren den gasten een smakelijk maal voor te zetten, dat zij uit allerlei ingrediënten samenstellen. Tot hen reken ik niet eens alle gestudeerden, doch alleen wie, behalve met de stof, ook min of meer met de eisen der historische methode vertrouwd zijn.

Ik vraag mij af, of dhr Puchinger het bovenstaande voldoende in het oog gehouden heeft. Zeker, hij zegt wel, dat om Groen recht te verstaan, „een uiterst zorgvuldige kennis van zijn tijd, van zijn persoonlijkheid, van zijn daden, van zijn *woorden* noodzakelijk is” blz. 78; vgl. ook blz. 6 noot en blz. 77), maar heeft hij zich zulk een kennis eigen gemaakt? Wel heeft hij heel wat van en over Groen gelezen, maar hij beheerst dat niet voldoende en is ook in den tijd waarin deze leefde, niet recht thuis. Daarbij komt nog, dat althans degene, die over enig persoon of tijdperk iets publiceren wil, bekend moet zijn met bronnen en litteratuur zowel als met de wijze, waarop men daarvan gebruik moet maken. De studie van dhr Puchinger laat in dezen veel te wensen over. Nu moge hij ze „vrijwel pretentieloos” noemen, maar hij heeft dan toch aan zelfstandige publicatie de voorkeur gegeven (blz. 1). Wie hem uit *Polemios* kent, weet, dat compositie niet zijn sterkste zijde is. Ik heb indertijd zijn artikelen over Prof. Wille, met wiens aftreden de Vrije Universiteit veel meer verliest dan velen van haar voorstanders beseffen, zeer gewaardeerd, maar daar kwamen ook weer allerlei aantekeningen bij, die met diens persoon en werk niets uitstaande hadden. In een blad voor studenten en oud-studenten kan dat er misschien mee door, maar niet in een afzonderlijk geschrift.

Dhr Puchinger neemt de grenzen van het door hem zelf gestelde thema zelf niet in acht. Dit komt in den titel al uit: *Groen van Prinsterer als Correspondent (1848—1866) Strijder, Triomfator*. Het laatste woord doet ieder vreemd aan, die weet hoe weinig succes Groen in die jaren geogst en hoeveel hij toen geleden heeft. Slaat men nu de schets: Triomfator op (blz. 82), dan blijkt deze betrekking te hebben op zijn sterven . . . in 1876! Van noot 30 (blzz. 68—69), waar de verhouding van koning Willem III tot den kroonprins behandeld wordt, valt slechts een klein gedeelte binnen het tijdperk; er komt zelfs een brief van Fransen van de Putte aan Kappeyne in voor uit 1877, ook een en ander over het overlijden van den kroonprins in 1879. De schr. heeft er echter zo weinig erg in, dat hij zich niet binnen de tijdsgrenzen van zijn onderwerp houdt, dat hij aan het slot (blz. 85) zelfs een jaartallenregister geeft, dat met 1778 begint en eerst ophoudt met 1953!

Meer in het algemeen gesproken, zou men kunnen zeggen, dat de schr. zich niet scherp op zijn doel richt. Zo gaat schets IX: Groen en het Koningshuis, ten dele over het koningschap. Jonckbloet, dien hij daarin vermeldt, zou men eer verwachten in V; hetzelfde geldt van de tweede alinea over Van Assen op blz. 65. Dr Schwartz wordt behandeld in IV: Groen en de Afscheidenen, terwijl hij tot dezen, gelijk de schr. zeer goed weet, toch niet behoorde. Waarom in X: Volhardend Strijder, een brief van Prof. Gratama in zijn geheel opgenomen is (blz. 74—75), is niet duidelijk.

In B (de noten) is het al niet anders dan in A. Wat voor zin heeft het in een geschrift over Groen de opmerking te maken (blz. 37, noot 5): „zo men weet, staat ook Dr Kuyper nog de zichtbare en onzichtbare kerk voor, een visie, die omstreeks 1934 door Prof. Dr K. Schilder grondig bestreden werd”? Of bij een noot over Alberdingk Thijm (blz. 58, noot 29) nog wat mee te delen over zijn zoon, meer bekend onder den naam Lodewijk van Deysssel?

Men zou intussen kunnen menen, dat genoemde bezwaren, zo al niet zonder belang, meer van formelen aard zijn. Er staan echter zoveel andere naast. Sommigen van Groen's correspondenten, zo H. J. Koenen, noemt de schr. steevast Dr, terwijl zij den titel Mr voerden. Dat op blz. 15 in een brief aan Van Assen geprikkeldheid van Groen over predikanten aan het woord is, lijkt mij een kennelijke misvatting. Eveneens, dat het gezegde „de Koning is Kees geworden” (blz. 61) — Mackay citeert het uit zijn hoofd: het moest eigenlijk zijn: de Prins is patriots geworden — van G. K. van Hogendorp afkomstig zou zijn (blz. 66, noot 5)³). Van de Groenianen te spreken als van „de felsten der fellen” (blz. 55) doet vreemd aan, te meer omdat in hetzelfde verband gesproken wordt van „de anti-papistische protestanten”; ook, gelet op blz. 56, alinea 3, en hetgeen ons bekend is aangaande Groen's houding in 1853. Met betrekking tot hetgeen op diezelfde blz. 55 gezegd wordt, dat Broere op zijn colleges alle vorm van protestantisme tot het liberalisme „terugvoerde”, heb ik een licht vermoeden, dat de schr. het omgekeerde bedoelt van wat hij zegt; bij

³) Vgl. *Brieven en Gedenkschriften van G. K. van Hogendorp*, V, 's Gravenhage, 1901, blz. 49.

gebrek aan een bewijsplaats kan ik dit echter niet controleren.

De schr. geeft anders wel vaak bewijsplaatsen op, maar het komt meer dan ééns voor, dat zij niet kloppen op den tekst. Waar op blz. 9 over het voorkomen van „de dreigende breuk” gesproken wordt, meent men met het conflict Groen—Van der Bruggen te doen te hebben, maar noot 10, waarheen verwezen wordt, heeft betrekking op moeilijkheden tussen Heldring en Capadose. Het zonderlinge slot van blz. 15, al. 1, vindt men volstrekt niet terug in den brief, waarheen noot 25 verwijst. Op blz. 33 wordt aan Groen iets toegeschreven (aanvuren van de Afscheidenen), dat, zo het juist was, zou moeten gelden van . . . Wormser (vgl. noot 20, blz. 39). Tot staving van de uitspraak, dat Groen oog had voor de pogingen tot uitbouw van de belijdenis (blz. 34) wordt een noot (27, blz. 39) aangehaald, waarin vermeld wordt, dat Groen een discussie daarover afkapte. De uitspraak op blz. 41, dat Van der Bruggen in den loop van den tijd steeds meer leerstellig geworden is, is juist; die dat Groen een scherp blik had voor de onzekerheden, die in Van der Bruggen verborgen lagen (zelfde blz., o. a.), zeer betwistbaar; doch hoe dat zij, geen van beide worden gestaafd door de erbij behorende noot, resp. 3 en 7. Hetgeen blz. 43 gezegd wordt over een Van der Bruggen door Van Lijnden toegediende bestraffing is deels („inzake zijn principiële standpunt als kamerlid”) onjuist, deels (doof voor enz.) veel krasser dan op grond van het citaat (noot 16, blz. 49) geoorloofd is.

Een citaat moet juist zijn. Niemand, die daarvan zo overtuigd was als Prof. Fabius: de enige critiek, naar ik meen, die hij ooit op Groen heeft durven oefenen, was, dat deze niet nauwkeurig genoeg citeerde. Daarom moet men, als er in het origineel staat, dat men den ijzeren Thor niet *aandurft* (noot 23, blz. 30), daar niet van maken (blz. 27): aan *kan*; en wanneer Groen van één bepaalde preek, van een in den dubbelen zin des woords Gronings predikant, zegt, dat zij „lief, maar helaas! Christelijk gesproken, laf” is, daarvan in de Rondblik (III) niet maken: „de preken *lief en laf*” (blz. 9).

Ernstiger echter dan dergelijke tekortkomingen acht ik, dat dhr Puchinger een averechtse voorstelling geeft van wat verstaan moet worden onder „de Gereformeerde gezindte” en Groen’s verhouding tot haar. Volgens hem dient men nooit te vergeten, dat dit een politiek begrip is (blz. 5). Dit klopt echter niet met wat we dienaangaande vinden in het *Regt der Hervormde Gezindheid*, ook niet in deel III der Briefwisseling, blz. 34, een plaats, die door den schr. zelf wordt geciteerd (blz. 13). Daar zegt Groen, met verwijzing naar zijn zo even genoemd werk, „dat de grootste kracht der Afscheidenen . . . altijd liggen zal in hun overeenstemming met de Symbolische Schriften, tengevolge waarvan ook zij leden zijn der Hervormde Gezindheid”.

Het is een begrip niet uit de politieke, maar uit de kerkelijke sfeer, waaronder Groen de Gereformeerde belijders samenvatte, zowel hen, die uit het verband der Hervormde kerk getreden waren als die daartoe nog behoorden. Hem te beschouwen als den „vergaderaar” of „restaurateur” dier gezindte (blzz 5, 36; vgl. ook blz. 31, noot 28) is m.i. onjuist. Zij was er, zij bestond. Wel heeft Groen, die zich tot leiderschap geroepen achtte, al het zijne gedaan om haar voor den strijd op politiek (wat de Hervormden betreft, ook op kerkelijk) gebied te mobiliseren. Niemand minder dan

Prof. Buys — ik heb er jaren geleden al eens op gewezen ⁴⁾ — heeft in 1871 geschreven, dat Groen er in geslaagd was „de apathie van zijn geestverwanten, van nature tegen politieke bemoeiingen gekant, te overwinnen” en „hen er toe te brengen hun kerkelijk leven ook op staatkundig gebied te openbaren”. Laat ons deze uitspraak niet verwaarlozen: Groen heeft ze zelf genoemd „een klassieke plaats voor den aanstaanden historischrijver”.

Vraagt men nu, welke middelen Groen ter mobilisatie van zijn geestverwanten aanwendde, dan zou ik den nadruk gelegd willen zien op zijn geschriften, m. n. op die welke min of meer periodiek verschenen, als in de jaren, waarover het hier gaat, *De Nederlander* (1850—1855), *Aan de Kiezers* (twee seriën, 1856 en 1864—'65) en *Parlementaire Studiën en Schetsen* (1865—'66), meer dan, gelijk dhr Puchinger doet (blz. 33 en vooral blz. 81) op de correspondentiën en de verenigingen. Die correspondentiën werden meestal gevoerd met min of meer vooraanstaande persoonlijkheden, terwijl organisatie Groen's fort niet was. De uitspraak, dat hij „tot zelfstandige organisatie van zijn medestanders kwam” (blz. 77), lijkt me beslist te sterk. Dr Kuyper zou zich in dezen groter verdienste verwerven dan Groen.

Het spreekt haast vanzelf, dat dhr Puchinger, die zich zo bezig houdt met de Gereformeerde gezindte, ook een schets wijdt aan Groen en de Afscheidenen. Mag men hem geloven, dan was deze het confessioneel geheel met hen eens (blz. 10), maar dit is, van andere overwegingen afgezien, wel wat boud gesproken, wanneer we letten op Groen's ingenomenheid met de prediking van Gunning (noot 17, blz. 38). Over het algemeen echter legt de schr. minder nadruk op hetgeen hem met de Afscheidenen verenigt dan op wat hem van hen scheidt. Op blz. 14 doet hij het voorkomen, alsof Brummelkamp hem getrouwelijk voorhield, dat hij *ongehoorzaam* was aan het *duidelijke* gebod van de Nederlandse Geloofsbelijdenis in de artt. 27—29 uitgesproken, zich bij de *ware* kerk te voegen. Slaan we echter diens brief van 27 Febr. 1954 (no. 264, Briefw. blz. 149—151) op, dan blijken die woorden daarin niet gevonden te worden. Over het geheel heeft de schr. de verhouding tussen beiden veel te ongunstig voorgesteld, soms door een woord in te voegen, soms door een weg te laten. Op blz. 16, r. 4, voegt hij het woord *steeds* in, wat beslist in strijd is met den daar vermelden brief van Brummelkamp, die alleen op één bepaald punt, het streven naar een christelijke staatsschool, niet met Groen kon meegaan. Een tiental regels verder beweert hij, dat vooral de polemieek van Ds Joffers volgens Groen zelf aan zijn niet-herkiezing als kamerlid zou hebben meegewerkt, maar slaat men noot 31, blz. 22, op, dan blijkt, dat Groen niet meer zegt dan: „*Misschien* ⁵⁾ heeft de polemieek van Ds Joffers ook te Zwolle nadeeligen invloed gehad”. Dhr Puchinger heeft hierin aanleiding gevonden te schrijven, dat Groen „mede door de weigering der Afscheidenen niet herkozen werd te Zwolle, waar een felle afgescheiden predikant stond, Ds H. Joffers”, maar van zulk een weigering blijkt niets, terwijl Ds Joffers volstrekt niet te Zwolle stond, maar in Den Haag, vgl. Briefw. blz. 156, noot 2. Bovendien is het dhr Puchinger ontgaan, dat

⁴⁾ *Eltheto*, 90ste jg. (1936), blz. 328.

⁵⁾ door mij gecursiveerd (A. G.)

dezelfde door hem aangehaalde brief, no. 264, Briefw. blz. 161, begint met de woorden: „Niemand is meer dan ik overtuigd van het werkzaam en belangrijk aandeel, dat gij en uwe vrienden in de verkiezing van leden der Christelijk-historische rigting gehad hebt.” De brief is geadresseerd aan den Afgescheiden graanhandelaar J. Kant van Andel te Gorkum, wiens betuiging van eensgezindheid en hartelijkheid Groen in het vervolg van den brief zegt hoog te waarden. Ook uit de in noot 2 bij dezen brief aangehaalde artikelen in *De Nederlander* blijkt ten duidelijkste, dat Ds Joffers in zijn geschrijf tegen Groen volstrekt niet als exponent der Afgescheidenen is te beschouwen. Mede in verband met het voorgaande ben ik van oordeel, dat de voorstelling, alsof er in 1861 meer band komt tussen Groen en de Afgescheidenen, blz. 16, onhoudbaar te achten is; vgl. ook Briefw. blz. 235, noot 5, blz. 242, noot 4, blz. 277/8, blz. 349, noot 4, blz. 408/9.

Het spreekt haast van zelf, dat naast kerkelijke aangelegenheden ook de schoolkwestie aan de orde komt. Vreemd genoeg, zegt de schr. geen woord over de oprichting van „Christelijk-Nationaal” en de tactische zwenking van 1862; hij spreekt alleen over Groen en Van der Bruggen (schets VII), op een wijze echter die zeer weinig bevredigend is. Hij heeft het wel over „het verraad” van Van der Bruggen (blz. 47, ook al blz. 10), maar waarin dat bestaan heeft, wordt niet gezegd. De uitvoerige brief van hem aan Groen uit 1855, dien hij opneemt (noot 13, blz. 47—49), met verscheidene Latijnse en Griekse woorden erin, werkt ook al niet verhelderend. Naar het mij voorkomt, wordt aan het bezoek, dat Van der Bruggen aan Thorbecke bracht, toen deze in 1852 in Nijmegen vertoefde, veel te grote betekenis toegekend. Overigens behoef ik op het conflict Groen-Van der Bruggen niet terug te komen, daar ik dienaangaande reeds in 1925 een studie gepubliceerd heb, die dhr Puchinger, blijkens het no. van *Polemios* van 15 Maart jl., niet geraadpleegd heeft, ofschoon ze in deel III der Briefwisseling herhaaldelijk wordt aangehaald, m.n. blz. 226, noot 7⁶).

Over taal en stijl zal ik kort zijn; de schr. geeft blijkbaar aan bepaalde woorden een andere betekenis dan in hedendaags Nederlands gebruikelijk is, zo aan *moralist* (blz. 80) en *restaurateur* (blz. 5). Groen noemt hij „cultureel ambassadeur van het achteruitgegene Calvinisme”, maar een ambassadeur moet toch door zekere instantie gezonden en bij een andere geaccrediteerd zijn; wat „cultureel” betreft (vgl. ook blz. 79, r. 15), vraag ik mij af, of de cultuur bij Groen wel zo op den voorgrond stond. Een woord *destijdig*, dat herhaaldelijk voorkomt (blzz. 14, 17, 22, 28) bestaat niet; het Nederlandse woord daarvoor is: toenmalig. Evenals het woordgebruik is ook de stijl soms zonderling; ik moge wijzen op den volgende zin (blz. 7, noot 2): „Van belang moeten ook zijn gesprekken geweest zijn, die hij tot het einde zijns levens gevoerd heeft met een regelmaat die evenzo te denken geeft voor vandaag”, en op dien blz. 72, midden, over „levensverstillig”, welke eerst duidelijk wordt dank zij het daaropvolgende citaat.

Gaaf en zuiver is het Nederlands volstrekt niet, doch wij willen hierbij

⁶) Ook elders is ze gemakkelijk te vinden, zo o. m. in Gosses en Japikse, *Handboek van de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 3de druk (1947), blz. 854, en in Dr Langedijk's *Bibliographie van den Schoolstrijd*, blz. 116.

niet langer stilstaan, te minder daar onze moedertaal niet de zijne is. Neemt men dat in aanmerking, dan moet men erkennen, dat hij het Nederlands vrij goed beheerst.

Over den vorm zou men te eerder heen zien, zo de inhoud meer bevredigde. Het is wel zo, dat de schr. sommige figuren, die hem lagen, als bv. Wormser en Schwartz, met zekere voorliefde behandeld heeft, maar over het geheel stelt hij teleur.

Tot op zekere hoogte is dit misschien daaraan toe te schrijven, dat zijn belangstelling in den grond der zaak minder gericht is op het verleden van, ruw gezegd, vóór 100 jaar, dan op den tegenwoordigen tijd. De schr. is vervuld met, om niet te zeggen bezeten van, een hevige belangstelling voor „vandaag”. Het is meer dan twintig keer, dat hij naar het heden verwijst, vgl. blz. 54: Groen is actueel, ook voor vandaag! blz. 64: juist vandaag! — Soms spreekt hij zich daar uitdrukkelijk over uit: — „Groen's tijd en de onze, hoe eindeloos verweven liggen de parallellen, Mits men maar niet identificeert!” Neen, dat moet men zeker niet doen, maar men kan ook wel zelf parallellen zien, die men anderen niet laat zien. Het is eigenaardig, dat de schr. de lezers ten aanzien van de punten van overeenkomst tussen onzen tijd en dien, waarop de brochure betrekking heeft, zo goed als steeds in het onzekere laat. Een enkele maal geeft hij aanleiding tot het vermoeden, dat hij overeenkomst ziet tussen de verhouding van de zgn. „vrijgemaakten” tot de Gereformeerden in het oude verband en die indertijd van de Afscheidenen tot de Hervormden (blz. 14 b. a., blz. 80), of tussen die van de Gereformeerden tegenover de Ethischen een eeuw geleden en tegenover de Barthianen tegenwoordig (blzz. 17, 35), maar het blijft bij vage aanduidingen, terwijl, juist waar het er om te doen was anderen voor te lichten bij het samenstellen van actuele lezingen, duidelijkheid toch wel zeer gewent was.

Is de schr. wel geheel ontkomen aan het gevaar, dat hij toch wel heeft beseft, nl. wat men in het heden ziet of meent te zien, terug te projecteren in het verleden? Hij spreekt althans meer dan eens over het verleden in termen van den laatsten tijd, zo heeft hij het over „*predikantendoorbraak*” (blz. 18) en noemt hij de conservatieven uit Groen's dagen „*een vermeende derde macht*” (blz. 6), terwijl men in de jaren 1848—'66 veeleer reden heeft, de antirevolutionaire partij als een derde macht te beschouwen, welker zelfstandigheid te handhaven, tussen de beide grote groeperingen van liberalen en conservatieven in, Groen toen in den regel niet gelukte. Ook zegt de schr. ergens (blz. 26), dat deze in Thorbecke zag, „wat wij zouden noemen, *de geniale Schermerhorn der vorige eeuw*. En hij was het!” Ik vraag mij af, hoe men Schermerhorn zou moeten omschrijven om aan zulk een benaming houvast te hebben? Als een rijk met fantasie bedeelden geest? Maar Thorbecke was juist een man van de werkelijkheid. Als iemand, die zich aan het parlement niet veel gelegen liet liggen? maar Thorbecke zocht juist in het parlement zijn kracht.

Hier heeft de schr. blijkbaar weer een parallel ontwaard, die hij voor zijn lezers niet aanschouwelijk heeft gemaakt. Ik vrees, dat het ontwaren van zulke parallellen hem bij zijn beschrijving van het verleden af en toe parten gespeeld heeft. Zou dat bv. niet het geval geweest zijn, toen hij schreef over Groen en de Afscheidenen? Hij heeft hun verhouding stellig veel te donker gekleurd. Er moge soms op kerkelijk gebied al enige

wrijving geweest zijn, in de politiek hebben de Afgescheidenen over het algemeen Groen trouw gesteund, die zijnerzijds aan hun activiteit herhaaldelijk hulde gebracht heeft.

Het bovenstaande samenvattende, kunnen we niet anders zeggen dan dat de brochure van den heer Puchinger geen aanbeveling verdient, tenzij dan onder het nodige voorbehoud.

Prof. Dr A. GOSLINGA

Dr N. J. HOMMES, *De Vrouw in de kerk; Nieuw-Testamentische Perspectieven*. Wever, Franeker; 1951.

De plaats, die de vrouw behoort in te nemen, is tegenwoordig op allerlei wijze aan de orde. De Generale Synode der Ned. Herv. Kerk heeft in 1950 een rapport over „De vrouw en het ambt” behandeld en de voorlopige beslissing genomen, dat aan vrouwen het hulppredikerschap in volle bediening kan worden gegeven. De Generale Synode van de Gereformeerde Kerken, die, naar de bedoeling is, dit jaar zal samenkomen, zal hebben te handelen over het actieve kiesrecht der vrouw. In de A.R. Partij is opnieuw aanhangig gemaakt de zaak van het politieke passieve vrouwen-kiesrecht en het rapport van de commissie-Donner wacht op publieke bespreking.

Waar de toestand zo is, is het zeker gewenst, dat in dit tijdschrift aan het boek van Dr Hommes goede aandacht wordt geschonken. Weliswaar richt Dr Hommes zich op het kerkelijke vraagstuk, maar de vraagstukken van de taak der vrouw in de kerk en de taak der vrouw op het politieke terrein zijn ten nauwste verbonden, vooral hierom omdat in beide gevallen de Schriftgegevens den doorslag behoren te geven.

Na een inleiding, waarin hij het terrein verkent, schetst Dr Hommes den stand van zaken in de Gereformeerde Kerken. Daarna geeft hij een uitvoerige en op vele details ingaande bespreking van de drie bekende plaatsen 1 Cor. 14 : 34 v., 1 Tim. 2 : 9—15, 1 Cor. 11 : 2—16 (blzz. 25—124). Daarbij geeft hij verschillende uitweidingen, die hij voor de exegese nodig heeft. Zo wijdt hij een afzonderlijk hoofdstukje aan „De subordinatie der vrouw in Gen. 3 : 16” en eveneens een aan „De Griekse omlijsting van het Paulinische spreken over de vrouw”. Vooral twee punten zijn in dit gedeelte van belang. Met groten nadruk en steeds opnieuw betuigt de auteur, dat Paulus in genoemde teksten niet handelt in abstracto over „den man” en „de vrouw”, maar over de verhouding van de gehuwde vrouw tegenover haar man. En ook spreekt hij uitvoerig over deze moeilijkheid: hoe is het met de z.g. „zwijg-geboden” te rijmen, dat Paulus, zoals uit 1 Cor. 11 : 5 blijkt, er geen bezwaar tegen heeft, wanneer de vrouw bidt of profeteert? Dr Hommes geeft deze oplossing, dat het „zwijgen” niet in absoluten zin bedoeld is. In de Nieuwtestamentische godsdienstoefeningen was het houden van een religieuze voordracht niet aan bepaalde personen gebonden, maar ieder lid der gemeente, die daartoe inzicht en gave had, kon dit doen. Het „leren” sloot ook in zich elementen als discussie en terechtwijzing. Ook bij „profetie” had in de gemeente-vergaderingen een plaats het stellen van vragen, het oefenen van critiek, het disputeren. Nu is het Paulus’ bedoeling met

de „zwijggeboden”, dat de gehuwde vrouw niet deelneemt aan het aldus bedoelde „leren”, dat nog nader toegelicht wordt, door het „gezag hebben”, d.w.z. de baas spelen over haar man (de terechtwijzing b.v. betaamt haar niet wegens haar onderdanigheid aan haar man) en zich niet mengt in het disputeren en discussiëren. Wat Paulus in de drie genoemde teksten werkelijk bedoelt, is, dat een vrouw in de gemeente zich zo zal gedragen, dat zij haar ondergeschiktheid aan haar man niet zal loochenen. Men kan dan ook niet, zoals dat onder ons gangbaar is, met een beroep op 1 Cor. 14 : 34 v. en 1 Tim. 2 : 11 v. vrouwelijke predikanten of ouderlingen weren, laat staan het (kerkelijk) actief kiesrecht voor de vrouw bestrijden.

In hoofdstuk 16 en 17 wijst de auteur op de verrassend grote activiteit der vrouw in het N. T. en betoogt hij, dat verschillende vrouwen tot het apostolisch hoofdkwartier hebben behoord en werkelijk Evangelie-verkondigsters zijn geweest.

In hoofdstuk 18 wordt aangetoond: „uit niets blijkt, dat vrouwen het ambt van opziener-ouderling hebben uitgeoefend” (blz. 138). „Het totaalbeeld van het N.T. is, dat de regeling en leiding van het gemeentelven alleen in handen van mannen is geweest” (blz. 139). Dit wordt verklaard uit aansluiting aan de synagoge.

Op grond van Rom. 16 : 1 en 1 Tim. 3 : 11 betoogt hoofdstuk 19, dat het N. T. wel de vrouwelijke diaken kent.

Het laatste hoofdstuk (blzz. 153—187) geeft „Balans en opdracht van het N. T.” Na het bovenstaande kan het geen verwondering baren, dat naar het oordeel van Dr Hommes de vrouw het kerkelijke actieve kiesrecht (blzz. 167—172) en het politieke passieve kiesrecht (blzz. 180—183) behoort te hebben. Het interessantste is misschien in dit hoofdstuk zijn beschouwing over „Vrouw en ambt”. Hij schrijft (blz. 179): „Onze conclusie is, dat er in het N. T. geen uitgedrukt woord van veto over de materie „vrouw en ambt” is en dat wij daarom onszelf en anderen zulk een veto ook niet mogen opleggen en niet hebben op te leggen. Een andere zaak is, of het totaalbeeld van het N. T., dat regeling en leiding van het gemeentelven alleen in handen is geweest van mannen, alleen maar als Joodse erfenis der synagoge is te verstaan. Dat nu geloof ik niet. Er ligt zeker meer in, nl. de vingerwijzing, dat mannen stellig de eerst-aangewezenen zijn om leiding te geven”. En op blz. 18 v. lezen we: in dit vraagstuk „spreken (lees: spelen) bijzondere gaven, talenten, roeping en niet het minst ook het welzijn der kerk een rol”.

Na dit overzicht van den inhoud een poging tot waardering.

1. Dr Hommes meent, dat er in dit opzicht te spreken valt van een „verrassende, wondere herontdekking van het N. T.” (blzz. 10, 184). We hebben „een zwaar rookgordijn aangebracht over de Schriftgegevens aangaande de vrouw” (blz. 66). Eeuwenlang zijn de exegeten in dezen door een soort verdoving, narcose bevangen geweest (blzz. 10, 67). Maar nu wordt het anders: „de N. T. visie zal triumpferen” (blz. 11). „Wonderlijk zijn de wegen Gods! Negentien eeuwen zijn nodig geweest, voordat de christelijke kerk dit diepe woord van Paulus (nl. Gal. 3 : 28) in zijn vol-einding zou gaan verstaan. Het is aan onze eeuw — de eeuw der vol-einding? — weggelegd de verborgenheid van dit Paulinische woord te

ontdekken en te beleven" (blz. 186). „De eindtijd der kerk buigt zo terug naar haar eigen begintijd" (blz. 67). „Zo zal Jezus in onze eeuw de laatste critiek tot zwijgen brengen" (blz. 187; de critiek waartegen?; ja, ik kan het toch alleen zo zien: de critiek tegen het toekennen aan de vrouw van de plaats, die haar naar het oordeel van Dr Hommes toekomt...).

Hierover alleen dit. Zou de auteur zelf, wanneer hij een bloemlezing van zulke uitspraken leest, niet wensen, dat hij deze lyrische exclamaties maar in de pen had gehouden? Mijn enige troost bij het lezen ervan is althans de gedachte, dat hij dit alles zo erg niet bedoeld heeft, zie ook de veel sympathiekere klanken op blz. 184 (de auteur vraagt zijn lezers met nadruk de kracht of zwakheid van zijn argumentatie te willen toetsen).

2. Zeer te waarden is, dat de auteur, zoals uit alles blijkt, zich geheel wil buigen voor de autoriteit van de Schrift en op de vraag naar plaats en taak der vrouw in de Schrift het antwoord zocht.

In dit verband moet met ere vermeld worden zijn bestrijding van de geschriften van Jkvr. C. M. van Asch van Wijck. Het was zeker verleidelijk voor Dr Hommes zich op haar te beroepen, maar hij is voor deze verleiding niet bezwaken, laat integendeel een krachtig *non tali auxilio* horen. Typisch is, dat hij in deze bestrijding zelfs te ver gaat. Op blz. 72 lezen we: „Juist het ook in de Spreuken aanwezige begrip *gyne hypandros* is wel vernietigend voor de opmerking van de schrijfster enz." Genoemd begrip komt echter niet voor in de Spreuken, maar in de Griekse vertaling van de Spreuken, en dat is heel iets anders.

Terecht wil de auteur dus niet plaats en taak der vrouw laten bepalen b.v. door de psychologie enz. Juist omdat ik door deze recensie mij mogelijk het misnoegen van sommige dames op den hals haal, kan ik moeilijk de volgende opmerking achterwege laten. Op blz. 180 haalt Dr Hommes met instemming een uitspraak van Prof. F. J. J. Buytendijk aan, dat de vrouw een gering uithoudingsvermogen heeft; ik betwijfel, of deze uitspraak in haar algemeenheid juist is.

3. Voorts verdient alle waardering, dat de auteur veel waardevol materiaal over deze materie bij elkaar gebracht heeft; men zie ook de respectabele literatuurlijst, waarmee de auteur dit boek besluit. Ik spreek graag mijn dankbaarheid uit voor het vele, wat ik van dezen auteur geleerd heb.

Opgemerkt moge worden, dat de beschouwingen van Dr Hommes over den Nieuwtestamentischen eredienst, over de ambten in den tijd van het N. T., enz. mij niet minder belangrijk lijken, dan wat hij over de „vrouwenkwestie" naar voren brengt. Maar met het oog op den aard van dit tijdschrift ga ik daarop niet nader in.

4. Sommige van de hier geboden beschouwingen heb ik met instemming gelezen. Ik denk met name aan schr.'s behandeling van Gal. 3 : 28 (speciaal enkele alinea's van blz. 47). Hij zegt terecht, dat dikwijls triumfantelijk met de vlag van Gal. 3 : 28 gezwaaid is (blz. 49), alsof door deze uitspraak elk onderscheid tussen man en vrouw ontkend wordt. Te meer betreur ik het, dat Dr Hommes dezen tekst op blz. 185 v. toch weer op een m.i. onjuiste wijze gebruikt. Ook betreur ik het, dat de auteur in dit verband telkens weer spreekt over een geestelijke gelijkheid bij natuurlijke ongelijkheid (blz. 49 en vele andere plaatsen). Deze terminologie is m.i.

beslist onjuist. Gal. 3 : 28 zegt, dat wat het deelhebben aan Christus' genade betreft de man niets voor heeft boven de vrouw. Maar dit kan niet aangeduid worden als „geestelijke gelijkheid”. Dr Hommes zal toch ook niet willen beweren, dat man en vrouw in het „geestelijk” leven gelijk zijn. Mede op grond van Gal. 3 : 28 kan men spreken over de „gelijkwaardigheid” van man en vrouw, en deze is er, als men die woorden beslist wil gebruiken, zowel op „natuurlijk” als op „geestelijk” gebied.

5. Ga ik zo gaarne accoord met de exegese van Gal. 3 : 28, dat geldt niet van alle exegetische beschouwingen, die Dr Hommes ten beste geeft. Mijn algemene indruk is, dat Dr Hommes weinig „onbevooroordeeld” exegetiseert, te veel alle mogelijke gegevens aangrijpt, om maar te bewijzen, wat hij bewijzen wil. Om eerst een paar details te noemen: het lijkt me toe, dat Dr Hommes uit het „zich moeite geven” van Rom. 16 : 12 en eveneens uit de opwekking tot eensgezindheid van Phil. 4 : 2 te veel afleidt (blz. 130 vv.). Natuurlijk zijn de gegevens, waarover in hoofdstuk 17 gesproken wordt van betekenis, maar ze wettigen niet de conclusie, dat „Paulus de vrouwen geheel gelijkgerechtigd met de mannen opgenomen heeft in de arbeid van prediking en onderwijs” (blz. 135).

6. Dr Hommes schrijft op blz. 163 : „Er zijn stellig vrouwelijke diakenen geweest” (nl. in den tijd van het N. T.). Ik ben daarvan niet zo zeker, hel eerder over tot de mening, dat ze er niet geweest zijn. Goed, ik gun Dr Hommes gaarne zijn opinie (die trouwens veel aanhang vindt). Maar waartegen ik wel ernstig bezwaar heb, is de wijze van behandeling van deze kwestie. Nemen we de bespreking van 1 Tim. 3 : 11 (blz. 149 vv.). Dr Hommes somt zes argumenten op om te bewijzen, dat het hier over vrouwelijke diakenen gaat (van het argument, dat ontleend wordt aan het „eveneens”, schreef B. Weiss reeds in 1886 — en m.i. terecht — dat het „kaum im Ernste zu nehmen” is). Wanneer iemand, die niet theologisch geschoold is, dit leest, moet hij (of zij!), vooral indien de lezer toch al in dezelfde richting denkt als Dr Hommes, wel den indruk krijgen, dat de conclusie van Dr Hommes zo vast als een muur staat. Maar er zijn ook allerlei argumenten, die in een andere richting wijzen (waarom voltooide Paulus niet eerst wat hij van de diakenen wilde zeggen, zie vs 12 vv., alvorens tot de diakonessen over te gaan?; het enkele „vrouwen” zou toch voor de diakonessen wel een eigenaardige aanduiding geweest zijn; enz.). Waarom vermeldt Dr Hommes niets van deze argumenten en niets van de bezwaren, die tegen de door hem weergegeven argumentatie zijn geopperd?

Het lezen van de behandeling van deze kwestie heeft mij er van onder den indruk gebracht, welk een verantwoordelijk werk het geven van populair-wetenschappelijke beschouwingen is.

7. Ik kom tot de twee kwesties, die misschien wel de meeste betekenis hebben in het betoog van Dr Hommes. Wat betekent het, wanneer 1 Cor. 14 : 34 zegt, dat de vrouwen in de gemeenten moeten „zwijgen”? Betekent dit alleen, zoals Dr Hommes vooral met een beroep op 1 Cor. 11 : 5 betoogt, dat de vrouwen niet mochten deelnemen aan het disputeren, vragen stellen, debatteren, zoals dat toentertijd in de gemeente-vergaderingen plaats vond? Het betoog, dat Dr Hommes in dezen houdt, heeft indruk op mij gemaakt, en ik neig tot de gedachte, dat hij hier juist exegetiseert.

Het spijt me werkelijk, dat terwijl ik, zij het met reserve, mijn instemming betuig met zulk een belangrijk resultaat van Dr Hommes, ik toch ook dadelijk weer een bezwaar moet maken. En wel dit bezwaar: het blijft een moeilijkheid, waarvoor we hier staan. Elke exegese, die hier gegeven wordt, ook die van Dr Hommes, bergt een element van onzekerheid in zich. En bij het hanteren van het resultaat der exegese moet dat element van onzekerheid verdisconteerd worden. Dat is niet zo prettig, maar het is wel noodzakelijk. En mijn bezwaar is, dat Dr Hommes dat niet, of te weinig, doet.

8. De tweede uitermate belangrijke kwestie is: denkt Paulus bij de drie beroemde plaatsen al of niet uitsluitend aan de gehuwde vrouw? Het is toch wel in elk geval misleidend te zeggen, dat hier het ideaal van de christelijke huisvrouw getekend wordt. Zoals Dr Hommes zelf aantoonde, is Paulus hier bezig te spreken over de zaken van den eredienst; bedoelde uitspraken staan nu eenmaal niet in de „Haustafeln”. Maar dat nu daargelaten, m.i. is het zo zeker niet, dat Paulus hier uitsluitend aan de gehuwde vrouw denkt. Het lijkt me een duidelijke zaak, dat dat althans niet te bewijzen valt uit het gebruik van het woord „onderdanigheid” (blz. 37—41): dat kan men alleen doen, als men een *petitio principii* invoert.

Wat echter hier het belangrijkste is: hoe men deze uitspraken ook exegetiseren wil, men zal in elk geval moeten toestemmen, dat ze iets te zeggen hebben niet alleen voor de houding van de gehuwde vrouw tegenover haar man, maar ook voor de houding van de gehuwde vrouw in het algemeen, en ook voor de houding van de ongehuwde vrouw en de weduwe. Dr Hommes zal toch ook wel niet willen beweren, dat de gehuwde vrouw in de gemeente-vergaderingen alleen „zwijgen” moest, als haar man aanwezig was en anders niet. Ook kan ik maar moeilijk aannemen, dat de „zwijg-geboden” wel voor de gehuwde vrouw, niet voor de ongehuwde vrouw en de weduwe golden. Ik beroep me in dit verband niet alleen hierop, dat men anders toch wel een vreemde situatie kreeg, maar ook op de wijze, waarop Paulus zijn uitspraken motiveert, zie 1 Cor. 11 : 8 v., 1 Tim. 2 : 13 v.

9. Met de laatste opmerking raak ik aan wat ik als een cardinale fout van dit boek beschouw, nl. dat Dr Hommes zijn betoog toch nog weer te veel laat cirkelen om enkele teksten, dat hij te weinig het geheel van de Schrift laat spreken, in verband daarmee te weinig aandacht aan de gegevens van het O. T., speciaal aan die van Gen. 1—3 schenkt. Over „De Vrouw in de kerk” kan alleen goed gesproken worden, wanneer men de plaats en de taak van de vrouw in het algemeen in het oog vat, en om die te bepalen hebben Gen. 1—3 fundamentele betekenis. Dr Hommes zegt wel iets over Gen. 1—3, met name dan over Gen. 3 : 16, maar dat geschiedt te veel bij wijze van appendix.

Ik zou Dr Hommes willen horen over de vraag: wat is de betekenis van Gen. 2 : 18 vv., hoe zeer deze pericoop in de eerste plaats slaat op de positie van de gehuwde vrouw, voor de plaats en de taak van de vrouw in het algemeen?

Eindelijk, aan het slot van het boek (blz. 179) komt de erkenning, dat „de mannen stellig de eerst-aangewezenen zijn om leiding te geven” (en nu gaat het niet meer speciaal over de gehuwde mannen tegenover hun vrouw). Men kan natuurlijk deze verzuchting „eindelijk” toeschrijven aan de

machtswellust van den man . . . Dit zij, zoals het zij, maar ik ben er zeker van, dat die uitspraak van Dr Hommes eerder was gekomen, wanneer hij aan de gegevens van Gen. 1—3 de hun toekomstige plaats in zijn betoog had ingeruimd. Ik zeg niet, dat deze klank den boventoon in zijn beschouwingen had moeten hebben, maar hij had wel meer een van de essentiële componenten moeten zijn, dan nu het geval is.

10. Nog moge worden opgemerkt, dat de positie van de vrouw bij de Joden en de heidenen door Dr Hommes donker wordt gekleurd. We lezen meer dan eens: „De vrouw was (nl. in de dagen van Jezus en de apostelen) weinig meer dan een speelpop en slavin” (blz. 81 e. a.). Dit is veel te kras gezegd, wordt ook niet bewezen door de citaten, die Dr Hommes uit allerlei eeuwen(!) heeft samengelezen en die alleen daarom reeds niet al te veel bewijskracht hebben. Typisch is, dat het overdrevene van „speelpop en slavin” feitelijk ook al wel blijkt uit het citaat, dat Dr Hommes op blz. 83, noot 16 geeft.

Dr Hommes zal het toch wel met mij eens zijn, dat ook ten aanzien van de positie van de vrouw speciaal in de Hellenistische wereld er allerlei stromingen waren.

Wanneer Dr Hommes gewaagt van de „vernedering en algemene verachting, waaraan toen veelszins de vrouw was prijsgegeven” valt ook de uitspraak, dat „Jezus wel zeer bijzonder om en voor de vrouw aan het kruis is genageld en voor haar emancipatie als offer is gevallen” (blz. 44, vgl. blz. 125 v.). Dr Hommes moge niet de eerste zijn, die een zodanige uitspraak doet, dat neemt niet weg, dat ik haar toch met pijnlijke verbazing heb gelezen. Ik kan er hier niet dieper op ingaan. Alleen dit: ik kan me nog eerder van den ethischen Dr De Visser (blz. 125 v.) voorstellen, dat hij tot zulk een uitspraak komt dan van den goed-gereformeerden Dr Hommes.

11. Het is niet mijn taak hier mijn eigen standpunt in de onderhavige kwesties te schetsen. Toch kan een enkele aanduiding in dezen bezwaarlijk achterwege blijven. Een oppervlakkige lezing van deze recensie kan gemakkelijk den indruk wekken, dat de recensent op principiële gronden elke verandering, wil men: elke verheffing van de positie der vrouw afkeurt.

Dat is — het woord worde mij vergeven — het ongelukkige van het geschrift van Dr Hommes: het is de oude geschiedenis van de overdaad die schaadt, van de actie die reactie wekt. Dr Hommes overdrijft naar den enen kant, en wie daartegen protest aantekent, loopt gevaar in het andere uiterste te vervallen, althans den indruk te maken, dat te doen.

Om dat gevaar te bezweren nog een enkele opmerking. Ik voor mij geloof niet, dat men vanouds de betrokken Schriftgegevens zo slecht exegetiseerd heeft, maar wel dat men ze niet altijd goed gehanteerd heeft. M. a. w.: ik sta nogal sceptisch tegenover de nieuwe exegetische vondsten, die men tegenwoordig in dezen doet, maar wel ben ik van oordeel, dat men vroeger dikwijls te gemakkelijk verstrekkende conclusies uit bepaalde teksten getrokken heeft.

Zoals Dr Hommes terecht zegt, slaan teksten als 1 Cor. 14 : 34 v. en 1 Tim. 2 : 9 vv. niet rechtstreeks op het vraagstuk van de vrouw en het ambt (laat staan op het vraagstuk van het kerkelijk actieve kiesrecht van de vrouw of op dat van het politieke passieve kiesrecht van de vrouw):

het „de vrouwen moeten in de gemeenten zwijgen” veronderstelt toch wel duidelijk een andere inrichting van de gemeente-vergaderingen, dan wij kennen; het „leren, onderricht geven” staat niet op één lijn met onze ambtelijke bediening des Woords. Dit betekent niet, dat deze teksten niets te zeggen hebben voor de drie genoemde vraagstukken, maar als het gaat om het trekken van conclusies uit een bepaalden tekst, is wel grote voorzichtigheid geëist. Nu staat het ondanks het gezegde wel zo, dat bij het licht, dat ik over deze zaken heb, ik meen te moeten concluderen: deze teksten, gelezen in het geheel van de Schrift, ontzeggen aan de vrouw den toegang tot het ambt van predikant (en van ouderling); als het „onderricht geven” in algemenen zin tijdens de gemeente-vergadering aan de vrouw ontzegd wordt, dan geldt dat toch wel *a fortiori* van het ambtelijk „onderricht geven”. Maar het trekken van een conclusie uit deze teksten voor het kerkelijk actief kiesrecht (en nog meer voor het politiek passief kiesrecht) vereist een veel langere redenering, en daarom moeten daarbij in sterkere mate andere Schriftgegevens en ook de veranderde positie van de vrouw in heel het leven in rekening worden gebracht.

12. Met goedvinden der Redactie heb ik over dit boek een uitvoerige recensie geschreven. De hier behandelde kwesties zijn ook voor het politieke passieve kiesrecht der vrouw van groot belang. Het zou onbillijk zijn deze recensie te beëindigen, zonder nogmaals Dr Hommes dank betuigd te hebben, een dank, die betrekking heeft op het stimulerende van zijn geschrift, op menige juiste opmerking, die hij maakt, op de waardevolle materiaal-verzameling, die hier voor ons ligt, ook hierop, dat dit alles ons geboden wordt in een verzorgden vorm en in een frissen stijl.

NIC. H. RIDDERBOS

PROF. MR R. KRANENBURG, *De Grondslagen der Rechtswetenschap, Juridische Kennisleer en Methodologie*. Vierde druk. H. D. Tjeenk Willink & Zoon N.V., Haarlem, 1952.

Met betrekking tot het hierboven vermelde boek van Prof. Kranenburg en n. a. v. voorafgaande drukken er van, is er een geding ontstaan tussen den schrijver en hen die menen, aan waarachtig critische wetenschapsbeoefening bepaalde eisen te moeten stellen. Het speelt zich af in de afleveringen van het *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, jaargangen 1950 en 1951, resp. blz. 89 e.v. en blz. 548 e.v., zomede in het voorbericht voor den vierden druk van het bedoelde boekwerk van Prof. Kranenburg, nader tussen Z.H.G. en Prof. Dr H. Dooyeweerd.

Nu is het niet onze bedoeling, in onderstaande een bespreking van Prof. Kranenburg's boek als zodanig te geven; wij mogen daartoe verwijzen naar de bovengenoemde in *Themis*. Dat het werk om zijn eigen verdiensten van harte ter lezing wordt aanbevolen — het zo snel achter elkaar verschijnen van vier drukken zegt wel iets — kunnen wij Prof. Dooyeweerd slechts naspreken.

Het gaat ons integraal om dezen zin uit Prof. Kranenburg's voorbericht bij den vierden druk: „Dooyeweerd en ik hebben van wetenschappe-

lijk onderzoek klaarblijkelijk lijnrecht tegenovergestelde opvattingen." Met een bekend woord zouden wij hierop ten bescheid kunnen geven: dit hebt ge naar waarheid gezegd.

Wel doet Prof. Kranenburg het voorkomen, alsof de tegenstander van hem geëist zou hebben een bespreken en bestrijden van diens eigen calvinistische principes c.a., hetgeen in het onderhavig verband volgens schrijver een onmogelijke taak zou zijn. Wel beschuldigt hij Prof. Dooyeweerd, dat deze niet aan den door hemzelf gestelden eis van „immanente critiek" zou hebben voldaan. Maar dit alles leidt de gedachten slechts af van de quaestie waar het werkelijk om ging en die door Prof. Dooyeweerd zeer „immanent" *gesteld* is in *Themis* '50 blz. 90 en herhaald ibidem '51 blz. 548, en geeft alzo opnieuw ruimte aan een mogelijk verwijt jegens Prof. Kranenburg, nl. dat hij zijn stellingen blijft maskeren.

Dat trouwens Prof. Kranenburg het immanent karakter der door Dooyeweerd t. a. p. '50 blz. 90, 93, 95, 97/98 geleverde critiek niet inziet, hangt met hetgeen hij wellicht zijn „opvatting van wetenschappelijk onderzoek" zou noemen, ten nauwste samen.

Maar dit is niet de schuld van zijn criticus. In een Naschrift in den derden druk heeft Prof. Kranenburg antwoord gegeven aan Mr In 't Veld, die eveneens, doch geenszins van calvinistisch standpunt uit, enkele kritische vragen tot hem had gericht. Op blz. 550 van *Themis* '51 geeft Prof. Dooyeweerd te kennen, dat dit antwoord voor den vrager ontoereikend moet zijn, wijl tegenover Mr In 't Veld op een dogmatisch vooroordeel gebaseerd. Nu had toch op z'n minst Prof. Kranenburg uit het daar gebodene moeten begrijpen, dat het voor Prof. Dooyeweerd en de calvinistische wetenschapsbeschouwing niet gaat om een geprivilegiëerde plaats (zie voorbericht vierde druk) in de orde van beantwoording en zeker niet allereerst om een billijking van eigen standpunt. Of dit standpunt, evenals welk ander ook, zijn rechten zal kunnen laten gelden, hangt van de uitkomst van den strijd om de waarheid af. Zeker: magna est veritas et praevalabit! (slot voorbericht). Maar die strijd behoort dan ook „volgens de regels" te worden gevoerd, juist omdat het geen „publiek tournooi" (voorbericht), maar graafwerk is, zoals Prof. Kranenburg na een langen staat van dienst niet zonder rechtmatigen trots opmerkt.

In zijn Naschrift aan Mr In 't Veld (blz. 178) schrijft Kranenburg: „... Omdat het beeld, dat onze geest zich van „de dingen", van „de wereld" maakt, noodwendig mede bepaald wordt door de structuur van ons bewustzijn. Niet „op zichzelf" alleen, „an sich", zijn „de dingen" kenbaar, maar slechts voor het waarnemende, denkende en waarderende subject;..."

Wanneer nu de transcendentale critiek van de Wijsbegeerte der Wets-idee zich gaat richten *niet* in de eerste plaats op den inhoud van enig stelsel, maar *juist* op de *structuur* van dit „waarnemende, denkende en waarderende subject" en op den specifieke aard van de theoretische kenhouding, waarin dit subject zich ten opzichte van zijn veld van onderzoek bevindt, dan kan Prof. Kranenburg noch tegenover haar noch tegenover wie ook zijn speciale „empirisch-analytische" methode rechtmatig handhaven, indien hij onwillig blijft, van de *voor*-onderstellingen dezer „methode" rekenschap te geven in confrontatie met allen, die dezelfde *voor*-onderstellingen niet delen.

Wij denken er niet aan, van hem meer te eisen ten behoeve van ons dan van een ander, maar wel eisen wij voor ieder ander evenveel rechten op als de schrijver zelf meent te bezitten. *Geen* van allen bezitten wij het recht, enig dogma, hetzij dat der wetenschappelijke denkautonomie hetzij een ander, aan onze redeneringen ten grondslag te leggen zonder daarvan openlijk rekenschap te geven, en zulks ongeacht of wij daarbij een metaphysica, een critische ontologie dan wel een kentheorie aan het hoofd menen te mogen zetten. Want ook onzerzijds, hooggeleerde Kranenburg, stellen wij, na kennisneming van uw gemakkelijk „words, words” (voorbericht), de vraag, maar dan in *critischen* zin: wat hebt gij nu *bewezen*?

Het contact met u, in wetenschap en politiek, stellen wij, juist omdat wij met u zakelijk van inzicht verschillen, op hogen prijs. Daarom zou het ons leed doen, indien u bij den voortduur niet bereid zoudt blijken, op het niveau van de transcendentale critiek van het theoretisch denken met den partner in verbinding te treden. De inhoud van het voorbericht heeft o.i. tot heden de betekenis van den vierden druk van het in zichzelf waardevolle boek niet verhoogd. Met te groter waardering zien wij uw antwoord tegemoet.

MEKKES

Centralisatie en Decentralisatie. Publicatie No 5 van het Nederlands Gesprek Centrum. 1952. 48 blz. Prijs f 1,50.

In een viertal korte hoofdstukken wordt achtereenvolgens gehandeld over politieke decentralisatie, het supra-nationale aspect, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, en decentralisatie op cultureel terrein. Een vijfde hoofdstuk brengt enige conclusies, waarna een vijftal bijlagen nota's bevatten van leden der commissie, die de publicatie samenstelde, over politieke decentralisatie, onderwijsdecentralisatie, soevereiniteit in eigen kring, het subsidiariteitsbeginsel, en functionele decentralisatie.

De eerste vier hoofdstukken geven een beeld van het over de genoemde onderwerpen gevoerde „gesprek”. Doordat nu eens „Rooms-Katholieke leden”, dan weer „andere leden” of „een lid” aan het woord zijn, doet het geheel soms denken aan een voorlopig verslag van de Tweede Kamer, maar door dezen opzet heeft het geheel een zekere levendigheid, terwijl de uiteenlopende meningen duidelijk tot hun recht komen.

De commissieleden waren het er over eens, dat centralisatie en decentralisatie beide slechts als methoden gebruikt kunnen worden en nimmer als doel. Dat centralisatie geboden is, wanneer al te particularistische belangenstrevingen het gemeenschapsbelang of de rechtsgelijkheid in gevaar brengen, maar dat decentralisatie gewaardeerd kan worden om individuen of gemeenschappen voor concrete verantwoordelijkheden te stellen en het verantwoordelijkheidsgevoel te versterken. Dat bij centralisatie grote voorzichtigheid den Staat geboden is.

Met deze enkele aanduidingen van den inhoud moge hier worden volstaan. Slechts zij er nog op gewezen, dat de betekenis van deze publicatie voor een niet gering deel schuilt in de bijlagen. Bij velen bestaat misverstand over de daarin behandelde begrippen. Wie niet goed het onderscheid

weet tussen souvereiniteit in eigen kring en het r.k. subsidiariteitsbeginsel, zal goed doen de duidelijke uiteenzettingen van Mr K. Groen en Prof. Dr Th. Keulemans in de bijlagen te lezen. Als geheel kan deze publicatie als verhelderend voor veler inzicht aanbevolen worden, ook al zal niet alles daarin bij de lezers van *A.R. Staatskunde* instemming vinden. Met name het hoofdstuk over het culturele terrein roept ernstige bezwaren op, daar hieruit de neiging spreekt, aan de Overheid een leidende taak op cultureel terrein te geven, mede tot uiting komend in de aanbeveling, een afzonderlijk departement voor Culturele Zaken in te stellen.

Dr A. A. L. RUTGERS

Samen Sterk. Uitgegeven onder auspiciën van de Nederlandse Studentenvereniging voor Wereldrechtsorde.

Bovengenoemde vereniging deed een zeer nuttig werk door de uitgave, in samenwerking met de Mutual Security Agency, van een losbladige brochure, geschreven door haar oud-lid M. A. Wiegand Bruss, waarin kort en bondig de wording, de inrichting en de werkzaamheid wordt uiteengezet van een aantal lichamen, dat werkt aan de integratie van Europa in onderscheidene opzichten. Behandeld worden de Benelux, de Westerse Unie, het Europees Herstelprogramma (Marshallplan, OEES, ECA, MSA, EBU), het Federalisme (Raad van Europa), het Plan Schuman, de Noord-Atlantische Verdrags Organisatie (Europees leger, Plan Plevin), de Economic Commission for Europe.

Er is in onzen kring geen eenstemmigheid ten aanzien van „het federalisme” en de federalisatie. „Vijandelijke broeders” buiten den kring onzer partij beschuldigen haar zelfs van afval en voortgaande deformatie, nu niet alleen in haar rijen maar ook door de partij zelf de noodzakelijkheid van federale samenwerking in Europa — zij het met duidelijke en fundamenteel-belangrijke reserves! zie art. 6 van het program van actie voor de komende parlementaire periode — is erkend.

Nu valt over het pro en contra te praten, evenals over de vraag, of wij „federalisten” uit noodzaak dan wel uit voorkeur (onzuivere tegenstelling overigens) mogen zijn, en over die andere, hoe bij alle noodwendige federale samenwerking toch de groei naar en van een „civitas maxima”, een leviathan-staat, waarvoor de christen die bij de Schrift leeft vuur-bang moet zijn, kan worden voorkomen en vermeden. *Als* wij er dan ook maar over praten en de ontwikkeling der dingen niet in onverschilligheid over ons laten komen! En om er over te kunnen praten met verstand, en niet er maar wat, pro of contra, over te dazen, is kennis van zaken nodig. Uit grote, nationale en internationale verzamel- en andere werken is die zo langzamerhand wel te verkrijgen. De documentatiemogelijkheid op dit gebied is in snel tempo groter geworden en thans wel bevredigend. Maar voor velen valt aan het doorwerken van dit alles niet te denken. Hun kan een uitgave als deze te hulp komen. Beknopt en helder geeft zij het voornaamste wat van belang is.

De uitgave is thans tot April bijgewerkt. De bedoeling is haar zo mogelijk twee maal per jaar bij te werken. Voor het opbergen wordt à f 0,85 een klembandje beschikbaar gesteld. De uitgave zelf is kosteloos verkrijg-

baar aan het adres Nieuwe Binnenweg 156b te Rotterdam. Zij wordt dit jaar, in samenwerking met de M. S. A., in 70.000 exemplaren verspreid. G.

C. DE GROOT, *Christenen en de Partij van de Arbeid*. Uitg. Okken, Wildervank.

De inhoud van dit brochure'tje bestaat grotendeels uit een uit de hoogte der „vrije vroomheid” — degenen die in haar sfeer leven staan volgens den schrijver „derhalve onbevange[n] tegenover de Bijbel” — in allerlei toonaard herhaalde bewering, dat de zich „christelijk” noemende partijen uit eigenbelang wel moeten blijven volhouden, dat een goed christen haar behoort te steunen, maar dat dat natuurlijk niet waar is. De rest zijn schimpscheuten in nette termen.

Het zijn niet allen koks die lange messen dragen. Ik houd mijn hart al vast voor de als binnenkort te verschijnen aangekondigde brochure van denzelfden schrijver over de vraag: Wat is cultuur eigenlijk? Wel ja. G.

TH. C. BEERENS, *Een sociaal getuigenis*. 10 jaren wachtgeldfonds in de Nederlandse sigarenindustrie. Uitgave Wachtgeldfonds voor de Nederlandse Sigarenindustrie. 141 blzz. Bijlagen A t/m J.

Niet een jubileumgeschrift, maar een beschrijving van het volledige bestaan van een der belangrijkste wachtgeldfondsen, welke de sociale geschiedenis van Nederland gekend heeft.

Betrekkelijk kort slechts heeft dit fonds den strijd om het bestaan kunnen volhouden. Het heeft de 10 jaar niet eens geheel vol gemaakt. En het streven om het te doen voortduren, totdat bij het in werking treden van de Werkloosheidswet een wachtgeldfonds in den zin van deze wet zijn taak zou overnemen, mocht niet met succes worden bekroond.

Toch is dit korte bestaan niet alleen veelbewogen, maar ook rijk van inhoud geweest. Niet zonder reden spraken wij van den *strijd*, die om dit bestaan is gevoerd. Een strijd, die zich voltrok in een der moeilijkste perioden van onze vaderlandse geschiedenis, in de jaren 1940 tot en met 1950, waarin door dit fonds niet alleen aan aanslagen van buiten, maar ook aan tegenwerkende factoren in den eigen bedrijfstak het hoofd moest worden geboden en aan het eind waarvan tenslotte het hoofd in den schoot moest worden gelegd, toen de overmacht der omstandigheden, waaronder de sigarenindustrie na de bevrijding nog steeds gebukt gaat, te groot werd.

De schrijver, zelf van de oprichting af bestuurder van het fonds, is er voortreffelijk in geslaagd ons met dien strijd te doen medeleven. Telkens weer treedt duidelijk aan den dag, met hoeveel toewijding en volharding voor het fonds is gewerkt.

Het begin viel in den tijd na de bezetting van ons land door de Duitse overweldigers. Het is duidelijk, hoe die bezetting door de afsnijding van

een belangrijken invoer van grondstoffen niet het minst ook een bedrijfstak als de sigarenindustrie zwaar moest treffen. En dat de bezetters bovendien voor die grondstof een ruime mate van belangstelling hadden, is maar al te bekend. Waarbij dan tenslotte nog kwam, dat de toenemende werkloosheid het gevaar voor tewerkstelling in Duitsland snel deed groeien en dat ook hiertegen maatregelen moesten worden genomen.

Deze laatste omstandigheid gaf aan de wenselijkheid om tot uitkering van wachtgeld te komen, nog een bijzonder accent. Want weliswaar bestonden toen nog de werklozenkassen van de arbeidersvakbonden, doch afgezien van het feit, dat de financiële draagkracht dezer kassen te gering was, was het gevaar, dat de arbeiders ten volle als werklozen en dus als geschikt voor Duitsland zouden worden aangemerkt, stellig groter wanneer zij zich tot deze kassen om uitkering moesten wenden dan wanneer het dienstverband met hun werkgever werd gehandhaafd en zij aanspraak op wachtgeld konden maken (anders dan bv. bij wachtgeld van een ambtenaar moet hier in verband met de subsidie-voorschriften van het Rijk de band met den werkgever blijven bestaan, zodat de arbeid in het bedrijf als gevolg van tijdelijke slapte slechts onderbroken word).

Het zou ons te ver voeren, als wij te dezer plaatse de geschiedenis van het wachtgeldfonds uitvoerig gingen vermelden. Het was, zoals reeds gezegd, een rijke, veelbewogen geschiedenis. De velerlei moeilijkheden, welke overwonnen moesten worden, niet alleen in den bezettingstijd, maar ook daarna, moeilijkheden ook op financieel gebied, worden door den schrijver in een levendig verhaal geschetst.

Ruim 19 miljoen gulden werd tussen 1941 en 1950 aan wachtgeld en daarop drukkende sociale lasten betaald. Ongeveer de helft daarvan werd uit subsidies van de Overheid (Rijk en gemeenten) bekostigd, de andere helft werd op verschillende manieren door de bedrijfsgenoten opgebracht. De administratiekosten waren gering (slechts ruim 600.000 gulden).

De diepe inzinking in de sigarenindustrie, welke omstreeks 1 Januari 1950 inzette, heeft tenslotte tot stopzetting van de werkzaamheden van het fonds op 29 April 1950 genoopt. De financiële eisen waaraan moest worden voldaan, werden al te zwaar.

In onzen kring geeft men op principiële gronden de voorkeur aan het particulier initiatief, het „zelf doen”. Dat dit gemakkelijker met den mond beleden dan in de practijk uitgevoerd wordt, staat wel vast, vooral als het erop aankomt ook de financiële consequenties van zulk een voorkeur op zich te nemen. Wie eens iets van die practijk wil leren kennen, leze het boek van den heer BEERENS. Natuurlijk niet om daarin alle handelingen, in de beschreven periode van 10 jaar verricht, gedragen te vinden door de principiële motieven, waarvan wij zo juist gewag maakten. Maar wel om daarin aan te treffen een uitnemend voorbeeld van werkelijk „zelf doen”, dat, in een ongunstigen tijd begonnen, zich door steeds groeiende moeilijkheden niet heeft laten afschrikken en dat ook in financieel opzicht met grote offers gepaard ging. Inderdaad, een sociaal getuigenis!

Mr W. VERHEUL

DR STEPHEN SZABO, *De opmars der waarheid*. Twintig historische miniaturen. Kampen, J. H. Kok N.V., 1952; 182 blzz. f 4.95 ing., f 5.95 geb.

Goede eenvoudige lectuur over de hoofdfiguren uit den Reformatietijd is in Nederland schaars. Daarom valt het toe te juichen wanneer een Nederlandse uitgeefster in het tekort tracht te voorzien door een vertaling van een oorspronkelijk in het Amerikaans verschenen werk. In een twintigtal hoofdstukken schetst Szabo het leven van een aantal figuren uit het tijdperk der Reformatie en daarin de ontwikkeling en voortgang der Reformatie zelf. De meeste personen wier beeld hij tekent zijn onder ons, althans bij name, bekend (o. a. Luther, Calvijn, Beza, Knox, De Coligny), slechts een enkele maal treffen we een naam aan die men in Nederlandse boeken niet vaak genoemd ziet (o. a. Stephaan Bocsday).

De auteur weet boeiend te schrijven, hoewel dit vaak wordt bereikt door een te ruime fantasie. De levendige voorstelling die we krijgen van de omgeving waarin de gebeurtenissen plaats grepen zal wel te danken zijn aan het feit dat de auteur, naar de uitgeefster mededeelt, de beschreven plaatsen uit eigen aanschouwing kent.

Men behoeft nog maar enkele bladzijden in Szabo's boek te hebben gelezen of men heeft bemerkt dat zijn wijze van vertellen van de geschiedenis voor ons een ongewone is. Men zou zijn boek kunnen kwalificeren als een romantiserend verhaal. Ook in ons land is dit bekend, maar zijn bloeitijd moet hier gezocht worden in de periode om de laatste eeuwwisseling.

De romantische behandeling van de kerkgeschiedenis vindt in ons land weinig beoefening meer en dat laat zich wel begrijpen, daar ze bedreigd wordt door een gevaar dat nauwelijks is te ontgaan. Ook Szabo wist er niet aan te ontkomen: zijn helden hebben alleen maar goede dingen gedaan en hebben vrijwel steeds een juist inzicht gehad, terwijl hun vijanden het kwade of de on-deugd tot gezelschap hadden. De auteur geeft telkens blijk zijn onderwerp te kennen, maar hij verzuimt in zijn helden de fouten aan te wijzen. Het romantisch verhaal staat van nature in een gespannen verhouding tot de onaangename waarheid, maar bij Szabo is die spanning weg, omdat voor hem het donker uitsluitend de *tégenstanders* der Reformatie omhult. Daardoor wordt bij den lezer de verkeerde indruk gewekt dat het terstond is geweest een opmars van de *volle* waarheid. Ook wanneer we de geschiedenis een romantisch kleed aantrekken, mogen we den critischen zin tegenover onze helden niet verliezen. De opmars der waarheid moge zonder Waldez, Wiclif en Hus niet meer te denken zijn, toch vergete men niet dat zij ondanks hun fel verzet tegen de Roomse leer en praktijk niet in alles de juiste Schriftuurlijke waarheid hebben getast en

Dr M. C. SMIT.

*

RECTIFICATIE

In den noot op blz. 165 (in het vorige no) leze men in plaats van „heus”: hem.

HET VRAAGSTUK DER LIJKVERBRANDING

DOOR

J. VAN DER HAAR

„De positie van het Christenvolk wordt steeds benarder. De Crematie als nieuwe krachtige poging om de Maatschappij uit haar Christelijke scharnieren te lichten, grijpt mij sterk aan. De lezing der tallooze geschriften hierover toont hoe sterk de antichristelijke macht zich reeds voelt. En dan zijn er in Zion nog zoovele gerusten, die niets kwaads vermoeden.”

Aldus Kuyper, in een brief van Zaterdag 6 September 1874, aan Groen¹⁾, nadat hij in een brief van Zaterdag 25 Juli 1874, eveneens aan Groen, had verklaard: „De Engelse Elementary Education Act en de Crematie rooven me veel tijd²⁾”.

Voor wie kennis neemt van de litteratuur, die rond het vraagstuk der lijkverbranding in de jaren zeventig op de markt kwam, is het duidelijk, dat Kuyper zich niet aan overdrijving schuldig maakt, wanneer hij gewaagt van de „tallooze geschriften”, welke lezing voor hem ongetwijfeld een tijdrovende bezigheid moet zijn geweest. Immers, het was juist in deze periode, dat het crematievraagstuk op drift geraakte. Weliswaar ontbreekt het vóór 1870 niet aan *elke* lectuur op dit gebied, de litteratuur is dan echter nog betrekkelijk schaars.

In 1849 hield Jacob Ludwig Karl Grimm, bekend taalgeleerde, in de Akademie der Wissenschaften te Berlijn een lezing *Ueber das Verbrennen der Leichen*, waarin hij zich intussen niet als een pleitbezorger der crematiegedachte aandienende. In 1852 was het Prof. Jacobus Moleschott, Nederlander van geboorte en afstamming, die van uit Heidelberg, waar hij een professoraat bekleedde, in zijn boek *Der Kreislauf des Lebens* zijn denkbeelden ten gunste der lijkverbranding wereldkundig maakte. Weer drie jaren later, in 1855, verscheen te Breslau een geschrift van den Pruisischen arts J. P. Trusen, getiteld *Die Leichenverbrennung als die geeignetste Art der Todtenbestattung*, waarin de schrijver, op grond van militair-geneeskundige ervaringen, waarbij de Krimoorlog tot voorbeeld gediend had, de wenselijkheid van lijkverbranding met élan bepleitte. Tenslotte verdient nog vermelding een publicatie, in 1856 verschenen van de hand van Prof. H. E. Richter te Dresden en verduidelijkt met een *Bildliche Darstellung der Verzehrung einer Leiche durch eine Stichflamme im gewölbtem Raume*.

Zoals opgemerkt, de litteratuur is nog betrekkelijk schaars. We be-

¹⁾ Dr A. Goslinga, *Briefwisseling van Mr G. Groen van Prinsterer met Dr A. Kuyper*, Kampen, 1937, blz. 318.

²⁾ Goslinga, t. a. p., blz. 317.

vinden ons nog, om met Holleman te spreken, „in den voortijd”³⁾).

Trusen was het, die met zijn bovengenoemde studie in de medische wereld alarm had geblazen en aldus het vraagstuk der lijkverbranding „in the running” had gebracht. In 1869 dienden de hoogleraren Castiglioni en Coletti op het internationaal medisch congres te Florence „in naam der openbare gezondheid en der beschaving” met succes een motie in, waarbij het congres den wens uitsprak, „dat alle mogelijke middelen zullen worden aangewend om de gezondheidswetten te doen wijzigen, zoodanig, dat de verbranding der lijken in de plaats van de tegenwoordige begraafmethode wordt gesteld”⁴⁾. In 1871 volgde een resolutie van gelijke strekking, aangenomen door het internationaal medisch congres te Rome, terwijl een jaar later, in 1872, het Koninklijk Lombardisch Instituut in Italië een prijsvraag uitschreef voor een methode van lijkverbranding, die het begraven zou kunnen vervangen. Hetzelfde jaar zag in Duitsland een standaardwerk het licht, hetwelk ook in de tegenwoordige litteratuur ter verdediging van de gedachte der lijkverbranding nog steeds met een zekere voorliefde wordt bejegend. Het is het *Handbuch der Lehre von der Verbreitung der Cholera*, geschreven door den Dresdener Medizinalrath Dr Friedrich Küchenmeister. De ingenomenheid, waarmede van dit handboek gewag gemaakt wordt, vindt vooral haar oorsprong in het feit, dat Küchenmeister den stoot heeft gegeven tot de gedachte der *facultatieve* — vrijwillige, niet verplichte — lijkverbranding. De Italiaanse propagandisten behoorden voor het merendeel tot de vrijmetselaren, onder wie er waren, die in hun ijver de *verplichte* crematie als de enig ware oplossing beschouwden en die aan de crematie doelbewust een anti-godsdienselijke gezindheid verbonden. Küchenmeister daarentegen gaf als zijn mening te kennen, dat bij lijkverbranding „geenerlei dwang uitgeoefend zou mogen worden: geen verplichte crematie voor hen, die, om welke reden dan ook, daartegen bezwaar hebben en anderszids *vrijheid voor de voorstanders om hun eigen lijk te doen verbranden*”⁵⁾.

Uit het bovenstaande blijkt wel, dat Duitsland en Italië een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling der denkbeelden ten faveure van de lijkverbranding. Italië is, zegt Dr L. A. Rademaker, „het moederland”⁶⁾, dat „de hernieuwing van de crematiepractijk feitelijk heeft ingeleid”⁷⁾. „Moederland”, in zover daar in 1873 in een te Milaan gesticht crematorium de eerste crematie — wat Europa betreft — plaats vond, t. w. die van Paoli Gorni. „Moederland” óók, nu op 22 Juni 1874 in Italië de eerste wettelijke regeling der lijkverbranding tot stand kwam, gevolgd door een koninklijk decreet van 6 September 1876, waarbij een reglement ter uitvoering van de wet van 1874 werd vastgesteld.

³⁾ Mr J. E. Holleman, *Grondslagen der vereeniging voor facultatieve lijkverbranding*, Leiden, 1946, blz. 36.

⁴⁾ Holleman, t. a. p., blz. 43.

⁵⁾ Holleman, t. a. p., blz. 56.

⁶⁾ Dr L. A. Rademaker, *Crematie en het crematorium te Velsen*, Amsterdam, 1947, blz. 15.

⁷⁾ *Crematie in het buitenland*, opgenomen in *De crematie in Nederland en daarbuiten. Verzameling van opstellen, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche vereeniging voor facultatieve lijkverbranding*, uitgegeven door het hoofdbestuur, Leiden, 1924, blz. 16.

Wat Duitsland betreft, daar publiceerde in Februari 1874 H. J. Wegmann Ercolani zijn destijds geruchtmakende brochure *Ueber Leichenverbrennung als rationellste Bestattungsart. Eine Abhandlung dem gesunden Menschenverstande gewidmet*, een geschrift, dat ook in Nederland lezers vond, dat er niet weinig toe heeft bijgedragen, dat het crematievraagstuk ook in ons land in het centrum der algemene belangstelling kwam te staan en dat voor de Nederlandse pers en de publieke opinie het tijdstip heeft bepaald, allengs het crematievraagstuk tot een onderwerp harer polemische beschouwingen te verheffen. De primeur te dezen schijnt te staan op naam van de *Arnhemse Courant*, spoedig gevolgd door *De Tijd*, die in haar nummers van (o. a.) 15 en 20 April 1874 een hoofdartikel aan deze materie gewijd hebben. Toen men in Nederland vervolgens nog had kunnen kennismaken van het in Juni 1874 verschenen boek van den medicus Dr Joh. Bapt. Ullersperger, getiteld *Urne oder Grab* (Erlangen, 1874), achtte Kuyper het tijdstip rijp, de lijkverbranding aan de orde te stellen in een hoofdartikel in *De Standaard* van 1 Juli 1874, welk hoofdartikel door vele andere werd gevolgd⁸⁾.

Intussen drongen in den zomer van 1874 tot de Nederlandse pers vage geruchten door inzake plannen tot de oprichting van — wat de *Arnhemse Courant* van 10 Augustus 1874 noemde — „een genootschap tot bevordering der crematie in ons land”⁹⁾. Ook wat dit betreft was het buitenland voorgegaan. Een op 28 December 1874 gehouden „constitueerende vergadering” gaf het aanzien aan de „Vereeniging tot invoering der lijkenverbranding in Nederland”, een naam, die in 1875 werd gewijzigd in die van „Vereeniging voor lijkverbranding”. Sedert 1903 luidt de naam „Vere(e)niging voor facultatieve lijkverbranding”. Met het woord „facultatief” wil men uitdrukken, „dat de Vereeniging nooit voor crematiedwang te vinden zou zijn. Zij vraagt voor zich zelf geen vrijheid („voor de beschikking over het stoffelijk overschot” n.l.), om die voor anderen tot dwang te misbruiken”¹⁰⁾.

De vereniging telt momenteel pl.m. 43.000 leden, verdeeld over 51 afdelingen. Alleen de afdeling Amsterdam omvat al 11.000 leden. Onder de auspiciën der vereniging werd op 27 September 1913 in Nederland het eerste crematorium gesticht, gevestigd te Driehuis-Westerveld, gemeente Velsen, in welken lijkverbrandingsoven op 1 April 1914 de eerste verassing plaats vond, t. w. die van den Schiedamsen arts Dr Christiaan Joannes Vaillant.

Naast de Vereniging voor facultatieve lijkverbranding werd op 22 December 1919 te Amsterdam opgericht de „Nederlandsche arbeidersvereniging voor lijkverbranding”, die zich sedert 1947 aandient als „A.V.V.L.-Vereniging voor crematie”. Deze vereniging telde op 1 Januari 1952 ruim 33.000 aangeslotenen en nauwkeurig 71 afdelingen, van welke de afdeling Amsterdam alleen al 6.900 leden telt.

8) Dr A. Kuyper schreef tussen 1 Juli 1874 en 12 Juli 1875 in *De Standaard* 16 hoofdartikelen over de lijkverbranding. Vijftien dezer artikelen (t. w. die van 1 en 31 Juli 1874, 20, 23, 24 en 26 Augustus 1874, 10, 15, 18 en 22 September 1874, 3, 6 en 9 October 1874, 26 Mei 1875 en 12 Juli 1875) werden opgenomen onder de bijlagen van de grote uitgave van Ons Program, Amsterdam, 1879, blzz. 811—842.

9) Holleman, t. a. p., blz. 9, 10.

10) Rademaker, *Crematie en het crematorium te Velsen*, blz. 16, 17.

De ontwikkeling der lijkverbranding.

De ontwikkeling van de gedachte der lijkverbranding, zowel hier, als in het buitenland, is niet gering. Wie de statistieken over dit onderwerp raadpleegt, komt dra tot de conclusie, dat de crematie vrijwel overal ter wereld toeneemt. Sedert in 1873 te Milaan het eerste crematorium geopend werd, in 1878 gevolgd door dat te Gotha in Duitsland — waar ook onze landgenoot Eduard Douwes Dekker (Multatuli) werd gecremeerd — heeft de crematiebeweging zich allengs over een groot deel van Europa en de andere werelddelen verbreid. In Europa bestonden in 1931 198 en in 1939 242 crematoria. Thans bedraagt dit aantal rond 300. De Verenigde Staten kregen hun eerste particuliere crematorium in 1876 te Washington. Later werden tal van openbare crematoria gesticht, wier aantal voor geheel Amerika in 1947 130 bedroeg. Zuid-Amerika telde in 1931 één crematorium, gevestigd te Rio de Janeiro, Australië telde er in dat jaar 3, in 1939 reeds 11, Afrika in 1939 één — in 1926 te Stellawood opgericht — en Azië 36.723. Bij de beoordeling van dit laatste fabelachtige aantal dient te worden bedacht, dat in Japan alle doden worden verast en dat aldaar op elk kerkhof een verbrandingsinrichting aanwezig is ¹¹⁾.

Wat Europa betreft, is het aantal crematies in Denemarken relatief het hoogst. Het bedroeg in 1950 19,5 % van het aantal overledenen. Engeland, Zweden en Noorwegen bereikten percentages van onderscheidenlijk 15,19, 15,3 en 15,2. In Nederland bedraagt het percentage 2,1, in Frankrijk slechts 0,2. In Hongarije heeft de lijkverbranding tot dusver weinig vorderingen gemaakt. In 1931 werd aldaar te Debreczen het eerste crematorium geopend. In Duitsland vonden sedert de invoering der lijkverbranding, in 1878, tot 1 November 1950 ruim 2 miljoen crematies plaats in (thans) 124 crematoria. In tal van Duitse gemeenten overtrof de crematie de begrafenissen. Zo werd in 1936 in het Thüringse stadje Jena 87 % van de overledenen verast, terwijl in 1937 in Pössneck van de 322 overledenen er 287 — of 86 % — werden gecremeerd. „Een Europeesch crematorium-record!“ ¹²⁾. Het totaal aantal crematies in Duitsland bedroeg in 1936 76.624, dat was 5.165 meer dan in 1935.

Wat Rusland betreft, maken wij melding van het feit, dat alleen in Moskou gemiddeld 12.000 crematies per jaar plaats hebben.

In tal van landen is de crematie heden ten dage wettelijk geregeld. Een legislatieve regeling ontbreekt in Nederland en in Hongarije.

Er bestaat een Internationale Crematie Federatie (I.C.F.), gezeteld te Londen, tot welke Federatie sedert 1936 ook de beide in ons land bestaande organisaties op dit gebied zijn toetreden.

Thans enkele statistische inlichtingen inzake den stand der crematiebeweging in ons land. Zoals reeds opgemerkt, vond hier in 1914 de eerste crematie plaats in het, tot dusver enige, crematorium te Driehuis-Westerfeld. Het aantal crematies is sedertdien in vrijwel steeds stijgende lijn

¹¹⁾ De hier genoemde cijfers en feiten werden merendeels ontleend aan Prof. Dr L. van Itallië, *Het buitenland en wij*, opgenomen in *Het goed recht der lijkverassing. Opstellen, geschreven op verzoek der Vereeniging voor facultatieve lijkverbranding en der Arbeidersvereeniging voor lijkverbranding*, 's Gravenhage/Amsterdam, 1931, blz. 13 vlg.

¹²⁾ *Berichten en mededeelingen der Vereeniging voor facultatieve lijkverbranding*, April 1938, 63e jrg., nr 2, blz. 72.

gegaan. De ontwikkeling wordt het best gedemonstreerd door de volgende grafiek¹³⁾, die het aantal crematies per jaar, in elk der jaren 1914 t/m 1951, aangeeft, alsmede telkens bij elk jaar het totaal aantal crematies sedert 1914.

Jaar	1914	1915	1916	1917	1918	1919
Aantal	1	46	89	98	135	162
Totaal	1	47	136	234	369	531
Jaar	1920	1921	1922	1923	1924	1925
Aantal	177	196	186	218	256	262
Totaal	708	904	1.090	1.308	1.564	1.826
Jaar	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Aantal	318	352	406	450	505	555
Totaal	2.144	2.496	2.902	3.352	3.857	4.412
Jaar	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Aantal	636	636	668	747	791	890
Totaal	5.048	5.684	6.352	7.099	7.890	8.780
Jaar	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Aantal	870	976	1.061	1.067	1.244	1.223
Totaal	9.650	10.626	11.687	12.754	13.998	15.221
Jaar	1944	1945	1946	1947	1948	1949
Aantal	1.074	965	1.176	1.221	1.327	1.581
Totaal	16.295	17.260	18.436	19.657	20.984	22.565
Jaar	1950	1951				
Aantal	1.520	1.671				
Totaal	24.085	25.756				

De verbranding geschiedt heden ten dage in één der in totaal vier verbrandingsovens, waar de lucht tevoren met lichtgas (in het buitenland veelal door middel van electrischen stroom) verhit is tot een temperatuur van 800 à 1.000° Celcius. Het stoffelijk overschot komt niet in aanraking met brandstof of vlam, omdat vóór het invoeren van het lichaam de brandstoftoevoer wordt afgesloten, zodat de crematie plaats vindt in de dan ontstane verhitte lucht. Nochtans ontstaan wel vlammen, want het hulsel gaat in de sterk verhitte lucht tot zelfontbranding over. Het verbrandingsproces voltrekt zich in ongeveer één uur en doet de gasvormige bestanddelen koolzuur, stikstof en waterdamp ontsnappen. De overblij-

¹³⁾ Grotendeels overgenomen uit de brochure *Godsdienst en crematie*, door Prof. Dr G. van der Leeuw en Prof. Dr H. Vos, uitgave van de Vereniging voor facultatieve lijkverbranding en van de Vereniging voor crematie-A.V.V.L., 's-Gravenhage, 1950, blz. 10.

vende 2 à 3 kilogram as wordt gedeponereerd in een metale asbus, die van den naam van den overledene wordt voorzien. Aan de as kunnen tal van bestemmingen worden toebedacht. De meest bekende, zij het ook de minst toegepaste, vorm is de plaatsing van de asbus in een urn en de bijzetting van deze urn in een columbarium (overdekte urnenbewaarplaats) of in een urnentuin. Ook kan de asbus worden begraven of door de familie, ter eigen bewaring, worden opgevraagd. Sedert 1935 bestaat de gelegenheid, de as van een gecremeerd stoffelijk overschot op het zgn. vijfverterrein van het crematorium uit te strooien, door middel van een verkeersvliegtuig der K.L.M., of door een der sleepboten van bureau Wijsmuller N.V. te IJmuiden in zee te doen strooien¹⁴⁾. Het uitstrooien van de as vindt tegenwoordig in meer dan 60 % van de gevallen plaats en wordt door pro-crematoren als „de consequentie van het verasschingsproces” aangemerkt¹⁵⁾.

De arresten van den Hogen Raad van 1 Maart 1915.

Zoals wij hebben opgemerkt, werd op 1 April 1914 de toen 96-jarige Schiedamse arts, Dr Chr. J. Vaillant, als eerste in Nederland gecremeerd, in het op 27 September 1913, mede op zijn instigatie, gestichte crematorium te Driehuis-Westerveld.

Algemeen vroeg men zich af, welke houding de Overheid ten opzichte van dit gebeuren zou innemen. Deze vraag werd *algemeen* gesteld, doch leefde wel zeer in het bijzonder onder de aanhangers der crematiebeweging in ons vaderland, zoals deze toen nog uitsluitend in de Vereniging voor facultatieve lijkverbranding waren georganiseerd. Wanneer men kennis neemt van de geschiedenis dezer vereniging, komt men tot de conclusie, dat het daarin aanvankelijk — zij het ook betrekkelijk kort — communis opinio was, dat de wet van 10 April 1869, Staatsblad nr 65 tot vaststelling van bepalingen betrekkelijk het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisregten¹⁶⁾, het verbranden van lijken uitdrukkelijk uitsloot en zelfs — dit is in het licht van hetgeen zich later heeft afgespeeld merkwaardig —, dat deze toestand, zij het ook nolens volens, moest worden geëerbiedigd, tot op het moment, dat

¹⁴⁾ *De Standaard* van 9 November 1935 voorzag een desbetreffend persbericht, in de rubriek „Echo's”, van het volgend onderschrift.

„Souverein beschikt de mensch over het gestorven lichaam. Naar de vier winden strooit hij de asch op de baren der zee, zoodat er zijner geen gedachtenis meer zijn zal. Wat eertijds als een vloek gedragen werd, zoekt de mensch thans zelf. Doch ook de zee zal haar dooden weergeven. Want er staat geschreven: „En de zee gaf de dooden, die in haar waren; en de dood en de hel gaven de dooden, die in haar waren; en zij werden geoordeeld, een iegelijk naar hunne werken.”

¹⁵⁾ Rademaker, *Crematie en het crematorium te Velsen*, pag. 79.

¹⁶⁾ Dit is vooralsnog de enig juiste titel der wet, die n.l., zulks in tegenstelling tot de meeste andere Nederlandse staatswetten, een zgn. citeertitel mist (Zie in dít verband mijn artikel *Het 75-jarig bestaan van de lijkwet en de begraafwet in bezettingstijd* in *Tijdschrift voor overheidsadministratie*, 13 September 1945, nr 27). In artikel I van het wetsontwerp, toegevoegd aan het d.d. 17 Mei 1950 ingediende *Verslag van de commissie van advies inzake herziening van de „begrafeniswet”*, ingesteld bij beschikking van den Minister van Binnenlandse Zaken, van 13 April 1949, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, 1950 (zgn. commissie-Kan, aldus genoemd naar haar voorzitter, Mr J. M. Kan, raad-adviseur in algemenen dienst bij het Departement van Binnenlandse Zaken), wordt voorgesteld, aan de wet van 1869, Staatsblad nr 65, een nieuw artikel 52 toe te voegen, luidende: „Deze wet kan worden aangehaald als „Begrafeniswet”. De Regering geeft, blijkens het door haar op 17 Januari 1952 ingediende wetsontwerp, de voorkeur aan de o.i. juistere naam „Wet op de lijkbezorging”. Omdat het spraakgebruik te dezen tot een bespreking dwingt, zullen wij hier en in het vervolg spreken van „Begrafeniswet”.

een wijziging van de „Begrafeniswet”, in een door pro-crematoren gewensten zin, de lijkverbranding wettelijk geoorloofd zou verklaren.

Geleidelijk aan gingen er echter ook andere stemmen op in het midden der aanhangers van lijkverbranding. Twee groepen kwamen tegenover elkaar te staan. Holleman tekent de situatie duidelijk, wanneer hij schrijft: „De strijd ging in wezen tusschen de wetsgetrouwe, bedachtzaam aangelegde aanhangers van het oorspronkelijke, op wetswijziging gerichte streven, die vervallenverklaring van de erkenning der Vereeniging als rechtspersoon of zelfs repressieve maatregelen der Justitie tegen het bouwen en gebruiken van een lijkoven zouden kunnen duchten, en de impulsieve naturen, wier geduld ten einde was, die, als er moeilijkheden kwamen, wel zouden weten hoe daaraan het hoofd te bieden”¹⁷⁾. Het pleit is tenslotte ten gunste van „de impulsieve figuren, wier geduld ten einde was”, beslecht. Immers, na tal van mislukte onderhandelingen met gemeentebesturen en beheerders van begraafplaatsen werd eindelijk in 1906 overeenstemming bereikt met de N.V. begraafplaats „Westerveld”, inzake den bouw van een verbrandingsoven op haar in eigendom toebehorende terreinen in de gemeente Velsen, met als uiteindelijk resultaat, dat aldaar, gelijk boven reeds opgemerkt, op 27 September 1913 het gebouw van het crematorium — het eerste en tot dusver enige in Nederland — kon worden geopend.

Geen wonder dat men in 1914 het standpunt van de Overheid, die men thans in feite voor een fait accompli gesteld had, met bijzondere belangstelling afwachtte. Een proefproces lokte de pleitbezorgers van een legislatieve regeling der lijkverbranding wel aan. En aldus werd door de Justitie, in overleg met het Hoofdbestuur der Vereniging voor facultatieve lijkverbranding, proces-verbaal opgemaakt en tegen den executeur-testamentair van Dr Vaillant een strafvervolg ingesteld. Men begon met de poorten van het crematorium te sluiten. De zaak diende in eersten aanleg voor den kantonrechter te Haarlem, die op 9 September 1914 tot vrijspraak concludeerde, vervolgens voor de arrondissementsrechtbank aldaar, die reeds op 26 October 1914 het vonnis van den kantonrechter bevestigde, en tenslotte, in cassatie, voor ons hoogste rechtscollege, den Hogen Raad der Nederlanden. De quintessence van dit arrest van 1 Maart 1915 is bekend¹⁸⁾, doch mag hier volledigheidshalve niet ontbreken.

„Artikel 1, 1e lid der Begrafeniswet” — aldus de Hoge Raad — „heeft niet slechts de strekking de wijze te regelen, waarop gehandeld moet worden, *indien* er begraven wordt, maar dit voorschrift bepaalt vóór alles, dat, behoudens de in het 2e lid genoemde uitzonderingen, elk overleden persoon — waaronder met juistheid is verstaan: *elk lijk* — moet worden begraven. Aan dit voorschrift wordt niet voldaan, wanneer, na verbranding van het lijk, de overgebleven asch en de uitgegloeide beenderen worden begraven. Evenwel heeft de wetgever verzuimd de personen aan te wijzen, die met de zorg voor het begraven worden belast, zodat wegens niet-naleving van het voorschrift van art. 1, eerste lid, der Begrafeniswet niemand strafrechtelijk aansprakelijk kan worden gesteld.

¹⁷⁾ T. a. p., blz. 96, 97.

¹⁸⁾ *Weekblad van het Recht* nr 9795.

Bij de vaststelling van de Begrafeniswet heeft de wetgever zich gesteld op het standpunt, dat lijkverbranding niet geoorloofd zou zijn. Die bedoeling heeft echter in de wet geen uitdrukking gevonden, aangezien daarin een uitdrukkelijk verbod van verbranden niet wordt aangetroffen. De afleiding van een voor allen geldend verbod van verbranden uit het in art. 1 der wet tot bepaalde personen gericht gebod om te zorgen voor de begraafing van een overledene en het toepasselijk maken van de strafbepaling tegen niet-naleving van het gebod op de overtreding van het daaruit afgeleide verbod, zou zijn het bezigen van eene methode van wetsuitlegging, welke in strafzaken niet geoorloofd is¹⁹⁾.

Bij brief van 22 Maart 1915 (2e afdeling A., nr 700) deelde de minister van Justitie, Mr B. Ort, zulks in overleg met den Minister van Staat, minister van Binnenlandse Zaken, Mr P. W. A. Cort van der Linden, aan het Hoofdbestuur der Vereniging voor facultatieve lijkverbranding, ten antwoord op deszelfs adres van 8 Maart 1915, mede, „dat uit een justitieel oogpunt tegen het toelaten van lijkverbranding in den oven van Uwe vereeniging onder nauwkeurige naleving van de door Uw Bestuur omschreven waarborgen geen bezwaar bestaat en dat het voorhands niet in de bedoeling der Regeering ligt de politie tegen de lijkverbranding vanwege Uwe vereeniging te doen optreden”. „Ik heb” — zo vervolgt de bewindsman — „den Officier van Justitie te Haarlem opgedragen zich iedere drie maanden bij de Administratie van het Crematorium te Driehuizen te overtuigen, dat inderdaad geen lijkverbranding plaats heeft zonder strikte inachtneming der thans bij Uw overgelegde geschriften vastgestelde waarborgen.”

De poorten van het crematorium konden weer open en van Maart 1915 af kan crematie in ons land straffeloos plaats vinden. Straffeloos, hoewel naar 's Hogen Raads oordeel het onwettige van een dergelijke handeling vast stond. Het zou op den weg van het toenmalige kabinet gelegen hebben, in de kennelijke leemte der „Begrafeniswet” terstond te voorzien, doch dit is toen — en tot op den huidigen dag! — niet geschied. Integendeel, Ort en Cort zijn met de Vereniging voor facultatieve lijkverbranding gaan transigeren en hebben het haar, door de lijkverbranding a. h. w. te reglementeren, wel erg gemakkelijk gemaakt, haar met de wet strijdige practijken ongehinderd uit te oefenen.

De impasse.

En zo zitten we met betrekking tot het vraagstuk der lijkverbranding nog altijd in het slop.

Want, hoe men de kwestie ook beziet, vóór- en tegenstanders van cre-

¹⁹⁾ Artikel 1, eerste lid en tweede lid, der „Begrafeniswet” luidt als volgt:

Elk overleden persoon en doodgeboren kind wordt in eene gesloten kist begraven op eene begraafplaats, overeenkomstig deze wet aangelegd of volgens de overgangsbepalingen dezer wet toegelaten.

Zoo de niet gescheiden echtgenoot, of, bij ontstentenis of niet aanwezigheid van echtgenoot, de naaste ter plaatse van het sterfgeval aanwezige meerderjarige bloed- of aanverwanten tot den derden graad ingesloten en, ook deze niet tegenwoordig zijnde, de aanwezige meerderjarige erfgenamen of diegenen die anderszins voor de begrafenis te zorgen hebben, verlangen of vergunnen, dat een lijk niet begraven, maar ontleed of bewaard worde, of zoo de overledene dergelijke beschikking over zijn lijk bij uitersten wil of bij eene akte, zoo als omschreven is in art. 982 van het Burgerlijk Wetboek, heeft bevolen, kan dit met verlof van den burgemeester geschieden.

matie zijn het er nagenoeg over eens, dat de „Begrafeniswet” lijkverbranding verbiedt. Zelfs de hoogleraar Van den Bergh, die overigens tot de conclusie komt, dat „artikel 1 van de Begrafeniswet niet meer geldend recht in Nederland (is)”, verklaart onomwonden, „dat de wet van 1869 de lijkverbranding verbiedt”²⁰). Ook Prof. Mr F. G. Scheltema trekt de conclusie, „dat crematie in strijd is met art. 1, al. 1, der Begrafeniswet, en dus een onrechtmatige daad vormt”²¹). Wij zouden deze uitspraken, waaromtrent immers nauwelijks verschil van denkwijze mogelijk schijnt, niet expressis verbis vermelden, ware het niet, dat er stemmen opgegaan zijn, die van een leemte in de wet hoegenaamd niet weten willen. Stemmen van hen, voor wie hier eigenlijk geen probleem aan de orde is. In zekeren zin behoort reeds Van den Bergh tot deze categorie, al stemt hij dan ook toe, dat de wet verbranding verbiedt. Forser dan Van den Bergh treedt Prof. Mr H. Krabbe op, wanneer hij in een artikel in *De Telegraaf* van 26 Januari 1928 schrijft: „De wet gebiedt de begraving, maar dit heeft opgehouden te gelden, daar een andere rechtsovertuiging dan die aan de wet tot basis strekte, de crematie geoorloofd acht. Sinds jaar en dag en in stijgende mate wordt de verassing toegepast, uit welke feiten op het allerduidelijkst blijkt, dat de rechtsregel der wet plaats heeft gemaakt voor de heerschappij van een langs anderen weg gevormd recht”²²). Scheltema, schoon in het algemeen aanhanger van Krabbe’s systeem van de „heersende rechtsovertuiging”, van de leer der rechtssovereiniteit, wijst de toepassing daarvan op het crematieprobleem evenwel met stelligheid van de hand. De wijziging der rechtsovertuiging, aldus Scheltema, moet bewezen worden en dit bewijs valt kwalijk te leveren, zolang nog het merendeel der bevolking begraving als den enigen vorm van lijkbezorging aanvaardt²³).

Het standpunt van Fabius.

In den antirevolutionairen kring is het Fabius die, hoe ook uiteraard op andere gronden, in de praktische toepassing van de „Begrafeniswet” geen moeilijkheden ziet. Als die wet — het is min of meer typerend voor de enigszins apodictisch-doctrinaire wijze, waarop Fabius te werk placht te gaan — maar beter gelezen en begrepen werd! Een leemte in de wet? „Van eene leemte in de Begraafwet kan slechts gesproken worden, indien men het systeem dier wet voorbijziet, en daardoor wellicht komt tot een slecht lezen van art. 1”²⁴). „Herhaaldelijk betoogde ik, dat de Begraafwet *geene* leemte bevat, een volkomen sluitend geheel geeft”²⁵). „Echter was het systeem dier wet niet begrepen . . .” „Zoo is de legende van eene leemte in de Begraafwet ontstaan”²⁶). Het wordt alles op een zeer stellige wijze gezegd. Fabius kwam tot deze uitspraken in de jaren

²⁰) Mr Dr G. van den Bergh, *Verbiedt het geldend Nederlands recht de lijkverbranding?*, in: *Het goed recht der lijkverassing*, 's Gravenhage/Amsterdam, 1931, blz. 5 vlg.

²¹) Prof. Mr F. G. Scheltema, *Lijkverbranding uit staatsrechtelijk oogpunt*, in denzelfden bundel, blz. 33.

²²) Aangehaald bij Van den Bergh, t. a. p., blz. 6.

²³) T. a. p., blz. 33, 34.

²⁴) Mr D. P. D. Fabius, *Studiën en schetsen op het gebied van staat en maatschappij*, 15de serie nr 10, April 1924, blz. 188.

²⁵) T. a. p., 9de serie nr 2, April 1917, blz. 46.

²⁶) T. a. p., 11de serie nr 1, Maart 1919, blz. 4.

1917, 1919 en 1924. Reeds eerder — in 1916 — had hij zich in gelijken geest uitgelaten. Hij drukte zich toen echter nog voorzichtig, hier en daar zelfs vragenderwijs, uit. Na er op gewezen te hebben, hoe „voorloopig als uitgemaakt (geldt), dat de Begraafwet wèl bedoelt, dat elk lijk, voor zoover mogelijk, zal begraven worden, doch dat aan niemand de verplichting is opgelegd, daarvoor te zorgen”, vraagt hij: „Is echter dit laatste geheel juist?” Er is — een Fabius kenmerkende wijze van uitdrukken — „wellicht hoegenaamd geene leemte”²⁷⁾. Zo — nog enigszins terughoudend — schreef Fabius in 1916. In 1924 is alle schroom verdwenen en vraagt hij triumfantelijk: „Wat ter wereld hapert nu aan deze wet?”²⁸⁾. En wanneer hij later een artikel over lijkverbranding van Prof. Taverne in *De Tijd* van 17 April 1924 aanhaalt, waarin deze meent, „dat de toepassing van de wet tegenover lijkverbranders op groote moeilijkheden zoude stuiten”, komt hij tot de, nu louter rhetorische vraag: „Zouden die waarlijk te duchten zijn?”, om vervolgens met kracht van argumentatie aan te tonen, dat dit geenszins het geval is²⁹⁾.

Waarop berust nu deze argumentatie?

Fabius klampt zich, ter verdediging van zijn standpunt, vast aan den tekst van artikel 9 der „Begraveniswet”, luidende: „Ingeval voor het begraven van een lijk door de nabestaanden of betrekkingen of door armbesturen niet wordt gezorgd, wordt daarin door den burgemeester voorzien.”

De *burgemeester* is dus belast met de zorg voor het begraven! Geen wonder derhalve, aldus Fabius' constructie, dat de wet daarvoor niemand van de nabestaanden aanwijst. Deze *kunnen* er voor zorgen, maar zijn er niet primair toe verplicht. Zij kunnen het óók laten. En in het laatste geval heeft de wet nu juist den burgemeester ingeschakeld, om alsdan regelen op te treden.

Fabius is deze visie met een waarlijk bewonderenswaardige vasthoudendheid trouw gebleven. Tot in het *Weekblad van het recht* (nr 9947) toe heeft hij zijn bepaald originele denkbeelden te dezer zake gelanceerd. En in zijn *Studiën en Schetsen* komt hij er steeds weer op terug: „... de burgemeester is *verplicht* te zorgen, dat elk lijk begraven wordt. De zaak behoort dus thuis bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken”³⁰⁾. „Als nabestaanden enz. niet voor het *begraven* zorgen, voorziet daarin de burgemeester. Zoodat reeds de openlijke aankondiging, dat een lijk verbrand zal worden, den burgemeester tot bijzondere waakzaamheid verplicht... En wanneer een burgemeester zijnen plicht verzuimt, *ligt het op den weg van hoogere autoriteiten, zoodanigen burgemeester op zijnen plicht te wijzen. In het plichtsbefef van autoriteiten, lagere en hoogere, schuilt te dezen aanzien de eenige „lacune”*”³¹⁾.

Deze wetsinterpretatie van Fabius „heeft”, zo zegt Gerbrandy terecht, „geen ingang gevonden”³²⁾. Behalve dan, zoals Fabius zelf met enige

27) T. a. p., 8e serie nr 5/6, Juli en Aug. 1916, blz. 119.

28) T. a. p., 15e serie nr 10, April 1924, blz. 188.

29) T. a. p., 15e serie nr 12, Juni 1924, blz. 237, 238.

30) T. a. p., 11de serie nr 1, Maart 1919, blz. 4.

31) T. a. p., 15de serie nr 10, April 1924, blz. 188, 189.

32) Mr P. S. Gerbrandy, *Lijkverbranding*, refereaat Calvinistische Juristenvereniging 28 Mei 1924, blz. 10.

Fabius rekent in zijn *Studiën en schetsen* (15e serie nr 12, Juni 1924, blz. 238)

triumf opmerkt, bij het Eerste kamerlid Mr Bosch van Oud-Amelisweerd, die op 14 Maart 1919 had verklaard „„volmaakt” in te stemmen met mijne opvatting van de Begraafwet, dat de verplichting tot begraven gesanctioneerd is door art. 9 dier wet, volgens hetwelk de burgemeesters *verplicht* zijn te zorgen, dat de lijken *begraven* en dus niet *verbrand* worden”³³).

Fabius' theorie, hoe vernuftig uitgedacht, houdt te weinig rekening met de practijk van het rechtsleven. En deze practijk — of men haar nu toejuicht of niet — is, dat lijkverbranding tengevolge van een kennelijke, althans door ons hoogste rechtscollege geconstateerde, leemte in onze wetgeving ongehinderd kan plaats vinden, hoezeer de wet ook heeft *bedoeld* de mogelijkheid van crematie uit te sluiten.

Pogingen om uit de impasse te geraken.

Uit den treure is er op gewezen, dat de tegenwoordige onbevredigende toestand, dat lijkverbranding in strijd met de wet plaats vindt zonder dat daartegen van overheidswege wordt opgetreden, het gezag van de Overheid ondermijnt. Wijziging van de wet, in welke richting ook, is hier de enige oplossing. „De lijkverbranding”, zegt Struycken, „moet of worden verboden of wettelijk worden geregeld”³⁴).

Een- en andermaal zijn pogingen ondernomen, aan de thans bestaande situatie een einde te maken. De eerste poging, de crematie een wettelijke basis te verlenen, dateert van 1919, de tweede van 1940³⁵). In beide ontwerpen werd de lijkverbranding onder zekere voorwaarden toegestaan.

Het in 1919 aanhangig gemaakte wetsontwerp tot wijziging der „Begraafeniswet” — waarin de naamgeving van de wet niet geregeld werd — is ingediend bij Koninklijke Boodschap van 27 September 1919, onder de verantwoordelijkheid van den r.k. minister van Binnenlandse Zaken, Jhr Mr Charles Ruys de Beerenbrouck. De memorie van toelichting droeg tevens de handtekening van den a.r. minister van Justitie, Mr Theo Heemskerck.

Tot verder dan het verslag van de commissie van rapporteurs heeft het wetsontwerp 1919 het niet gebracht. Aan een openbare behandeling is het — „gelukkig”, zegt Dijkstra³⁶) — nooit toegekomen. Het wetsontwerp

tegelijktijd af met den referent en met de Calvinistische Juristenvereniging zelve. Uit het referaat blijkt niet, „dat de referent zich eenigszins behoorlijk van de litteratuur te dezer zake en van de argumenten *pro* en *contra* op de hoogte heeft gesteld”, zo krijgt Mr Gerbrandy te horen, terwijl zich de vereniging de staf over haar werk gebroken ziet door de ietwat zure opmerking: „Dat genoemde Juristen-vereeniging, door met dit referaat te openen, gelukkig is geweest, zoude ik niet durven zeggen.”

³³) T. a. p., 11de serie nr 2, April 1919, blz. 45, 46.

³⁴) Prof. A. A. H. Struycken, *Politieke opstellen*, Arnhem, 1916, blz. 124.

Wanneer men Oosthoek's *Encyclopaedie* geloven mag, dan is de crematie al wettelijk geregeld. „In 1950 is de lijkverbranding bij de wet geregeld” (4e dr., dl X, Utrecht, 1951, blz. 483, i. v. „Lijkverbranding”). Dit is volslagen onjuist. Men heeft er hier bij het samenstellen van den tekst, in een streven om actueel te zijn, maar op gespeculeerd, dat een wettelijke regeling in 1950 wel tot stand zou zijn gekomen.

³⁵) De ontwerpen 1919 en 1940 zijn, met memorie van toelichting en — wat het ontwerp 1919 betreft — met voorlopig verslag, memorie van antwoord en eindverslag van de commissie van rapporteurs, als Bijlagen II en III toegevoegd aan het rapport der commissie-Kan, blz. 29 t/m 37.

³⁶) M. Dijkstra, *Stof zijt gij...*, uitgave A.V.V.L.-Vereniging voor crematie, Amsterdam, 1947, blz. 17.

bleef officieel aanhangig tot het in 1940 werd ingetrokken, om in dat jaar plaats te maken voor een bij Koninklijke Boodschap van 1 Maart 1940 — op den dag af 25 jaar na het arrest van den Hogen Raad van 1 Maart 1915! — aangeboden nieuw ontwerp tot wijziging van de wet van 1869, in welk ontwerp wij voor het eerst den naam Begrafeniswet aantreffen ³⁷⁾).

De memorie van toelichting van het wetsontwerp 1940 was getekend door den c.h. minister van Binnenlandse Zaken H. van Boeyen en door den a.r. minister van Justitie, Mr P. S. Gerbrandy.

Tengevolge van het feit dat Nederland op 10 Mei 1940 in een oorlog werd gewikkeld, kon het ontwerp Van Boeyen-Gerbrandy in de Staten-Generaal niet tot openbare behandeling komen. Na de bevrijding werd het bij K.B. van 11 April 1946 ingetrokken.

Het gevolg was, dat de oude wet van 1869 bleef bestaan en dat derhalve de onbevredigende toestand op dit stuk bleef voortduren.

Aangezien intussen wijziging van de „Begrafeniswet” allerwege als een eis van gebiedende noodzaak werd gevoeld, werd bij beschikking van 13 April 1949, nr 25121, afd. B.B. bureau Bestuurszaken, door den toenmaligen minister van Binnenlandse Zaken, wijlen Mr J. H. van Maar-seveen, een commissie ingesteld onder voorzitterschap van Mr J. M. Kan, welke commissie werd belast met de taak, van advies te dienen nopens de vraag, welke wijzigingen met het oog op het verbranden en balsemen van lijken in de wet van 1869 dienen te worden aangebracht. Het verslag dier commissie is op 17 Mei 1950 ingediend.

Het vraagstuk in de Tweede Kamer bij de begroting 1952.

Bij de openbare behandeling der begroting 1952 in de Tweede Kamer heeft het a.r. Kamerlid Ds J. Fokkema over het hier aan de orde gestelde probleem gesproken. In de vergadering van 23 November 1951 attendeerde deze, gelijk hij reeds eerder gedaan had, den Minister op de reclame, welke door de Vereniging voor facultatieve lijkverbranding op de spoorwegstations wordt gemaakt. In dezelfde vergadering heeft de s.g. afgevaardigde Ir C. N. van Dis o. a. gezegd: „De grote fout is in dezen gemaakt door het rechtse coalitie-ministerie, dat in 1918 optrad. Dit heeft ten deze zijn dure roeping schromelijk verzaakt. Dat Ministerie toch, dat op een meerderheid van Rooms-Katholieken, antirevolutionairen en Christelijk-historischen steunde, liet de heidense praktijk der lijkverbranding ongestoord en ongestraft voortgaan in plaats van die te verbieden,

³⁷⁾ Reeds op Woensdag 7 December 1938 had het avondblad van *De Telegraaf* weten te melden, dat een wettelijke regeling der lijkverbranding in voorbereiding was, welke regeling de volgende voorschriften zou inhouden. 1. Crematie mag slechts geschieden indien in het testament de wil daartoe uitdrukkelijk is bepaald. 2. De naaste familieleden hebben steeds de vergunning nodig van den kantonrechter. 3. Slechts één plaats wordt voor de lijkverbranding aangewezen, n.l. het bestaande crematorium te Westerveld.

Deze berichtgeving was wel wat voorbarig en wat het gestelde onder 2 betreft, gelet op den inhoud van het wetsontwerp van 1 Maart 1940, onjuist.

Op te merken valt voorts nog, dat Dr H. Colijn in de vergadering van de Tweede Kamer van 10 November 1939, tijdens de behandeling van de rijksbegroting van Binnenlandse Zaken had opgemerkt: „Aan de wijziging van de Begrafeniswet wordt de laatste, ik mag wel zeggen allerlaatste hand gelegd”. Getuige den datum van indiening van het wetsontwerp van 1 Maart 1940 heeft deze „allerlaatste hand” wel enigszins traag gewerkt.

zo nodig na herziening der Begraafwet, nadat de Hoge Raad had uitgesproken, dat de Begraafwet een leemte bevat, een leemte overigens, die door een Staatsrechtgeleerde als Prof. Mr Fabius vanaf het begin in het geheel niet erkend kon worden, en in 1919 evenmin door het toenmalige lid der Eerste Kamer Mr Bosch van Oud-Amelisweerd, die zich destijds in deze aangelegenheid geheel aan de zijde van Prof. Fabius stelde, die van mening was, dat de verplichting tot begraven gesanctionneerd is door artikel 9 dier wet, volgens hetwelk de burgemeesters verplicht zijn te zorgen, dat de lijken begraven en dus niet verbrand worden. Meer zullen wij thans, Mijnheer de Voorzitter, . . . over dit zo gewichtige onderwerp der lijkverbranding, welke tegen Gods woord en de praktijk der oude Christelijke kerk en die der reformatie is, niet te berde brengen . . ." ³⁸⁾). In de vergadering van 27 November 1951 heeft de Minister van Binnenlandse Zaken a. i., Mr F. G. C. J. M. Teulings, met voorbijgaan der opmerkingen van den heer Van Dis, ten opzichte van de door den heer Fokkema gesignaleerde stationsreclame ten faveure van de lijkverbranding — een reclame, die al van de jaren twintig dateert — het volgende opgemerkt: „De directie van de Nederlandsche Spoorwegen stelt zich op het standpunt — en ik geloof, dat ik de juistheid van dit standpunt moeilijk kan bestrijden —, dat, indien van Overheidswege noch in rechte, noch in feite bezwaar wordt gemaakt tegen de crematie, het niet op de weg van de N.V. Nederlandsche Spoorwegen ligt deze reclame, welke bovendien van zeer eenvoudige aard is, te weren. Ik heb indertijd gemeend mij bij deze inlichtingen te moeten neerleggen" ³⁹⁾). Nu is het de heer Van Dis, die op deze reclame terugkomt, n.l. in de vergadering van 28 November 1951, waarin hij als zijn oordeel uitsprak, „dat de Regering niet mag toelaten, dat er op de stations, die onder het beheer staan van de directie der spoorwegen — een bedrijf, waarvan de Staat de grootste aandeelhouder is — propaganda wordt gemaakt voor een handeling, welke in strijd met de wet is" ⁴⁰⁾). Tenslotte heeft de s.g. afgevaardigde Ds P. Zandt in de vergadering van 4 December 1951 nog het korte woord gesproken: „Wij staan bij de Minister voor, dat aan het onwettig, oogluikend toestaan van deze in oorsprong en wezen zo heidense praktijk van de lijkverbranding een einde gemaakt zal worden door ze te verbieden."

Het wetsontwerp 1952.

Intussen is bij Koninklijke Boodschap van 17 Januari, nr 1, bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt een wetsontwerp tot regeling van de lijkverbranding. In dit wetsontwerp vindt men de grondgedachten van het verslag der commissie-Kan terug. Ook de Regering is van oordeel, dat het doorvoeren van een crematieverbod de grenzen der redelijkheid te buiten zou gaan, nu de Overheid in feite reeds lang de lijkverbranding gedooft en deze een zodanigen omvang heeft aangenomen, dat van een wettelijk verbod moeilijk meer sprake kan zijn. Deze overweging heeft er de Regering toe geleid in haar wetsontwerp — ingediend door de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie en Sociale Zaken — de lijkverbran-

³⁸⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1951—1952, blz. 589, 590.

³⁹⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1951—1952, blz. 603.

⁴⁰⁾ Handelingen der Staten-Generaal 1951—1952, blz. 653.

ding toe te staan, zonder haar nochtans met begraving geheel gelijk te stellen. Zulk een gelijkstelling zou, naar de mening der Regering, althans op dit ogenblik, in Nederland niet op haar plaats zijn, „waar volgens Nederlandse traditie begraving regel, crematie uitzondering is”. Aansluitend bij deze traditie wordt dan ook in het wetsontwerp begraving als regel gesteld en crematie slechts toegelaten, indien de overledene den wens daartoe uitdrukkelijk heeft kenbaar gemaakt, hetzij bij testament, hetzij bij codicil.

De lijkverbranding en de Heilige Schrift.

In een opstel over het crematievraagstuk moet noodzakelijkerwijs aan de orde gesteld worden de vraag, of lijkverbranding uit Schriftuurlijk oogpunt al dan niet als geoorloofd is te beschouwen, wijl het immers van het antwoord op deze vraag afhangt, welk standpunt wij te dezer zake moeten innemen.

Alle schrijvers over dit onderwerp, ook die uit den positief christelijken kring, zijn het eens over het feit, door Diepenhorst, in zijn artikel in *De Standaard* van 1 Juni 1934 en in zijn *Ons isolement*, op bondige wijze geformuleerd in de woorden: „Een uitdrukkelijk verbod in Gods Woord, dat de zaak beslist, vinden we niet.” Dr Rijk Kramer zegt het zó: „De Bijbel toch geeft geen directe uitspraak. Er is in deze geen direct verbod of gebod”⁴¹⁾. Ook Gerbrandy, in zijn eerder aangehaald referaat voor de Calvinistische Juristenvereniging (1924), komt tot de conclusie: „Een gebod of verbod nu ontbreekt bij de lijkverbranding geheel”⁴²⁾, terwijl — om het hierbij te laten — Colijn tenslotte eveneens van gevoelen is, dat „vast staat, dat een uitdrukkelijk *gebod* van begraving evenmin als een uitdrukkelijk *verbod* om op andere wijze lijken te bezorgen, in de Schrift te vinden is”⁴³⁾. Dit zijn stemmen van hen, die zich tegen de crematie als vorm van lijkbezorging verzetten. Ook — en vooral — onder de voorstanders wijst men op het feit, dat de Heilige Schrift de lijkverbranding nergens met ronde woorden verbiedt. De verwijzing naar het ontbreken van een gebod in de ene en een verbod in de andere richting draagt in de kringen van crematisten het karakter van een beroep op de toelaatbaarheid van verbranding.

Zo kan men het er dus wel over eens zijn, dat een met zoveel woorden geformuleerd verbod („Gij zult niet . . .”) in de Schrift en in de wet Gods ontbreekt. Ware dit niet het geval, het crematie-vraagstuk zou voor ons het karakter van een probleem hebben verloren. De Antirevolutionaire partij toch belijdt, naar luid van artikel 3 van haar program, „de eeuwige beginselen, die ons in Gods Woord geopenbaard zijn”. Van dat Woord heeft Groen van Prinsterer getuigd: „De *Bijbel* is het boek der boeken, ook en vooral in de anti-revolutionaire boekerij . . . Wij . . . beweren dat de Heilige Schrift de grondslagen van regt en zedelijkheid, van gezag en vrijheid, ook voor Natiën en Regeeringen aanwijst. De Bijbel is de onbedriegelijke toetssteen. Onvoorwaardelijke onderwerping aan Gods Woord was steeds de waarborg van pligtmatige gehoorzaamheid en van

⁴¹⁾ Dr Rijk Kramer, *Graf of urne?* in: *Stemmen des Tijds*, 15e jg., September 1926, blz. 78.

⁴²⁾ T. a. p., blz. 11.

⁴³⁾ Dr H. Colijn, *Saevis tranquillus in undis*, Amsterdam, 1934, blz. 367.

pligtmatig verzet. Met de uitspraken der Openbaring kan geen leer van trotsche zelfvolmaking of van schromelijke losbandigheid bestaan. *Er is geschreeven!* zie daar de bijl die elken wortel van revolutionair misgewas afsnijdt" ⁴⁴). Het is goed, in onze dagen, waarin een onmiskenbare neiging aanwezig is, alles wat met hogere beginselen in verband staat, te relativeren, deze positieve Groeniaanse uitspraak nog weer eens in het bijzonder op ons te laten inwerken. Het crematievraagstuk zou voor de belijder der op Gods Woord gegronde a.r. beginselen geen *vraagstuk* mogen zijn, indien het vaststond, dat dit Woord uitdrukkelijk bepaalde, dat lijkverbranding ongeoorloofd was. In dat geval zouden wij ons *zonder enig verder onderzoek* als verklaarde tegenstanders van de crematie moeten aandienen. Nu het positieve verbod echter ontbreekt zijn wij tenslotte onze positie in dit opzicht te kunnen bepalen, tot een nader onderzoek geroepen. En ook daarbij wijst Groen van Prinsterer ons — zo niet rechtstreeks met betrekking tot het hier aan de orde zijnde vraagstuk, dan toch in het algemeen — den weg, door er ons op te wijzen, dat men terdege zijn kracht kan putten uit de vastheid en onwankelbaarheid van het onfeilbare Woord van God, ons geopenbaard in den Bijbel, „(zonder daarin, gelijk sommigen gedaan hebben, eene Encyclopedie te zoeken)" ⁴⁵). De zaken zouden er droevig bij staan, indien alles, wat Gods Woord niet *met zoveel woorden* verbood, *dus* maar zonder meer als toelaatbaar zou moeten worden aangemerkt. De slavernij, zo zegt Westerman Holstijn, als antwoord op de exclamatie van Wijnaendts Francken: „Maar de Stichter van het Christendom heeft de lijkverbranding toch nooit afgekeurd", is ook door Christus „nergens *direct* veroordeeld." En toch zal wel niemand durven volhouden, dat Christus daarmede de slavernij tot oirbaar heeft gestempeld. „Wie zoo oordeelt, begrijpt niets van de hoog-heilige roeping, die Hij hier kwam vervullen en die Hem niet toeliet over iets anders te spreken dan over die eeuwige beginselen, waaruit al het tijdelijke zou kunnen worden afgeleid" ⁴⁶).

„Wie" — zo zegt Dr H. H. Kuyper in zijn Herautartikelen over dit onderwerp — „van . . . het begraven der dooden niet weten wil . . . , omdat in de H. Schrift een rechtstreeksch verbod van lijken te verbranden niet voorkomt evenmin als een rechtstreeksch voorschrift om de dooden te begraven, maakt misbruik van het zoogenaamde Schriftbewijs. Hij klemt zich aan de letter vast of liever aan de ontstentenis van een letterlijk gebod . . ." ⁴⁷). „Ook hier wil men den Bijbel laten zeggen, wat hij niet zegt", merkt arts P. Jasperse puntig op ⁴⁸). Dat de Bijbel geen gebod tot begraven en geen verbod tot verbranden inhoudt behoeft allerminst te verwonderen, nu „wij hier niet te doen hebben met een eigenlijk gezegd Christelijk *dogma* of eenen *ritus*, die steunt op de feiten of op de uitspraken van het Evangelie", zo leert ons de weinig bekende, maar niettemin uiterst belangwekkende en rijk gedocumenteerde studie van den

⁴⁴) Mr G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie*, Amsterdam, 1940, blz. 15, 16. In de bewerking van Mr P. A. Diepenhorst (Kampen, 1922): blz. 27.

⁴⁵) T. a. p., blz. 15. Bewerking Diepenhorst: blz. 27.

⁴⁶) „*Pro en Contra*" betreffende vraagstukken van algemeen belang. *Lijkverbranding*. Pro: Dr C. J. Wijnaendts Francken. Contra: Ds H. J. E. Westerman Holstijn. Baarn, 1906, blz. 28, 29.

⁴⁷) Prof. Dr H. H. Kuyper, *Crematie of begraven*, II, in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Zondag 6 Februari 1938, nr 3133.

⁴⁸) P. Jasperse, *Zullen wij onze dooden begraven?*, Goes, 1941, blz. 51.

predikant Thoden van Velzen⁴⁹⁾. Bovendien heeft men bij het veelvuldig beroep op de Schrift „feiten en normen dooreengehaspeld”⁵⁰⁾.

Wanneer men nu het doorlopend getuigenis der Heilige Schrift naspbeurt, komt men tot de conclusie — een conclusie, zelfs door onvervalste kampioenen in den strijd voor de doorwerking der crematiegedachte, als Dr L. A. Rademaker en Prof. Dr H. Vos, niet tegengesproken —, dat in den Bijbel het begraven der doden eenvoudig wordt voorondersteld. Reeds aanstonds valt het op, dat onder Israël, het volk, waarmede God Zijn verbond had opgericht, het volk, dat Hij van de Heidenen had afgezonderd en hetwelk als Theocratie onder de rechtstreekse regering van God leefde, begraving de regel was, welke bij het bezorgen der doden in acht genomen werd. Verbranding werd op misdadigers toegepast. In Jozua 7 vinden we vermeld, hoe Achan met zijn gehele familie, in het dal Achor, na te zijn gestenigd, met vuur werd verbrand. In de Mozaische wetgeving werd deze straf op enige zware zonden gesteld (Lev. 20 : 14, 21 : 9). De verbranding was onder Israël een grote schande, als straf op grove misdaden.

Van de zijde der pro-crematoren beroept men zich wel op 2 Kron. 16 : 14: „En zij begroeven hem (Asa) in zijn graf, dat hij voor zich gegraven had in de stad Davids, en legden hem op het bed, hetwelk hij gevuld had met specerijen, en dat van verscheidene soorten, naar apothekerskunst toebereid; en zij brandden over hem eene gansch groote branding.”

Reeds de tekst op zichzelf biedt weinig aanknopingspunten voor de mening, dat inderdaad koning Asa's lijk zou zijn verbrand. Immers, zij *begroeven* hem in zijn graf, dat hij voor zich *gegraven* had. Prof. Dr A. Noordt zij heeft dit Schriftgedeelte als volgt uit den grondtekst vertaald: „Men begroef hem in zijn praalgraf, dat hij had uitgehouwen in de Davidsstad, en legde hem op het rustbed, dat men had gevuld met specerijen en kruiden, die door een geurig mengsel vermengd waren. Ook ontstak men te zijner eere een buitengewoon grooten brand.” Volgens dezen theoloog moet hier gedacht worden aan een in Israël bestaande gewoonte, die we ook elders in de oud-Oosterse wereld aantreffen, om bij een begravenis van een geëerden dode veel van wat hem in zijn leven omringde aan de vlammen prijs te geven. De opgravingen hebben van dit gebruik tal van sporen aan het licht gebracht⁵¹⁾.

Dezelfde gedachte, als door Noordt zij ten opzichte van 2 Kron. 16 : 14 vertolkt, spreekt uit 2 Kron. 21 : 19 en uit Jeremia 34 : 5⁵²⁾. De hier signaleerde Schriftplaatsen kunnen dus bezwaarlijk ten gunste van de lijkverbrandingsgedachte worden aangevoerd, evenmin als 1 Sam. 31 : 8—13, waar het verbranden der lijken van Saul en zijn zonen, door de inwoners van Jabes in Gilead, verhaald wordt en evenmin als Amos 6 : 10. In het eerstgenoemde bijbelgedeelte geldt het een noodgeval, terwijl uit Amos 6 : 10 waarschijnlijk kan worden afgeleid, dat in Israël

⁴⁹⁾ Dr S. K. Thoden van Velzen, *Begraven of verbranden? Vergelijkende historische en kritische studie*. Leeuwarden, 1875, blz. 100, 101.

⁵⁰⁾ Mr P. S. Gerbrandy, t. a. p., blz. 11.

⁵¹⁾ Dr A. Noordt zij, *Korte verklaring van de boeken der Kronieken*, 2e dl., Kampen, 1938, blz. 202, 203.

⁵²⁾ Zie: Dr J. Hoek, *Lijkverbranding en de taak der Overheid*, in: *A. R. Staatkunde*, 7e jrg., April 1931, blz. 138.

tegen verbranding geen bezwaar bestond, indien in belegerde vestingen epidemische ziekten uitbraken of het aantal doden te groot werd om ze te kunnen begraven. Ook aan deze Schriftuurplaatsen kunnen derhalve geen argumenten ten gunste van de lijkverbranding worden ontleend⁵³).

Behalve bij de Israëlieten was ook in Egypte, het land dat na Palestina de eerste plaats in den Bijbel inneemt, begraven de oorspronkelijke gewoonte van lijkbezorging, evenzeer als bij de Babyloniërs en de Assyriërs.

Verbranding was een oorspronkelijk heidens gebruik, dat van Azië uit, onder den invloed van het door het Indisch Boeddhisme voorgestane dogma der vuuraanbidding, tot Europa is doorgedrongen, nadat de Grieken, de Romeinen en de Etrusken de gewoonte der verbranding van de primitieve Oosterse volken hadden overgenomen, zonder nochtans met hun oorspronkelijke zede van *begraven* der doden volledig te breken. De oude Britten, de Kelten, de Hunnen, de Gothen, de Franken en de Saksers, de Friezen en de oorspronkelijke bewoners van de Scandinavische landen kenden in den oorsprong van hun volksbestaan uitsluitend de begraving. Sommigen hunner hebben echter — en dit geldt met name de Saksers, de Noormannen en de Galliërs — de gewoonte van verbranding weer van anderen (de Galliërs van de Romeinen bijv.) overgenomen. Vast schijnt te staan — en dit is merkwaardig —, dat onze voorouders, de echte Germaanse Friezen, hoewel in den aanvang tot de heidenvolken behorende, nimmer voor het denkbeeld van verbranding hunner doden zijn gewonnen, niettegenstaande het feit, dat zij toch veelvuldig met de lijkverbrandende Romeinen en Saksers in aanraking zijn gekomen⁵⁴).

Waar de gewoonte van verbranding was ingeburgerd — zo bijv. bij de Kelten en de Germanen — hield zij tot op den tijd van Karel de Grote (768—814) stand. Bij de volken van de Oostzee, zoals in Estland en in Finland, bleef het verbranden zelfs in zwang tot kort vóór den tijd der Reformatie.

De eerste Christenen daarentegen deden, evenals de oude Israëlieten, anders. Zij vertrouwden de lijken hunner afgestorvenen toe aan den schoot der aarde. Bekend is een uitspraak inzake de lijkverbranding van Tertullianus (geciteerd door Dr A. Kuyper, *Ons Program*, grote uitgave, blz. 822), luidende: „Van de superstitie, die in het lijk nog een stukske der ziel zoekt, zijn we afkeerig, maar even afkeerig van de ruwheid, die zich door verbranding aan een menschenlijk vergrijpt. Verachtelijk maakt men zich, door zich op de wreedste wijs, door verbranding, van een lijk te ontdoen en dan nog het te vereeren”, terwijl Minutius Felix de woorden gebezigd heeft, door Thoden van Velzen tot motto van zijn studie gekozen: „Veterem et meliorem consuetudinem humani frequentamus” (wij volgen de oudere en betere gewoonte der teraardebestelling).

Met beslistheid koos de Christelijke Kerk, waar zij maar enigen invloed kon uitoefenen, partij vóór het begraven en tegen de verbranding der doden. Toen Karel de Grote in 785 vrede sloot met de Saksers, werd hun

⁵³) Hoek, t. a. p., blz. 138 vlg. Gerbrandy, t. a. p., blz. 11, 12. Thoden van Velzen, t. a. p., blz. 49.

⁵⁴) Thoden van Velzen, t. a. p., blz. 68.

in het *Capitulare Paderbrunnense* de lijkverbranding op straffe des doods verboden.

Zo mag wel als vaststaand worden aangenomen, „dat in eene historie van eeuwen het begraven der lijken zich als eene Christelijke traditie heeft gevestigd tegenover het heidensche gebruik van de verbranding. De Christelijke zede zag in het overgeven van het lichaam aan de aarde, waaruit het eens genomen is, een daad van piëteit. Niet ruw, niet gewelddadig, niet actief wordt het lichaam aan de vernietiging prijsgegeven, maar stil en berustend wordt het in de aarde nedergelegd. Meer dan zekere mystieke gevoelsstemming deed ons volk van geslacht op geslacht de begrafenis der dooden eeren. Christelijke overtuiging tegenover heidensch gebruik gaf aan deze traditie gewijd karakter”⁵⁵⁾.

Colijn, in zijn toelichting op ons program, wijst er op, „dat het christendom, gedachtig aan Christus' begrafenis en opstanding uit de dooden, van zijn eerste optreden af zich ondubbelzinnig ten gunste van de *begraving* heeft uitgesproken en dat het overal waar het zijn kerstenenden invloed in het volksleven openbaarde, met de heidensche gewoonte van lijkverbranding gebroken heeft”⁵⁶⁾. „Bovendien heeft het begraven voor een Christen, die gelooft aan de wederopstanding des vleesches, deze symbolische beteekenis, dat het lichaam aan de aarde wordt toevertrouwd als een tarwegraan, dat eerst sterft om later zooveel heerlijker weer te voorschijn te komen en vrucht te dragen”⁵⁷⁾.

Een christen keert zich tegen hen die, levend uit het beginsel van het materialisme, in den dood niet anders zien dan een natuurproces zonder meer. Voor den christen is de dood een daad Gods. Door de zonde is de dood in de wereld gekomen. Het is den mens gezet te sterven en daarna het oordeel. God slaat den mens, dat hij sterft. „Wat overblijft”, aldus Kuyper, „draagt het teeken van 's Heeren mogendheid en heiligheid aan zich en eischt dat de vernielende hand des menschen er afblijve, dat het worde uitgedragen met eerbied en ontzag... Aan Hem geven we onze dooden, aan Hem ook het lijk over. Geen menschelijke overmoed mag in dit proces ingrijpen”... De „ontzettende openbaring van het vernielend karakter der zonde”, (zoals ook het graf die openbaart), mag „niet gemeden maar dient ondergaan.” „Verbranden... is een *gewelddadig vernielen van het lijk*; een schenden van het lijk in al zijn deelen; een daad van ruwheid die daad des menschen blijft, ook al sluit men den vuurhaard, waarin het lijk gezegd, geroosterd, gebraden en verbrand wordt, voor het oog der ommestanders af”⁵⁸⁾.

Voorts leert ons de Heilige Schrift, dat God zelf Mozes begroef en — wat met de besliste voorkeur van de christenbelijders van alle eeuwen, voor het graf boven den verbrandingsoven, uiteraard ook ten nauwste ver-

⁵⁵⁾ Prof. Dr P. A. Diepenhorst, in: *De Standaard*, 1 Juni 1934. Dit artikel, getiteld *Lijkverbranding* en opgenomen in de rubriek *Van het sociaal en economisch gebeuren*, heeft de schrijver later vrijwel in extenso overgenomen in zijn *Ons isolement, Practische toelichting van het program van beginselen der A.R. partij*, Kampen, 1935, blz. 279—282.

⁵⁶⁾ T. a. p., blz. 367.

⁵⁷⁾ *Christelijke Encyclopaedie*, dl III i. v. „Lijkverbranding”, Kampen, 1925, blz. 680. Het is natuurlijk niet zo, „dat crematie op zichzelf volstrekt onvereinigbaar zou zijn met het geloof aan de opstanding der dooden. Die opstanding is, dank zij Gods almacht, mogelijk, ook al vinden de lijken geen rustplaats in het graf” (C. Smeenk, *Christelijk-sociale beginselen*, dl I, Kampen, 1934, blz. 371).

⁵⁸⁾ Dr A. Kuyper, *Ons Program*, grote uitgave, Amsterdam, 1879, blz. 828—830.

band houdt —, dat hun hoofd, Jezus Christus, zelf drie dagen in het graf gelegen heeft. Hierdoor worden de graven van hen, die in Jezus ontslapen zijn, geheiligd, zodat de Christen, staande bij de groeve der vertering, mag uitroepen: „Dood! waar is uw prikkel? Graf! waar is uwe overwinning?” Zegt de Schrift ook niet: „Het lichaam wordt gezaaid in verderfelijheid, het wordt opgewekt in onverderfelijheid; het wordt gezaaid in oneer, het wordt opgewekt in heerlijkheid; het wordt gezaaid in zwakheid, het wordt opgewekt in kracht?” Bij den Christelijken godsdienst behoort . . . niet het symbool van de urne met de asch van den overledene, maar het graf⁵⁹). Men leze daartoe slechts de machtige symboliek van het graf, zoals Paulus ons die beschrijft in 1 Cor. 15 : 35—44, waaruit we reeds enkele woorden aanhaalden en welke symboliek zich o. i. bezwaarlijk aan den verbrandingsoven, in stede van aan het graf, laat vastkoppelen.

Resumerend kunnen we met Bavinck zeggen, dat de lijkverbranding „van heidensen oorsprong (is) (dit blijkt o.a. nog hieruit, dat behalve Christenen en Joden, ook Mohammedanen, die althans ten dele beïnvloed zijn door de bijzondere openbaring, de begrafenis in ere houden (Hoek, t. a. p., blz. 141)), onder Israël en bij de Christenvolken nooit in gebruik (was) en strijdt met de Christelijke zede. Daarentegen is begraving veel meer in overeenstemming met Schrift en belijdenis, historie en liturgie, met de leer van het beeld Gods, dat ook in het lichaam uitkomt, en van den dood als eene straf der zonde, met den aan de dooden verschuldigten eerbied en de opstanding ten jongsten dage. De Christen vernielt (de lijken) . . . niet mechanisch . . ., maar hij vertrouwt ze aan den schoot der aarde toe en laat ze rusten tot den opstandingsdag⁶⁰).

*

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

DR E. DIEMER

Wat is het bekorende van Schuberts Onvoltooid Symphonie? Is het niet ook dit, dat zij, al is zij onvoltooid en al voldoet zij in het formele niet aan alle eisen, welke men, voor wat betreft de vormgeving aan zulk een muziekstuk stelt, toch van zulk een wondere schoonheid is? Zij moge dan onvoltooid zijn, zij neemt onder haar zusters een ereplaats in.

Op het moment waarop dit overzicht van de laatste maanden wordt geschreven en dat met vriendelijke toestemming van de redactie van dit blad al even is verschoven, heeft Nederland nog altijd geen kabinet. De informatieve bemoeiingen van den heer Staf liggen juist achter ons. Vóór hem hebben reeds de heren Drees, Beel en Donker niet kunnen slagen. Iets van een klassiek drama heeft het. Zal het vijfde bedrijf de oplossing brengen?

⁵⁹) Aldus Hoek, t. a. p., blz. 145, op het voetspoor van Dr Rijk Kramer (t. a. p., blz. 80 vlg.), die uitvoerig stilstaat bij den „innige(n) band tusschen de symboliek en de religie”.

⁶⁰) Dr H. Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*, dl IV, Kampen, 1918, blz. 773.

Met de Onvoltooide Symphonie heeft de kabinetsformatie op dit ogenblik nog slechts dit gemeen, dat zij onvoltooid is. Maar een symphonie? Nu en dan is er een moeizaam bereikt accoord. Doch de bezetting geeft moeilijkheden. En wat heeft men aan een melodie zonder vertolkers?

Het tempo? Soms heeft het iets van een largo, maar zonder het gedragene ervan. Dan weer is er plotseling een allegro van vele en velerlei en elkander snel opvolgende besprekingen. Heeft het nu en dan zelfs niet iets van een presto? Maar elk onderdeel eindigt in een dissonant. En zelfs dat vierde deel, dat gedempt, con sordino, was opgezet, brak af.

Een symphonie? In elk geval geen Pastorale, geen Eroica. Misschien dan iets van een Noodlotssymphonie? Het had in elk geval in zich het steeds opnieuw ondernomen kloppen op deuren van fracties en van personen. Een „Ode an die Freude” kon er niet op overschieten; wel was er aanleiding, om, als in Beethovens Negende, uit te roepen: „O Freunde, nicht diese Töne”. Aan het „Seid umschlungen, Millionen’ kwamen we niet toe; trouwens, was niet reeds enigen tijd geleden de heer Lieftinck het rumoer in de richting van Turkije ontvloden? O ja, er is van Schubert nog een wondermooie symphonie; men zegt van haar, dat zij is „von der himmlischen Länge”; maar het moet lang duren, voordat men zoiets van een kabinetsformatie zegt. Of misschien juist niet . . .

Het is voor een chroniqueur, die van deze zomermaanden iets vertellen moet, geen gemakkelijke taak. Zeker, hij zou kunnen aansluiten bij de in deze weken meermalen gehoorde bewering, dat de zaken „toch wel lopen”. En daarin blijkt men zelfs niet helemaal ongelijk te hebben. Het ware ook niet juist, het ware zelfs ondankbaar, het te doen voorkomen, alsof deze zomermaanden in deze kabinetscrisis waren opgegaan. Er waren nog zovele andere dingen. En daaronder zovele goede.

Er was de vacantie. Er zijn ditmaal over die vacantie wel grapjes gemaakt. Men heeft beelden opgeroepen van ministeriabellen, die zo uit het zwembad naar de telefoon werden geroepen, waar een ongeduldig formateur hen wachtte. Men heeft ook de gedachte geopperd, dat een milde vacantiestemming, waarin men een ander niet graag iets weigert, sommigen voor een ministerszetel ontvankelijk heeft gemaakt. Verstandig waren zij, die, ondanks alles, gepoogd hebben nog iets van de vacantie te genieten. Want er komt straks weer zoiets als een herfst en een winter. Cum annexis!

Er was behalve de vacantie nog veel meer. En toch was er vóór alles die kabinetscrisis. Wie gewandeld had onder lover en door bos, wie uitgetrokken was naar wijde verten of wie zich op een rustig plekje had neergezet en nedergelegd — zij allen zochten 's avonds toch even de radio en wierpen een snellen blik in de krant. Hoe ver zouden ze in Den Haag zijn? Nu, vèr waren ze er soms wel, maar altijd nog net niet genoeg voor de eindstreep.

De start lag bij de verkiezingen. Een zonderlinge start, die verkiezingen van 25 Juni. We zouden na al die pogingen tot kabinetsformatie bijna vergeten, dat die verkiezingen er geweest waren. Maar dat waren ze wel degelijk. En ze hadden iets gehad van een schoktherapie, althans voor wat de schok betreft. Een aardbeving mocht het bepaald niet heten en een aardverschuiving al evenmin; toch was het beeld wel anders geworden. En, zoals te doen gebruikelijk is, het meest werd gekeken naar hetgeen

veranderd was. Niet wie hun partij trouw gebleven waren genoten de eerste aandacht, maar wie erbij gekomen waren en wie waren heengegaan. Alsof zij, en zij alleen, het voor het zeggen hadden!

Men heeft, ook in eigen kring, over deze verkiezingen reeds heel wat aan opmerkingen ten beste gegeven. Men heeft gesproken van een doorbraak, die kennelijk nog niet tot stand was gekomen. Men heeft de wenselijkheid geuit van een positieve politiek vooral met betrekking tot het sociaal-economische leven. Men heeft hier en daar aangedrongen op, voor zoveel nodig, organisatorische vernieuwing. Maar de verkiezingen waren behalve al het andere ook de inzet van de nieuwe symphonie, die nu tegelijk èn geschreven èn gespeeld moest worden. Op de verkiezingen volgde terstond de kabinetsformatie, die spoedig bleek meer crisis dan formatie te zijn.

Zo zaten we terstond in allerlei moeilijkheden en elke partij had al minder tijd om zich te beraden op de lessen, welke de verkiezingen juist voor haar hadden. De voormannen hadden terstond de handen vol en hun tijd was geheel bezet met besprekingen. Maar de lessen van de verkiezingen houden we intussen nog in petto.

Het wordt na elke verkiezing voor onze volksvertegenwoordiging wel duidelijk, dat, zoals een der bladen het schreef, in ons politiek bestel de kabinetsformatie een centrale en overheersende plaats inneemt. Men heeft haar genoemd het grote politieke kunststuk, dat eenmaal in iedere vier jaar (soms nog wel eens daartussen in) moet worden volvoerd. In de formatie moet de verkiezingsuitslag samen met een nauwgezette prognose van vier jaar regeringspolitiek worden verwerkt tot een formule.

Dat kunststuk dan levert steeds groter moeilijkheden op. Dat hangt geheel samen met het democratisch partijenstelsel. In Amerika is het heel wat eenvoudiger. In den modernen welvaartsstaat, zo stond onlangs in een Amerikaans tijdschrift, neemt de partij een wel zeer belangrijke plaats in. Inderdaad, zo is het in Amerika; daar bepaalt de winnende partij en zij alleen het regeerbeleid. Nu onderschatte men de invloed van de partijen te onzent niet, maar zij zijn hier alle minderheidspartijen en in ons goede land is een kabinetsformatie een kwestie èn van zelfhandhaving, althans een zichzelf niet wegwerpen, èn van samenwerking.

Aan dat laatste heeft het helaas minder geschort dan aan het eerste. Met het triest gevolg, dat de beide grootste partijen, elk met haar dertig zetels in het nieuwe parlement, al onverschrokken en al onverzettelijker tegenover alkander kwamen te staan.

Men kent de standpunten, maar in dit overzicht mogen zij toch niet ontbreken. De P.v.d.A. was van oordeel, dat blijkens den uitslag der verkiezingen het volk zijn goedkeuring had gehecht aan de gevoerde landspolitiek. Zij had zelf een drietal zetels gewonnen, was in stemmental zelfs de grootste partij geworden en zag geen aanleiding, ministerszetels die zij reeds in het vorige kabinet bezette, te verlaten. Het was haar bekend, dat de K.V.P. prijs stelde op verbreding van de basis, in dien zin, dat aan de A.R. plaats zou worden gegeven. De P.v.d.A. kon over deze gedachte niet geestdriftig gestemd zijn, maar wilde de K.V.P. het genoegen van deze basisverbreding toch niet ontzeggen. Maar dan moest het ook de K.V.P. zijn, die hiervoor aan ministerszetels betaalde!

Het is bekend, dat de K.V.P. niet, evenals de A.R., dadelijk tegenover

dit vasthoudende, behoudende, standpunt positie heeft gekozen. Dat is zij eerst later gaan doen. Maar toen was het ook des te moeilijker, de P.v.d.A. van haar foutieve opvattingen te bekeren.

Het begon terstond na de verkiezingen zo goed. Prof. Romme haastte zich, de P.v.d.A. met den voor haar zo gunstigen uitslag geluk te wensen, en de P.v.d.A. repte zich weer om den leider der K.V.P.-fractie voor zoveel sportiviteit te danken.

Ook het vervolg wees nog niet op de komende zorgen. Zeker, het had, gezien den uitslag der verkiezingen, niet zonder meer voor de hand gelegen, dat Dr Drees tot formateur werd benoemd. Toch was dit overeenkomstig de verwachtingen der meesten. Hij kreeg tot taak de vorming van „een kabinet, dat geacht mocht worden, het vertrouwen van het parlement te genieten”, de gebruikelijke formulering voor een parlementair kabinet.

Er klonk toen echter al dadelijk een dissonant. Het bestuur van de V.V.D. publiceerde een verklaring, waarin het zich richtte tegen te groten invloed van de vakbeweging op het regeerbeleid. Het is bekend, dat deze verklaring voor Dr Drees voldoende reden vormde, den heer Oud niet in het overleg te betrekken. De V.V.D. is ook bij verdere besprekingen ter zijde gelaten.

Dr Drees kreeg zijn opdracht op 27 Juni. Er zijn toen allerlei besprekingen gevoerd, ook binnen de vier fracties van K.V.P., P.v.d.A., A.R. en C.H., over het program. Dat program bleek tenslotte van dien aard te zijn, dat het voor de vier fracties voldoende grondslag vormde om mee te werken aan de formatie van het kabinet. Vermelding verdient echter nog, dat dit voor wat betreft de A.R. fractie een meerderheidsbesluit was. Deze overeenstemming over het program dateert van 12 Juli.

In de daarop volgende dagen zijn toen weer velerlei besprekingen gevoerd over verdeling en toewijzing van ministerszetels en deze besprekingen hebben er op 22 Juli toe geleid, dat, na A.R. weigering, de heer Drees zijn opdracht heeft teruggegeven.

Men kent de oorzaak van de A.R. weigering. Het bleek, dat de A.R. richting verstoken zou blijven van invloed in den sociaal-economischen sector en voorts mocht de voorgenomen benoeming van een N.V.V.-man aan het departement van Sociale Zaken, gezien den stand van de vakbeweging te onzent, zeker geen gelukkige worden genoemd. Hier dient er aan te worden herinnerd, dat de heer Ruppert spoedig blijk gaf, de eenstemmige weigering van de A.R. fractie tot medewerking geheel te onderschrijven.

De aanwijzing van den volgenden formateur liet niet lang op zich wachten. Er kwamen er op één dag, te weten 23 Juli, zelfs drie, namelijk achtereenvolgens de heren Romme, Drees en Beel, maar de beide eersten vroegen en kregen terstond ontheffing. De opdracht aan den heer Beel luidde kortweg „de vorming van een kabinet”. Op 4 Augustus kreeg hij zijn ontheffing. Hij had Economische Zaken aan een A.R. man willen geven en voorts Sociale Zaken willen splitsen. Met dit laatste had hij zich den socialistischen toorn op den hals gehaald.

Na hem kwam Mr Donker, die, op 5 Augustus belast met „de vorming van een kabinet”, op 15 Augustus meedeelde, dat hij hoopte te slagen met de samenstelling van een extra-parlementair kabinet, maar die op

21 Augustus de opdracht ook al teruggaf. Achteraf erkende hij, dat hij eigenlijk een kabinet uit drie partijen (P.v.d.A., K.V.P. en C.H.) had willen vormen, maar dat hij eigenlijk „toevallig” met een vier-partijenkabinet begonnen was, omdat de K.V.P., evenals onder formateur Beel, bereid zou zijn tot het „afstaan” van Economische Zaken. Hiervoor had de heer Donker toen Prof. Zijlstra bereid gevonden, evenals Mr Algera voor Verkeer en Waterstaat. Maar zijn poging stuitte af op onvoldoende „compensatie” voor de K.V.P., al werd voor het uiterlijk de moeilijkheid meer verplaatst naar de beweerde onmogelijkheid uit de K.V.P. de beide aangekondigde ministerszetels van Buitenlandse Zaken bevredigend te bezetten.

Daarop is nu nog gevolgd het informatieve pogen van den heer Staf, maar aangenoemen moest worden, dat hij de tegenstelling tussen P.v.d.A. en K.V.P. niet had weten te overbruggen.

En nu? Het kan zijn, dat, wanneer dit nummer van ons maandschrift de brievenbus binnenglijdt, Nederland zijn kabinet heeft, hetzij een zakenkabinet, hetzij een kabinet op smaller basis, hetzij een gereconstrueerde voortzetting van het oude kabinet of hoe dan ook. Of het een sterk kabinet zal zijn? In elk geval weet men nu wel, wat men met een kabinetscrisis zoal overhoop haalt. En dan te bedenken, dat nog zo kort geleden Dr G. J. Lammers aan de Vrije Universiteit is gepromoveerd op zulk een knappe dissertatie, juist over de kabinetsformatie!

27 Augustus 1952.

P.S. De uitgestelde hoop mag het hart dan krenken, kort nadat het bovenstaande was geschreven en ook reeds gezet, kwam het nieuwe kabinet. Een kort vijfde bedrijf leidde naar het slot; een vasthoudende heer Staf, door zijn aanvankelijke teleurstelling blijkbaar niet geheel ontmoedigd, bleef de rol van informateur spelen. Ja, het lijkt niet uitgesloten, dat deze landbouwkundige ingenieur zich ook een vaardig bruggenbouwer heeft betoond. De rol van Dr Drees als formateur leek ditmaal wel een bescheidene.

En nu, het kabinet is er! Daarmede zij, zo kort na zijn optreden, voorlopig alles gezegd. Het heeft een blanco papier voor zich en met de nog zo sobere aanduiding van wat is gepasseerd is mijn papier al ruimschoots gevuld. De onvoltooide symphonie is voltooid. In welke constatering dan tegelijk iets van de hoop is verwerkt, dat het kabinet waarlijk iets van een symphonie mag hebben, een symphonie zonder strijkages van wie dan ook, waarin geen obstinate bas overheerst en geen schrille fluit; een orkest met een dirigent, die aan maat-houden de voorkeur geeft boven dirigisme. Een unisono, een eenstemmig, sterk, gezond geluid van dit gevarieerde gezelschap zal ons volk maar al te aangenaam in de oren klinken; het is zelfs bereid, er — zij het eveneens „met mate” — voor te betalen.

3 September 1952.

*

BOEKBESPREKING

Rechtsgeleerde Opstellen door zijn leerlingen aangeboden aan PROF. DR H. DOOYEWEERD ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit. Uitg. J. H. Kok N.V., Kampen 1951.

Bovenvermelde bundel van 16 opstellen, ingeleid door een comité van 6 oud-leerlingen, die allen zelf een bijdrage hebben geleverd, vormt een mooie hulde aan den leermeester, die onverdroten in de afgelopen kwart-eeuw als docent en als origineel denker — reeds de foto op de frontpagina kwalificeert hem als zodanig — een geslacht van juristen wetenschappelijk heeft opgevoed.

De opstellen zijn van een verrassende verscheidenheid, waaraan men even moet wennen. Dat gaat vlug als men zich realiseert, dat Dooyeweerd krachtens zijn onveranderde opdracht Wijsbegeerte des Rechts, Encyclopaedie der Rechtswetenschap en Oud-Vaderlands Recht, die onderzoekingen op veel gebieden des rechts toelaten, heeft onderwezen. Bovendien, waarom zou b.v. Mevrouw Diemer—Lindeboom bij deze gelegenheid niet een principiële studie mogen geven over het bij mijn weten tot heden in calvinistischen kring nauwelijks beroerde probleem der kunstmatige inseminatie bij de mens? Het komt er ten slotte slechts op aan, dat het opstel van den leerling den meester eert!

Het eerste opstel onder den titel „Thet Wellath Brocmen” is van Dr J. P. Winsemius. Het is een historisch-kritische studie over den Brokmerbrief, een Fries rechtshandschrift uit de latere middeleeuwen, vrij zeker daterend van na 1276. Het had aanbeveling verdiend, indien de schrijver dit zeer specifieke onderwerp, wat tijd, plaats en milieu betreft, bij het begin van zijn opstel kort had ingeleid. Voor hem, die slechts bij uitzondering met deze studie te maken heeft, is het niet eenvoudig zich een goed beeld te vormen over de betekenis van het stuk als rechtsbron, al wordt die betekenis bij het verder lezen, zeker doorzichtiger.

Wat treft bij het lezen en herlezen is de omstandigheid, dat de schrijver onbevooroordeeld speurt en zich allereerst door de feiten, den tekst en een scherp onderzoek daarvan, laat leiden. Op deze wijze tracht hij den „oerbrief” te reconstrueren en de als inhoud daarvan te vinden voorschriften aan de hand van begrippen, aan den inhoud van het recht zelf ontleend, te ordenen. Zijn conclusie aan het slot over die ordening is door wat voorafgaat, goed gedocumenteerd, over de vraag wat invoeging is of niet, gemotiveerd voorzichtig.

Een heel ander karakter draagt de principiële studie van Dr W. P. Berghuis „Enkele opmerkingen over democratie met name met betrekking tot de vraag in hoeverre vanuit de christelijke staatsbeschouwing de democratie als beginsel van staatsinrichting wordt aanvaard”.

Zuiver wordt de democratie als beginsel van staatsinrichting gedetermineerd. De argumentering waarmede de schrijver tot deze formele bepaling van democratie komt (met als materiële elementen vrijheid en gelijkheid, als door het organisatie-beginsel bepaald) is sterk. De funde-

ring van dit beginsel van staatsinrichting is de gelding van historische normen, met betrekking tot de verwerkelijking van rechtsstaat en gerechtigheid (de rechtsidee is een „idee op mars”) is geheel gedacht in de richting van de denkbeelden van Prof. Dooyeweerd. De consequentie, dat de democratie als beginsel van staatsinrichting en gegrond als hiervoor omschreven, de kans biedt van een onchristelijk overheidsbeleid en dat deze consequentie aanvaard moet worden, ligt logisch in des schrijvers gedachtengang.

Ik veroorloof mij twee kanttekeningen.

Ten eerste. De schrijver ontkent de verantwoordelijkheid der onderdanen met betrekking tot de uitoefening der overheidsbevoegdheden. Die verantwoordelijkheid kan dus volgens hem nooit grondslag zijn voor de democratie. Juist daarom zocht hij een anderen, zijn zo pas vermelden grondslag. Overal is de schrijver scherp in het bepalen van begrippen. Hier (blz. 31), met zijn wel onderdanen-verantwoordelijkheid voor een goed staatsleven maar geen onderdanen-verantwoordelijkheid voor de wijze waarop de overheid functioneert, is het betoog eer verwarrend dan scherp. Zijn verwerping van de opvatting van Professor Mekkes, de collectieve verantwoordelijkheid van overheid en volk tegenover God voor het staatkundig leven als grondslag der democratie, is zeker niet sterk.

Ten tweede. Dr Berghuis heeft een mooie uitdrukking voor de democratische bestuursmethode in de woorden „een ingebouwde thermometer”. Hij gaat er blijkbaar van uit, dat een vrij en gelijk kiesrecht met rechtens vrije en gelijke mogelijkheden van politieke partijvorming bij een gerijpt volk vanzelf den rechtmatigen volksinvloed op het overheidsbeleid effectueert. Daarmee is het brandende vraagstuk van de vertegenwoordiging (democratie wordt heden ten dage verwerkelijkt langs vertegenwoordigende organen, gekozen in meerderheid door hen, wier verantwoordelijkheid voor den gang van zaken in voortbrenging en verdeling helaas gering, en wier neiging om de staatstaak vooral te zien onder het licht van wat de staat voor hen moet doen, vrij groot is) omzeild. Tenzij de schrijver daaraan althans heeft gedacht, toen hij aan het slot van zijn betoog de woorden neerschreef „indien overigens aan de voorwaarden van een democratisch staatsbestuur is voldaan”.

Het derde opstel is het reeds vermelde „Kunstmatige inseminatie bij de mens” door Mevrouw Dr F. T. Diemer—Lindeboom.

Het zal de meeste lezers wel gaan als mij: het vraagstuk, hier behandeld, is bijna geheel nieuw. De schrijfster heeft dit beseft en leidt ons doelmatig in het probleem in. Reeds spoedig klinkt het: „de grondslagen van de natuurlijke samenlevingsverbanden staan op het spel”. Het streven van deze studie is, scherp te doen zien, hoe door de kunstmatige inseminatie, waarbij een derde is betrokken, de huwelijkseenheid wordt doorbroken, het huwelijk uitwendig wel onaangetaast maar innerlijk geschonden wordt. Zowel de oriënterende uiteenzettingen over het Amerikaanse, Engelse, Franse praktijk- en rechtsleven ten deze als de beantwoording van drie vragen (is het kind wettig, is hier een vorm van overspel, komen betrokkenen in conflict met de wet?) zijn bijzonder klaar en scherp gegeven. Het opstel is zeker geschikt het zijne bij te dragen „om Nederland af te houden van deze stap op de weg der decadentie”.

„Boekenonderzoek en winstdeling, Artikel 1638e B.W.” luidt het opschrift der bijdrage van Dooyeweerd's ambtgenoot De Gaay Fortman.

Wie verwacht, dat hier de meer dan een kwarteeuw veel gemoederen bewegende principiële vraag naar de gerechtvaardigheid van den wens, levend in de christelijke vakbeweging, tot inzage in de bedrijfsboekhouding ener onderneming wettelijk vast te leggen, beantwoording krijgt, komt teleurgesteld uit. De schrijver beperkt zich tot een bestudering van één artikel uit het Burgerlijk Wetboek (artikel 1638e B.W.), hetwelk bij mogelijkheid van de loonbepaling, als ten dele afhankelijk van de bedrijfsuitkomsten, aan het principiële probleem even raakt, te bespreken. De schrijver laat de rechtsontwikkeling, die in de toepassing van dit artikel zich heeft gemanifesteerd, spreken en eindigt zijn beschouwing met een desideratum omtrent de wijziging van artikel 1638e, waartegen ik persoonlijk geen bezwaren heb. Men kan deze bijdrage het best typeren met de omschrijving: laat ons ter gelegenheid van het jubileum van Professor Dooyeweerd ook eens demonstreren hoe een klein stukje arbeidsrecht, gevat in één bepaald wetsartikel, zich bij alle verschil van inzicht, rustig verder ontwikkelt en zich nog verder ontwikkelen kan en daardoor de tegenstelling, die als uiterst scherp werd aangevoeld, wordt verzacht voor het oog der verdeelde toeschouwers.

In een korte bijdrage „Vrijheid van drukpers; de kanalen open” bespreekt Dr Diemer in het licht van de ontwikkeling der pers, uitgegroeid tot een macht, straks machtig genoeg om zich schier heel de vrijheid toe te eigenen, de persvrijheid in Nederland. Zelf heeft de schrijver zijn universitaire loopbaan beëindigd met een studie over de persvrijheid. Dat het hem gelukt in een klein bestek een indruk te geven, hoe in Amerika en in Engeland de denkbeelden zijn en het hem ook gelukt voor Nederland het naoorlogse verloop krachtig te doen leven en duidelijk de huidige verhoudingen te tekenen, is allicht aan zijn vroegere studie en niet minder aan zijn positie in en na den oorlog mede te danken. Terecht stelt hij, dat het in Nederland behalve om de erkenning ook om de verwezenlijking van de drukpersvrijheid gaat. Duidelijk schetst de heer Diemer, dat de middelen die aangeprezen worden tot de verwezenlijking, kunnen ontaarden in ondermijning der vrijheid. Hij kijkt steeds zorgvuldig rond. Het artikel bevat dientengevolge behartigenswaardige wenken. Ik reken daartoe o. a. die aan het einde van zijn opstel: de aanmaning van het koppelen van het recht op vrijheid aan de plicht tot waarheid. De verantwoorde beoefening van het recht van drukpersvrijheid, zo stelt hij, is er nog steeds een, die zin voor de waarde der geestelijke vrijheid aan besef van verantwoordelijkheid naar wet en rede weet te paren. Als nog weer eens de vraag van nieuwe wettelijke regelen in Nederland aan de orde komt, biedt het artikel van den heer Diemer een middel om zich snel te oriënteren.

De bijdrage van Mr K. Groen „Dooyeweerd over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie” bedoelt te geven en geeft een gedocumenteerd overzicht van wat de leermeester over dit begrip, over dit vraagstuk heeft gedacht en geschreven. De schrijver wil dus in de eerste plaats diagnostiseren, voorlichting geven over wat Professor Dooyeweerd nopens de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie heeft gesteld. Het is klaarblijkelijk niet

zijn opzet te waarderen. Natuurlijk wel waarderen in dien zin, dat hij de bedoeling van Dooyeweerd U zo zuiver mogelijk wil laten zien, opdat ge die eerlijk begrijpt en aldus U wilt laten overtuigen. Maar zijn eigen kritisch waarderingsoordeel wil de schrijver niet uitspreken, hij wisselt met zijn leermeester niet van gedachten. Daarin ligt de waarde van dit opstel. Het geeft hem, die weten wil welke stellingen Dooyeweerd ten deze inneemt, een vrij eenvoudig middel om daar achter te komen. Natuurlijk zou het onverantwoord zijn dat hij, die wel van gedachten wil wisselen met Dooyeweerd, zich ontslagen achtte om de bronnen zelf te raadplegen. Wij hebben de uiteenzettingen met bijzondere belangstelling gelezen. Het spreekt vanzelf, dat Mr Groen niet kan nalaten toch even te trachten aan den lezer duidelijk te maken, dat er wel het een en ander is, dat Dooyeweerd in het gelijk stelt. Heel aardig doet hij dat aan het slot door een beroep op recente uitlatingen van pro-publiekrechtelijke-bedrijfsorganisatie-mannen, de heren Noomen en Borst.

Bepaaldelijk een verdienste van dit opstel acht ik ook, dat de schrijver met aan niets te wensen overlatende duidelijkheid de beoordeling der publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie door Dooyeweerd plaatst op het grondplan van diens wijsbegeerte.

De zevende bijdrage, getiteld „Iets over de houding van de burgerlijke rechter tegenover organisaties van bedrijfsgenoten, vakverenigingen van arbeiders, kartels” is van Dr S. Gerbrandy.

In deze bijdrage is met grote zorg het resultaat neergelegd van een onderzoek naar het standpunt, dat de burgerlijke rechter heeft ingenomen en inneemt tegenover handelingen van organisaties, die werken op economisch gebied. Achtereenvolgens worden besproken de monopolievorming, boycot, afvoering van of plaatsing op stoplijsten e.d. door groeperingen van ondernemers. Ook komt afzonderlijk aan de orde weigering van toelating tot het lidmaatschap. Dat de bijdrage, voor wat de Nederlandse rechtstoepassing betreft, weinig biedt over het standpunt van den Nederlandsen rechter tegenover handelingen van arbeidersorganisaties (betreffende monopolie-vorming b.v.) schrijft de auteur toe aan het feit, dat in Nederland de ontwikkeling dezer organisaties grote verscheidenheid in de groeperingen heeft opgeleverd, die elkaar door het getal min of meer in evenwicht houden. Op instructieve wijze wordt een inzicht geboden in de houding van de Franse, de Belgische, de Engelse rechtspraak en van het Duitse en Zwitserse rechtssysteem te dezen.

Zeer opzettelijk beantwoordt de schrijver de vraag welke door Professor Meyers in een annotatie van het arrest H. R. in N. J. 1933 blz. 1000 is gesteld of bij de in het gedrang zijnde handelingen „niet een zekere evenredigheid moet bestaan tussen het behartigde belang en het den getroffenere berokkende nadeel, vooral als aan deze laatste niets verweten kan worden”. Dr Gerbrandy wijst principieel de leer der belangen-afweging af. Zijn hoofdbezwaar is dat deze leer slechts te handhaven is door het begrip rechtmatigheid en daarmee het recht zelf te relativieren. Hij wenste niet de gevolgen voor den getroffenere naar hun ernst te meten en eventueel daarbij de handeling te wraken, omdat het op dit gebied nu eenmaal geoorloofd kan zijn, dat men zeer bepaaldelijk schade aan een concurrent, een ongeorganiseerde, een slechte betaler etc. toebrengt. Zodra deze handeling is

verricht binnen den bevoegdheidskring van den dader, niet in strijd is met enige wetsbepaling, of enig subjectief recht en voorts *met het ernstige oogmerk een redelijk belang te dienen*, moet het uitgesloten zijn, dat ze in het ene geval rechtmatig, in een ander geval onrechtmatig zou zijn. De Nederlandse rechtspraak, die in het algemeen den regel aanvaardt, dat handelingen als bedoelde „onrechtmatig geacht moeten worden als ze gepaard gaan met of strekken tot misleiding, overlast, vrijheidsbelemmering of d.g.l. en dat de handeling slechts onrechtmatig is als ze geschiedt zonder redelijk belang en uitsluitend om een ander te benadelen”, wordt door Dr Gerbrandy toegejuicht. Wij achten zijn motivering op dit punt geslaagd. Het gehele artikel is zeer goed gedocumenteerd en geeft in korte trekken een scherp en helder beeld van de behandelde materie.

De negende bijdrage is getiteld „De gelijkenissen des Heren en het recht”. Ze is van Prof. Verdam.

Tweeërlei doel, zegt de schrijver in het eerste deel van zijn studie, kan bij de bestudering van de gelijkenissen voor ogen staan: misschien kunnen de feiten en handelingen waarvan de gelijkenissen spreken iets meer licht verschaffen in zoveel dat in de rechtsgeschiedenis nog duister is, en: omgekeerd kan een confrontatie dier gegevens met die der rechtsgeschiedenis bijdragen tot een beter verstaan der gelijkenissen.

Het tweede gedeelte van de bijdrage van Professor Verdam geeft en bespreekt krachtens dezen opzet in het kort juridische motieven, welke in verschillende gelijkenissen voorkomen: in de gelijkenis van de ontrouwe pachters het begrip pacht, het eventueel aan zich trekken van den wijngaard door den erfgenaam te doden, in de gelijkenis van de arbeiders in den wijngaard den rechtsgrondslag der ongelijke beloning, in de gelijkenis van den onbarmhartigen dienstknecht het element hoe een slaaf een vordering op zijn medeslaaf kan hebben, in de gelijkenis van den onrechtvaardigen rechter, waaraan de schrijver veel aandacht schenkt, den juridischen grondslag voor de merkwaaardige handeling van den rentmeester, wiens beleid geprezen wordt enz. Hoe door de schrijver in de gelijkenis over de talenten — in verband met het verwijt, dat de derde figuur zijn talent niet op de bank had gezet — gesproken wordt over de vraag, hoe dit is te rijmen met het bekende renteverbod, is mij niet duidelijk.

In het laatste gedeelte geeft de schrijver enkele voorzichtige „methodologische opmerkingen omtrent het recht in de gelijkenissen”. Hij wijdt vooral aandacht aan de voor den jurist moeilijk te vatten norm welke door de gelijkenis als iets vanzelfsprekends schijnt te zijn aanvaard. Voor hem behoort de eigenlijke probleemstelling te zijn: bevatten de juridische feiten, waarop een gelijkenis appelleert, noodzakelijke juridische waarheid?

Des schrijvers eindconclusie na de gegeven beschouwingen is, dat men zonder rechtshistorische aanvulling uit profane bronnen en dus enkel op grond van een Nieuw-Testamentische gelijkenis, nimmer met zekerheid tot positieve conclusies omtrent het juridisch leven en denken van die dagen komen kan en dat, wanneer mogelijkerwijs rechtshistorische kennis leidt tot afwijzing van wat men in een Nieuw-Testamentische gelijkenis als een juridisch gegeven wil zien, dit niet betekent dat niet die gelijkenis toen en zo zou zijn uitgesproken.

Door de voorzichtig afwegende beoordeling van de verschillende aspecten krijgt de bijdrage als geheel enigszins het karakter van een operatie, die wel begonnen maar nog niet geheel voltooid is.

Een bijzonder lezenswaardige bijdrage vormt het opstel van Professor Diepenhorst II, getiteld „Wankelend Strafrecht?” Let op het vraagteken!

Dit opstel begint met te waarschuwen tegen wetenschappelijke twijfelzucht ener- en aanmatigende stelligheid anderzijds. Het geeft duidelijk te kennen een gereserveerdheid ook tegen de begeerte tot stelselbouw. Na een door dit vermaan den lezer tot behoedzaamheid stemmende introductie voert dit opstel U door het oerwoud der strafrechtelijke vragen, niet der zuiver technisch strafrechtelijke vragen maar van al die vragen, die veelszins door of onder invloed van niet-vak-mensen naar voren gebracht, betekenis hebben gehad voor de ontwikkeling van het strafrecht in vele staten. Het is mij niet mogelijk dit alles kort saam te vatten, maar één zaak is den schrijver gelukt: langs zovele paden van het strafrechtelijk oerwoud te voeren, dat U bovenal bij blijft: het is gans en al niet gemakkelijk den weg te vinden.

Men krijgt een soort sensatie als bij het lezen van een bekenden roman van Dickens, waar de uitbeelding van den Londensen mist en de beschrijving van den warwinkel van een proces U een gevoel geven alsof Uw hele omgeving niets is dan mist, mist. Het wordt alles een groot vraagteken, dat U schijnt aan te grijnzen. Toch wil dit niet zeggen, dat de schrijver, die van een zeldzame belezenheid blijk geeft, U geheel zonder leiding laat.

Het gehele opstel is dooraderd met principiële leiding gevende opmerkingen. Aan het einde (blz. 174 v.v.) volgt een beschouwing, die de grondlijnen van het strafrecht zeer duidelijk trekt. Ik haal een paar zinsneden aan:

„Het strafrecht vraagt fysisch-psychische vrijheid, hetgeen zeggen wil, dat de psychologie en psychiatrie waarde hebben. Ieder is er van overtuigd dat noch het volslagen kind, noch de krankzinnige aansprakelijk gesteld behoren te worden. Maar men mag daarom nog niet de misdadiger uitsluitend als psychisch lijder, als patiënt zien.”

„Het strafrecht kan niet, geleerd door de genoemde hulpwetenschappen, het „tout comprendre, c'est tout pardonner” voor zijn rekening nemen. Het handhaaft de orde, zo mogelijk de rechtsorde, in een gebroken wereld en dat nog met beperkte middelen. Het hanteert in verband daarmee betrekkelijk uitwendige maatstaven, het beoordeelt vergrijpen aan eens anders lijf, eerbaarheid of goed op zelfstandige wijze, rekent daden toe aan mensen en zal wel bij menigeen verantwoordelijkheid aanwezig achten, doch bouwt daarbij op zelfstandig juridische, van psychiatrische voorlichting slechts gebruik makende redenering”.

„Metterdaad staan rotsvast de bevoegdheid en de plicht der overheid om hem, die zich aan de rechtsorde vergreep, overeenkomstig de ernst van zijn bedreven daad te straffen. De straf is in de eerste plaats vergeldend, om aldus, hoezeer zij ook andere doeleinden bevatten moge, het leven te vrijwaren voor anarchie. Vandaar reeds dat het werkelijke recht niet altijd kan zegenen. Volstreekte rechtshandhaving betekent soms ineenstorting der samenleving en deze laatste als bijkomstig gevolg te aanvaarden ware

te veel gevegd. Maar dit wijst dan ook sterk op de betrekkelijkheid, op de gebrokenheid der aardse rechtsorde."

„Tenslotte is er slechts Eén, Die in volkomenheid oordeelt, Die straft waar de mens vrijspreekt, en onschuldig houdt waar de mens streng vonniste; Die bovenal kwijtscheldt, onafhankelijk van wat de aardse rechtsorde uitsprak. Het is mogelijk dat het verhaal van de overspelige vrouw uit Johannes 8 als invoegsel niet thuis hoort in de Schrift. In weerwil daarvan bevat het voor beoefenaars van het strafrecht, die voorlichting hebben te geven, voor rechters bovenal, die geroepen worden om over anderen te oordelen en die zich aan die plicht niet mogen onttrekken, maar daarbij naar beste weten de goddelijke ordinantiën in het rechtsleven behoren te verwerklijken, de verootmoedigende les, dat geleerde, rechter en veroordeelde gelijkelijk schaamrood staan tegenover Hem, die naar smetteloosheid vraagt: „Wie uwer zonder zonde is...”. Zij, aan wie in dienst der aardse justitie het werk der vergelding werd toevertrouwd, kunnen slechts levend uit de wetenschap der vergeving, hun innerlijke huiver en gevoel van onmacht overwinnen bij de volbrenging van hun hoge taak."

Prof. Donner levert als elfde een „Bijdrage tot de discussie over de staatstaak". Wij laten onze oorspronkelijke opzet dit artikel speciaal te bespreken los (en zullen ons hierna thans bepalen tot speciale bespreking van het artikel van Prof. Mekkes over het recht tot verzet): Professor Dooyeweerd n.l. heeft zelf in een tweetal artikelen in *Antirevolutionaire Staatkunde* op het door Prof. Donner geschrevene gereageerd. Naar deze uiteenzettingen worde hier verwezen (*Antirevolutionaire Staatkunde*, 22e jaargang no's 3 en 4).

Daarmede is de gedachtenwisseling over den omvang van de staatstaak weer op hoog niveau gebracht. Het opstel van Prof. Donner bespreekt vooral de beschouwingen welke de heren Groen en Berghuis hebben gepubliceerd over het karakter en in verband daarmee den omvang van de staatstaak. Professor Dooyeweerd moge zich niet of hoogstens zeer in het algemeen hebben uitgesproken over het vraagstuk van den omvang van de staatstaak, twee zijner leerlingen, zo stelt Prof. Donner, hebben dat wel gedaan en de opvattingen dier twee leerlingen zijn hem aanleiding zijn bijdrage tot de discussie over de staatstaak te geven.

In het opstel van Prof. Donner zijn twee hoofdgedachten neergelegd. Ten eerste: niet vol te houden is de opvatting, dat de staatstaak tot zuivere rechtstaak is te herleiden, dat de bestemmingsfunctie van den staat in het juridische is gelegen, dat men de staatstaak zou kunnen beperken tot handhaving der openbare gerechtigheid. De voorbeelden, welke Prof. Donner ter bestrijding van de gewraakte opvatting aanhaalt, zijn sterk (blz. 181). Ten tweede: meer aanvaardbaar is het geheel van de staatstaak te zoeken vooral in het begrip „orde" of in het begrip „vrede". Dit wordt historisch nader toegelicht, waarbij wel de gedachte wordt vastgehouden, dat de gemeenschap van overheid en volk een rechtsgemeenschap is.

Hoe men tot een principiële bepaling behoort te komen van wat de staat wel en wat de staat niet behoort ter hand te nemen wordt door den schrijver wel voorzichtig aangeduid maar niet verder behandeld. Het laat-

ste woord is te dezen inderdaad nog niet gesproken. We kunnen slechts vast stellen dat deze vraag in calvinistischen kring weer fris te voorschijn is gehaald. Dat is goed ook, want ze is zo actueel als het maar kan.

„Rondom artikel 12 A.B.” heet de twaalde bijdrage, geschreven door Mr D. Schut Jr. Deze bijdrage heeft bijzondere actualiteit gekregen door twee uitspraken van de Afdeling Rechtspraak van den Raad voor het Rechtsherstel. De eerste van deze uitspraken kon door den schrijver besproken worden, de tweede viel na zijn publicatie.

Het stuk, dat prettig is geschreven, is niet het minst daarom van belang, dat het duidelijk den historischen achtergrond beschrijft van artikel 12 der Wet houdende algemene bepalingen der wetgeving van het Koninkrijk, welk artikel luidt:

„Geen regter mag bij wege van algemeene verordening, dispositie of reglement, uitspraak doen in zaken welke aan zijn beslissing onderworpen zijn.”

Wat de strekking van artikel 12 A.B. aangaat, zegt de schrijver reeds vóór de eindconclusie, dat artikel 12 A.B. den rechter verbiedt het zich zelf — en a fortiori andere rechters — vastleggen op een bepaalde gedragslijn voor toekomstige gevallen. Anders gezegd: het vonnis van den rechter mag geen wet in materiëlen zin worden. En als wet aanvaardt Mr Schut de omschrijving: „het geven van algemeen werkende regelen, waarbij dus niet iets bepaald wordt voor één persoon of enige bepaaldelijk aangeduide personen of voor één concreet voorliggend geval, maar voor een tevoren onbekende reeks van personen of gevallen”.

Terecht stelt de schrijver, dat het gezag als zodanig van de rechtspraak in het algemeen buiten artikel 12 A.B. om gaat.

De schrijver komt na zijn historisch overzicht, na het aanwijzen van enige litteratuur, na het onderzoek van de strekking van artikel 12 A.B., na bespreken van het gezag der rechtspraak, na de behandeling van de werking van het vonnis tegenover derden, na een beoordeling der jurisprudentie, welke uiteenzettingen alle op zich zelf zeker de moeite waard zijn, aan het slot tot zijn door hem tevoren reeds aangeduide conclusie, dat artikel 12 A.B. oorspronkelijk rustend op de thans overwonnen leer der scheiding van machten, slechts de beperkte strekking heeft van een *verbod* aan den rechter in den *vorm* van een algemeen werkende verordening een rechtsregel op te stellen voor een tevoren onbekende reeks van personen of gevallen, en de schrijver maakt dan de gevolgtrekking, dat artikel 12 A.B. eer hinderend dan gezond remmend werkt.

Legt men het verband tussen deze conclusie en des schrijvers voorzichtig beoordelen der overwegingen van de uitspraak der Afdeling Rechtspraak van den Raad voor het Rechtsherstel inzake het aanbod der beheerders van L.V.V.S. en V.V.R.A., dan zou men moeten aannemen, dat deze uitspraak, waarin zakelijk de rechter zich plaatst op den stoel van de administratie, door Mr Schut in essentie, hoewel hij aarzelt in het punt der botsing met artikel 12 A.B., wordt toegejuicht. Versta ik hem goed, dan wil hij artikel 12 A.B. liever laten vallen juist om zulk soort uitspraken vrij baan te geven. Is dit inderdaad zijn bedoeling dan heb ik bezwaar hem hierin bij te vallen.

Dr D. J. Dengerink eert zijn leermeester met het aanbieden van een artikel „Enkele aspecten van het begrip „orde” bij Emil Brunner”.

Voor hen, die de twee werken van Brunner, waaraan de schrijver in hoofdzaak aandacht schenkt (*Das Gebot und die Ordnungen* en *Gerechtigkeits*) gelezen hebben, geeft de studie van Dr Dengerink een goede versie, voor hen die ze niet gelezen hebben een aanduiding van de kern in een helder beeld.

De uiteenzetting van Dr Dengerink groepeerde zich om enkele ideeën van Brunner, de idee der goddelijke orde of gerechtigheid voor deze wereld en de idee van de relativering van de goddelijke orde door het gebod Gods, terwijl in de derde plaats aandacht geschonken wordt aan de wijze waarop de goddelijke orde in de historische werkelijkheid geactualiseerd wordt.

Met dankbaarheid stelt de schrijver, dat in de wijze waarop Brunner de idee der goddelijke orde of der gerechtigheid uitbeeldt voor het wetenschappelijk en voor het menselijk bewustzijn, dat helaas in onze tijden zo mateloos is verzwakt door gebrek aan waarachtig normbesef, van grote positieve waarde is voor het herstel van onze wereld, die geleidelijk dreigt heen te leven naar een grenzeloos totalitair regime. Daartegenover heeft de schrijver ernstig bezwaar tegen het terugdringen der goddelijke orde naar de positie van een pure beoordelingsmaatstaf voor de menselijke ordeningen. „Ook in deze zondige wereld handhaaft God Zijn wet zonder enige reserve en terwijl Christus mede in deze wereld gekomen is om de zijnen van wetteloosheid (de anomia) te bevrijden”, zo stelt Dr Dengerink daartegenover zijn opvatting.

Het geheel lezend komt onwillekeurig de vraag naar voren of de tegenstelling tussen Brunner en zijn beoordelaar wel zo scherp is als in het artikel geponeerd wordt. Voor hen, die in gereformeerdheid zijn ontvangen en geboren is het wel eens moeilijk Brunner en de zijnen, die uit geheel ander denk-milieu zijn gesproten en die vaak tegen andere machten dan waarmee de calvinisten in Nederland hadden te worstelen moesten optornen, zo te verstaan, dat men niet een verschil hinein-interpreteert wat bij openhartige discussie tot minder tegenstelling zou blijken te voeren dan eerst werd gedacht. Het zij verre uit te spreken, dat Dr Dengerink op deze klip is gestrand maar even treft mij toch (blz. 210) de zelfverzekerde formule, waarmee de schrijver zijn kritisch slot aanvangt.

Zeer goed overigens heeft Dr Dengerink zijn kritisch slot besloten met een „conclusie”, die in korte saamvatting zijn standpunt klaar voor ogen stelt en eindigt met de steunende woorden: „De goddelijke orde is dan ook in haar ware betekenis als duurzame basis voor de menselijke samenleving te verstaan, wanneer men zich in het geloof onvoorwaardelijk bindt aan het vaste, volkomen betrouwbare en op alle situaties berekende Goddelijk Evangelie-Woord, dat in de Heilige Schrift is overgeleverd en waarin deze orde zelf haar grond vindt.”

Een goed gedocumenteerde verhandeling over „de historische ontwikkeling van het instituut der surséance van betaling in Nederland met name in het oud-vaderlandse recht” vormt de 14e bijdrage, van de hand van Dr Gerh. Verburg.

De schrijver bespreekt na een inleiding, waarin met name tegen doctrinarisme bij het uitgaan van bepaalde rechtsbeginselen en het opstellen

van theorieën wordt gewaarschuwd, in vier paragrafen de ontwikkeling van twee instellingen, die elk op haar wijze schuldenaren moratorium verlenen, de eerste gesproten uit een voorrecht door den drager der souvereiniteit uit de volheid van zijn gezag verleend, de ander waarbij van meet af aan het accent op de behandeling voor den rechter van den uitstel vragenden verzoeker ligt en de uitspraak der crediteuren van belang is, twee instellingen, in den loop der jaren naar elkander toe gegroeid en later naast zich krijsend de surséance van betaling, die op den duur het van de beide andere instellingen won.

In een vijfde paragraaf volgt de beschrijving van de ontwikkeling van het recht op de uitstelverlening van 1795 tot 1838 en de periode daarna. Het grootste gedeelte is gewijd aan den tijd tot 1838, welk gedeelte blijkt geeft van een noeste raadpleging van de bronnen en de litteratuur, gelijk die trouwens in de studie doorlopend tot uitdrukking komt.

Wat in deze studie treft is de zorg waarmee de schrijver doet zien hoe en in hoeverre bepaalde elementen uit het verleden een plaats krijgen in de regeling der 19e eeuw en hoe deze elementen hebben bijgedragen tot de jongste functie welke de surséance van betaling heeft verkregen, die van het voorkomen van faillissementen, blijkend uit de regeling van 7 Februari 1935 S 41, die de mogelijkheid opent buiten faillissement een dwangaccoord tot stand te brengen.

Opzettelijk hebben wij ons na de lezing van het historische overzicht nog eens de vraag gesteld waarom de schrijver in de inleiding van zijn artikel de algemene waarschuwendende opmerkingen tegen doctrinarisme en starre theorieën maakt, waarom de schrijver juist met deze beschouwingen aanvangt. Dit wordt wel duidelijk. Hij ziet de ontwikkeling der surséance van betaling tegen den achtergrond van het grote beginsel, thans neergelegd in artikel 1177 B.W., hetwelk bepaalt dat alle goederen van den schuldenaar, zowel tegenwoordige als toekomstige, voor de verbintenissen van den schuldenaar aansprakelijk zijn. Hij wil in zijn historische beschrijving der ontwikkeling van het instituut o.m. laten zien, dat het gans en al geen eenvoudige zaak is zich steeds voldoende rekenschap te geven van alle zich op een bepaald gebied voordoende oriënteringspunten. Hij stelt, dat het rechtsleven werkt naar beginselen, welke echter geïsoleerd tot moeilijkheden zouden voeren. Er is een onderbreking van rechtlijnige toepassing van beginselen, het ene beginsel beperkt het andere terecht in zijn werking. Daarom spreekt de schrijver over beginselen als „oriënteringspunten die in de werkelijkheid worden aangetroffen, waarnaar wij ons hebben te richten als naar richtingwijzers der gerechtigheid”. Terecht zegt de schrijver in dit verband: „het recht in zijn volle gedaante laat zich nu eenmaal niet in een eenvoudige formule samenvatten. Wij moeten ons behelpen met allerlei aanduidingen en adagia. Dit is ook niet te bezwaarlijk, zolang wij de beperkte betekenis van zulke formules maar niet uit het oog verliezen. Juist door de verdringing van het ene beginsel door het andere kan het recht in volle zin tot gelding geraken.”

Des schrijvers opvatting over wat welbeschouwd in het recht een beginsel is, onderschrijven wij gaarne. Deze opvatting behoedt ons tegen het werken met dat soort „beginselen”, die op rationalistische wijze worden afgeleid uit enig algemeen ethisch voorschrift en juist daardoor geen richtingwijzers zijn naar de gerechtigheid. Des schrijvers poging, in de

ontwikkeling van een bepaalde instelling de gezondere visie op een beginsel en op beginselen te demonstreren, is juist door zijn grondbeschouwing best geslaagd.

De laatste bijdrage in het gedenkboek-Dooyeweerd vormt „De figuur van het recht van „allodiaal eigendom en erfelijk bezit” in Suriname”, geschreven door Mr F. E. Bruyning.

Onder den titel van allodiaal eigendom en erfelijk bezit zijn vele gronden in Suriname uitgegeven. De vraag naar het karakter van dit recht heeft tot velerlei beschouwingen aanleidingen gegeven zonder dat men tot een definitieve en afdoende beantwoording is kunnen komen.

Het is de bedoeling van Mr Bruyning het zijne bij te dragen tot een verheldering van inzicht omtrent het karakter van dit recht. Hij wil met name vaststellen of de opvatting van Van Crol, oud-gezaghebber van St. Eustatius, dat allodiaal eigendom en erfelijk bezit een West-Indisch eigendomsrecht zou zijn, kan worden aanvaard.

Bij de uiteenzetting, die vervolgens gegeven wordt, let de schrijver zowel op de verschillende opvattingen, die in den loop der jaren omtrent dit recht door bepaalde autoriteiten in hun adviezen of andere stukken zijn gegeven als op de pogingen ondernomen om dit recht nader definitief te reguleren en op de studies door anderen vóór hem verricht.

Zijn conclusie is niet geheel gelijk aan die van Van Crol. Hij stelt, dat met grote waarschijnlijkheid is aan te nemen, dat Van Scharphuizen (de gouverneur — 1689—1698 — die het eerst den titel „allodiaal eigendom en erfelijk bezit” noemde) met dezen naam heeft bedoeld aan te duiden „vrijen en vollen eigendom”, maar dat in de praktijk de gronduitgifte onder dien naam ook een ander karakter heeft verkregen en daaronder mede werden begrepen uitgiften, die kennelijk dienen te worden aangemerkt als te zijn „bezwaarde (grondrente-plichtige) eigendom” en „erfpacht”. Met welke van deze rechten men te doen heeft, zal telkens aan de hand van de betrokken grondbrieven voor elk concreet geval dienen te worden uitgemaakt. Men kent in Suriname, zegt Mr Bruyning, derhalve de volgende agrarische (zakelijke) rechten op den grond: eigendom, bezwaarde eigendom en erfpacht; waar sprake is van „allodialen eigendom en erfelijk bezit” duidt deze naam niet een ander zakelijk recht aan dan een van deze drie.

Een van de motiveringen van den schrijver tegen de opvatting van Van Crol is gelegen in zijn argumentatie hoe geen werkelijke aanwijzingen bestaan dat de bedoeling heeft voorgezeten bij de gronduitgifte in Suriname een nieuw zakelijk recht te scheppen. Had men werkelijk de bedoeling gehad een nieuw uitzonderlijk eigendomsrecht te scheppen, dan zou deze bedoeling wel op duidelijke wijze zijn gegeven.

De toelichting welke de schrijver te dezen o.a. aan het slot van zijn exposé geeft moge werken met negatieve argumenten, het ontbreken van aanwijzingen in de richting van Van Crol, de argumentatie is, in het kader van het gehele opstel, waarin telkens op de andere opvattingen wordt ingegaan, wel overtuigend.

Het had wellicht aanbeveling verdiend indien de schrijver, ten behoeve der niet deskundige lezers, even de praktische consequenties welke het ene of het andere standpunt meebrengt (jus sui generis tegenover vrijen

en vollen eigendom eventueel bezwaarden eigendom en erfpacht) had aan-gegeven. Nu is zulks niet gemakkelijk af te leiden uit de geproduceerde gegevens.

Achter de bijdragen volgt een „Lijst van Publicaties van Prof. Dr H. Dooyeweerd”, opgemaakt door Dr M. C. Smit.

Wie deze lijst doorneemt, voelt in zich opkomen een gevoel van eerbied voor de werkkraft van den jubilaris. Voorzeker, de lijst met vermelding van meer dan 100 publicaties, bevat vele niet omvangrijke artikelen, maar ze geeft ook zeer grote werken en vele doorwrochte studies in tijdschrift-artikelen, die door velen bestudeerd zullen worden. Men mag Dr Smit wel dankbaar zijn, dat hij het den zoekers gemakkelijker heeft gemaakt Prof. Dooyeweerd in zijn denken en studie te volgen.

Wij moesten tot nu toe bij het vermelden van de verschillende bijdragen volstaan met vluchtige kanttekeningen.

Iets nader zij stil gestaan bij een der bijdragen, de achtste, die van Prof. Mekkes, welke gaat over „Het recht van verzet”. De schrijver van dit artikel is blijkens zijn wijze van formuleren en blijkens zijn argumenteren een echte leerling van Prof. Dooyeweerd.

Het artikel is niet gemakkelijk te lezen. Het polemiseert nog al, b.v. met Wolzendorff, met Gierke, het gaat wel eens, hoezeer belangrijke, nevenkwesities behandelen, de terminologie is soms heel zwaar, maar het is een zeer ernstig en een zeer principieel stuk werk.

Laat ons trachten de kern zoveel mogelijk samen te vatten.

De schrijver vangt zijn opstel aan met een schets, waarin hij het vervalproces in de humanistische zienswijze omtrent den staat tekent aan de hand van de opvattingen van den positivist Wolzendorff en den irrationa-
list Schmitt.

Het dieptepunt is, aldus de schrijver, bereikt in de uitspraak van Schmitt: „Wat als *politieke* grootheid bestaat, is, rechtens gezien, waard dat het bestaat”.

Enige leidraad voor de juiste waardering van het recht van verzet is een calvinistische *structuurtheorie* van den staat. Calvijn voert de structuur van den staat terug op de *ordinatio Dei*. Bij dit principe, zoals het is uitgewerkt door Johannes Althusius, moeten wij aansluiting zoeken.

Aanvankelijk zocht men zijn heil in de interpretatie van Romeinen XIII, waarbij men de uit de Romantiek stammende „verborgen historische noodwendigheid” vereenzelvigde met „Gods Voorzienigheid” en dientengevolge de vragen der legimiteit probeerde op te lossen aan de hand van wat men hield voor de leiding der goddelijke voorzienigheid. Kwam men voor de vraag te staan, in welke gevallen men eventueel den plicht had ongehoorzaam te zijn tegenover de staatsoverheid, dan werd men voor het antwoord verwezen naar de „consciëntie”; in de wet moest men dan zien een compromis te bereiken tussen de „consciëntie” van de overheid en die van in eerlijkheid dwalende enkelingen. De christen werd in zo'n geval verwezen naar de uitspraak: „alle ziel zij den machten over haar gesteld onderworpen, want er is geen macht dan van God”, tegenover welke, principieel tot een slaafse houding dwingend geachte, uitspraak dan, bij wijze van correctief, werd geplaatst de uitspraak: „men behoort Gode meer ge-
hoorzaam te zijn dan den mensen”. Uit de eerste uitspraak, als een regel

van louter positief recht opgevat, valt het onmogelijk gedragsregels af te leiden (zie Mekkes: Verzet tegen den buitenlandsen Occupator in *A. R. Staatskunde* Maart 1950; en Prof. Holwerda: *De Crisis van het Gezag*). De andere uitspraak voert ons tot de *Politica Methodice Digesta* van Althusius.

Gierke heeft, ondanks alle grote verdienste voor zijn herontdekking van Althusius, den gedachtengang van laatstgenoemde nimmer in volle diepte kunnen peilen, doordat hij eigen humanistische opvattingen aan Althusius „in de schoenen schoof” en zo op een gegeven moment tot de conclusie kwam, dat wat Althusius onder den „goddelijken oorsprong van den staat” en de „goddelijke opdracht aan de overheid” verstond niet anders was dan de „kleurloze uitdrukking” van de algemene religieuze opvatting, dat de staat een integrerend bestanddeel van de van God stammende natuurlijke en zedelijke wereldorde is. Nu daar nog bij kwam, dat Althusius, om zijn denkbeelden aanschouwelijk te maken, een begrippen-arsenaal hanteerde dat gemeengoed was van de humanistische natuurrechtstheoretici van zijn tijd, kon het niet uitblijven dat Gierke de door Althusius geponeerde obligatoire rechtsbetrekkingen beschouwde als een uitvoeisel van diens in wezen individualistische maatschappijbeschouwing.

In het proces van verwereldlijking in de middeleeuwse opvatting van het gezag als ambtelijke opvatting van Godswege had zich de idee ener „machtsvolkomenheid” ontwikkeld waaronder aanvankelijk de souvereiniteit der *vorsten* werd verstaan. De tegenstanders van het *vorstelijk* oppergezag namen de idee der gezagsvolkomenheid over, maar kenden die toe aan het *volk*. In geen geval was ze onbeperkt en ongedeeld. Althusius stelt tegenover Bodin's absolute vorsten-majesteit de „majestas” van het volk. Maar in de reformatorische *ambts*gedachte vond zij bij Althusius haar grenzen in de ordeningen Gods en in de positieve wetten. De hoogste magistraat werd door Althusius op het voetspoor der monarchomachen gezien als gevolmachtigde des volks terzake van die bevoegdheden, die het niet zelf rechtstreeks uitoefende. Het verschil tussen monarchie en polyarchie is dus geen onderscheid in de staatsvorm maar in regeringsvorm. De machtiging tot regeren werd voorgesteld als een privaatrechtelijk verdrag zonder dat, zoals Gierke opmerkt, de mandataris een recht krijgt op uitvoering van het mandaat. In deze verdragsconstructie werd het gezamenlijke staatsvolk als „*universitas populi*” tegenover de regering gepersonifieerd en met den staat als zodanig geïdentificeerd. Dit is dus een niet-weggezuiverd restant van dualisme in Althusius' staatsleer, verklaarbaar uit den toentertijd in ontwikkeling zijnden strijd van den modernen eenheidsstaat tegen den standenstaat.

De latere ontwikkeling toont aan, hoe de door Althusius gedachte tweehed het veld ruimt voor de uitsluitende theorie ener staatssoevereiniteit.

De dualiteit tussen volksgemeenschap en overheid verdwijnt eerst geheel met de Franse Revolutie, die den standenstaat heeft opgeruimd.

Bij Althusius reeds is evenwel geen sprake van een dualisme in eigenlijken zin, want slechts het volk als geheel, geïdentificeerd met den staat als „samenlevingsverband”, is de wezenlijke drager van het staatsgezag. De delegatie van de uitoefening daarvan aan de als contractspartij gedachte overheid is volstrekt secundair; primair is de onderscheiding van het eigen karakter van de staatsstructuur en de toerekening van de ver-

antwoordelijkheid voor haar verwerkelijking aan het volk in zijn geheel.

De schrijver wil, in aansluiting aan Althusius, twee lijnen volgen:

1. tegenover iedere humanistische *gedachtenconstructie* stelt de calvinistische staatsleer de in de goddelijke wereldorde gegronde *structurele* verhouding tussen overheid en onderdanen;

2. deze verhouding is bepaald door den eigen aard van de staatsstructuur. Ze onderscheidt zich van die van de overige verbanden door haar rechtmatige fundering in de wapenmacht, welke aan de overheid toevalt. Alhoewel de overheid daarover eenzijdig beschikt ter openbare rechtsbedeling, doet zij daarbij niet anders dan de *majestas* uitoefenen, welke aan den *staat als zodanig* eigen is.

Het staatsvolk kan zich dus nimmer ontslagen achten van de verantwoordelijkheid, welke het draagt voor het juist functioneren der apparatuur van dit *zijn* samenlevingsverband. De staat is door God ter verantwoordelijkheid van het staatsvolk gesteld.

Helaas is het christelijk politiek inzicht hoe langer hoe meer verdwenen en zien we heden ten dage de spanning van de verantwoordelijkheid van den burger vervangen door een gehoorzaamheidsleer *tot aan de grens* van door God uitdrukkelijk gestelde uitzonderingen. En dan gebruikt men het restant dualisme bij Althusius om de verantwoordelijkheid te ontvluchten door haar uitsluitend aan de overheid inhaerent te zien.

In den huidige tijd evenwel (zie Belgische koningskwestie) behoort de spanning van de verantwoordelijkheid voor het functioneren van den staat te stijgen. De gehoorzaamheidsproblematiek is er altijd één van competentie.

Het onderwerpelijke vraagstuk gaat dat van de individuele gehoorzaamheidsplicht te boven; het gaat om de subjectieve ontbinding van een individueel samenlevingsverband, dat, structureel gezien, institutioneel van aard is. Het ligt principieel op hetzelfde vlak als de ontbinding van het huwelijk, de ontzetting uit de ouderlijke macht, de uittreding uit een kerkverband.

Een „recht van opstand” betekent dus de bevoegdheid, onder omstandigheden een bepaalden staat tijdelijk tot ontbinding te brengen. Tijdelijk, want het mensenleven heeft zonder den staat geen mogelijkheid. Ontbinding van den staat betekent dus het monopolie der wapenmacht in den korst mogelijken tijd in andere handen te doen overgaan. Het gevaar bestaat dan, dat de macht in handen komt van groepen, die de aanleggers van den opstand daar geheel buiten hadden willen houden. Wetteloosheid moet worden buitengesloten. Aan de *onderdanen zonder meer* kan gewapend verzet tegen het overheidsgezag in den staat niet worden toegestaan. Onze verantwoordelijkheid hebben wij als *staatsburgers*.

De grondslagen van den humanistischen rechtsstaat zijn heden ten dage geheel vlottend geworden. Het streven is erop gericht den staat uit zijn positie als behartiger van het algemeen belang te verdringen en daarvoor in de plaats te stellen de macht, resp. het belang der heersende sociaal-economische partijgroepering. In onzen tijd wil het recht van opstand dus zeggen: het ontketenen van den burgeroorlog tegen de het overheidsambt usurperende partijen. De vraag is nu: wanneer is de christen gerechtigd, en dus mede geroepen, den staat hier en nu tijdelijk te ontbinden?

De christen-staatsburger weet zich immers in zijn verantwoordelijkheid niet *tussen* twee plichten, maar onder *ene* roeping, zijn politieke roeping, d.w.z. plicht tot verzet als correctief op de wet der zonde, waaronder de

staat telkenmale dreigt te worden gesloopt. Die zonde openbaart zich hierin, dat men den normatieve aard van de staatsorde poogt aan te tasten. In het verleden b.v. de staatsraison, tegenwoordig het najagen van particuliere machtdoeleinden.

In de scheppingsorde staat de staat tussen de overige, in eigen kring soevereine, levensverbanden. Poogt de staat die soevereiniteit aan te tasten, dan ondergraaft zij haar eigen bestaan.

Verder moet onderscheid worden gemaakt tussen den totalitaireren staat als voldongen feit en de tot bezinning nopende aantasting van regeringswege van de constitutie. Is de kans schoon om, met vermindering der anarchie, het monopolie der wapenmacht te brengen in handen van groepen, die bedacht zijn op het herstel van den materiëlen rechtsstaat, dat men haar grijpe. Ook de hulp van het buitenland moet eventueel te baat worden genomen. Het totalitair bederf van den staat mag den christen-staatsburger nimmer voor zijn verantwoordelijkheid nemen, ook niet door passief te blijven. De perversie van den staat, tegenwoordig dus de heerschappij van groepseliten met totaliserende, particularistische doeleinden, is criterium voor de vraag naar den opstand, die het gezag weer moet herstellen tot *publiek* overheidsgezag.

Dat oogenblik is aangebroken, wanneer de als „overheid” optredende partij-élite op beslissende wijze aantast de „grondwet in materiëlen zin”, d.w.z. het constitutionele koningschap in letterlijken zin „naar de kroon steekt”, of voor de democratische republiek de partijregering (volksrepubliek e.d.) in de plaats tracht te stellen. „Wordt, tengevolge van gebrek aan waakzaamheid” (men moet *continu* waakzaam zijn) „en oppositioneel vermogen, het moment gemist, dan wel faalt de tegenactie, zo heeft de totalitaire partijstaat zijn begin van verwezenlijking gevonden en vindt het gewapend verzet gelegenheid noch rechtvaardiging meer totdat de boven beschreven kentering” (d.w.z. de kentering des geestes) „later mocht aanbreken.”

De proeve van de Hessense constitutie, welke het recht van verzet positiefrechtelijk tracht te funderen, is dus niet meer dan woordenspel. De erkenning van een recht tot zijn ontbinding staat voor den staat gelijk met principiële ontbinding zelf. Sedert de consolidatie van den eenheidsstaat kan, anders dan ten tijde van den standenstaat, het recht van opstand positief-staatsrechtelijk niet meer worden georganiseerd. De subjectieve erkenning van het recht van opstand tegen de regerende overheid is in tweeërlei opzicht exclusief:

1e Het gaat om de tot topspanning gestegen tegenstelling tussen materiële rechtsbeginselen voor de publieke samenleving, welke den inzet van het leven schijnen te wettigen. Deze beslissing, betrokken op de *ordinatio Dei* in politicis, is voor den christen een religieuze beslissing. De Revolutie zal het goddelijk recht van opstand evenmin erkennen als het goddelijk karakter van het overheidsambt. Hier is de absolute antithese.

2e De wapenmacht is overheids*monopolie*. Een dualiteit van vorst en standen heeft geen bestaansrecht meer. De christen-staatsburger is volstrekt verantwoordelijk voor de handhaving der *publieke* rechtsbeginselen en voor het uitsluitend gebruik der wapenmacht in haar dienst. De zwaardmacht, weerspiegeling van Gods almacht en wrekende gerechtigheid, moet immer worden gebracht tot haar *ware* bestemming.

Het gehele opstel, dat wij hier zo duidelijk mogelijk trachten saam te vatten, groepeerd zich om enkele vaste steunpunten: Schriftuurlijk denken, daarom de idee der Goddelijke wereldorde; de in deze wereldorde gegroonde staatsgemeenschap buiten welke geen volk kan leven; die staatsgemeenschap een verband naast andere verbanden met den eigen stijl van zijn overheid-onderdaan-verhouding, met als eigen grondslag het monopolie der zwaarmacht; verantwoordelijkheid van het staatsvolk (de gezamenlijke burgers) voor de zuivere werking van die staatsgemeenschap.

Op het eerstgenoemde steunpunt, Schriftuurlijk denken, willen wij nog, wijl het hier zo zuiver is gesteld, uitdrukkelijk wijzen.

„Wanneer wij”, zo schrijft Prof. Mekkes, „een element schriftuurlijk noemen, dan bedoelen wij daarmee niet in de eerste plaats te zeggen, dat het ons gereed wordt aangeboden in een bijbeltekst. Dit moge van tijd tot tijd het geval zijn, ook dan ontleent het zijn schriftuurlijke waarde niet aan de woordelijke of voor ons besef begripsmatige vermelding ter plaatse, maar aan het religieus grondmotief der Schrift, dat ons alleen in staat stelt, haar uitspraken in het geloof te *verstaan*. Het is er daarom ook verre vandaan, dat de theologie op zichzelf bevoegd zou zijn, ons de ware zin der Heilige Schrift te onthullen. Dergelijke overschatting van ons theoretisch denken berust op de hovaardij van enig wetenschapsideaal, dat nimmer van christelijke origine kan zijn. Zal de theologie ons haar hulp kunnen bieden, dan moet ook zij eerst door hetzelfde grondmotief zijn aangeraakt, waarvan zij de doorwerking in voortdurende geloofsstrijd zuiver zal hebben te houden.

Maar wanneer het reeds onmogelijk is, de uitspraken van de Bijbel buiten zijn eigen grondmotief — d. i. het volle Woord Gods — te verstaan, zo is het voorts even onmogelijk, iets te begrijpen van de scheppingsordinantiën buiten het licht, dat het Woord (door hetwelk immers alle dingen gemaakt zijn) Zelf daarover verspreidt. M.a.w.: deze scheppingsordeningen kunnen wij slechts dan in „schriftuurlijk” licht zien, wanneer onze waarneming en ons denken zijn ontsloten door ons actueel functionerend geloof. Daaraan doet niets af de omstandigheid, dat velen ook van niet-schriftuurlijk standpunt uit met de scheppingsordeningen weten te werken. De mens komt nu eenmaal onder de bepaling door de Wet Gods niet uit, maar de blik van de ongelovige blijft uiteindelijk gefixeerd door de gekozen afgod en dientengevolge in zijn werkelijkheidsbeschouwing verstarde.

Voor het geloof echter onthult de kosmos bij een over heel de linie „gehoorzaam” en volhardend onderzoek zijn wetmatigheden. De Schrift verschafft ons het licht over die scheppingsbeginselen, welke, ofschoon behorend tot deze tijd, binnen de tijd niet vergankelijk zijn.”

Wij hebben hiermee iets gegeven van het artikel van Prof. Mekkes. Wie het grondig wil kennen, leze het artikel zelf.

Het is de bijdrage welke het dichtst staat bij de gedachtenwereld van Prof. Dooyeweerd. Het is knap van conceptie en vaak boeiend en aangrijpend in zijn motiveringen. Het spreekt tot de christelijke consciëntie wanneer het handelt over Schriftuurlijk denken, over de goddelijke wereldorde, het is ietwat abrupt in zijn conceptie van den staat, het is aangrijpend wanneer het de verantwoordelijkheid van het volk in den staat, van de gezamenlijke staatsburgers, uitbeeldt en daarbij tot vervulling van een mach-

tige roeping aanspoort, het is steeds gemotiveerd in zijn helaas voor den lezer vermoeiende polemiek.

Het stelt een probleem voor ogen, dat in onze dagen zo actueel is als het maar kan. Het Duitse staatsvolk heeft de constitutie van Weimar laten vertreden, Hitlers totalitaire staat laten opkomen, het Belgische staatsvolk en de Belgische regering hebben de kroon van Koning Leopold door een straatrevolutie laten vernielen, het Nederlandse staatsvolk heeft lijdelijk toegezien dat zijn ministers de Grondwet, niet éénmaal, maar herhaaldelijk schonden, het Rijk en zijn toekomst offerden aan partijbelangen. En hoever zijn wij door het maken van den staat tot instrument van volkswelvaart reeds op weg naar een totalitair regiem? De benauwende vraag rijst of gebrek aan waakzaamheid ons niet reeds het juiste moment heeft doen missen.

De bijdrage van Prof. Mekkes, die zo grondig het recht tot verzet ook in onze huidige staatsverbanden opeist, laat zeker nog wel vragen onbeantwoord. Wie zijn gekwalificeerd tot het nemen van het initiatief in den modernen staat? en zulke vragen meer.

Het is de schrijver waarschijnlijk ook niet te doen geweest om alle vragen te beantwoorden, het is zijn bedoeling geweest tot voortgaande principiële studie te prikkelen en daarin is hij uitstekend geslaagd.

Wij hebben in het bovenstaande een vluchtigen blik geworpen op het werk, hetwelk een 16-tal leerlingen ter ere van den door hen hooggeachten leermeester bij diens 25-jarig hoogleraarsjubileum aan dezen hebben opgedragen.

Deze arbeid eert inderdaad Professor Dooyeweerd. Uw 25-jarige arbeid is niet ijdel geweest, dat is het getuigenis, dat het geheel dezer opstellen aflegt.

Niet elk opstel moge in dadelijk verband staan met de grondbeschouwing van hem, voor wien het als uiting van dankbaarheid is bedoeld, een bepaald stuk moge zelfs het karakter hebben van kritiek, de verzameling als zodanig voldoet aan wat het comité van oud-leerlingen met deze uitgave heeft beoogd: grote dank en hulde voor het rusteloos zoeken, het principieel bezielen en het richtingwijzend werken van Professor Dr Herman Dooyeweerd.

Het is mij een vreugde geweest door het lezen en herlezen van de verschillende stukken bepaald te worden bij de geheel aparte betekenis welke de zo sympathieke figuur van mijn vroegeren collega heeft voor het geven van leiding aan het denken in calvinistische richting, waaraan de wereld behoefte heeft als nimmer te voren!

Het kan voor de christelijke wetenschap slechts voordeel zijn als God hem vergunt nog jaren zijn richting bepalenden arbeid aan de Vrije Universiteit voort te zetten, om aldus een nieuwe generatie te inspireren tot het zelfstandig en vernieuwend voortwerken aan een van de hoofdtakken onzer cultuur: het christelijke denken en de christelijke wetenschapsbeoefening, met name op het gebied van het recht.

Prof. Dr P. S. GERBRANDY

Erratum

Op blz. 193, 4e alinea, regel 1, leze men: Mr J. Heemskerk Azn.

ENKELE OPMERKINGEN OVER EMIL BRUNNER'S GERECHTIGHEIT

DOOR

Ds M. DE GOEDE

September 1943 gaf de bekende Zwitserse hoogleraar in de theologie Emil Brunner zijn boek *Gerechtigheit* in het licht, met den veelbetekennenden ondertitel *Eine Lehre von den Grundgesetzen der Gesellschaftsordnung*. Einde 1948 verscheen een Nederlandse vertaling van de hand van G. van Overbeek, onder den titel: *Gerechtigheid, een leer van de grondbeginselen ener maatschappelijke orde*.

Het is een verheugend verschijnsel dat het vraagstuk van de verhouding van christendom en maatschappij steeds weer aan de orde wordt gesteld. Want van het juiste stellen van deze vraag en van het antwoord op die vraag hangt zo onnoemelijk veel af. En het reformatorisch christendom van onze dagen kan maar niet zonder meer de problematiek rondom deze vraag benaderen van uit het antwoord dat vorige geslachten gaven. Het zal in de ontsluiting van de historie de vraag opnieuw moeten stellen en in het tijdsgewricht waarin God het roept tot den dienst in Zijn Rijk, moeten komen tot een visie, waarin zowel de dynamiek van het Evangelie als het constante tot hun recht komen. Hoeveel dan in den laatsten tijd naar voren is gekomen, zal ieder duidelijk zijn, die den bezinningsarbeid in de kringen der oecumenische beweging tracht bij te houden. Ter voorbereiding van de Assemblée in 1950 te Amsterdam gehouden verscheen in 1948 *Der Weg von der Bibel zur Welt*, en het rapport *The Church and the disorder of society*¹⁾ zette het thema van de Assemblée duidelijk in. De belangstellende lezer zij verwezen naar de inaugurele oratie van Dr R. Schippers over *De bronnen van een oecumenisch ethos*. In den bezinningsarbeid over de vraag: christendom en maatschappij, neemt Brunner's boek een belangrijke plaats in. En temeer zullen we moeten luisteren naar wat in dit boek wordt geboden, omdat in de kringen der oecumenische beweging Brunner een figuur van betekenis is, wiens woord wéégt.

Boven duidde ik Brunner's boek aan als een poging de verhouding van christendom en maatschappij aan de orde te stellen. En zo kan het ook wel genoemd worden. Mits de lezer bedenke, dat door Brunner het woord maatschappij hier wordt gebruikt in een ruimeren zin dan in het dagelijks spraakgebruik gewoonte is. Onder maatschappij verstaan we meestentijds de sociale en de economische zijde van de samenleving. Maar in dit boek vat Brunner onder maatschappij samen alle vormen der

¹⁾ De Kerk en de wanorde waarin de maatschappij verkeert.

menselijke samenleving. Duidelijk blijkt dit uit het tweede deel, waarin de grondbeginselen der gerechtigheid worden toegepast op onderscheiden levensgebieden.

In het Vorwort (blz. VII) zegt Brunner, dat het thema van zijn boek niet kan zijn een antwoord zoeken op duizend vragen die bij het doordenken van de problematiek naar voren dringen. Het gaat hem slechts om één ding: „nur das eine, was auf Grund des christlichen Glaubens in diesen Dingen als das Gerechte gefordert ist”²⁾. En het eerste deel wordt dan ook gewijd aan het opsporen van de grondslagen, terwijl in het tweede deel die gevonden grondslagen worden aangewend op enige levensgebieden: gezin, economie, staat en internationale orde. Het ligt dan ook voor de hand, dat allerlei beoefenaars van vakwetenschappen: juristen, sociologen, economen (mogen hier ook de theologen bij genoemd?) het door Brunner gebodene uitwerken. In dit boek gaat het uitsluitend over de vraag: wat is de idee der gerechtigheid? Of, met zijn eigen woorden: „... es sei ihnen (nl. den beoefenaars van de vakwetenschappen) eine brauchbare *Grundlage* geboten, auf der sie weiterbauen können”³⁾.

Het boek vraagt dus om een fundamentele behandeling. De door mij te maken opmerkingen willen een poging daartoe zijn. Ik zou ze willen rubriceren onder drie hoofden: 1. het religieuze thema van de orde der gerechtigheid; 2. de dialectische wending; 3. de beantwoording van de vraag: is dit het verlossend woord in den nood van den tijd?

Heinrich Pesch neemt voor zijn *Lehrbuch der Nationalökonomie* als motto de dichtregels van Fr. Eichert: „entzündet rings auf den Bergen weit Das flammende Feuersignal der Zeit: Gerechtigkeit!”⁴⁾. Men zou Brunner's boek inderdaad een vuursignaal kunnen noemen. Beter nog: een noodsignaal, een schreeuw om gerechtigheid, die het leven moet beheersen. Want er is verschil in situatie. Kon Eichert het woord gerechtigheid nog noemen het lichtsignaal, dat zijn tijd en zijn geslacht den weg wijzen zou, Brunner is als de torenwachter die in de donkerheid van den stormnacht, wanneer de zeeën het schip naar de verraderlijke gronden beuken, als laatste redmiddel de vuurpijlen afschiet, in de hoop dat nòg het roer omgewend en de schipbreuk voorkomen zal worden. In zijn boeken is steeds op te merken het zoeken naar de onveranderlijke orde, naar datgene wat heel het leven bepaalt en derhalve ook voor alle leven tot een maatstaf, een norm is. Wat zich doet gelden geheel onafhankelijk van den wil van den mens. Reeds in zijn *Das Gebot und die Ordnungen* (1932) vindt ge dit hartstochtelijke zoeken naar een openleggen van deze vaste orde, waarin de mens geboren wordt en heeft te leven. In genoemd werk van Brunner gaat het over de wijze waarop de christen moet handelen in de onderscheiden levensverhoudingen, waarin God hem plaatst. Maar meer nog, in dit boek is er de worsteling om de idee der gerechtigheid, de vaste, Goddelijke orde, die heel het leven dient te beheersen. Het gaat er om, dat men het principe der gerechtigheid weer leert kennen, want zonder dat principe heeft men geen maatstaf meer om in allerlei concrete

²⁾ slechts dit ene, wat, op grond van het christelijk geloof, in deze dingen als het rechtvaardige geëist wordt.

³⁾ naar wij hopen is aan de beoefenaars der vakwetenschappen een bruikbare grondslag geboden, waarop zij voortbouwen kunnen.

⁴⁾ ontsteekt in verren omtrek op de bergen het vlamvend vuursignaal van den tijd: gerechtigheid!

situaties te zeggen, wat rechtvaardig is. De Rooms-Katholieke kerk heeft, puttend uit haar eeuwenoude traditie, een indrukwekkend systeem van de leer der gerechtigheid. Het protestantisme heeft meer dan drie eeuwen zulk een leer der gerechtigheid niet meer. Volgens Brunner is dit wel een van de hoofdoorzaken, waardoor de protestantse kerken zo onzeker zijn in het positie kiezen tegenover de vragen van het maatschappelijk leven, van economie, recht en staat. En wanneer ze over deze vragen spreken, is het maar al te veel geïmproviseerd, waardoor het aan overtuigingskracht inboet (Vorwort blz. V).

Deze situatie is daarom zo verontrustend, omdat de mensheid nog nooit een tijd heeft doorgemaakt als deze, waarin „im Namen des Rechts Unrecht getan, ja wo Unrecht zum System, wo der Widerspruch gegen die Ordnung der Gerechtigkeit selbst zur Tagesordnung, zur proklamierten Staatsordnung wurde”⁵⁾. Het is maar niet, dat men zich verzet tegen de orde der gerechtigheid, neen het angstaanjagende is „die Erhebung der Ordnungswidrigkeit zum Ordnungsprinzip”⁶⁾ (blz. 3/4). Brunner gebruikt het beeld van een door-brekend gezwel. En dit gezwel wijst op bederf in het bloed. Het bloed van het Westen is ziek — daarom deze uitbrekende boosheid. „Die systematische Verkehrung des Rechts in Unrecht und des Unrechts in Recht war lange vorbereitet im Zerfall der abendländischen Gerechtigkeitsidee”⁷⁾ (blz. 4). Het rijpe product van dit proces is de totale staat. Eigenlijk is dit boek een doorlopend protest tegen den totalen staat, waarvan Brunner de ontwikkeling duidelijk schetst. De moderne staat is het gevolg van het verlies van de idee der gerechtigheid.

Met instemming wordt door hem aangehaald een woord van Calvijn, waarin deze zegt dat ieder mens bepaalde begrippen van recht en gerechtigheid van nature aangeboren zijn en in hen een licht van gerechtigheid straalt. Brunner noemt dit aangeboren begrip van recht „eine Konstante aller Menschheitsgeschichte”⁸⁾. Nu brengt hij hier de fijne onderscheiding aan tussen dit vage weten van rechtvaardig en onrechtvaardig en het denken daarover, waardoor een heldere idee der gerechtigheid tot leidend beginsel wordt. Waar het mensenleven tot maatschappijvorming komt, is zulk een idee der gerechtigheid noodzakelijk. Het Westen nu heeft in dezen bezinningsarbeid voornamelijk uit twee bronnen geput: uit de Grieks-Romeinse wijsbegeerte en uit het christendom. Met name wijst Brunner op Aristoteles met zijn „het van nature rechtvaardige”, waarin duidelijk blijkt dat de kritische norm en de scheppende grond van alle menselijke rechtspraak ligt in een goddelijk oer-recht dat aan alle menselijk recht ten grondslag ligt. Met deze idee verbond zich nu in den christelijken tijd de bijbelse leer van de scheppingsorde en van een God Die gerechtigheid eist. Zo ontstond de idee van het christelijk natuurrecht; een versmelting dus. Een idee, die 2000 jaar het Westen heeft beheerst, men denke slechts aan het Corpus juris civilis van Justinianus. De late bloei van de Oudheid, de Middeleeuwen, de Renaissance, de Reformatietijd tot aan de Aufklärung worden gekenmerkt door een dragende, onveranderlijke idee van een

⁵⁾ waarin in naam van het recht onrecht gedaan werd, ja, waarin onrecht tot systeem, en het conflict met de orde der gerechtigheid zelfs tot dagelijkse orde, tot geproclameerde staatsorde werd.

⁶⁾ de verheffing van hetgeen strijdig is met de orde tot beginsel van orde.

⁷⁾ De systematische omkering van recht in onrecht en van onrecht in recht was lang voorbereid in het verval van de westerse idee der gerechtigheid.

⁸⁾ een blijvend element in de gehele geschiedenis der mensheid.

eeuwige, bovenaardse, absoluut geldende gerechtigheid (blz. 5—6).

De tragiek van de ontwikkeling nu is geweest, dat men het bestaan van zulk een oorspronkelijke orde (Ur-ordnung) is gaan loochenen. Van het goddelijke, objectieve, bovenmenselijke natuurrecht, de orde der gerechtigheid, die een ieder het zijne toedeelt, is men gekomen tot het „Vernunftrecht”, het door de menselijke rede uitgedachte recht, en via het naturalisme is de weg naar het romantische historicisme duidelijk te zien: het historisch geworden komt in de plaats van de „tijdloos” geldende gerechtigheid. De consequentie moet dan wel zijn een volkomen rechtsformalisme in het positivisme van de 19e eeuw. Dit positivisme immers proclameert de relativering van alle „Gerechtigkeitsanschauungen”⁹⁾. Deze relativering wordt dogma: het ondergraaft steeds meer het geloof aan een eeuwige, boven alle menselijk recht staande norm der gerechtigheid. Recht en onrecht zijn slechts product van den heersenden machtswil. Hier is dan de ruimte gekomen voor den totalen staat. Eerst heeft men de grondslagen stuk geslagen, de vastheid weggerukt — welnu, de politieke machtswil, van alle religieuze bedenkingen ontdaan, maakt dan den wil van de staatsmacht tot de enige maatstaf-gevende instantie in zaken van recht. Een ieder ontvangt nu het zijne, doordat de een of andere staatswet het hem toedeelt. Maar een maatstaf voor de beoordeeling wat een rechtvaardige of onrechtvaardige staatswet is, is er niet meer. De staat zelf bepaalt, wat recht en onrecht is. „Der totale Staat ist nichts anderes als der in politische Praxis umgesetzte Reichpositivismus, das notwendige Resultat aus dem seit langem im Gang befindlichen Zerfall der abendländischen Idee der Gerechtigkeit”¹⁰⁾ (blz. 7). Zowel theoretisch als practisch is het Westen gekomen tot nihilisme. „Im totalen Staat und in der zu ihm führenden positivistischen Theorie gibt es weder Menschenrechte noch ewige Normen der Gerechtigkeit überhaupt. Es gibt hier nichts anderes als die tatsächlich vorhandenen Ordnungen der Macht, die sich selbst kraft ihres Willens und ihrer Machtmittel als absolut setzt”¹¹⁾ (blz. 8). Nog wil de mensheid van het Westen niet geloven, dat deze totale staat niet het product is van enkele misdadigers, doch noodlottige consequentie van haar eigen „glaubenslosen, religions- und metaphysikfeindlichen Positivismus”¹²⁾. Maar zij zal deze vraag onder ogen moeten zien: of er is een geldende gerechtigheid, die boven ons allen staat, „an uns ergeht”, „nicht von uns ausgeht”¹³⁾, een voor alle recht geldende normatieve regel der gerechtigheid — of er is geen gerechtigheid, maar slechts macht, die zich recht noemt.

In dezen zeer benauwendenden nood schiet Brunner de pijlen af, die als signalen nog willen waarschuwen, aleer het schip onherroepelijk te pletter stoot. Uit deze crisis moet een weg gevonden worden. En over dien weg gaat het in dit boek.

⁹⁾ opvattingen over gerechtigheid.

¹⁰⁾ De totale staat is niets anders dan het in de politieke praktijk omgezette rechtspositivisme, het onontkoombare resultaat van het reeds lang voortschrijdend verval van de westerse idee der gerechtigheid.

¹¹⁾ In den totalen staat en in de positivistische theorie, die de weg voor hem baant, zijn er noch mensenrechten noch eeuwige normen van gerechtigheid. Hier zijn niet anders dan de feitelijk aanwezige ordeningen van een macht, die zich zelf uit hoofde van haar wil en van haar machtsmiddelen als absoluut doet gelden.

¹²⁾ positivisme, hetwelk is zonder geloof en vijandig aan den godsdienst en aan de gedachte van een boven-zinnelijken grond der dingen.

¹³⁾ zich tót ons richt, niet van ons útgaat.

Voordat we nu nagaan, hoe de weg volgens Brunner loopt, een tweetal opmerkingen. Inderdaad is hier sprake van een alles-beheersend thema. Voor Brunner is dit de vraag, die alles beheerst! En in de tweede plaats: bij voorbaat snijdt Brunner de mening af, dat terugkeer naar het christelijk natuurrecht, dat 2000 jaar geldend was, de oplossing zou zijn voor de vragen van nu. Het natuurrecht is een samen-smelting van twee motieven. En het draagt daarvan de sporen: Wat bedoelt men met deze „natuur”, waarin dan het „goddelijk principe der gerechtigheid” ligt? De verbinding van de motieven uit de Oudheid en die van het christendom zet voor vele vragen!

Het is tenslotte goed indachtig te zijn aan wat Brunner zegt over de plaats die aan de theologie in den bezinningsarbeid over het vraagstuk der gerechtigheid toekomt. M.i. komt de verhouding van geloof tot wetenschap hier zeer typerend aan de orde. De theoloog moet aan dezen arbeid deelnemen, maar hij ziet van meet af aan, dat hij bij zijn deelnemen aan dezen arbeid zich beweegt „am Rande der biblischen Botschaft”¹⁴⁾. Want het gaat in de vraag om de idee der gerechtigheid over het thema „der weltlichen Gerechtigkeith”¹⁵⁾. Was im Zentrum der biblischen Verkündigung als „Gerechtigkeith Gottes” gelehrt wird, die Botschaft von der Veröhnung des Sünders durch Jesus Christus, hat offenbar zur Frage, was gerechter Lohn, gerechte Strafe, gerechte Staatsform usw. sei, nur eine indirekte Beziehung”¹⁶⁾. De lezer houde deze gedachte vast: zij is niet alleen voor den theoloog als vakman, maar voor ieder christen van het hoogste belang! We zijn hier, volgens Brunner, op de grens der faculteiten. En, naar zijn zeggen, zijn in de geschiedenis van den geest grenzen de plaatsen waar de beslissingen vallen (blz. 11). Het moet nu blijken, wat de betekenis is van den term „grenzen”!

Reeds in de mythische voorstellingen van het primitieve denken treft men de voorstelling aan van goden die optreden als hoeders van de ordeningen der gerechtigheid. Brunner wijst er op, dat in dit primitieve denken deze waarheid is gegrepen: gerechtigheid is iets heiligs. En daarom kan men er maar niet willekeurig over beschikken. Waarheid, heiligheid en gerechtigheid staan boven den mens. Wie dan ook spreekt over rechtvaardig en onrechtvaardig, over het mijn en dijn in dit tijdelijk leven, heeft het over de menselijke rechtshandhaving in aardse zaken, maar doet meteen toch een beroep op een instantie, die buiten den mens ligt. Hij appelleert in zijn spreken over rechtvaardig en onrechtvaardig aan een norm, waaraan alle menselijke gewoonten, afspraken en wetten zijn onderworpen. Rechtvaardig en onrechtvaardig zijn begrippen, betrokken op de menselijke rechtshandhaving in deze tijdelijke samenleving. Echter de orde, die voor deze rechtshandhaving normatief is, is méér, zij is eeuwig en boven-tijdelijk. De Grieken noemden deze goddelijke, boven alle menselijke wet staande orde de natuurwet, en via Cicero en de stoïcijnse wijsbegeerte is zo ontstaan het christelijk spraakgebruik van het natuurrecht, dat zoals boven is gezegd, eeuwen lang het Westelijk denken heeft beheerst.

Met nadruk wijst Brunner nu op het verband tussen deze vaste orde

¹⁴⁾ aan den rand van de bijbelse boodschap.

¹⁵⁾ van de wereldse gerechtigheid.

¹⁶⁾ Wat in het middelpunt van de bijbelse verkondiging als „gerechtigheid Gods” geleerd wordt, de boodschap van de verzoening van den zondaar door Jesus Christus, heeft klaarblijkelijk met de vraag, wat rechtvaardig loon, rechtvaardige straf, rechtvaardige staatsvorm is, slechts indirect te maken.

en het *behoren*. Het thema van de orde der gerechtigheid: *suum cuique*, ieder het zijne, wijst terug op een „ursprüngliche, von keinem menschlichen Gesetzgeber gesetzte Urordnung der Gehörigkeit“¹⁷ (blz. 21). De idee der gerechtigheid sluit in zich de gedachte van een vaste orde, krachtens welke het „mijn en dijn“ ons mensen toekomt. Wij zijn als mensen in dit grote geheel ingevoegd en naar die orde hebben wij ons te voegen. Voordat we vragen: wát komt aan een ieder toe? of: hoe weten wij, wat een ieder toekomt? zullen we het eerst eens moeten zijn over dit behoren. „Wer nicht an eine solche Urordnung (des Gehörens), die „einem jeden das Seine“ zuteilt, glaubt, kann auch nicht glauben, dass ihm „von Rechtswegen etwas gehört“¹⁸). In diesem „gehört“ steckt das ganze Pathos der Gerechtigkeit“ (blz. 22). De idee der gerechtigheid houdt in, dat de mens zich geplaatst weet in een vaste orde, welke geheel het leven ompant en beheerst het „Zusammensein eines jeden mit den anderen und zugleich das Zusammensein mit den natürlichen Gegebenheiten des Lebens“¹⁹) (blz. 22). De mens wordt in deze orde ingevoegd en heeft zich daarin te voegen. Belangrijk is hierbij dan de opmerking van Brunner dat gerechtigheid steeds een onpersoonlijk, „statutarisch“ karakter draagt. Doe ik aan iemand „recht“, dan zie ik hem als deelhebber aan de orde en geef hem datgene, wat reeds vastligt, dat hem toebehoort en derhalve toekomt.

Op de vraag, waarin deze orde der gerechtigheid haar grond vindt, geeft Brunner duidelijk antwoord. Deze idee der gerechtigheid, volgens welke alle mensen „van gelijken rechte“ zijn, in dezen zin n.l. dat zij als gelijk behandeld moeten worden, stamt uit de bijbelse openbaring, want God schiep den mens naar Zijn beeld (zie hierbij ook Genesis 9 : 6). En vooral op blz. 57 geeft Brunner duidelijk aan waarin de grond voor deze idee der gerechtigheid wordt gevonden. „Die Ordnungen der Natur (sind) Produkte des göttlichen Willens; sie sind so, wie und weil Gott sie ins Dasein „gerufen“ hat. „Und Gott sprach: es werde! — und es ward“. „So er spricht, so geschieht 's, so er gebeut, so steht es da“. Gott ist nicht ein immanenter Welt-logos, sondern der Welt-gesetzgeber; das Welt-gesetz ist Manifestation seines Schöpferwillens. So ist auch das Gesetz der Gerechtigkeit das Gesetz des Gotteswillens. Hinter dem *suum cuique* steht als die Ur-ordnung, die festsetzt, was einem jeden zukommt, der Wille des Schöpfers, die Schöpfungs-ordnung“²⁰). De mens denkt zijn gedachten van gerechtigheid. Maar in zijn denken appelleert hij steeds aan deze oer-orde van den Schepper. Het gevoel der gerechtigheid, dat vaag in ieder mens is, wordt tot heldere zekerheid voor wie knielt voor den God der gerechtigheid. In de idee der gerechtigheid hebben we met de orde van den Schepper van doen!

¹⁷) oorspronkelijke, door geen menselijken wetgever vastgestelde oer-orde van behoren.

¹⁸) Wie niet gelooft aan zulk een oer-orde (van behoren), welke aan een ieder het zijne toedelt, kan ook niet geloven, dat hem van rechtswege iets toekomt. In dit „behoort“ schuilt heel de innerlijke drijfkracht en verhevenheid der gerechtigheid.

¹⁹) zowel het samen-zijn van iederen mens met zijn medemensen als het samen-zijn van een ieder met de natuurlijke feitelijkheden van het leven.

²⁰) De ordeningen der natuur zijn producten van den Goddelijken wil; ze zijn zo, zoals en omdat God hen in het aanzijn „geroepen“ heeft. „En God sprak: het worde! — en het werd.“ „Zoals Hij spreekt geschiedt het, zoals Hij gebiedt is het.“ God is niet de innerlijke blijvende wereldrede, maar de wereldwetgever; de wereldwet is openbaring van Zijn schepperswil. Zo is ook de wet der gerechtigheid de wet van den Goddelijken wil. Achter het „ieder het zijne“ staat als de oer-ordening, die bepaalt wat aan een ieder toekomt, de wil van den Schepper, de scheppingsordening.“

Wanneer dan ook in verband met deze vaste, onveranderlijke idee of orde der gerechtigheid gesproken kan worden van een *christelijk* natuurrecht, ontvangt de term „natuur” hier een eigen inhoud. Zij is niet de in de samenstelling der dingen heersende logos, evenmin mag natuur gelijkgesteld worden aan de menselijke rede. Natuur is de scheppingsorde van dien God, van Wien de christelijke kerk belijdt dat Hij is de Schepper aller dingen, de God en Vader van onzen Here Jezus Christus. En aan deze scheppingsorde en de in haar gefundeerde gerechtigheid zijn allen onderworpen. Niet krachtens menselijke afspraken, maar krachtens den wil van den Schepper. Dit is geheel volgens het spraakgebruik van de H. Schrift, zegt Brunner. Men moge het woord natuurrecht liever vermijden om de misverstanden die het meebrengt, doch „der Begriff Naturrecht muss sich in sachlicher Nötigung dem christlichen Denken geradezu aufdrängen”²¹⁾. (blz. 104). Heeft niet Paulus, de koene taalschepper, die bewust nieuwe begrippen vormde, juist het stoische begrip „natuur” als normbegrip overgenomen? „Dreimal gebraucht Paulus physis im Sinn von göttlicher Schöpfungsnorm:”²²⁾ Rom. 1 : 26; 2 : 14; 1 Kor. 11 : 14” (noot blz. 104). En de ongelovigen mogen dan spreken van een natuur-orde, door het geloof weten wij, dat het zo moet omdat God het zo heeft gemaakt.

Telkens weer wijst Brunner op het bestendige, het blijvende, het altijd-geldende van deze „natuurlijke”, door God geschapen orde. Zij is en blijft krachtens Zijn Schepperswil normatief. Maar evenzeer moeten we oog hebben voor de onderscheiden scheppingsordeningen, die evenzeer een onveranderlijk karakter dragen. „Menschenrechte sind Rechte, die Gott dem Menschengeschöpf gleichsam in die Wiege legt; Gemeinschaftsrechte sind Rechte, die auf eine bestimmte schöpfungsmässige Zusammenordnung der Menschen, zum Beispiel des Mannes und der Frau in der Ehe, zurückgehen. Alle Gerechtigkeit meint, letzten Endes, diese Schöpfungs-Konstanten als Grund davon, das „jedem das Seine” zukommt”²³⁾ (blz. 105).

Het is interessant nu verder te zien, wat Brunner onder deze, in de Goddelijke scheppingsorde vastliggende en van den mens gevraagde gerechtigheid verstaat. Hij wijst er op, dat zowel in de Griekse Oudheid alsook in den Bijbel het woord gerechtigheid een diepte en een omvang hebben, die wij er niet meer in vinden. Reeds Aristoteles bezigde het in den beperkten zin van: ieder het zijne geven. Zo gebruiken wij het ook in uitdrukkingen als: een rechtvaardige belastingwet, die de lasten billijk verdeelt; een rechtvaardige staatsorde, waarin de rechten en plichten der burgers en de verhouding tussen Overheid en volk juist zijn bepaald; rechtvaardig loon en rechtvaardige sociale ordening. Over *deze* gerechtigheid gaat het in dit boek, over het principe *daarvan* en over haar grondslag wordt gesproken. Dus *niet* over de bijbelse gerechtigheid, waarvan gezegd wordt: de rechtvaardige zal uit het geloof leven (Rom. 1 : 17). En nog minder over de gerechtigheid Gods, in de verzoening van Jezus

²¹⁾ het begrip natuurrecht móét zich om zakelijke redenen regelrecht aan het christelijk denken opdringen!

²²⁾ Drie maal gebruikt Paulus het woord physis (natuur) in den zin van Goddelijke scheppingsnorm.

²³⁾ Mensenrechten zijn rechten, die God het menselijk schepsel als het ware in de wieg legt; gemeenschapsrechten zijn rechten die teruggaan op een bepaalde samenvoeging van mensen overeenkomstig de scheppingsorde, b.v. die van man en vrouw in het huwelijk. In laatste instantie gaat de gerechtigheid van deze onveranderlijke gegevens der schepping uit, wanneer zij verlangt, dat „ieder het zijne” krijgt.

Christus geopenbaard, „getrennt vom Gesetz²⁴⁾ (Rom. 3 : 21). Met gerechtigheid wordt bedoeld „die weltliche Gerechtigkeit”, de gerechtigheid van de aardse ordeningen en niet „die Gerechtigkeit des Glaubens”. We doen er goed aan van meet af aan deze onderscheiding in het oog te houden, want deze hier bedoelde gerechtigheid is „mit dem, was das neue Testament Gerechtigkeit des Glaubens nennt, nicht nur nicht identisch, sondern steht im Gegenteil dazu in einem merkwürdigen Gegensatz”²⁵⁾ (blz. 17). Daarom kunnen we voor deze gerechtigheid ook niet ons uitgangspunt nemen in „het openbaringsdocument. Men zou den Bijbel kunnen noemen het boek van Gods gerechtigheid. Maar wie nauwkeurig toeziet, zal bemerken dat hier met gerechtigheid iets is bedoeld, dat niet alleen onderscheiden is van, maar zelfs in tegenstelling staat tot wat wij noemen „rechtvaardig loon” enz. We letten vooral op deze uitspraak: „Freilich in einem Gegensatz dialektischer Art, der das wozu er im Gegensatz steht, stets als seine Voraussetzung bei sich behält”²⁶⁾ (blz. 130). Bijzonder moeten we letten op wat Paulus zegt in zijn brief aan de Romeinen. De gerechtigheid Gods, welke inhoud is van het Evangelie, is niet gelijk te stellen met de een ieder het zijne toedelende gerechtigheid; zij is het handelen Gods, dat „abseits vom Gesetz”²⁷⁾ en in tegenstelling met verdienste verstaan moet worden. „Es ist nämlich die im versöhnenden Leiden und Sterben Jesu Christi geoffenbarte, schenkend-vergebende Liebe Gottes”²⁸⁾ (blz. 131). De aardse gerechtigheid is van een geheel andere orde dan de bijbelse. In de aardse gerechtigheid gaat het om de rechtvaardige betrachting ieder het zijne te geven en is dus de mens actief, in de bijbelse gerechtigheid hebben we te maken met een paradoxale omkering van het gerechtigheidsbegrip: de mens is daarin de ontvangende, in het geloof ontvangt hij zijn heil van God onverdiend en geeft God de ere. Brunner verwijst hier naar de gelijkenis van de arbeiders in den wijngaard (Matth. 20 : 1—16). Daardoor moet duidelijk worden dat gerechtigheid in bijbels zin de schenkende liefde Gods is, niet gebonden aan enige wet van vergeldende gerechtigheid, en derhalve in volstrekte tegenstelling staande met wat wij in wereldse zaken gerechtigheid noemen. Typerend is de opmerking op blz. 132 (verwezen is eerst naar de „overvloedige gerechtigheid” van Matth. 5 : 20 en 45): „in diesem völligen Beiseiteschieben dessen, was in weltlichen Dingen Gerechtigkeit heisst und heissen muss, erweist sich das Evangelium als die Botschaft, die nicht die irdischen Dinge regelt, sondern das Reich der Himmel verkündet, und die Gerechtigkeit, die es verkündet, ist nicht die, die auf irdische, weltliche Verhältnisse anwendbar ist, sondern die Wesensart des neuen Aeons”²⁹⁾ (blz. 132). En het moet ons niet verwonderen, dat van den Christus Gods diensvolgens gezegd wordt: „er ist der Bringer des

²⁴⁾ Ios van de wet.

²⁵⁾ met datgene, wat het N. T. gerechtigheid des geloofs noemt, niet alleen niet gelijk te stellen, maar staat in tegendeel daarmee in een merkwaardige tegenstelling.

²⁶⁾ Al is dit dan een tegenstelling, die met datgene waarmee ze in tegenstelling staat, innerlijk samenhangt, aangezien ze het laatste steeds als haar vooronderstelling bij zich houdt.

²⁷⁾ buiten alle wet om.

²⁸⁾ Het gaat nl. om de in het verzoenende lijden en sterven van Jezus Christus geopenbaarde, zich schenkende en vergevende liefde van God.

²⁹⁾ in dit volledig terzijde schuiven van hetgeen in wereldlijke dingen gerechtigheid heet en heten moet, toont het Evangelie te zijn de boodschap, die niet de aardse dingen regelt, maar het rijk der hemelen verkondigt, en de gerechtigheid, die het verkondigt, is niet de gerechtigheid, die op aardse, wereldlijke verhoudingen toepasselijk is, doch zij vormt het wezenskenmerk van de nieuwe eeuw.

Reichs des Himmels, nicht der Ordner irdischer Rechtsverhältnisse" ³⁰⁾ (blz. 133, men zie Lukas 12 : 14, Matth. 22 : 15 ev.). En we doen goed reeds nu nota te nemen van deze uitspraak: „das Reich Gottes ist das Reich, in dem es weder Ehe noch Familie, weder Recht noch Staat mehr gibt, und *sein Prinzip, die Liebe*, ist das, was allein bleibt, wenn alles Recht, ja wenn sogar der Glaube, die Hoffnung und die an die Sprache gebundene Erkenntnis nicht mehr sein werden" ³¹⁾ (blz. 133).

Jezus Zelf heeft over de aardse gerechtigheid zo goed als niets geleerd: het was Hem te doen om de gerechtigheid van het Koninkrijk. De apostelen daarentegen hebben daarover wel moeten schrijven: hoewel ze door het geloof burgers van die andere wereld waren, moesten zij leven in de aardse ordeningen — huwelijk, staat enz. — en over dit leven moesten zij de gelovigen onderrichten, hoe zij nl. hun houding hadden te bepalen tegenover deze aardse ordeningen: huwelijk, staat, verhouding heer-knecht. Maar dit onderricht geschiedt dan „am Rande der neutestamentlichen Botschaft, meist in besonderen, von der eigentlichen Botschaft deutlich abgetrennten Teilen, in den s.g. Haustafeln" ³²⁾. De toon daarvan is „nüchtern-hausbacken". Kan het anders? vraagt Brunner. Immers neen — het gaat in deze Haustafeln „wirklich nicht um das eigentümlich Neutestamentliche, um das Reich Gottes, um die Agape, sondern um die weltliche Ordnungsethik und ihr Prinzip, die gesetzliche Gerechtigkeit" ³³⁾. (blz. 134).

Van belang is verder, dat tegenover het principe der wereldlijke gerechtigheid de liefde als het principe wordt gesteld van de „Glaubenswelt". De „gesetzliche Gerechtigkeit" kan niet anders zijn dan gedifferentieerd in geboden „nach dem Stand". De liefde is voor allen dezelfde, maar de (wettelijke) gerechtigheid is gedifferentieerd: zij geeft aan ieder het zijne, de liefde geeft allen hetzelfde: zichzelf.

De grond voor de leer der gerechtigheid ligt in het Nieuwe Testament, volgens Brunner, in het begrip „Gottes Ordnung". En voorzover God geboden geeft, zijn deze, wat hun zijn betreft gegrond op deze Ordnung. „Das Gebot Gottes macht nichts anderes offenbar als den bereits in der Schöpfung inkorporierten ewigen Willen Gottes. Die Gerechtigkeitsethik des Neuen Testaments ist Ordnungsethik" ³⁴⁾ (blz. 137).

Wij kunnen nu, om het beeld te voltooien, wel verstaan dat Brunner oog heeft voor differentiatie, de veelheid der ordeningen. Het menselijke wordt gedragen door vele ordeningen: elk schepsel heeft zijn eigen wet. Wij moeten door Gods wil niet alleen leven in allerlei levenskringen, maar hebben in al deze levenskringen ons ook te onderwerpen aan de ordeningen, die voor elken levenskring gelden. Want in deze ordeningen

³⁰⁾ Hij is de bringer van het Koninkrijk der hemelen, niet degene die aardse rechtsverhoudingen ordent.

³¹⁾ het rijk Gods is het Rijk, waarin noch huwelijk, noch familie, noch recht noch staat meer is, en het *principe van dit rijk, de liefde*, is datgene wat alleen overblijft, wanneer alle recht, ja wanneer zelfs het geloof, de hoop en de aan de taal gebonden kennis teniet zullen zijn gegaan.

³²⁾ aan den rand van de nieuw-testamentische boodschap, meestal in bijzondere, van de eigenlijke boodschap duidelijk afgescheiden delen, in de z.g. huistafels.

³³⁾ werkelijk niet om het kenmerkend Nieuwtestamentische, om het Rijk Gods, om de agapè (liefde), maar om een ethiek der wereldse orde, met als beginsel de wettelijke gerechtigheid.

³⁴⁾ Het gebod Gods maakt niet anders openbaar dan de reeds in de schepping belichaamde eeuwige wil van God. De ethiek der gerechtigheid van het Nieuwe Testament is een ethiek der ordeningen.

ontmoeten we Gods wil. En in iederen levenskring vinden we een bepaalden aard van leven. Een betrekkelijke eigenwettelijkheid van de afzonderlijke levensgebieden moet door ons aanvaard. En juist tegenover de idee van den totalen staat moet voor deze eigenwettelijkheid gestreden tot het laatste toe. Maar evenzeer moet erkend worden de begrenzing van ieder levensverband in de Goddelijke orde. De roeping van elk levensverband ligt in deze begrenzing.

En tenslotte de mens, die in deze ordeningen heeft te leven. Hij gaat alle gemeenschappen te boven. Hij is en blijft *schepsel*, want God voegt hem in Zijn ordeningen in en als schepsel in zijn vrijheid dat hij zich voegt in het door God geordende. Maar als mens gaat hij boven alle gemeenschappen uit en geen enkele gemeenschap kan op hem volkomen beslag leggen, ook de staat niet. Hij gaat in geen enkele gemeenschap volkomen op, de mens staat in verantwoordelijkheid tegenover God (zie blzz. 99, 251—253).

Dat is het lijn-beeld van de idee der gerechtigheid, dat Brunner tekent. Niet wij mensen maken dat. Het is, in Gods schepperswil gegrond, onafhankelijk van onzen wil, werkelijkheid. En wij hebben ons daarin te voegen.

Het tot dusverre getekende beeld van Brunner's gedachtengang, vertoont zeer duidelijk een religieus en Schriftuurlijk grondmotief. Inderdaad zegt ons de Schrift dat wij mogen en moeten vasthouden aan een Goddelijke orde waarvan de geboden richtsnoeren zijn voor het menselijk handelen. Dat is dan ook de waarde van Brunners werk. Maar telkens vinden wij in zijn werk, ook in dit, een dialectische spanning en deze dialectische spanning maakt, dat Brunner en wij op de verschillende punten radicaal uiteengaan.

In het algemeen kan men zeggen dat Brunner's werk in den loop der jaren een steeds duidelijker afstand nemen vertoont van het dialectische, door tegenstellingen heen, denken in zijn oorspronkelijke scherpte. Ik wijs op zijn leer van den mens, waarin deze strekking zich duidelijk vertoont. Tegenover Barth was het Brunner die weer durfde te spreken van een aanknopingspunt en daarmee in den mens een aanspreekbaarheid door en een vatbaarheid voor Gods Woord constateerde. Die vatbaarheid moest dan als een kiem tot ontwikkeling worden gebracht. Brunner meent, dat de moderne mens benaderd kan worden van uit dit aanknopingspunt en dat deze mens, doordat men hem bewust maakt van de innerlijke onmogelijkheid van zijn bestaan, gebracht kan worden tot aan de grens van het Evangelie. Dit is de ene lijn in Brunner's denken. De andere lijn kan worden samengevat in het woord personalisme: Brunner's denken is te typeren als actualisme, de mens is een bundel van acten, geloof is daad en keuze, waarheid is het gegrepen worden in de ontmoeting van persoon tot persoon. Dat is de andere lijn die zich duidelijk aftekent door zijn werk. Maar al moge het waar zijn dat Brunner zich losmaakt van het starre en harde dialectische denken, de grondlijnen daarvan komen telkens weer in zijn geschriften naar voren. Het zal daarom goed zijn deze grondlijnen na te tekenen. We moeten daarbij wel in het oog houden, dat inderdaad in deze grondlijnen het verschil met Brunner aan den dag komt. Prof. Dooyeweerd heeft daarop in het driemaandelijks orgaan *Anti-Revolutionnaire Staatskunde* in 1935 terecht gewezen, toen hij een uitvoerig

artikel gaf over de wetsbeschouwing in Brunner's *Das Gebot und die Ordnungen*. Dooyeweerd merkt daarin op dat een theoretische ontleding ons nog niet voor het wezenlijke van dit boek plaatst. „Achter Brunner's probleemstelling schuilt een diepere religieuze drijfveer die voor theoretische argumenten niet vatbaar is. „Achter de theoretische opvattingen maakt zich een dieper probleem geldend dat rechtstreeks *het hart* van heel ons bestaan als Christen raakt en waartegenover gij vóór alle theoretische redenering positie moet hebben gekozen, wanneer gij inderdaad ernstig het pleit met Brunner wilt opnemen. Dat diepere probleem, dat den religieuzen wortel van het Christelijk leven binnen de tijdelijke ordeningen aangaat eist van ons, een onomwonden en *met het hart beleden* antwoord op deze centrale vraag: Behoudt de scheppingsorde, waarin Gods wil ons besloten heeft, een zekere *zelfgenoegzaamheid* tegenover Christus als Hoofd van het herboren menschengeslacht, dan wel is in Hem de ware en enige *Wortel* van heel den herboren kosmos in al zijn geledingen te vinden? Of, anders uitgedrukt: Is de ontzaggelijke spanning, welke ieder waarachtig Christen in het diepst van zijn wezen moet ervaren tussen de Christelijke religie en het wereldleven, alleen te zien als de strijd *zonde* en *genade*, dan wel blijft er in *Gods scheppingsorde zelve* iets over, wat haar *eigenmachtigheid tegenover Gods genade in Christus Jezus* geldend maakt?” (a. w. blz. 335).

Ik geef deze brede aanhaling uit wat voor bijna twintig jaar in het orgaan van de Kuypertstichting werd geschreven in de eerste plaats omdat wij ook bij de toetsing en bestrijding van anderer gedachten een zekere continuïteit nodig hebben en daarna ook omdat dit inderdaad de kernvraag is.

Het standpunt van Brunner zou men kunnen noemen een bemiddelingsstandpunt tussen een wijsgerig en theologisch denken dat haar uitgangspunt binnen deze wereld zoekt, zoals wij dat speciaal in het subjectivisme aantreffen, en de scherpe afwijzing *daarvan* door Karl Barth. Dit middenstandpunt van Brunner is in het kort aldus te omschrijven: bij hem is niet beheersend de tegenstelling tussen God en niet-God, tussen God en mens, tussen God en wereld, maar Brunner werpt een allesbeheersende tegenstelling op binnen de verhouding zelf tussen God en wereld. Volgens hem treedt God op tweeërlei manier op tegenover de wereld: Als Schepper en als Verlosser. Als Schepper zegt God tegen de wereld: ja, als Verlosser: neen. Het is goed hierbij te bedenken dat hier verlossing niet wordt bedoeld als verlossing door Christus' bloed, maar hier de betekenis heeft van vernieuwing der wereld op den jongsten dag. Hier nu openbaart zich de grootst mogelijke spanning. Want wanneer God als Schepper tot de wereld ja zegt dan ligt daarin de erkenning van Zijn kant dat de wereld door Hem bepaald is, maar als Verlosser wil God een andere wereld dan deze bestaande en daarom zegt Hij als Verlosser: neen. Uit dit begrip van God als Schepper en Verlosser ontstaat dus een dubbele houding van God tegenover de wereld: een ja- en een neen-houding. Dat heeft onmiddellijk zijn consequenties voor de vraag: wat moeten wij doen om God te volgen? Wat is christelijk handelen? Volgens Brunner kan dat nooit betekenen, dat men in dat handelen een vaste lijn volgt. Immers als God ja zowel als neen tot de dingen zegt, dan moeten wij dat ook doen en daarom er is wel een ononderbroken samenhang in de dingen maar er kan nooit eenheid en vastheid zijn in de houding tegenover de dingen.

Feitelijk is elke houding verkeerd. Want als God ja en neen zegt tot de wereld heeft Hij ook geen continue houding tegenover een continue wereld. Daarom mogen wij het ook niet doen. B.v. een christelijke krant, een christelijke partij, een christelijke universiteit is volgens Brunner iets onmogelijks. Het zal ieder duidelijk zijn dat hier zeer veel verbindingslijnen kunnen lopen naar wat men pleegt te noemen de doorbraak. Elke houding is als houding verkeerd. Zodoende is Brunner's standpunt een verzwakking van het starre dialectische standpunt, dat in wezen hier op neer komt dat de tegenstelling God — wereld allesbeheersend is. Bij Brunner wordt het contrast God — wereld een tegenstelling binnen de werken Gods zelf.

Hier is in het geding de eenheid van de werken Gods. Gesteld dat dit schema, dat telkens weer opduikt achter Brunner's beschouwingen, waar was, dan is daarmee het leven tenslotte verwoest als er geen vastheid is in de houding die wij mensen moeten aannemen. Dan is daarmee b.v. christelijke opvoeding een onmogelijkheid, want dan zouden ouders als ouders tegen een kind ja en als opvoeders neen kunnen zeggen. Maar dan is opvoeding een onmogelijkheid en het kind is er het slachtoffer van.

Hier raken we dan ook den wortel van de tegenstelling: de Kerk belijdt in Zondag 10 van den Heidelberg'sen Catechismus, dat de God en Vader van onzen Here Jezus Christus alle dingen, dus Zijn schepping, blijft onderhouden en juist in dat blijven onderhouden ligt de religieuze vastheid. Een vastheid die er is als God de zonde vloekt en de wereld liefheeft in Zijn genade. Het is, gezien deze grondgedachte, nu ook wel duidelijk dat Brunner's denken beheerst blijft door de gedachte van een absolute kloof tussen het tijdelijk leven en het christelijk genadeleven. Dat tijdelijk leven ligt onder den vloek der wet en is gebonden aan de wereldse ordeningen, het christelijk genadeleven behoort tot een andere wereld, de wereld van het boven-tijdelijke en daarin werkt Gods Geest, los van elke wet of ordening. In dat tijdelijk leven hebben wij te maken met de gerechtigheid, in het genadeleven gaat het om de liefde; in het tijdelijk leven gaat het om de veelheid van ordeningen, in het genadeleven om het ene gebod nl. dat der liefde. Het tijdelijk wereldleven waarin gelovigen en ongelovigen aan dezelfde ordeningen zijn onderworpen, is het eigenlijke en eigenmachtige en zelfstandige terrein dat beheerst wordt door zakelijke eisen die algemeen erkend kunnen worden, welke in feite onafhankelijk zijn van Gods genade in Christus. Men kan hier spreken van een natuurlijk terrein en de ordeningen welke daarvoor gelden, vinden hun oorsprong niet in Gods Verlosserswil, doch in Gods Schepperswil. In deze tijdelijke ordeningen heeft de christen zich te schikken met de ongelovigen. Want zij maken het raam uit welke de zondige samenleving mogelijk maakt. En binnen dat raam eist het liefdegebod van ons den dienst der liefde aan den naaste. Maar op zichzelf is er dus tussen de ordeningen in het natuurlijke leven en het liefdegebod van het ogenblik een onverzoenbare tegenspraak. Nu zou men kunnen zeggen: in hoeverre moet een christen zich schikken in deze tijdelijke ordeningen? Het antwoord is: voor zoverre binnen die ordeningen nog ruimte is voor het vervullen van den liefdedienst. Alleen dan wanneer de ordeningen zo zijn aangetast door de zonde dat ze de vervulling van den liefdedienst onmogelijk maken, heeft de christen de taak ze te verbreken. Maar bij dit streven naar een betere gerechtigheid kan hij in zijn christelijk geloof

geen richtlijnen vinden, want dat christelijk geloof behoort tot een gans ander gebied. Voor het verstaan van de natuurlijke ordeningen zijn wij aangewezen op de bij de schepping ingeplante rede. Dit is in grote lijnen het dualistische standpunt waarin de dialectische spanning telkens voelbaar wordt, dat ook in Brunner's pleidooi voor de orde der gerechtigheid doorwerkt.

Heel duidelijk zien wij deze dialectische spanning als Brunner naast de gedachte, dat de ordeningen voor het leven de uitdrukking zijn van Gods Wil, sterk den nadruk legt op de slechts betrekkelijke betekenis van Gods geboden. Dit is alleen te verstaan van uit de genoemde ja- en neenhouding. Telkens weer maakt Brunner ons duidelijk, dat de scheppingsordeningen niet zonder meer en volkomen met den wil van God kunnen en mogen worden vereenzelvigd. God blijft volkomen vrij tegenover ons en vooral in zijn vroegere boek *Das Gebot und die Ordnungen* hamert hij er op: de eigenlijke wil van God kan in algemene beginselen nooit begrepen worden, en de liefde die God van ons eist is dan ook niet in een algemeen principe te vatten. Hier hebben wij den oorsprong van het actualisme. Leven in gehoorzaamheid kan niet opkomen uit een beginsel dat van te voren is vastgelegd en kenbaar is. Leven in gehoorzaamheid betekent, dat wij steeds weer kennismaken met Gods vrijen souverainen wil, die alleen in de ontmoeting met Hem kan worden verstaan. Deze gedachte uit *Das Gebot und die Ordnungen* keert in *Gerechtigheit* weer terug. De ordeningen, dus ook de ordening der gerechtigheid bereiden op zijn hoogst den zin van het liefdesgebod voor, maar de ordening zelve staat los van de genade Gods. Wel zegt hij (blz. 138) dat het een en dezelfde God is die zowel de ordeningen als ook het liefdesgebod geeft en dat er dus een eenheid van de ordening der gerechtigheid en van die der liefde is, maar telkens weer worden wij teruggeworpen op de spanning binnen de werken van dien enen God: de gerechtigheid is door allen te verstaan, het liefdesgebod is alleen te verstaan van uit het geloof. Eigenlijk ligt dan ook het vraagstuk zo, dat Brunner met de ene hand weer wegneemt wat hij met de andere heeft gegeven. Overal is er vaste orde en toch kunnen wij Gods wil niet kennen uit blijvende beginselen. Boven die vaste orde, die dan toch door God geschapen is, staat de wil van God en deze wil van God eist dan hier dan daar dat wij den naaste in liefde tegemoet treden. Maar dit liefdesgebod is in een vaste orde nooit te vatten. Terecht is dan ook door Prof. Wurth in zijn bespreking van *Gerechtigheit* in zijn *Het christelijk leven*, derde deel, blz. 93 v.v. opgemerkt, dat bij Brunner zich wreekt zijn fundamenteel onbijbelse beschouwing met betrekking tot de verhouding van gerechtigheid en liefde. En het zou interessant zijn, de verhouding van beide eens wat breder te onderzoeken. Wurth wijst op het nieuwe licht dat door nauwgezet Oudtestamentisch onderzoek op het begrip gerechtigheid is komen te vallen. En hij vermeldt dat de begrippen gerechtigheid en genade in het Oude Testament niet alleen nauw aan elkaar verwant zijn, maar dat ze ook alleen zijn te verstaan in verband met het verbond Gods. Men denke aan de uitdrukking: de gerechtigheid en de vrede zullen elkander kussen. En wie verbond zegt spreekt over Gods wil die te kennen is, die vastgelegd is in woorden.

Het dialectisch verstaan van het Woord Gods speelt Brunner telkens parten. Eigenlijk ontkent hij dat God de blijvende normen die Hij gegeven heeft, in Zijn trouw ook handhaaft. Hierachter tekent zich af zijn

visie op het Woord Gods. Dat Woord Gods is voor Brunner een woord van mensen (men denke slechts aan de wijze waarop hij over het Oude Testament en over bepaalde gedeelten van het Nieuwe Testament spreekt in hoofdstuk 14, handelend over de gerechtigheid en de bijbelse openbaring). En daarom is de Bijbel niet volmaakt. Hij kan door het spreken Gods Gods Woord worden, maar nooit mag men zeggen: de Bijbel is Gods onfeilbaar Woord. Dr Dengerink gebruikt in zijn *Enkele aspecten van het begrip „orde” bij Emil Brunner* (in: Rechtsgeleerde Opstellen aangeboden aan Prof. Dooyeweerd, 1951, blz. 211) het volgende beeld:

„Evenals Jezus Christus ondanks al de wonden, die Hem door mensen geslagen zijn, de *volmaakte* Zoon van God en de *volmaakte* Zoon des mensen is gebleven, zo is ook de Heilige Schrift, in welke de Heiland der wereld gestalte heeft verkregen, hoe ook de mensheid haar moge hebben misvormd het door de Heilige Geest ingegeven en derhalve *volmaakte* Woord van God gebleven”, en hij vervolgt: „op grond van deze Heilige Schrift, geloven wij ook, dat God in Zijn genade het gehele menselijk leven in zijn onderscheiden aspecten aan ordeningen heeft onderworpen, die Hij in Zijn trouw ook na den zondeval in Christus Jezus ten volle handhaaft alsook dat deze Goddelijke orde volmaakt is en geen enkele lacune vertoont.”

De innerlijke dialectische spanning vertoont zich in Brunner's werk ook heel sterk wanneer wij aandacht geven aan wat men zou kunnen noemen de actualisering van de Goddelijke orde in de historische werkelijkheid. Steeds weer waarschuwt Brunner ons dat wij in onze beschouwingen over de gerechtigheid in het oog zullen vatten wat men zou kunnen noemen de dynamiek der geschiedenis. Wij moeten nooit vergeten dat de onveranderlijkheid van Gods Wet ons het vaste en voor alle tijden gelijke geeft. Maar dit vaste en statische stuit nu op de ontwikkeling der geschiedenis en met de wisseling van het leven zien wij ook telkens weer de verandering van wat men als rechtvaardig aanduidt. Alles is voortdurend in beweging. Ziet men dat niet, dan ontardt het spreken over gerechtigheid tot een in starheid buiten den stroom van het leven staan. Met nadruk zegt Brunner, dat wij dit dynamische niet zonder meer mogen schuiven op rekening van onzen ontwortelden modernen tijd. Het is veel meer een werkelijkheid waarop wij stuiten in de geschiedenis (blzz. 113 en 114). Het is nu eenmaal zo: zijn en worden, het duurzame en het veranderende zijn nooit te scheiden. Welnu, zegt Brunner, de christelijke religie opent ons voor deze dynamische werkelijkheid heel bijzonder het oog. De God van den Bijbel is de God der geschiedenis. Hijzelf openbaart Zich in de geschiedenis en Hij maakt den mens als geschiedenis. Mens-zijn betekent niet dat wij een rustende werkelijkheid zijn, doch wil zeggen: geschiedenis. Nu is het zo, dat wij de geschiedenis die God maakt moeten zien als heilsgeschiedenis en men heeft aan die heilsgeschiedenis pas deel door het geloof. Derhalve kan men niet zonder meer de geschiedenis die God maakt overbrengen op de geschiedenis der wereld. Want wat in die geschiedenis van God zich baan breekt kan zich nooit baanbreken in de aardse gerechtigheid. Maar men kan de aardse gerechtigheid toch alleen maar verstaan van uit de dynamiek der heilsgeschiedenis. Dit natuurlijke leven, waarin wij allen als mens onder de gerechtigheid gebonden zijn, en waar deze gerechtigheid ordenen moet, is wel is waar door God geschapen werkelijkheid, maar tevens een van de Goddelijke orde ver-

vreemde werkelijkheid. Hier komt Brunner tot zijn onderscheiding van tweeërlei gerechtigheid. Men kan zeggen: er is een absolute gerechtigheid van de scheppingsorde en die berust op de door God geschapen natuur, en er is een betrekkelijke gerechtigheid, die rechtvaardig is met het oog op de niet meer aan de schepping beantwoordende werkelijkheid. Brunner gaat deze onderscheiding dan uitwerken, b.v. door te wijzen op wat Christus zegt over de echtscheiding zoals zij door Mozes is toegelaten. Mozes, zo zegt Marcus 10 : 2 e.v., heeft om de hardigheid der harten de echtscheiding toegelaten, maar in de scheppingsorde heeft God man en vrouw samengevoegd, en wat Hij heeft samengevoegd mag men niet scheiden. Nu zegt Jezus niet: wat Mozes gedaan heeft is fout, maar Hij stelt alleen tegenover elkaar de betrekkelijke rechtsorde en de absolute wet van God en Hij maakt dan de toepassing: voor het christelijk geweten is er geen echtscheiding, voor den staat moet er een mogelijkheid tot echtscheiding bestaan, want de staat heeft nu eenmaal te maken met de hardigheid des harten (blz. 117). Waar dus de mens is afgeweken van de scheppingsorde moet er wel komen een dwingende gerechtigheid. Maar deze dwingende gerechtigheid kan nooit gelijkgesteld worden met de absolute gerechtigheid van de scheppingsorde. Het leven van den mens is door het kwaad misvormd. Derhalve moet er een dwingende rechtsorde zijn. Maar door die misvorming kan dit positieve recht naar zijn inhoud nooit hetzelfde zijn als het natuurrecht van de scheppingsorde (blz. 118).

Wanneer men nu zou zeggen: daarmee zijn wij toch weer overgegeven aan de beginselloosheid van het relativisme en is de idee der vaste orde van de gerechtigheid toch weer losgelaten, dan antwoordt Brunner daarop met een beslissend neen. Wij kunnen niet meer doen dan een zo goed mogelijke orde opbouwen, omdat een waarachtige goede orde op te bouwen onmogelijk is. Maar bij dat opbouwen van een zo goed mogelijke orde geven wij toch het absoluut rechtvaardige niet op. Is tenslotte niet elke rechtsorde die wij opbouwen een compromis tussen het waarachtig rechtvaardige en dat wat mogelijk is? Hoe verder de levensverhoudingen afwijken van de orde Gods, hoe zondiger een situatie is, des te verder moet ook de positieve orde van de Goddelijke afwijken. Daarom heeft men voortdurend nauwkeurig de historische situatie te bezien en dan uit te maken wat onder bepaalde omstandigheden het meest rechtvaardige is. Uitdrukkelijk ontkent Brunner, dat dit aanpassen aan de historische werkelijkheid zijn oorsprong zou vinden in slapheid of het volgen van den weg van den minsten weerstand. Hij noemt dit een eis van werkelijkheidsbesef, wil men zich niet overgeven aan wensdromen en de schim van een absolute gerechtigheid nalopen. Hier ontmoeten wij een zeker tragisch levensbesef als Brunner zegt, dat het juist de grote smart is van allen die het te doen is om werkelijke gerechtigheid, dat zij veel onrechtvaardigs moeten billijken. Maar het is nu eenmaal zo, een orde met alle fouten is nog beter dan een wanorde (blzz. 118 tot 123).

Ongetwijfeld zullen wij oog hebben voor de moeilijkheden die Brunner hier openlegt. De menselijke orde, zoals die in den loop der historie is opgebouwd, is inderdaad uitdrukking van Gods Wil. De Schrift zegt, dat wij de menselijke ordening zullen onderworpen zijn om Gods Wil. Dengerink noemt dit het legaliteitsmotief en hij acht dit voor Brunner's denken over het sociale leven zeer belangrijk. Wij zullen tevens met Brunner geloven dat, hoewel uitdrukking van Gods Wil, de menselijke orde nooit

vereenzelvigd mag worden met de Goddelijke. Telkens waar mensen de Goddelijke orde gaan actualiseren, is deze mensenarbeid van zonde doortrokken, en een nauwkeurig acht slaan op de geschiedenis is daarom noodzakelijk. Maar over deze dingen gaat het eigenlijk niet in Brunner's gedachtengang, want Brunner spreekt hier niet over de doorwerking van de zonde in de menselijke werkelijkheid en hij plaatst ons hier niet voor het brandende vraagstuk van de gebrokenheid der christelijke gehoorzaamheid in de historie waar elk christen voor staat. Brunner plaatst ons voor de noodzakelijkheid van de relativering van de Goddelijke orde. En daarmee komen wij aan het dialectische spanningsmotief. In feite vertoont (volgens Brunner) de orde, die God bij de schepping heeft gegeven, deze spanning reeds in *zich zelve*. En dat nu wordt ons door de Schrift afgewezen. De orde die God in de schepping heeft neergelegd, is de volmaakte en door Zijn Souvereinen Wil beheerste orde. En deze orde (men zie Genesis 2 : 17, waar sprake is van een strafbepaling) was en blijft op iedere situatie berekend. God zag al wat Hij gemaakt had en het was zeer goed. En aan dit volmaakte scheppingswerk behoeft niet vanwege de zonde der mensen toegevoegd te worden een orde van betrekkelijke gerechtigheid, die de mens als een noodverband aanlegt.

De Schrift verwerpt zonder meer de gedachte, dat wij de Goddelijke orde mogen terugdringen tot de functie van beoordelingsmaatstaf van menselijke ordeningen, en dat wij haar het karakter van onvoorwaardelijkheid ontzeggen. God heeft in deze wereld Zijn wet gehandhaafd, zonder reserve. En de verlossing door Jezus Christus is juist, dat wij van de wetteloosheid worden bevrijd (zie o.m. Rom. 8 : 4).

En men mag het vraagstuk van de onderwerping aan de menselijke ordeningen nooit zo stellen: wij zullen ons onderwerpen daaraan, omdat daarin nog een zekere gerechtigheid ons tegemoetkomt, maar alleen zo: wij zullen ons onderwerpen aan de menselijke ordening, omdat God dit van ons vraagt.

De moeilijkheid die Brunner meent te zien in de plicht tot verwerkelijking van de Goddelijke orde in dit leven en de onmogelijkheid daarvan, omdat deze Goddelijke orde (wijl onveranderlijk) in tegenstelling zou staan tot de dynamiek der historie, mag ze nooit worden aanvaard. Daarmede is het dualisme in Gods geboden zelf binnengehaald en dit wreekt zich over heel de linie. De Schrift leert ons, dat de wet Gods een genadegift is en zegt ons dat het recht der wet vervuld wordt in hen, die door den Geest leven.

En in plaats van een scheiding te maken tussen de absolute scheppingsorde Gods en de ontwikkeling der historie, zullen wij blijven geloven, dat de ordeningen Gods hun diepste eenheid vinden in de grondwet van het Koninkrijk Gods, zoals wij die vinden in Mattheus 22 : 37—39.

Onze eindconclusie is derhalve: hoe warm Brunner ook pleit voor het herstel van een orde der gerechtigheid, den weg door hem gewezen mogen wij niet gaan, want telkens weer verzwakt hij de vastheid van deze blijvende orde door daarnaast als het beheersende te stellen het actuele spreken Gods, en dat actuele spreken Gods doorbreekt zelfs Zijn vaste ordeningen. Daardoor wordt het fundament der gerechtigheid ondergraven en zal elke muur daarop gebouwd, met het paslood van Gods gerechtigheid gemeten afwijkingen vertonen. Het is de blijvende innerlijke dialectische spanning die Brunner verhinderde (voldoende) oog te hebben voor de volkomen betrouwbare orde van God den Vader van Jezus Christus, welke orde in de Schrift als het Woord Gods haar grond vindt.

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

MR G. KUYPERS

Vijf October werd in Moskou het negentiende congres van de Communistische Partij der Sowjet-Unie geopend, meer dan dertien jaar na het achttiende congres en achttien jaar na het zeventiende. Het congres is in de Sowjet-pers en in de lagere partij-organen gedurende anderhalve maand intensief voorbereid. Drie agenda-punten stonden op den voorgrond.

Het eerste is het verslag van het Centraal Comité. Tot dusver werd dit verslag steeds door Stalin uitgebracht. Deze verslagen plachten hoogst interessante documenten te zijn. Stalins rapport van 1939 behandelde bijvoorbeeld de volgende onderwerpen: de nieuwe economische crisis in de kapitalistische landen, de verscherping van den strijd om afzetmarkten, om grondstoffen en om een nieuwe verdeling der wereld (met twee tabellen), de nieuwe imperialistische oorlog, die volgens Stalin begon met Japans aanval op China in 1937 en die de burgerlijke politici zochten te beperken, naar hij meende uit vrees voor revoluties, de groei van de industrie en de landbouw in de Sowjet-Unie (met twaalf tabellen). In dat rapport gaf Stalin ook, wat zelden gebeurt in de Sowjet-Unie, enige reële productie-cijfers (15 miljoen ton gietijzer, 18 miljoen ton staal, 39 milliard kilo-watt-uur electriciteit in 1938). Hij behandelde den toestand in staat en partij (de partij telde toen 1.600.000 leden, dat was 270.000 minder dan vijf jaar te voren).

Een verslag van dergelijken aard zal thans worden uitgebracht door G. M. Malenkow, de man met de stille carrière. Deze eer is zo groot, dat velen er het bewijs in zien, dat Malenkow Stalins opvolger zal worden. Ongetwijfeld wordt Malenkow, die als jong ingenieur Stalins privé-secretaris werd en tijdens den oorlog de productie van tanks en vliegtuigen opvoerde, door den „vader der volken” geprotegeerd. Ook is het zeker, dat Stalin, die in December 73 wordt, zijn uiterste best doet om te voorkomen, dat na zijn dood een machtsstrijd ontbrandt. Hij weet maar al te goed, wat er gebeurde nadat Lenin was gestorven. Maar of Malenkow de man zal zijn, valt nog steeds niet te zeggen. Molotow is er ook nog. Maar Molotow is 63 jaar, Malenkow 50 jaar. Misschien is de veronderstelling juist, dat Molotow nog een kans krijgt, indien Stalin spoedig sterft, doch dat de jongere Malenkow de leiding zal overnemen, wanneer Stalin sterft over een jaar of tien. De volgorden, waarin de partij-leiders verschijnen op foto's en in naamopsommingen, zijn, hoewel in den regel veelzeggend, toch zo verwarrend, dat men er bijna opzet achter zou zoeken. Nu eens is het: Stalin-Molotow-Malenkow-Beria en dan weer: Stalin-Beria-Malenkow-Molotow of iets dergelijks.

Het tweede punt der agenda betreft een ingrijpende wijziging van de partij-statuten. De opheffing van Politbureau en Orgbureau en de instelling van een Praesidium dienen waarschijnlijk voor een soepele functionering van de leidende rol der partij, maar kunnen ook verband houden met de kwestie der opvolging. Merkwaardig is, dat de nieuwe statuten als eerste van elf plichten, die op elk partij-lid rusten, noemt: „Op elke

manier de eenheid der partij te beschermen, aangezien dit de voornaamste voorwaarde is voor de kracht en de macht der partij". Hierop heeft de *Prawda* in een hoofdartikel nog eens extra nadruk gelegd. Het lijkt alsof Stalin reeds gestorven is.

De belangrijkste taak van de nieuwe statuten is echter, naar mij voorkomt, dat zij pogen de partij te bewaren voor verstening. Tal van bepalingen richten zich tegen de onderdrukking van critiek (critiek betreft in vijf van de tien gevallen slecht werkende fabrieksdirecteuren), tegen formalisme, mooie woorden, nepotisme, vriendjespolitiek en onverschilligheid.

Een derde agenda-punt van het congres vormen de directieven voor het vijfde vijf-jaren-plan, dat voor alle verrichtingen op het gebied van economie, sociale zorg en cultuur in percentages aangeeft, wat er bereikt moet zijn in 1955. Dit plan is werkelijk zeer ambitieus. Worden de normen gehaald, dan zullen de Russen een economisch potentieel hebben, dat tweemaal zo groot is als in 1939. Het volgende staatje vergelijkt hetgeen de Sowjet-Unie hoopt te produceren in 1955 met wat de Verenigde Staten produceerden in 1951.

Staal 44,7 miljoen ton (Amerika 95,5 miljoen ton), kolen 375,5 miljoen ton (Amerika 523 miljoen ton), olie 69,4 miljoen ton (Amerika 307,5 miljoen ton), electriciteit 162 milliard kilo-watt-uur (Amerika 432 milliard kilo-watt-uur).

Men kan uit deze cijfers concluderen, dat Amerika zich nog niet ongerust behoeft te gevoelen. Maar het enkele feit, dat het eens zo achterlijke Rusland thans in de termen valt, om met Amerika vergeleken te worden, verdient ook aandacht.

Eisenhower heeft in een verkiezingsrede, die nog al wat stof deed opwaaien, gezegd, dat het Westen niet moet rusten voordat de volken achter het IJzeren Gordijn vrij zijn. Foster Dulles heeft later duidelijk gemaakt, dat de Republikeinen dit niet willen bereiken door middel van oorlog. Dus het was maar woordenspel. Maar het aangeroerde probleem „is een bevrijdingsoorlog morele plicht?" blijft. Ook vraagt men zich af, of het besef, dat een grote oorlog vermeden moet en kan worden, bezig is te verslappen.

De meeste dictators beginnen met nobele doeleinden. Later vervagen deze doeleinden en wat blijft is de dictatuur. Reden, waarom menigeen sceptisch staat tegenover den Egyptischen generaal Neguib, die in drie étappen een onbloedige revolutie tot stand bracht. Eerst bracht hij het leger aan de macht, toen zette hij koning Faroek af en vervolgens zond hij den slechts half meewerkenden premier Maher heen. Generaal Neguib heeft de leuze der Franse Revolutie „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap" overgenomen. Zijn program omvat o.a. onteigening van grootgrondbezit tegen compensatie, uitroeiing van de corruptie, industrialisatie, bestrijding van den handel in hasjij en andere verdovende middelen. Zulk een program is goed, laten wij ons daar voorlopig maar aan houden. En wat Neguib's persoonlijkheid betreft, zij suggereert meer een Kemal Ataturk dan een Hitler. Het is waar, dat men in Cairo niet weet, of het de melkboer is die 's morgens belt (Morrison's befaamd geworden typering van de politie-staat), maar het is ook waar, dat de Egyptische boeren in lemen hutten wonen en gekleed gaan in vodden, dat drie van de vier nog geen halve hectare land bezitten, dat twee van de drie aan malaria en mijnworm lijden, dat negen van de tien gedeeltelijk blind zijn.

Men zou het besef, dat armoede en ongelijkheid niet geduld behoeven te worden, het grote gevoelen van deze eeuw kunnen noemen. Tevens het grote probleem van deze eeuw. Dit besef wijzigt verhoudingen zowel tussen de volkeren als binnen de volkeren. Het verdient diep respect, ook al omdat het fatale consequenties kan hebben. Zo moet men zich ernstig ongerust maken over Perzië. Mossadegh werd na een kort intermezzo weer aan de macht gebracht met steun van de communisten. Doordat Perzië nog steeds de inkomsten uit de olie-industrie mist — opnieuw werd een voorstel van Truman en Churchill afgewezen — holt het naar den afgrond. Telkens meent men, dat het nu wel rijp zal zijn voor een compromis, telkens vergist men zich opnieuw. Zal dit zo voortduren, tot dat de Toedeh-partij van Perzië een volksdemocratie maakt?

In Bonn overleed de invalide leider der Duitse socialisten, Schumacher, één van Hitlers meest onverschrokken tegenstanders, de man aan wien in belangrijke mate te danken is, dat het Duitse socialisme na den oorlog niet werd ingepalmd door de communisten, maar ook één van de grootste hinderpalen voor de éénmaking van Europa, zoals die zich thans voltrekt. Schumacher bestreed — en zijn machtige partij bestrijdt nog — de Europese Kolen- en Staalgemeenschap en de Europese Defensie Gemeenschap, de twee supra-nationale organisaties, waarin de federatie van het „kleine Europa” (zes landen) vorm begint te krijgen. Laatstgenoemde ontwikkeling wekt overigens, gelijk te Straatsburg bleek, onbehagen bij de Engelsen, die via den Raad van Europa (het „grote” Europa van vijftien landen, het Saargebied meegerekend) een vinger in de pap zouden willen houden, doch zonder tot die pap maar één enkel ingrediënt bij te dragen. Ja, in feite doen de Engelsen hun uiterste best de federalisering van Europa tegen te gaan (bijvoorbeeld door op onlogische wijze de vrees voor de Duitsers aan te blazen). Zij zien er een tweede Continentaal Stelsel in en gevoelen zich daardoor niet beveiligd, doch bedreigd. Of zij conservatief zijn of socialist doet er niet toe, „my country” geeft de doorslag.

Dat bewees ook het vakbondscongres te Margate, waar de Engelse trade unions besloten een zo groot mogelijke herbewapening te steunen, al betekent dit besnoeiing der sociale diensten, en hun looneisen te beperken, opdat de Britse goederen op de exportmarkten kunnen concurreren.

De Duitse Bondsdag aanvaardde de lang omstreden wet op de medezeggenschap. In ondernemingen met meer dan 500 arbeiders krijgen de werknemers in de directie één derde der stemmen. In bedrijven met 100 tot 500 arbeiders moeten werknemerscommissies worden ingelicht over alle voorname beslissingen (b.v. betreffende de winst), terwijl zij ook gekend worden in kwesties van aanstelling en ontslag. De regelingen gelden niet voor kerken, scholen en bladen. De socialisten zijn met de wet niet tevreden.

In Buenos Aires overleed Eva Perón, echtgenote van den president van Argentinië en een vrouw van opmerkelijke kwaliteiten. Had zij tijdens haar leven Perón met Christus vergeleken, zijzelf werd onlangs bij de opening van een nieuw ziekenhuis aldus aangeropen: „Onze moeder, die in de hemelen zijt”. Zelden nam de mensvergoding, die gepaard pleegt te gaan met vele dictaturen, zulke zonderlinge vormen aan. Intussen beleeft de democratie in heel Zuid-Amerika kwade tijden. Chili koos den bejaarden Ibáñez tot president, een dictator in hart en nieren. Een soortgelijke persoonlijkheid, Velasco, kwam aan de macht in Ecuador. De enige

Zuid-Amerikaanse staat met een constitutioneel bestel, Uruguay, werd geplaagd door stakingen.

Mexico, dat zich onderscheidt door gemis aan revoluties, koos Cortines tot opvolger van president Alemán. Er is nog flink geschoten, doch na de verkiezingen.

China en de Sowjet-Unie tekenden onder Stalins toezien oeg een overeenkomst, waarbij de Russen de contrôle over de Mandsjoerijse spoorweg afstonden, doch het recht kregen de haven Port Arthur voorlopig te blijven gebruiken. Ongetwijfeld heeft Tsjoë En Lai, die bijna een maand in Moskou was, nog veel meer besproken, doch dat bleef verborgen.

De Britten in Kenya worden geterroriseerd door een geheim genootschap, genaamd de Mau-Mau. Men gelooft, dat de leider Kenyatta is, een neger, die in Londen anthropologie heeft gestudeerd en in Moskou waarschijnlijk iets anders. De leus der Mau-Mau is: Afrika voor de Afrikanen. Engeland zal zijn best moeten doen om te voorkomen, dat Kenya een tweede Malakka wordt; misschien zal het gaan denken over een soort apartheidspolitiek.

*

BOEKBESPREKING

C. VAN BAREN Jr, *De sociale worsteling een geestelijke strijd*. Uitgeverij van Keulen, Delft, 1952.

De inhoud dezer brochure is — zoals de schrijver vermeldt — reeds vrijwel geheel in artikelvorm in „Toenadering”, het orgaan van de Christelijke Bedrijfsgroepen Centrale, verschenen. Uit deze afkomst vloeit reeds voort, dat geen volledig uitgewerkte beschouwingen van de de revue passerende vraagstukken mag worden verwacht. Daarop zal ook wel duiden de opmerking van den schrijver, dat het geschrift zonder enige pretentie verschijnt.

Het bovenstaande mag echter allerminst reden vormen om het ongelezen te laten. Integendeel. De verdienste van de brochure is gelegen in het feit, dat gewezen wordt op tal van verontrustende verschijnselen in de huidige samenleving, met name op het terrein van den arbeid. Hier en daar beluistert men zelfs het dreunen van de alarmklok. Een en ander is te meer van belang, daar het geschrift afkomstig is van een man, die midden in de dagelijkse vakbewegingspractijk staat en daarin een leidende functie vervult.

Begonnen wordt met het opwerpen van de vraag, op welke wijze het christendom weer contact kan verkrijgen met de grote massa in de maatschappij, die geheel of ten dele van het Evangelie is vervreemd. Daarbij wordt gewezen zowel op de taak van de kerk als op de individuele verantwoordelijkheid en de waarde van het persoonlijk getuigenis. „De sociale worsteling onzer dagen is allereerst een geestelijke strijd”, aldus klinkt ons de waarschuwendende stem van den schrijver tegen.

Na deze in zekeren zin inleidende beschouwingen worden in de tweede helft der brochure enkele aspecten van het hedendaagse sociale leven onder

de loupe genomen. Het zou verleidelijk zijn daarbij het geschrift op den voet te volgen. Uiteraard is dit in het kader van een boekbespreking niet mogelijk. Volstaan dient dan ook te worden met het wat nader ingaan op een tweetal punten, die aan de orde worden gesteld, nl. de geleide loonpolitiek en de verhouding tussen leiding en geleiden in de vakbeweging, tussen welke punten — zoals nader zal blijken — een nauwe samenhang bestaat.

Over het eerste punt wordt gehandeld onder het hoofd: „Geen nieuwe slavernij”. „Veel zou” — aldus de schrijver op blz. 24 — „in verband hiermede te zeggen zijn over de naoorlogse ontwikkeling van de vakbeweging. We denken hierbij met name ook aan de geleide loonpolitiek. We moeten dit echter thans laten rusten. Alleen zij opgemerkt, dat de huidige loononderhandelingen door velen als onbevredigd worden gevoeld. Vele arbeiders gevoelen zich er niet meer zo direct bij betrokken, als dit vóór 1940 het geval was.

Dit vraagstuk zal zeker in de nabije toekomst met klem de aandacht gaan vragen. Er is een besef groeiende van een nieuwe massa-orde, waarvoor men huivert. Een orde, die, wat de loonvorming aangaat, een totalitair vorm krijgt, waarbij het bedrijfseigene teloor gaat. Het is daaruit ook te verklaren, dat er steeds meer aandrang komt, zo spoedig als mogelijk is, de loon- en arbeidsvoorwaarden weer onderwerp van bespreking te doen worden daar waar dit behoort, t. w. bij de werkgevers- en werknemersorganisaties in de onderscheidene bedrijfstakken. Het besef is groeiende, dat hier waarden bedreigd worden, die men tot elke prijs wil verdedigen. De schaduw van een gereguleerde massa-orde op sociaal en economisch gebied wil men voorkomen. Een massa-orde, die men in politieke vorm aanwijst als de totalitaire staat.”

Tot zover de schrijver. Het wil ons voorkomen, dat hier de vinger wordt gelegd op een uitermate belangrijk verschijnsel, hetwelk de toekomst van de vakbeweging ten nauwste raakt. Een dieper ingrijpende maatregel dan een loonpolitiek waarbij de staat het den arbeider toekomstende inkomen vaststelt, is bezwaarlijk denkbaar.

Men zou de vraag kunnen stellen, waarom de geleide loonpolitiek tot dusver zonder bezwaar is geaccepteerd. Het antwoord is, dat zij inderdaad na den oorlog als noodmaatregel onvermijdelijk was om inflatie te voorkomen. Als zodanig heeft zij dan ook zegenrijk gewerkt. Intussen is er echter geruisloos een geheel andere basis onder geschoven. Thans is zij onmiskenbaar een instrument om van staatswege de inkomensverdeling te regelen, waardoor zij geheel van karakter is veranderd. Zodoende vormt zij nu een belangrijk onderdeel van de socialistische sociale politiek. Niet voor misverstand vatbaar is in dit verband onderstaande zinsnede uit *De weg naar Vrijheid*. „De loonpolitiek, de sociale politiek en de belastingpolitiek vormen dus een samenstel van overheidsmaatregelen — vergeten wij ook hier niet, dat de omvang ervan mede van de machtsverhoudingen in de maatschappij afhangt — dat in de richting van een rechtvaardiger inkomensverdeling zijn invloed uitoefent, althans uit kan oefenen”¹⁾.

Wij kunnen dan ook volledig instemmen met het pleidooi voor een vrijere loonvorming, dat door Stapelkamp wordt gevoerd. „Ook hier wreekt zich” — aldus Stapelkamp — „de sterk socialistische inslag van

¹⁾ *De Weg naar Vrijheid. Een socialistisch perspectief*, blz. 104.

het Kabinet, dat aan de staat, mede in dit opzicht, een allesbeheersende plaats wil laten" ²⁾).

Het stemt dan ook tot verbazing, dat Stapelkamp's slotzin „Tegen die geestesgesteldheid gaat ons verzet" in onze kringen nog zo weinig weerklank schijnt te vinden.

Gelukkig beginnen de stemmen, die gedurende den laatsten tijd op meer vrijheid bij de loonvorming aandringen, luider en krachtiger te klinken. Het is hier echter niet alles goud, wat er blinkt. Voorzover men alleen maar armslag wenst voor een ruimere prestatie-beloning, blijft men volledig in de socialistische lijn ³⁾. De socialistische loonpolitiek toch berust op tweërlei basis. In de eerste plaats is zij een instrument in de inkomensverdeling van staatswege. In de tweede plaats gaat zij uit van de opvatting, dat — met aanvaarding van een redelijk, op de behoefte gebaseerd minimum — alleen de prestatie norm voor de beloning mag zijn.

Een breuk met de socialistische loonpolitiek moet dan ook enerzijds weer de loonvorming terugbrengen daar, waar zij van oudsher thuishoort, nl. bij de organisaties van werkgevers en werknemers. Zij zijn het, die door onderhandeling tot overeenstemming over de lonen en andere arbeidsvoorwaarden dienen te komen. Dan alleen kan van een vrije loonvorming worden gesproken en kan de invloed van den arbeider geldend worden gemaakt. In de tweede plaats moet de mogelijkheid worden geschapen om de arbeiders, hetzij door een hogere beloning, hetzij door een aandeel in de winst, te doen delen in een gunstigen gang van zaken in bedrijfstak of onderneming. Indien b.v. in de metaalindustrie de winsten rijkelijk vloeien, is er geen enkel bezwaar tegen, is er in tegendeel alles voor te zeggen, dat de metaalbewerker daarvan profiteert door een hoger inkomen uit arbeid, hetzij door een hoger loon, hetzij in den vorm van winstdeling dan b.v. de textielarbeider. Indien men ons zou tegenwerpen, dat dit in strijd zou zijn met de „sociale rechtvaardigheid", dan is ons antwoord, dat wij deze naoorlogse interpretatie van dit begrip principieel afwijzen.

Natuurlijk wil met het bovenstaande niet betoogd zijn, dat de Overheid niet het recht en den plicht zou hebben, een redelijk, sociaal en economisch verantwoord minimum-loonpeil vast te stellen. Dit echter is principieel iets geheel anders dan de huidige geleide loonpolitiek. Het ligt volledig in de lijn van de gedachte, die ook aan de sociale verzekering ten grondslag ligt, nl. dat aan den arbeider in alle omstandigheden des levens een redelijk bestaansminimum dient te worden toegekend.

Men dient hierbij te bedenken, dat de huidige geleide loonpolitiek slechts tot schade van den arbeider kan strekken. Het loon wordt noodwendig neergedrukt op het peil van de marginale onderneming in den marginalen bedrijfstak. Een hoger loonpeil zou immers de randondernemingen tot ondergang doemen. De overwegende meerderheid van de arbeiders wordt er derhalve onverbiddelijk door benadeeld.

De gevolgen van de geleide loonpolitiek reiken helaas nog verder. Zij kan niet anders dan storend inwerken op de totstandkoming van de p.b.o. Deze berust immers op de gedachte van het zelf-doen der bedrijfsgenoten. Zij gaat uit van een zekere zelfstandigheid van den bedrijfstak om eigen zaken naar eigen inzicht te regelen. Welnu, deze gedachte komt in botsing

²⁾ *Het sociale beleid van het Kabinet-Drees*, blz. 14.

³⁾ Vgl. het Welvaartsplan van het N.V.V. *Productiviteit en Loonpolitiek*, blz. 88 e.v. alsmede *De Weg naar Vrijheid*, blz. 115 e.v.

met een loonpolitiek, waarbij elke beslissende zeggenschap ten aanzien van de loonvorming aan het bedrijfsorgaan wordt onttrokken. In feite betekent het hier een botsing tussen de van staatswege geleide economie en de gedachte der bedrijfsorganisatie.

Wij komen hier vanzelf aan het andere punt, waaraan wij ons voorstelden enkele woorden te wijden, n.l. het vraagstuk van de verhouding tussen leiding en geleiden in de vakbeweging. „We willen thans volstaan met op te merken” — aldus de schrijver — „dat niets funester voor de Christelijke vakbeweging zou zijn dan een ontaarden van de vakbeweging in een gecentraliseerd bureaucratisch bedrijf.”

Met den schrijver menen ook wij, dat er onmiskenbaar een proces aan den gang is, waardoor steeds meer de werkzaamheden en verantwoordelijkheden in de vakbeweging zich naar den top verplaatsen ⁴⁾.

Het valt niet te ontkennen, dat het hier gesignaleerde verschijnsel dermate belangrijk is, dat het de volle aandacht en overweging verdient. Een der vragen, die daarbij naar voren komt, is, of de zich voltrekkende verandering dient te resulteren in een daarbij passende verandering van den organisatorischen opbouw der vakbeweging.

Deze vraag wordt bevestigend beantwoord in een artikel waarin de terzake in den kring der Eindhovense C.N.V.-vrienden levende gedachten worden vertolkt ⁵⁾.

Op grond van de hiervoor gememoreerde ontwikkeling wordt een zo sterk mogelijke centralisatie aanbevolen. Iedere arbeider dient rechtstreeks lid te zijn van het C.N.V. Dit zou dus niet meer zijn federatie, zoals thans het geval is, doch een soort „arbeidsfront”. Wel zouden de leden landelijk in secties worden ingedeeld naar bedrijf en beroep, welke secties dan min of meer de plaats zouden innemen van de tegenwoordige organisaties. In het bewuste artikel wordt met name de aandacht gevestigd op de belangrijke financiële voordelen, welke van de doorvoering dezer organisatie worden verwacht. Op grond van de daaruit voortvloeiende lage contributie wordt een toeneming van het ledental van het C.N.V. tot ± 300.000 zeer wel mogelijk geacht ⁶⁾.

De toenmalige eindredacteur van *Evangelie en Maatschappij* wees er in zijn commentaar reeds op, dat er, behalve de ontwikkeling in centralistische richting, ook een andere ontwikkeling in tegengestelden zin valt waar te nemen. Hier werd geduid op den drang naar vorming van „bedrijfsbonden”, waarbij b.v. in de metaalindustrie in één bond alle in die bedrijfstak werkzame hoofd- en handarbeiders zouden worden verenigd. Dit betekende dus een overschakeling van de beroeps- naar de bedrijfstaksgewijze organisatie. Men meende, dat deze overschakeling nodig was om de p.b.o. te kunnen doen functioneren.

We laten de vraag of deze wijziging in den organisatievorm inderdaad noodzakelijk is, ter zijde. Het aantrekkelijke is echter, dat daarbij in het kader van de p.b.o. de betekenis van den bedrijfstak wordt geaccentueerd. Daardoor valt ook aan de vakorganisaties zelve weer een belangrijke rol toe, daar zij het immers zijn — en niet de centrales — die op het terrein van den bedrijfstak opereren.

⁴⁾ Over de oorzaken daarvan zie men *De vakbeweging in de crisis* van de hand van schrijver dezes in *Evangelie en Maatschappij*, December 1948.

⁵⁾ *Wat wil Eindhoven?* in *Evangelie en Maatschappij*, Juli/Augustus 1950.

⁶⁾ Volgens de couranten-verslagen is in de laatstgehouden algemene vergadering van het C.N.V. reeds gebleken, dat tegen de vorming van zulk een „arbeidsfront” sterk verzet bestaat.

Het is een onmiskenbaar feit — en daarom gaat het hier — dat de invloed van den arbeider te beter tot zijn recht kan komen naarmate de gemeenschap, waarin hij zich beweegt, kleiner is. Het is bij een centralistische vakbeweging, zoals de huidige practijk reeds bewijst, uitgesloten, dat de gewone man in de vakbeweging ook maar enigen invloed op den gang van zaken zou kunnen uitoefenen. Zoals ieder burger leest ook hij 's avonds in de krant, welke loonsverhoging hem ten deel is gevallen, terwijl hij voorheen bij de afsluiting van een c.a.o. volledig betrokken was en daarin een daadwerkelijk aandeel had.

Er wordt veel geredeneerd en gecongresseerd over de gevaren van de „massificatie”. Welnu, de enige mogelijkheid om deze te voorkomen is, den arbeider daadwerkelijken invloed op den gang van zaken op sociaal en economisch gebied toe te kennen. Ook hier is één simpele daad die dit bevordert, beter dan duizend schone woorden, waarin alleen maar gejamerd wordt over de gevolgen en gevaren der massificatie.

Dit betekent dus, dat het zaak is ernst te maken met de verwerkelijking der p.b.o. Zij zal er in aanzienlijke mate toe kunnen bijdragen, dat de centralistische ontwikkeling wordt geremd en omgebogen. Mits . . . men de p.b.o. inderdaad serieus neemt door haar reële taken en bevoegdheden toe te kennen. En dan spreekt het wel vanzelf, dat en historisch en materieel gezien de loonvorming daarvoor in de eerste plaats in aanmerking komt. Onze vadersen zouden zich een p.b.o., waarbij de bedrijfsorganen op het terrein der lonen geen werkelijke zeggenschap zouden hebben, eenvoudig niet hebben kunnen denken.

In het vorenstaande zie men niet meer dan een onderstreping van een paar van de vraagstukken, die Van Baren in zijn geschrift aan de orde stelt.

Vraagt men zich af, of een zelfs zo summier aanraking dezer sociale vraagstukken in een politiek orgaan wel op haar plaats is, dan moge worden gewezen op nog een andere integratie, die bezig is zich te voltrekken, nl. die tussen het politieke en het maatschappelijke leven. Wij geven daarover thans geen oordeel. Wel mogen wij er uit afleiden, dat politiek-geïnteresseerden niet aan sociale vraagstukken van dezen dag mogen voorbijgaan.

Temeer, waar het probleem van de verhouding tussen leiding en geleiden ook in de politieke sfeer aan de orde is, althans behoort te zijn. Ook daar gaat het erom, hoe het tweerichtingsverkeer tussen leiding en geleiden kan worden gehandhaafd en met name hoe aan het gewone lid van de kiesvereniging daadwerkelijke invloed kan worden gegarandeerd. Voor een principiële partij, die het niet mag hebben van goedkope reclame en misleidende leuzen, maar van een bewuste beginselkeuze is dit een zaak van te zijn of niet te zijn.

En daarom zij iederen lezer de kennisname van Van Baren's brochure van harte aanbevelen.

D. W. ORMEL.

DE „PROTESTATIE” VAN HET G.P.V.

DOOR

P. M. J. MEKKES

Ter gelegenheid van de laatstgehouden Tweede-Kamerverkiezingen heeft het Gereformeerd Politiek Verbond op ruime schaal een „verkiezings-protestatie” verspreid, in haar aanhef nader omschreven als „een openbaar getuigenis voor de waarheid Gods”, terwijl in een noot voor de herkomst van het woord „protestatie” werd verwezen naar „de(n) reformatietijd der 16e eeuw.”

We hebben hier klaarblijkelijk te doen met een voor het G.P.V. belangrijk en gewichtig stuk, gelijk valt af te leiden uit zijn inhoud, uit de aankondiging er van in *Ons Politeuma* van Mei j.l. en uit de in het Juni-nummer van dit orgaan daarop door den Verbondsraad van het G.P.V. gegeven brede toelichting.

Tengevolge van onvoldoend stemmenaantal kon aan het G.P.V. geen Kamerzetel worden toegewezen, zodat het voor dit Verbond voorhands zal moeten blijven bij „getuigen” buiten 's lands vergaderzaal. Dit „getuigen” zal zich naar wij verwachten in den komenden tijd in belangrijke mate bij de in de „protestatie” ontwikkelde gedachten aansluiten, te meer omdat daarin werd gehandeld over verschillende zeer actuele vraagstukken. In *Ons Politeuma* van Juni j.l. wordt trouwens opgemerkt, dat de „protestatie” niet maar een ééndagsvlieg is: het geschrift behoudt ook na de verkiezingen zijn waarde, zo lezen we daar (blz. 18).

Reeds met het oog hierop is er o.i. voldoende reden ook onzerzijds de nodige aandacht te besteden aan de boodschap, die het G.P.V. aan de kiezers heeft willen brengen en waarin het streven van deze partij, zoals zij zich daarin van andere partijen onderscheidt, blijkbaar op veelzeggende wijze tot uitdrukking is gebracht.

Doch ook nog in een ander opzicht schijnt de „protestatie” onze beschouwing en overweging na de verkiezingen te verdienen. Naar het ons voorkomt berust dit geschrift, gelijk heel het optreden van het G.P.V., op een voor deze organisatie typische geestelijke grondstructuur, waaraan men niet veel zal kunnen veranderen zonder zich met reeds eerder bestaande politieke partijen gelijk te stellen, maar die bovendien dat optreden in steeds belangrijker mate zal blijken te beheersen: het G.P.V. zal zijn „gelaat” niet betekenend kunnen veranderen zonder met eigen innerlijk karakter in conflict te komen. Wat ons bij het lezen van de „protestatie” en van de daarop gegeven toelichting het meest opviel was dan ook wel het feit, dat hier een *keuze* is gedaan, een *beslissing* is genomen van radicaal (de wortel betreffend) karakter; op die keuze, op die beslissing zal het G.P.V. vooralsnog niet kunnen (en ook niet willen) terugkomen.

Voor een goed verstaan van het „getuigenis” van het G.P.V. en voor

een juiste beoordeling daarvan zal het daarom o.i. niet in de eerste plaats nodig zijn, het standpunt van het G.P.V. ten aanzien van de hiervoren bedoelde actuele vraagstukken ter toetse te nemen; belangrijker schijnt het ons een poging te ondernemen om door te dringen tot de hieronder liggende grondstructuur van het Verbond, welke het naar de daarin verborgen dynamiek noopt tot een radicale stellingkeuze ten opzichte van de *beginselen* van het politiek beleid. Betekenis en zin van de „protestatie” alsook onze houding daartegenover aldus principieel te bepalen, is het doel dat we ons met dit artikel hebben gesteld.

We willen nu vooreerst de „protestatie” en de daarop gegeven toelichting zelve laten spreken.

Zoals we reeds zeiden grijpt het G.P.V. met het woord „protestatie” terug naar „de(n) reformatietijd der 16e eeuw.” In *Ons Politeuma* van Mei jl. (blz. 14) wordt gezegd, dat dit woord met opzet is gekozen, omdat het stamt uit den groten Reformatietijd (1529), toen het woord „protestatie” de positieve betekenis had van „openlijk getuigen voor de waarheid Gods”. „Welnu” — zo gaat *Ons Politeuma* voort — „dit laatste geschiedt ook in *onze* protestatie. Daarin is niets aanwezig, dat de bedoeling heeft kiezers te lokken of ook „beginselen” vast te stellen; integendeel, er is gepoogd te voldoen aan de eis van Schrift en Belijdenis uit, het licht te laten vallen op de politieke *situaties van de dag*, waarmede de HEERE ons thans in aanraking brengt en dus van daar uit een antwoord te vinden op *concrete vragen*.”

Ons Politeuma van Juni jl. stelt ten aanzien van de „protestatie” de vraag: „Is dat ons *program*?” Hierop wordt het volgende antwoord gegeven: „Over een naam zullen we niet twisten. Echter — een *beginsel*-program is ze allerminst. Indien men *daarnaar* vraagt, dan verwijzen we naar *Schrift en Belijdenis*! Want óók voor ons politieke leven geldt: „Tot de Wet en tot de Getuigenis! Anders... geen dageraad!” Wèl spreekt de protestatie zich uit over de *huidige* politieke richting: een program van *actie* zou ze mogen heten, indien men de ingeburgerde terminologie wenst” (blz. 17).

Op blz. 2 lezen we hieromtrent, „dat het niet onze roeping en taak is zelf de politieke normen te formuleren, maar dat het onze plicht is onder de eisen Gods, in Zijn Woord en Wet vervat, te buigen; om gehoorzaam te zijn aan wat Hij ons beveelt. 't Gaat niet om het verwikkelijken van „beginselen” maar om de concrete gehoorzaamheid aan Gods Woord. Vandaar dat wij weigeren om tussen Gods geboden en onze gehoorzaamheid nog het medium der „beginselen” te schuiven!”

Begrijpen we een en ander goed, dan bestaat het teruggrijpen van het G.P.V. naar „de(n) reformatietijd der 16e eeuw” dus in de eerste plaats hierin, dat men voor zijn politieke activiteit rechtstreeks wil uitgaan van „Schrift en Belijdenis”; zonder verder „intermediair” dienen we gehoorzaam Gods bevelen op te volgen in de politieke situaties, waarvoor we *heden* worden geplaatst en voor wat betreft de *concrete vragen*, die zich daarbij voordoen.

Een tweede karaktertrek van de „protestatie” is af te lezen uit het daarin telkenmale herhaalde: „Het G.P.V. gelooft” (waaraan in de eerste paragraaf nog worden toegevoegd de woorden: „en belijdt”). Kennelijk is met dit geschrift bedoeld een *geloofsgetuigenis* (c.q. een geloofsbelijdenis) te geven.

Dat zou trouwens ook niet anders kunnen, wanneer men bedoelt een openbaar getuigenis voor de waarheid Gods te geven. De waarheid Gods is als zodanig nu eenmaal een geloofszaak; van de geldigheid dier waarheid en van onze plicht tot onderwerping daaraan kunnen we slechts in het geloof zeker zijn.

Onomwonden wordt dit dan ook uitgesproken in *O. P.* van Juni jl. (blz. 4): „Het G.P.V. *gelooft*. D.w.z. *zij*, die zich verenigen in het G.P.V. *geloven*.” Voorts in de aankondiging van de „protestatie” in *O. P.* van Mei (blz. 14): „Meer dan ooit is ons nu de gelegenheid geboden een geloofsgetuigenis te kunnen doen uitgaan, niet maar alleen door onze stem uit te brengen op de kandidaten van het G.P.V., maar ook door *verspreiding* van dat getuigenis onder ons volk!”

Dit geloof is blijkbaar alomvattend: de „protestatie” spreekt zich, met stereotiep gebruik van de formule: „Het G.P.V. *gelooft*”, uit over het regeerbeleid in al zijn onderdelen, zoals deze heden aan de orde zijn. Het G.P.V. „*gelooft*” bv., „dat het de roeping van onze Overheid is, inzake Nieuw-Guinea en de staatsrechtelijke regeling van de rijksdelen Suriname en de Antillen, alsook betreffende de eenmaal te kwader ure aanvaarde staatkundige verhouding tussen Nederland en Indonesië, Haar grondwettig soeverein gezag volledig te handhaven”; idem „om terwille van de onge-repte handhaving van de Souvereiniteit van onze Oranjekroon en onze nationale zelfstandigheid en onafhankelijkheid zich met alle geoorloofde middelen te verzetten tegen het streven van die internationale organisaties, die uiteindelijk als zogenaamde supra-nationale organen de Souvereiniteit der deelnemende Staten gedeeltelijk of geheel aan zich willen trekken, zodat nationale zelfstandigheid en onafhankelijkheid te loor gaan”; idem „om, wat Haar binnenlands beleid betreft, over de gehele linie te breken met Haar planpolitiek, bij welke politiek wordt uitgegaan van de gedachte, dat aan de Overheid de directie over de maatschappij toekomt (ook wel „dirigisme” genoemd)”; idem „onze nationale armoede voor ons volk niet te verbloemen; een einde te maken aan Haar schijnwelvaartspolitiek; een ernstige poging te doen om tot „gezond” geld te geraken, wat onder meer inhoudt: herstel van de zelfstandigheid van de Nederlandse Bank en opheffing van de Crediet-Contrôle; en een vrijer internationaal handelsverkeer stelselmatig en krachtadig te bevorderen”; idem „de publiek-rechtelijke Bedrijfsorganisatie los te laten, teneinde de privaot- of bedrijfsrechtelijke te bevorderen en te sanctionneren, waardoor monopolievorming wordt tegengegaan; sociale voorzieningen een particuliere basis te doen behouden; de regeling der arbeidsvoorwaarden binnen het raam der wettelijke bepalingen aan het overleg tussen patroons en arbeiders of hun organisaties over te laten; de prijsvorming uiteindelijk niet langer door subsidie te hinderen; de middenstand de hem toekomende plaats en vrijheid te hergeven; de particuliere woningbouw te stimuleren; de belastingheffing voor het gevaar van herverdelings- of nivelleringspolitiek te vrijwaren” enz.

In een samenvattende paragraaf zegt de „protestatie” met duidelijken terugslag op het vorenstaande, „dat het kortom het ambt van onze Overheid is, om in onderworpenheid aan Jezus Christus, de Koning der koningen en de Heer der heren, naar uitwijzen van Zijn Woord, ons volk voor te gaan in gehoorzame dienst des HEEREN en ons volk daartoe voor Haar deel op te roepen.” De slotparagraaf vermeldt dan nog, dat het G.P.V. „bij deze verkiezingen de voornoemde eisen tot hervorming van ons

Overheidsbeleid formuleert en concretiseert, niet omdat het zijn motief en doel zoekt in nationale zelfstandigheid, materiële welvaart en burgerlijke vrijheid als waren dat de hoogste goederen van ons volk, maar omdat het als de rechte drangreden en het juiste oogmerk van Schriftuurlijke reformatie belijdt het herstellen en bestellen van het recht des HEEREN over ons volksleven." Dit wordt o.m. aldus toegelicht: „Ook voor de Overheid geldt: zalig alleen, die in Zijn wegen wandelen . . . Het gaat uiteindelijk niet om onze nationale zelfstandigheid . . . Het gaat niet om materiële welvaart . . . Het gaat niet om burgerlijke vrijheid. Dat zijn de hoogste goederen niet. Ook politiek geldt: werkt niet om de spijze, die vergaet. De eerste vragen gelden niet brood en spelen; welvaart en geluk; zoek de dingen, die boven zijn . . . Daar gaat het om: zoek eerst het Koninkrijk Gods en Zijn gerechtigheid" (*O. P.* Juni jl., blz. 16).

We kunnen hieruit concluderen, dat het G.P.V. in zijn teruggrijpen naar „de(n) reformatietijd der 16e eeuw" in de tweede plaats beoogt de politiek te zien als geloofszaak, als een strijd om het geloof. Gelijk zulks ook vragenderwijs wordt geponeerd in *O. P.* van Mei jl. (blz. 14): „Op deze wijze wordt toch een waarachtig-*nationale* politiek nagestreefd? Wanneer we ons aansluiten bij de historie der 16e en 17e eeuw, zijn we toch geen utopisten? Onze nationale onafhankelijkheid is toch gegrond in de strijd om het *geloof*?"

Een derde eigenaardigheid van de „protestatie" is tenslotte, dat zij zich grondt op „Schrift en Belijdenis". In het vorenstaande was dit reeds ten dele verrat, maar wij moeten, om betekenis en zin van de „protestatie" goed te verstaan, daaraan ook nog bijzondere aandacht wijden.

De eerste paragraaf der „protestatie", betreffende „de norm voor de politieke dienst", luidt: „Het G.P.V. gelooft en belijdt, dat de Heilige Schrift de wil Gods op volmaakte wijze bevat, en dat de gehele manier van de dienst, óók van de politieke dienst, welke de Drie-enige God van allen en een ieder eist, daarin uitvoerig is beschreven; en dat de Drie Formulieren van Enigheid, de officiële Belijdenisschriften van De Gereformeerde Kerken in Nederland, de hoofdsom daarvan leren."

De Verbondsraad licht dit in *O. P.* van Juni jl. (blz. 2) o.m. als volgt toe: „Aan het G.P.V. is vaak verweten, dat het zonder „beginselprogramma" in de practische politiek onbeholpen staat, en dus niets kan betekenen, nooit een positieve bijdrage tot opbouw kan leveren en daarom tot vruchteloosheid is gedoemd! Nu, wij weigeren volstandig om ons op een „beginselprogramma" vast te leggen. Want de norm voor onze politieke dienst, paragraaf 1, is niet wat wij aan „beginselen" produceren en formuleren en concretiseren, maar de Heilige Schrift. Wij willen waarachtig belijden en vasthouden hetgeen er staat in art. 7 onzer Ned. Geloofsbelijdenis: „Want overmits de gehele wijze des dienstes, dien God van ons eist, aldaar in het lange (uitvoerig) beschreven is, zo is het den mensen, al waren het zelfs apostelen, niet geoorloofd iets anders te leren, dan ons nu geleerd is door de Heilige Schrifturen" . . . En het heerlijke is, dat wij op de 3 Formulieren, de Ned. Gel., de Heid. Catech. en de Dordtse Leerregels mogen wijzen als de hoofdsom der Schriftten, welke hoofdsom door ons wordt beleden als de secundaire norm, de belijdenis naar het Woord."

Deze binding aan „de belijdenis" stempelt het G.P.V. onverbloemd tot een kerkelijke partij. Want ten eerste is hier, als „secundaire norm" naast de Schrift als „primaire", de kerkelijke belijdenis direct en volstrekt bin-

dend richtsnoer voor de politieke praxis; zij wordt voor dit doel tevens genoegzaam geacht. Ten tweede is het duidelijk, dat hier met De Gereformeerde Kerken in Nederland zijn bedoeld die kerken, welke achter deze naam de „postale aanduiding” hebben gevoegd: „onderhoudende art. 31 D.K.O.”; men had naar ons oordeel, nu men zich richtte tot alle kiezers zonder onderscheid, dus ook tot hen, die met de kerkelijke verhoudingen in ons land niet of onvoldoende op de hoogte zijn, dan ook beter gedaan dit er duidelijk bij te zeggen.

Dit verder daargelaten: het G.P.V. is dus een kerkelijke partij. Nog sterker: tussen partij en kerk — d.w.z. tussen het G.P.V. en De Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 D.K.O.) — is geen duidelijke grens, zij vloeien als het ware ineen. Onderscheid tussen partij en kerk bestaat er eigenlijk niet. Dat blijkt allereerst uit de in *O. P.* van Juni jl. (blz. 3 v.) op paragraaf 5 der „protestatie”, handelende over „Kerk en School”, gegeven toelichting. We lezen daar: „Het G.P.V. gelooft. D.w.z. zij, die zich verenigen in het G.P.V. geloven. Zij vinden hun uitgangspunt in *Schrift en Belijdenis*. „De HEERE maakt *Jacob* Zijne woorden bekend, *Israël* Zijne inzettingen en rechten; also heeft Hij aan geen volk gedaan,” Ps. 147 : 19—20. „*Hun* zijn de woorden Gods toegetrouwd,” Rom. 3 : 2. De HEERE openbaarde Zich aan *Zijn volk*; zowel onder het Oude Verbond als onder het Nieuwe Testament. „De gemeente des levenden Gods is een pilaar en vastigheid der waarheid,” schrijft Paulus aan Timotheüs, 1, 3 en 15 (lees: 1 Tim. 3 : 15) ... Het Woord is dus aan de Kerk gegeven, is dus voor allen en een iegelijk, Cat. vr. 55, in alle tijden en alle situaties. Nu *kan en moet* ook de Kerk *belijden*, *antwoord* geven op des HEEREN Woord. Antwoord aan de HEERE, maar tevens hoorbaar en zichtbaar voor de *mensen*, Matth. 10 : 32.”

Verder in hetzelfde nummer (blz. 18): „We zijn nu eenmaal geen partij als andere partijen. We hebben ook geenszins de bedoeling in die zin *partij* te zijn. De kerk *wordt* niet gelijkgeschakeld. De *wijze* van organiseren moge grote overeenstemming vertonen, daarmee is het *karakter* van het organiseren nog niet identiek. Onze organisatie bedoelt te zijn een vormgeving aan de beleving van de *gemeenschap der heiligen*. Want óók in de politiek nemen we onze Catechismus mee. We weten ons „schuldig onze gaven ten nutte en ter zaligheid der andere lidmaten gewillig en met vreugde aan te wenden” (vr. 55). En nu is organiseren niets anders dan zoeken naar een middel om de *gemeenschap der heiligen* meer intensief te beleven. Voldoet daarom een vorm van organisatie niet aan dit doel, dan moet — liever vandaag dan morgen! — deze vorm worden gewijzigd.”

En voorts nog op blz. 17 in een artikeltje: „De verkiezingen”: „Wonderlijk in onze ogen! ... Dat de HEERE in Zijn genade ons *nog* de ruimte geeft, dat we óók in de *politiek*, ons als *kerk-leden vrij* kunnen uitspreken ... Wéér wordt — als in 1944 (het jaar der „vrijmaking”, M.) — de *trouw* van het kerkvolk op de *proef* gesteld. Wilt ge het aan, durft ge het aan, op de eenzame post, waarop de HEERE u plaatst in de politiek, pàl te staan voor Zijn Woord en de Belijdenis der kerk? Immers óók de politieke strijd is *kerk-strijd*! Niet vóór „rechts” en tegen „links”! Maar voor het *recht* van de HEERE onze God, die wil, dat ook in onze politiek — zonder compromissen — Zijn ordinantiën zullen worden geëerbiedigd. Daarover zullen we ons op 25 Juni moeten uitspreken! Bidden we dan in de *gemeenschap der heiligen* om trouw aan de Belijdenis van de kerk van

alle eeuw, opdat de rode stip van het potlood op 25 Juni getuigt: *Ik geloof in God de Vader en in Jezus Christus, Zijn eniggeboren Zoon, onze Heiland en in de Heilige Geest!*"

Hieruit valt, in de derde plaats, de conclusie te trekken, dat het G.P.V. teruggrijpt naar „de(n) reformatietijd der 16e eeuw” om de politieke werkzaamheid der gelovigen te zetten in het raam van die integrale „gemeenschap der heiligen”, welke naar zijn opvatting identiek is met de kerk, nader met De Geref. Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 D.K.O.).

Vatten we al het vorenstaande nog eens kort samen, dan zien we, dat het G.P.V. voor zijn politieke activiteit rechtstreeks wil uitgaan van „Schrift en Belijdenis”, deze activiteit wil zien als een strijd om het geloof, en tenslotte haar wil beleven binnen „de gemeenschap der heiligen” (identiek met de zoëven genoemde Kerken).

Doen we thans een poging door te dringen tot de hieronder liggende grondstructuur van het Verbond en de daarin verborgen dynamiek.

In die grondstructuur valt om te beginnen een duidelijk *irrationalistische* inslag te signaleren. Men verwerpt met onmiskenbaren nadruk de gedachte van een „beginselprogram” als „formulering van de politieke normen”; slechts „concrete gehoorzaamheid aan Gods Woord” wordt als „roeping”, „eis” of „plicht” aan Overheid en onderdanen voorgehouden. Deze „concrete gehoorzaamheid moet worden betoond in „de politieke situaties van de dag” en dan rechtstreeks worden betrokken op de Heilige Schrift als „primaire” en op de (kerkelijke) belijdenis als „secundaire” norm voor den politieken dienst van God.

Kennelijk is hiermee niet alléén bedoeld af te wijzen het overspannen beroep, dat soms wordt gedaan op „eeuwige beginselen”, maar veelmeer elke gedachte af te snijden, dat het een menselijke taak zou zijn, grondstellingen te formuleren, waarop men in zijn dagelijkse praktijk kan terugvallen en waarvan men in die praktijk kan uitgaan, een en ander met achterwegelating van een *directe* heenwijzing naar Gods Woord en de confessie der christelijke kerk. Of met andere woorden gezegd: het G.P.V. wijst af het reguleren van het politieke beleid met behulp van door menselijk denken verkregen richtlijnen, welke de uitdrukking vormen van de worteldenkbeelden, die onze politieke werkzaamheid beheersen en niet onmiddellijk aan „Schrift en Belijdenis” zijn ontleend (c.q. daaruit zijn overgenomen). Daartegenover prijst het aan, onze politieke gedragingen per „concreet geval” en per „concrete situatie” direct te bepalen door opvolging van Gods wet, zoals die in „Schrift en Belijdenis” is verrat en daaruit onmiddellijk kan worden afgelezen.

Vervolgens valt de grondstructuur van het G.P.V. als *kerkistisch* te kwalificeren. Het Verbond kent in feite slechts één menselijke bestaanswijze: die van kerklid, en slechts één, tevens totalitair, samenlevingsverband: de kerk (d.w.z. het tijdelijk kerkinstituut). Alle menselijke activiteit — ook de politieke — is kerkelijk bepaald: men begeert in die strijd niet slechts trouw te zijn aan de belijdenis der kerk, maar men spreekt zich in de politiek uit *als* kerklid, de politieke strijd *is* kerkstrijd. De politieke werkzaamheid bestaat in „getuigen voor de waarheid Gods”, dat is: in het belijden van die waarheid zoals ze, gelijk in een (uit de Schrift getrokken) hoofdsom, in de kerkelijke belijdenis is samengevat. Politieke organisatie is „beleving van de gemeenschap der heiligen.” Dit alles bovendien

binnen het raam van De Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 D.K.O.).

Tenslotte is de grondstructuur van het G.P.V. op typische wijze *religieus bepaald*: politiek is geloofszaak, ze is niet slechts staatkundige werkzaamheid ter bescherming van het geloof en ter waarborging van de geloofsvrijheid, ze is ook niet „dienst Gods in de politiek”, maar ze is intrinsiek, in wezen en in al haar delen, geloofswerkzaamheid, het geven van antwoord op des HEREN Woord; de zaligheid is daaraan dan ook nauw verbonden. Een *cultische* inslag kenmerkt mitsdien deze religieuze bepaaldheid: politiek is niet slechts dienst van God in de staatkunde, maar ze is rechtstreekse Godsverering, aanroeping van Gods Naam en uitroeping van dien Naam over de wereld.

De in deze grondstructuur verborgen dynamiek kunnen we thans zonder veel moeite aanwijzen. De irrationalistische trek is daarin overheersend. Doordat het G.P.V. niet alleen afwijzend staat tegenover *verabsolutering* van „beginselen”, maar bovendien zich kant tegen het alleen maar *hebben* daarvan, moet het voor de practijk zijner staatkunde enkel steunen op en zijn argumentatie ontlenen aan grondnormen, die uitgaan boven hetgeen door de menselijke rede kan worden gegrepen. Het meent vervolgens, dat deze grondnormen daar zijn gelegen, waar het *geloof onmiddellijke* zekerheid verkrijgt omtrent den vasten grond der schepping: het Woord van God, die de Oorsprong aller dingen is, en zijn Openbaring heeft gegeven omtrent „de zaken, die men niet ziet” (Hebr. 11 : 1). Voor zijn *politieke* gedrag grijpt het G.P.V. derhalve naar *geloofsnormen*, die echter als zodanig geen gedifferentieerde of gearticuleerde aanwijzingen geven omtrent de dagelijkse politieke praxis, maar door het G.P.V. met voorbijgang van menselijke positiverings- (waaronder begrepen formulerings-) arbeid hiertoe worden omgeduid. Nog anders gezegd: het G.P.V. is wars van „redeneringen”; daarom „getuigt” het alleen maar van wat het uit „de(n) mond des Heeren” omtrent de politieke roeping van den mens zonder ander „medium” dan „Schrift en Belijdenis” heeft gehoord.

In den tweeden grondtrek, den kerkistischen, komt de suprematie van den eersten grondtrek voorts duidelijk uit. Het gebrek aan voldoende onderscheiding, dat aan alle irrationalisme eigen is, leidt het G.P.V. tot vereenzelviging van kerk en politieke organisatie en tot het *absorberen* van de politieke belijdenis door de kerkelijke (zoals, gelijk we reeds aanduiden, de politieke strijd wordt opgesmolten in den kerkelijken strijd, de politieke praxis opgaat in „getuigen”, e.d.m.).

Wat den derden grondtrek, den typisch-religieuzen, betreft, ook daarin werkt de eerste door: onvoldoende wordt onderscheiden tussen geloof en politiek, culturelen en staatkundigen dienst van God.

Gaan we den invloed na van den tweeden of kerkistischen trek in de grondstructuur van het G.P.V. op de andere, dan blijkt het irrationalistisch beroep op „Schrift en Belijdenis” te worden gesteund en versterkt door de totalitaire betekenis, die men aan het tijdelijk kerkinstituut toekent, en door de exclusieve legitimatie als zodanig van De Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 D.K.O.). De religieuze grondtrek heeft daarvan eveneens het stempel ontvangen: de politiek verkrijgt, doordat ze „kerkstrijd” is, een cultisch merk.

De typisch-religieuze grondtrek (de laatste) speelt eveneens krachtig mee in deze dynamiek. Het irrationalistisch voor zijn politieke gedrag

grijpen naar geloofsnormen, het „getuigen” in de politiek voor „de waarheid Gods”, ontvangt zijn sterkste impuls door de overtuiging, dat de politiek, in den hiervoren aangegeven zin, „geloofszaak” is, „geloofsstrijd” in de directe betekenis van het woord. Het kerkistisch verenzelvigen van kerkelijke en politieke activiteit, van „gemeenschap der heiligen” en politieke organisatie, ontvangt zijn eigenlijke klem door het verlangen, in beide dezelfde „geloofstrouw” te betonen.

Trachten we ook hier een samenvatting te geven, dan kunnen we het volgende zeggen: in de grondstructuur van het G.P.V. overheerst de irrationalistische trek, de kerkistische zet daarop een krachtig stempel, en de cultisch-religieuze verleent daaraan een „hoge wijding”, een glans van „heiligheid”.

Dat de vorenschreven dynamiek van de grondstructuur van het G.P.V. deze organisatie noopt tot een radicale stellingkeuze ten opzichte van de *beginselen* van het politieke beleid, is duidelijk. Ook al wil het G.P.V. niet van „beginselen” weten, het is nu eenmaal voor welke politieke partij ook onmogelijk voorbij te gaan aan het feit, dat de in de Schrift ons gegeven geboden Gods, om gehoorzaamd te kunnen worden, concretisering behoeven; het G.P.V. spreekt dan ook zelf van „concrete” gehoorzaamheid. De Schrift immers bevat geen casuïstiek voor de dagelijkse practijk; derhalve zal die practijk het Schriftwoord *moeten* omzetten in mensenvoerd. Wat het G.P.V. van andere partijen onderscheidt is dan ook niet het uitvoeren van dit concretiseringswerk, maar het is het moment, waarop dit wordt verricht, het zijn de trappen waarlangs het verloopt. Andere partijen beginnen hiermee al eerder, zij hebben als eerste trap het beginselprogram, als tweede de toepassing daarvan op de practijk (uiteraard niet met terzijdestelling van de Schrift); het G.P.V. heeft slechts één trap: de toepassing van de Schrift op de practijk (met behulp van haar „hoofdsom”, de Belijdenis). Het gevolg hiervan is, dat het beginselprogram van het G.P.V. als het ware wordt opgesmolten in de Schrift (en in de kerkelijke belijdenis als hoofdsom daarvan). Maar dat betekent niet, dat het G.P.V. nu ook in werkelijkheid inderdaad geen beginselen heeft voor zijn politieke werkzaamheid; het duidt alleen maar — zoals we hiervoren al hebben gezegd — de in Schrift en belijdenis gegeven *geloofsnormen* om tot *politieke* normen.

De principiële stellingkeuze, die hierin verborgen ligt, kan ons nu tevens duidelijk zijn: het G.P.V. heeft irrationalistisch gekozen voor de prioriteit en de suprematie van de kerk over alle ander verband van samenleving. Politieke beginselen worden afgewezen omdat alle menselijke activiteit kerkelijk wordt bepaald; in dit laatste is het grondbeginsel van het G.P.V. gelegen. Dientengevolge staat op alle menselijke activiteit, ook op de politieke, het stempel der kerk. De politieke dienst des HEREN stijgt hierdoor tot cultisch niveau: zoals God de Here in het cultisch instituut, de kerk, wordt vereerd en zoals men daar „grijpt” naar het eeuwige leven, zó „getuigt” men ook in de politiek voor het recht van God en zó „zoekt” men daar Zijn Koninkrijk en Zijn gerechtigheid.

Het G.P.V. plaatst zich irrationalistisch tegenover de werkelijkheid: het verwerpt van de veelheid der daarin gelegen onderscheidingen die, welke het voor zijn doel, de „reformatie” van het politieke leven, niet nodig meent te hebben en brengt zo de politieke werkzaamheid terug tot den grondnoemer van een ongedifferentieerd en ongearticuleerd, totalitair begrip: de

„gemeenschap der heiligen”, die voor àl haar activiteit zich rechtstreeks plaatst onder het gezag der Schrift en van de belijdenis der enig „ware” kerk.

Bepalen we nu tenslotte onze houding tegenover de „verkiezings-protestatie” van het G.P.V.

Het verbond koos met opzet het woord „protestatie”, omdat dit stamt uit „de(n) grote(n) Reformatietijd (1529)”. Bij gebreke van nadere toelichting hierop kunnen we niet voldoende beoordelen, of het de bedoeling is geweest, zich met name of onmiddellijk aan te sluiten bij de „Protestation”, die door de Evangelische stenden werd ingediend op den Rijksdag te Spiers in 1529, toen deze had besloten, het Edict van Worms (1521) — waarbij Luther onder den rijksban werd gebracht, maatregelen voor de gevangenneming van hem en van zijn aanhangers werden gevorderd en gelast werd, dat al hun geschriften zouden worden verbrand — alsnog uit te voeren, nadat de Rijksdag te Spiers in 1526 had besloten, dat ten opzichte van dit Edict zo zou worden gehandeld als de Rijksstenden dat voor God en den keizer meenden te kunnen verantwoorden. Wel ligt o.i. in de verwijzing naar het jaartal 1529 opgesloten, dat het G.P.V., gezien het feit dat het Protestantisme aan de „Protestation” van 1529 zijn naam ontleent, wil terugkeren tot het zuivere en oorspronkelijke Protestantisme, of — daar de naam Protestantisme allengs een zeer algemene en vage betekenis heeft gekregen — beter gezegd tot de zuivere en oorspronkelijke Reformatie, die haar aanvang nam bij Luther en in de 16e en 17e eeuw zich steeds krachtiger ontplooid.

Toetsing van de „protestatie” van het G.P.V. aan de „Protestation” van 1529, hoe belangwekkend deze overigens zou zijn, menen we met het oog hierop achterwege te moeten laten; toetsing van de pretentie van het G.P.V., in den echten zin van het woord reformatorisch werkzaam te zijn ten opzichte van de politiek, ligt daarentegen wel in onze lijn.

Een beoordeling in dezen zin werd in het vorenstaande ten dele reeds gegeven; het schijnt ons voldoende daaraan nog toe te voegen een bespreking van de vraag, of de „protestatie” nu werkelijk den naam verdient van een „openlijk getuigenis voor de waarheid Gods”, zulks in specifiek-reformatorischen zin.

Binnen het kader van dit artikel moge met enkele summiere opmerkingen dienaangaande worden volstaan.

Ten eerste: het G.P.V. wil weliswaar van de Schrift (en van de belijdenis) uit het licht (rechtstreeks) laten vallen op „de politieke situaties van de dag” en van daar uit een (direct) antwoord vinden op „concrete vragen”, maar het ontkomt er, evenmin als welke andere politieke partij ook, niet aan, bepaalde „eisen tot hervorming van ons Overheidsbeleid” te formuleren en te concretiseren, welke als zodanig het product zijn van menselijke vormings- en positiveringsarbeid. Het is nu maar de vraag, met welk gezag deze eisen ons worden voorgehouden. Wat het G.P.V. bij voorbeeld eist ten aanzien van de buitenlandse, de monetaire, de sociaal-economische politiek, staat ter vrije discussie en beoordeling voor allen, die met die politiek te maken hebben: kiezers, gekozenen, ministers enz. Welke „waarheid Gods” in zulke desiderata verborgen zou kunnen zijn, welke verplichting er voor een ieder zou kunnen bestaan deze „waarheid Gods” te geloven en dienovereenkomstig te handelen in „concrete

gehoorzaamheid", valt onzes inziens met de enkele betuiging, dat het G.P.V. weigert om tussen Gods geboden en onze gehoorzaamheid daaraan nog het „medium" der „beginselen" te schuiven, niet aan te tonen. Het G.P.V. zal, naar wij veronderstellen, aan de hierbedoelde eisen geen „goddelijk gezag" willen toekennen en ze ook niet willen bekleden met de autoriteit, die aan Schrift en belijdenis toekomt. Het is ons echter niet duidelijk, waarom het G.P.V. dan „gelooft", dat het „de roeping van onze Overheid" is — welke formule door de gehele „protestatie" heen als „sacramentele formule" wordt gebruikt — om haar beleid te voeren in overeenstemming met de hierbedoelde desiderata. Van tweeën één: wat het G.P.V. in deze heeft geformuleerd en geconcretiseerd is in werkelijke overeenstemming met de Schrift en daarom als „waarheid Gods" normatief voor iedereen, of dit „program van actie" is slechts op de hiervoren aangeduide, irrationalistische wijze met de Schrift (en de belijdenis) in relatie gesteld; in het laatste geval kan dit „program" echter nooit voorwerp zijn van geloof, ook niet voor het G.P.V. De „protestatie" maakt op ons dan ook sterk den indruk, dat de formule: „Het G.P.V. gelooft" een groter waarheidsgehalte van de daarin vervatte practische desiderata suggereert dan in werkelijkheid aan deze „eisen tot hervorming van ons Overheidsbeleid" mag worden toegekend.

Ten tweede: het komt ons voor, dat op deze wijze te kort wordt gedaan aan de heiligheid der Schrift als Goddelijke Woord-openbaring. Deze Openbaring staat als zodanig boven alle menselijke werkzaamheid; zij bevat in vollen, religieuzen zin voor die werkzaamheid het gebod God lief te hebben boven alles en den naaste als onszelf. Wie dit gebod overtreedt, valt onder den vollen, religieuzen vloek der wet, waaraan hij alleen kan ontkomen door de volkomen offerande van Christus. Maar wie verstout zich om dit ook te zeggen van een niet opvolgen door de Overheid van door een politieke partij geformuleerde practische programpunten, waarover meningsverschillen in grote verscheidenheid mogelijk zijn? Wederom: het G.P.V. zal dit laatste niet bedoelen, maar naar de onder de „protestatie" gelegen grondstructuur van deze organisatie en naar het karakter van de „protestatie" als „geloofsgetuigenis", ligt over de programpunten van het G.P.V. toch wel de hiervoren bedoelde „glans van heiligheid". Wanneer het G.P.V. zegt, dat het „overeenkomstig Schrift en Belijdenis" — let wel: niet overeenkomstig een door mensen opgesteld politiek beginselprogram — den inhoud van zijn „protestatie" ziet als „de eis des HEEREN voor onze Overheid" en dat hetgeen het in die „protestatie" heeft omschreven is „Schriftuurlijke, en dies waarachtige" nationale politiek, en het dan bovendien nog zijn „protestatie" de kracht toekent van een oproep: „Tot de Wet en tot de Getuigenis!", dan moet dat toch wel den indruk wekken, dat wie de programpunten van het G.P.V. niet aanvaardt, handelt in strijd met de Heilige Schrift en dus „geen dageraad" zal hebben. De sanctie van de Heilige Schrift schijnt hier evenzeer aan de „protestatie" toe te komen.

Ten derde: Zien wij goed, dan kunnen beide vorengenoemde bezwaren tegen de „protestatie" worden teruggevoerd op een derde bedenking. De grondstelling der „protestatie" is, dat „de gehele manier" van den politieken dienst, welke God van ons eist, in de Heilige Schrift „uitvoerig is beschreven". Krachtens deze grondstelling verwerpt het G.P.V. de gedachte van een beginselprogram en komt het tot de kiezers met een „ge-

tuigenis voor de waarheid Gods”, dat onmiddellijk op de Heilige Schrift (althans op haar hoofdsom, de belijdenis) zou steunen. Zoals wij echter reeds opmerkten heeft het G.P.V. inderdaad wél beginselen voor zijn politieke werkzaamheid; het duidt alleen maar geloofsnormen om tot politieke normen. Hierdoor ontstaat vanzelfsprekend een grote verwarring: politieke programpunten krijgen de kleur van geloofsformules, de politieke strijd krijgt de „wijding” van geloofsstrijd, een politieke partij krijgt de gedaante van een (niet „gelijk te schakelen”, d. i. bóven alle „profane” organisaties staande) geloofsgemeenschap, gericht op het verkrijgen van de eeuwige zaligheid in den weg der rechte Godsverering. Dat het Overheidsbeleid als zodanig direct gericht mag en zelfs dikwijls gericht behoort te zijn op „nationale zelfstandigheid, materiële welvaart en burgerlijke vrijheid”, en dat in het verkrijgen daarvan „het recht des HEEREN over ons volksleven” naar de specifieke aan de Overheid van Godswege toegekende taak valt te „herstellen en bestellen”, wordt in de „protestatie” dientengevolge niet vermeld. Kortom: de eigen aard en structuur van de politiek in onderscheiding van het geloof, van den politieken strijd in onderscheiding van den kerkstrijd, van de politieke partij in onderscheiding van de kerk gaat schuil; het beginselprogramma wordt geïsurpeerd door de „belijdenis”; het programma van actie wordt door het „getuigenis” overspoeld.

Ten vierde: Waarin het specifiek-reformatorische van de „protestatie” en van de partij, die haar deed uitgaan, nu eigenlijk bestaat, zal het G.P.V. ons derhalve alsnog duidelijk hebben te maken. In de hiervoren gegeven analyse van de „protestatie” en van de grondstructuur van het G.P.V. kwam niets anders aan het licht, dan dat weliswaar aansluiting werd gezocht bij de Reformatie der 16e en 17e eeuw, dat zulks weliswaar leidde tot het gebruik van termen uit dien tijd, tot het „etiketteren” van het optreden van het G.P.V. met termen als „Schrift en Belijdenis”, „geloof” en „kerk” en tot het inleiden van politieke desiderata met geloofsformules, maar dat op deze wijze slechts een dualisme werd verkregen tussen — om het nu eens wijsgerig te zeggen — „natuur” en „genade”, waaraan eerder de associatie „dopers” is verbonden dan dat we daarin het echt-gereformeerde zouden herkennen. De „protestatie” handelt dientengevolge over politieke zaken alsof het geloofszaken zijn en denatureert daardoor èn politiek èn geloof. Voorts brengt ze de politiek onder de heerschappij van het kerkelijk instituut en schaadt daardoor beide het politieke en het kerkelijke leven: tenslotte zullen de politieke richtlijnen — en zelfs de praktische politiek — op den, daarvoor niet bestemden kansel worden geconcretiseerd en daarvan worden afgekondigd. Het gevaar, dat op deze wijze menselijke inzichten worden gedekt met het gezag der aan de kerk toevertrouwde Woordbediening, sluit tevens in het gevaar van verwaarlozing van de eigenlijke taak der politieke partij: het bij het licht der Schrift (en van de Belijdenis) opsporen en vervolgens, voorzover haar aangaat, positiveren van de politieke wetten, door den Schepper in Zijn kosmos neergelegd om door mensen te worden gevonden en nageleefd in gelovige gehoorzaamheid aan hun enigen Heer.

Onze houding tegenover de „verkiezings-protestatie” van het G.P.V. kan dan ook principieel — dus daargelaten het zakelijk standpunt van deze partij ten aanzien van de in het geschrift genoemde vraagstukken van

practische politiek (waarin de door ons geanalyseerde grondstructuur van het Verbond overigens duidelijk doorwerkt) — slechts afwijzend zijn.

*

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

DR E. DIEMER

Is het waar, dat het leven nog steeds drukker wordt? Het schijnt wel zo te zijn. Bijna ieder zegt het en het ontbreekt zelfs aan de tijd om uit te zoeken of het werkelijk wel zo is. Het valt bovenop je, zegt de een; ik hol maar achter mijn agenda aan, zegt de ander. Nu en dan slaat het even als een flits door je heen: waarom maken we ons toch eigenlijk zo druk? zou het leven niet prettiger zijn, als we ons minder druk maakten? Maar meer dan een flits kunnen we ons al niet meer veroorloven.

Inderdaad, het leven is druk en het is net, alsof het dit jaar ook nog wat drukker is doordat we ineens volop in de herfst zaten. Iets van een „zich instellen” op de herfst- en wintermaanden was er al niet meer bij. En een overzicht van de maanden September en October moet onder deze omstandigheden onvermijdelijk iets vertonen van de drang, van de stuwing, van de warreling.

Wil men in kort bestek enkele belangrijke gebeurtenissen uit deze maanden opgesomd? Welnu: C.N.V.-congres over sociaal-politiek program; jaarbeurs; twee synodes; derde Dinsdag met Troonrede en Mil-liardennota; Centralen Convent; verschijning van een nieuw rapport van de Parlementaire Enquête-Commissie; belangrijk onderwijscongres over de verhouding U.L.O.-A.M.S.; 7de Nationaal Christelijk Schoolcongres; gratie aan Lages en Kamerdebat daarover; onrust te Djakarta; belangrijke ministeriële uitspraak over de Zondagswet; twee vooral voor onze vrouwen gewichtige uitspraken.

Het is nog maar een greep, een tamelijk willekeurige trouwens, al zijn hier wel wat belangrijke gebeurtenissen uitgezocht. Een lastige taak, ze tot een overzicht te verwerken. Het schijnt daarom nuttiger, van enkele afzonderlijk melding te maken.

Het C.N.V. was er wel bijzonder vroeg bij; reeds op 1 September hield het zijn conferentie ter vaststelling van zijn sociaal-politiek program. Het was het negende sinds 1918: wel een bewijs, hoezeer men in de kringen der christelijke vakbeweging de ontwikkeling der dingen volgt en zich beijvert daarin positie te kiezen. In zijn openingsrede legde voorzitter Ruppert het accent op de eigen verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven. Laat men na wat men behoort te doen, dan werkt men de overheidsbemoeiing in de hand, zo betoogde hij.

Wat nog niet naar buiten kon treden, was het nieuwe kabinet. Het zou ditmaal toch al erg vroeg dienen te geschieden. De Derde Dinsdag immers zou dit jaar reeds op 16 September vallen. Geen wonder, dat de belangstelling nu wel in het bijzonder uitging naar de Troonrede. De begrotingen waren — het kon niet anders — al onder het vorige kabinet voorbereid;

men kon op zijn hoogst verwachten, dat wat er nog aan „politieke” puntjes in zou zitten zoveel mogelijk zou zijn verwijderd. En al mocht men ook van de Troonrede bepaald geen wonderen verwachten, zij stelde de verwachtingen toch ook weer niet teleur. Er was hier en daar wat meer houvast dan anders; het werd tenslotte minder alleen-maar-een-overzicht, zoals deze stukken onder minister-president Drees langzamerhand geworden waren. Bovendien: de werkgelegenheidspolitiek, zoals de regering zich deze thans bleek voor te stellen, moest aan de Troonrede als vanzelf wat meer „inhoud” verschaffen: voortzetting van de industrialisatie, bevordering van investering, verhoging van de koopkracht, versnelde uitvoering van openbare werken — dat alles heeft onmiskenbaar iets van een program. De reactie was over het algemeen ook niet ongunstig.

Na deze eerste aankondiging van zijn beleid kon het kabinet zich weer terugtrekken. Een behoorlijke principiële kennismaking met de heren en met hun denkbeelden werd uitgesteld tot de behandeling van de rijksbegroting, waarmede eerst in November een aanvang zou worden gemaakt. Een redelijke regeling, zo schijnt het ons toe, waartegen ook, hebben wij het wel, niemand bedenkingen heeft gemaakt.

Wie intussen wél voor het voetlicht moest komen, was de minister van Justitie, de heer Donker. Aanleiding daartoe was de zaak-Lages. Lages, een van de allerergste misdadigers, had langs de weg van gratie de doodstraf, waartoe hij veroordeeld was, gewijzigd gezien in levenslang. Deze gunst was hem zeker niet verleend, omdat de doodstraf voor deze man op zichzelf te zwaar zou zijn. De reden van de gratie moest dan ook elders worden gezocht. De oorzaak lag in de omstandigheid, dat er inmiddels een reeks van jaren was voorbijgegaan. Kon men de man nu nog executeren? Nu het zó lag, bleek men de gratieverlening over het algemeen wel te kunnen billijken, al bleef het een uiterst moeilijk te verwerken brok. Daarbij komt, dat men uiteraard geen zekerheid heeft, dat de levenslange straf van deze misdadiger later ook nog niet eens een „straf-op-jaren” wordt. Minister Donker zal het zeker niet in die richting leiden, maar hij is zelf ook niet levenslang minister. Intussen heeft de Tweede Kamer wel duidelijk doen blijken, dat zij in een eventuele verkorting van deze levenslange straf niet zal berusten. Elk toekomstig bewindsman van Justitie kan zich dus nu gewaarschuwd weten.

Dit was dan een incidenteel optreden van een minister voor de volksvertegenwoordiging. Daarnaast moesten ze uiteraard toch al eens voor het voetlicht komen, zoals minister Zijlstra, die voor het jubilerende Verbond van Nederlandse Werkgevers een betoog leverde, dat we alleen maar hebben horen prijzen. Maar ook van zijn denkbeelden zal in de komende maanden nog wel nader blijken.

Om nog even te blijven in de parlementaire sfeer: op 27 September werd publicatie gegeven aan een nieuw rapport van de Parlementaire Enquête-Commissie. Het handelde ditmaal over de hulpverlening aan slachtoffers in oorlogstijd. Wie tijd had het behoorlijk door te nemen roemde ook dit rapport om zijn gedegen opzet en zijn verantwoorde conclusies. Men verbaast zich slechts over één ding: waar de commissie de tijd vandaan haalt om zulk een arbeid te presteren. Zij heeft ook wel aanspraak op enig medegevoel; heeft ze niet in de ministers Donker en Algera twee voortreffelijke leden moeten loslaten? En overigens: de meesten onzer zullen ook dit rapport van de commissie na vluchtig doorbladeren wel

opzij moeten leggen, tot men bij tijd en wijle de leeftijd van het pensioen heeft bereikt. Maar wat wacht daarop al niet?

Stembusuitslag en kabinetsformatie — dat waren de beide onderwerpen, die het Centraal Comité had uitgekozen voor een op 24 September gehouden Centralen Convent. Wie er geweest is, zal gaarne willen erkennen, dat het een belangrijke vergadering is geworden, waarin men ruimschoots gelegenheid had, van zijn gevoelens te doen blijken. Zoals te verwachten was: niet ieder had zomaar vrede met deze formatie. We zouden er zelf geen vrede mee gehad hebben, wanneer dat wèl het geval was geweest. Dit beraad was daarom nuttig en naar onze indruk op verscheidene punten ook verhelderend. Het moest mogelijk zijn, dat zulke bijeenkomsten wat meer regelmatig werden gehouden. Maar dan zal het ook wenselijk zijn, dat vooraf wat meer klaarheid bestaat over het karakter er van, met name voor wat betreft de publiciteit naar buiten. Aanvankelijk, zo menen wij, was een Centralen Convent vooral gericht op bezinning naar binnen. Wat er over placht te worden gepubliceerd droeg daarvan de kenmerken. Langzamerhand wordt het ook zo, dat er iets meer naar buiten mag klinken. Men kan dit toejuichen, maar er moet dan ook zekerheid over bestaan. Ook de sprekers hebben op die zekerheid recht. Men zal zich, dunkt ons, niet onder alle omstandigheden op gelijke wijze uiten.

Kort voor het Centralen Convent waren in de kring der partij twee belangrijke rapporten verschenen. Een had betrekking op het passieve vrouwenkiesrecht, het ander op de eerste artikelen van het beginselprogram. Buiten eigen gelederen werd hier en daar enig verband verondersteld tussen het eerste rapport en de publicatie er van enerzijds en de mogelijkheid, door de synode der Gereformeerde Kerken juist in dezelfde dagen geopend voor het actieve vrouwenkiesrecht, anderzijds. Men behoefde nog nauwelijks insider te zijn om te weten, dat zulk een verband er niet was. Ten hoogste kon er dit verband zijn, dat uit beide uitspraken, zij het ook elk afzonderlijk, een nieuwe bezinning sprak op de plaats van de vrouw.

Hoe het zij, dank zij de verschijning van deze beide rapporten behoeven de kiesverenigingen voor de komende maanden niet lang te rade te gaan over de keuze van te behandelen onderwerpen. Daarnaast is er dan nog het bij uitstek belangrijke onderwerp van „de les der verkiezingen”. Over dit onderwerp heeft de voorzitter van het Centraal Comité enkele alleszins behartigenswaardige opmerkingen gemaakt in het reeds vermelde Centralen Convent, nadat hij er in *Nederlandse Gedachten* reeds een lezenswaardige beschouwing over had gegeven.

Het leven moge dan druk zijn — en het is druk — het ware te betreuren, indien men er niet de nodige uren uit kon „losknippen” om ter kiesvereniging over de stembusuitslag te praten. Dat is nodig, omdat landelijke verkiezingen voor een belangrijk deel worden bepaald hierdoor, hoe in onze eigen omgeving wordt gekozen. In dat kapittel kunnen we een uiterst belangrijke stem hebben, en dat heus niet alleen in het stemhokje. Het ligt vaak aan ons, hoe onze buurman over de dingen denkt. Juist omdat het leven zo druk is, kunnen we wel eens vlugger voor de alweer naderende gemeenteraadsverkiezingen van volgend jaar komen te staan dan we nu nog wel willen beseffen.

Ook als er in het gecompliceerde leven weinig over-zichtelijks is, moeten we proberen het uit-zicht niet helemaal te verliezen.

BOEKBESPREKING

JACQUES ELLUL, *Staan in de wereld van nu*. Uit het Frans vertaald door Roel Houwink. Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam, z.j.

In *Trouw* van 21 Juni 1952 schreef Prof. Berkouwer een zeer lezens- en behartigenswaardig artikel over *Azië's kritiek op het Westerse Christendom*. De Aziaten vinden ons te koud en te praktisch, te verstandelijk. Zij missen in ons de jeugdige geestdrift om het in Christus verworven heil.

Het boek van Ellul, dat wij hier bespreken, zou door zulk een Aziat geschreven kunnen zijn. Dat is geen persoonlijke indruk van mij: in zijn boek geeft Ellul zelf van zijn onverholen sympathie voor den Oostersen kijk op de dingen blijk. Zijn grote waardering voor gebed en contemplatie als bronnen van ware kennis wijst in dezelfde richting.

Staan in de wereld van nu omvat vijf hoofdstukken, waarvan de eerste twee zich hoofdzakelijk bezighouden met de christenen, de twee daaropvolgende met de moderne wereld, terwijl het vijfde een — zij het zeer summier — antwoord tracht te geven op de vraag, wat de christen thans in de wereld heeft te doen.

Van deze hoofdstukken hebben het derde en vierde mij het meest geboeid. Evenals te onzent iemand als Prof. Van Riessen, ziet Ellul het gevaar der techniek. Wij beheersen de natuurkrachten niet meer, zij beheersen ons. De moderne mens kent geen (hoger) doel meer. Het middel (de machine, de atoomkracht, enz.) is doel-in-zichzelf geworden en dreigt ons allen te verpletteren.

In het vierde hoofdstuk richt Ellul zich inzonderheid tot de intellectuelen. Zij hebben het wel heel kwaad te verantwoorden. De waarheid, waarom het hun te doen is, wordt bedolven onder een oor- en geestverdovende propaganda, waarvan zij ook zelf het slachtoffer dreigen te worden.

Natuurlijk is dit alles in volstrekten strijd met het wezen van het christelijk geloof. De christen is wel *in* deze wereld, maar hij is toch niet *van* deze wereld. Zijn burgerschap is in de hemelen. Hij verwacht de wederkomst van Christus. Die toekomstverwachting geeft doel en zin aan dit aardse leven.

De vraag is maar, wat de christen in dit „interim” (Schilder) heeft te *doen*. Ellul geeft ten antwoord: de gelovige heeft tot taak, in deze wereld te zijn een zoutend zout, een licht op den kandelaar, een schaap temidden van de wolven. Dit moet openbaar worden in *een nieuwen levensstijl*. De christenen hebben geen eigen levensstijl meer. Zij hebben er vroeger een gehad, bv. ten tijde van de Reformatie. Tegenwoordig passen zij zich aan. Zij worden kapitalistisch, communistisch, burgerlijk, al naar het valt. Daarom dringt het Evangelie ook niet meer tot de wereld door. Veranderen zal dat pas dan, als de gelovige in zijn persoonlijk, dagelijks leven zich als een nieuw schepsel openbaart. Ellul verwacht deze levensvernieuwing niet van mensen, maar van den Heiligen Geest. Alleen de Heilige Geest is bij machte, deze wereld terug te brengen van haar zinlozen gang naar den afgrond. Alleen de Heilige Geest kan de gelovigen bekwamen tot hun taak, die niets opvallends heeft, maar niettemin hoognodig moet worden vervuld.

Het zou weinig moeite kosten, uit dit boek een „bloemlezing” te verzamelen van uitlatingen, die men gevoelig bestrijden kan. Dat Ellul niets hebben moet van „beginselen”, wisten wij wel. Dat hij weinig waardering koestert voor organisatorischen arbeid, zelfs voor dien van de kerk, is geen nieuws. Dat hij geen trouw erkent jegens enige organisatie, laat staan jegens enige christelijke organisatie, willen wij nu maar laten rusten. Dat een christen geen bankier zou kunnen zijn, is een middeleeuws vooroordeel, dat men bij een zo modern schrijver als Ellul niet zou hebben verwacht. Dat de verzetsbeweging niet gepaard zou zijn gegaan met gebed is voor Nederland stellig niet juist. De vertaler, die dit boek in Nederland introduceerde, had niet mogen verzuimen zijn lezers opmerkzaam te maken op de omstandigheid, dat het kennelijk met het oog op Franse toestanden geschreven werd.

Maar nog eens: wij willen over dat alles nu niet spreken. Het is ons om de hoofdzaak te doen. Is de „oplossing”, die Ellul geeft, de juiste?

Wat betekent levensstijl? Waterink (*Brieven aan jonge mensen*, blz. 68 e.v.) denkt bij „stijl” vooral aan den „vorm” van ons handelen. Bij Ellul is hij méér, nl. ook dat handelen zelf. „Levensstijl” is niet het persoonlijk geloof; Ellul wil beslist geen piëtisme of spiritualisme. Aan den anderen kant is levensstijl ook geen leer of theorie. Voor die theorie (bv. boeken over ethiek) heeft Ellul geen goed woord over. Levensstijl ligt tussen geloof en theorie in. Hij is de totaliteit van onze practijk, het beeld, dat ons leven naar buiten vertoont.

Gelijk gezegd, ziet Ellul in deze eigen levenspractijk het zwakke punt (de „missing link”) van ons christelijk leven. Daarom vindt ons spreken geen gehoor. De wereld zal (onder inwerking van den Heiligen Geest) slechts anders worden, indien zij aan ons *zien* kan, wat wij *zijn*.

Ik geloof niet, dat deze visie op het christelijk leven Schriftuurlijk is, ondanks de vele teksten, die in dit boek worden aangehaald.

Toen de discipelen den bezeten knaap niet konden genezen en aan Jezus vroegen: „Waarom hebben wij hem (n.l. den bozen geest) niet kunnen uitwerpen?”, heeft de Heiland niet gezegd: „Omdat gij geen eigen levensstijl bezit.” De discipelen zouden dat antwoord even raadselachtig gevonden hebben als wij soms het boek van Ellul. De Heer gaf hun een veel eenvoudiger antwoord: „Om der wille van uw ongelooft.”

Aan den anderen kant is het ook niet mogelijk, zich het christelijk leven voor te stellen zonder theoretische bezinning. Ik wil niet beweren, dat er geen gelukkige en christelijke huwelijken zouden zijn zonder het boek van Brillenburg Wurth, maar dat neemt niet weg, dat velen hem en anderen dankbaar zijn voor de raadgevingen, die zij ontvingen. Zonder de *Institutie* van Calvijn zou de calvinistische levenspractijk zich niet hebben kunnen ontwikkelen.

Evenwel: wanneer wij deze dingen in het oog houden, blijft er niettemin een kern van waarheid in dit boek. Wij lopen te gemakkelijk mee met den stroom.

Moeten wij daarom weer naar een eigen levensstijl gaan zoeken? In het reeds aangehaalde boek van Prof. Waterink staat een zinnetje: „Levensstijl ontwikkelen, dat is gewoon leven.” Dit is geen fraai Nederlands, maar het is desniettemin waar. Het min of meer opzettelijk zoeken van een eigen levensstijl is onvruchtbaar. Christelijke levensstijl is leven uit het geloof. Als dat geloof er is, komt de stijl vanzelf. N. OKMA.

MR P. J. OUD, *Het jongste verleden; parlementaire geschiedenis van Nederland 1918—1940. Deel III. 1925—1929.* Van Gorcum & Comp. N.V., Assen, 1949. 349 blz. Geb. f 17,50.

Ook dit deel vangt aan met een uiteenzetting, hoofdzakelijk aan de hand van de debatten ter gelegenheid van de algemene beschouwingen over de begroting voor 1925, dus einde 1924 gehouden, van de algemene positie der partijen tegen de verkiezingen van 1925. Colijn was wel een zeer geëxponeerde figuur, ook in den volgenden verkiezingsstrijd.

Naar aanleiding van de figuur van den c.h. Snoeck Henkemans vindt de schrijver aanleiding aandacht te wijden aan allerlei critiek op de inferioriteit van het stelsel der evenredige vertegenwoordiging in vergelijking tot het oude districtenstelsel.

Brede aandacht wordt geschonken aan Troelstra's politieke testament, waarin hij zich zo deernig vergiste met betrekking tot de grote taak, welke hij nationaal en internationaal voor de sociaal-democratie zag weggelegd.

In het tweede hoofdstuk wordt de formatie van het kabinet-Colijn, dat na de verkiezingen van 1925 optrad, afgeschilderd en afgekeurd als „Op hoop van zegen” geschied, daar het voortbestaan van dit kabinet op een belangrijk punt — het gezantschap bij den Paus — afhankelijk was van de houding der oppositie bij de stemming daarover. In dit hoofdstuk mengt de schrijver Oud zich herhaaldelijk zeer nadrukkelijk in de discussies waarvan hij verslag geeft. Wat men daarvan denken moge, een zeer goede gelegenheid den vrijzinnigen staatsman Oud van thans daarvoor nader te leren kennen wordt in elk geval op die wijze geboden.

De kabinetsformatie wordt door Oud uiteindelijk veroordeeld als een gewaagd, en tenslotte ook mislukt, experiment. Maar wat had hij dan gewild? Een kabinet met „progressieven” aan linker- en rechterzijde, zoals Marchant voorstond, was een wensdroom, waarvoor de roomsen toen nog niet rijp waren. Dat mag of mocht men betreuren, bij de beoordeling van de aan de orde zijnde kwestie is het een gegeven, waarvan men moet uitgaan. Als die mogelijkheid dus uitvalt, wat bleef er aan andere mogelijkheden dan zakenkabinetten e.d. dan nog over? De laatste kunnen soms nodig zijn, maar begerenswaardig zijn ze zelden, omdat ze nog meer dan andere kabinetten genoopt kunnen zijn bepaalde aangelegenheden te laten rusten, omdat ze tussen de samenwerkende groepen (te) (princiepelijk-) controversieel zijn.

Het slot van de noot op blz. 44/5 is niet zeer helder. Bij raadpleging van Lingbeek's redevoering blijkt, dat deze tegenover Heemskerk er een beroep op deed, dat de kerken, tot welker gemeenschap deze behoorde, wel in art. 36 een zinsnede tussen haakjes hadden geplaatst, maar dat reeds hetgeen deze kerken van art. 36 hadden gehandhaafd voor Heemskerk reden moest zijn, zich naast Lingbeek te scharen.

Een ook door Oud niet goedgekeurden fellen aanval van Marchant op Colijn's betrouwbaarheid als minister trok deze laatste zich aan als op zijn persoonlijke integriteit betrokken: hij weigerde zelfs parlementair contact met Marchant zolang deze zijn aanval niet zou hebben teruggenomen. Oud veroordeelt dit m. i. terecht als in strijd met de verhouding tussen minister en volksvertegenwoordiging. Enigen tijd geleden werd

mijn advies gevraagd in een overeenkomstig conflict tussen een burgemeester en een raadslid, van wien de eerste wegens een door den laatste tegen hem gevoerde actie geen notitie meer wenste te nemen. Zo iets kan natuurlijk niet. Met den plicht tot verantwoording jegens een college is het negeren van een bepaald lid van dat college als zodanig (in privé verhoudingen kan de minister of burgemeester uiteraard elk contact weigeren) niet verenigbaar. In casu loste het conflict zich vanzelf op door de kabinetscrisis en later had Marchant zelfs zitting in het tweede kabinet Colijn.

Een lyrische redevoering van Albarda geeft den doorgewinterden parlementariër Oud aanleiding iets op te merken over ongewenst oratorisch vuurwerk in de Kamer, over evenzeer ongewensten bijval voor eigen mannen en over het ten onrechte afknijpen van interrupties, fouten waaraan de S.D.A.P.-fractie zich in die dagen schuldig maakte.

Een volgend punt waarover Oud als schrijver meediscussieert, is Heemskerk's stelling, dat de kiezers zich wel over de richting van het beleid, maar niet over de keuze van den formateur uitspreken. Oud meent — m. i. terecht — dat men tussen een beleid en de personen die daarvan de meest uitgesproken vertegenwoordigers zijn, moeilijk scheiding kan maken. Dat geldt zowel negatief als positief; zie voor het laatste naar 1933 en 1937. Intussen lijkt het mij de vraag, of in 1925 de stembus-uitspraak wel zo vernietigend was voor Colijn als ook Oud blijkbaar aanneemt.

Ook in het debat over den oorsprong van het overheidsgezag en over de waarborgen der geloofsvrijheid mengt zich Oud als schrijver. Het is duidelijk, dat het hem ontgaat, dat de vraag, *vanwaar* het gezag is, *niet* als *politiek* indifferent buiten beschouwing kan worden gelaten, omdat juist die oorsprong de grenzen en de wijze van hantering van het gezag bepaalt.

En wanneer hij stelt, dat het beginsel der geloofsvrijheid vrucht is niet van de calvinistische Reformatie, maar van de Franse Revolutie, dan valt hierover ook nog wel nader van gedachten te wisselen. Ik durf de stelling aan, dat, moge de Reformatie al niet (ten volle) hebben onderkend dat haar eigen grondbeginsel en uitgangspunt de vrijheid van geloof en geweten en van godsdienstoefening in zich sloot, de Revolutie zich — in zoverre gelukkig — niet steeds bewust is geweest, dat haar beginsel moest leiden tot onderdrukking der minderheden; overigens is dat laatste manifest genoeg (geweest) zowel in Frankrijk, als in Nederland en elders, tot in de Verenigde Staten van Noord-Amerika toe (debat tussen kardinaal Spellman en mevrouw Roosevelt over de subsidiëring van het bijzonder onderwijs; de closed shop e.d.).

In hoofdstuk III worden behandeld de val van het kabinet Colijn, de daarop gevolgde kabinetscrisis en de pogingen haar op te lossen, en in hoofdstuk IV vervolgens hoofdzakelijk het debat over het optreden van het „intermezzo-kabinet” De Geer. Het is alles belangwekkende en deels zelfs spannende lectuur, te meer ook waar Oud hier telkens, vooral in hoofdstuk III, ook eigen oordeel ten beste geeft. Ook de mededelingen, welke hij uit persoonlijk gesprek in die dagen kon doen, geven een kruidige noot aan het geheel. Ik denk aan de mededeling van De Vos van Steenwijk's opmerking dat wijlen de oude Lohman, toen bleek dat Marchant c.s. om politieke redenen zouden stemmen vóór het amendement-Kersten tot opheffing van het gezantschap bij den Paus, terwijl zij zakelijk geen bezwaar tegen dat gezantschap hadden, stellig zou hebben gereageerd met evenzeer om politieke redenen tegen het amendement te stemmen, hoewel hij

zakelijk voor de opheffing was. Ik stem gaarne toe, dat staatsmanswijsheid zulk een houding kan vorderen; en niemand spreke in zulk een geval van beginselverzaking of van ongehoorzaamheid aan Gods geboden! Het kan zeer wel zijn, dat de gehoorzaamheid daaraan die houding juist vordert.

In den V.D.B. was het politieke leiderschap van den fractieleider gescheiden van het voorzitterschap der partij. Als jarenlang bemiddelaar tussen beide kan Oud ons uit de eerste hand de bezwaren van die scheidingschetsen. Aan sommige antirevolutionairen ter overweging aanbevolen.

De vrijzinnig-democraat Mr Limburg, die een kabinetsformatie beproefde, kwam hierdoor in conflict met zijn partij. Dit conflict geeft Oud aanleiding tot beschouwingen over den band tussen minister en partijorganisatie ter zake van het aanvaarden van een portefeuille. Evenals Colijn heeft Oud hier uit ervaring de onwenselijkheid van overwegenden partij-invloed op de formatie en gestie van een kabinet leren kennen.

De mislukte formatie Limburg geeft hem ook aanleiding zich over het onderscheid tussen parlementaire en extra-parlementaire kabinetten uit te laten. We zullen er meer van horen, maar hier wordt in elk geval al geponeerd: „Parlementair is het kabinet, dat zijn steunpunt heeft in de vertegenwoordiging, koninklijk het kabinet, dat het heeft in de kroon. In dezen zin zijn eigenlijk al onze kabinetten na 1868 parlementair geweest, al was er, wat den band met het parlement betreft, tussen het ene en het andere kabinet heel veel verschil.” Vrage: is het woord „steunpunt” wel juist, heeft een parlementair kabinet niet *twee* steunpunten, nademaal de Kroon toch ook dan niet *quantité négligeable* is?

Tegen het einde der crisis deed de sociaal-democratische fractie een poging, Kamerontbinding uit te lokken. Oud acht dit niet onbehoorlijk, maar de gewenste ontbinding wel een ondeugdelijk middel. Voor het ontstane geschil bestond geen oplossing. „Een politieke situatie, als in 1926 bestaat, kan alleen door tijdsverloop verbeteren.” Inderdaad. En de lidtekens der wond blijven trekken.

Na schetsing van enkele figuren uit het kabinet De Geer verslaat de schrijver het debat over deszelfs optreden, daarbij eigen oordeel geenszins verbergend. „Ook na vijf en twintig jaar” acht hij het gericht, door de linkerzijde voltrokken aan de „dubbelhartige politiek”, welke roomsen en christelijk-historischen ten aanzien van hun samen willen gaan in één kabinet, ondanks een principieel verschil, waarvan derden zouden moeten voorkomen dat het tot malheur leidde, volkomen verantwoord. In het volgende hoofdstuk spreekt hij van „de onwaarachtigheid der coalitie, die zich heeft gewroken”, „en daar ligt uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor deze crisis”.

Van den Oud van Januari 1951 verwondert echter het oordeel over de houding der toenmalige liberalen, die ondanks dat zij het voortbestaan van het kabinet Colijn in 's lands belang achtten, toch hun stem aan het amendement Kersten gaven, daar het hier een „coalitie-kibbeling” betrof waar zij buiten stonden. Oud acht deze redenering „te formeel”, want al mocht de kabinetskwestie niet zijn gesteld, de situatie op 11 November was toch volkomen duidelijk. Ei . . .

Treffend is Aalberse's uitspraak: „Het werk van Schaepman, Kuyper en Lohman is moedwillig kapot gemaakt door de politici Snoeck Henkemans en Krijger.” Het sarcasme was wel verdiend, al was Aalberse eenzijdig. Oud beredeneert althans zeer scherpzinnig, dat er Nolens blijkbaar

ook niet al te veel aan gelegen was Colijn in 1925 te sauveren, zoals hij het door een heel wat voorzichtiger optreden in dezelfde kwestie eerder met Ruys wel had gedaan. Zekere roomse stromingen hebben Colijn nooit gemogen en hem ook later stokken tussen de benen gestoken.

Uitvoerige bespreking vindt ook de vreemde rol, welke De Geer, die zitting had in het demissionnaire kabinet, heeft gespeeld door de hem verleende opdracht geheim te houden, zelfs voor den minister-president Colijn, en zelfs te zwijgen toen het zittende kabinet zich beraadde, of wellicht na bijna vier maanden crisis het landsbelang niet eiste, dat het kabinet zich aan een eventueel beroep van de Koningin om de portefeuilles te blijven beheren, niet zou mogen onttrekken.

De positie der volksvertegenwoordiging tegenover dit nood-kabinet was niet sterk. Dat was de vloek der boze daad. Men kon het moeilijk „wegzenden”, daar men dan weer in dezelfde moeilijkheden zou verzeilen, die de oplossing der crisis ditmaal zozeer hadden belemmerd. Oud moppert dan nog wat, dat het kabinet zich niet eerlijk gedroeg, door een wet als de bioscoopwet door te zetten, waartegen links overwegende bezwaren had.

Vermelding verdient tenslotte een debat over de befaamde kwestie, of wie breekt (steeds) moet helen, of op wie een kabinet doet vallen al dan niet de plicht rust, het bewind over te nemen. Oud vindt hier gelegenheid enkele z. i. onjuiste beweringen van Van Schaick over Thorbecke en Buys recht te zetten. Zoiets is een kolfje naar zijn hand. Inzake de vraag zelf houd ik het met Heemskerk: niet onder alle omstandigheden een volstrekke plicht, maar wees bij voorbaat voorzichtig en geef u rekenschap van wat ge doet.¹⁾

Hoofdstuk V behandelt uitvoerig de dramatische episode van het befaamde Belgische verdrag, welks verwerping door de Eerste Kamer tot het heengaan van Van Karnebeek als minister van Buitenlandse Zaken leidde. Het is natuurlijk zeer belangwekkend aan het slot van dit hoofdstuk „na meer dan twintig jaren” het oordeel van Rotterdam's (thans gewezen) eersten burger te vernemen zowel over de verwerping door de Eerste Kamer als over het sluiten onder verantwoordelijkheid van Van Karnebeek van het verdrag.

Hoofdstuk VI is gewijd aan de opmerkelijke verbetering welke in deze parlementaire periode oprad in 's lands financiën en aan de verschillen van inzicht met betrekking tot de verlichting van den belastingdruk, welke hiervan het gevolg kon zijn. Van de ten aanzien van het leningsfonds gevoerde politiek ondervond Oud als minister van Financiën later de on-aangename gevolgen. Verder komen in dit hoofdstuk de regeling van de financiële verhouding tussen Rijk en gemeenten aan de orde, alsmede de bemoeienissen der Regering met de sanering van het middenstandscredietwezen en met de dreigende débacle van de Rotterdamse Bankvereniging. De laatste aangelegenheid geeft aanleiding tot de beschouwing van de rechtsvraag, of een door de Regering zonder dat daarvoor gelden op de begroting zijn toegestaan aangeaan civielrechtelijk contract voor den Staat bindend is. Oud kiest hier, naar het mij voorkomt terecht, onvoorwaardelijk voor het bevestigende antwoord. Het punt kwam juist onlangs om den hoek kijken in de redevoering van het Eerste Kamerlid den heer Wendelaar (V.V.D.) bij de behandeling der suppletoire begroting, welke

¹⁾ Vgl. ook het artikel van Mr J. van Andel Gzn over *Regering en volksvertegenwoordiging* in *A.R.S. XX*, blz. 385 v.v.

was nodig geworden door den reeds geschieden eigenmachtigen aankoop van een perceel van Pander door den minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting namens den Staat ²⁾). De heer Wendelaar vermeldde daarbij een arrest van den Hogen Raad uit 1849 ³⁾), waarin deze zich op hetzelfde standpunt als Oud stelde.

De jaren twintig waren die van het gebroken geweepte, die van het „incident-Zadelhoff”, toen deze sociaal-democratische volksvertegenwoordiger twijfel aan de betrouwbaarheid zijner volgelingen alleszins gerechtvaardigd deed zijn. Hoofdstuk VII is aan militaire zaken gewijd, voor een voornaam deel aan een socialistisch initiatief-voorstel van wet, dat beoogde de krijgsmacht terug te brengen tot een politiemacht. Het voorstel was demagogie genoemd. Oud verwerpt dat: van misleiding met voorstellingen, waarin degenen die ze voorstonden zelf niet geloofden, was geen sprake, al moet worden erkend, dat „de actie voor nationale ontwapening . . . achteraf bij een totaal andere ontwikkeling der internationale verhoudingen dan de voorstanders destijds verwachtten, een ernstige fout (is) gebleken”. Inderdaad, het al te optimistische humanistische vooruitgangsgeloof heeft weer eens met de zondige werkelijkheid en met de zondige natuur der mensen gebotst. De fout der voorstanders was dan ook, dat zij van de fundamentele goedheid van den mens uitgingen.

Is beïnvloeding der politieke meningsvorming door een initiatief-voorstel, zelfs als van te voren vast staat, dat het geen schijn van kans maakt, niet te veroordelen, de actie der socialisten buiten de Kamer was zeker niet ongevaarlijk. Albarda verviel daarbij in gelijke fouten als Troelstra in 1918. De gevolgen bleven niet uit.

Was het voorstel naar zijn inhoud in strijd met de Grondwet? Hier formuleert Oud heel kort „het doel, dat met het instituut ener grondwet wordt beoogd”, n.l. „juist te voorkomen, dat nieuw rechtsbewustzijn in de fundamentele dingen wordt vastgelegd, vóór het behoorlijk geconsolideerd is.”

Bij de stemming over het voorstel kwam het bijna tot een vechtpartij tussen Stenhuis (toenmaals behorend tot de S.D.A.P.-fractie, voorzitter van het N.V.V.) en den communist De Visser. Enig leedvermaak aan de rechterzijde was hier niet laakbaar. Was het toen, dat Schouten riep: Heren, zoudt gij niet ontwapenen?

Belangwekkend is het debat over den militairen dienstplicht der geestelijken, thans helaas nog evenmin een feit als hij het toen werd. Te meer ware er thans over te denken, nu terecht zoveel meer waarde wordt gehecht aan de geestelijke verzorging in het leger en de specialisatie zozeer is toegenomen, dat ook de geestelijke, evenals de medicus, de tandarts en enigermate ook de jurist, allicht in eigen werk nuttig kan worden gebruikt. Nu is men daarbij voor de protestantse geestelijke verzorging geheel van de welwillendheid der gemeenten en van de bereidheid der predikanten afhankelijk.

Onder het hoofd „Mechanisatie of organisatie” behandelt Oud in hoofdstuk VIII hetgeen in deze periode op het terrein der sociale wetgeving aan de orde was: unificatie en uitvoering der sociale verzekering (bedrijfsver-

²⁾ Bij die gelegenheid sloeg Mr In 't Veld krachtig van zich af, met vele voorbeelden betogende, dat zulk een eigenmachtig optreden — dat het budgetrecht der Staten-Generaal deelrijk in de knel kan brengen — zéér vaak voorkomt.

³⁾ 6 October 1849, *W* 1058. Zie ook Van der Pot, *Handboek*², blz. 337 v.

eniging of raad van arbeid; zelfs de gedachte aan de verplichte vakbedrijfsvereniging, thans in de Werkloosheidswet verwezenlijkt, — wie durft hier nog spreken van „sovereiniteit in eigen kring”? — werd toen reeds geopperd), de invoering, na wijziging van Talma's desbetreffende wet, van de ziekteverzekering — met den strijd over de uitkering aan de ongehuwde moeder —, debatten over de ouderdomsuitkering; de totstandkoming van de wet op de c.a.o., waarbij in het bijzonder wordt gereleveerd de strijd over Heemskerk's amendement, dat de vrijheid van organisatie beoogde te waarborgen. Het is goed zich te herinneren, dat de socialisten van toen nog niet afkerig waren van de closed shop: via de c.a.o alle bedrijfsgenoten aan arbeiderszijde verplicht lid van den *enen* vakbond voor dat bedrijf.

Hoofdstuk IX is gewijd aan de minder aangename ervaringen van „De(n) meest becriteerde(n) bewindsman”, den ongelukkigen, naar veler opvatting ook weinig voor zijn taak berekenden minister van Onderwijs Waszink.

Op blz. 240 leest men: kabinetsraad, waar gelezen dient te worden: ministerraad. Kabinetsraad immers was een vergadering der ministers onder presidium van den Koning zelf, hetgeen niet meer voorkomt.

Oud geeft enkele staaltjes oratorie van Albarda en Lingbeek, met een aardig, door De Visser aangehaald citaat van Groen van Prinsterer over het misplaatste van kanselstijl in de Kamer. (Heel wat „kanselstijl” is trouwens ook op den kansel misplaatst . . .)

Het debat over een initiatief-voorstel Zijlstra (toen nog A.R.) is belangwekkend wegens de discussie over de vraag, of en in welke gevallen in de a.r. politiek het gebruikmaken van het recht van initiatief is geoorloofd. Men krijgt uit het medegedeelde niet de vaste overtuiging, dat dit voorstel voldeed aan de norm, welke Groen van Prinsterer aan initiatief-voorstellen aanlegde.

De bezoldiging der kloosterlingen onder de leerkrachten passeert de revue, alsmede het voorstel tot subsidiëring van de R.K. Handelshogeschool in Tilburg. Een principieel debat over de vraag, hoever de subsidiëring van het onderwijs zal gaan, vond hier plaats. Oud toont duidelijk aan, dat De Visser's beroep op Groen van Prinsterer ter afwijzing van subsidie aan bijzonder hoger onderwijs niet opging.

Onder den titel „Aardewerk en klompen” bevat hoofdstuk X enige handelspolitieke stof: discussies over de betekenis van de uitspraken der conferentie van Genève van Mei 1927, over het, niet uitgevoerde, voornemen der Regering met voorstellen tot invoering van een gedifferentieerd tarief van invoerrechten te komen, over de tijdelijke, tenslotte verworpen verhoging van het invoerrecht op glas- en aardewerk ter bescherming van de Maastrichtse keramische industrie en over het invoeren van zulk een recht op klompen. Van blijvende waarde is hier het bij het laatste onderwerp vermelde debat over de vraag, of een amendement dat het karakter van een *initiatief*-ontwerp van wet wijzigt, toelaatbaar is. In het algemeen moet een amendement op een door de *Regering* ingediend wetsontwerp binnen het kader daarvan blijven. Anders is het geen amendement meer, maar een verkapt initiatief-voorstel van wet uit de Kamer. De moeilijkheid is alleen, te bepalen wat nog binnen het kader van een wetsontwerp past en wat niet. ⁴⁾

⁴⁾ De huidige voorzitter der Tweede Kamer, Dr L. G. Kortenhorst, heeft, blijkens de rede waarmee hij het voorzitterschap der Kamer op 17 Juli 1952 opnieuw aan-

„Debatten over de vraag, waar de grens ligt van het recht van amendement, behoorden technisch-juridische debatten te zijn. Zij zijn dit echter zelden of nooit. De politiek speelt er bijna altijd een rol in. De vraag of men een amendement *om zijn inhoud* (curs. van mij, G.), al dan niet gewenst acht, bepaalt maar al te dikwijls het oordeel over de toelaatbaarheid”, merkt Oud op.

Ten aanzien van amendementen op initiatief-voorstellen verklaart hij thans — op het voetspoor van een opmerking van wijlen den scherpzinnigen a.r. Beumer —, dat daarbij van ontoelaatbaarheid van amendementen nimmer sprake kan zijn, daar de Kamer in voorstellen, welke van haar zelf uitgaan, uiteraard kan opnemen wat zij wil.

Mij overtuigt dit toch nog niet. Waarom moet er ten aanzien van voorstellen der Regering een grens zijn aan het recht van amendement? Omdat wat daarbuiten gaat, in feite geen amendement, geen wijziging of verbetering van het aanhangige voorstel meer is, maar een geheel nieuw voorstel, dat volgens de voor nieuwe voorstellen vastgestelde procedure, welke een gedegen overweging daarvan waarborgt, zou behoren te worden behandeld; een wetsontwerp wordt nu eenmaal in de afdelingen of in commissies der Kamer behandeld, amendementen niet. Geldt dezelfde ratio der wel-overwogen behandeling nu niet, wanneer het gaat om amendementen op initiatief-voorstellen, welke het kader van zulk een voorstel te buiten gaan?⁵⁾

De principiële politiek zou onder De Geer's intermezzo-kabinet althans van regeringszijde blijven rusten. Geheel was dat toch niet mogelijk. Een vernieuwing der wetgeving inzake de bestrijding van besmettelijke ziekten, reeds onder Aalberse voorbereid, maar waaruit Slotemaker de Bruïne vanwege het karakter van het kabinet de bepalingen inzake de inenting tegen pokken had teruggenomen, ontketende desniettemin een vaccinatiedrama in vier bedrijven, door Oud aangemerkt als „alles de kwade vruchten ener antithese-politiek, die met zich brengt, dat ook links deze vraagstukken niet worden gezien in die rustige sfeer, die een zakelijke behandeling waarborgt”. Kennelijk betreft Oud hier in zijn oordeelsvorming, dat de door de aanneming van amendementen Bijleveld verkregen erkenning van gewetensbezwaren als grond voor vrijstelling van vaccinatie een wassen neus is geweest, omdat tien jaren lang de gehele verplichting tot vaccinatie in verband met het gevaar van encephalitis postvaccinalis opgeschort bleef totdat toen in de (nieuwe) Inentingswet een bevredigende regeling werd getroffen, die aan de gemoedsbezwaren tegemoet kwam zonder de belangen der volksgezondheid in gevaar te brengen. Maar dat laatste kon in 1928 niemand weten, evenmin als dat de bedoelde opschorting der vaccinatieverplichting tien jaar zou duren. Oud's oordeel is dan ook af te wijzen: de rechterzijde vocht in 1928 niet tegen windmolens en de linkerzijde liet zich wel degelijk ook toen weer van een kleinen kant kennen.

De kwestie van de door Minister Donner uitgelokte niet-verlenging van

vaardde, het voornemen, het probleem „amendement of initiatiefvoorstel?” eens grondig met de senioren der Kamer te bestuderen en bij gebleken wenselijkheid een voorstel tot aanvulling of wijziging van het Reglement van Orde bij de Kamer aanhangig te maken. Hand. II K. Buitengewone Zitting 1952, blz. 10.

⁵⁾ Vgl. ook een uittaling van Mr Groen van Prinsterer, aangehaald op blz. 6/7 van het in 1912 aan de V.U. verdedigde proefschrift van C. von Meyenfeldt, *De grenzen van het recht van amendement in de practijk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*.

de Koninklijke goedkeuring op de statuten van den Nieuw-Malthusiaansen Bond en het eerste radiodebat vullen de rest van dit hoofdstuk.

Het slothoofdstuk draagt den sprekkenden totel „Het gist in Indië”, ontleend aan een brochure van Treub. Het handelt over de kritiek op den door sommigen al te reactionnair geachten gouverneur-generaal Fock en over die, van anderen, op zijn te progressief gevreesden opvolger De Graeff, Oud's lateren collega aan Buitenlandse Zaken, van wiens inborst hij niet nalaat een uiterst gunstig getuigenis te geven. Verder over de communistische opstanden van 1926/7 en over de reacties daarop uit Nederlandsen communistischen en sociaal-democratischen hoek, waarbij Oud enige malen moet constateren, hoe de revolutionnaire elementen die zij in haar midden had, de S.D.A.P. bemoeilijkten in haar vrijheid van beweging, terwijl zij niet den moed of de kracht had die elementen van zich af te schudden (blz. 317, zie ook blz. 318/9).

De Indische opstanden gaven aanleiding tot gratie- en doodstraf-debatten. Kennelijk met enig leedvermaak geeft Oud de discussie tussen de Kamer-theologen Lingbeek (H.G.S.), Visscher (toen A.R.), Zandt (S.G.P.), Van der Heide (S.D.A.P.) en Langman (C.H.) over de doodstraf vrij breed weer, om te besluiten: „Het is als altijd weer hetzelfde. Iedere ketter heeft zijn letter en de conclusie kan moeilijk een andere zijn dan deze, dat men beter doet van de staten-generaal geen theologisch dispuut-geselschap te maken.” Dit laatste is ongetwijfeld juist, maar toch riekt deze opmerking al te zeer naar de typisch vrijzinnig-liberale opvatting, dat men niet met bijbelteksten de politiek moet bederven. Naar onze opvatting heeft de H. Schrift inderdaad wel „iets” voor de politiek te zeggen, maar komt het er op aan, of men al dan niet gehoorzaam wil luisteren naar wat zij en God in haar tot ons zegt. En dat is dan géén kwestie van subjectieve opvatting.

Een voorstel, in den Indischen Volksraad alsnog aan de inheemsden de meerderheid te verlenen, leidde tot veel debat, waarbij Colijn zijn vermaarde, door hem als vervolg op zijn boek *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* beschouwde Eerste Kamerrrede *Geen rust maar bezinning* hield, waarvan Oud een brede samenvatting geeft. Men vindt hier de a.r. koloniale politiek nogmaals ten voeten uit: niet van boven af, maar van onderen op, in de plaatselijke en gewestelijke gemeenschappen, moet de ontvoogding, het zelf-leren-doen beginnen. Dat is de beste opvoeding tot zelfbestuur.

Hiermede heb ik dan een, het zij erkend: nogal breed overzicht van het derde deel van Oud's standaardwerk ten einde gebracht. De lezer late het niet bij kennisneming van het overzicht, maar grijpe naar Oud's werk zelf. Kennis der parlementaire geschiedenis is onontbeerlijk voor een goed verstaan der actuele parlementaire ontwikkeling en werkzaamheden.

Bij voortgaande lectuur betreur ik intussen één ding, nl. dat geheel is nagelaten in voetnoten aan te geven, wanneer het medegedeelde zich voltrok en waar de vindplaats in Kamerstukken en Handelingen is van wat wordt geresumeerd. Achter Oud zullen althans sommigen immers toch tot de bronnen moeten gaan. Dat zou hun aldus gemakkelijker gemaakt kunnen zijn.

VERKLARINGEN VAN MENSENRECHTEN

DOOR

Prof. Dr J. P. A. MEKKES

Bekend is de definitie, welke de grootmeester en restaurateur der humanistische religie, Immanuel Kant, gaf van het recht: het recht is het inbegrip der voorwaarden, waaronder de willekeur van de één met de willekeur van de ander naar een algemene wet der vrijheid tezamen kan worden verenigd. Daarmee was, gedwongen zowel door de innerlijke spanning binnen het humanistisch levensmotief als door de realiteit van de historische ontwikkeling, het afscheid gegeven aan de idee van absolute subjectieve rechten enerzijds en aan het practisch absolutisme der directe democratie (Rousseau) anderzijds.

Een oplossing van het in de formule tot uitdrukking gebrachte brandende vraagstuk was daarmee intussen geenszins gegeven, getuige Kant's poging om door middel van Rousseau's constructie van de algemene volkswil een burgerrechtelijke idee van de rechtsstaat tot verwerkelijking te brengen. De oplossing was onmogelijk.

Zij was onmogelijk, niet omdat Kant's denkkraft tekort schoot tot formulering van het probleem en het zoeken van een uitweg. Niet omdat, zoals dikwijls het geval is, zijn intelligentie de stand van zaken versluierde bij tekort aan dieper inzicht in de eigen diepste grondmotieven. Integendeel, juist tengevolge van de eerlijkheid, waarmee Kant zijn *grondmotief* aan het woord liet komen, *moest* duidelijk worden, dat *dit* grondmotief, d. i. het *religieus* grondmotief der humanistische levens- en wereldbeschouwing, onmachtig is, aan soevereine gebondenheid en vrijheid beide de haar toekomende plaats aan te wijzen.

Want het humanisme kan, qua oorsprong, geen andere gebondenheid erkennen dan die welke het zelf, d. i. de mens zelf, vrij bepaalt, noch een andere vrijheid dan welke uit die binding, d. i. ompaling door de mens, voortvloeit. Buiten determinering door den menselijken logos is binnen het humanisme geen vrijheid denkbaar. Het is dan ook tevergeefs, van de uitspraken der Vernunft appèl te zoeken voor een hoger forum. Onze godsdienstvrijheid is gewaarborgd, omdat en voorzover godsdienst aan menselijk „geweten” eigen is.

In onze tijd *schijnt* de logos een stap achteruit te hebben gemaakt; zij moest plaats maken voor het echte van de mens, zijn *existeren*. Wacht u! Dit *existeren* wordt nauwlettend in *systeem* gezet; de „beslissingen” worden, in onderscheiden gradatie, tot voorwerp van wetenschappelijke uiteenzetting gemaakt. Men kan van het ouderwetse verstand tegenwoordig alom in appèl komen bij de vrijheid der existentiële beslissing, maar wie daarvan gebruik wil maken tegen deze uitvinding zelf, klopt tevergeefs aan.

Dit is geen wonder. In de idee van de „existentie” *schijnt* het uiterste

van vrijheid-hoe-dan-ook bereikt te zijn, maar haar idee is geboren onder de aandrift van een grondmotief, dat haar slechts bij de gratie van het in schijn achteruit geschoven verstand kan doen leven. Het dilemma, waarmee Kant worstelde, blijft als voorheen.

Norm contra schema theorie-practijk.

Tegenwoordig is de „practijk” slagwoord der politiek. Dat hebben wij met nazidom en communisme ervaren, welke ideologieën slechts propagandamiddelen zijn. Wij aanschouwen het in de reële invloed der machtsverhoudingen, die met elk ideaal schijnen te spotten. Wij vernemen het van de zijde onzer principiële tegenstanders binnenslands, vooral ook van de zijde der Doorbraak. Wij kunnen het — vooral nu — vernemen binnen eigen kring. Er is misschien geen politiek onderwerp, waar de tegenstelling theorie-practijk dermate sportief opgeld kan doen als dat der verklaringen van mensenrechten.

De antirevolutionnaire, goed christelijk-historische christen zal niet licht vervallen in een onpractische verheerlijking der rechten van de mens om zich lichtvaardig te verheugen in een aanvaarding door de Verenigde Naties van een moderne verklaring daaromtrent.

Hij staat op dit punt niet alleen. Wanneer men de literatuur opslaat ¹⁾, wordt men slag op slag getroffen door de waarschuwing, vooral nuchter en praktisch te zijn. De snelle neergang van het humanistisch optimisme na de eerste wereldoorlog heeft de mensen voorzichtig gemaakt. In de gehouden vergaderingen, zoals van die der desbetreffende commissie onder voorzitterschap van mevrouw Roosevelt, zelve vertegenwoordigster van een zeker idealisme, werd schier ononderbroken reserve in acht genomen. En, zo men er uit zichzelf al niet toe geneigd was, dan waren aanwezigheid en taal van de vertegenwoordigers van het Slavisch blok voldoende om er toe te bewegen. Overigens was en is heden ieder er van overtuigd dat, zal het afleggen van verklaringen over mensenrechten enige zin hebben, ook de toepassing tot op belangrijke hoogte en binnen zeker — omvangrijk en onderling samenhangend — gebied gewaarborgd moet zijn.

Men heeft gezocht naar het evenwicht tussen een „declaratie”, waarin het idealisme zich vrij kon uitgieten, en een verdrag, waarin de zich verbindende staten praktisch hun goede wil moesten tonen, terwijl de achilleshiel van het geheel ruitelijk werd erkend in het ontwerpen van bepalingen ter verzekering van de uitvoering. De declaratie was, begrijpelijkerwijs, het eerst gereed; het verdrag maakte zekere vorderingen op de weg van vaststellen, aanvaarden en ratificeren; maar de uitvoeringsbepalingen en, bijgevolg, daarvan afhankelijke mogelijkheden t. a. v. de inhoud van wat voor handhaving in aanmerking komt, blijven voor en na de grote crux.

Theorie en practijk, idealisme en uitvoerbaarheid, bekwaamheid tot inzicht en goede wil, het schijnen evenzovele polen, waartussen de spanning over dit novum van volkenrechtsorde verlopen.

Ja: theorie en practijk, principe en uitvoering . . . Mits men slechts één ding in het oog houdt, in binnen- en buitenlandse politiek, namelijk dat norm niet met theorie kan worden vereenzelvigd noch practijk met hetgeen toelaatbaar is. Deze waarschuwing is onder ons niet overbodig. Het moge waar zijn, dat constructeurs van (ook principiële) ideeën nooit zullen

¹⁾ Wij volstaan ditmaal met alleen melding te maken van de bijdrage van Prof. Dr A. M. Donner in de feestbundel Anema/Diepenhorst, blz. 205 e.v.

ontbreken²⁾, even waar is het, dat het wetenschapsideaal ons stilweg zover heeft gebiologeerd, dat het voorhouden van normen automatisch als vrucht van systematiserend denken wordt aangezien. Dit laatste brengt het — zeer praktische — voordeel met zich, een om enigerlei reden *niet gewenste* norm uit hoofde harer vermeend theoretische herkomst gemakkelijk te kunnen afwijzen. Aldus liggen echter de verhoudingen van huis uit niet.

De religie basis ook van de politiek.

Wanneer wij bij den aanhef van dit artikel de aandacht hebben gevraagd voor dat knooppunt ook der rechtsgeschiedenis, dat met de naam van Kant is verbonden, dan bedoelen wij daarmee niet, diens betekenis voor het theoretisch denken te memoreren. Uitdrukkelijk hebben wij hem de grootmeester der humanistische *religie* genoemd. Want uit de religie zijn de uitgangen van het bestaan. Dat Kant's religie, de religie van het humanisme, zich in theoretische banen ontwikkelt, is niet het gevolg ener voorkeur voor wijsgerig denken als activiteit, zoals een ander aanleg voor sportbeoefening heeft. Veeleer andersom: de humanistische denkactiviteit werd in haar baan voortgedreven onder de geselslag der Rede-meesteres, in welke men juist de glorie der eigen religieuze vrijheid had menen te begroeten.

De afkondiging van subjectieve vrijheidsrechten was normatieve *eis* der humanistische religieuze levens- en wereldbeschouwing. Voorbereid in lange ontwikkelingsgang, moest zij op het veld der praktische politiek haar intrede doen, zodra de historie der achttiende eeuw daartoe was gerijpt. Wanneer de antirevolutionnair zegt, dat de ongeloofs-„theorieën” de Franse revolutie hebben verwekt en geleid, dan is het gebruik van die term daarvoor gerechtvaardigd, dat de humanistische norm, krachtens het karakter der religie die haar voortbrengt, immer in theoretisch gewaad moet verschijnen, ook indien zij, gelijk betoogd, het logisch denken van zijn troon beweert te stoten. Maar dit doet niets af aan de religieuze oorsprong van de gestelde *norm*.

Men kan wellicht zeggen, dat sinds de dagen van de pax romana in de beschavingsontwikkeling der wereld de leiding aan het Westen en aan de geest van het Westen geweest is. Wanneer thans in de geschiedenis een nieuwe integratieperiode³⁾ is ingetreden en, onder veel strijd, het Oosten zich in de universele cultuur gaat invoegen, dan kan daarmee die eeuwenoude voorsprong niet ongedaan worden gemaakt. Spreekt dit misschien het duidelijkst in de zo gaarne aanvaarde technische en economische ontwikkeling, de onverbrekelijke samenhang der werkelijkheid dwingt de Oosterse volken, zich ook in ander opzicht op de Westerse beschaving te oriënteren. En men hoede zich, voor de landen binnen het ijzeren gordijn een uitzondering te maken. Hoe had de communistische revolutie ooit kunnen tot stand komen en haar veroveringstocht kunnen voortzetten, indien niet gevoed uit den afvalligen wortel der Westerse cultuur?

²⁾ Dit zijn degenen, die door hun *slechts*-theoretische houding zowel aan het beginsel zelf als aan de practisering ervan afbreuk doen. Daartegenover is het intussen opvallend, dat personen die gaarne over „verabsolutering” van beginselen (door anderen) spreken, dit recht menen te mogen afleiden uit een opvatting, die zij zichzelf omtrent „beginsel” hebben gevormd.

³⁾ Onder integrering (integratie) in de geschiedenis wordt verstaan het steeds inniger worden der vervlechting tussen volken, instellingen, organisaties, verbanden, gewoonten enz., welke van huis uit een onderscheiden karakter dragen en dit ook in de vervlechting blijven vertonen.

Wanneer nu aan Oosterse of semi-Oosterse volken een ontwerp van onvervreemdbare mensenrechten wordt voorgezet, dan zullen zij de wel begrepen inhoud daarvan hebben te confronteren met de Westers-religieuze achtergrond enerzijds en met de normen hunner eigen religie anderzijds. Van het resultaat daarvan zal de aanvaarding dan wel interpretatie der formulering allereerst afhankelijk zijn. Maar dit neemt niet weg, dat de oorsprong Westers is en als zodanig zich verder baan breekt. Intussen, de wrijving, hieruit ontstaan, draagt weer primair religieus karakter.

Het valt daarom niet te verwonderen, dat ook het opstellen van de „theoretische” declaratie de nodige tijd heeft gevorderd. En daarom moet aan haar, zij het nog geen direct effectieve, nochtans grote, betekenis worden toegekend. Een — voorshands schier nog hypothetische, maar dan toch aanvangende — integratie van beschouwingen schijnt zich er in te willen uitspreken. Aangetekend zij, dat het sowjetblok zich bij de aanvaarding der Declaratie in de Algemene Vergadering der Verenigde Naties van stemmen onthield.

De betekenis van deze Westerse leiding en bevruchting spreekt te meer, wanneer men bedenkt, dat de kwestie der persoonlijkheidsrechten in de humanistische religie niet een peripheer doch een uiterst centraal karakter draagt. Laten wij haar universele zin nader in ogenschouw nemen.

De religieuze zin der mensenrechten.

Wij vinden die, in historische samenhang met de nagenoeg gelijk luidende volzin van artikel 1 der Franse declaratie 1789, in de aanhef van het eerste artikel der Verklaring van de Verenigde Naties: alle menselijke wezens zijn geboren vrij en gelijk in waardigheid en rechten. Bij de vaststelling is duchtig gedebatteerd en hebben zowel de Nederlandse als de Braziliaanse delegatie ter vergadering getracht, mede een christelijke motivering in het artikel zelf, dan wel in de aan de artikelen voorafgaande praecambule ingevoegd te krijgen. Tevergeefs. De humanistische tegenstand heeft het, in bond met de sowjets, gewonnen. Waarmee de Westerse afvallige geest, die het declareren bezielde, in dit embryonale integreringsproces der wereldbeschouwingen zonneklaar aan den dag is getreden.

Hij stamt uit het persoonlijkheidsideaal van de renaissancetijd.

Nadat de Grieksheidense wereld tegenover het albeheersend stervenslot dat zij vreesde, de harmonieën der theoretische rede had ontdekt, had zij gemeend, in de verering dier rede een zekere troost en compensatie te kunnen vinden voor de onvermijdelijke wenteling van het „rad der geborten”. Reeds was dit ijdel tegenwicht in twijfel en decadentie weggevaagd, toen het machtige woord over de aarde klonk: wie Mij eet, die zal *leven* door Mij . . . zo de Zoon u zal hebben vrijgemaakt, zo zult gij waarlijk *vrij* zijn.

Het uur der verlossing van de gebonden mens was aangebroken en moeizaam ving de christelijke wereld in de volgende eeuwen de cultuurstrijd aan. Doch toen de Griekse redeverering haar, zij het, naar zij meende, beperkt tot het gebied van natuur en natuurlijke theologie, opnieuw had bekoord, kwam de ineenstorting en verloor de christelijke kerk op het door haar geloof ontruimde gebied haar overtuigende kracht.

Bleef in de Reformatie een overblijfsel — althans aanvankelijk — in stand, de Westerse mens, die door het christendom was „heengegaan”, greep terug naar de oude rede-idealen, maar nu in die zin, dat hij niet

met een evenwichtspositie tegenover de dreiging der natuur genoegzaam, doch de in haar zin omgekeerde christelijke vrijheidsidee als beheersingsmotief aanbad. Dit beheersingsmotief maakte zich van het redelijk, aanvankelijk wiskundig en natuurwetenschappelijk, denken als werktuig meester en poogde aldus, bij loochening ener goddelijke wereldorde, zich een orde te scheppen uit eigen denkkracht.

Doch tot deze orde behoorde ook de vrije mens zelf met en in zijn redelijkheid. Er was geen ander middel om hem te categoriseren dan door middel van zijn eigen werktuig, het denken. Immers, gelijk nu bij de behandeling van het Braziliaanse voorstel in de vergadering der Verenigde Naties weer duidelijk werd gedemonstreerd, tot elke prijs wenste het humanisme zich te onttrekken aan de enig ware bepaling van des menschen zin en bestaan, het geschapen zijn naar het beeld en de gelijkenis Gods. Zodra men echter ontwaarde, dat de vrije menselijkheid voorwerp werd van haar eigen determinerend denken, zocht men een uitweg, om die dan telkens niet te vinden. Zo werd men, door gedachten van soevereine vrijheid voortgezweept, heen en weer geworpen tussen dit grondbeginsel en de noodwendige gebondenheid binnen het er uit geconstrueerd systeem.

Voor wat ons onderwerp betreft, komt deze stand van zaken het scherpst tot uiting in de rechtsidee van Kant, waarin de „algemene wet der vrijheid” niet meer behelst dan de idee van een ledige vorm, die ons in wezen niets leert omtrent het principe, waarnaar de „willekeur” van de één met die van de ander zou moeten worden verenigd. In aanraking met de werkelijkheid moest het vrijheidsideaal onverwijld zijn beperkingen ondergaan en in de loop der geschiedenis sinds de Franse revolutie heeft de idee der gelijkheid die der vrijheid geheel overwoekerd. Het is dan ook opvallend, dat de aanhef van artikel 1 der declaratie van de V. N. het woord „blijven” uit de overeenkomstige plaats der Franse van 1789 (de menschen worden geboren en blijven vrij en gelijk in rechten) heeft laten vallen onder een lichte compensatie door toevoeging van de term „waardigheid”.

Overigens heeft de declaratie in haar eerste twintig, op de passieve persoonlijkheidsrechten betrekking hebbende, artikelen getracht, een door de historie onderwezen en aan haar evolutie aangepaste weg te gaan, en het is op deze weg dat zij tot nu toe door het op haar betrekking hebbend verdrag het verst is gevolgd. Zonder in de mérites van de inhoud der artikelen te treden, is het noodzakelijk, te dezer plaatse thans een principiële opmerking te maken.

Geloof en Scheppingswerkelijkheid.

Wanneer wij de verklaringen van mensenrechten — ondanks historische beïnvloeding b.v. in de Amerikaanse formuleringen, principieel te onderscheiden van alle verklaringen van rechten e. d. vóór de achttiende eeuw — geïnspireerd zien door de geest van het moderne humanisme, houdt zulks dan in, dat de strekking van dergelijke verklaringen in haar geheel te verwerpen is? Kan dergelijke kwade boom goede vruchten dragen? Of is het niet alleen mogelijk maar ook noodzakelijk, aan de uitbouw van dit alles mee te werken?

Wil men dit gaan onderzoeken, dan dient allereerst met het gemakkelijke schema van theorie en practijk gebroken te worden. Dat wij aan een platonische „verklaring” niets hebben, doch dat het effect harer bepalingen, zij het niet binnen korte tijd, verzekerd moet worden, spreekt vanzelf.

Reeds heeft men zich ernstig verdiept in de vraag, welke wegen hiervoor successievelijk geopend zouden kunnen worden⁴⁾. Doch men bedenke vóór alles, dat hetgeen in de verklaring wordt neergelegd, bedoeld is als *bindende norm*, ook al is de overtreder onbereikbaar voor het uitvoerend geweld. De eerste vraag van de christen gaat niet uit naar de mogelijkheid van practisering, maar naar de deugdelijkheid van de norm zelf. En hij kan het zich niet gemakkelijk maken door de bewering, dat de overweging der deugdelijkheid wel kan worden uitgesteld totdat eerst de vraag van de practisering is opgelost. Want het zou wel eens kunnen blijken, dat zulk een (on)mogelijkheid ten nauwste samenhangt met de (on)juiste inhoud van de norm.

Nu wordt het inzicht in de norm beïnvloed door twee beslissende factoren. De eerste is de religieuze overtuiging van de mens, die zich uit in zijn geloof. Dit geloof schenkt de definitieve richting aan zijn onderscheidend en zoekend verstand. Het is de mens niet mogelijk, in de wereld iets te kennen dan uiteindelijk door zijn geloof, overeenkomstig het woord van Hebreë 11 : 3: Het is door het geloof dat wij weten, dat de werelden in aanzijn zijn geroepen door het Woord van God, zó dat de dingen die gezien worden niet voortkomen uit de zichtbare. Het verstand zoekt slechts in de door het geloof gewezen richting. Vandaar het noodlottig experimenteren der Revolutie aan alle tijden. Maar de andere factor is de scheppingswerkelijkheid, weliswaar verworden onder de wet der zonde, maar tenslotte boven 's mensen willekeur verheven en waartegen het zondig experiment te pletter loopt. Aldus worden de mensen en volkeren gedwongen, willen zij nog een draaglijk leven hebben, zich in een bepaalde graad te richten naar de opgelegde orde der dingen, waarbij de waardering uiteenloopt vanaf het genoegen nemen met bezit van macht tot op de eis van verfijnde ethiek der menselijke samenleving.

Doch wat de mens er ook over denkt, binnen het door God Zelf in stand gehouden raam en onder Christus' ijzeren scepter ontplooit zich de — immers in haar wortel verlost — schepping en heeft een ieder, vrijwillig of gedwongen, daaraan mede te werken. Overal waar de mensheid haar schreden zet in dit, haar afgedwongen, spoor, heeft de christen niet slechts mee te doen doch voorop te gaan, zij het onder profetie van de volstrekte Waarheid. Met het oog op de alles beheersende betekenis van de christelijke profetie kunnen wij er dan ook niet mede instemmen, dat de Nederlandse vertegenwoordiger tenslotte zijn voorstellen betreffende dergelijk getuigenis in de praecambule der V. N. declaratie — ten behoeve waarvan de Braziliaanse vertegenwoordiger zijn amendement op artikel 1 had ingetrokken — bij te voorzien gebrek aan kans op aanneming niet in stemming wilde laten komen. De door hem gehouden rede was voortreffelijk en op het in geding zijnde punt ten uiterste toegespitst; het te betreuren besluit tot intrekken weerspiegelt intussen het huidige peil onzer volksgemeenschap.

De evolutie van de idee der mensenrechten.

Sinds de achttiende eeuw heeft de idee der mensenrechten haar historische evolutie doorgemaakt. Het innerlijk tegenstrijdig karakter, uit haar humanistische afkomst stammend, heeft zich daarbij in alle scherpte aan-

4) Zie o. m. Dr P. N. Drost. *Human Rights as Legal Rights*, Leiden 1951.

gediend en het door Kant wel geformuleerde maar niet opgeloste probleem dringt zich thans aan ons op in de internationale zone. In taal van heden overgezet zou het kunnen luiden: onder welke vorm kunnen de rechten van de één met huns gelijke van de ander tezamen worden gehandhaafd?

In onze critiek op deze probleemstelling en zoeken van eigen antwoord zullen wij onder ogen moeten zien:

- tegenover wie of wat men de handhaving der rechten vordert;
- van wie of wat de handhaving wordt verwacht;
- de strekking van het begrip „mensenrecht“;
- de waardering der democratie;
- de soevereiniteit in eigen kring van het instituut van de staat;
- internationale samenleving en volkerenrecht.

De particularistische wending in de ideologie.

De idee der mensenrechten heeft zich in de politieke strijd geworpen tegen de feodale „cultuur“ en tegen de staatsraison van het ancien régime. Deze cultuur immers moge, naar het oordeel van de tijdgenoot, een hoge vlucht hebben genomen, zij hield de naar geboorte vrije mens geklemd in allerlei door de publieke macht af te dwingen verplichtingen ten behoeve van het private belang der „heren“. De strijd voor de mensenrechten beoogde de ontworsteling van publiek gezag aan private handen ter wille van het publieke belang. Tegenover zich vond men de gewapende staatsmacht van de voorrevolutionaire tijd. Deze staat moest, met geheel de cultuur van zijn eeuw, door middel van het maatschappelijk verdrag van gedaante worden veranderd. Het algemeen belang zou alleen veilig zijn onder de hoede van geheel het volk, dat zijn wil in de wet tot uitdrukking moest brengen. Aldus werden de mensenrechten tot de rang van burgerrechten opgeheven.

Het leidend principe in dit streven was individualistisch van aard en gericht op de *politieke* vrijheid en gelijkheid, de laatste onder liberalistische invloed (o. m. Kant) later gerelativeerd door invoering van censuskiesrecht. Het publiekrechtelijk karakter der mens- en burgerrechten kreeg, onder invloed van Rousseau's theoriën in de Franse revolutie zodanig scherp accent, dat alle vereniging van personen in andere (particuliere) gemeenschappen werd verboden. Wil men de ontwikkeling van het probleem ook voor de latere tijd verstaan, dan dient deze positie der burgerrechten goed in het oog te worden gehouden. Tegenover de burgerlijke vrijheidssfeer van het individu enerzijds heeft anderzijds alleen de door de wil der burgers geregeerde staat recht van bestaan, doch hij zou het zijn, die de vrijheidssfeer van de burger te bepalen had. De hieruit resulterende spanning kon in het gezicht der werkelijkheid niet worden volgehouden en naast, weldra boven het radicale principe uit groeide, in de lijn van Locke, Kant en het liberalisme, de idee van het door de staat te beschermen burgerlijk recht.

Nauwelijks was echter de feodaliteit politiek uit het gezicht verdwenen of een nieuwe bedreiging van vrijheid en gelijkheid trad op in het zich ontwikkelend industrialisme. De in politieke voorrechten aan zijn meester gelijke arbeider raakte in economische slavernij. Thans had de pas gevormde gedachte der Europees-continentale democratie haar doeltreffendheid te bewijzen.

Aangezien echter de binding niet meer op publiek terrein lag en zij,

die zich er thans het slachtoffer van voelden, althans formeel, op dit terrein hun stem konden doen medeklinken, kon de staat slechts zijdelings, wyl mede door het „kapitalistisch stelsel der maatschappij” beheerst, in het geding worden betrokken en richtte zich de aanval tegen de economische verbanden en wat daarmee samenhang.

Het vreemde daarbij was, dat nu het juridisch asyl van het individueel „mensenrecht”, de burgerlijke rechtssfeer, mede slachtoffer moest worden van de aanval. Na de eerste wereldoorlog begint deze gevaarlijke evolutie zich snel te voltrekken en in 1936 schrijft de Franse civilist, Georges Ripert: de gelijkheid schijnt geen wenselijk ideaal meer, tenminste de gelijkheid voor de wet; iedere groepering maakt aanspraak op een recht, dat haar specifiek eigen zou zijn. En onder deze term „groepering” (groupement) verstaat de schrijver hier *niet*, wat de antirevolutionnaire op het voetspoor van Althusius gaarne zou overnemen, een kring met volstrekt eigen en van de andere onderscheiden (scheppings-)geaardheid, die dus ook zijn eigen intern recht kent, zoals gezin, kerk, vereniging en dergelijke.

Integendeel, de groeperingen, waarvan hier sprake is, zijn maatschappelijke machtsgroepen, die hoog blijven opgeven van de democratie der volkssouvereiniteit, doch wie het oude ideaal der staatkundige vrijheid en gelijkheid alleen interesseert, voorzover deze haar het wapen in handen kunnen geven tot het bevechten der economische gelijkheid, eigenlijk tot bereiken van de economische suprematie. De het bezit beschermende burgerrechtelijke gelijkheid voor de wet staat daaraan in de weg.

Geheel in deze gedachtenlijn van verovering der staatsmacht tot het bereiken van eigen groepsdoeleinden ligt voorts de nivellering van het politisch begrip der democratie tot organisatie-principe der niet-statelijke samenlevingsverhoudingen, met name van de sociaal-economische. Dit streven werd door de snel toenemende betekenis van het economisch leven ongemeen gestimuleerd.

In de politieke sfeer zelf had dit de verzwakking ten gevolge van het publiekrechtelijk staatsgezag als zodanig en deed het aan het opkomend fascisme de mythe aan de hand van de corporatieve staat.

Het socialisme, dat door het op zich nemen van regeringsverantwoordelijkheid in verschillende landen aan revolutionaire kracht had ingeboet maar tot de verzwakking van het eigenlijk staatsgezag de hoofdbijdrage had geleverd, zag zich getroefd door de irrationele partijmythe van het nationaal-socialisme om de eenvoudige reden, dat dit aan grondslagen en organisatie van de staatsmacht weer alle zorg was gaan besteden, edoch ten behoeve ener groepsélite. De vergane democratie van West-Europa oogstte daarmee precies wat zij had gezaaid.

De ervaring met het cynisme van de totalitaire staat deed na de Amerikaans-Russische overwinning een hausse in de ideologie der sinds lang niet meer au sérieux genomen mensenrechten ontstaan. Ditmaal meende zij, zich nogmaals tegen de staatsraison te moeten richten zoals die onder Hitler nieuw leven had ontvangen. Dat zij daarbij het consequente marxistische socialisme in zijn vermeende overgang naar het zuivere communisme tegenover zich moest vinden, was te verstaan. Daar toch, volgens de zienswijze van het Slavisch blok, het individu de essentie van zijn rechten slechts uit handen van de staat had te ontvangen, praevalerden diens rechten en behoorden de verplichtingen van het individu tegenover de

staat en de rechten van de staat in de volkerengemeenschap allereerst in ogenschouw genomen te worden.

Deze ligging der partijen moest reeds genoegzaam zijn om de ogen er voor te openen dat, overeenkomstig Ripert's beschrijving, een nieuwe vijand van de idee der *mensen-rechten* is opgestaan, die in de totalitaire staat slechts zijn volledige bestaansontplooiing erlangt, doch zijn weg daarheen zo na als voor teken door afbraak van het centrale staatsgezag met zijn publiekrechtelijke behartiging van het *algemeen* belang en door systematische uitholling van de *vigueur* der burgerlijke rechtsbedeling. „Onze tijd is een zakelijke”, aldus David Mitrany in zijn bijdrage „Human Rights and International Organization” in *Etudes Internationales* 1948 I. „Hij is gekenmerkt door een even grote geringschatting voor gevestigde grondwettelijke rechten, hetzij van eigendom dan wel van individuele keuze, als een eeuw geleden de revolutionaire geringschatting was voor de voorrechten der aristocratie.”

Ontbinding der ideeën van algemeen belang en subjectief recht. Beroep op de internationale rechtsorde.

De vraag, van welke zijde de bescherming der mensenrechten verwacht dient te worden, hangt vanzelfsprekend ten nauwste samen met ons inzicht in de herkomst der bedreiging. Ten tijde van het ontstaan der ideologie zag men de bedreiging in het ancien régime; de bescherming moest dus verwacht worden van een juiste organisatie ter uitoefening van de soevereiniteit des volks, die immers elks natuurlijke vrijheden noodwendig waarborgde. Wel kwam in de uitvoering de totalitaire opvatting van de algemene volkswil in innerlijke spanning te staan tot de idee van ieders subjectief recht, maar de inperking die het mensenrecht van de zijde van de staat ervoer, behoorde gerechtvaardigd te zijn door de eisen van het *algemeen belang*. Dit algemeen belang was voor Rousseau en de zijnen een zuiver *staatkundig* principe.

Zodra echter de factor der economische macht in de samenleving aan betekenis toenam, en daarmee de belangstelling van de politieke vrijheid en gelijkheid naar het bereiken van „sociaal”-economische gelijkheid en suprematie verschoof, geraakte ook het algemeen belang als politisch begrip in ontbinding.

Deze gang van zaken vond steun in de met de technisch-materiële ontwikkeling samenhangende verschuiving binnen de humanistische religie in positivistische richting. De normatieve staatsidee had daarbij uitgediend. Het recht werd slechts gezien als functie van de sociale groepering en door de *feitelijkheid* der „sociale” verhoudingen gedicteerd. Rechtsmisbruik werd aanwezig geacht, indien iemand van het hem persoonlijk toekomende recht een gebruik maakte, dat met de gewaande sociale verhoudingen niet in overeenstemming was. Het „algemeen belang” werd opgesmolten in een verscheidenheid van „sociale” belangen. Ook niet-positivistische schrijvers als Georges Gurvitch, die de diepste gedachten der historische rechtsschool opnieuw vruchtbaar poogde te maken, kwamen tot een theorie over de menselijke samenleving, die de daarvoor geldende normen ontleende aan haar vermeend feitelijke constellatie (theorie van het „fait normatif”).

Terwijl het positivisme zich door een oppervlakkige natuurwetenschappelijke beschouwingwijze liet leiden, gaf een schrijver als Gurvitch aan

zijn sociologische theorie een diepe fundering in wat hij de collectieve *bevinding* (expérience) van (o. m.) het recht noemt. Deze bevinding ontvangt op elk gebied der samenleving haar uiteindelijke geldigheid uit die van de volks- en de volkerengemeenschap, die als verborgen gemeenschapsstructuren alle andere, ook die van de staat en statengemeenschap, funderen. Met het oog op huidige inzichten omtrent bescherming der mensenrechten is het van belang, aan Gurvitch's zienswijze aandacht te geven.

Overigens kan de idee der mensenrechten weinig steun vinden bij hen, die vanuit de „sociale feiten” willen redeneren. In het bijzonder de positivistische richtingen zien de moderne samenleving geheel beheerst door de wet der zgn. organische solidariteit, die uit de toenemende arbeidsverdeling voortvloeit, en deze geeft slechts aanzijn aan groepsbelangen. De staat, machtspositie van bepaalde individuen, kan nooit een eigen rechtsgedachte realiseren, doch ontleent zijn maatstaven aan de onder liggende feitelijke groeperingen.

Het doorslaggevende in al deze theorieën, hetgeen ook duidelijk haar geboorte uit de sinds de achttiende eeuw veranderde levensomstandigheden toont, is de overwegende belangstelling voor de economische factor. Het grote probleem der menselijke samenleving, in de leviathan van Hobbes zeer reëel voor ogen gelegd, vertoont zich heden tenminste als een tweekoppig monster, dat de dialectiek sinds Hegel en Lorenz von Stein vergeefs getracht heeft te overwinnen.

In het algemeen kan men zeggen, dat theorie en politieke practijk in West-Europa de tendentie zijn gaan vertonen, de staat als zodanig te ont-hoofden en daarvoor een materiële-welvaartsverzorging en -verzekering in de plaats te doen treden. In dit proces van onstatelijking moesten, gelijk boven betoogd, zowel de idee der mensenrechten als burgerrechten, als die van het algemeen belang als staatkundig principe, als hinderpalen worden aangemerkt, die geruisloos uit de weg dienden te worden geruimd. De irrationalistische richtingen in de moderne rechtssociologie worden dan ook niet moede te betogen, dat in de historie tot ontwikkeling komende begrippen, als vrijheid en gelijkheid, een zekere „meerwaarde” voortbrengen, die intrinsiek behouden zou blijven bij verandering in de zin dier begrippen. M. a. w.: vrijheid en gelijkheid blijven, zij het ook dat zij van het staatkundig naar het economisch erf worden overgeplaatst. Dat zulk een overplaatsing voor de vrijheid zelve levensgevaarlijk moet zijn, wordt niet verder onderzocht.

In de hier beschreven systemen is er dan ook *geen asyl* meer voor het individueel vrijheidsrecht, dat, evenals het algemeen belang, wordt opgelost in zijn relaties tot de onderscheidene „sociale” kringen. Het is maar gelukkig, dat het ondanks alles toch nog functionnerende staatsapparaat zijn rechtsbeschermende taak mocht blijven voortzetten tot het onder de militaire usurpator bezweek.

Eigenlijk is het een opmerkelijk verschijnsel, dat na de tweede wereldoorlog men de mensenrechten weer is gaan reclameren tegenover de staatsraison, waar men deze laatste theoretisch uitgeschakeld meende te hebben. Het verschijnsel doet zelfs ironisch aan, wanneer men bedenkt, dat juist het nationaal-socialisme als verklaarde vijand van die rechten was opgetreden, die aan het bereiken der westers-socialistische idealen in de weg hadden gestaan, en op zijn wijze de nadruk had gelegd op het sociaal karakter van het recht en de betekenis der volksgemeenschap.

Wat echter in het nationaal-socialisme zeer duidelijk naar voren trad, was de ondanks alle socialistische speculatie niet weg te werken realiteit van de staatsmacht. Het nationaal-socialisme deed slechts wat de Westerse democraten in werkelijkheid ook nastreefden, namelijk de statelijke wapenmacht in dienst stellen van het bereiken van groepsdoelinden. Met volledige verwerping der democratische *methode* gaf het aan de idee van het algemeen belang — zij het onder de camouflage „volks” — haar staatkundige betekenis terug en vulde het deze idee materialiter met zijn („volks”) politiek partijinzicht. Van de na den oorlog gecontinueerde „democratie” zou men nu logischerwijze moeten verwachten, dat zij de bescherming der nieuw geformuleerde mensenrechten van de feitelijke sociale groeperingen ging verwachten, die naar haar mening den staat zijn bestaan verschaffen. Men roept immers het recht in tegen de brute macht en, volgens de hier sprekende inzichten, kan het recht nooit in oorspronkelijke zin van de staat afkomstig zijn.

Hoe echter, indien mensenrecht en „sociale groep” elkaar van huis uit niet verdragen?

De hoede der mensenrechten wordt thans toevertrouwd aan de gemeenschap der volkeren. Het is deze gemeenschap, die tegenover de tyrannie der staatsraison een roeping in het recht zou hebben te vervullen. En men is niet getreden in de speculaties van Gurvitch, die deze gemeenschap als oorspronkelijke rechtsbron plaats gaf in de onderbewuste dieptelaag van het collectief bewustzijn, doch hield zich zeer reëel op het positief-juridisch niveau der federatie van met wapenmacht uitgeruste staten. Intussen, de moeilijkheid, waarin de Westerse democratie vóór de oorlog zich had gebracht en welke nog immer haar weerspiegeling vindt in het Kantiaanse rechtsprobleem, doet zich nu onder alle facetten der hedendaagse internationale samenleving voor.

De strekking van het begrip „mensenrecht”.

Wanneer Kant zijn rechtsidee aan de orde stelt, geschiedt zulks onder de aandrift van het vrijheidsidealisme. Voor innerlijke tegenstrijdigheid weet hij zich theoretisch te vrijwaren door zijn geloof aan de mogelijkheid van het vinden van een vorm („wet”), die aan ieder de ware vrijheid waarborgt. Aan dit geloof is het humanisme nu ontzonken. Gelijk wij t. a. v. artikel 1 der ontworpen Declaratie reeds opmerkten, houdt men zich dan ook liever aan de term „waardigheid”. Dit ontmoeten wij weder in artikel 22: „Een ieder heeft als lid van de gemeenschap recht op maatschappelijke zekerheid en heeft er aanspraak op, dat door middel van nationale inspanning en internationale samenwerking, en overeenkomstig de organisatie en de hulpbronnen van de betreffende Staat, de economische, sociale en culturele rechten, die onmisbaar zijn voor zijn *waardigheid* en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid, verwezenlijkt worden”. (Offic. vertaling van het Ministerie van Buitenlandse Zaken; cursivering van ons).

In dit artikel, in samenhang met artikel 25, waarin over het recht op een voldoende hoge levensstandaard wordt gesproken, vindt men tot op belangrijke hoogte de neerslag van de ideeën der twintigste-eeuwse „democratie”.

Het eerste lid van artikel 29, over plichten jegens de „gemeenschap” handelend, trekt een onvermijdelijke consequentie: „Een ieder heeft

plichten jegens de gemeenschap, zonder welke de vrije en volledige ont-plooiing van zijn persoonlijkheid niet mogelijk is”.

Bij de kennisneming der ontworpen formuleringen op zichzelf stuiten wij theoretisch evenmin op innerlijke tegenstrijdigheid als in Kant's rechts-idee. Wij kunnen er aan toevoegen, dat de ontwerpers gestuit zijn op een reële stand van zaken (zie boven), die hen dwingt, van enig absolutisme van subjectieve rechten even grote afstand te nemen als van Rousseau's totalitaire opvatting van het algemeen belang.

Doch de moeilijkheid ontstaat zodra men zich van den *zin* der termen rekenschap moet gaan geven. Ook aanvaarding der Braziliaanse of Neder-landse amendementen in artikel 1 dan wel in de praeambule der declaratie zou niet hebben gebaat, wanneer de daarin uitgedrukte gedachte niet tot uitwerking zou zijn gekomen in alle volgende artikelen.

En daarmee onderstrepen wij nogmaals onze reeds gemaakte opmer-king, dat men in christelijke kring er niet komt met de tegenwoordig zo gaarne geponeerde tegenstelling theorie-practijk. Juist indien thans van alle kanten men nadruk hoort leggen op de noodzakelijkheid van practische uitwerking der declaratie-denkbelden, is het temeer geboden, wacht te houden bij het beginsel. Want het beginsel wordt niet in woorden maar in daden beleefd, gelijk het centraal getuigenis van ons *Hoofd* Christus voor Pilatus zijn zin ontleende aan Zijn heengaan in onderwerping aan de wil des Vaders. In welke richting zal de practische *uitwerking* der op zichzelf aannemelijk schijnende conceptie gaan? Zij zal worden beheerst door de religie, uit welke de uitgangen van het leven zijn.

Welnu, iets daarvan openbaart ons het tweede lid van artikel 29: „In de uitoefening van zijn rechten en vrijheden zal een ieder slechts onder-worpen zijn aan die beperkingen, welke bij de *wet* zijn vastgesteld en wel uitsluitend ter verzekering van de onmisbare erkenning en eerbiediging van de rechten en vrijheden van anderen en om te voldoen aan de ge-rechtvaardigde eisen van de moraliteit, de openbare orde en het algemeen welzijn in een *democratische* gemeenschap”, waaraan lid 3 toevoegt: „Deze rechten en vrijheden mogen in geen geval worden uitgeoefend in strijd met de doeleinden en beginselen van de Verenigde Naties.”

Welke zijn deze „beginselen” van de Verenigde Naties, welke is de zin der „democratische gemeenschap”, welker wet ieders rechten en vrij-heden zal mogen beperken (zij het dan „slechts” en „uitsluitend ter”)? Het *probleem* van het humanisme is niet minder levend dan ten tijde van Kant.

Wij willen ernstig waarschuwen tegen onderschatting van de betekenis der Declaratie. Zij moge dan geen rechtstreeks positief effect hebben, zij levert een belangrijke bijdrage tot consolidering van de denkbeelden, die de gang der beschavingsontwikkeling zullen beheersen. En wel verre van te vrezen voor haar te lichtvaardig idealisme zijn wij, bij grote waardering van wat zij aan mensenliefde en waarheid bevat, beducht voor de doorwerking der ook middels haar gezaghebbende stem weer gepropa-geerde denkbeelden over democratische rechten en hun democratische be-perking. Want wapenen vechten voor denkbeelden en denkbeelden groeien uit religie. Het hangt er maar van af, welke die religie is.

Is het in de Declaratie veronderstelde beroep op de internationale rechts-orde in den grond wel oprecht? Wat bedoelt men eigenlijk? Dit is de achtergrond van de vraag, die telkens weer gesteld wordt met betrekking

tot de zgn. implementatie, de uitrusting met middelen ter verwerkelijking der mensenrechten. Voorshands kunnen wij gerust afzien van het nog niet te overbruggen verschil in religieus-culturele achtergrond tussen het Westen en de volkeren die bezig zijn, geleidelijk zijn denkbeelden tot zich te nemen. Wij kunnen afzien van de onwilligheid achter het ijzeren gordijn, juist omdat men daar consequenties getrokken heeft, die het Westen zich tracht te ontveinzen, omdat men daar een vorm (Kant) heeft aanvaard ter verzekering van de „democratische” vrijheden. Het Slavisch blok is van belang omdat het ons een spiegel voorhoudt, die onbarmhartig het verschil toont tussen wat men zegt en wat men doet.

Het begrip „mensenrecht” brengt ons bij de wortel der levens- en wereldbeschouwing. Reeds hebben wij dit begrip met de gronden van het humanisme in dit opzicht geconfronteerd en het daaruit noodwendig rijzend probleem belicht. De christelijke religie, d. i. de religieuze houding naar het Woord van God, brengt ons niet in de spanning van natuur en vrijheid, van democratie en subjectief recht. Zij weet alle relaties afhankelijk van en herkomstig uit de verhouding der verlostte schepping tot haar God. Alle tijdelijke samenlevingsverhoudingen ziet zij als evenzovele afspiegelingen van die boventijdelijke absolute betrekking. In die betrekking staat slechts de *mens* als representant, hetzij blijvend in zijn Hoofd Christus, hetzij voorbijgaand, maar nochtans eeuwig verantwoordelijk. Het *mensenrecht* behelst de erkenning van onzentwege van deze geheel enige positie van de ambtsdrager der schepping. Dáárom bestaat er voor hem een onaantastbare vrijheidssfeer, die elk streven verbiedt, hem in enige tijdelijke relatie te doen opgaan en hem nochtans stelt in de samenhang van heel het mensengeslacht met zijn velerlei betrekkingen.

Er is geen bezwaar tegen, het juridisch aspect dezer erkenning meer speciaal met de term „mensenrecht” te betitelen, hetgeen dan binnen de staat positiefrechtelijk nader tot uitdrukking wordt gebracht in het burgerrecht met zijn twee facetten van burgerlijk subjectief recht en staatsburgerlijke competentie. Deze laatste vindt in de V.N.-declaratie haar vertolking in lid 1 van artikel 21: „Een ieder heeft het recht om deel te nemen aan het bestuur van zijn land, . . .” Wij onthouden ons thans van een betoog over het historisch karakter der positivering, waarin deze rechten tot ontplooiing worden gebracht, en over de historisch variabele gestalte die zij kunnen en zullen aannemen. Van het laatste gaven de declaraties onderling zowel als in vergelijking met standenstaat en feodaliteit een duidelijk voorbeeld. Voor ons komt het thans aan op drie punten: juridisch is de mens geplaatst in een onaantastbare vrijheidssfeer; juridisch wordt de mens verplicht door tal van eigensoortige relaties; deze twee gegevens zijn noch juridisch noch langs andere weg tot elkander te herleiden of uit elkaar af te leiden, doch stammen uit de geheel enige — religieuze — wortel der schepping.

De eerste twee punten zijn door het humanisme, na doorgang door het staatsabsolutisme der Franse revolutie, erkend en worstelen in de declaratie der V.N. om de hun toekomende plaats. Zij kunnen echter aldus nooit tot juiste erkenning komen, doch houden elkaar onafgebroken in spanning, waarbij de rechtssociologie van deze tijd in haar diverse schakeringen aan de idee der gemeenschap de wind in de zeilen geeft. Deze rechtssociologie wordt gecultiveerd op „democratische” bodem en derge-

lijke „democratie” wordt gebezigd als werktuig, waarmee de verbanden der menselijke samenleving worden gelijkgeschakeld in het economische vlak.

Daarmee willen wij aan het levensaspect, dat doorgaans met de naam „economisch” wordt aangeduid en de stoffelijke behoeftenbevrediging betreft, geenszins zijn belang ontzeggen, noch ontkennen dat zonder afdoende voorzieningen in dezen het nationale en internationale rechtsleven bevredigend kan worden geregeld. De economische belangen zijn immers de eerste objecten van het recht. Doch het gevaar is hierin gelegen, dat de huidige (in wezen religieuze) voorkeursbelangstelling voor deze — slechts relatieve — zijde van ons bestaan, het mensenleven dreigt te beheersen en het mensenrecht aan zich dienstbaar te maken. Het historisch materialisme heeft met de idee der „waardigheid” van de mens een bond aangegaan, waarbij de laatste als representante van de humanistische vrijheidsidee in haar afgang uiteindelijk alle inhoud ontvangt uit de klare doelstellingen van de economische machtsstrijd. Gevolg zal zijn, dat het mensenrecht ondergaat in een gemeenschap, welke de inhoud van het recht door haar buiten-rechtelijke belangen laat bepalen zonder zich en de door haar geregeerde en gedirigeerde mensen gezamenlijk aan een maatstaf van gerechtigheid te willen laten onderwerpen. Wat baat het, te zeggen: wij willen niet de totalitaire staat, indien men zijn bestrijding beperkt tot de naam?

Elke tijdelijke grondnoemer, waaronder men het mensenbestaan, verborgen of openlijk, poogt te brengen, houdt miskennis in van de ware, alleen op God gerichte, aard van dit bestaan. Noch de juridische zijde van ons leven, in welke gemeenschap ook, noch de economische, noch die der onderscheiding⁵⁾, noch ook de natuurlijke bloedgemeenschap kan ons omtrent de bestemming van ons geslacht inlichten, al wijzen ze er alle heen. Kiest men daaruit een grondnoemer, dan wordt hij onverwijld door een andere met gelijke aanspraken gerelativeerd.

Maar anderzijds kan de orde dezer facetten van ons leven ons geenszins onverschillig laten. Wie recht tracht te doen met verwaarlozing der reële verhoudingen in het economisch leven (liberalistische rechtsstaat), doet aan het recht te kort, hetgeen niet zal nalaten, wrange gevolgen na zich te slepen. Doch wie het recht doet opgaan in een economische bestemming, onder de schijn aldus eerst de ware vrijheid en gelijkheid mogelijk te maken, kluistert de mens in de slavernij der stoffelijke behoeftenbevrediging. Men moge dit materiële vrijheid en democratie noemen, de bestemming van de mens is daarmee voorgoed buiten zicht geraakt. Indien de wensen van hen, die het „sociale” ten koste van het individuele recht propageren, in vervulling zouden gaan, dan zou de daarmee bereikte achteruitgang de feodale rechtstoestand ver achter zich laten. Deze immers gaf een publieke rechtsbedeling uit private handen te aanschouwen, met alle daaraan verbonden gevaren. De verwerkelijking der sociale-rechtsidealen zou een publieke rechtsbedeling opleveren, waarbij niet het belang voorwerp van recht, doch — principieel — het recht *middel in dienst van* het nagestreefde belang zou zijn.

De idee der mensenrechten, onder aandrift van het humanistisch vrijheidsideaal eens stimulans der *politieke* democratie, dreigt heden onder te gaan in het verlangen naar *economische* gelijkheid. Wij zijn daarom

⁵⁾ Het Verlichtingsideaal klinkt na in art. 1 der Declaratie: (alle mensen) zijn begiftigd met verstand en geweten.

dankbaar voor de verdediging der persoonlijke rechten, in de eerste twintig artikelen der V.N.-declaratie geleverd; wij zijn nog meer dankbaar, dat slechts deze artikelen voorshands hun weg naar een verdrag schijnen te kunnen voortzetten. Van critiek op hun inhoud, voorzover niet in het voorgaande geïmpliceerd, en van een beschouwing omtrent de mogelijkheid van hun verwerkelijking menen wij ons te mogen onthouden. Dat de overige het nog niet verder gebracht hebben, mag o.m. ook daarvan getuigen, hoe het recht een vastere greep heeft op de internationale samenleving in al haar tegenstellingen dan de voorstanders van bepalingen van „sociaal recht” zich wellicht hebben gerealiseerd. Natuurlijk wil dit niet zeggen, dat het mensenrecht niet zijn sociale zijde heeft.

Juist dit was het bezwaar tegen de oorspronkelijke gedachte der onvreemdbare mensenrechten, dat deze buiten de idee van de gemeenschap en daardoor buiten de zin des rechts werden gevat. Vandaar de voortdurende spanning tussen de idee van het individueel vrijheidsrecht en die der politieke democratie in haar tijd. Het mensenrecht kan alleen historische verwerkelijking vinden binnen het menselijk gemeenschapsleven en ontvangt alleen daaruit zijn noodzakelijke belichting.

De onveranderlijke *aard* van het mensenrecht en van declaraties daarentrent is echter gelegen in het appèl op de publieke rechtsbedeling ter bescherming van de vrije rechtssfeer van de — individuele — *mens*, als zodanig, tegen overwoekering van private groepsbelangen. Dit aan de dag te hebben gebracht, is de positieve verdienste geweest van de Franse revolutie. De mythe van corporatieve staat en nationaal-socialisme betekende daartegenover historische *reactie*.

De verklaring der V.N. bedoelt de volkeren op aarde op te roepen om tot de verwezenlijking van haar inhoud de handen ineen te slaan. Deze volken zijn staten en als zodanig belast met de bedeling van het openbare recht op grondslag van de macht der (c. q. verenigde) wapenen. Zonder deze veronderstelling, die het sluiten van een verdrag en „implementatie” in zich bevat, heeft zulk een verklaring geen zin. Ethische confessies en wazige speculaties hebben hier generlei waarde. M. a. w.: de publieke rechtsbedeling wordt universeel in het geweer geroepen.

Even goed als de openbare rechtsbedeling van de staat zich niet heeft kunnen houden buiten de verwerkelijking van economische en andere doeleinden, zo zal ook de samenwerking der staten in toenemende mate zich daarmee moeten bezig houden. Doch deze materie behoort niet in een verklaring van rechten, die qua oorsprong er op gericht is en behoort te zijn, tegenover de gegeven samenhang en innige onderlinge vervlechting der verschillende verhoudingen de principiële onaantastbaarheid der interne rechtssferen tot erkenning te brengen en aldus den rechtsvormer op „sociaal” gebied tot leidraad te strekken.

Dat zowel vroegere als latere verklaringen hierin slechts matig konden slagen, vloeit voort uit het in zichzelf verdeeld religieus grondmotief van het humanisme; in haar „sociale” artikelen evenwel heeft de V.N.-declaratie ⁶⁾ deze intentie harer voorgangsters bewust verlaten. Het herhaalde gebruik van de term „een ieder” (everyone) in deze artikelen vermag zulks niet te maskeren. Er is dan ook gegronde oorzaak voor verontrusting,

⁶⁾ Overigens op het voetspoor van sinds den eersten wereldoorlog in verschillende Westers georiënteerde constituties ondernomen pogingen.

als wij de volken horen oproepen ter bescherming der *democratische* gemeenschap (artikel 29).

De democratische ideologie.

Voor de mannen der Franse revolutie was de democratische gemeenschap die van de door het volk zelf geregeerde *staat*, welke aan zijn onderdanen het mensenrecht in de hogere vorm van burgerrecht teruggaf. Ieder bracht zijn stem uit ter bepaling van de volkswil omtrent het algemeen welzijn. Particuliere tussenbelangen werden niet geduld. Wij zagen, waartoe deze onhoudbare spanning moest leiden, doch het begrip der democratie als zodanig was juist gesteld, namelijk op het staatkundig vlak. Het brengt daar tot verwerkelijking de verantwoordelijke roeping van iedere staatsburger voor de ontplooiing van het politieke leven der mensheid, zodra voor het dragen dier roeping de historische rijpheid is aanbroken.

In het voorafgaande beschreven wij de ontwaarding van het staatsbegrip in de moderne rechtssociologie en, wat belangrijker is, in de uit het historisch materialisme gevoede strijd om stoffelijke vooruitgang. Daarmee werd tegelijk het begrip „democratie” ontdaan van zijn eigenlijke zin; het werd genivelleerd en tot slagwoord gemaakt in de strijd om de economische macht.

Het onomlijnde algemeenbegrip „democratie” betekende voortaan in feite een normatief stellen van de heerschappij dergenen, die van huis uit *geregeerd werden*. De raden van arbeiders en soldaten uit de bolsjewistische revolutie zijn daarvan het classieke voorbeeld. Alle structuurverschillen van staat, onderneming, gezin, school, krijgsmacht, ambtenarencorps enz. werden daarbij genivelleerd. Zulks is natuurlijk slechts in stand te houden door middel van bedrieglijke kunstgrepen, bestemd om het voor de revolutie gebruikte volk zand in de ogen te strooien. Atomisering en massavorming zijn dan ook onmisbare hulpmiddelen der moderne revolutie. In het Westen heeft dit democratiseringsproces voorlopig zijn neerslag gevonden in het streven naar heerschappij der syndicaten.

Zijn verbinding met het oorspronkelijke, staatkundige, behield dit nieuwe begrip der democratie intussen doordat het te zijner daadwerkelijke doorvoering het appèl bleef nodig hebben op de wapenmacht. Daartoe was het nodig, dat de eigenlijke zin van het *staatsgezag*, dat alleen rechtmatig zulk beroep doen mag, aan het gezicht werd onttrokken. Proclamatie van de rechten van de staat van de zijde van het Slavisch blok is dan ook zeer compromitterend voor de Westerse democratische propaganda.

Wat dergelijke democratie betekent, hebben wij voor ogen gedemonstreerd gezien in de Belgische koningskwestie. Door dreiging van de opmars der syndicaten onder geestelijke leiding van België's wellicht meest vooraanstaand politicus werd een legaal genomen besluit van de daarvoor constitutioneel aangewezen organen ongedaan gemaakt. En zulks sprak — ongeacht alle door de aanhangers van Koning Leopold zelve gemaakte fouten — te meer, wijl het niet ging over een zaak onder zaken, maar om het aanblijven van de monarch zelf. Het centrale staatsgezag was dus in optima forma in geding. De ernst en het karakter der situatie kunnen niet beter worden getekend dan door het verslag omtrent de weifelmoedigheid van gendarmerieposten, die hun houding niet durfden bepalen uit vrees voor de onzekerheid, aan welke partij de overwinning

in het avontuur zou zijn. Het besef, dat wettig staatsgezag slechts gelegitimeerd kan zijn door zijn (zij het nog zo gebrekkige) bediening van de openbare gerechtigheid in het belang van het volk als geheel is in ver gaande mate ondermijnd. Tussen dit Westers-revolutionnair democratisme en de „volksdemocratie” bestaat niet meer dan een graadueel verschil, dat in het ogenblik van de beslissing geheel verdwijnt.

Dat de mensenrechten in hun eigenlijke betekenis voor dergelijke „democratie” slechts een sta-in-de-weg zijn, behoeft na al het voorgaande niet te worden herhaald. De bepaling van artikel 20, 2e lid der V.N.-declaratie, „niemand mag worden gedwongen om tot een vereniging te behoren”, moet voor haar een dode letter blijven. Zij is in wezen totalitair ingesteld en tracht, haar doeleinden binnen de omraming der rechtsstaats-tradities te benaderen door een stille uitbouw van de macht der administratie ten koste van wetgever en rechter, waarbij zij haar invloed in het overheidsorganisme doet penetreren via de haar strevingen vertegenwoordigende politieke partij en parlamentsfractie. Op de volstrekte afhankelijkheid der ministers als uitvoerders van haar wil wordt geanticipeerd door voortdurend overleg over het bestuursbeleid tussen de bewindslieden en de partij buiten de volksvertegenwoordiging.

Christelijke politiek, nationaal zowel als internationaal, die zich omtrent de bedoelingen van den tegenstander laat misleiden door zich aan zijn practijken — misschien uit schroom voor te theoretische bespiegelingen over de structuur der publieke rechtsbedeling — te laten gewinnen, heeft ipso facto haar oppositionele kracht verloren en kan zich daartegenover niet verantwoorden door een vermeende roeping tot medewerken aan althans een deel van 's vijands sociaal-economische program. Deze democratie is voor de nationale en internationale verhoudingen levensgevaarlijk.

De soevereiniteit in eigen kring van de staat.

Het is het voorrecht geweest van de protestants-christelijke kring in Nederland, dat deze in de vorige eeuw, naar aanleiding van de strijd voor de vrijheid van opvoeding, voor zijn politiek de erfenis mocht overnemen van de Reformatietijd. Daardoor heeft zich opnieuw het inzicht ontwikkeld omtrent de vrijheid der particuliere levensverhoudingen tegenover de staat.

Sinds de eerste wereldoorlog vooral hebben de eertijds eenvoudigen, uit welke in hoofdzaak de protestants-christelijke bevolkingsgroep was samengesteld, economisch mede geprofiteerd van de universele strijd voor de democratische idealen. Die idealen zijn verwezenlijkt door de, inderdaad onafwijsbare, staatsbemoeiing met het economisch leven. Gelijk nu echter de schoolstrijd de ogen weer had geopend voor de soevereiniteit in eigen kring terzake van staats*onthouding*, schijnen deze, onder invloed van de begeerte tot mede-behartiging der economische belangen, gesloten te blijven voor de *soevereiniteit in eigen kring van de staat zelf* en diens gezag. En zulks ondanks het feit, dat men onder de indruk der socialistische revolutionnaire propaganda na de eerste wereldoorlog wel iets had voorzien van de komende strijd om het staatsgezag als zodanig. De eisen van het economisch leven, meer dan menige andere zaak direct aan den lijve voelbaar, hebben, bij vermeerderde invloed der kleine luyden op het staatsbestuur, de drang tot principiële bezinning echter in belangrijke mate overvleugeld.

Aan de tegenstander der christelijke beginselen op welk terrein ook is de souvereiniteit in eigen kring een principiële aanstoot, wijl zij zich aan de waan der menselijke souvereiniteit in de humanistische religie in de weg stelt. Zij is in het bijzonder een ergernis voor de moderne democratie, hetzij deze, praktisch, kortweg de staat stelt als alomvattend verband en daarbeneden slechts van functionele decentralisatie of hoogstens van subsidiariteit weten wil, hetzij ze, theoretisch, het feitelijk staatsgezag versplintert over een menigvuldigheid van in hoofdzaak economisch gequalificeerde verbanden. In beide gevallen wordt de zwaarmacht in dienst gesteld van sociaal-economische partijpolitiek onder de schaduw van het syndicalisme.

Na hetgeen in dit orgaan voorjaar 1952 van de hand van Prof. Dr. H. Dooyeweerd en het daaraan voorafgaande jaar van schrijver dezes over de staatstaak in de publieke rechtsbedeling en verzorging van het algemeen belang is gezegd, mogen wij ons ontslagen rekenen van nadere omschrijving der souvereiniteit in eigen kring van de staat. Wij mogen volstaan met het volgende.

De verdediging van de souvereiniteit in eigen kring is in eerste instantie toevertrouwd en opgedragen aan de gezagsdragers in de desbetreffende verbanden. In geval van onderling openbaar rechtsconflict is er voor hen het beroep op de overheid. Moeten zij deze verdediging tegen de overheid zelve voeren, dan zullen zij, na uitputting van alle rechtsmiddelen, in lijdelijk verzet bij hun weigering tot (laten) overschrijden der grenzen moeten blijven volharden en het hieruit voortvloeiend leed hebben te dragen. Intussen is er geen ander instituut in de wereldorde aan te wijzen, waaraan de daadwerkelijke *bescherming* van bedoelde verantwoordelijke gezagsdragers in de uitoefening van hun taak is opgedragen, dan de staat.

Dat is het waarheidselement in de leer der subjectief-individuele rechten, dat zij de bescherming van de staat inroept tegen onrechtmatige particuliere overheersing. Maar dit is haar gebrek, dat zij, als gevolg van de innerlijke dialectiek in het humanistisch grondmotief, tegen overheersing door de staat geen afdoend middel wist te geven. De moderne democratie gaat historisch een stap achterwaarts, waar zij wederom de staatsmacht benut om de vrijheid van individu en haar onwelgevallige verbanden door de oppermacht der particuliere „sociaal“-economische groeperingen terug te dringen. Het is dan ook een opvallend verschijnsel, dat de V.N.-declaratie, na een zekere uitwerking der bekende mensenrechten, van artikel 22 af, in plaats van bescherming van onaantastbare *rechten*, sociaal-economische *desiderata* aan de orde gaat stellen, voorlopig in het midden latend, tegen wie dit geldt en van wie de inwilliging wordt verwacht.

Dit laatste is overigens kenmerkend voor het hedendaags irrationalisme dat hier, zonder structuren, laat staan enige souvereiniteit in eigen kring, te erkennen, de zaak voor het internationale forum aanhangig maakt. Wanneer men de rechtsvraag stelt, is evenwel onherroepelijk die naar de competentie daaraan inhaerent⁷⁾. Reeds merkten wij op, dat men zich reëel heeft gehouden op het positief-juridisch niveau der federatie van staten. Echter moeten wij het reeds vermelde onderscheid in het oog houden, dat er bestaat tussen dwang en erkenning van de werkelijkheid. Inroepen van het oordeel der internationale rechtsorde op zichzelf en

⁷⁾ Zie Prof. Dr. H. Dooyeweerd, *De Strijd om het Souvereiniteitsbegrip in de moderne Rechts- en Staatsleer*. Amsterdam, 1950.

in het algemeen praejudicieert niets omtrent de onderkenning van het ware karakter dezer rechtsorde noch omtrent de mogelijkheid of rechtmatigheid van hetgeen men van haar verlangt.

Internationale samenleving en taak van het volkenrecht.

Reeds merkten wij op, dat het vraagstuk van de zgn. „implementatie” eer dan in de bereidwilligheid der staten zijn grond vindt in het structuurprobleem der internationale samenleving en dat er reden is voor de vraag, of de voorstanders van „sociaal recht” wel bereid worden gevonden, zich dit eerlijk voor ogen te stellen.

Immers, tegelijk met het inroepen van de hulp der internationale rechtsorde tegen de staatraison model '40—'45 poogt men aan de mensenrechten uitbreiding te geven in „sociaalrechtelijken” zin. De antinomie uit het humanistisch religieus grondmotief, die zich van ouds in de declaraties aandienende tussen subjectief recht en „société” (lees: corps politique) (zie b.v. art. 5 decl. 1789) treedt nu door de vermelding van het „algemeen welzijn in een democratische gemeenschap” (art. 29 V.N.-decl.) te scherper aan het licht.

Het beginsel, dat heel het vraagstuk van de mensenrechten — misschien meer dan enig ander — beheerst, is dat van de souvereiniteit in eigen kring. Na wat wij over de zin van het onvervreemdbaar mensenrecht opmerkten, behoeft dit geen nader betoog. Het principe der souvereiniteit in eigen kring ontleent zijn belang aan de innige onderlinge vervlochtenheid aller samenlevingsverhoudingen, die de mens in zijn eigenzinnigheid doet verstrikken zo hij weigert, de onveranderlijke structuren der wereldorde gelovig te speuren. Op rechtsgebied komt alsdan de vraag der competentie aan de orde.

Alle vragen, die rondom het mensenrecht temidden van de historische ontwikkeling der samenleving zijn gerezen, herhalen zich op overeenkomstige wijze wanneer men het internationale vlak betreedt. Individuele mens, particulier verband en staat zijn ook thans de drie elementen, die zich aandienen aan het juridisch forum. Het probleem krijgt echter een nadere verwikkeling doordat in het integratie-proces der geschiedenis (vooral) de (economische) verbanden de nationale grenzen te buiten gaan, en doordat voorts de vraag aan de orde komt omtrent de positie van de nationale staat in de internationale politieke samenleving.

De radicale, in hoofdzaak theoretische, voorstanders van het „sociale” recht, zoals deze een eminent vertegenwoordiger vinden in de rechts-socioloog Léon Duguit, zullen de openlijke strijd moeten aanvaarden tussen het syndicalisme en dat wat wij de souvereiniteit in eigen kring van de staat hebben genoemd. Practisch wordt dit streven doorkruist door de niet te elimineren werkelijkheid van de wapenmacht, die de doorslag moet geven. Men behoeft weinig inzicht om te verstaan, dat deze wapenmacht door de overwinnaar in de gevoerde strijd niet meer zal worden afgestaan en de „sociale” rechtsbedeling automatisch in den totalitair staat doet overglijden. Vandaar de spanningen tussen de extremistische en niet-extremistische vleugels der desbetreffende, uiteraard politieke, partijen. Echter: hoe groot hier en daar de tegenstellingen mogen zijn tussen de afdelingen van die partijen uit de verschillende landen, haar onderling contact — waarvan ook wij in de Indische aangelegenheid de droeve gevolgen hebben ondervonden — blijft naar de aard der dingen ingevoegd

in het revolutionnair experiment dat de partijstaat voert. Het hier bedoelde partijpolitieke streven, hoezeer door allerlei interne en van buiten komende oorzaken afgeremd, kan in zijn consequenties op niets anders uitloopen en het is op dit punt, dat de principiële antithese zich thans in het Westen historisch toespitst. Een christelijke politiek, die hiervoor de ogen sluit, ziet zich weldra de rol van houthouwer en waterdrager in het socialistisch bedrijf toebedeeld.

Men houde overigens in het oog, dat de politieke partijen, die de suprematie van private groepsbelangen voorstaan, op dezelfde voet als alle andere politieke partijgroeperingen, zelve geenszins openbaar doch een particulier karakter dragen. Zij delen dit met de andere private groeperingen van economische, wetenschappelijke, godsdienstige aard, met familierelaties enz. Deze alle zijn niet aan territoriale omgrenzing gebonden en haar belangen dragen in eerste aanleg geen publiekrechtelijk karakter. Haar nauwe vervlechting met de openbare rechtsbedeling intussen scheidt niet alleen de gevaren voor sociaalrechtelijke en syndicalistische experimenten op internationaal gebied, maar vordert normaliter een nauwlettend toezicht van de staten en de door hen in het leven geroepen internationale organen op het doen en laten der particuliere lichamen enz. In hoeverre dit toezicht het gevaar der particulier-politieke bedrijvigheid zal kunnen tegemoet treden, hangt af van de gezindheid der regeerders. Heel het vraagstuk erlangt temidden van het snel toenemend wereldverkeer (men denke slechts aan het Perzisch oliegeschil!) een perspectief, aan welks beschrijving men zich moeilijk wagen kan.

Waar het voor ons thans op aan komt, is het karakter der internationale publieke rechtsbedeling en haar verhouding tot de nationale. De declaratie toch geeft richtlijnen aan de naties, met de uitgesproken bedoeling, dat de er in neergelegde gedachten door middel van verdragen zullen worden verwezenlijkt. Geschiedt zulks, dan moet op de verbonden staten een beroep kunnen worden gedaan ter bescherming van geschonden mensenrechten. Zonder de — zij het nog zo verre — veronderstelling van zulk beroep heeft het alles geen zin.

Voor wie de werkelijkheid niet uit het oog wil verliezen zijn slechts twee richtingen denkbaar, waarin de oplossing gezocht schijnt te kunnen worden. De eerste is die van de onderschikking van het positieve nationale recht aan het positieve internationale recht. Daarbij rijst onmiddellijk de vraag naar de competente internationale rechtsvormer. Deze blijkt slechts te vinden in de verdragsluitende staten, die niet in enigerlei ondergeschiktheid doch als gelijkwaardig bevoegden het verdrag aangaan en in stand houden.

Het kenmerk van de bevoegdheid tot *publieke*, d. i. op het *algemeen* belang gerichte, rechtsbedeling toch kan in niets anders zijn gelegen dan in de grondslag van de wapenmacht. En deze wapenmacht berust alleen in handen van de *staat*, c. q. de op voet van gelijkheid onderling verbonden *staten*. Zodra de menigvuldigheid der staten als zelfstandige beschikkende over de zwaarmacht zou ophouden te bestaan, heeft de *civitas maxima*, de wereldstaat, zijn intrede gedaan, waarvan Prof. Dr G. H. J. van der Molen in haar *Subjecten van Volkenrecht* de verschrikkelijke mogelijkheden zo juist heeft geschetst. Maar dan heeft tegelijk het volkenrecht en, in ruimer zin, het internationaal recht zijn einde genomen. Op dit punt moeten alle theorieën uitkomen, die, bewust of onbewust het vraagstuk

van de fundering der publiekrechtelijke competentie latend voor wat het is, onderschikking van het nationale aan het internationale recht prediken.

Degenen, die een mystiek alomvattend gemeenschapsrecht als grond voor de rechtsverscheidenheid menen te mogen aanvaarden, hebben de bodem der historische werkelijkheid geheel verlaten en houden zich stilzweigend op in de phase der geschiedenis, aan welke het hedendaags staatsleven nog vreemd was en waarin een primitieve gemeenschap alle functies vervulde, welke in de ontplooiing der historie aan in aard en werkwijze uiteenlopende verbanden zijn toegefallen. Eenzelfde euvel kleeft hun aan, die in het kader der mensenrechten zonder nader criterium menen te kunnen spreken over „volken”, welke bij een aan hun wezen vreemden staat zouden zijn ondergebracht. Hoezeer het zgn. minderhedenvraagstuk c. a. kan branden, van volken in internationaalrechtelijken zin valt hier niet eerder te spreken dan wanneer bedoelde groepen althans een begin van politieke organisatie in de vorm ener politieke partij, voorlopige vertegenwoordiging, schaduwregering of dergelijke, hebben aangenomen met de pretentie tot organiseren van eigen wapenmacht enz.

De verhouding van nationaal en internationaal recht kan in waarheid niet anders worden gezien dan als één van onderlinge vervlechting. Op voet van volkomen rechtsgelijkheid der staten en krachtens vrijwillig verdrag is het staatsrecht gebonden in het volkenrecht en het volkenrecht in het staatsrecht. De positiefrechtelijke gebondenheid strekt zich niet verder uit dan de positieve verdragsbepalingen hebben geregeld.

Het verdrag kan gezamenlijk gewapend optreden tegen een ontrouwe verdragspartner inhouden en aan onderdanen der verdragsluitende staten of aan organisaties, die op territorium van twee of meer staten optreden, bevoegdheid tot publieke rechtsingang, per petitie of anderszins, toekennen. Openstelling van deze wegen zal overwogen dienen te worden om overwoekering der staatsraison over de gedeclareerde mensenrechten tegen te gaan en alzo aan de declaratie effect te verlenen. Zij zal zich echter moeten houden binnen de structuur der publieke rechtsbedeling, die zich *nimmer in dienst van enig vermeend „sociaal”-economisch belang* kan stellen zonder volkenrecht, staatsrecht en mensenrecht gelijkelijk op te offeren en aldus de partijstaat over de internationale samenleving te brengen.

Tenslotte houde men, ter afsnijding van elke onnodige desillusie, scherp in het oog, dat alle pogingen op volkenrechtelijk gebied zijn gebonden aan het eigenaardig publiek-maatschappelijk karakter dezer rechtsverhouding. Gesloten verdragen kunnen gedurende lange tijd een gunstige preventieve invloed uitoefenen, die zich ook in concrete conflictsgevallen doet gelden. Tot aan een verre limiet is het voor een staat onvoordelig als schender van een populair verdrag bekend te staan. Implementatie door het treffen van juridische voorzieningen in engeren zin kan, met wijsheid tot stand gebracht en toegepast, in vele gevallen uitkomst brengen. Zodra echter een staat de spanningsgrens met zijn gepretendeerde levensbelangen overschreden acht en hij over voldoende militaire kracht, actueel en/of potentieel, beschikt, zal hij de verdragsschending aan zijn partners voorwerpen en de facto zich uit het verdrag los maken. Om deze reden is het dan ook niet mogelijk, inzake een verdrag betreffende de mensenrechten met het sowjetblok tot overeenstemming te geraken. Aanvaarden of voorkomen

van de internationale revolutieoorlog vormt hier de gezichtseinder der volkenrechtelijke overwegingen.

Historisch signaal.

Op de door de V. N. ontworpen verklaring van mensenrechten hebben wij een scherpe critiek moeten uitoefenen. Niet, omdat in haar niet veel goede bedoelingen spreken en waarheidselementen aan de dag worden gevoerd. Reeds de idee van onvervreembare mensenrechten zelf spruit uit de onveranderlijke zin van de religieuze wortel der schepping en behoeft daarom van christelijke zijde krachtig bevordering.

Onze critiek vloeide voort uit constateren van de doorwerking van het dualistisch religieus grondmotief van het humanisme in de geest der verklaring, zoals wij dat in de rechtsidee van de grootmeester dier religie het duidelijkst voor ogen gesteld zagen en, via de beginselen van het contrat social en van de declaratie van 1789, in de huidige verklaring zagen gecontinueerd. Wij bemerkten echter, hoe het vrijheidsideaal principieel was verzwakt en, ofschoon tegen de aanspraken van de totalitaire staat staande gehouden, opnieuw en ernstig wordt bedreigd door de in de declaratie neergelegde desiderata van „sociale” rechtsbedeling. Vermelding dezer desiderata is in strijd met het karakter ener declaratie van mensenrechten, welke strekking behoort te zijn, de onaantastbaarheid der in eigen kring soevereine rechtssferen onder de bescherming der publieke rechtsbedeling te stellen. Hun aanwezigheid hier is exponent van het program der buiten haar politieke grenzen getreden moderne „democratie” en dreigt slechts overwoekering van het syndicalisme en daarmee van een nieuwe staats-raison in de hand te werken. Zij verdraagt zich niet met het veronderstelde beroep op de internationale *rechtsorde* als zodanig.

Overigens hoede men zich bij de effectueering der declaratie in verdragen tegen overspannen en met het maatschappelijk karakter van het volkenrecht strijdige verwachtingen.

Dat de declaratie van 1789 historisch is uitgebouwd, is op zichzelf volkomen juist, doch deze uitbouw had, in plaats van op vermelding van te bereiken doeleinden, op bescherming van onvervreemdbaar recht van in de historie tot ontwikkeling gekomen verbanden gericht behoren te zijn. Zij zou dan een zinrijke beginselverklaring tegen de revolutionaire tendenties van de tijd zijn geweest. Thans is de van oorsprong individualistische geest, waaruit de declaraties zijn geboren, in spanning komen te staan tot het nivellerend socialisme der moderne democratie, dat de plaats der „volonté générale” heeft ingenomen en door zijn particularisme en vaagheid te gevaarlijker is.

De declaratie is bedoeld als wegwijzer. Gewaarschuwd is hij, die in het medewerken aan verdragen en hun ratificering deze weg kruist.

Wij behoeven niet te verwachten, op de inhoud der declaratie, die na ampele onderhandelingen als een resultaat van compromis tevoorschijn is gekomen, merkbare invloed in de door ons gewenste richting te kunnen uitoefenen. Het gaat echter om datgene wat nodig is om haar effect te verlenen. Als richtlijn aan de volkeren der wereld voorgehouden, treffen wij binnen haar tevens het voor ons onveilig signaal. Dit signaal in het internationale vlak werpt tevens zijn rode schijnsel op de weg der binnenlandse politiek. Als onze vaders na de omwenteling van 1789 mogen wij gewaarschuwd zijn tegen de „ongeloofsdenkbeelden”, die, ongeacht alle

historisch-vakwetenschappelijke nasporingen, geheel enige oorzaak zijn van *de* Revolutie. Het antwoord kan slechts gegeven worden vanuit de openbaring der souvereiniteit Gods in Christus Jezus, die de souvereiniteit in eigen kring als grondbeginsel onzer samenleving vordert.

*

IETS OVER INDEXCIJFERS

DOOR

H. KLEINHOUT

In de aanvang van het artikel wordt er op gewezen, dat de gebruiker van statistische gegevens zich wel moet realiseren wat de betekenis is van de door hem gebruikte gegevens. Om enige aspecten van hetgeen vastzit aan de samenstelling van indexcijfers te laten zien, wordt aan de hand van enige productiegegevens van de schoenfabrieken een reeks indexcijfers opgesteld. Enkele voorwaarden waaraan de indexcijfers moeten voldoen worden nagegaan. Verder worden de resultaten door grafiekjes nog toegelicht.

Een aantal andere problemen in de statistiek worden in de bespreking van de prijs-indexcijfers van het gezinsverbruik naar voren gehaald. Deze indexcijfers worden vastgesteld

1. aan de hand van de resultaten van het budget-onderzoek en

2. met gebruikmaking van de indexcijfers van de kleinhandelsprijzen.

Doel, nut en methode van het budget-onderzoek worden uiteengezet. Daarna komt ter sprake het gebruik dat gemaakt wordt van de resultaten van het budget-onderzoek bij de berekening van de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik. Aandacht wordt daarbij gewijd aan het wegingsschema.

Voorts wordt vermeld hoe de indexcijfers van de kleinhandelsprijzen kunnen worden berekend.

Met drie voorbeelden wordt verder duidelijk gemaakt op welke drie manieren uit de z.g. basisgegevens de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik kunnen worden vastgesteld.

Tenslotte wordt gepoogd in enkele woorden te laten zien hoe op het gebied van de loon- en prijspolitiek de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik een woord mee spreken. De tegenwoordige indexcijfers hebben betrekking op een zeer bepaalde groep van de bevolking, hetgeen een beperking van de waarde van het indexcijfer inhoudt. Daarbij komt, dat elke statistiek reeds onnauwkeurigheden in zich draagt, zodat geringe wijzigingen in het indexcijfer generlei conclusies toelaten. Hoe beter de cijfers zijn, met des te meer kans op succes kunnen bepaalde maatregelen nationaal en internationaal vruchten afwerpen.

In het kader van een artikel voor dit tijdschrift zal een bespreking van de in de statistiek gebruikte indexcijfers zich noodzakelijk moeten beperken tot het geven van een algemeen inzicht. Met name zullen diepgaande theoretische beschouwingen achterwege moeten blijven. Wij zullen trachten op niet te technische wijze enkele aspecten van de indexcijfers in de economische en sociale sfeer te laten zien, en hier en daar „een kortje oppikken”.

Zolang de statistiek een technische methode is en niet meer, zolang zal de statistiek niet de waardering kunnen vinden, die haar toekomt. Zodra zij zich echter op wetenschappelijke basis gaat stellen, kan van haar diensten gebruik worden gemaakt op praktisch alle terreinen van het leven. „Cijfers liegen niet” is een veelgebruikte uitdrukking. Waar het echter om gaat, is, dat de cijfers geen aanleiding mogen geven tot het verkondigen van leugens. En dat kan heel gauw gebeuren, indien de statistiek niet op wetenschappelijk-statistische basis is gegrondvest. De statistiek wordt thans ook tot de wetenschap gerekend. Dat wil uiteraard niet zeggen, dat de

statistiek geen fouten meer maken kan. Gelukkig is het zo, dat de statistiek, vooral ook de econometrische sector daarin, zich bewust is van het gevaar, dat haar bedreigt, indien de gebruikers van de uitkomsten van een statistisch onderzoek de neiging vertonen zonder verder commentaar aan die resultaten een algemene geldigheid toe te kennen.

Elke gebruiker van de resultaten van een onderzoek moet weten, hoe de opzet van de enquête is geweest, hoe de resultaten tot stand zijn gekomen, welke betrouwbaarheid de gevonden cijfers hebben enz., vóór hij kan beoordelen in hoeverre de statistische gegevens hem van dienst kunnen zijn bij de oplossing van zijn eigen probleem. Omgekeerd moet de statistiek er ook rekening mede houden, dat een bepaalde statistiek voor geheel uiteenlopende doeleinden wordt gebruikt. Een toelichting op de resultaten van een onderzoek moet zo nodig daarom gelijktijdig met die resultaten worden gepubliceerd. Wij denken hierbij aan o. a. de statistische waarneming van de koopkracht van het geld. Grondslag voor de bepaling van de koopkracht is het prijspeil. Daarom is het voor de gebruikers van een statistiek van de koopkracht van het geld noodzakelijk, dat zij vaststellen, vóór zij overgaan tot gebruik van de resultaten van de statistiek, van welke goederen de prijzen en welke prijzen (groothandels-, kleinhandelsprijs enz.) zijn waargenomen voor de berekening van de resultaten van het onderzoek naar de koopkracht. Immers, de prijzen van bv. groothandelsgoederen verlopen in een bepaalde periode vaak geheel anders dan die van goederen in de kleinhandel of dan die van importgoederen op het moment van import.

Niet alle gebruikers van statistieken hebben zoveel technische en theoretische statistische kennis, dat verwacht mag worden, dat zij de moeilijkheden en gevaren op dit terrein zullen onderkennen. En in veel gevallen is dat ook helemaal niet nodig. Wat o. i. echter wel nodig is, is dit, dat de instanties, instellingen enz. die statistieken vervaardigen, steeds duidelijk uiteenzetten in hoeverre de gevonden resultaten ook een wijdere strekking hebben. Gelukkig gebeurt dat ook goeddeels. Desniettenstaande heeft een van de Nederlandse statistici zelfs gepleit voor het samenstellen van twee series publicaties, nl. een voor algemeen gebruik en een voor gebruik bij de theoretisch-statistische analyse. Ofschoon naar wij menen daarmee niet alle moeilijkheden zullen zijn ondervangen, trekt ons deze oplossing van het vraagstuk: „hoe komen wij tot een verantwoord gebruik van de statistiek” zeer aan. Zoals in zoveel wetenschappen speelt ook hier de vorm waarin de resultaten van het onderzoek worden gepubliceerd een rol van belang.

Vorenstaande algemene opmerkingen gelden ook voor de indexcijfers. Wij zullen hetgeen hiervoor gezegd is thans echter niet meer in het bijzonder daarop betrekken. In het kader van dit artikel behoeft dat ook niet.

Wij verstaan onder een reeks indexcijfers een reeks verhoudingscijfers, die het verloop aangeeft van een zeker verschijnsel ten aanzien van een bepaalde basis-periode. Zouden we deze omschrijving of, wil men, definitie op haar juistheid gaan bezien, dan zouden allerlei problemen zich aandienen. Liever dan dat, willen we hier de praktijk op enkele punten laten spreken. Op deze wijze komen vanzelf allerlei punten ter sprake, die hier bedoeld zijn. Hoofdzakelijk zal onze aandacht om der wille van de actualiteit gericht zijn op de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik. Vooraf echter een korte bespreking van een statistiek op ander terrein, nl. de

statistiek van de productie van schoenen. Zoals de lezer begrijpen zal is het doel van deze bespreking een aantal begrippen uit de statistiek in het licht te stellen.

Het verschijnsel, waarvan bij laatstgenoemde statistiek het verloop wordt gevolgd, is de productie-omvang van schoenen. (We zullen ons hier bepalen bij een statistiek welke de gehele branche omvat. De interne bedrijfsstatistiek blijft buiten beschouwing.) Nadat eenmaal de wenselijkheid is gebleken bedoelde productie-omvang te weten, al of niet in combinatie met andere verschijnselen zoals het aantal bij de productie, direct of indirect, betrokken arbeiders en het aantal gewerkte uren, gaat men o. a. na in welke eenheden men die productie-omvang zal uitdrukken. Het ligt voor de hand in dit geval het aantal geproduceerde paren schoenen en de omzetwaarde in guldens te kiezen. Onder zekere omstandigheden zou ook het aantal kilogrammen verwerkt leder hiervoor kunnen dienen.

Degenen die de statistiek zullen samenstellen vragen nu aan de fabrikanten van schoenen op een toegezonden vragen-formulier te vermelden hun productie (in aantallen paren en in waarde uitgedrukt) van schoenen, onderscheiden eventueel naar een aantal soorten, bv. kinderschoenen, meisjes-, jongens-, dames-, herenschoenen, sandalen, rubberschoeisel enz., en wel de productie van een bepaalde periode. Deze periode kan zijn een week, een vierwekelijkse periode, een kalendermaand, een jaar enz. De van de fabrikanten verkregen cijfers worden nadat de vragen-formulieren weer zijn terugontvangen verwerkt tot een statistiek. Uit de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek te 's Gravenhage blijkt, dat in de ondernemingen, welke in 1950 25 of meer arbeiders in dienst hadden, de productie van lederen schoenen (en laarzen) en rubberschoeisel enz. (inclusief pantoffels e. d.) bedroeg:

in Januari	1952	1180.000	paren
in Februari	1952	1443.000	paren
in Maart	1952	1528.000	paren
in April	1952	1545.000	paren

Met deze cijfers in de hand zouden we een kleine reeks indexcijfers kunnen maken. De productie in Januari 1952 op 100 stellend, is de productie in Februari $\frac{1443}{1180} \times 100$, in Maart $\frac{1528}{1180} \times 100$ en in April $\frac{1545}{1180} \times 100$. De reeks zou dan worden: 100, 122, 129, 130. In dit geval heeft zulk een reeks echter weinig waarde, aangezien, bij voortzetting van de reeks over een aantal jaren, uit het feit, dat de productie in bv. Maart 1955 een aantal procenten afwijkt van de productie in Januari 1952 of in Maart 1952, geen belangrijke conclusies te trekken zijn. Dat wordt anders, indien de basis-periode (in het bovenstaande voorbeeld Januari 1952) met meer zorg wordt gekozen. We gaan daarbij uit van de gedachte, dat de basis-periode moet zijn een periode waarin van een vrij normale toestand in de betreffende bedrijfstak kan worden gesproken. Indien we in het onderhavige geval als basis-periode een laat oorlogsjaar zouden nemen heeft een reeks indexcijfers met deze basis voor de beoordeling van het verloop van de productie weinig of geen zin. Immers de productie in de oorlogsjaren hing van een groot aantal toevallige factoren af, zodat van een „normale” toestand geen sprake was. Tot nu toe wordt het jaar 1938

als het meest geschikte basis-jaar beschouwd. Hierbij komt nog, dat in het algemeen een reeks indexcijfers aan waarde wint, indien zoveel mogelijk perioden door die reeks bestreken worden. Dit sluit in, dat het kiezen van de basis-periode met allerlei waarborgen moet zijn omgeven, wil de reeks enige tijd kunnen worden voortgezet. Indien de nodige voorzichtigheid niet is betracht, zal men in het algemeen spoedig genoodzaakt zijn een andere basis-periode te nemen. Het laten voortlopen van de reeks zal dan niet meer mogelijk zijn, zodat een nieuwe reeks moet worden begonnen. En niet altijd is het mogelijk de oude reeks met de nieuwe reeks te koppelen, vergelijkbaar te maken.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft ook voor de productie-indexcijfers van de schoenindustrie het jaar 1938 gekozen als basisperiode. In de statistiek wordt nu de totale productie van dat jaar, gedeeld door 12 (we hebben dan de gemiddelde maandproductie in 1938), gesteld op 100; en de maandproducties van de maanden welke in de reeks zullen worden betrokken, worden in die gemiddelde maandproductie uitgedrukt. We vinden de volgende reeksen.

PRODUCTIE INDEXCIJFERS (PAREN SCHOENEN EN PANTOFFELS)

	basis	1949	1950	1951	1951												1952				
					J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.	J.	F.	M.	A.	M.
					alle soorten schoeisel (leder en rubber, uitgezonderd pantoffels) . . .	1938	137	148	148	173	177	203	194	182	150	97	122	138	128	113	95
pantoffels . .	1938	133	109	110	92	69	67	65	62	82	93	168	173	192	174	87	55	54	46	51	34

In dit staatje zien we naast de maandelijks indexcijfers van de jaren 1951 en 1952 (voorzover beschikbaar op het moment van schrijven van dit artikel) ook nog de indexcijfers voor de jaren 1949, 1950 en 1951. Voor de berekening van deze laatste indexcijfers is vanzelfsprekend niet de gemiddelde maandproductie in 1938 gebruikt, maar de totale productie van het jaar 1938.

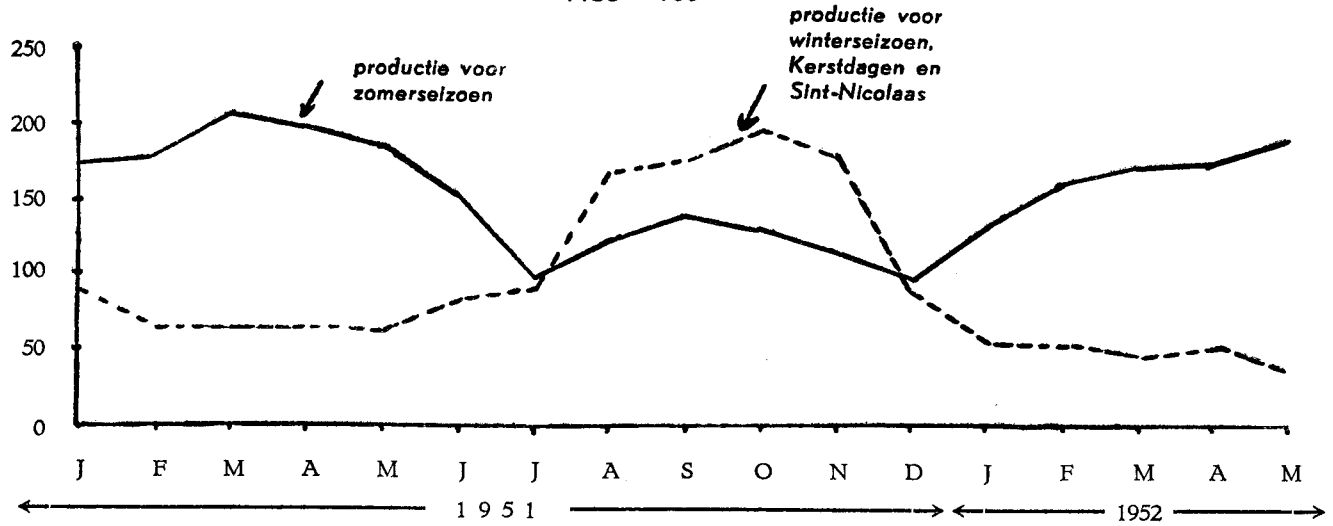
Bovenstaande maandindexcijfers in grafiek gebracht geven het in grafiek I vervatte beeld.

Sneller dan uit de cijfers zelf zien we in deze grafiek de invloed van het seizoen op de productie. Zomerschoenen en de schoenen die in het voorjaar bij een nieuwe japon, mantel enz. gekocht worden, komen in het begin van het jaar in productie. De pantoffels, een winter-artikel, worden gemaakt in de maanden Augustus tot November.

We willen nog even nagaan of de statistiek laat zien of inderdaad de verkoop van schoenen en pantoffels aan het publiek later plaats heeft dan de productie. Uit grafiek II zien we, dat de eerste helft van het jaar 1951 de verkoop van schoenen (gerekend naar aantallen paren) oploopt, daarna op een belangrijk lager niveau ligt, totdat einde Maart 1952 de stijging weer begint. Bij de pantoffels zien we topverkoop in November en December 1951, en overigens een veel lagere vrij constante activiteit.

GRAFIEK I

1938 = 100

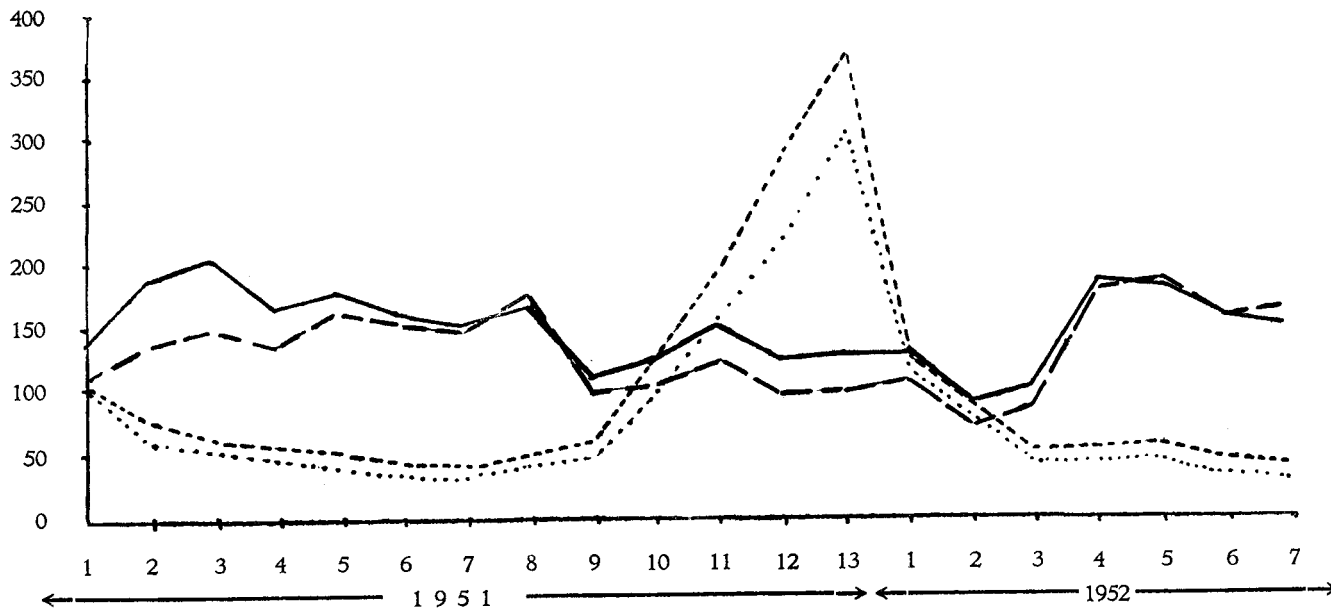

———— = schoenen
- - - - - = pantoffels

GRAFIEK II

Indexcijfers van de omzetten van schoenen en pantoffels bij grootwinkelbedrijven

Basis: $\frac{1}{13}$ deel van de jaaromzet in 1949 = 100

————— = geldomzetten } schoenen
 - - - - - = parenomzetten }
 ········ = geldomzetten } pantoffels
 - · - · - · = parenomzetten }

4 wekelijkse periode

1951 {

- 1 1 — 27 Jan.
- 2 29/1 — 24 Febr.
- 3 26/2 — 24 Mrt.
- 4 26/3 — 21 Apr.
- 5 23/4 — 19 Mei
- 6 21/5 — 16 Juni
- 7 18/6 — 14 Juli
- 8 16/7 — 11 Aug.
- 9 13/8 — 8 Sept.
- 10 10/9 — 6 Oct.
- 11 8/10 — 3 Nov.
- 12 5/11 — 1 Dec.
- 13 3/12 — 29 Dec.

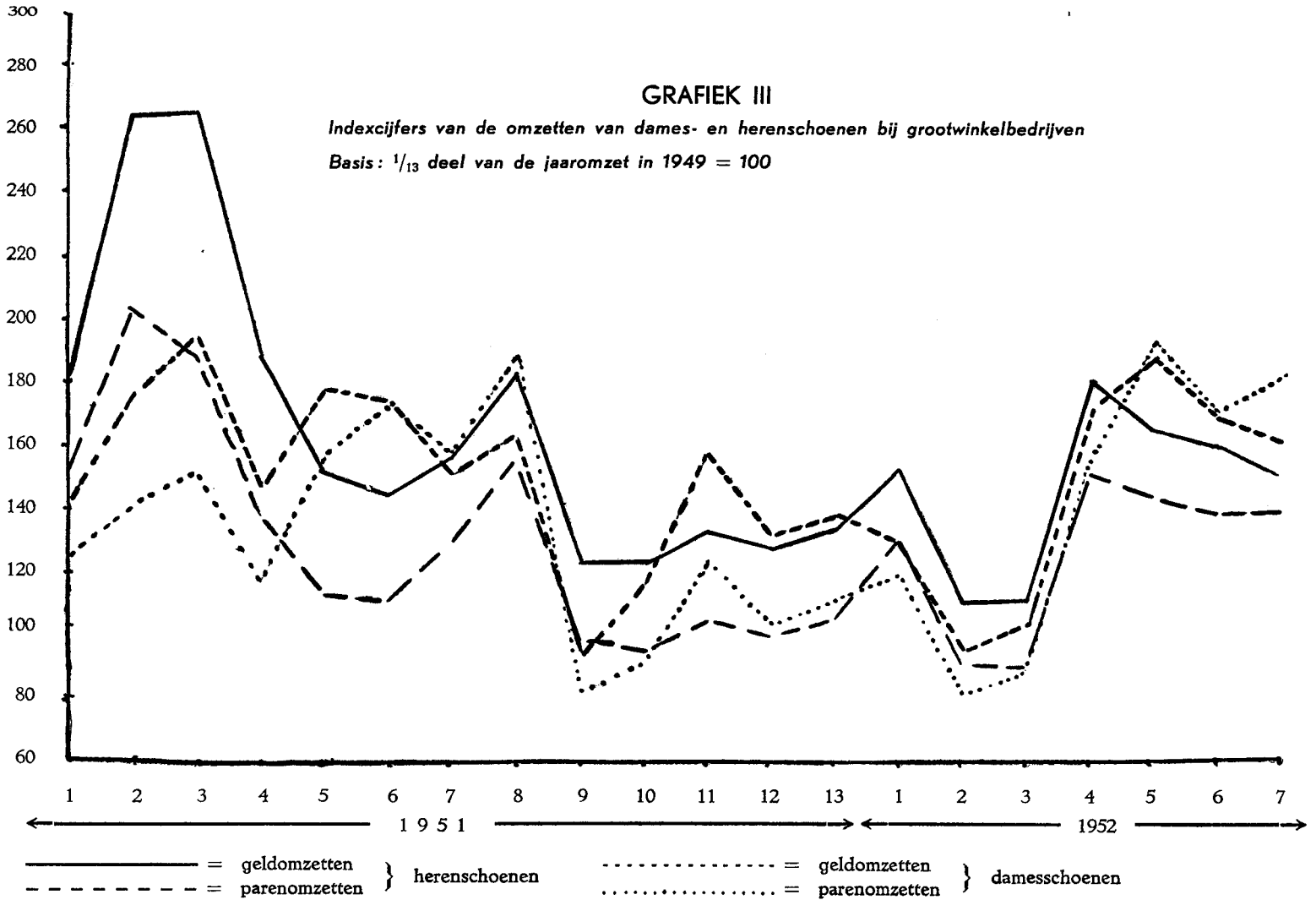
1952 {

- 1 31/12 — 26 Jan.
- 2 28/1 — 23 Febr.
- 3 25/2 — 22 Mrt.
- 4 24/3 — 19 Apr.
- 5 21/4 — 17 Mei
- 6 19/5 — 14 Juni
- 7 16/6 — 12 Juli

GRAFIEK III

Indexcijfers van de omzetten van dames- en herenschoenen bij grootwinkelbedrijven

Basis: $\frac{1}{13}$ deel van de jaaromzet in 1949 = 100

In grafiek III zien we het verloop van de omzetten in dames- en herenschoenen afzonderlijk. De eerste 4-wekelijkse perioden in 1951 geven een afwijking van het algemene beeld. In de voorzomer en in de zomer zien we een hogere verkoop van damesschoenen. Vervolgens een daling tot Maart 1952, waarna weer een belangrijke seizoenstijging volgt. Bij de herenschoenen is het verloop iets rustiger.

In Nederland worden zeer veel industrieën resp. goederen „statistisch” bewerkt; teveel om hier op te noemen. Dat niet steeds dezelfde mogelijkheden bestaan om tot een zekere uitgebreidheid van de statistiek te komen, spreekt vanzelf. Om ons niet te lang bezig te houden met de schoenen en een aantal andere problemen te kunnen aansnijden gaan we thans zien naar de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik.

Vroeger werden deze indexcijfers onder de naam „indexcijfers van de kosten van levensonderhoud” gepubliceerd. Terwille van de duidelijkheid is men echter daarvan afgestapt. Ook ten aanzien van deze prijsindexcijfers geldt in bijzondere mate hetgeen in de inleiding hiervoor werd gezegd met betrekking tot de noodzaak van kennis bij de gebruiker van de statistiek van de aard en de waarde van de resultaten van het statistisch onderzoek.

Deze indexcijfers worden gebaseerd o. a. op de uitkomsten van het zgn. budget-onderzoek. Voor we verder gaan is het nodig dit budget-onderzoek eerst, zij het kort, te bezien.

Een van de middelen om inzicht te verkrijgen in de sociale omstandigheden van de bevolking is het onderzoek naar de uitgaven van de gezinnen. Dat onderzoek bestaat daarin, dat de gegevens betreffende de uitgaven van een groot aantal gezinnen worden verzameld en bewerkt. De gelijksoortige uitgaven worden bij elkaar geteld en het gemiddelde per gezin wordt berekend. Dit gebeurt voor een groot aantal goederen en diensten, welke volgens bepaalde richtlijnen worden bijeengebracht in een aantal zgn. verbruiksklassen. Bij het budget-onderzoek wordt ook gevraagd naar de genoten inkomsten van deze gezinnen. Na groepering van de inkomsten naar bepaalde gezichtspunten wordt weer een gemiddelde berekend. Van elk gezin moet het totaal van de inkomsten gelijk zijn aan het totaal van de uitgaven. Het gemiddelde gezinsbudget moet vanzelfsprekend eveneens sluiten.

Waarvoor dient nu het budget-onderzoek? In de eerste plaats om de grondslag te verschaffen voor onze kennis van de gebruiksgewoonten van de ondervraagde bevolkingsgroepen. Voorts biedt het de basis voor een analyse van de gezinsinkomsten en voor de berekening van prijsindexcijfers van het gezinsverbruik. Dit zijn de hoofddoeleinden van het budget-onderzoek. Verder worden de resultaten van het onderzoek dienstbaar gemaakt aan bv. het onderzoek naar de voedingstoestand van de bevolking. Dit is alleen mogelijk, indien bij het onderzoek, naast de uitgegeven geldbedragen, bij de voedingsmiddelen tevens de gebruikte hoeveelheden zijn gevraagd, zoals dat in Nederland het geval is. Van elk der voedingsmiddelen, welke in de gezinsuitgaven voorkomen, is wetenschappelijk vastgesteld, welke hoeveelheden calorieën, vitamines, ijzer enz. het per eenheid bevat. Door nu te vergelijken de werkelijk geconsumeerde hoeveelheden calorieën, vitamines enz. met normen, welke door voedingsgespecialisten

listen zijn berekend, de zgn. recommended allowances, kan men inzicht verkrijgen omtrent de voedingstoestand, en een verbetering of verslechting daarvan. Nog op andere wijze wordt van de resultaten van het budget-onderzoek gebruik gemaakt. Bijvoorbeeld bij het onderzoek naar de indirecte belastingdruk op de gezinsbudgetten. Hierbij wordt van elk artikel, dat in het budget voorkomt, vastgesteld, welk gedeelte van het aankoopbedrag bij de fiscus terecht is gekomen. Enkele van de belangrijkste toepassingen zijn hiermede genoemd.

Hoe worden in Nederland de gegevens voor het onderzoek naar de gezinsinkomsten en -uitgaven verzameld? De gezinnen, welke voor medewerking aan het onderzoek zijn uitgekozen, ontvangen een jaar lang elke week een zgn. huishoudboekje ter invulling. Zij vermelden daarin in tijdsvolgorde hun inkomsten en uitgaven. De huishoudboekjes worden daarna door de instantie, die het onderzoek instelt, nauwkeurig nagegaan op onvolkomenheden, „doorgelicht”. Vervolgens worden van elk artikel en elke dienst (bv. treinreis) de door de gezinnen gekochte hoeveelheden, voorzover het voedingsmiddelen betreft, en de betaalde bedragen getotaliseerd. Tenslotte wordt van elke post het gemiddelde berekend. Iets dergelijks geschiedt ten aanzien van de inkomsten.

Het is, vooral om financiële redenen, niet mogelijk alle gezinnen van de te onderzoeken bevolkingsgroep bij het budget-onderzoek te betrekken. De gezinnen, welke tot medewerking zullen worden uitgenodigd, moeten met zorg worden gekozen. Men gebruikt dan de steekproefmethode. D. w. z. men ondervraagt slechts een klein aantal gezinnen uit een groep met de bedoeling, dat het resultaat van het onderzoek toch geldig zal zijn voor de gehele groep.

Het kiezen van de te ondervragen gezinnen, m. a. w. het bepalen van de steekproef, levert heel wat moeilijkheden op. Vooreerst zal de omvang van de steekproef worden bepaald door de mate van nauwkeurigheid, die de resultaten van de enquête moeten hebben. Vergroting van de nauwkeurigheid brengt relatief grote kosten met zich mee, zodat ook deze factor een rol speelt bij de bepaling van de steekproef.

Enkele voorbeelden van steekproef-bepaling volgen thans. De eerste, nu verouderde, methode, is die, waarbij men de kaarten-massa van het bevolkingsregister doorloopt stuk voor stuk en van bv. elke duizendste kaart naam en adres van de daarop vermelde persoon op een lijst overneemt. Alle personen, die op deze wijze op die lijst zijn genoteerd, worden ondervraagd. Deze methode wordt, bv. ingeval de resultaten voor een gehele stad moeten gelden, niet meer gevolgd.

Een andere wijze van het vaststellen van de steekproef bestaat hierin, dat na berekening van de mate, waarin de verschillende bevolkingsgroepen en hun kenmerken in het onderzoek moeten worden opgenomen, het op grond daarvan vereiste aantal gezinnen wordt ondervraagd. Deze gezinnen worden dan weer gekozen door bv. uit de kaarten van die groepen gezinnen in het bevolkingsregister elke duizendste kaart te lichten. Men laat hier dus minder aan het „toeval” over. Ook zal men de plattegrond van een stad kunnen verdelen in een aantal blokken van gelijke grootte. Elk huis in zulk een blok, dat het meest westelijk ligt bv. zal worden ondervraagd. De problemen, die zich bij de vaststelling van de steekproef voordoen, zijn te talrijk om ze in het kader van dit betoog te noemen.

De meer ingewikkelde steekproefmethoden kunnen uiteraard slechts

worden gebruikt, indien het beschikbare geldbedrag ruimte biedt om een groot aantal gezinnen te ondervragen. Echter zal men er steeds naar streven, de steekproef zo in te richten, dat zij naar de verschillende belangrijke gezichtspunten, zoals het inkomen, de gezinsgrootte, de geografische spreiding, representatief is voor de bevolking of de bevolkingsgroep.

Het ligt voor de hand, dat de gezinnen, die bereid zijn gedurende een geheel jaar elke week hun inkomsten en uitgaven op te schrijven in huishoudboekjes, op zichzelf reeds een uitgelezen gezelschap vormen. In het algemeen zijn dit ordelijke gezinnen. We bereiken dus met deze methode niet allerlei soorten gezinnen, die toch wel tot de bevolkingsgroep behoren, waarvoor de resultaten gelding moeten hebben. M. a. w. de representativiteit wordt hierdoor ongunstig beïnvloed. In de Verenigde Staten van Noord-Amerika heeft men op grote schaal een andere methode gevolgd dan die waarin de huishoudboekjes een rol spelen en die dat daaraan verbonden nadeel zou opvangen. Daarover thans echter niet.

Zodra de gegevens van elk gezin zijn vastgesteld, zoals ze in de statistiek zullen worden verwerkt, wordt nagegaan in welke groep elk gezin zal worden ondergebracht. Men kan bv. een indeling maken naar het beroep van het gezinshoofd, naar het aantal kinderen, naar de leeftijden.

**GEMIDDELDE UITGAVEN VAN GEZINNEN VAN GESCHOOLEDDE
INDUSTRIE-ARBEIDERS, ONDERSCHIEDEN NAAR AANTAL
PERSONEN PER GEZIN, 1e KWARTAAL 1951.**

Uitgaven-klasse	gezinnen bestaande uit 3 en 4 personen		gezinnen bestaande uit 5 en 6 personen		totaal	
	bedrag in cts gemiddeld per gezin	bedrag in % van de totale uitgaven	bedrag in cts gemiddeld per gezin	bedrag in % van de totale uitgaven	bedrag in cts gemiddeld per gezin	bedrag in % van de totale uitgaven
brood en gebak	5300	6,0	6740	6,7	5770	6,2
vruchten . . .	2160	2,4	2270	2,2	2190	2,4
vlees en vleeswaren .	5560	6,2	5960	5,9	5690	6,1
cafébezoek . .	310	0,3	400	0,4	340	0,4
huishuur en water . .	6340	7,1	6730	6,7	6460	7,0
belastingen enz.	3450	3,9	1390	1,4	2780	3,0
totale uitgaven	89000	100,0	100940	100,0	92850	100,0
Deze gegevens hebben betrekking op:	aantal					
	gezinnen . . .	164	87	251		
personen gem. per gezin. .	3,6	5,3	4,1			
bron: C. B. S.						

In het bovenstaande zijn de gevolgen van het aantal personen per gezin in de groep geschoolde industrie-arbeiders op de uitgaven van het gezin (gedeeltelijk) gedemonstreerd. We moeten er wel steeds op bedacht zijn, dat de cijfers welke worden gepubliceerd, betrekking hebben op het gemiddelde gezin. Zeer waarschijnlijk is dus, dat niet één gezin de ge-

middelste uitgaven heeft gedaan. Aangezien talloze factoren de hoogte van de verschillende uitgaven bepalen, mogen we zeker niet de gemiddelden als norm voor een bepaald gezin gaan stellen. D. w. z. niet alleen onverstand en onwil van de gezinnen bepalen ongunstige afwijkingen van het gemiddelde budget. Om een zeer duidelijk voorbeeld te noemen: indien in een gezin zich een geval van ziekte voordoet, dat met hoge kosten gepaard gaat, zullen bepaalde verbruiksklassen een bijzondere verhoging ondergaan en het zou dwaasheid zijn dan aan het gezin het gemiddelde budget voor te houden als norm voor zijn uitgaven. Andererzijds is het vaak wenselijk de gegevens van zulk een gezin niet bij de berekening van het gemiddelde te betrekken.

We hebben nu een indruk van wat er alzo vastzit aan een budget-onderzoek. Met deze kennis gewapend gaan we nu spreken over de prijs-indexcijfers van het gezinsverbruik.

We zagen hiervoor dat het budget-onderzoek o. m. dienstbaar wordt gemaakt aan de berekening van deze indexcijfers. Dit geschiedt in principe op de volgende manier. Gesteld een liter melk kostte in 1939 gemiddeld 12 cent en thans 24 cent. Als basis-periode het jaar 1939 gebruikend, is het prijsindexcijfer van melk (we stellen immers de prijs in 1939 op 100) $\frac{24}{12} \times 100 = 200$. De prijs van melk is „100 punten hoger”. Nu is melk een van de vele voedingsmiddelen welke we tot ons nemen. We kunnen dus bezwaarlijk zeggen, dat de kosten van levensonderhoud, wat de voeding betreft, met 100 punten zijn gestegen. Teneinde tot een prijsindexcijfer van het gezinsverbruik te komen, zullen we in onze berekeningen alle levensmiddelen, alle andere goederen die we hebben gekocht, en de diensten, waarvoor we hebben betaald, moeten opnemen. Dit geheel van goederen en diensten noemen wij het aangeschafte pakket goederen en diensten. En nu kunnen we met ons prijsindexcijfer vaststellen, door middel van een daartoe geschikt wegingsschema, de veranderingen in de consumenten-prijs van het pakket goederen en diensten. Deze indexcijfers kunnen we berekenen voor verschillende groepen van individuen, bv. ondernemers, arbeiders, boeren, landarbeiders, ambtenaren, officieren, predikanten, doktoren.

Welk pakket voeren we nu in bij onze berekeningen en wat doen we ermee? Eerst het laatste. Het pakket is grondslag voor het wegingsschema. Een voorbeeld zal duidelijk maken, wat hiermede wordt bedoeld. Stel, de prijs van 1 lt. melk is gestegen van 12 cts in de basisperiode op 24 cts, de prijs van de overige voedingsmiddelen van 500 op 1500 cts. Het prijsindexcijfer van melk is met 100 punten gestegen en van de overige voedingsmiddelen met 200 punten. Zonder een wegingsschema in te schakelen zou men zeggen, dat de kosten van voeding met $\frac{100 + 200}{2} \times 1\% = 150\%$ in prijs zijn gestegen. Dat is natuurlijk niet zo. In werkelijkheid zijn de kosten voor voeding gestegen van (500 + 12) cts op (1500 + 24) cts, d. i. met 199 %, aanzienlijk meer dan de reeds genoemde 150%. We wegen dus naar het belang van elk artikel in het pakket. En nu gebruiken we het gebruiksschema van het budget-onderzoek als schema, waarin tot uitdrukking wordt gebracht de verhouding van het belang van elk artikel tot het totale pakket.

Welk pakket goederen en diensten zullen we gebruiken? Het is nu

eenmaal niet mogelijk in één indexcijfer zowel de invloed van de prijswijzigingen als die van de veranderingen in de gebruiksgewoonten tot uitdrukking te brengen. Bij de berekening van *prijsindexcijfers* zal de laatste invloed moeten worden uitgeschakeld. Dat houdt dus in, dat bij de berekening van de opeenvolgende indexcijfers een vast pakket goederen en diensten moet worden gekozen. Het pakket, dat in werkelijkheid door de gezinnen wordt aangeschaft, laat ons zeggen per jaar, verandert van samenstelling in de loop der jaren. Nu is men gewoon als basis voor de berekening van deze indexcijfers, indien mogelijk, een pakket goederen en diensten te nemen uit een periode, waarin de samenstelling van het pakket zo stabiel mogelijk is. Daarbij komt, dat dit indexcijfer vooronderstelt, dat de omstandigheden van de medewerkende gezinnen in de basisperiode en in de beschouwde periode gelijk gebleven zijn, bv. ten aanzien van de gezinsgrootte en het gezinsinkomen, maar ook ten aanzien van de verbruiksgewoonten en van de levensstandaard, welke met het aangeschafte pakket goederen en diensten in beide perioden is bereikt. In de praktijk zijn de problemen, welke achter deze laatste vooronderstellingen verscholen liggen, niet oplosbaar. Men neemt aan, dat het vaste pakket de beste benadering is van het theoretisch juiste pakket. Ter voorkoming van misverstand zij er nog op gewezen, dat het zojuist genoemde theoretisch juiste pakket *niet* voorstelt het pakket, gebaseerd op een om de een of andere reden *gewenst geacht* verbruik.

In ons land verzorgt het Centraal Bureau voor de Statistiek de berekening van de algemene prijsindexcijfers van het gezinsverbruik. Tot 1951 werden twee reeksen opgesteld, één gebaseerd op een vooroorlogs pakket goederen en diensten en één gebaseerd op een na-oorlogs pakket. Aangezien ten aanzien van beide pakketten en dus met betrekking tot beide reeksen index-cijfers naarmate de tijd voortschreed steeds meer bezwaren naar voren kwamen, is overgegaan tot de berekening van interim-indexcijfers. Als grondslag voor het wegingsschema heeft gediend het verbruik van gezinnen van geschoolde arbeiders en lagere employé's in 1949. Dit interim-prijsindexcijfer is dus niet representatief voor de gehele Nederlandse bevolking. Het ligt blijkens de publicaties van genoemd statistisch bureau in de bedoeling, zodra de resultaten bekend zijn van het nationale budget-onderzoek, dat dit bureau in 1951 in Nederland heeft ingesteld, indexcijfers te berekenen voor een aantal bevolkingsgroepen, die bij het nationale budget-onderzoek betrokken zijn geweest. Dit grootscheepse budget-onderzoek biedt nl. de mogelijkheid gemiddelde budgetten (en daarmee dus wegingsschema's) vast te stellen van een aantal sociale en inkomensgroepen van de bevolking. Dat zulks een grote verbetering zal zijn, vergeleken bij de situatie van thans, behoeft wel geen nader betoog.

In het vorenstaande is gesproken over de prijsveranderingen, welke bij de berekening van de prijsindexcijfers een rol spelen. We hebben aan de hand van de resultaten van het budget-onderzoek een verbruikspatroon, een wegingsschema, vastgesteld. De vraag is nu, welke prijzen in onze berekeningen moeten worden verwerkt, en hoe dat geschiedt. Het verbruikspatroon kan zijn uitgedrukt in hoeveelheden, kg aardappelen, kg brood, afgelegde treinkilometers, aantal fietsen enz., òf in bestede geldbedragen. In het eerste geval zullen ter berekening van het prijsindex-

cijfer van het gezinsverbruik de hoeveelheden moeten worden vermenigvuldigd met de resp. prijzen in de beschouwde periode. In het tweede geval worden de bestede prijzen vermenigvuldigd met het indexcijfer van de kleinhandelsprijs van het betreffende artikel.

artikel	aangeschafte hoeveelheid 1949	bedrag in cts 1949 (a)	geval 1		geval 2	
			prijs per eenheid in cts Juli 1952	bedrag in cts Juli 1952 (b)	indexcijfers Juli 1952 (1949=100)	bedrag in cts Juli 1952 (c)
melk, los	2 liter	39,2	20,5	41	104,6	41,6
eieren	3 stuks	51,6	19,8	59,4	115,1	59,4
enz. enz.						
totaal						

Het totaal van kolom (a) geeft de prijs van het pakket goederen en diensten in 1949, dat van kolom (b) of (c) de prijs van hetzelfde pakket in Juli 1952. Door vergelijking van deze twee totalen verkrijgt men het prijsindexcijfer van het gezinsverbruik.

Hoe worden nu de in bovenstaand staatje bedoelde prijzen vastgesteld? We zullen ons weer bepalen bij hetgeen het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkens zijn publicaties op dit gebied doet. Dit bureau gaat bij een 1500-tal kleinhandelaren, grootwinkelbedrijven, coöperaties en fabrieken, die de kleinhandelsprijs van hun artikelen bindend voorschrijven, totaal 19000, de prijzen na. Uit de gegevens, die volgens een weloverwogen plan worden verzameld, wordt per artikel een gemiddelde berekend en het indexcijfer van de handelsprijs vastgesteld.

Thans nog een enkel woord over een derde berekeningswijze van de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik. Dezelfde gegevens worden hierbij gebruikt als bij de reeds beschreven methoden. Uit het verbruikspatroon, het wegingsschema, worden de zgn. wegingscoëfficiënten vastgesteld. Dit geschiedt als volgt. Het bedrag van elke uitgavepost wordt uitgedrukt in duizendsten van de totale uitgaven (i.c. in 1949). Zo is de coëfficiënt voor voeding 377, voor kleding 106 enz. Door nu op deze wegingscoëfficiënten het indexcijfer van de kleinhandelsprijzen (zie hierboven) toe te passen, vindt men de nieuwe wegingscoëfficiënt voor die bepaalde post. Deze wegingscoëfficiënten bij elkaar geteld geven het prijsindexcijfer van het gezinsverbruik voor het gehele budget.

artikel	wegingscoëff. in $\frac{0}{100}$ 1949	prijs in cts 1949	prijs in cts Juli 1952	indexcijfer Juli 1952 (1949 : 100)	indexcijfer Juli 1952 wegingscoëff.
melk, los . .	28	19,6	20,5	104,6	29,3
wit brood . .	17	26,4	35,8	135,6	23,1
runderlappen	8	211	401	190,0	15,2
eieren . . .	12	17,2	19,8	115,1	13,8
enz. enz. . .					
totaal . . .	1000				1200

d. i. indexcijfer 100

d. i. indexcijfer 120
Juli 1952

Dit is de methode, die in de praktijk wordt gevolgd op het Centraal Bureau voor de Statistiek. Het hierboven genoemde indexcijfer 120 zou zonder de invloed van de werkloosheids- en wachtgeldregeling 118 hebben bedragen; tengevolge van de invoering van bedoelde wet, die het verbruikspatroon wijzigde is het indexcijfer nl. met (afgerond) 2 punten verhoogd.

Uit het voorgaande is wel gebleken, dat bij de berekening van het algemene prijsindexcijfer van het gezinsverbruik enige beperkingen zijn aangelegd. Het is goed, bij de beoordeling van en het trekken van conclusies uit deze indexcijfers zich van deze beperkingen, tekortkomingen zo men wil, rekenschap te geven. De resultaten van deze berekeningen worden o.a. gebruikt voor de loon- en prijspolitiek van de regering. De ontwikkeling moge wat betreft de laatste jaren met een enkel woord worden aangestipt.

De oorlog heeft ook de rol en de functies van de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik sterk beïnvloed. In een groot aantal landen heeft men getracht de prijsbewegingen te leiden en een systeem van rantsoenering, allocaties, export-vergunningen enz. te stellen op de plaats van de contrôle, die er bestaat tengevolge van het prijsmechanisme in een vrije economie. In het bijzonder de loontrekkenden zijn zorg van regeringspolitiek. Prijswijzigingen welke de kosten van levensonderhoud beïnvloeden, worden nauwkeurig gevolgd, niet alleen om de wijzigingen te meten, maar ook om te zien of loonregelingen, prijsregelingen e.d. succes hebben gehad of niet. Door bijvoorbeeld subsidies aan boeren te geven om het prijspeil van bepaalde voedingsmiddelen constant te houden, kan men de kosten van levensonderhoud van bepaalde groepen van de bevolking beïnvloeden. Een stroom van problemen, ook statistische, zit hier aan vast. Daarom hangt van de nauwkeurigheid van de indexcijfers zeer veel af. Het is echter nog steeds zo, dat de tegenwoordige cijfers slechts betrekking hebben op een zeer bepaalde, beperkte, groep van de bevolking, nl. geschoolde arbeiders en lagere employé's met in 1949 ongeveer een bruto-inkomen van f 56.— p. w. Deze omstandigheid brengt mede, dat de gelding van het interim-prijsindexcijfer beperkt is. Voorts zal moeten worden afgewacht in hoeverre de verschillende reeksen indexcijfers, welke het Centraal Bureau voor de Statistiek zal berekenen aan de hand van de resultaten van het nationale budget-onderzoek, afwijkingen zullen te zien geven van de thans gepubliceerde reeks.

De loon- en prijspolitiek van de regering wordt o.a. door het bedrijfsleven nauwkeurig gevolgd. De sociale gevolgen van het verloop van de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik met betrekking tot de lonen worden èn door werknemers èn door werkgevers voortdurend nagegaan. En niet alleen de sociale maar ook de economische gevolgen. Men zal deze categorieën van gevolgen tegen elkaar afwegen en zo nodig voorstellen in bespreking brengen te bevoegder plaatse. Zowel nationaal als internationaal hebben maatregelen op dit gebied vaak ver-strekkende gevolgen. Dit is reden om scherp toe te zien hoe de verhoudingen zich ontwikkelen. Hierbij zal men echter wel in het oog dienen te houden, dat reeds als gevolg van de onnauwkeurigheid van elke statistische waarneming, en dus ook van deze indexcijfers, geringe wijzigingen (bijv. een punt op- of neerwaarts) van het indexcijfer geen conclusies toelaten.

Ook bij de vaststelling van de koopkracht van het geld, hiervoor reeds genoemd, maakt men soms gebruik van de prijsindexcijfers van het gezinsverbruik. Voorts wordt vaak de hoogte van alimentatie- en lijfrenten-uitkeringen, en van salaris- en winstuitkeringen aan hoger personeel en firmanten gebonden aan het verloop van dit indexcijfer. Het zou te ver voeren om daar te dezer plaatse op in te gaan.

*

BUITENLANDS OVERZICHT

DOOR

MR G. KUYPERS

De Noorse socialist Trygve Lie, die bijna zeven jaar lang secretaris-generaal der Verenigde Naties is geweest, heeft onverwacht zijn functie neergelegd. Hij gaat heen als een vermoeid en bijna verbitterd man, zich gelukkig prijzend, dat die zeven jaar zijn gezondheid niet hebben verwoest. Een paar dagen later benam zijn adviseur, de Amerikaan Feller zich het leven. Dat het niet alleen de Russische pressie was, die Trygve Lie bezwaarde, kan men misschien ook afleiden uit een opmerkelijke rede, die hij enige weken tevoren had gehouden te New York. In die rede zeide hij:

„Bijna alle mensen in Azië, Afrika en honderden millioenen in andere delen van de wereld hebben eeuwen lang in armoede geleefd zonder hun stem te verheffen. Zij leven nog steeds in armoede, maar zij gaan nu hun stem verheffen. De eis tot vrijheid en gelijke rechten en economische kansen kan in toenemende mate worden waargenomen en wordt dringend voor ieder, die oren heeft om te horen. Wij staan tegenover één van de grootste uitdagingen aan onze beschaving. Wij moeten of afdoende middelen vinden, om hierop te antwoorden met vreedzame middelen, als neergelegd in het Handvest der Verenigde Naties, of wij zullen overstroombd worden door een opeenvolging van gewelddadige opstanden, die een wijdverbreide chaos te weeg zullen brengen. De keuze ligt tussen een nieuwe donkere eeuw of een betere tijd dan de wereld ooit gekend heeft.”

Wij zijn het met Lie eens, dat het ontwaken der achtergebleven volken een der grootste uitdagingen aan onze beschaving is. De laatste tijd heeft die uitdaging zich verlegd van Azië naar Afrika. Malan kampt er mede in Zuid-Afrika, Engeland in Kenya en weldra wellicht ook in Tanganyika, Frankrijk in Tunis en Marokko. De vraag is niet, of de blanken het Afrikaanse continent moeten verlaten: dat moeten zij natuurlijk niet, weglopen is trouwens nooit de manier om een uitdaging te beantwoorden.

De grote vraag is, wat het blanke ras de achtergebleven volken te bieden heeft. Ongetwijfeld is het waar, dat de blanken veel voor de negers gedaan hebben. Het is ook waar, dat deze primitieve volken zonder de strenge hand der Europeanen zouden terugvallen in de chaos der stamoorlogen. Maar dit lost het kernprobleem niet op. Het kernprobleem is, dat in die achterlijke volken de vlam der vrijheid onstoken is en ontstoken wordt.

Die volken willen nu ook vooruit. Wat heeft het blanke ras hun te bieden?

De Britse planters en farmers in Kenya zitten daar om rijk te worden of omdat zij niet kunnen scheiden van de tropen. Niemand zal het hun kwalijk nemen. Maar bij de Kikoejoe's, te midden waarvan zij leven, is de vlam der vrijheid ontstoken. De Britten in Kenya hebben ongetwijfeld wel „iets gedaan” voor de inheemse bevolking, maar zij zijn er tenslotte niet gekomen, om die bevolking energiek vooruit te helpen, haar onderwijs te geven, cultuur, techniek, een modern leven en uiteindelijk de vrijheid. En dat zijn de dingen, die Jomo Kenyatta, het „leidend licht” van de „Mau-Mau”-terroristen voor zijn volk wil hebben.

Nogmaals: de vraag is, of het blanke ras geestelijk bereid en stoffelijk bij machte is de achtergebleven volken krachtadig te helpen bij het verkrijgen van cultuur, techniek, een modern leven en vrijheid. Dit is de geweldige uitdaging aan onze beschaving, des te moeilijker omdat de Europeanen belast zijn met hun koloniaal verleden, een verleden, dat historisch volstrekt geen schande behoeft te zijn, maar dat thans een zware handicap is bij het leiden van de nieuwe en vreemde wereld, welke geboorte deze eeuw aanschouwt.

De Russen hebben het grote voordeel, dat hun koloniale verleden ligt binnen de grenzen van hun huidige staat. Daarom kunnen zij voor de achtergebleven volken elders in de wereld poseren als een belangeloze macht, als het ideale voorbeeld, als het paradijs der primitieven. En dat doen zij dan ook. Jomo Kenyatta heeft in Moskou „gestudeerd”. De Russen smokkelen elk jaar een aantal Congolezen naar de Sowjet-Unie. Zij werken op lange termijn. Zij beloven wel cultuur, techniek, een modern leven en vrijheid. Zie hier, hoe Beria dat etaleerde tijdens het in October gehouden partij-congres te Moskou:

„Zo studeren in de Tadzjikse sowjet-republiek 58 mensen op de tienduizend inwoners aan hogescholen, in de Kirgizische 64, in de Azerbeidzjaanse 93. Tegelijkertijd studeren in Perzië 3 mensen op de tienduizend inwoners aan hogescholen, in Turkije 12.”

„Voor de instelling van de Sowjet-macht in Oezbekistan was daar één dokter op de 31.000 inwoners. Tegenwoordig is er één dokter op de 895 inwoners. In Egypte daarentegen heeft men op het ogenblik één dokter op de 4.350 inwoners.”

„In ons voorbeeld zien de volken der koloniën en afhankelijke landen de weg van de verdrukking en de rechteloosheid naar de vrijheid en onafhankelijkheid, van de stamvijandschap en stamoorlogen naar de broederlijke vriendschap der volken, van de honger en ellende naar een welvarend leven, van ongeletterdheid en culturele achterlijkheid naar een bloeiende cultuur, wetenschap en kunst.”

Beria haalde het volgende woord van Stalin aan:

„Men beschuldigt ons, dat wij in het Oosten propaganda maken. Wij hebben geen propaganda in het Oosten nodig. Het is voldoende, voor de burger van een afhankelijk land of van een kolonie, naar het Sowjetland te komen en te zien... hoe zwarten en blanken, Russen en niet-Russen, mensen van elke huidskleur en nationaliteit... samen dit grote land besturen, om er van overtuigd te raken, dat dit het enige land is, waar de broederschap der volken geen frase is, maar een feit.”

Het baat ons niet te verklaren, dat het intengedeel geen feit is, maar een frase en dat de communisten gemakkelijk praten hebben. In een be-

paald opzicht moet men de Sowjet-Unie buiten beschouwing laten. Ook zonder de Russen zou het Westen voor de uitdaging zijn komen te staan, waarvan Trygve Lie sprak. En nu gaat het er om deze ontwakende wereld te vriend te houden en een eeuw vooruit te zien. Wat eigenlijk nodig zou zijn, is bijvoorbeeld een groot en serieus Afrika-Congres, waaraan deelgenomen werd door de Westelijke mogendheden plus vertegenwoordigers van die ganse bonte mengeling van achterlijke Afrikaanse volken, een congres, waarop naast een ernstig bedoelde declaratie van beginselen een grootscheeps en reëel ontwikkelingsprogramma zou moeten worden aangenomen. Wanneer zo'n denkbeeld bestempeld moet worden als utopisch, onwezenlijk, onuitvoerbaar, te laat of te vroeg, dan valt te vrezen, dat het Westen in wezen de uitdaging niet aan kan. Dat is de eerste vijftig jaar misschien nog niet zo erg, dan houden wij onze basis in Afrika nog wel, maar op den duur zal ook dat continent dan voor de vrije wereld verloren gaan.

Eisenhower werd met overweldigende meerderheid gekozen tot president der Verenigde Staten. Het Amerikaanse volk wilde na twintig jaar wat anders en scheen te willen tonen, dat het niet voor niets een democratie heeft. De generaal bleek intussen populairder dan zijn Republikeinse partij, die in de Senaat slechts 48 zetels haalde (precies de helft) en in het Huis van Afgevaardigden 221 (drie boven de meerderheid). De ontmoeting tussen Eisenhower en Truman in het Witte Huis betekende, dat voor het eerst in de Amerikaanse geschiedenis een poging gedaan werd, na een regeringswijziging op ordelijke wijze het bewind over te dragen. Geen overbodige luxe in dit tijdsgewricht.

In de Assemblee der Verenigde Naties verkeerde men geheel in het onzekere omtrent de Koreaanse kwestie. Eisenhower was verplicht, nu persoonlijk naar Korea te gaan. Om wat te doen? Dat was de grote vraag. Eisenhower heeft zich ook verbonden in twee jaar de begroting terug te brengen tot 60 milliard dollar (thans ongeveer 80 milliard). Hoe dat moet gebeuren is ook nog niet duidelijk.

Een andere oorlogsheld kwam door verkiezingen aan de macht in Griekenland: generaal Papagos. Dit land gaat nu waarschijnlijk een stabiele regeringsperiode tegemoet.

Aan Israël ontviel door de dood president Weizmann, de begaafde en nobele kampvechter van het Zionisme, betreurd door Joden en niet-Joden over de gehele wereld.

Israël krijgt de komende veertien jaar van de Duitse Bondsrepubliek, enigermate als tegemoetkoming in Hitlers wandaden, goederen ter waarde van £ 700.000.000. Onder protest der Arabische Liga, welke dreigementen met een verbreking der traditionele handelsrelaties met Duitsland voorlopig geen effect sorteerden.

Het negentiende congres van de communistische partij der Sowjet-Unie eindigde met de aanneming van nieuwe statuten, die grote nadruk leggen op de plichten der partij-leden en de noodzaak van critiek, en van het vijfde vijf-jaren-plan, waaronder volgens Wasilewskij de Russische strijdkrachten beter zullen worden uitgerust dan tijdens de laatste oorlog. Veel hulde oogstte een artikel van Stalin in „Bolsjewik" (thans genaamd „Kommunist"), volgens hetwelk de kapitalistische wereld vanzelf uiteen valt en het de Russische economen nog schort aan theoretische klaarheid.

Malan, het doelwit van veel onbillijke critici over de hele wereld, legde zich neer bij een tweede uitspraak van het Hooggerechtshof betreffende een ongrondwettige wet en treedt het komend voorjaar met zijn apartheidspolitiek en al haar implicaties voor het kiezersvolk. Die apartheidspolitiek werd intussen al druk besproken door de Verenigde Naties, die Malan ook een commissie van goede diensten opdrongen inzake de positie der Aziaten in zijn land.

Engeland liet bij Australie zijn eerste atoombom ontploffen, waarbij het oorlogsschip „Plym” in damp opging. Het zette premier Churchill behoorlijk te paard. Maar een kleine maand later voerden de Amerikanen op Eniwetok een experiment uit, dat te maken had met een nog veel verschrikkelijker wapen: de waterstofbom. Of er werkelijk zulk een miniatuur-zon geëxplodeerd is, werd niet gezegd. Maar de brieven, die er — illegaal — over naar huis werden geschreven, doen het vermoeden. Zij beschrijven een explosie, waarbij de atoombomontploffingen kinderspel lijken, en zij zijn niet weersproken.

Perzië verbrak terzake van het olie-conflict de diplomatieke betrekkingen met Engeland: voorshands scheen dat aan de situatie niets te veranderen.

In Egypte voer premier Neguib met verstand voort: hij liet de eis tot annexatie van de Soedan varen en er is, naar het zich laat aanzien, een accord met Engeland over deze netelige zaak in de maak.

Frankrijk wond zich op over een innengerig memorandum van de Amerikaanse ambassadeur inzake het budget en in West-Duitsland hadden de Amerikanen critiek te verduren wegens de ontdekking van een door hen gesteunde ondergrondse beweging tegen de Russen. Intussen ondervindt de ratificatie van het verdrag voor een Europese Defensie Gemeenschap in beide landen een ernstige vertraging. Door de oude vooroordelen en de oude vrees plus een nieuwe dreigt het project te mislukken, maar de consequenties van zulk een mislukking dringen nog weinig tot West-Europa door.

*

RECTIFICATIE

In het artikel van de heer Mekkes staat op blz. 327, regel 11 van onder: culturelen; er moest staan: cultuelen.